

**ТВОРИ
В П'ЯТЬОХ ТОМАХ**

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ

**МИКОЛА
ХВИЛЬОВИЙ**

ТВОРИ

**В П'ЯТЬОХ
ТОМАХ**

ТОМ V



**МИКОЛА
ХВИЛЬОВИЙ**

ТВОРИ

**В П'ЯТЬОХ
ТОМАХ**

ТОМ V



MYKOLA KHVYLOVY

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ

WORKS

**IN FIVE
VOLUMES**

VOLUME

FIVE

(In Ukrainian)

**ТВОРИ
В П'ЯТЬОХ
ТОМАХ**

ТОМ

П'ЯТИЙ

Chief Editor — Hryhory Kostiuk

Загальна редакція Григорія Костюка

*Проект зі збереження
інтелектуальної спадщини
української еміграції*

<http://diasporiana.org.ua>

Published by
V. Symonenko Smoloskyp Publishers, Smoloskyp Inc. and
Ukrainian Writers' Association in Exile

New York

Baltimore
1986

Toronto

Об'єднання Українських Письменників «Слово»
і
Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка

Нью-Йорк

Балтимор
1986

Торонт

Об'єднання Українських Письменників
«Слово»
Українське Видавництво «Смолоскип»
ім. В. Симоненка

Микола Хвильовий
Твори в п'ятьох томах
ТОМ 5

Бібліотека СМОЛОСКИПА ч. 52

Загальна редакція — Григорій Костюк
Технічний редактор — Осип Зінкевич
Правописна редакція — Олекса Веретенченко
Мистецьке оформлення — Орест Поліщук

Mykola Khvylovy
Works in Five Volumes
Volume 5

Copyright © by Smoloskyp, Inc.
All rights reserved

Compiled and edited by Hryhory Kostiuk
Technical editor — Osyp Zinkewych
Cover by Orest Polishchuk

Library of Congress Catalog Card Number: 78-066383
ISBN: 0-914834-20-7

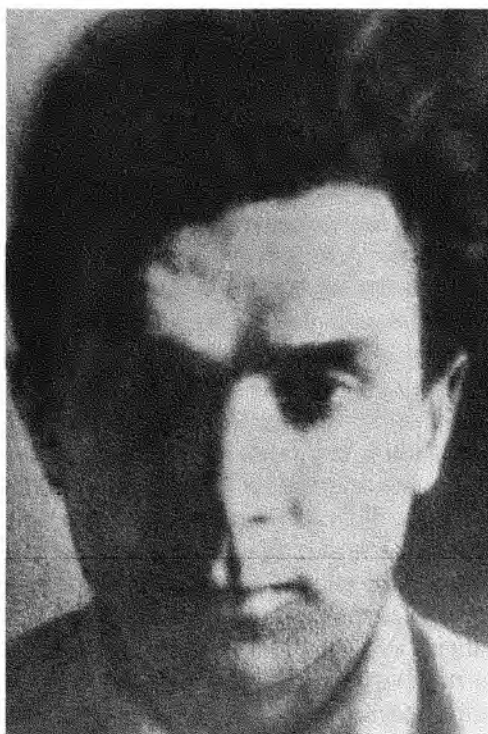
Published by Ukrainian Writers' Association in Exile
and V. Symonenko Smoloskyp Publishers, Smoloskyp Inc.
(A non-profit organization)

SMOLOSKYP
P. O. Box 561
Ellicott City, Md. 21043
U.S.A.

SMOLOSKYP
P. O. Box 430, Sta. „E”
Toronto, Ont. M6H 4E3
Canada

Typesetting by UKRAPRINT, Inc.
10902 Summit Ave., Woodstock, Md., 21163

Printed and bound in the United States of America



Микола Хвильовий

ВІД РЕДАКТОРА

Цей том виповнюють не тільки біо-бібліографічні матеріали, але й рідкісні, забуті або недавно знайдені в архіві документи. Всі вони стосуються умов політичного, культурного і громадського життя, творчих проблем, організаційних форм і конфліктів доби Миколи Хвильового. Нам видавалось, що потрібно в підсумковому томі подати бодай найважливіші документи і матеріали тієї неспокоїної, але творчо активної доби. Вони (ці документи і матеріали), з одного боку допоможуть сучасному читачеві краще зорієнтуватися в творчій спадщині Хвильового, а з другого — стануть у пригоді майбутнім дослідникам, як перші стежки до основних джерел. Це, треба сподіватися, штовхне їх до відкриття нових джерел, які допоможуть ще глибше і правдивіше вивчити Хвильового та його добу.

Ми зібрали й подали переважно повністю всі спогади сучасників про життя, смерть і похорон Хвильового. З цих спогадів читач збагне, яке непевне, суб'єктивне людське бачення подій і фактів, і яка неточна людська пам'ять, коли вона не базована на документах. Ніхто з авторів спогадів не був у Хвильового в момент його самогубства. Кожний переказує, що він чув. І майже кожний, виявляється, чув інакше. Більше того, навіть ті сучасники, які твердять, що були на похороні, на диво, про окремі деталі похоронної процедури свідчать інакше. Найближче до події 13 травня 1933 року стояла Антоніна Іллівна Куліш. Тому її свідчення, як і тих, що свідчать подібно, найближчі до правди.

Але нас ця строката суперечливість свідчень про одну і ту ж подію не дуже турбує. В юрисдикції існує правило: з багатьох різкосуперечливих свідчень вдумливий і досвідче-

ний суддя повинен зробити правдивий об'єктивний висновок. Віримо, що майбутній дослідник біографії Хвильового з цих суперечливих свідчень сучасників зробить корисні і правдиві висновки. На відстані часу йому легше буде відокремити полюв від зерна, вигадку від правди.

Настав також час спокійного, об'єктивного, обпертого на документи, факти й вірогідні свідчення, вивчення біографії Хвильового. Міти та вигадки, що з доброї чи злої волі на протязі шестидесятип'яти років поналипали до його біографії, пора відкинути. В цьому аспекті подаємо першу спробу нового трактування біографії Хвильового.

Виступи Хвильового, як прозаїка і полеміста, збурили від основ всю українську інтелігенцію. І не тільки в Україні, а й поза Україною суцюз. В цьому герці зіткнулися представники різних світоглядових груп і різного рівня мистецьких поглядів: від визнавця основних догм компартії Самійла Щупака до їхнього антипода, емігранта Дмитра Донцова; від примітивного і випадкового в літературі Гр. Яковенка до блискучого літературного критика, вченого, поета і перекладача Миколи Зерова; від історика і дослідника літератури Олександра Дорошкевича, до пристрасної еміграційної поетеси Олени Теліги. Тому, найважливіші матеріали, що відтворюють тогочасний зудар цих різних думок навколо проблем Хвильового, читач знайде в двох розділах (IV і V) цього тому.

Але виступи Хвильового збурили не тільки інтелігентські прошарки. Вони внесли заколот і занепокоєння в найвищі сфери партійної гієрархії. У проблеми, поставлені Хвильовим, втрутились активно провідні особи партії й уряду: від Сталіна починаючи, й українським комуністом О. Шумським кінчаючи. Стався заколот в комуністичній партії України. Опозиція піднесла голос. КПЗУ — Комуністична Партія Західньої України — стала на бік опозиції. ЦК КП(б)У та його Політбюро присвятили справі Хвильового багато пленарних засідань і ухвал. Читаючи тепер стенограми виступів різних партійних достойників на тих пленумах ЦК і Політбюра КП(б)У, бачимо, яка то в тому всеукраїнському синедріоні, в більшості своїй, сиділа психологічно і духовно чужа, чорносотенно-ворожа

до українського народу, його історії і культури сила. Як вона, прикриваючись фальшивим інтернаціоналізмом, намагалась пристосуватись до виниклих несподівано для неї обставин, і як, хитруючи, шукала зовні льояльних засобів, щоб накинути намордника на розбурхану Хвильовим українську національну стихію. В цій ролі особливо відзначався український зрусифікований елемент, отой хижий безпринципний тип малороса, — як його називав О. Шумський, — який вже давно духовно відірвався від українського пня і йому ніяк на старість не хотілось повертатись до забутої матірньої мови. Серед них варто відзначити самого «всеукраїнського старосту» Григорія Петровського, голову Всеукраїнської Ради профспілок Андрія Радченка, члена Політбюро Гулого та багатьох інших. І тільки завдяки великому авторитету М. Скрипника, В. Чубаря та при підтримці завжди хитливого В. Затонського вдалося розбурхані пристрасті втихомирити й запропонувати до ухвали примирливі «Тези ЦК КП(б)У про підсумки українізації», як керівний компромісний документ часу. В тезах була, звичайно, данина всім тим російським централістам і малоросам, що мали ще перевагу в партії, але основна частина тез свідчила, все ж таки, про перемогу української національної опозиції. Не випадково на ці тези в 60-х — 70-х роках залюбки посилались українські дисиденти. Тепер в офіційних публікаціях цих тез нема. Ніби їх ніколи партія не ухвалювала. Їх замовчують.

Щоб наблизити сучасного читача до тодішньої політичної атмосфери ми вважали за потрібне подати в окремому розділі деякі ухвали ЦК КП(б)У про культурну й національну політику компартії в Україні та думки видатніших вождів компартії про Хвильового й ті проблеми, що він їх ставив у своїх статтях.

На нашу думку було потрібно й корисно подати матеріяли про побут і особисті стосунки в середовищі Хвильового. Хотілося бодай деякими документами насвітлити перші організаційні кроки того літературного середовища й відтворити документально, хоч до певної міри, те підсоння, в якому довелось діяти і творити йому, та показати справжню причину так званої самоліквідації. Документи з

архіву покійного Аркадія Любченка, що їх видобув і ласкаво передав нам до використання Юрій Луцький, стали нам у найбільшій пригоді.

З власних творів М. Хвильового вдалося знайти лише три речі, які подаємо наприкінці цього тому. Це переклад поезії російського поета Григорія Петнікова «Осінній промінь», підписаний псевдонімом М. Хвильового С. Кароль («Червоний шлях», ч. 6-7, 1923); поезія «На верхів'я» та акростих «Літературна загадка» з журналу «Арена» 1922 року.

Бібліографія М. Хвильового, яку зібрав Олег Ільницький, публікується зі значними додатками Марти Скорупської й Осипа Зінкевича та в його остаточній систематизації. Це вперше бібліографія М. Хвильового систематизована й зібрана найповніше. Скласти вичерпно повну бібліографію М. Хвильового в умовах закордоння майже неможливо. Для цього треба було б попрацювати в архівах і книгосховищах України і Росії.

* * *

Закінчуючи цю далеко не легку працю над повною збіркою творів Миколи Хвильового, хочемо висловити глибоку подяку колегам, що з доброї волі своєю співпрацею (віднайдення потрібних текстів, архівних матеріалів чи рідкісних документів, писання передмов, коментарів, поради тощо) дуже допомогли нам. За це подяка: Юрію Шевельову, Святославу Гординському, Юрію Луцькому, Аркадію Жуковському, Мирославу Шкандрію, Віктору Свободі, Олегові Ільницькому, Петрові Голубенкові, Марті Скорупській, Олексі Веретенченкові, Василеві Гришкові, Юрію Бойкові, Оксані Соловей, Олександрові Воронину, Дмитрові Штогрину, Данилові Струкові, Михайлові Бажанському, А. Господину. Без їхньої дружньої й жертвенної співпраці здійснити це видання було б набагато важче.

Окрема подяка належить Осипові Зінкевичу — ініціаторові й ентузіястові видання спадщини Миколи Хвильового, без самовідданої праці якого таке видання не могло б появитися.

Ми свідомі того, що це перше видання творів Хвильового не досконале. Словник, своєрідні синтаксичні конструкції, історичні події, сюжетні ситуації, інколи й дійові особи в творах і статтях М. Хвильового потребують докладніших і продуманіших фахових коментарів. Але умови, в яких доводилось нам працювати, не сприяли цьому. То було понад наші можливості. Не зважаючи на це, все ж таки щиро скажемо: ми радіємо, що при всіх труднощах, нам таки вдалося зібрати й систематизувати все основне з творчої спадщини М. Хвильового й по змозі скоментувати. Нашим наступникам, якщо такі знайдуться, буде напевно тепер легше. Вони мусять доповнити наше видання тільки тим, чого нам не пощастило знайти. Закінчити цей вступ дозволимо собі словами давніх латинян: *Fecit quod potui, faciant meliora potentes* — ми зробили, що могли, хто може, хай прийде і зробить краще.

* * *

Колись, коли Микола Хвильовий досягав верховин своєї мистецької сили, коли, за його словами, він впливав «м'ятежний і радісний до нових невідомих берегів», у своєму чарівному етюді «Арабески» він писав:

«Товаришко Маро, ще раз і ще раз: воістину прекрасне життя. І, коли я вмру й на моїй могилі ви положите пучок чебрецю — знайте: я воскрес».

Ця перша повна збірка творів Миколи Хвильового, що вийшла в 90-річчя з дня народження й 50-річчя з дня його трагічної смерті, хай буде тим символічним «пучком чебрецю», який стверджує його безсмертя.

РОЗДІЛ I

**МАТЕРІЯЛИ ДО БІОГРАФІЇ Й ДОБИ
МИКОЛИ ХВИЛЬОВОГО**

ДО НОВОГО ТРАКТУВАННЯ БІОГРАФІЇ М. ХВИЛЬОВОГО

У вступному слові до I-го тому цього видання творів Миколи Хвильового заперечено деякі невірні, а подекуди й тенденційно-злосливі вигадки щодо тих чи інших моментів біографії письменника. Але окремого критичного перегляду цілості біографії не було. Крім того, за браком відомостей і на основі хибних джерел, трапилось кілька невірних біографічних даних. Все це тепер, на підставі нових фактів, а особливо на підставі свідчень пані Дарії Гащенко¹ (рідної сестри першої дружини М. Хвильового Катерини Гащенко), я хочу виправити й подати дещо в новому насвітленні цілу схему біографії письменника. Само собою, що це є тільки матеріал до науково перевіреної біографії, яку можна написати тільки тоді, коли будуть доступні архіви і реальні документи доби Хвильового.

Отже, після нашого остаточного на сьогодні перегляду наявних фактів, документів і вірогідних свідчень сучасників схема біографії письменника виглядає так:

Народився Микола Хвильовий (справжнє прізвище Микола Фітільов) 1 грудня за старим, а 14 грудня за новим стилем 1893 року в селі Тростянці Охтирського повіту Харківської губернії, в учительській родині. Батько Григорій Олексійович Фітільов нібито походив із збіднілого панського (дворянського) роду. За твердженням одного з найдокладніших біографів Хвильового, О. Гана (П. Й. Петренка), Григорій Фітільов пішов учителювати після того, як його десь наприкінці вісімдесятих років виключили з

¹ При цій нагоді хочу висловити глибоку подяку Дарії Антонівні Гащенко, за її надзвичайно цінні листи-свідчення про богодухівську добу життя й діяльності М. Хвильового.

Харківського університету за революційну народницьку діяльність. У Тростянях він зустрів симпатичну панну Єлисавету, доньку Івана Івановича Тарасенка, бухгалтера великих маєтків цукроварень і гуралень поміщика Кеніга. Правдоподібно, на початку 90-их років вони одружилися. 1893 року народився в них син-первісток Микола. Після нього прийшло ще четверо дітей: дочка Євгенія, син Олексій (не Олександр, як хибно досі подавали) і ще дві дочки: Людмила й Валентина. Родина стала велика, а вчительський заробіток малий. Родину Фітільових обсіли злидні. Але голова родини Григорій Олексійович цим переймався мало. Він більше полюбляв рибальство, полювання, а найприкріше — міцні напої. Це з кожним роком творило в родині Фітільових все більшу і більшу розколину. Нарешті дійшло до повного розриву. Єлисавета Іванівна, щоб ізольовати дітей від згубної звички батька, року 1904 чи 1905, забрала дітей і виїхала тимчасово на хутір Зубівку до своєї рідної сестри, що була одружена з досить заможним поміщиком Миколою Смаковським. У гостинному маєтку Смаковських вона з дітьми перебувала доти, доки не дістала посаду вчительки, — спочатку в селі Чернеччині Богодухівського повіту, а згодом на хуторі Дем'янівка того ж повіту. Тут вона учителювала довгі літа поки її діти не повиростали, а найстарший син не став відомим навіть поза межами Радянського Союзу письменником.

Отже, сталося так, що Микола, коли йому було 10-11 років залишився без опіки батька. Натомість, крім дбайливої матері, ним заопікувалися два родичі по маминій лінії: згадуваний вже М. Смаковський та збіднілий поміщик, але дуже культурний, ліберальний і впливовий земський діяч Савич. Коли Єлисавета Іванівна покидала дім Смаковських, то вони умовили її залишити старшого сина в них для опіки над його дальшою освітою. І справді М. Смаковський потурбувався, щоб хлопець закінчив школу. Із Зубівки його щодня возили (треба припускати з донькою Ларисою) до доброї школи в селі Калантаєво. Після закінчення калантаївської школи Миколу приділили до вищепочаткової школи в місті Красний Кут. Чому вибрано саме це місто, це вже справа опікунів і матері. В усякому

разі візьмемо до уваги, що в ремісничій школі Красного Кута учителював тоді батько Миколин. Тому всі підстави припускати, що юнак Микола не тільки тоді бачився з батьком, а й їздив з ним на полювання. Тут він запричастився від батька тією пристрастю, яка супроводила його до самої смерті. Саме пережита перша дитяча радість на полюванні з батьком так глибоко і чуттєво відбилася пізніше в його нарисі «На озера».²

Після закінчення вищепочаткової школи, заходами М. Смаковського, а може й Савича, Миколу влаштовують у богодухівську чоловічу гімназію. Тут він вчиться до шостої класи. З причин майже не з'ясованих Микола змушений був після 5-ї класи покинути гімназію. О. Ган припускає, що причиною до виключення його з гімназії були активні Миколині зв'язки з місцевою нелегальною організацією соціалістів-революціонерів (с.-р.), його бунтівливе, а інколи зухвале ставлення до гімназіального начальства й учителів. Жодних переконливих документів О. Ган до такого твердження не мав. Це було тільки припущення. Але, як припущення, воно логічне і відповідає обставинам того часу. Саме в той час (1911-1912 роки) революційна боротьба проти російського самодержавства активізувалась. Вона охоплювала не тільки студентські, а й середньошкільні кола. Питання тільки стоїть, чому його пов'язано з есерами (с.-р.), а не соціал-демократами (с.-д.), що були в той час більш діяльними. І якщо вже з с.-р., то чому не з українськими, що в той час у Богодухові мали вже своїх активних прихильників. Справа зухвальства і фронди проти гімназіального начальства теж не були собі абстрактним бунтом невдоволеного юнака. Знаємо зі свідчень Миколиної кузинки Лариси Смаковської, що ще в Зубівці, перед гімназією, коли вони обоє вивчали французьку мову, Микола охоче відривався від нудних зазубрювань граматичних правил та винятків і читав їй багато поезій Шевченка або інших нових українських поетів. І читав напам'ять доброю українською мовою, що її вкрай дивувало. Бібліотека дядька Савича, крім світових класиків, мала багато, як на

² Микола Хвильовий «Твори», том I, «На озера», стор. 253-262.

той час, українських книжок. Це й був, треба сказати, перший українознавчий самосемінар Миколи. Це були його перші міцні кроки національної свідомости. Тож знаючи це, є підстави думати, що Микола Фітільов прийшов до гімназії з цілком виразними національними українськими симпатіями. В гімназії панувала офіційна російщина і сувора дисципліна. Цілком природно, що свобдолюбний, гордий характер юнака з виразними проявами національної української свідомости не міг не збунтуватися. І це справді могло бути головною причиною звільнення його з гімназії.

Пошукуючи праці, він спочатку влаштувався за слюсаря при краснокутській ремісничій школі. Але там довго не затримався. Переїхав у Рублівку, де в канцелярії волосної управи знайшов якусь працю. Тут швидко входить в коло рублівської інтелігенції й розгортає в ті темні й погромні для українців роки не абияку культурно-освітню діяльність. Його добрий приятель тих років, відомий з 1914 по 1942 рік учитель і педагогічний діяч на Богодухівщині й у Богодухові, згадує про це так:

«З осені 1915 до весни 1916 року Хвильовий, як і я, брав активну участь у драматичному гуртку в Рублівці. В гуртку були здібні актори, а серед них виділялись Хвильовий, П. П. Журавлів, і вчитель О. Н. Соболев. Ми ставили такі п'єси як «Невольник», «Дай серцю волю», і т. п. Микола вже в той час виявляв глибоку національну свідомість».³

Крім цієї культурно-розвагової праці Хвильовий пильно студіює підручну літературу до програми 6-7-8 класів гімназії, багато читає і одночасно (про що майже ніхто не знав) пише свої художні твори. І, що найважливіше, пише українською мовою. Підробивши за кілька літ у рублівській волосній управі трохи грошей, Микола, як свідчить Шигимага, весною 1916 року переїжджає до Богодухова. Чого він приїхав і що робив ціле літо 1916 року в Бого-

³ П. І. Шигимага «Факти до біографії Миколи Хвильового». «Вперед», ч.11 (60), Мюнхен, листопад 1955, стор. 5-6.

духові ми не знаємо і Шигимага, на жаль, не залишив нам про це свідчення. Тому про це ми можемо висловити тільки свій здогад. Як знаємо зі свідчень кузинки Хвильового Лариси Смаковської, з натяків О. Гана та спогадів П. І. Шигимаги, Микола після виключення з гімназії не кидав науки. Поза всебічним читанням він вивчав французьку мову й студював підручну гімназіяльну літературу. Значить є підстави припускати, що він думав кінчати гімназію екстерно. До речі, в ті часи цей спосіб досягнути середню гімназіяльну освіту, для дітей бідніших верств населення, був дуже розповсюджений. Так закінчили гімназії майбутні близькі друзі й однодумці Хвильового: М. Куліш, Ів. Дніпровський, Ол. Досвітній. Для Хвильового тоді це теж був єдиний шлях дістати середню освіту. Чому ж це стало для нього актуальним весною 1916 року? Бо Хвильовий зобов'язаний був того року піти до війська. Чому ж його досі не було покликано до діючої армії? Бо до 1916 року в російській імперії діяв закон, що старшого сина багатодітних вдів чи хворих батьків звільняв від служби в армії. Але великі втрати в війні та інші причини дали підставу царському уряду цей закон 1916 року скасувати. В наслідок цього Хвильовий і такі ж як він опинилися перед загрозою мобілізації. Щоб полегшити своє становище в армії, Хвильовий вирішив перед мобілізацією зголоситись добровільно («вольноопределяющимся»). Це давало, особливо коли зголошений мав середню освіту, певні привілеї. Отже, припускаємо, що Хвильовий влітку 1916 року екстерно склав за гімназію, а восени, вже з відповідним освітнім цензом, зголосився до армії. У грудні 1916 року, як свідчить Шигимага, Хвильовий вже проходив військову муштру в 7-й роті Тридцятого запасного полку в Чугуєві.

Коли ж справді міг потрапити М. Хвильовий на фронт? На муштру потрібно було не менше як чотири місяці. Отже, частина, в якій перебував у грудні 1916 року Хвильовий, могла вирушити на фронт найраніше в березні 1917 року, а на фронт прибути, принаймні в квітні-травні. Тобто тоді, коли фактично фронт, як активна бойова лінія, перестав існувати. Якщо Хвильовий і відчув деякий запах фронтових баталій, то, хіба, влітку 1917 року, коли корот-

козорий політик Тимчасового уряду Росії О. Керенський спробував активізувати фронт до наступу. Але, як відомо, з цього нічого не вийшло і фронт поступово почав розпадатись. Єдине, що правда: Хвильовий був свідком тієї особливої події революційної доби, коли мільйонові маси імперської армії опинилися в стані невиразности, а потім — хаосу й бездоріжжя. Він був також свідком і, можливо, й учасником творення українських частин на фронті. О. Ган твердить, що Хвильовий активно включився у той рух, виступав на армійських мітингах 14-ої дивізії, був обраний до солдатського комітету дивізії, де він, за своєю вдачею, керував культурно-освітньою комісією. Все це можливо. Але воно не підтвержене жодними документами, навіть свідченням самого учасника. Натомість свідчення про фронтове життя його таки є. Арк. Любченко занотував розповідь Хвильового про те, як він на фронті писав у фронтовій українській газеті (можливо це був «Український голос», що виходив у Ризі 1917 року за редакцією Є. Пилипенка) поезії і фейлетони, підписуючи псевдонімом «Дядько Микола». Отже, візьмімо до уваги: жодною своєю політичною та військовою діяльністю, навіть такою скромною, як членство у фронтовому солдатському комітеті, Хвильовий ніколи не хвалився. Значить — не було її. Вигадувати щось він не хотів. Натомість дрібно, але реальну творчість початківця в армійській газеті він згадував при кожній нагоді. З цього я хочу зробити один загальніший висновок, про який пізніше, може, скажу більше. Хвильовий з природи своєї не був ані військовим, ані політичним діячем. З уродження і покликання він був письменник в найширшому і найглибшому сенсі цього слова — вникливий спостерігач, аналітик, зображувач людських душ і характерів, провісник і візіонер майбутнього. Тільки в цьому аспекті можна і треба його розглядати, критикувати, оцінювати.

Але вернімось до його біографії. Побувши влітку 1917 року кілька місяців на фронті, побачивши як та колись дисциплінована і могутня сила розкладалася і розповзлася, Хвильовий уже восени (правдоподібно в жовтні) 1917 року був на хуторі Дем'янівка. Тут він відразу як у Де-

м'янівці, так і в навколишніх селах, розгортає пропагандивно-інформативну, культурно-виховну діяльність. Залюблений здавна в українську пісню, музику, поезію, історію, він усе це, як нове відкриття, несе українській селянській молоді, а зокрема, — зрусифікованій сільській інтелігенції. Організовує «Просвіти», творить драматичні, співочі, культосвітні товариства і гуртки, виступає на сцені, читає лекції, популяризує україномовні книжки. Багато молоді пізнало себе і навернуло на український шлях назавжди. Одну з цікавих ілюстрацій до цього подав у своїй книжці О.Ган. Він розповів історію, як молоденька вродлива гімназистка Катерина Гащенко, закінчивши гімназію 1917 року, поїхала восени учителювати на хутір Дем'янівку. Перші її листи звідти були російською мовою, виповнені банальними зацікавленнями провінційної панночки. Але всього за кілька місяців почали надходити її листи, писані вже доброю українською мовою й сповнені глибокого українського патріотизму. З романтичним дівочим запалом писала вона, що познайомилася тут із сином своєї старшої колеги Єлисавети Фітільової, який щойно повернувся з армії й розгорнув дуже цікаву культурну працю. Зокрема їй та багатьом таким, як вона він відкрив очі на українську мову, пісню, музику, літературу.

Коли я писав свій нарис до першого тому творів М. Хвильового, то запозичаючи з книжки О. Гана ці відомості, ширшого біографічного значення їм не надавав. Це була для мене лише ілюстрація до культурної діяльності Хвильового. Тепер, коли я маю свідчення рідної сестри Катерини Гащенко, ця історія набирає нового важливого біографічного змісту. Тому вважаю за потрібне приділити їй окремий розділ.

* * *

Катерина Антонівна Гащенко народилася 5 грудня 1898 року в селі Полкова Микитівка на Богодухівщині, в заможній і культурній селянській родині. Померла 8 березня 1967 року в селі Олександрівка Золочівського району Харківської області, де вчителювала.

Була це вродлива блакитноока блондинка. Досить начитана. Знала добре французьку мову. Читала в оригіналі тогочасних модних французьких авторів (Анатоль Франс, Ромен Роллан, П'єр Амп та інші.). Риса, що могла і напевне дуже імпонувала Хвильовому. Любила деклямувати в оригіналі Бодлера, що відокремлювало її з загалу. Мріяла про далекий європейський світ, зокрема про Париж, де конче хотіла побувати, щоб удосконалити знання мови. Обдарована музикально, чудово співала, зокрема українські романси («Коли розлучаються двоє...», «Ніч яка, Господи!..»), що входили тоді в моду навіть серед зрусифікованої інтелігенції. Якоїсь глибшої української свідомости не мала. Була звичайна панна, вихована в російській гімназії з твердим імперським духом. Українська стихія, батьківська мова, були десь глибоко затамовані в дитячій душі і зовні аж ніяк себе не виявляли. Вчилася й кінчала гімназію разом з Людмилою Фітільовою, рідною сестрою Миколи. Це дає підставу припускати, що вона раніше знала Миколу, а може й знайома була. Скажімо, літом 1916 року, коли він жив у Богодухові, складав екстерном і напевне бував у сестри, міг там зустріти й її найближчих подруг. Але, безумовно, справжнє і тривале знайомство таки відбулося восени 1917 року, коли Катерина дістала посаду вчительки в с. Дем'янівка, а з армії, демобілізувавшись, приїхав туди ж і Микола Фітільов. Красою, чарівливою скромністю й талантом Катерина полонила Миколу. А палкий ентузіазм діяча нового типу, відкриття незнайомого, але такого близького українського культурного світу — захопив докраю Катерину. Романтичний носій і проповідник цього нового світу стає для неї найсвітлішим, найкращим і вибраним. Так зійшлися життєві дороги цих двох молодих людей.

На початку 1918 року Микола переїхав на працю в Рублівку. Незабаром туди приїхала й Катерина. Часто уряджуючи культурні вечірки та концерти, вони успішно обоє виступали чи то в драматичних сценах, чи в музичних відділах. Уже перед своєю смертю, Катерина Антонівна в листах до сестри на еміграцію, тепло згадувала, як то вони тоді з Миколою, що мав гарний чистий тенор, виспі-

ували дуети популярних романсів «Де ти бродиш, моя доле..», «Коли розлучаються двоє..» тощо.⁴

Наприкінці 1918 чи на початку 1919 року вони одружуються. Пані Дарія Гащенко згадує, як десь весною чи літом 1919 року, Катря з Миколою приїхали до батьків у Полкову-Микитівку. Це, очевидно, була спроба відвідати батьків і попросити їхнього морального благословення на нове життя. Але мати не була задоволена з Катриного вибору. Вона знала добре, хто такий Микола, бо знала і його матір і його сестер. Поперше, Микола, як чоловік, був не показний. І їй здавалося, що її вродлива донька мусіла вибрати собі презентативнішого чоловіка. Подруге, вона знала, що Микола не мав доброї фахової освіти. Якийсь собі службовець. «Просвіта», читальні, співочі товариства, школи, лікнепи: хіба ж це може забезпечити нормальне життя родини? Потрете, їхнього громадянського шлюбу мати не визнавала. Вона вимагала, щоб вони бодай таємно пішли до церкви й узяли «законний» шлюб. Микола, посміхаючись і жартома, від цього категорично відмовився. Так вони до згоди й не дійшли і виїхали до Богодухова. Звичайно, це не означало, що вони порвали всякі зв'язки з батьками. Це тільки в матері залишило на деякий час почуття огірчення, яке поволі також зникло. А Микола й Катерина незабаром знову приїжджали, та пізніше до кінця 1920 року часто відвідували батьків, а то й довше перебували в них.

13 січня 1920 року в них народилася донечка. Назвали її Іраїдою. Зима того року випала дуже холодна, згадує пані Дарія. Платня співробітникам відділу освіти, де працював Микола, була дуже мізерна. Дістати дров чи вугілля для опалу приміщень було майже неможливо. У приміщеннях замерзала вода. Домовившись із дружиною, Микола відвіз її з новонародженою донечкою до батьків у Полкову-Микитівку. Там було тепло, затишно і багато місця. Пані Дарія описує прецікаві епізоди як Хвильовий опікувався родиною, як він любив свою доню-первістку, як боявся, щоб хтось із дітей, що брали її на руки, не пере-

⁴ Лист від 24. VII. 1981 р.

ломив їй хребта. А що любив він свою донечку, думав про неї постійно навіть тоді, коли в них стався подружній розрив, свідчить те, що свій перший роман, початок якого друкувався 1925 року в журналі «Життя й революція», ч. 11, назвав ім'ям доні — «Іраїда». Багато цікавого подає Дарія Антонівна в своєму листі від 5. 8. 1981 року, де вона описує свою останню зустріч з М. Хвильовим у 1925 році.

Коли ж і з якої причини стався розрив Хвильового з першою дружиною? Знаємо, що весною 1921 року Микола вирішив переїхати до Харкова, тодішньої столиці України. Письменницька пристрасть не давала йому спокою. Він відчув, що настав його час. Нагромаджений роками творчий потенціал вимагав свого виладування. Редактор богодухівської газети «Богодухівщина», Борис Колос (справжнє прізвище Павло Кабан), можна припускати, дав Миколі Хвильовому рекомендаційного листа до свого партійного товариша, колишнього боротьбіста, а тепер редактора великої урядової газети «Вісті ВУЦВК», Василя Еллана. Хвильовий відразу ввійшов у вістьянське літературне середовище (В. Еллан, В. Коряк, М. Йогансен, В. Сосюра), але праці у «Вістях» не дістав. Можливо, не хотів бути якоюсь мірою залежним від редакції і редактора. На життя заробляв деінде. Дуже характерична для Хвильового-громадянина риса: він, член партії, не використав свого партійного квитка для того, щоб улаштуватися на якусь «висококальорійну» працю. Ні, він, як і кожний рядовий громадянин, пішов на звичайну працю. О. Ган у своїй книжці пише, що Хвильовий у Харкові тоді влаштувався на працю в культвідділі якоїсь військової частини. Хоч це не підтверджено жодними документами, але логічно на ті часи це цілком можливе і звичайне явище навіть для безпартійного інтелігента. В ті голодні роки (1921-1922) багато інтелігентів знаходило працю при військових частинах. Навіть така далека від партії і від війська людина, майбутня авторка «Людоловів» Зінаїда Тулуб, як відомо, від 1920 р. працювала лектором, а пізніше керівником лекторської секції при губвоєнкоматі (губерніяльному воєнному комісаріяті). То чому ж таку працю не міг виконувати член

партії Хвильовий? Арк. Любченко у своїх нотатках⁵ пише, що Хвильовий «працював у Дружківці на виробні якийсь час», а згодом, як і вказує «Хрестоматія нової української літератури», працював «на одній з харківських фабрик». Але як би то не було, а Хвильовий і в Харкові не працював на жодній відповідальній партійній чи радянській праці. Жив скромно. Мешкав у маленькій кімнатці брудного «Селянського будинку» на Павловській площі. Дістати порядне мешкання для родини не міг. Відвідував часто дружину й донечку. Час від часу приїжджала до нього дружина. Свідок тих часів Дарія Гащенко пише так:

«Одного разу Катруся поїхала до нього й там вона зустріла якусь жінку. Чи він мешкання в неї наймав, чи була вона в його помешканні. Тут була якась заздрість — справедлива чи ні — не знаю. Тільки Катруся після цього часто плакала. Але щоб ніхто не бачив (а ми таки з середушою сестрою бачили), більше вже не поїхала до Харкова. Не приїжджав і він. Так виник розрив».⁶

Оце маємо трішки світла на цю темну досі історію. Сталось це, правдоподібно, на початку 1922 року. Хвильовий був огірчений і вражений розривом. Він вживав заходів, щоб з'ясувати непорозуміння й повернути Катрусю до дальшого родинного життя. Дарія Антонівна розповідає, як відразу після конфлікту, до Полкової Микитівки приїхала Миколина сестра Людмила на «мирові переговори» з Катрусею. Для Іраїди вона привезла дуже гарні подарунки, а серед них — чудову ляльку на зріст малої дитини. Вона довго говорила з Катериною, але та не погодилась вернутися. Само собою зрозуміло, що ці розмови про замирення Людмила провадила не з своєї ініціативи, а на прохання брата. Але місія сестри успіху не мала. Родинна розлука стала фактом реальним.

Через рік чи півтора Катерина Антонівна вийшла заміж за свого давнього знайомого агронома з Богодухівщини, з

⁵ «Валітянський збірник», Спогади про Хвильового (із записної книжки), стор. 33-46, Торонто, 1977.

⁶ Лист від 24. 7. 1981 р.

яким прожила все своє життя. У той час (правдоподібно 1923 року) Микола Григорович одружується вдруге з Юлією Уманець. Цим я виправляю свою помилку в нарисі, де твердив, що Юлія Уманець була першою дружиною М. Хвильового, з якою він одружився 1919 чи 1920 року, й одночасно помилку О. Гана, який зовсім не відповідно до правди писав: «У цей час (тобто, 1919 року — Г.К.) одружується вдруге з дочкою богодухівського друкаря Юлією Уманець».⁷ З усього цього на сьогодні ясно тільки одне: на біографічному тлі Хвильового Юлія Уманець появляється тільки наприкінці 1922, а певніше — 1923 року, тобто, після розходження з Катериною Гащенко. Хто вона така? Де і коли познайомилася з Хвильовим? Коли появилася і що робила в Харкові? Крім того, що від першого чоловіка в неї була донька Люба, ніхто більше нічого про неї, на жаль, не занотував і не залишив для нащадків.

Цим і замкнемо історію першого подружжя М. Хвильового, від якого залишилася донька Іраїда, хемік і педагог за фахом і від якої надалі пішов рід Миколи Хвильового.

* * *

Повернімось до його загальної біографії. На підставі нових фактів і свідчень П. І. Шигимаги, В. Я. Коваленка, Д. А. Гащенко та інших, на підставі нового осмислення давніх утертих хрестоматійних тверджень я роблю критичну спробу накреслити дещо новий варіант більш-менш вірогідної біографії Миколи Хвильового.

Безумовно, належав він до юнацького сектору тієї української передреволюційної інтелігенції, що в грозові й похмурі роки російського самодержавства органічно пов'язала свою долю і свідомість з долею українського народу. На всіх перехрестях землі української ця інтелігенція диференційованим фронтом, дуже різноманітними шляхами і засобами робила свою справу: легально, напівлегально і нелегально підтримувала і читала українську періодичну й

⁷ О. Ган «Трагедія Хвильового», Німеччина, без дати, стор. 31.

неперіодичну пресу та нову українську художню літературу, що де-не-де прохоплювалась з-під чобота російської цензури. Крім нелегальних осередків, вона творила легальні кооперативні та культурно-освітні товариства — «Прогрес», хати-читальні, драмгуртки, хори. Тут плакалась українська народна пісня й модерний інтелігентський романс, українська музика. Імена композиторів М. Лисенка, М. Леонтовича, П. Ніщинського та інших стають широко відомими. До цих здавалось би аполітичних культурницьких і кооперативних товариств вони залучали найширші кола української робітничої, селянської та інтелігентської молоді й українську людність взагалі і цим шляхом самі, як громадяни, зростали й поволі та впевнено формували українську націю. Визнавці екстремних теорій і класової боротьби можуть це зневажливо визначити як «боязливе каганцювання», як «капітулянтський відступ» від безпосередньої боротьби. На це можна спокійно й відповідно до історичної правди відповісти: боротьба поневоленого народу багатогранна й багатоявна. В цілому комплексі боротьби, систематична масова культурницька свідомо сплянована праця набагато ефективніша й революційніша, ніж коли-не-коли екстремні вибухи.

Отже, Микола Хвильовий у свої передреволюційні юнацькі роки належав саме до тієї інтелігенції, що жила серед маси нашого народу, розуміла його й самовіддано працювала для нього. Серед своїх сучасників він вирізнявся хіба тільки тим, що мав небуденний таланти, велику пам'ять і вникливий вгляд мистця в життя людське. Як я вже раніше згадував, товаришка його юнацьких літ кузинка Лариса Смаковська розповідала, що десь ще року 1908-10 Хвильовий читав їй напам'ять цілі поеми Шевченка та новіших українських поетів. Друг молодих років П. І. Шигимага свідчить, що 1915-1916 роки Хвильовий був душею українського культурного життя волосного центру Рублівки: виступав з лекціями, брав участь в концертах, а в драматичному гуртку визначався особливим акторським талантом.

«Пригадую, — писав П. І. Шигимага, — як у липні місяці 1916 року Хвильовий читав у мене в хаті свій пер-

ший зошит творів... Це були подорожні нотатки, в яких він змалював гетьманські соснові ліси, що близько Рублівки, та шведські могили. Це були прозові високохудожні твори. Пам'ятаю, на мене і на Малика вони справили надзвичайне враження. Ці перші твори Хвильового були писані українською мовою... Я свідчу, що в цей період, коли я знав Хвильового й коли йому було трохи більше як 20 років, він писав тільки українською мовою і володів нею чудово, а на царські часи цього досить, щоб вважати українського інтелігента національно свідомим».⁸

⁸ О. Ган навіть твердить, що Рублівка доби Хвильового зазнала справжнього «культурного ренесансу».⁹

Отже, коли весною 1916 року Хвильовий приїхав до Богодухова, щоб скласти іспит за гімназію (екстерно), то це вже був цілком зформований свідомий український інтелігент з виразним письменницьким талантом. Таким він і зголосився восени 1916 року до російської армії. Березнева революція 1917 року й український рух в армії тільки зміцнили й поглибили цю свідомість. Повернувшись восени 1917 року з армії, Хвильовий як цілком свідомий український інтелігент поринає всією душею в таку актуальну тоді культурно-просвітню працю.

Тут я хочу трохи попередливо висловити одну тезу, до якої я прийшов шляхом довгих критичних роздумів. За своєю вдачею, за своїм психічним складом, а може за зформованим свідомо переконанням, Хвильовий не був вояком. Роля вояка була йому чужа, не приймозна, психологічно невідповідна. Він не був проти вояків, проти армії, але сам бути вояком не міг. Тому, змушений піти до армії восени 1916 року ніби добровільно («вольнoопределяющийся»), він, проте, не використав свого привілею, не піднісся до жодного вищого чину. Залишився сірим, рядовим солдатом до кінця служби. У дні революційного піднесення він активно підтримує український рух в армії, друкує свої фейлетони і поезії в фронтовій українській газеті. Його обирають до армійського солдатського комі-

⁸ П. І. Шигимага *«Факти до біографії Миколи Хвильового»*.

⁹ О. Ган *«Трагедія Хвильового»*, стор. 21.

тету. Він не перечить, але тут він тільки керівник культурно-освітнього та мистецького сектора. Вояком української армії він не стає. Він їде на свою рідну Богодухівщину і, як знаємо, розгортає там серед широких народних мас велику культурницьку діяльність. Він ніби хоче, щоб народ насамперед став свідомою нацією. Як буде нація, то буде й армія, держава й усі інші атрибути. Проробивши велику культурно-освітню працю в Дем'янівці, Рублівці та в інших навколишніх селах, він на початку 1918 року (то ще була доба УНР), переїжджає до Богодухова. У його пляні, треба думати, така праця повинна була охопити цілий повіт. Але несподівано тут застає гетьманський переворот. Його пляни загальмовуються.

Повітовим старостою стає його дядько Микола Смаковський. Хвильовий, щоб не повиснути в повітрі, влаштовується на якусь працю у відділі освіти управи повітового старости. Але події розгорталися не на його користь. Почалися арешти серед активної української інтелігенції, особливо серед її партійної частини — с.-р., с.-д., боротьбістів. На селах розпочали акцію каральні загани, які масово арештовували, а подекуди й розстрілювали селян. На ті часи це була нечувана своєю жорстокістю акція. Це створило тяжкі умови. Арешт близького приятеля «боротьбіста» Бориса Колоса остаточно штовхає Хвильового на втечу з Богодухова. На селах у той час почався активний антигетьманський рух. Хвильовий, як і кожний тоді свідомий український інтелігент, природно, міг брати і напевне брав участь в протигетьманському повстанні. На цьому ґрунті постала легенда, що Хвильовий не просто був учасником повстання, не тільки агітував за повстання, а й організував загін повстанців, очолив його, привів і з'єднав цей загін до більшої повстанської групи села Мурахви, де командував відомий на Богодухівщині соціаліст-революціонер Пушкар. У з'єднаному загані Пушкаря Хвильовий, нібито, стає начальником штабу. А коли Пушкар кудись вибув, то командування загону опинилося в руках Хвильового. І вже він з боями переможно брав Богодухів і там, як господар становища, наводив свої порядки. Все це, звичайно, абсолютна вигадка. Поперше, це не підтвержене

жодними документами, жодними співучасниками, або, принаймні, сучасниками тих подій. Подруге, вказівка на штаб на чолі з окремим начальником для повстанської групи 100-200 чоловіка виглядає неповажно. Навряд чи в таких групах потрібно було мати ще й окремі штаби. Потрете, сучасник і свідок приходу до Богодухова повстанського загону з Мурахви свідчить так:

«В останні дні влади Скоропадського з сіл Мурахви і Мирного в Богодухів вступили зо дві роти вояків, бувших фронтовиків, з кулеметами і старшинами зі своїх односельчан. Без жодного пострілу вони окупували місто. Повітового старосту просто звільнили від обов'язків, а з власних сил створили военкомат, який очолив матрос чорноморської фльоти Бідило. З в'язниці випустили «боротьбіста» Михайла Колодька, його брата Андрія та кількох більшовиків... Тоді головою повітового ревкому став Михайло Колодько. В такий спосіб мурахвянське повстання мало вплив на Богодухів. Про участь Хвильового в ньому нічого в Богодухові не було чути... Отже, коли переглянути тогочасні події й осіб, що відігравали ту чи іншу роль в Богодухові й повіті протягом 1917-1921 років, то М. Хвильовий-Фітільов лише проявив себе як співробітник відділу народівити, і більше нічого».¹⁰

Після повстання проти гетьманщини, яке відбувалося під прапором Директорії УНР, влада Української Народної Республіки в районі Богодухова протрималася не більше двох місяців. Дуже швидко з півночі насунула російська Червона армія, опанувавши Харківщину, а в тому й Богодухів. М. Хвильовий продовжує працювати в відділі народівити й улаштовує своє щойно започатковане родинне життя. Тим часом з півдня України почався переможний наступ озброєної до зубів Антантою «білої» російської ар-

¹⁰ В. Я. Коваленко *«Богодухівщина в часи Хвильового»*.

мії під командою генерала Антона Денікіна.¹¹ Для українського народу, його культури й державності ця влада несла цілковиту загибелю, а для більш-менш активної інтелігенції — смерть (доля Г. Михайличенка, В. Чумака і Клави Ковалевої є яскравим прикладом). Природно, що перед наступом цієї сили Хвильовий мусів утікати. І він відступив, кажуть, у район Брянська. Не знаємо, чи відступив він разом з дружиною, чи вона залишалася в Богодухові. Пані Дарія Гащенко в одному з листів лише неявно натякає: «Якийсь короткий час (це після пізньої весни 1919 року — Г.К.) вони десь перебували — цього я не знаю, а потім приїхали до Богодухова і жили в нашій рідній тітці Ірини Максимівни Торяник»...¹² Можливо, що це й був їхній відступ перед навалюю Денікіна. Саме з цим часом у біографії Хвильового пов'язано два моменти... Перший — це вступ Хвильового до комуністичної партії. Ми не знаємо ні точної дати, ні місця, ні умов, при яких Хвильовий вирішив стати членом компартії. Більш-менш вірогідним є, що це сталося влітку 1919 року, тобто в часи денікінського наступу. Усякі розмови чи натяки, що Хвильовий в минулому був членом чи то партії соціалістично-революціонерів, чи то їх лівої течії «боротьбістів», не відповідають правді. Хвильовий не був членом жодної іншої партії в минулому.

Одночасно деякі біографи (О. Ган) приписують йому в добу денікінщини дуже високі військові позиції в армії: військовий комісар 9-ої дивізії, співробітник політвідділу якоїсь радянської дивізії тощо. Позиція комісара дивізії — це позиція командарма, позиція генерала армії. Її переважно доручали старим випробуваним членам партії. Але припустимо, що якимось дивом таку відповідальну посаду вручили були молодому інтелігентові, який щойно вступив до партії. Але як могло статися, щоб за місяць чи два,

¹¹ Не забуваймо, що прізвище цього генерала походить від українського прізвища Дейнека. Дістаючи звання «дворянина» та інші привілеї російської імперії, цей, сумної пам'яті, козацький старшина дуже охоче поступився своїм родовим прізвищем Дейнека на російське «ошляхетнене» — Денікін. Мабуть тут корінь ненависти цього генерала до всього українського і причина всієї його антиукраїнської погромної політики.

¹² Лист від 24. 7. 1981 р.

коли денікінський фронт заломився й Червона армія, на чолі з своїми комісарами, пішла в переможний наступ, один з комісарів дивізії, доїхавши до свого провінційного міста, спокійно встав і пішов додому. Тут, одягнувши коротві штани й сатинову сорочку, зголосився до відділу освіти й посів свою давню скромну працю в інспекції поза-шкільної освіти. Як таке могло статись? Хто міг дозволити «комісарові дивізії» так просто плюнути на свої обов'язки і піти додому тоді, коли наступальна рішуча дія армії щойно розгорталась? Це ж логічний абсурд, який сам себе цілковито викриває.

Узагалі хочу сказати, що всі ті натяки чи твердження про активні ще в юнацькі роки контакти Хвильового з революційним підпіллям, про його кількарічне перебування на фронтах імперіялістичної війни, про його талант організатора і керівника повстанських загонів, про його високе комісарство в Червоній армії, його службу в ЧК, його робітниче походження, одне слово, його надзвичайний героїзм і дияволізм, — все це вигадки і легенди. Вони не підтверджені жодними об'єктивними документами (скажімо, тогочасною пресою, особистими документами Хвильового, його офіційними наказами, розпорядженнями, підписами під урядовими документами) ба, навіть вірогідними свідками. Абсолютно нічим. Можна припускати, що створено ці легенди з добрим наставленням: підкреслити винятковість характеру, героїзму і відданості ідеї. Визнавці і творці таких легенд забувають найголовніше: найпереконливішими документами винятковості, відваги, героїзму, ідейности, таланту і чесности є твори Миколи Хвильового, є його коротка, але велична, відважна і чесна літературна діяльність. Вона самодостатня і не потребує жодних су-рогатних додатків.

Проти приписуваних Хвильовому легенд промовляють категорично ще такі факти: в нотатках Арк. Любченка до спогадів про Хвильового ніде нема навіть натяків про його юнацькі контакти з підпіллям с.-р. чи с.-д., чи ще пізніше з «боротьбістами». Нічого нема про організацію і керівництво повстанськими загонами, про його чекізм, про такі високості, як комісарство в дивізії чи співпраця в

політвідділі армії. А в тих умовах, у яких жив і працював Хвильовий, ніхто таких високих заслуг не ховав би. Навпаки, при кожній нагоді про них би нагадував. Любченко протягом десяти років був близьким співробітником Хвильового, входив у найближче його оточення. У цьому оточенні якихось особливих біографічних секретів не було. І якщо Любченко не занотував жодного героїчного чи екстраординарного факту, з яких створили легенди, *то значить таких фактів не було*. Нічого сенсаційного не розповіла й Антоніна Куліш у своїх спогадах. А вона від свого чоловіка Миколи Куліша багато знала про Хвильового.

Від кінця 1929 року до смерти Хвильового 13 травня 1933, я особисто був близький до вужчого середовища Хвильового. При тій чи іншій нагоді я чув різні пригадки про офіцерство й уенерівство Панча, про гайдамацтво Сосяри, його розстріл денікінцями й урятування чудом, про офіцерство й протиденікінське партизанство Куліша, про героїчний рейд Досвітнього в польське запілля, арешт і визволення, про санітарну службу гімназиста Смолича в армії УНР і УГА під час тифозної пошести 1919 року та щось подібне про багатьох інших. Але про Хвильового — ні про організатора й воєнного керівника повстанським загоном, ні про його збройний виступ супроти військ УНР, ні про його якусь причетність до ЧК, ні про його комісарство в дивізії, — тобто про факти, які мали б його дуже підвищувати в очах офіційного радянського і партійного читача, — нічого не говорилося.

Пані Дарія Гащенко, яка від 1919 року спостерігала його в родинному житті, пише:

«Миколу Григоровича я ніколи не бачила у військовому вбранні і ніколи не довелось від когось чути, що він був військовим під час революції».¹³

Це все, як і свідчення П. І. Шигимаги, В. Я. Коваленка та інших переконує нас, що М. Хвильовий у богодухівську

¹³ Лист від 24. 7. 1981 р.

добу своєї діяльності хоч і був членом партії, але жодної високої партійної чи політичної ролі не грав і відповідної посади не займав. Він тихо і чесно провадив культурно-освітню працю, керуючи скромним сектором позашкільної сітки повітового відділу народної освіти. Товаришував переважно з безпартійними вчителями: Т. П. Гарбузом, С. Г. Винниченком, В. І. Тараном, Н. І. Давиденком, Ф. Корецьким, О. І. Харченком, П. Шевченком, П. І. Степановим тощо. Він любив цих чесних талановитих працівників на ниві народної освіти. Коли 1921 року переїхав до Харкова, то згодом майже всіх їх перетягнув до столиці й допоміг влаштуватися на тій чи тій посаді. Зокрема, наприклад, Терентія Павловича Гарбуза, високого, стрункого, козацької постави красня, він не тільки перетягнув до Харкова, не тільки допоміг стати аспірантом інституту педагогіки, а й 1925 року запросив на адміністратора ВАПЛІТЕ. Цю роль, як свідчить Ю. Смолич у своїх спогадах, він блискуче виконував. Пізніше, треба думати, теж не без впливу Хвильового чи Куліша, Т. П. Гарбуз дістав посаду директора будинку відпочинку письменників, драматургів і композиторів у Хості на Кавказі.

Отже, відтепер, з усіма мітами та легендами — як позитивними, так і негативними, — що їх повігядували й поціпляли до біографії Хвильового різні еміграційні автори, — покінчімо раз назавжди. Я нічого не маю і не матиму проти будь-яких вчинків Хвильового в часи революції, якщо це буде доведено вірогідними документами. Не буду проти тому, що, які б не були ті його вчинки доби революції, вони вже нічого не додадуть і не віднімуть від його великої творчої письменницької біографії

* * *

Після переїзду до Харкова весною 1921 року біографія Хвильового, здається, більш-менш не дискусійна. У Харкові, як знаємо, він відразу входить у групу письменників, що гуртувалася навколо газети «Вісті ВУЦВК» та її редактора, поета Василя Еллана (Блакитного). Богодухівський Микола Фітільов перетворюється на Миколу Хвильового і

починає свій переможний хід у літературу. Того ж 1921 року вперше виходить окремою відбиткою його поема «В електричний вік». За кілька місяців пізніше — виходить його збірка поезій «Молодість». Збірка по суті слабенька, початківська, але своїм внутрішнім наставленням, своїм захованим ще мистецьким потенціалом завойовує симпатії тогочасної критики. У збірнику «Жовтень» того ж 1921 року було опубліковано історичний вже тепер «Наш Універсал до робітництва і пролетарських мистців українських», якого підписали М. Хвильовий, В. Сосюра і М. Йогансен. Автором універсалу, його ідей і спрямувань, безумовно був М. Хвильовий. Так почалась нова ера в українській пореволюційній літературі, на чолі якої несподівано опинилась доти нікому невідома постать М. Хвильового.

В особистому житті, як також уже знаємо, постає конфліктна ситуація. Дружина, Катерина Гащенко, відмовляється приїхати до Харкова й складає заяву про розвід. Їхні шляхи розходяться назавжди. Правдоподібно рік пізніше М. Хвильовий одружується вдруге з Юлією Григорівною Уманець. Ще трохи пізніше, коли Хвильовий матеріально зміцнів, він забирає до Харкова свою матір, наймолодшу сестру Валентину і стареньку тітку Савич, вдову померлого, колись діяльного в Богодухові ліберального поміщика Савича. Ними він опікувався аж до своєї передчасної смерти.

1923 року виходить перша його книжка оповідань «Сині етюди», що остаточно утверджує його в пореволюційній літературі як піонера і новатора. На початку того ж 1923 року твориться спілка пролетарських письменників під назвою Гарт, яку очолив Василь Еллан. Провідними посталями Гарту були: М. Хвильовий, В. Коряк, М. Йогансен, В. Сосюра, О. Досвітній, П. Тичина, М. Яловий та інші.

Весною 1925 року М. Хвильовий виступив з першим циклом своїх полемічних статей «Камо грядеши?». Цим він розпочав велику і бурхливу літературну, а згодом, і політичну дискусію. Вона, з тими чи іншими відмінами та перервами тяглася до 1930 року включно і збурила українську спільноту до основ. З цього починається й трагедія

Хвильового. Він змушений був кілька разів каятися у своїх «помилках» і знову, хоч дещо інакше, починати боротьбу.

14 жовтня 1925 року основний склад колишнього Гарту та інші письменники, на чолі з М. Хвильовим, заснують нову організацію — Вільну Академію Пролетарської Літератури — ВАПЛІТЕ. Через різні політичні причини та групові інтриги ВАПЛІТЕ по трьох роках існування — 14 січня 1928 року — змушена була «самоліквідуватися».

Від грудня 1928 року колишні ваплітяни на чолі з Хвильовим видають позагруповий місячник-альманах «Літературний ярмарок». У грудні 1929 року, видавши 12 томів оригінальних формою і глибоко-змістовних збірників, співробітники «Літературного ярмарку» та ряд інших позагрупових і групових літераторів, знову з активною провідною участю Хвильового, творять нову організацію — Об'єднання студій пролетарського літературного фронту — ПРОЛІТФРОНТ. Це була остання спроба М. Хвильового та його однодумців утриматись незалежно. Але — марно. Через рік, у січні 1931 року ПРОЛІТФРОНТ змушений був «самоліквідуватись». Основний склад організації мав ніби можливість ввійти до санкціонованої партією письменницької спілки ВУСПП.

Тридцять роки вже вступали в свої похмурі права. Почалася доба цілковитої уніфікації письменницьких душ. Письменник стає гвинтиком і виконавцем партійних директив і щоденної пропаганди. М. Хвильовий пробував у тих умовах знайти таки собі місце. Він зробив багато зусиль до цього. Але невблаганний час уже душив. Безглузда колективізація, масовий голод, новий вибух терору й арештів (Ф. М. Конар-Палашук, Коник, О. Шумський, а особливо — М. Яловий) — вивершують життєвий шлях Хвильового. Цього вже прийняти й виправдати він не міг. 13 травня 1933 року кінчає життя самогубством.

Григорій Костюк

Дочка М. Хвильового Іраїда
в рік закінчення середньої
школи. 1937 р.



Перша дружина М. Хвильового Катерина Гащенко (сидить)
і сестра М. Хвильового Людмила Фітільова. Грудень 1917 р.



Граїда (з гітарою), студентка Харківського університету в гостях у родини тітки Дарії Гащенко (лежить на траві). 1939 р.



Сестра першої дружини М. Хвильового Катерини Гащенко — Дарія. Австралія, 1955 р.



Автор спогаду про М. Хвильового Петро Іванович Шигимага. 1963 р.

ЛИСТИ ДО ГРИГОРІЯ КОСТЮКА¹

ЛИСТ 1

Добрий день, Григорію Олександровичу!

Вчора одержала Вашого листа... 21. 4. 81 р. я вислала до редакції журналу «Нові дні» деякі правдиві факти, які я певно знаю про Миколу Григоровича... Редакторові «Нових Днів» я не написала, яке відношення я мала до Хвильового, і підписала свій допис «Правдиві факти» ініціалами мого прізвища «Д. Г.» (тобто Дарія Гащенко).

Я є рідна (молодша) сестра Катерини Антонівни Гащенко, яка була не тільки знайомою Миколи Григоровича, а кілька років дружиною і в них є дочка Іраїда...

Вам я, дорогий Григорію Олександровичу, буду все відверто писати, хоч цього скарбу в мене не є великий запас і то тільки з особистого життя Миколи Г. в ті роки, як він був чоловіком моєї сестри. Таке моє рішення виникло, коли прочитала *Ваше вступне слово* до I тому творів М. Хвильового (три рази його перечитала!). Цей вступ мені воскресив у пам'яті той давноминулий час. Ваші дати і назви місцевостей: Дем'янівка, Рублівка, Красний Кут, Тростянець, Богодухів і т. д., дали мені змогу зорієнтуватись, коли це було і що було в той час, бо я тоді мала 8-9 років.

Мої і Катині батьки познайомились з родиною Фітільових ще наприкінці 1917 року, коли Катя перший раз

¹ З більшої кількості листів, що їх написала до редактора цього видання пані Дарія Гащенко, рідна сестра першої дружини Хвильового Катерини Антонівни Гащенко, ми вибрали до публікації тільки ті, які, на нашу думку, мають документальну вартість. Друкуємо їх з деяким скороченням неістотних місць. Опущені речення чи слова позначені трьома крапками. Остаточні редакційні тексти узгоджені з авторкою.

поїхала вчителювати до Дем'янівки (її туди возили своїми кіньми, щоб разом і одвезти потрібні харчі: цукор, мед, муку і т. д.). Там жили: мати Миколи Григоровича, сестри й молодший брат Льоша (ми знали, що його повне ім'я було Олексій). Про Льошу в мене залишився такий спогад: коли, мабуть, пізньою весною 1919 р., після боїв, які були рано вранці в с. Полкова Микитівка й перед обідом утихли, і ми всі вилізли з свого сховища — бджоляного погребка, — то у нас на підвір'ї було декілька фронтовиків: виснажених, обдертих, брудних і голодних (чи після наступу, чи відступу). Між ними був цей Льоша, якого впізнали і батько і мій старший брат. І тільки тому, що знали Льошу, ми не перелякались цих дивних «військовиків» (бо тоді такий був час!). Їх нагодували, вони трохи відпочили, помились і навіть мама дала білизну мого брата для Льоші, укоротивши «халосі», бо Льоша був невеликого росту (Між іншим, ми довідались пізніше, що Льоша був убитий на фронті чи наприкінці 1919, чи на початку 1920 року, але в тих роках).

Моє особисте знайомство з Миколою Григоровичем Фітільовим (Хвильовим) було пізніше, в другій половині 1919 р., коли ми дітьми (мені було понад 8 р.) бавились за ворітьми на нашій «Малій середній» вулиці і побачили, ізза церкви (бо церква стояла посередині основної вулиці і «розколювала» її в цьому місці на дві «середніх»: малу і велику) виїхала «лінійка», запряжена гарною конячкою. Ми, діти, сполошилися: «пани якісь їдуть», і всі гурточком перебігаємо вулицю, щоб ці «пани» перекинулись. Бо ця «Мала середня» круто спускалася вниз до ставка, а ще до того по боках її селяни, крадькома, копали чудову глину і червоний глей підмазувати призьби, печі, земляні долівки, так що «не трудно» було перекинутись.

І яке ж було наше здивування, коли ці «пани», не доїхавши до тієї лінії, де ми «перебігали дорогу», повернули вправо до двору моїх батьків і ми впізнали нашу старшу сестру Катю (Катерину, Катрю, Катрусю, як її називав Микола Григорович і нам це здавалось, що він її дражить, бо ми її так називали тільки коли сварилися з нею!), нашого старшого брата (гімназиста Богодухівської гімна-

зії) і з ними незнайомого молодого чоловіка: середнього росту, чорнявого, «йожиком» зачесане волосся, в темних штанах з білими полосками, темна сорочка і комір незастебнутий (у такому вбранні, чи подібному, я його завжди бачила й пізніше). Це був Микола Григорович Фітільов (Хвильовий). Вони перебули в нас добу й надвечір наступного дня знову поїхали до Богодухова. Пам'ятаю, що мама щось сварилася з Катєю (і Катя плакала) та з Миколою Григоровичем. Нам не дозволяли слухати і виганяли з хати.

Тільки пізніше я довідалась, що мама умовляла їх, потайки, повінчатися в церкві, яка була через вулицю, і рядом священик, але Микола Григорович категорично відмовився, бо був уже комуністом і він сказав, що вони розписані в «загсі», але для мами це не був «законний шлюб». Так, не примирившись з батьками, вони поїхали до Богодухова.

В Богодухові вони мешкали в рідної тітки Каті (сестри нашої мами) — Ірини Торяник. Пізніше вони ще декілька разів приїжджали, бо Микола Григорович працював у якійсь культурно-освітній установі. Пам'ятаю, кожен його приїзд викликав незадоволення нашої мами, бо він її «агітував», щоб вона допізна, по суботах, не затримувала своїх служниць: Олену і Настю, а також конюха Варівона, і щоб вони ходили до «лікнепу» вчитися грамоти. Нашій мамі було найбільше дошкульно, що якийсь «невінчаний зять» вмішується в її домашнє «царство».

В нашій родині був цілковитий «матріярхат». Потім не подобалось нашим батькам, що Микола Григорович завжди мав домашні «мітинги» про той «рай», що буде при комунізмі, а в комунах будуть жити люди, як у наших рамкових вуликах бджоли, що стояли в квітучому садочку.

Він так завжди говорив з захопленням, що навіть ми, діти, слухали з великим зацікавленням, ніби казку (між іншим, Микола Григорович любив дітей і швидко з ними товаришував). Коли заставала наша мама подібні «мітинги», то нам, дітям, попадало «по затилку», а дорослі швиденько розходились по своїх місцях.

13-го січня 1920 року в родині Фітільових народилась

дочка (хоч Микола Григорович мріяв про сина) і вони назвали її Іраїда, записавши в метриках Іраїда Миколаївна Фітільова, і так вона числилась по документу до 1937 року. Коли поступила до харківського інституту на хемічний факультет, то з неї вимагали метрику. Тоді вітчим Іраїди поїхав до Богодухова і там, через суд, удочерив собі Іраїду, давши легально своє прізвище і по-батькові...

На цей раз я на цьому закінчую. Може, через деякий час напишу про інші зустрічі з Миколою Григоровичем, хоч їх небагато було, і, може, не такі для Вас важливі...

21.5.1981

Дарія Гащенко

ЛИСТ 2

Дорогий Григорію Олександровичу!

Одержала Вашого листа, Ви не турбуйтеся відносно своєчасної відповіді мені — коли зможете, тоді й відповідайте...

1. Відносно правильного ім'я молодшого брата Миколи Гр. мені зовсім не залишилось в пам'яті повне його ім'я, а тільки чомусь Льоша. Але це може бути помилка, бо в нашій родині ніхто не чув, щоб Олександра пестливе ім'я було Льосик, а тільки або: Саша-Сашко, Шура-Шурко. Може сестри й називали його Льосик, але ми сприймали Льоша, як Олексій.

У мене є маленька надія це перевірити, але це пройде час і не певна, що буде позитивний наслідок, бо мушу в це діло Іраїду вмішувати, а не знаю, чи вона на це дасть свою згоду (між іншим, Іраїда знає, що в неї був рідний батько, ще з 6-7 років, бо їй сказала її мама Катруся, а при яких обставинах, то треба багато писати, і я Вам напишу другим разом...

2-3 питання: також більше напишу в наступному листі. А тепер для орієнтації: наші батьки жили в Полковій-Микитівці від Богодухова 15 кілометрів. Це було наше

рідне місто. Батькові сестри вийшли заміж у Богодухів, мама вийшла заміж у П-Микитівку, а брат і сестра її залишилися в Богодухові. Батько був «плянтатором», вирощував цукровий буряк по 4-5 десятин і здавав на цукроварні Кеніга. Мав 65 десятин гарної землі, вирощував особливу расу коней (але не в великому масштабі) і за це мав, від держави, золоту медаль. Мав велику пасіку, 2 фруктових садки, леваду, три хати. Був добре грамотний, випишував агрономічні книжки, журнал «Ниву», твори Маміна-Сибіряка та інш. Культурно, як на той час, провадив своє с/г, всі потрібні машини і приладдя він мав, і ми жили дуже добре.

Був у харківським земським суді «гласним» — як представник від громади (одержував 8 рублів на місяць, а викликали в суд 3-4 рази на рік).

4. Коли *Льоша* був у нас із своїми товаришами, то була весна або літо, бо тепло було і вони лишилися, і відпочивали в клуні, яка була напівпорожня (як вона мені пригадується), очевидно, що ще не було обмолоту збіжжя.

Бджоляний погріб, який був для нас сховищем від куль, був порожній — бджоли були в полі на пасіці, скотина й коні також там були (за винятком однієї корови для молока і кобили для роз'їзду), там було безпечніше.

Олексій був у Червоній армії, у них майже не було ніякої форми, тільки на голові якісь «безкозирки», зброя також була різноманітна.

В той же час, тільки з іншої частини, заставили батька відвезти чи когось, чи щось, на станцію Гути (5 кілометрів від П-Микитівки), і батько запряг, хоч стареньку, але гарну кобилу — «хилку». Коли він відвіз на станцію, то в нього й цю кобилу забрали, а замість неї дали загнаного буланого коня і він ним ледве привіз воза додому. І цього коня ми назвали «товариш», так він і був у нас «товаришем», поки здох (він не довго їздив).

А от проти кого *Льоша* воював — цього я не знаю, бо через П-Микитівку було декілька переходів і боїв. І наші батьки, з обережності, завжди питали фронтовиків: «як вас називати: чи „товариші“, чи „господа“? Але кого звали

«господами», я не знаю, чи петлюрівців, чи гетьманців, чи ще кого. А тому не знаю, проти кого воював Льоша.

Прихід чекістів я добре пам'ятаю, вони були вже пізніше, або наприкінці 1919, або на початку 1920 року. Це була зима. Чекісти мали якусь певну форму і були озброєні, мали кулемети, коні, і вони стояли біля нашої школи на вигоні.

(Між іншим, навколо П-Микитівки було багато лісів: ближче — левади, а далі чудовий сосновий бір, насаджений Кенігом «шахматкою»), а дедалі — густий дубовий і кленовий ліс, який тягся аж до Харкова (75-80 кілометрів), а в другий бік — до Красного Кута (35-40 км), а там ще величезні масиви краснокутських лісів.

І от по всіх цих лісах, в той час, було повно рештків якихось армій, дезертирів, повстанських груп і звичайних банд.

Вони приїхали по боротьбі з цими «лісовими круками». І от уночі цих «чекістів» роззброєно, пов'язано, забрано всю зброю разом з кулеметами, харчами, теплою одежею, все це погрузили на їхні коні і вивезли, але чекістів нікого не вбили, мабуть пожаліли населення, щоб менше їм прийшлося відповідати.

Олексія ми не бачили між чекістами. Його було вбито на фронті, як казали його сестри, але чи в більшовицькій армії, і де саме, вони напевно й самі не знали, але в цей період часу, що я вище написала.

5. Миколу Григоровича я ніколи не бачила у військово-му вбранні і ніколи не довелось від когось чути, що він був військовим під час революції.

Катруся працювала в Дем'янівці лиш один учбовий рік, а потім перевелася на другу зиму 1918 року до Рублівки, де працював і Микола Григорович. Вони обоє були в «Просвіті», брали участь у п'єсах, концертах. Катруся мала гарне, сильне сопрано, а Микола Григорович приємний тенор («тільки слух не дуже добрий був» — так писала мені Катруся в одному з листів уже на еміграцію) і вони з Катєю виконували дуети: «Де ти бродиш, моя доле» та «Коли розлучаються двоє».

В цьому році вони, напевно, і одру

вирішили виїхати до містечка Суми, але щось там недовго були і мусіли швидко звідтіля виїхати переповненим товарним потягом (та тоді інші й не ходили). Чому переповненим, бо Катруся не могла взяти з собою «пухові перини» і за це її мама часто дорікала вже пізніше. Якийсь короткий час вони десь перебували — цього я не знаю, а потім приїхали до Богодухова і жили в нашої рідної тітки Ірини Максимівни Торяник (цю родину знав і Шигимага і Малик).

В 1920 році зима була суха і холодна, з паливом у Богодухові тяжко було, кімната не відповідала для дитини і Микола Григорович привіз свою родину до батьків дружини, які мали гарну й простору хату. Сам деякий час працював у Богодухові і дуже часто навідувався до своєї родини. Хоч і мріяв про сина, але Іраїду дуже любив. Коли вона народилася, носив її на подушці, щоб спинки не зломити. Коли Катруся давала нам «по черзі» потримати Ірочку (бо нам вона здавалась як жива лялька, а нам тоді було: 7-9-11 років, а старшому братові 16), то Микола Григорович стояв над нами, як «ангел-хранитель» — боявся, щоб не впустили!

Ці моменти мені зісталися назавжди в пам'яті і привернули симпатію до Миколи Григоровича на все життя...

Через деякий час він переїхав до Харкова і приїздив звідтіля, а часом Катруся туди їздила.

Він жив у якійсь кімнаті на 4-х (так як мені доводилось чути таку розмову), тоді взагалі тяжко було в Харкові з помешканням і з усім.

Так протяглося до весни 1922 року. Мама весь час її намовляла розійтись з ним, як з ненадійним, який не може забезпечити матеріально свою родину, та й не по душі він їй був за ті «мітинги».

Одного разу Катруся поїхала до нього і там вона зустріла якусь жінку, чи він помешкання в неї найняв, чи вона була в його помешканні. Тут була якась заздрість — справедлива чи ні — не знаю. Тільки Катруся після цього часто плакала, але щоб ніхто не бачив (а ми таки з середньою сестрою, бачили), і більше вже не поїхала до Хар-

кова. Не приїжджав і він. Так виник розрив родини Фітільових.

Пізніше, коли було зовсім літо, приїхали сестри Миколи Григоровича, ніби на «мирову», бо Катруся любила Людмилу, яка була подібна до Миколи і, як жінка, дуже інтерна: правильні риси обличчя, кучеряве темне волосся, зачесане, по-тодішньому, догори в «причоску» і навколо обличчя спускались маленькі кільчики волосся, великі виразні очі, — була як намальована!

Вони привезли для Іраїдочки такі чудово пошиті, «в оборочку», біленькі суконочки, на ніжки вив'язані з гарусу черевички, якусь білизну і чудову ляльку, напевно «залишки давнішої розкоші»: хутряна шапочка, також муфта і таким хутром обшите, бордового кольору півпальто. Ця лялька була на зріст малої дитини і нею бавились більше ми, «тітки», ніж Іраїдочка. Ця лялька і тепер стоїть мені перед очима. Через 2 роки Катруся вийшла заміж за другого, який любив її ще коли вона була гімназисткою, а його прислали на практику в П-Микитівку, як агронома. Катя його не любила і одного разу він прийшов (коли вона приїхала додому, може, на паску) вечором, щоб запросити її кудись, чи побалакати з нею. А вона не хотіла його бачити і післала нашу, ще одну сестру — Дусю (якій було років 5-6), щоб вона сказала, що її немає вдома. Дуся вийшла і каже: «казала Катя, що її немає вдома». Очевидно, Катруся колись розповідала про цей випадок Миколі Григоровичу, бо тепер я прочитала в одному з його оповідань аналогічний випадок, що дівчинка говорить: «казала мама, що я її сестра». А в «Вальдшнепах» Микола Григорович записав оцінку особи Дмитра Карамазова, якою оцінювала наша мама його самого: «недоуч», «вискочка» і т. п., і що він нездатний утримувати родину.

Безумовно, що мама в ньому помилилася, бо він тоді ще був замолодий і жив своїми утопічними мріями...

(Катерина Антонівна Гащенко родилася 5 грудня 1898 року, а померла 8 березня 1967 року в с. Олександрівка Золочівського р-ну на Харківщині). Прожила вона ніби в

згоді, але Катруся в своєму житті любила тільки Миколу Григоровича. Знала про це і наша мама й жаліла, що так сталося.

З пошаною до Вас!

Д. Гащенко

П.С. Вибачте, Григорію Олександровичу, але мушу припинити на якийсь час «писанину»...

Ще напишу Вам: 1) Останню зустріч з Миколою Григоровичем в 1925 року в Харкові, коли він Іраїду бачив, а вона його ні, а я з ним говорила. 2) Як Іраїда дізналась про свого рідного батька. 3) Як реагувала, коли дізналась про його смерть; вона тоді жила в Харкові на Холодній горі, Соціалістичний провулок, 15.

З щирою пошаною до Вас!

24. 7. 1981

Д. Гащенко

ЛИСТ 3

ОСТАННЯ МОЯ ЗУСТРІЧ З МИКОЛОЮ ГРИГОРОВИЧЕМ ХВИЛЬОВИМ

Коли я закінчила 4-ту клясу П-Микитівської школи, то мене забрала до себе Катруся в Ізюм, продовжувати вчитися далі.

В 1925 році родина сестри, і я з ними разом, вирішили поїхати на декілька днів до наших батьків в П-Микитівку, це було десь у серпні або вересні місяці. Ізюмський потяг прибував до Харкова вранці, а охтирський, який проходив через нашу станцію Гути, відходив аж надвечір.

Катруся написала, загодя, до нашої кузинки Ганни Фе-

дорівни Торяник, яка жила в Харкові, що ми до неї заїдемо.

Приїхали ми після сніданку. Чоловік Катрусі поїхав у справах до Обласного земельного відділу (бо він працював в Ізюмі завідуючим округового земвідділу). Нам Нуся (так ми звали свою кузинку) пропонувала відпочити після дороги, а вона з Іраїдою піде позаглядати по крамницях. Але сестра сказала, що й вона піде до крамниць. І вони пішли. По обіді всі повернулись і Нуся замовила двох візників на вечір, щоб відвезли нас до вокзалу. Коли приїхав перший візник, то Нуся пропонує сідати Катрусі, своєму чоловікові і їхній маленькій дочці Надійці, а ми поїдемо другим: я, Іраїдочка і Нуся як провідник. Але сестра не погодилась і забрала з собою й Іраїду. А я залишилась, і певно, наш візник приїхав пізніше. А хоч ми поїхали до вокзалу («перекompісирувати» квиток), але потяг уже відїхав, і ми повернулись назад.

Коли ми повернулись до Нюсиного помешкання, то вона мене післала до «булочної» купити до чаю булочки. Пішла я.

Повертаюсь я з своїми булочками, підіймаюсь сходами на перший поверх, дивлюся — на сходах стоїть і усміхається до мене Микола Григорович. Майже зовсім не змінився, навіть одягом своїм, тільки біла сорочка була.

Коли за вечерею почали розмовляти, то це вже не був той мрійливо-запальний і певний в своїх надіях Микола Григорович, щось у ньому було зовсім інакше (та й мені вже було понад 14 років). Розпитував і за Катрусю, а за Іраїдочку до самих дрібниць допитувався.

Вони домовились з Ганною Федорівною, щоб разом зі мною спізналася на потяг і Іраїда, і щоб Микола Григорович міг з нею побути хоч один день (Але Катруся це підозривала, як про це вона мені пізніше говорила).

Він майже все знав про життя Іраїдочки і Катрусі через Ганну Федорівну, яка, безумовно, найбільше дізнавалась від мене, бо я в родині сестри жила 6 років, поки закінчила свою освіту.

Микола Григорович казав мені тоді, що він знає Іраїдчину здібність до співу, що вона ще до 2-ох років уже

співала «Стоїть гола високая», та «Теце ліця невелиця» («Тече річка невеличка») — вона в дитинстві не вимовляла «р» і ще якусь літеру. Що він має в себе рояль, і що він придбав для Іраїдочки, і як Катруся схоче його взяти для Ірочки, то він їй його віддасть. Що він сьогодні ходив назирці за ними по крамницях і йому не вірилось, що в нього така «велика» дочка (5 з половиною років!).

Потім ще казав, що він міг би, через суд, добитися регулярного побачення з дочкою, але він не бажає Катрусі якихось «сімейних катастроф», і що він надіється, що Катруся це сама зрозуміє і як підросте Іраїда, то дозволить їм зустрічатись.

І ще, що мені запам'яталось, що він казав ніби він хворіє: чи на нирки, чи на печінку, і що він старанно лікується, щоб дожити, коли Іраїда буде вже дорослою, але не так сталося.

Ця моя остання зустріч з Миколою Григоровичем залишила в моїй пам'яті і приємну, теплу згадку про нього, і якийсь душевний жаль, до цієї, часом і трохи різкої, натури і в той же час щирої, правдивої і теплої душі.

Пізніше, при нагоді, я все розповіла Катрусі про цю зустріч і розмову з Миколою Григоровичем і вона мені сказала так само, що як виросте Іра, то вона їй все розкаже і тоді нехай вона сама як схоче, так і зробить.

Але так не сталося, бо за рік чи півтора, після нашої розмови, Катя посварилась з своїм чоловіком, а Ірочка розплакалась і, обнявши вітчима, крізь сльози вигукнула: «Не кричи так на папочку!» А Катруся була рознервована і з злістю сказала: «не приставай, то не твій папочка, в тебе є рідненький папа, а це тільки Надін!» А Іраїдочка ще в більші сльози: «ні! ні! — це мій ріднесенький папочка!» Разом з Ірочкою заплакав і її вітчим — видно це йому було дуже боляче! А, може, думав, що Ірочка перемиється до нього, — бо ж він її любив як рідну дочку.

Після тієї сварки ввечері, коли полягали спати, тихенько приходив до мого ліжка Іраїдочка (моя «заканурка» була поруч з дитячою спальнею) і пошепки питає: «чи правда, що в мене є другий папа»? А її тітка була не багато розумніша від племінниці (на 9 років старша), а це

здавалось таке «романтичне», і під дитяче «чесне слово» я все їй розказала.

На другий день, потайки, показала маленьку світлину Іраїдиного батька в своєму підручникові і сказала, що в ізіомському музеї є його портрет, майже в натуральну величину погруддя.

І ми в якусь неділю попросилися в «нашої» мами піти в музей (хоч ми вже там і раніше були), але, безумовно, не сказали, чого це нам так потрібно було знову туди йти.

Після цього випадку ми декілька разів про це розмовляли з Ірочкою, і про останню мою зустріч з її батьком все розповіла. Певно, Іраїда слухала це з захопленням, як цікаве оповідання з книжки. А що було надзвичайного, що Іраїда ніколи мене не зрадила перед мамою, хоч ми часом з нею і сварилися, видно щось у цій дитині після цього зформувалося і вона боялась, щоб не загубити в мені друга і того «змовника».

В 1933 році, коли була замітка в газеті про смерть М. Хвильового, то перша прочитала це моя середня сестра — Дуся (вона тоді мешкала в родині сестри Каті), а коли я до них прийшла, після роботи, то вона мені показала, а потім прийшла Іраїда і ми їй це показали. Вона прочитала і заплакала (їй тоді було 13 з місяцями). Мала образу на маму, що та її ніколи так і не познайомила з рідним батьком. Але ж мати не думала про такий його трагічний кінець!

Очевидно, що Іраїда заплакала не того, що любила його як батька, але в її думках і мріях, може склалося якесь уявлення про майбутню з ним зустріч, може, їй хотілось пережити цей момент. Але вона матері про це нічого не сказала (вона по натурі скритна), тож ми з сестрою Дусею були свідками цієї дитячої трагедії.

Після цього ми дуже рідко згадували про це, ніби боялись доторкнутися до якоїсь болючої рани. Як реагувала Катя на смерть, мені не довелось бачити, але чула розмову з кузинкою, що вона в житті тільки його любила. Знала про це і наша мама і жалкувала, що так сталося. Очевидно, Катруся їй колись відверто все розповіла.

Мати наша була розумна і розсудлива — це зразок

жінки-героїні і матері. За її життя під час революції і пізніше, при «советах», її героїчні вчинки були ніби легенди, — це я не перебільшую! І якщо вона була в свій час проти Миколи Григоровича, то вона цілковито мала на це підставу, бо він тоді таким був, легковажним і довірливим.

Написала Вам і про нашу кохану матусю, щоб реабілітувати її чудову душу, перед Вами, бо вона на це заслуговує!

5. 8. 1981

З щирою пошаною до Вас!

Д. Гащенко

З АРХІВУ АРКАДІЯ ЛЮБЧЕНКА

І. НОТАТКИ ДО СПОГАДІВ ПРО ХВИЛЬОВОГО¹

(ІЗ ЗАПИСНОЇ КНИЖКИ)

«Микола Хвильовий народився 1 грудня 1893 р. в селищі Тростянець Охтирського повіту на Харківщині, в сім'ї робітника (ні, учителя — Фітільов). Освіту після початкової школи здобував самотужки. Друкуватися почав в 1917 р., в газеті. Писав увесь час поезії (а ще ж і в воєнних фронтових газетах під псевдон. «Дядько Микола» — фейлетони. Так мені сам казав — А. Л.). Вийшло досі дві збірки поезій. А тепер пише новелі — книжки «Сині етюди» (перша) — 1923 р. Член сп. прол. письм. Гарт. Праці робітника не кидає і тепер працює на одній з харківських фабрик» (Нотатка з «Хрестоматії нової укр. літератури», вид. Книгоспілка, Харків, 1925 р.).

«Сел. будинок»² — читання (вечорниці щосуботи — Пи-

¹ Ці нотатки взято з «Валітянського збірника», що вийшов у виданні Канадського Інституту Українських Студій, Торонто, 1977 р., за редакцією проф. Юрія Луцького. У збірнику вони мали заголовок: «Аркадій Любченко. Спогади про Хвильового (Із записної книжки)». Юрій Луцький, який мав безпосередній доступ до архіву Любченка, свідчить, що він для публікації взяв «майже всі записки в такому порядку, який дав їм Любченко. Пропущено тільки деякі повторення тих самих подій чи описів».

² «Селянський будинок» — колишній готель на Павловській, а тоді вже площі Рози Люксембург. За радянської влади перетворений частково на будинок для приїжджих, а частково на мешкання для службовців і письменників. Велика зала будинку від 1921 року була постійним місцем для літературних вечорів харківських письменників, а зокрема, від 1922 року, для популярних тоді щосуботніх вечорів Спілки селянських письменників Пług під керівництвом Сергія Пилипенка.

липенко) новелі «Чужі».³ Перша зустріч. Хвильовий в кожанці, смикає плечем, чорні очі з поволокою.

Читання «Я»⁴ в Гарті⁵ — редакція «Вістей».⁶ Блакитний. Вечір. Сильнюще вражіння. Я взяв, випросив новелю додому на ніч, читав Горській, потім уривки деклямував собі.

Розходження з Блакитним. «Квартали»⁷ — нарада на квартирі у Хвильового ввечорі. Ще проєкт писати колективний роман.

Хвильовий приходив до мене з Христовим, Досвітнім ввечорами грати в 21.

Хвильовий любив Сосюру, не любив Тичину.

Блакитний — демагог. Розгнівався за «Квартали». Вважав це сепаратизмом і підготовкою до створення нової організації без нього.

Касяненко Євген Іванович⁸ (у нього брат, інженер, пра-

³ Новеля Арк. Любченка «Чужі» була опублікована в альманахові «Квартали» за 1924 рік.

⁴ Оповідання М. Хвильового «Я» появилось вперше друком у збірнику «Гарт» 1924 року.

⁵ Спілка пролетарських письменників Гарт, заснована в січні 1923 року й очолена В. Блакитним (Елланом). До складу Спілки входили: М. Хвильовий, В. Блакитний (Еллан), М. Йогансен, В. Сосюра, П. Тичина, В. Коряк, І. Дніпровський, О. Довженко, О. Досвітній, М. Майський, О. Корж, Г. Коцюба, А. Любченко, Бурлака, І. Сенченко, П. Голота, П. Лісовий, І. Шевченко, І. Кириленко, М. Христовий, Т. Авербах, П. Іванов, П. Усенко, Д. Бузько, Кузнецов, О. Копиленко, К. Гордієнко, В. Поліщук, П. Лаврик.

⁶ «Вісті», — щоденник, орган Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету; редактором його був В. Блакитний.

⁷ «Квартали» — літературний альманах, що його зладила окремо група Хвильового Урбіно і це спричинило конфлікт із Блакитним.

⁸ Касяненко Євген (1889 — ?) — журналіст і політичний діяч, член Української Центральної Ради від УСДРП. 1918 р. з групою Є. Нероновича перейшов до КП(б)У. Деякий час (правдоподібно 1922-1924) працював у радянському повпредстві в Берліні. Пізніше, після смерті В. Блакитного 1925 року, редагував «Вісті ВУЦВК». У 30-ті роки, разом з братом інженером-авіоконструктором, Григорієм Касяненком, заарештований і знищений.

цював на авіозаводі). Їх троє братів — під час Першої імперіялістичної війни сконструювали самолёт, але самі робити на ньому пробний політ не зважились, найняли за якусь суму військового літуна — п'янюгу і прощалигу. Той полетів і ось тут же розбився, ледве не вбився, сказав, що більше в житті своєму ніколи літати не буде. Хвильовий любив про це розповідати, сміючись.

Касяненко завжди носився з проектами, з винахідництвом. Раз у редакції серйозно нам заявив, що винайшов днями електричну мухобойку.

Якось ми у нього дома, на його запрошення, вечеряли, чай пили: Хвильовий, Яловий, я. Було дуже нудно і сухо. Його дружина — тип обмеженої жінки, що хизується перебуванням кілька років за кордоном. Сімейка радянських міщан, які трошки понюхали закордону.

Касяненко злякався, що допустив друкування статтів Хвильового у газеті і пояснював у ЦК тим, що він навмисне зробив це, щоб привселюдно викрити націоналізм Хвильового, який він, мовляв, за ним давно помічав. Прислужився, мовляв, партії, спровокувавши письменника.

Касяненко — праобраз Івана Івановича у сатирі Хвильового.

«Коммольці»⁹ в театрі Франка. Не вийшло, закинули троцькізм. А Юра, пронюхавши непевність п'єси ще раніше, постарався її погано підготувати, і провалив до того ж на генералці ще й з боку художнього. Юра — куркуль і крутій. Хвильовий його не любив, зневажав. Натомість дуже шанував Курбаса.

Виступи у Лохвиці: Хвильовий, Вишня, Ірчан, я, Галуш-

⁹ «Коммольці» — це загадковий і досі не досліджений епізод у творчості М. Хвильового. У «Валітянському збірнику» в примітці до цієї нотатки, вказано, що це мова йде про п'єсу Первомайського, що під такою назвою появилася 1930 року. Це не відповідає істині. Поперше, тут мова йде про подію і п'єсу ще перед 1925 роком, коли театр ім. Франка на чолі з режисером Гн. Юрою ще діяв у Харкові. Первомайський тоді був зовсім невідомий. Подруге, особа Первомайського, ніколи, нічим не була пов'язана з середовищем Хвильового, щоб невдачу з його п'єсою міг нотувати Любченко, згадуючи біографію Хвильового. Це без сумніву мова йде про якийсь твір Хвильового, доля якого загубилась.

ко. Я наслідував Хвильового, як він читає свої новелі, і він сміявся багато, подобалось йому, сам просив, щоб наслідувати. Багато тоді в готелі, де жили всі в одній кімнаті, пили горілки.

Перші часи: Хвильовий у зеленавій англійській шинелі і чорній патлатій папасі.

Він працював у Дружківці на виробні якийсь час.

Читання «Думок проти течії»¹⁰ вдома ще в процесі писання.

Сам вважав себе письменником, що може творити лише під настроєм, експромтом. Не літературний писар, що сідає і акуратно висиджує твір (як Панч). Експромтом за вечір написано «На глухім шляху».¹¹

Вважав (і дуже хотів) щороку давати по книжці свіжої прози. Але не міг.

Катання на ковзанах у садку біля опери, потім у «Слові».¹² Фігурист.

Юлія Григорівна Уманець.

Любочка — її дочка. Хвильовий любив її дуже.

«Свиня»¹³ — жидівка Софія Левітіна. Вона була його сусідкою. Ненавиділи одне одного. Левітіна бігала з доносами й скаргами в ЦК; працювала в Головліті.¹⁴ Бездарна письменниця.

Приїзд Рильського після поеми «Крізь бурю й сніг»¹⁵ і гостювання з випивкою у Хвильового.

¹⁰ Див. 4-й том нашого видання творів М. Хвильового.

¹¹ «На глухім шляху» — експромт Хвильового, появився в «Шляхах мистецтва», ч. 5, 1923 р. Див. 3-й том нашого видання.

¹² «Слово» — будинок у Харкові, де жили письменники.

¹³ «Свиня» — оповідання М. Хвильового. Див. наше видання, том 1.

¹⁴ «Головліт» — Головне управління справами літератури і друку; відділ цензури при Народному комісаріаті Освіти.

¹⁵ Збірка поезій Максима Рильського «Крізь бурю й сніг», вийшла 1925 року.

Приїзд і гостювання у Хвильового Чернявського. Тоді їй домоворились, що влітку виїде Хвильовий з Досвітнім на відпочинок до нім. колоністів під Херсон. Виїхав. Там написав «Вальдшнепи».¹⁶

— Коли я читав «Майстра корабля», я думав, що ви сива людина, — казав Хвильовий Ю. Яновському.

Москву так ненавидів, що ніколи не погоджувався туди їздити, хоч обирали його й посилали (на пленуми, конференції тощо). Тільки раз був у Москві — здається, 29-го року — коли поїздка була широкою і вважалася просто гостюванням. З'являвся лише по закутках; в буд. Герцена вечерею з Маяковським, де обоє вони — і Хвильовий і Маяковський — пильно один до одного принохувались і багато пили.

Хвильовий любив повторювати:

В хвилину радості умій себе стримати
І в хвилі розпачу заховуй супокій.
Бо, знай, однаково прийдеться помирати,
О, Делію, коханий мій.¹⁷

(Перекл. Зерова)

Двічі засідання ВАПЛІТЕ¹⁸ за парком у кущах.

Одного разу в парку — випивка ваплітівців, технічно організована Гарбузом. Це був момент відколення Сліса-

¹⁶ «Вальдшнепи» — роман М. Хвильового. Перша частина опублікована в журналі «Вапліте» ч. 5, 1927; друга (ч. 6, 1927 р.) — була конфіскована і знищена разом із журналом.

¹⁷ Початок оди Горация (II — 3).

¹⁸ Про ВАПЛІТЕ див. наше видання, 1-й том, стор. 57-77.

Інші джерела див. такі:
П. Голубенко «ВАПЛІТЕ», «Орлик», 1948; Юрій Луцький, «Джерела до історії ВАПЛІТЕ», Збірник Української літературної газети, 1956; George S. N. Luckyj. «The Battle for Literature in the Soviet Ukraine: A Documentary Study of VAPLITE (1925-28)», Harvard Slavic Studies, III, 1957; і «Literary Politics in the Soviet Ukraine: 1917-34», New York, Columbia University Press, 1956.

ренка й Смолича, й інш. Ініціативу сходин подав Куліш. Але внутрішньої міцноти не здобули.

Після виставки «Народнього Малахія» їхали до клубу Блакитного вечеряти на одному візнику: Хвильовий, Куліш, я. Хвильовий казав про СРСР:

— Тюрма! Ми ж у тюрмі!

Любив їсти насіння, любив пиво з раками. Багато палив.

Раз, коли сам перепився, Юлія Григорівна викликала мене телефоном з ДВУ.¹⁹ Приходжу. Він уже сидить, щось ніби читає у себе в кабінеті. А потім таємно мені каже:

— Вночі був Блакитний.

— Як? Що ви?

— Так, так, Аркаша. Ось з-поза шафи вийшов і каже: — Ну, що ж далі буде?

Мені стало моторошно, бо Хвильовий говорив це цілком серйозно.

Ан. Гак розповідає, що під час похорону М. Хвильового на Пушкінській вулиці, якою несли труну, зупинилися трамваї, — так багато йшло людей за труною. Будівельні робітники, що працювали на будівлях, які траплялися по дорозі, кидали роботу й приєднувалися до процесії, збільшуючи юрбу. В юрбі було багато переодягнених у цивільне чекістів та багато тих же агентів НКВД, переодягнених міліціонерами, які буцімто підтримували порядок при нагоді такого великого натовпу.

На цвинтарі при могилі обережні й перелякані Є. Касяненко та Арнаутів (з НКО) розмовляли голосно й демонстративно російською мовою (Sic!).

Одна жінка дуже хвилювалась — видко, по-щирому — й ждала промов. Перше слово дали, звичайно, П. Панчеві. Жінка жадібно затопила в нього погляд. А Панч і почав: — Миколо Григоровичу, як це ти міг зробити в такий час,

¹⁹ ДВУ — Державне видавництво України.

коли наше життя перебудується на нових засадах, коли Україна стає квітучою... і т. д. в такому стилі...

Жінка зблякла, похитнулась, нетерпляче одвернулась і красномовно махнула рукою:

Ет ...

Дочку Хвильового звали Любочка (його катання з нею на ковзанах у саду біля опери — «Професійному», здається, за назвою).

Сказав увечорі, у дворі «Слова», коли п'яні ми вийшли (біля кочегарки, де купа вугілля):

— Тепер Тюріни запанують і будуть диктувати шляхи укр. літературі.

І кричав на весь двір.

Часто казав:

— Тюрма народів, да!

Любив їсти насіння, раки з пивом, голитися самому. Ходив у сірому светері вдома. Плетене крісло в кабінеті. Чмихання носом. Посмикування плечима, особливо правим. Говорити на засіданнях, зборах завжди починав дуже спокійно, поважно і це створювало одразу напружену пильність, тишу. А він — ще глухішим голосом, ще інтимніше якось і переконливіше. А коли запалювався — бив кулаком по столі, скакував, бігав, і перекричати його було неможливо. Але можна було вдатним чулим підходом, товариським і гострим дотепом одразу розсмішити.

На засіданнях ВАПЛІТЕ бував Ю. Тютюнник — тоді він працював у «Книгоспілці», і мотивом його присутності у нас могло бути бажання зв'язків з представниками вид-цтва.

П. Тичина лайнувся по-матірному на засід. ВАПЛІТЕ — це від нього ми почули вперше. Лайнувся і враз замішався, засоромився. А ми сміялись.

Як у «Слові» подзвонив, покликав у важливій справі. А потім пили аж до другого дня (і Ковтун — Вухналь Іван був, по горілку й кислу капусту бігав). Суперечка за Фльобера, Золя, Мопассана і взагалі французів — цілий день. Увечорі пішли до Вишні. Знову пили. Епik. Боровся я з Хвильовим. Епik до мене: «ляж, ляж, піддайся».

Виїзд на Донбас бригадою: Хвильовий, Вишня, Яновський, я, ще при нас сексот,²⁰ що бігав нам по горілку. Краматорське, готель, патефон Яновського — «Рамона, Рамона». А в Сталіно в театрі жидів. оркестра грала по-пурі українське, і «Ще не вмерла Україна» провокаційно включила. Тут близько Дружківка, де працював Хвильовий.

Вечера у мене в «Слові» після читання «Землі».²¹ Хвильовий про полковника: «Уявляю його собі таким модернізованим Заглобою».²² Сварка Хвильового з Щупаком, Микитенком за Марка Терещенка,²³ тут же присутнього. Хвильовий назвав його привселюдно: бездарою, дурнем, холоум і просто сволотою.

Так готувалась моя перша п'еса. Морщіхін!

Інтуїт. передбачання долі Бронька Бучми в кіно. Випадок у парку з атракціоном, коли артист справді зірвався, розбився. Юлія Григорівна теж говорила, що Хвильовий передчуває й прорікає так вдало, аж страшно стає.

Початки з нашої подорожі з театром Франка (і Смолич) у Донбасі. Перше знайомство з Хвильовим у журналі «Шляхи мистецтва»²⁴ на Донбасі і з Сосюрою — «Четыре года».

²⁰ Сексот — «секретный сотрудник», донощик.

²¹ «Земля горит» — п'еса Арк. Любченка (1933).

²² Заглоба — персонаж із роману Сенкевича.

²³ Марко Терещенко, тоді режисер театру ім. Гн. Михайличенка в Києві.

²⁴ «Шляхи мистецтва» — літературно-мистецький місячник, виходив нерегулярно (1921-1923) в Харкові, де Хвильовий друкував свої перші твори.

«Акроманти»,²⁵ Ю. Шпол, редакція «Літературного ярмарку»,²⁶ Азарх,²⁷ Фурер.²⁸

Закоханість Хвильового у якусь медичну сестру. Сірооку.

Хвильовий часто бував у Шумського разом із Яловим.

Хвильовий і Раїса Азарх. Вечір у Азарх, коли з Китаю повернув В. Примаков і розповідав про Китай (у Азарх син від Примакова — наслідки громадянської війни). Азарх бувала часто у Л. Кагановича. Того вечора у неї — Примаков, Хвильовий, Досвітній, Яловий, я. Потім грали в карти.

Л. Каганович спеціально вивчав українську мову і мав секретаря, що слідкував за українською літературою та йому доповідав. Коли була у Л. К-ча делегація письменників з приводу допомоги на будівництво «Слова» — він намагався «блеснуть» знанням української мови і вразити нас знанням сучасної української літератури.

Моє листування з Хвильовим на сторінках театрального журналу.²⁹ Секретар журналу (В. Бутенко, здається), що називав себе ад'ютантом Петлюри. Його рекомендував М. Христовий.

²⁵ Акроманти — активні романтики, див. про це в 4-у томі нашого видання творів Хвильового, примітка 25, стор. 136-137.

²⁶ «Літературний ярмарок» — місячник-альманах, організований і редагований в основному колишніми членами ВАПЛІТЕ. Вийшло 12 книг: грудень 1928 — листопад 1929 рр.

²⁷ Азарх Раїса — впливовий член управи ДВУ. Активно протегувала Хвильовому та його групі.

²⁸ Фурер — партійний діяч, співробітник відділу культури і пропаганди ЦК КП(б)У, редактор газети «Радянське село», а пізніше — «Соціалістичної Харківщини». Деякий час був на дипломатичній праці за кордоном. Прихильник групи Хвильового. В добу терору кінчив життя самогубством у Москві, де був секретарем партійної організації одного з районів.

²⁹ Театральний журнал — «Нове мистецтво».

У мене іноді збирались грати в «очко»: Хвильовий, Досвітній, Яловий, Христовий.

Хвильовий казав:

— Треба, щоб такі наші хлопці як Любченко, Яновський, Сенченко, Дніпровський та інш. конче вступили до партії. Їм більше дадуть прав, і ми більше встигнемо зробити. Але М. Куліш іронічно заперечував:

— Партія від цього дуже виграє, а наші хлопці і ми — ні. Тільки програємо.

Сперечались.

І. Кулик — «дамській партной». Його дружина Ніонтек — плагіатор: викрив М. Йогансен через вірші американських поетів.

Три Івани: Кулик, Микитенко, Кириленко, а четвертий «кат» у Києві — Ле.

Смолич і я на Донбасі. Мрія про Хвильового. Так мріяло про нього взагалі українське юнацтво тих часів, почувавши в ньому силу, сміливість, талант, свіжину. Він приаблював, інтригував, імпонував.

НКО — шумів (Шумський), скрипів (Скрипник), тонув (Затонський).

Виставка, присвячена М. Скрипникові, поруч з літературним музеєм. На Раднаркомівській. А потім все згорнуло, знищили. Загинули й наші портрети.

Хвиля проти Скрипника. Напади. Ворожнеча. Хвиля був разом із Постишевим.

Скрипник про Василька у мене: — Хто це? (в театрі «Березіль»³⁰). Тоді Василько пішов працювати до Театру революції, яким заправляли Хвиля і Микитенко.

³⁰ «Березіль» — модерний драматичний театр, заснований Л. Курбасом. Діяв 1922-1926 рр. у Києві, а 1926-1933 рр. у Харкові. Своім мистецьким та ідейним наставленням «Березіль» був близький до ВАПЛІТЕ. Після арешту Курбаса в грудні 1933 р., «Березіль» було перетворено на театр ім. Шевченка.

Хвильовий і Курбас.

Скрипник: — Ще одна помилка. Сказав Балицькому і Любченкові.

П. Любченко на процесі СВУ³¹ прокурором. Грубість, плиткість думки, причіпливість, хамство. Всі були роздратовані зарозумілим хамом.

П. Любченко мене зненавидів: взагалі конкурент в імені і випадок з миколаївською газетою.

«Земля горить» — подача на конкурс — знов тільки Хвильовий і Досвітній.

Його сварка з Терещенком і Микитенком у мене, коли я читав «Землю». Він був обурений, що дають її Морщіхіну. Потім удвох дивилися якось.

«Квартали» як переходовий етап від «Гарту» до «Вапліте». Невдоволення й підозра Блакитного. Хворий Блакитний у ЦЛК; потім Померки (дача) — ходили з Коцюбою Гордієм; нарешті напередодні смерти на розі Чернишевської (де потім пам'ятника поставили), Артема й ще якоїсь вулиці — вечір, радіоприймач, як новинка тих часів, заплакана Вовчик (про неї легендарна розповідь, як її викрав Блакитний у білих), Василь розповідає, стогнучи, але захоплюючись, які він книжки видасть і що напише... А вранці до мене прибіг Мик. Христовий — Василь помер. Лежав у залі ВУЦВКу. Оперова оркестра і «марш фюнебр». Похорон у сирій, холодний день. Сльози на очах Майка Йогансена і багатьох.

Хвильовий любив насіння лузати й горіхи. Любив анекдоти: мисливські (жаль, жаль, а то я б її — про зайця), про

³¹ СВУ — Спілка Визволення України — показовий процес над 45-ма вченими і культурними діячами на чолі з акад. С. Єфремовим, Дурдуківським, А. Ніковським, що відбувався від 9. 3. до 19. 4. 1930 року в Харкові. Один із перших провокативних процесів, якими ДПУ-НКВС «вславилось» в добу терору 30-х років.

п'яниць («де протилежний бік вулиці?»), політичні (...такої характер) і про соціалізм («помереть не помрешь, но худооой будеш»).

Власні жартівливі нісенітниці:

— Старичок, старичок...

— Зіма... крестьянін торжествуюа...³²

Три томи своїх творів сам упорядкував так:

I — дрібні новелі, етюди.

II — більші розміром речі: форма позначена ще напруженими шуканнями, вже помітно ухиляється в бік спокійнішого звучання, простоти. Менше рвучкості, претенсійності. Це — переходовий ніби період.

III — вже цілком проста, близька до клясичної, форма. Психологічне заглиблення, вдумливість, художня простота. Не той зовсім, що в «Синіх етюдах» — перекипів, перегорів — тепер стислий, мужній, мудро-спокійний, глибоко-допитливий, гострий (хвилює Хвильовий — все од-но!).

А тип жінки у нього, дівчини! Вічна тоска за чимсь далеким, нездійсненим, невимовним, неможливим. А тому й невдоволення з дійсності; відраза до дійсності. Мука поривань уперед і свідомість прип'яття до землі. Таким і сам був — романтик і сатирик (його слова на Димарській увечорі про Іспанію й різнокольорові ліхтарики!). Або його улюблена фраза:

— Так мельніца, крилом махая,

С землі не может улететь!³³

Епіграф до книжки:

«Хай живе життя!» (Вступна новеля).

«Мати каже, що я, її м'ятежний син, зовсім замучив себе» («Я»).

³² «Зіма! Крестьянін торжествуюа...» — рядок з Пушкінового «Сөгенія Онсіна».

³³ Уривок з поезії Єсеніна «Клюеву».

Голод 1932-33 р. на Україні був спеціально організований Кремлем, щоб якнайбільше виснажити Україну й позбутися українського елементу. А більшовики ширили чутки, ніби це українські націоналісти організували голод, щоб обурювати українське населення проти советів і здійснити велике повстання.

Раїса Азарх. Її роля зовні меценатки, насправді — сексота Кагановича. Дипломатія Хвильового відносно неї — її він здорово використовував і нам натякав так поводитись. Вона — дурна, обмежена. Їй імпонувало, що найкращі українські літератори немов би під її рукою ходять. Сальон літературний у Азарх.

Примаков у неї. Ми. Примаков зробив їй під час громадянської війни сина (а втім, точно невідомо — хто, вона запевняла, що Пр-ов). Смерть сина. Я бачив. Йому було 9 років. Це трапилось на Сумській б. 11 год. ранку.

Азарх сприяла виїзду Хвильового за кордон. По смерті сина сама їздила за кордон. Нагороджена орденом Червоного прапору (участь в громадянській війні, бойові заслуги), а потім у зв'язку з приналежністю Примакова до троцькістів та її особистими, мабуть, стосунками з троцькістами з'явилась про неї лайлива стаття в московській г. «Известия». Згадала про неї лайливо і «Правда». З партії виключили, ордена забрали. Невідомо — чим вона скінчила.³⁴

Про неї якось сказав я Хвильовому:

³⁴ Арк. Любченко дуже суб'єктивний і не зовсім справедливий в оцінці Раїси Азарх. Це була дуже розумна й освічена жінка (закінчила Харківський жіночий пед. інститут ще 1917 року), до того ж — жінка, що пройшла весь шлях вогню і бурі революції. Вона була не тільки адміністратором на своїй праці, а насамперед — авторкою кількох тоді почитаних книжок («Боротьба продовжується» тощо). Її пізніші романи (після регабілітації) «Гуманісти», «Дорога чести», два томи, свідчать про її талант. Отже, треба думати, що її ставлення до Хвильового та інших його ближчих друзів, було не з кон'юнктурних мотивів, а з фахового розуміння ваги цих письменників для літератури. Росіянка з культури і мови, вона, проте, українську мову знала й працювала лояльно в українському культурному процесі. У 30-ті роки була репресована. Регабілітована після 1956 року.

— Non te peto, piscem peto — quid me fugis, gule?³⁵

— Що це значить, Аркаша?

— От тобі й на! А ще й «Камо грядеши» написали — і не знаєте. Пояснив. Хвильовий лукавенько засміявся, смикнув за ніс себе, сипнув плечем.

Любив повторювати:

— Так мельница, крилом махая, с землі не может улететь!

Воно й зрозуміло: поривання його, як романтика, вгору, вдалечінь і — прикутість до землі, приреченість земна.

Хвильовий п'яний бився головою об стіну — з відчаю. А от ще головою об стіну, де висіла мапа геогр. півкуль — топиться в океані хотів (Об стіну головою б'ється Карамазов у «Вальдшнепах!»).

Починаючи організацію ВАПЛІТЕ, Хвильовий ходив і підбирав, агітував потрібних йому людей спочатку невідразними, віддаленими, «наводящими» розмовами. Так зі мною в ДВУ цікава й пристрасна розмова про Ренесанс узагалі й український зокрема (втяглися і Ф. Соболев, і Алексеев і Лідов).

Того ж вечора був у мене Тичина (на Жаткинському). Я з ним завів таку ж розмову, почав його агітувати. Пішло... Хоч спочатку я й сам спотикався, неясно собі все уявляв.

Про дядька Юлька радився з Хвильовим, показував листа його. Порадив через газету «Комсомолец України» розслідувати перекручення, знущання, — може, допоможе.

Скромність! Не хотів видавати своїх творів томами (він був першим «томоносцем»). Доводилось довго умов-

³⁵ В тексті, помилково, gule замість Galle. Цитата з роману Сенкевича "Quo vadis?" — з опису двобою між getarius'ом (сіточником) Календієм і гладіятором Галлієм. Клич Календія — «Я не ганяюся за тобою, а за рибою, то навіщо ж втікаєш від мене, Галліє» — перенесено тут до відношення Азарх до Хвильового.

ляти («я ж не клясик»). А коли умовили, то все одно він для виправдання написав «Вступну новелю»,³⁶ де посилається і на мене, як на приятеля:

« — А... говорить Раїса Азарх, — дуже рада вас бачити. А тебе, Nicolas, особливо.

Вона мені пропонує перевидати мої твори під назвою «Твори». Я, звичайно, відмовляюсь. Словом, я проти. Вона — за. Я проти! Вона — за! Виявляється також, що за її мої приятелі, як от Аркадій Любченко. Тоді я погоджуюся і ми складаємо умову... І от умову складено. Я знову перечитую свої оповідання (до речі, страшенно нудно перечитувати) і сідаю писати «вступну новелю». Але що писати? Знаю тільки, що написати обов'язково треба, бо ж і я все таки несу відповідальність за себе.

...І от я відповідаю. Поперше — «твори». Це зовсім не «полное собрание сочинений», це не претенсія — це непереможне бажання моїх меценатів».

Сам він укладав томи. Характерно:

I том: шукання, задьористість, епатація, розхристаність, навмисна стилістична неохайність (В. Поліщук називав його «українським пільнячком»³⁷ і мав троху рації).

II том: більша поміркованість, стриманість, спокійніший виклад, психологічне (а місцями філософське) заглиблення, урівноваження тону, рівніший загалом стиль — без вибриків, без фокусів і т. д.

III том: ще яскравіша відмінність, життєва задума, не стільки вже обурення й задерикуватість, як сум, роздумування, загалом достиглість, повнота. Велика прекрасна художня простота, хоч характерні хвильовистські нотки й відтінки залишаються. Тяжіння до спокійного, переконливого своєю правдою життєвою, змалювання дійсності.

³⁶ «Вступна новеля» — див. 1-й том нашого видання, стор. 109-114.

³⁷ «Пільнячок» — від Пільняк Борис (1894-1940) — видатний російський прозаїк, заарештований і знищений. Твори Хвильового стилєво дечим нагадували деякі твори Пільняка. Звідси й пішов закид.

Тяжіння до клясичности. Глибоке зазірання в життя, знання життя, тонкий психологізм. Між рядків — тепла сумовита усмішка (все осінь, осінь... в різних одмінах — улюблений образ, улюблений час).

Образ жінки у Хвильового: молода здебільшого, поривається до чогось далекого, невідомого, невдоволена будучи сучасним, бо воно її розчаровує, гнітить; натура романтична; м'якість, ласкавість, ніжність, задуховність, теплота — ще в бруньках душа; наївність, недалекість, невисокий інтелектуальний рівень, провінціяльність, хатність, примітивність навіть, зате — цільність, прекрасні задатки на здоровому свіжому ґрунті, вгадуються значні позитивні можливості, вроджене благородство; коли б обставини сприятливі, коли б виховувати як слід, то вийшло б щось дуже цікаве, цінне, значне.

Акроманти: М. Яловий носився з цією ідеєю — часи занепаду «Літературного ярмарку» й підготовка ПРОЛІТФРОНТУ.³⁸

Директор сталін. цукроварні, яку будували чехи (вся механізована) — Бичок, колишній матрос український.

У М. Куліша собака — Джой.

У М. Хвильового — Пом.

У мене — Дан.

Маєток Туган-Барановського над Сулою, село Лука (дало багато національно свідомих українців).

Романтика вітаїзму; акроманти.³⁹

³⁸ ПРОЛІТФРОНТ — письменницька організація, заснована колишніми ваплетіянами, співробітниками «Літературного ярмарку» та письменниками інших організацій в листопаді 1929 року. Проіснувала трохи більше року і в січні 1931 року змушена була «самоліквідуватися».

³⁹ Романтика вітаїзму, акроманти — дивись про це в 4-у томі нашого видання творів Хвильового, примітка 25, стор. 136-137.

II. ЗАПИСКИ-ЗАПИТАННЯ

(Зібрано в березні 1929 року під час подорожі до Артемівщини та Дніпропетровська письменницької групи: Хвильовий, Куліш, Вишня, Яновський, Любченко)¹

Тов. докладчик, чому вимовляють слово Товариш порускому, на докладах. А чому ні повкраїнському, 14.ІІІ. 29 г.

(Друга картка тієї самої особи) — Вопрос. Товар. Докладчик, где училися Попи которие типер правлят по церквам навкраїнській язык, и чи им типер разрешають учится или нет. 14. ІІІ. 29.

Т. Любченко. Чому не приїхав тов. Сосюра і де він зараз є. До якої групи письменників він зараз входе: До Плуга чи Гарту і чи існує Вопліте, як що існує то чи входе хто до його складу з Вас сюди приїхавших? С-ко.

Товаришу! Будьте ласка відповісти чи слово «жид» це є українське? 14. ІІІ. 29 г.

Будьте ласка поясніть що таке футуризм, неокласики, в чому полягає суть цього стилю творчости?

Хто оплачує за працю письменникам і в якому розмірі?

Тов. Докладчик скажите пожалуста в Укр. Большевике розводится теория Волобуєва о строительстве. Уж если так Ви будете строить и розводити теорию то Ви далеко не уедите.

Т. Любченко. Скажіть будь ласка відверто, чи певно можна сподіватися на те, що Укр. Культура буде як це зараз пилно проводиться чи це тільки часом. Як се кажуть «прошел пил так и след остил» чи дійсно це є не на бумазі а на ділі. Бурли...

¹ Із «Валітянського збірника», Торонто, 1977.

Куди зручніше всього звернутися з твором, коли він має все ж таки щось гарне. Чи до видавництва, чи до якоїсь організації письменників. В...

Що це таке нова генерація в літературі?

Чому так монополюють друкування молоді починаючі письменники, хоча у них є й талант?

В які газети пише Остап Вишня свої оповідання?

Скажіть будь ласка! Чи є такий твір «Вій» Остапа Вишні по Гоголю? Як що є, так де його можна дістати?

Хай покажеться т. Хвильовий.

Остапові Вишні. Де тепер єсть Павло Нечай, що писав до «Рад-Сила» і які книжки його є? Дайте відповідь.

Тов. Голова! прошу припинити ходіння в двері бо абсолютно нічого не чути.

Публіка прохає т. Сосюру прочитати свої вірші, зокрема «Золоті Шулики».

Аудиторія прохає щоб виступив Остап Вишня. 11 підписів (Підписів нема).

Чи тов. Усенко є між письменниками?

Тов. Остап Вишня будьте ласка прочитайте свій фельетон «Петь Сором».²

Прохання президії ввести в почесну призидію т. Луначарського, т. Скрипника, т. Крупську, т. Сталіна, т. Петровського.

² Комічне переплутання. Гумореска О. Вишні звалася «Геть сором». В переказі читача вийшло «Петь сором».

Привітання! Вітаєм Вас, письменники, пролетарі,
Вітаєм від заводів копалень і шкіл,
Від металістів, гірників робітників освіти
І від селян, які мусять тут сидіти.
Вітаєм щиро, як братів,
Як братів культури....
Остапе, Юрію, Миколо, бий
Зачинщиків халтури.

13. III. 29 р. Н Мар....

Скажіть будь ласка який спрос на українську літературу
за кордоном?

Тов. письменники мене цікавить питання, опрічь літера-
турної діяльності, чим ви ще займаєтесь. Де працюєте.
Кут...

Прохання назвати прізвища всіх сидячих у президії
письменників.

Чому така пагана українська мова у Харківські газеті
«Комуніст»?

Чому друкують газету «Комуніст» за старим правопи-
сом а не за новим?

Чому так дорогі всі українски книжки и робітникам
инколи не можна купити з за того що вони Дуже дорого?

С кокого года пошла украинска мова?

Чому ви письменники не носите національного вдягнен-
ня? ВЛукор...

Скажити пожалуста Где находится товариш Виничен-
ко?

Т. Любченко Скажіть міні куди треба надсилати свої
твори як-що я напишу? Я уже написав свій твір про життя
своє і товаришів за кордоном в час імперіалістичної вій-

ни, і надіслав його до редакції Кочегарки. П. Л. Х-ко. 15. III. 29. г.

Президія Скажіть, чи не можна зробити ще одного такого вечора в котрому виступили пісменники. Клоч...

Якими письменниками була заснована українська пролетарська література? Будьте ласкаві відповідьте.

Хвильовому. Дуже цікаво було б щоб шановний Микола Хвильовий пояснив в кількох словах про течію в сучасній літературі футуризм.

Ми просім тов. Любченко прочесть что нібудь из своих произведений. Б...

До письменників. Чому у т. Головка описання селянського життя таке «вульгарне». Бурьян. АБ 15. III.

Т. Любченко! невже ВУСПП нічого не зробила за для зміцнення укр. літер. що Ви а ні слова не сказали. Мал...

Т. ПИСАТЕЛЬ ЯНОВСКОГО ОТКУДА РОДОМ ЧИ МІСТА ЧИ СИЛА?

Шановні товариші! Скажіть, будь ласка, з Вас, як таких, хто нібудь працює в якому нібудь виробництві, чи Ви і живете з того що одержите за письменство, та чи багато з цього буває для Вас і Вашого життя??

Будь ласка зясуйте про літературну дискусію 25-28 р. Основні її моменти й участь в її тов. Хвильового. ВКурде...

Тов. Вишня розкажіть свою біографію. Дабоч...

Т. Любченко! Ви що нібудь прочитайте ни з журнала а з своєї голови та то все читаєте по книжка...

Т. Полонському прист. Наркомосу. Будь ласка скажіть

— будуть-ли в м. Катеринославе підготовчі курси до Вузів й коли саме, та як коштовні для слухачів чи безкоштовні?

Скажіть товариші що це за письменники «Нова Генерація» Хто вони яки їхні твори? Скажіть маєте ви звязок з Закардонною Україною Галичина Буковина буваєте Ви там і бувають або будут ті письменники у нас? І взагалі закардонном Ви буваєте, в робітничих районах и маєте намір бути?

Чому ви письменники не в українському вбрані?

Може бути людина культурною — в широких штанях як Ви кажете, та в вишитої сорочці.

А хіба провадєє нац-політику ми проти колишніх пісен «Українських» є з них тако-ж дуже гарні і невмруть ще довго і не треба їх стушовувать, як «Думи» або «Заповіт» чи інші.

Дорогой Любченко Можете ли ви сказать, что нужно положить В основу своего образования чтобы овладеть литературной наукой? За ответ буду очень благодарен. Карандаш бил тупой. А. П. Дак...

Товариши песменикі відповідайте де ви зараз провадите своє життя, в якому мисті. Хвильовизм — адреса.

Любия М. Хвильовий! Будьте ласкаві, коли Ви будете балакати про заснування рад. укр. літератури то скажіть про свій (останнє слово перекреслене) «хвильовизм». Це правда, чи ні? Дайте відповідь, будьте ласкаві.

Скажит кто зав издавництва україни.

Прохання, щоб Остап Вишня прочитав що небудь із своїх гумористичних творів. Студент ИЛ...

Тов! Борисенко! Нічого не чути того що молодь балачки проваде цілими купами треба вжити порядк...

Будет-ли виступать т. т. Епик и Смолич?

Письменик будте ласка ви відповідайте нам чого це ми ни бачимо українского убрання ни де але й тольке Ак...

Вами сказано что ми мало випісываем журналов «Рабочий» зарабатывает только на жизнь и то не совсем хорошую (небудем говорить за квалифицирован) и он всегда из этих денег дает жертвуем и бастующих рабочих загранице на безработ неграмот красний крест Кроме того нужно каждому выписать газету Н. Т. так что на жаль ви неправи колиб були гроши то ми виписилиб.

Може помистиця моя статя в газети Комуніст Я буде не зовсім чисто написана на українській мові.

т. Любченку. Бажано було б щоб кожного письменника аудиторія бачила персонально.

Почему продвигать украинскую культуру в массы, мы через ДВУ распространили Русско-Украинские словари 1915 г.

Скажите в журнале Лит Ярмарок написал стих Драй Хмара — я не понимаю для чего его поместили в журнале.

Чи не є в наших літературних колах ухилу шовіністичного російського там, чи українською, та чим була викликана подорож до Москви та змичка з російськими письменниками. Невже цієї змички не було до того?

Украинской литературы выходит не так много как русской, Делать сравнение в русской очень глупо потому что русской литературы больше чем укр.

Чи виступе Микола Хвильовий?

ЛІТЕРАТУРНИЙ ЩОДЕННИК¹

[рукою Любченка]

6. X. (1926)

30-го жовтня в помешканні залізничного Технікуму заходами педагогічного персоналу улаштовано вечірку нової української літератури. Вступне слово — О. Білецький. Демонстрація творів: А. Любченко («Via Dolorosa»), П. Панч («Мишачі нор»), В. Сосюра. Присутніх — 50-60 чол. Відношення найуважніше. Перша найкраща, справді літературна вечірка (а не вечорниця).

Є пропозиції до ВАПЛІТЕ: виступити на літвечірці в Будинкові Вчених та в Деркачівському Технікумі.

В Н. 26 «Нового мистецтва» видруковано «Une lettre» М. Хвильового. Хвильовий вчора хвалив Сенченка за нову книжечку, вбачає повне наближення до Бальзака. Любченкові висловив побажання й надалі продовжувати працю над новелею, що наближається до французької новели, зауваживши що такий характер белетристики є новий для української літератури і що його треба культивувати. Панч вніс застереження: «Ніколи не можна письменникові давати порад — це його спантеличує».

(Хвакт) Одному початкуючому письменникові (П. І.) в ніч перед 7 жовтнем (9 роковини) наснилося, що він після довгих страждань і мук знайшов кімнату. Довелось «вселитися» «з бою», з бомбою і наганом у руках. Був ордер В. Ж. К. і до нього приколото записку Відділу друку ЦК: «Просимо допомогти т... ім'ярек і т. д...» Після в'їзду, коли він сів на новеньку канапу і легко зідхнув, завалилася

¹ «Літературний щоденник» — це наголовок, даний А. Любченком записникові, в якому він і інші ваплітяни занотували свої щоденні враження з літературного життя.

стеля, що й... розбудила його... Прокинувся. Холодно. Грюкіт машин. (Він, *напередодні 9 роковин Жовтн. рев.* ночував у друкарні тої установи, де служив).

Ранком було дуже холодно... Туман надворі... Протягувало через відчинену квартиру величезного вікна... Пішов снідати до дружини, що ночувала десь у старих...

Пав Ів. (анов)

Ви ж собі уявляєте, що вставши о 10 г. ранку, не спавши...² ніч та попобігавши, щоб вирішити справу журналу та зробивши це, переді мною стала дилема або мушу поспішати на потяг або встигнути поїхати на полювання. — Звичайно ніяка «проза» не полізе в голову. Скандал навіть таке вшкварив одним подихом без жодної тобі крапки.

Все чи ні?..

О. Досвітній

Щож його писати. Що мені скучно, що криза й не хочеться писати, а авансу не дають під майбутній матер'ял? Якби їх обдурити.

В. Сосюра
6. XI. 26

Спокійні тумани, пахне провінцією, хвилюватися — нудно, й коли трапляються такі хвилини, то вони не гармонують з обставинами. Інколи думаєш, бачучи своїх товаришів, чого вони просиджують в «ЧШ» щось висмоктуючи з пальця. Чого ніхто нікуди не виїде, чого не оселяться десь у Сибіру чи й на Україні якоюсь трудовою колонією або що? І від цього нудно. Приходиш до висновку, що всі ми ледарі і не те робимо, щоб слід нам було робити.

В. Вразливий

² Нечітке слово.

Сербським епосом заповнена душа моя. Про що ж іще писати? Нема часу — а можливостей чорт його зна скільки.

П Т (ичина)

У мене сьогодні свято. Таке свято яке може переживати мати, коли в неї родиться дитина. Я закінчив оповідання «Молитва калік», а може воно буде по іншому називатися. Не знаю. Я зараз радію — бо це є мій протест проти війни. Я його сказав. І ще хотів цим сказати, що війни без певного лозунгу, без стимулу ніколи не може бути. Я працював місяць, але це була не тільки праця, а й заново переживання тих кошмарів, учасником яких мені судилось бути. І тому, коли я в годині біля третьої ночі гасив електрику і лягав до постелі, до самого ранку образи 1063, 4, 5 днів війни вставали перед очима й не давали можливості забутися сном. Я зараз радію. Буду ще радіти, доки не оброблю остаточно цього твору і комусь не зачитаю. Потім прийде кінець моєї радості, бо я відчую, що для думки не хватає слів і мені більше ні з чого радіти. Так було зі всім, що я до цього писав. І я вже зможу задоволити не тільки її, а й себе. Я знаю, що це омана, але про це не треба знати.

Коли оповідання вже написано я бачу, що не подбав про форму, але форма єсть форма по формі кістяка за якого я не мав права не подбать.

Тепер я сяду за «ярмарок нації», і дам карти в руки формі. Вона мене тішить, як новий костюм студента. За рік, звичайно, костюм стане старим, але те, що виношувалось під ним завжди буде бити свіжими ключами.

До цього часу мене чомусь вважають, за орнаменталиста побутовця. Це помилка. Я найзавзятіший сюжетист, і на доказ прошу вчитатися в ці останні речі «З моря» і «Молитва калік». Доки в мене в голові не змонтовано сюжету від початку до кінця, не берусь за тему. У мене єсть тема, єсть сюжет, а на кінці пера з'являється побутове тло й ця складова частина побуту — орнамент. Орнамент без побуту буде мертвий, побут без сюжету буде порожній, як сюжет без теми буде зайвим.

Тому я думаю, що наші орнаменталісти напевно виходять із такого принципу: аркуш паперу коштує 2 крб, атрамент — 1 крб. Разом 3 крб, а платять за аркуш 150.00 крб. Значить єсть вигода займатись набором слів, чи то так виспівувати «крицеві леза на загравах за обрієм надсвітніх зойків...»

Пардон, я зовсім не про це почав розмову. Значить зайшла вже мозга за мозгу. Кидай, Петре.

6 листопада 1926 р.

Петро Панч

8 листопада

[рукою Любченка]

5-го листопада відбулися летючі збори президії та контрольної ради В(АПЛІТ)Е. («Черв. шлях» між 12-3 дня), на яких ухвалено видавати періодичний журнал «Вапліте». Двохмісячник. На 8 аркушів. Редколегія: Тичина, Яловий, Досвітній, Слісаренко.

Учора до мене заявився М. Куліш, у військовій формі. Заскочив до Харкова на 1 день із Сум, де відбуває 1½ місячні курси комскладу. Обмірковує ситуацію літературну, готує тези. У вчорашньому «К. і п.»³ стаття Ю. Смолича «про театр і драматурга». «Вісті» — вірш Слісаренка «Електрополіс — Дніпрельстан». В «Комуністі» — вірш Сосюри «Дніпрельстан». «К. і п.» — стаття Лейтеса «Західня література минулого року».

Йй-бо, не знаю, яке число — щасливі годин не знають. Дуже, дуже гарно, що є такий щоденник, що є Любченко, що є Панч, що є...⁴, що є нарешті життя — таке надзвичайне й прекрасне. Тисну тобі руку життя

Микола Хвильовий

Я знаю: жертвою впаду
На голубу чиюсь долоню...⁵

³ «Культура і побут», літературний додаток до «Вістей».

⁴ Нечітке слово.

⁵ З поезії Дніпровського «Не на майдан», вперше друкованій у «Червоному шляху», ч. 9, 1926, стор. 53.

і ще:

я знаю истину одну
 что рай нигде мне не обещан.
 ползи, ползи звено к звену,
 за ночью ночь, как змей из трещин.

Все.

[рукою Любченка]

*) 23, XI — перша (коротка) інформація в «Комуністі» про зміну складу редакції «Ч. ш.»

*) 24, XI — (середа, там же) більша з певною характеристикою інформація про зміну в складі «Ч. ш.»

*) 4, XII — (субота) Лист-заява групи комуністів членів «Вапліте» (Комуніст, Вісті, Харк. Пролетарий).

*) 11, XII — виступ Коряка в Артёмовці⁶ з доповіддю «Три мушкетери» (Хвильовий, Яловий, Досвітній). Докладач сів маком. Злякався появи на лекції Хвильового і інших ваплітовців. З доповіді вийшов пшик. «Три мушкетери» лишилися тільки назвою. Хвильовий вимагав був слова. Потім і вимагати нічого.

*) 12, XII — в ІНО⁷ виступи Коваленка й Івана Ле, що приїхали з Києва. Коваленко «розносив» ВАПЛІТЕ, зокрема Тичину й Хвильового. Студенти послали багато записок. Відповіді не дано. Коли звернулися до президії, Коряк, що був там, заявив, що Коваленко має рацію. Так, мовляв, і треба (передав Плискунівський).

*) Утворено ініціативну групу по збудуванню будинку для письменників. Оргбюро в складі: Ю. Войцехівський, А.

⁶ Комуністичний інститут ім. Артема в Харкові.

⁷ Інститут Народної Освіти.

Любченко, О. Слісаренко, П. Панч, С. Пилипенко. Справа на мазі. Підтримує ЦК.

*) О. Слісаренко почав друкувати роман в робітничій газеті «Пролетар». Хвильовий написав статтю про Коряка, як критика.

*) 12, XII «Комуніст» — з'явилася стаття Кундзіча «Молодняк» (sic!).

14. XII. 26

Сьогодні прибув, скінчивши повірочні військові курси, Куліш. Починаємо уважніше вивчення обставин, перевірку лінії організації. Цими днями скликаємо збори. Сьогодні «таємне» засідання у Войцехівського: ще вчора прибули раптово: Микитенко (Одеса-Гарт), Коваленко, Ле (Київ-Гарт). Нарешті прибули: Я. Савченко й Терещенко. Останні не в курсі справ. Буквальна розмова зі мною:

— А коли буде нарада? — вони.

— Яка нарада? — я.

— Черняк нам сказав, що нас викликають на якусь видавничу нараду.

— Не знаю. Знаю, що організовується «Гарт». Вчора ще прибули (такі-то).

— ?! ?! (широ).

Я доложив, що такі-то прибули. Войцехівський сказав, що спізналися, але попросив зайти згодом. Савченко наговорив мені багато компліментів за «Буремну путь», яку він прочитав нарешті. Особливо за «Гайдаря». Терещенко висловив запевнення, що я культурний письменник. Розумію, розумію. Книжки обох друкуватимуться незабаром за мою допомогу. Браття писателі etc...

Яке саме засідання у Войцехівського — ще не відомо. Безперечно одне: гуртують кадр біля «Ч. ш.», сподіючись,

що після зміни редакції «Вапліте» не даватиме матеріалу. Ой... ну та чи варто?.. А Коряк просить видати йому архіва «Гарту»...

Журнал «Вапліте» задержано в Головліті⁸ уже майже два тижні. Обіцяють завтра видати. Матеріал уже прочитано Відділом друку ЦК і виступ Коряка в Артемівці зв'язаний з тим, що він прочитав статтю Хвильового про себе, яка ввійшла до Н. 1 журналу. Субсидію на журнал раптом урізано. Недоодержано 666 карб. Порушуємо справу перед Затонським.

Цими днями спровокували Сосюру: Пилипенко й Войцехівський сказали йому, що я і Панч вдавалися потай до Хвилі і зрікалися участі в ВАПЛІТЕ. А ларчік просто откривался: нас бачили в ЦК в наших же справах — я ходив за грішми, Панч з приводу зміни редакції «Ч. ш.». Дешево й сердито... Володька був удався в паніку, пішов трубити... Все з'ясувалося.

Вчора Усенко не привітався, не вітаються й інші. Що це? Письменники, чи хлопчачки, чи просто нещасні, безнадійні люди? Де ж література? Де серйозність і щирість творчості? Факт дрібненький, але многозначний. Досить дати підвищення (Усенко — тепер редактор «Молодняка») і буде ходити як тепер ходить — гусаком. Досить нацькувати — і буде запопадливо хапати за литки. Коли б хапали справді щось помітне, хапають щенятка, і смішно і болісно на них дивитися. Болісно тому, що врешті ж і ми і вони робимо одне діло, ми й вони можемо домовитися, але натомість гриземося. А пройде рік-два і наші щенята червонітимуть, буде ж їм соромно, соромно... Микитенко, стоячи вчора з В. Поліщуком, якось розгублено сміявся коли В. Поліщук услід мені крикнув: «Остеронись. Розкладове Вапліте йдють». Я прийняв з усмішкою і відповів: «Ніколи не почував себе таким цвезущим, слово чести».

⁸ Головне управління в справах літератури і друку, властиво цензури.

У понеділок, 20, XII Куліш ходив у ЦК до Затонського. Розмова довга й цікава. Доля ВАПЛІТЕ прояснюється. Таке вражіння. При розмові в ЦК був присутнім і Хвиля. Говорилося про необхідність деклярації з боку ВАПЛІТЕ, про важку атмосферу, про... навіть про допомогу ЦК в справі поїздок письменників по СРСР та за кордон.

21, XII вийшов альманах перший ВАПЛІТЕ. Куліш ходив до Хвилі в справі реорганізації редакції «Ч. ш.». Сьогодні Куліш сів на фактичного редактора «Ч. ш.». Розмова з Хвильовим про Всеукраїнський з'їзд пролетарських письменників. Запит Дніпровського, чи братимуть ваплітовці участь в журналі «Ч. ш.» Моя відповідь: братимуть.

20, XII — в громадській книгозбірні вечір присвячений пам'яті Блакитного. До президії з Ваплітовців обрано: Слісаренка, Любченка. Доповідь Тарана, скерована на захист Блакитного од Хвильового. Вираз Тарана: «червоний формалізм у літературі». Проти статті Хвильового були статті: Десняка («Комуніст») Доленга («К. і п.») Хвилі («Вісті»).

22, XII — в «Вістях» Н. 295 лист групи письменників киян до Оргбюра в справі скликання з'їзду пролетарських письменників. Засідання у т. Затонського нової колегії «Ч. ш.».

13. I. 27 р. Сьогодні в «Харків. Пролетарии» доповідь т. Чубаря на окружній конференції (парт.), цитує Тичину «Чистила мати» — лає ВАПЛІТЕ.

Сьогодні у «Вістях» доповідь т. Петровського на з'їзді нацменів. Лає ВАПЛІТЕ за націоналістичні (?) ухили.

Сьогодні на рецензії Юрезанського до «журналу журналів» на 11-12 число «Ч. ш.», де моє «Оповідання про утечу» — помітка «лінія ЦК і Арк. Любченко». Рецензію запропоновано переробити, як найменше хвалити мене (sic!).

Вчора були орг. збори в літклубі Блакитного. Вибори правління. Наших мало бути кілька чоловік і як навмисне, один сподіваючись, що піде другий, — не пішов ні один. Скандал. Зовсім небажане явище. Тільки зайве загострення

і так уже загострених взаємин. Треба хлопців серйозно підтягнути. У понеділок скликаємо загальні збори.

Вийшов сьогодні Н. 1 журналу «Вапліте».

Вибори місцькому відбулися 8, І. З Ваплітовців увійшли: Любченко, Іванов; до канд: Панч, Слісаренко, Майський.

22. І. 27

Сьогодні погромний листок Оргбюра З'їзду Пролет-письменників. Стаття Хвилі. Найршучійший наступ на ВАПЛІТЕ. Моє побачення з Кулішем... Увечорі був у Коцюби, Дніпровського. Будинок літератури. Зустріч із Хвилею. Моя з ним розмова.

24. І. 27

Надзвичайні збори ВАПЛІТЕ в буд. літератури. Розпуск організації, чи виключення Хвильового, Ялового, Досвітнього? Схиляється більшість до виключення. ВАПЛІТЕ накидає ЦК політичну лінію. З цим треба боротися.

25. І. 27

Пропозиція з'їзду до ВАПЛІТЕ: виявити своє відношення до з'їзду й подати до 6 г. вечора (ультиматум...). Відповідь таку їм: через цілу низку причин (перераховано) участі брати не можемо. Моє побачення з Хвилею й передача заяви ВАПЛІТЕ. Зустріч з Вишнею. Сьогодні Куліш вів розмову із Затонським.

ЛИСТ АНДРІЯ ЖУКА ДО ПРОФ. ЮРІЯ ЛУЦЬКОГО¹

Вп. Проф. Ю. Луцький,
в Торонто, Канада.

Відень, 11/IX 61

Високоповажаний Пане Професоре!

З Хвильовим я справді бачився у Відні і провів з ним кілька годин у розмовах, у присутності студента Роздольського, який звів мене з Хвильовим. Діло було пізнім вечором, в каварні, напроти тої камениці, в якій я мешкаю. Точно дня не можу подати, бо мусів би за цим десь шукати, а на це не маю в даний момент змоги. Виходило, що це побачення сталося на бажання Хвильового, який хотів дістати у мене щось до читання з видань закордонних, зосібна цікавився він «Літ. вісником» і я йому позичив кілька нових чисел цього журналу, яких він мені не повернув! Увесь час цього побачення говорив Хвильовий, інформуючи про відносини на Україні на культурному фронті взагалі, зосібна на літературному вітинку, ніби зовсім не цікавлячись тим, як ці справи стоять на еміграції, зглядно, як еміграція оцінює ситуацію щодо цих справ на самій

¹ Цього листа передав нам до публікації проф. Юрій Луцький, за що йому щиро дякуємо. За винятком кількох листів Хвильового до Арк. Любченка, це єдиний об'єктивний документ, що кидає трохи світла на зацікавлення і контакти Хвильового під час його перебування за кордоном від грудня 1927 до 1 березня 1928 року. Цей лист цікавий ще й тим, що вказує на тісні зв'язки Хвильового з Романом Роздольським, тоді студентом Віденського університету і членом тої більшості КПЗУ, що перейшла в опозицію до КП(б)У, і підтримувала ідейно О. Шумського й М. Хвильового. Варто буде знайти і переглянути архів Р. Роздольського (помер у 50-х роках у Детройті) і пошукати за матеріалами про Хвильового.

Україні. Я сподівався, що Хвильовий сам до мене зайде, повертаючи випозиченого «Вісника», але цього не сталося, а через якийсь час я з великим здивованням прочитав покаянного листа Хвильового в большевицьких газетах і про його поворот на Україну!

Оце і все, що я можу сказати про мою випадкову зустріч з Хвильовим.

Прощу передати поклін від моєї дружини і від мене Вашій мамі і сестрі, щиро Вас здоровлю і бажаю Вам всього найкращого.

Ваш А. Жук

Юрій Луцький вказує ще на один нез'ясований епізод перебування Хвильового за кордоном. Це його ніби відвідини Іллі Борщака в Парижі. У «Валітянському збірнику», на сторінці 93 читаємо такий уривок з листа І. Борщака до Ю. Луцького:

«Між іншим подаю до Вашого відома, що Хвильовий під час перебування у Відні, був також у таємний спосіб у Парижі. Я сам дістав йому візу і він жив у мене».

На жаль, це все, що вдалося від Борщака довідатися. Незабаром він захворів тяжко й помер. Не знаємо, чи цю таємницю вдасться колись з'ясувати. Але самий по собі факт є дуже промовистий.

ЙОГО ТАЄМНИЦЯ

Десь із донецьких степів набігав цей вітрюга, кидався у харківські передмістя, буйно мчав вулицями і, стиснутий, збитий, виривався несамопитим вихром на центральний майдан перед ВУЦВиком. У звертистих зльотах роїлась хвилинами рясна заметіль — останні зусилля зими. Але сніжинки враз танули, асфальт на майдані мокро чорнів, ряботів калюжками.

Я поспішав у юрбі перехожих, такий же наїжений, як і вони, з піднятим коміром, з низько начоленим капелюхом, занурений в себе, байдужий до всіх.

Раптом вітер бахнувся мені в груди й примусив різко крутнутись, виставити на захист рамено. В той же час відчувся в рамені зустрічний сильний поштовх, остільки сильний, що я мимоволі затримався. Я вже обурено шукав нечому, що мене так зухвало чіпнув... аж упрост переді мною зовсім близенько заясніли великі карі очі. В них жевріла золота жаринка. Вії злегка затремтіли. Очі лукавенько звужувались, нерішуче мружились і в куточках синявотемних западин, що їх обрамляли, наростав жмуток стрільчастих зморшок, — очі, оповиті втомою, тепло й одверто сміялись.

— Ну, лайтеся, чого ж ви?... Лайтеся, Аркадео! — бовкнув із настовбурченого коміра трохи хрипкавий басок.

— Чортів вітер! — глухо бовкнув і я, розрядивши в такий спосіб досаду та замішання.

— Проклятий вітер! — в тон мені підхопив Хвильовий і, не послаблюючи хлопчакуватої задирливости, патетично докінчив дальшим тичинівським рядком: — Нікого так я не люблю, як вітра-вітровіння!

— Воно й видко. Чи не вітром надхненний штовхається ви, друже, мов той домовик?

— Бо ви, друже, сунете, мов той паровик. Ха-ха... От, бачте, й полаялись. Тепер легше буде. Між іншим, ви теж залюблені у вітер, а тому любіть його, будь ласка, не тільки за письмовим столом. Цікаве, між іншим, явище: сучасна наша література дуже часто має до діла з вітром. Ви постерегли це? Безліч прикладів можна навести. А чому так? Га?

— Стихія вабить.

— Припустімо. Але чому саме ця стихія? Вабить? Га? Чи не здається вам, що справа тут не тільки в силі й розмаху, якими почалась була революція? То — само собою. То — вже вчорашнє. Чи не здається вам, що тепер тут діє ще інший чинник — особливий біль? Так, так! Прокинулась і мучить невиситима нудьга. Розумієте? У тій стихії — збудна сила, гін, літ, удар... Розбурханий степ, неосяжні простори, невимовна, неймовірна заобрійна далечінь. Далечінь, завжди по-своєму особливо мучить. А тут щойно відчула людина крила, спробувала ними змахнути — нема як, нема вже тих крил... Розумієте? Ні, не приреченість, не те, що в російського поета. «Так мельниця, крилом махая, с землі не может улететь». Не безнадія, ні! Навпаки, органічне стремління вперед, пристрасне упевнене поривання і віра. Отже — нудьга, величезна нудьга за чимсь можливим, здійсненим, тільки таким далеким... Таки́м, як сама далечінь.

Наша розмова ніби недавно перервалась, і ми її тепер знову продовжували — така вже була звичка. Розмова точилась у надто несприятливих умовах, коли крижаним подувом забивало віддих, стискало губи, глушило, рвало слова. Але звичка тяжила над усе, і тут ось серед завихреного майдану могла легко розкипітись найгостріша дискусія.

Ми зупинились осторонь, щоб не заважати перехожим. Ми сутулились, заслоняючись спинами від розгойданої хуртечі.

Невеликий на зріст, але жилавий, учепистий, Микола раз-у-раз похапцем загортав поли свого чорного давно

зношеного пальта. Давно знайомий, теж чорний притертий кашкет вугласто вигорблювався на голові. Микола, бувало, тицьне його недбайливо на голову, одним помахом нацупить і забуде, викликаючи потім жартівливі закиди товаришів. Лише якийсь час поносив він капелюха, прийшовши з закордону, та й залишив, змінив зручнішим старим кашкетом...

З-під сукняного козирка чітко проступали густі вигинисті, широко розкинуті, як орляні крила, і дуже рухливі брови. Смагляве обличчя, позначене кількома різкими характерними зморшками, тепер на холоді виглядало ще темнішим і худорлявішим. Проте воно мало дивовижну властивість зберігати якийсь невловимий відбиток молодости, ясніло повсякчас внутрішнім відрухом енергії, веселкуватої сміливості, усмішкуватої задирливості. Тільки в куточках невеликих губ іноді стигла затятість, щелепи міцно стискалися і коротке підборіддя уперто кам'яніло.

Можна було, однак, не звертати уваги на загальні риси — все заступали й за все промовляли очі. Ці великі, справді прекрасні очі, темні, як лісові озера, бездонні, як саме життя.

Змістовна втома і тиха м'яка зажурність леліли в них під час спокою. Скільки тоді вгадувалось, простої природженої, глибинної мудрости, сердечної людяности, найніжнішої теплоти!

Але щойно порушувався цей спокій, — яким настороженим блиском спахкували вони, який нестримний вогонь займався, яке буяння, полуміння і гроза! Нічого не хотіли тоді вони знати, крім найчистішої чесности. Нічого не можна було приховати від їхнього занурливого проймаючого натиску. Тривожна їхня допитливість загірбала, вивертала чужу душу і, лише дійшовши істотности, твердо відчувши правду, бодай гіркотну, але правду, — починала втихомирюватись.

А коли траплялось щось радісне чи смішне, вони переймалися таким щедрим і щирим світлом, наче ніколи не зазнавали духовного болю і втоми. З них, з найзатайніших їхніх куточків, з отих золотих жаринок випромінювалась сила-силенна добренної соняшности, осяйного чудесного

захвату. Тоді безпосередність нагадувала дещо первісне, цілинне, мов неперушене ще дитинство. І тоді повнота радості вихлюпувалась через вінці, а бризки її, падаючи навколо, збуджували до сміху хоч яке зашерхле чи пожоване, чи шерстю обросле серце.

О, ці неповторні, незабутні очі Хвильового!

— Аркаша, звідки ви топаєте і куди? — спитав він, пересмикуючи за звичкою плечима і за звичкою ж хапливо торкаючи двома пальцями кінчик свого носа, наче б муху зганяв.

— Та йду оце з редакції. Навіть з кількох редакцій. Піднарядився махнути на периферію, на села.

— На села? — сторожко, значливо перепитав він.

— Авжеж. Маючи офіційне відрядження зможу вільніше пересуватись і зазирнути до найстрашніших закутків.

— Так, так. І писати, значить, будете?

— Ну, для редакцій, звісна річ, чимбудь одпишусь, там уже видко буде. А для себе... не можу я, розумієте, пропустити цього моменту. Хочу пересвідчитись наочно, що ж саме діється на тих селах, де ж саме корінь зла, звідки справді походять причини тієї катастрофи, цієї чорної весни... ну, і які зрештою перспективи, чим може це все закінчитись.

Він ураз похмурнів, узяв мене під руку, живосилом потягнув кудись убік.

Це була весна 1933 року, пам'ятна весна голоду. ЦК комуністичної партії, висловлюючи казенно-департаментське співчуття знедоленому народові, обвинувачував у причинах голоду той же народ. Увесь агітаційно-пропагандивний апарат ретельно працював, щоб довести, ніби винен у всьому селянський консерватизм. Цей бо консерватизм не хоче сприйняти нових колективістичних засобів господарювання і породжує безоглядну руйніщну ворохобню. Винен, мовляв, передусім куркуль. Винні свідомі шкідники, вороги народу, різні українські націоналісти, що прагнуть створити бурхливе замішання серед трудящих, викликати обурення проти радянської влади, і користаючи з обурення та безладу, здійснити свої «контрреволюційні» заміри. Цей примат настирно й всебічно обґрунтовувався, обростав що-

дня свіжими прикладами. Старанність агентури напружувалась до краю, виявлявся на всю широчінь агітаційний сприт і хист, властивий, як відомо, більшовикам.

І під навалою доказів, під впливом талановитого політичного крутіїства заходила в суспільстві розгубленість, неясне розуміння суті подій. Звичайно, багато хто за цією невтомною метушнею спостерігав нервозність, за директивною галасливістю вбачав щось підозріле і переймався дедалі тривкішим сумнівом. Росло непереможне бажання щільно наблизитись до явища, доторкнутись до нього власною рукою і, зірвавши облуду захлипаної мітинговости, збагнути незаперечне.

— Цікава річ! — збуджено промовив Микола. — Цікава їйбо... Ви мене випередили цього разу лише на кілька хвилин. Ви — з редакції, а я до редакції... і в тій самій справі.

Не пускаючи руки, він мене вів у протилежний моєму спрямованню бік, назад до редакції. Я механічно посувався за ним. Ніби ще раз ґрунтовно зважуючи, остаточно стверджуючи наше обопільне рішення, він підкреслено сказав:

— Так, так. Треба конче там побувати, ознайомитись на місці. А куди іменно ви намірялись їхати?

— Думаю спочатку в Лохвицький район. Заїду на цукроварню до Бичка, а звідти рушу по селах.

— Це добре, — до Бичка. У Лохвиці, між іншим, тепер працює секретарем райкому Васильківський.

— Знаю. Той, що був секретарем на ХПЗ* і чимсь проштрафився?

— Він самий. Може нам пригодиться, бо хлопець хороший і українець.

Ми вийшли з майдану. Назустріч копичились старі квартали Харкова з примхливою плутаниною вузьких вулиць та завулків. Одразу стало затишніше, відчулось полегшення.

— Слушайте, Миколо, мені набігла непогана думка. А що, як би й ви туди поїхали?

— Е, цього разу вже я вас випередив. Учора була okazія,

* Харківський паровозобудівельний завод.

і я передав Бичкові цидулку, що, можливо, днями заскочу, — переможно, з веселеньким блиском в очах глянув він на мене й засміявся.

— Та невже? — зрадів я і з такою ж задиркуватістю злегка штурхнув його. — От здорово! Значить, ідемо разом!

Але криласті брови тісніше збіглись на перенісці, очі вже задумано зосередились, все обличчя трошки витяглося. Хвильовий спокійно, розважно сказав:

— Ні. Це, на жаль, неможливо. Я буду вам заважати.

— Ні чорта подібного! Та як ви смієте щось такого? — напався я з нарочитою різкуватістю, знаючи добре його благородну вдачу й дуже шанобливе ставлення до праці своїх товаришів. Я доводив, що на місці кожен з нас робитиме своє, один одному не заважаючи, — напевне якось помиримось. Я підкреслював, що вдвох нам, безперечно, буде охотніше, краще, — тим паче в сьогоднішніх складних умовах. Врешті я висловив припущення, що сам я, можливо, йому заважатиму, — тоді інша річ.

— Оце вже, дійсно, ні до чорта подібного, — рішуче заперечив він. — Але... але ж ви перший взяли туди від-рядження.

— А ви перший Бичка сповістили. От і квит! По руках, значить — ідемо.

Я простягнув йому руку. Він пересмикнув плечима, не-виразно чмихнув, засміявся. Жучки-очі розгублено бігали, бігали...

— Добре, — хитнув згодом головою. — Подумаю. Сьогодні вам подзвону.

Я ще раз напосідливо зробив рух рукою, вимагаючи на знак попередньої згоди потиснення. І тоді між нас простяглась третя рука, довга й костява, жовта й тремтлива, як засохлий лист на галузці. Як той скрючений лист, жолбокком трусилась долоня з гачкуватими скоцюрбленими на холоді пальцями. Стиха прозвучав несмілий благальний голос:

— Згляньтесь, голубчики. Не на мене — на дітей...

Просила молода ще жінка, яку горе, видко, передчасно постарило. З одягу, мови і недосвідченої поведінки зразу

було знати, що це — звичайна селянка. Тут же стояло у доморобних свитках її двоє посинілих, лякливо настроєних хлопчиків.

Таких голодуючих з'являлося в місті день-у-день більше. Влада розпорядилась не пускати їх до столиці, але це не допомагало. Вони однаково проходили найрізнішими способами, вони вже нестримним напливом сповняли квартали. З центральних вулиць і майданів їх брутально проганяла міліція, безсильна, кінець-кінцем. Мов прокажені, вони тулилися на узбіччях другорядних вулицях. Їм бракувало професійного жебрацького хисту, і часто просили вони без слів, лише одним незграбним судомним жестом або відчайним кричущим поглядом. От і ця жінка стояла, не зігнувшись, стояла навіть дещо гордовито, а простягнута її рука стриміла неприродно, мов чужа. Тільки очі горіли мукою.

Хвильовий вихопив з кишені гаманця, згріб усе, що було в ньому, й віддав. Я теж віддав. Жінка здивовано вклонилась, повільно одійшла. Слідом за нею, цупко тримаючись за поли, подріботіли приголомшені містом і лихом діти.

— Вона перша має право на хліб, бо сама його робить, — сумовито зронив Хвильовий. — А вона при соціалізмі шматочок хліба просить.

Він дивився у натовп, де важко пленталась жінка, і раптом з розмаху рубнув кулаком повітря.

— Ех! — стогітно вирвалось з його грудей, але тут же опанувавши себе, він приглушено, злісно крізь зціплені зуби витиснув: — Нікого так я не люблю... як вітра-вітровіння.

— Його шляхи, його боління, — продовжив я наступний рядок.

Микола знову поглянув у натовп, де зникла жінка, і додумуючись щось своє, подав мені руку.

* * *

Ми жили на Барачному провулкові, у новому великому будинку, спеціально призначеному для письменників, що

промовисто звався «Слово». Хоч помешкання тут визначались догідністю, зате примусове життя в цій «позолоченій клітці» дуже гнітило. Люди, які щодня зустрічалися в редакціях, видавництвах, клюбах на безнастанних і обов'язкових нарадах, комісіях, зібраннях, конференціях, пленумах, люди, які вже давно обридли одне одному або належали до різних і часто ворожих літературних таборів, — мусіли перебувати під одним дахом, наче в казармі, не почувуючи себе навіть удома достатньо вільним. Кожний крок, кожний вчинок легко контролювався першим-ліпшим сусідою, голос якого досить виразно бринів за стіною. І тому в цьому зовні імпазантному будинкові, в його просторих ясных кімнатах здебільшого ходили навшпиньках, ніби по гарячому, і говорили тихо, мов на кладовищі. А коли трохи згодом того ж року почався несамопитий розгром української літератури; коли довкола будинку вдень і вночі одверто, аж зухвало застовбичили сутулуваті енкаведистські шпиків; коли державна агентура дедалі настирніше взялась учащати до цих чистеньких приміщень, грубо руйнуючу стіни, зриваючи долівки, нишпорячи за всякою нелегальщиною; коли мешканці ретельно заходилися палити й нищити свої рукописи до найдрібнішої нотатки; коли арешти пожилців нечувано зросли й звідусіль залунали скорботні ридання їхніх родин; коли невдовзі чимало квартир спорожніло, пустивши своїх хазяїв у тюремну безнадійну безодню, — цей сірий історичний будинок дістав нову назву — «крематорія», що міцно й назавжди прикипіла до нього.

Хвильовий жив на третьому поверсі «крематорія» і, пізнавши мої кроки на сходах, загодя одчинив двері, ждав уже на порозі.

На ньому був зношений, але зручний мисливський одяг: величезні болотяні чоботи, що їх ми кілька пар якомсь разом придбали для нашого гуртка мисливців, засмальцьована військова уніформа, та геть поруділа шкіряна куртка ще часів громадянської війни. Приблизно те ж саме мав на собі я, тільки замість куртки зодягнув шинелю.

Він попросив пробачення, що не встиг допакувати свого наплічника (якусь хвилину доведеться заждати), і гостинно

підморгнув у бік лискучої карафки на столі (якусь, мовляв, чарчину слід хильнути перед дорогою). Від чарки я одмовився, хоч він натискливо пропонував. Нараз, махнувши на мене рукою, мов би на людину пропащу, сприкрено одійшов, заповзвся хутчій ладнати наплічника.

Тоді з сусідньої кімнати непомітно, одним лише відрухом голови покликкала мене Юлія Уманець, його дружина. Коли я наблизився, вона обережно причинила двері, пошепки заговорила:

— Я така рада, така рада, що саме ви з ним ідете. Ах, йому знов щось почалося. Дивіться ж, стримуйте його, бережіть його...

Вболіваючи, з хрускотом заломила пальці, закліпала очима, які пойнялися сльозою. Цю худорляву, бліду, лагідну жінку підхопив колись громохкий вихор революції, колись вона лежала поруч з Миколою при одному кулеметі і, подаючи набійну стьожку, довго, героїчно одбивалась од денікінців. Та потім... потім романтичний запал упав, зайшло тяжке розчарування, свідоме «механічне» вибуття з партії. Тепер стояла вона виснажена, дуже постаріла, замучена і шепотом із таємничою тривогою запевняла:

— Щось буде, щось трапиться, от пом'янете моє слово. Микола дивно якомсь натякнув, а ви ж добре знаєте його страшну... оту його проклятущу інтуїцію.

Справді, ми вже не раз мали нагоду пересвідчитись, як він умів передчувати, майже точно вгадувати. Навіть у справах сторонніх, навіть у випадках, що не мали нічого спільного з його основним життєвим спрямуванням. Не дивно, отже, що в тих напружених часах виключна Миколина інтуїція особливо загострилась. Я всіляко намагався заспокоїти Юлію Григорівну, пообіцяв їй, що в нашій подорозі все буде гаразд.

— Ой, послалась доріженька через яр, через яр... — співомовкою нагадав про себе Хвильовий і спитав загадково: — А що ви думаєте, Аркадео, який той яр? Гарячий чи холодний? Га?

Тут же, не ждучи відповіді, додав іронічно:

Ідемо, значить, вивчати новий кардинальний процес соціалістичного будівництва — голод. Ну, що ж, допомо-

жемо, чим зможемо. Юлія, де мій трундулет? — пошукував уже за своїм перем'ятим кашкетом, вживаючи жартівливої назви, наданої товаришами. Але видко було, що це — навмисна веселкуватість, що за нею криється беручкий неспокій, пекуча досада.

Від «крематорія» шлях нам ліг повз клініки до знаменитого у всьому Союзі хмарочоса — Будинку Промисловости. Там сіли до автобусу і по якійсь чвертьгодини вже окунулись у метушню та сморід Південного вокзалу.

Здавалось, що вся Слобожанщина зрушила з місця, зчиняючи велетенське переселення. Юрми людей чорним плавом затоплювали привокзальний майдан. Міліція охриплими голосами погрозливо гукала на них, збивала тісними купами до стін. А вони збайдужіло, механічно, як покірливий табун, горнулись одне до одного, суцільними лавами одхитувались то в той, то в той бік.

У самому приміщенні по всіх просторах залах, коридорах, переходах і сходах купчилась їх така безліч, що ніде було ногою ступити. Жінки, чоловіки, дорослі, діти... Впереміш з вузлами, де зберігався немудрий скарб. Упереміш з натоптаним брудом, з ядучим пахом поту й прокислого одягу. Серед безнастанного гнітючого гудіння голосів, серед стражденної втоми й тривоги. І над цим загноєним людським мурашником, у сивій сутіні задушливих випарів неначе коливалась потворна химера, неначе розп'ялась неблаганна примара погибелі. Куди мандрували вони? Що ждало їх там, попереду? Вже вкупі з голодом з'явився неодмінний його супутник — черевний і плямистий тиф. Вже день при дні більше й більше падало жертв, і зокрема Харків, могутній Харків, змобілізувавши всі свої засоби для боротьби з епідемією, не міг умістити величезної кількості хворих.

Завдяки особистому знайомству з одним старим залізничником нам пощастило добути окреме купе. Ті ж численні юрби людей приступом брали потяг. Були до краю збурені. Пхалися навмання, грубо лаялись, душили одне одного, губили в шаленому вирі своїх рідних, про все забуваючи, всіх і все проклинаючи, — аби тільки потрапити до вагона, де вбачався їм єдиний порятунок. Потяг

рушав переповнений, а товпища відсталих чіплялись останнім засліплено-диким похватом. Вони зривались, одкинуті байдужою потугою машин, і часто падали під вибухи зарізаного зойку. Падали, зім'яті найближчими ногами або розчавлені чавунним човганням коліс.

Трохи зблідле обличчя Хвильового з міцно затиснутими щелепами було непроникливе, застигле, як маска. Він мовчки ліг, затопив незрушимий погляд у стелю. Я розумів його. Я теж тихцем сів у кутку, і наше тяжке мовчання тривало, аж поки прийшов контролер. Штампуючи квитки, він пильно оглянув нас, і ще раз глянувши, сказав Хвильовому:

— Десь я вас зустрічав... знайома ніби людина.

— Можливо. На віку, знаєте, як на довгій ниві, — знехота кинув Микола.

— Та й ви мені когось ніби нагадуєте, — примружився контролер у мій бік.

— Можливо. Хто при чому ходить, те й знаходить, — добродушно, хоч і двозначно озвався я, насторожений занадто широкою обізнаністю й балакучістю урядовця.

Прозорий натяк мусів би одразу паралізувати його закрадливість, якщо він справді виступав у ролі радянського детектива. Але він досить простакувато й теж добродушно розповів, що вже багато років ходить отак поміж незчисленних пасажирів, натрапляє іноді на одних і тих самих подорожніх, отже в загальному калейдоскопі постатей, що мигтять перед ним, хоч-не-хоч губиться притомленою пам'яттю. Провідникові вагона, який його супроводив, він зробив зауваження, що в купе брудно. По правді, як на тодішні обставини, купе не виглядало брудним, — мабуть, хотів начальник виявити свою хазяйновитість, а водночас прихильність до нас.

Невдози по його відході повернув провідник із віником та ганчіркою. Похмурий, зачухраний, з присадкуватим лобом і виразом сонливим він на перший погляд справляв враження людини обмеженої і знеможеної. Він не стільки прибирав, як тупцявся та нарікав. Було тут чимало прикрих підозрілих закидів на адресу вимогливого начальства і ремствувань на власну лиху долю. Потім, не знаходячи від-

гуку, він скерував рясні докори на голодуючих, на їхню анархічну поведінку.

— Несознательний народ, — бідкався він клишоногим малоросійським жаргоном. — Тучою валить, трощить, як та банда — і нікакіх гвоздей! Опять же, сказать, грязь розносять, заразу. Істинне слово, не народ, а якісь паразити.

— Народ тут не винен, — зауважив я.

— Воно, конешно, і то правда, — охоче, поспішно погодився провідник, присівши на краєчок лавки. — Таке сомненіє кругом почалося, така розруха, що прямо ума не прикладеш. І що воно, товаришу, буде? Чим воно, по-вашому, кончиться? Га?... Мовчите? Видать, що й вам трудно висказаться. А я так своїм дурним розумом помімаю, що тут не люди винні, а власть.

Його біляві коротенькі вії часто заморгали, ніби він напружено міркував і вичікував від мене потвердження. Потвердження не було. Провідник зам'явся, зідхнув. Зирнувши на горішню лавку, де в тій же позі, мовчазно лежав Хвильовий, він трохи сум'ятно підвівся, взявся за клямку. Але не вийшов. Кортіло продовжити розмову. З останнім спритом, з хитреньким увертом знову посипались нарікання і, як вислід прийшло знову до прямого звинувачення влади. Цього разу вже одверто говорилося, що влада обдурює, знущається, що партія душить...

— Е, дядю, я бачу, що ви сознательний, — лагідно перебив я його.

— Ну, конечно.

— ...сознательний контрреволюціонер, — докінчив я своє речення.

Стало тихо. Провідник завмер з розтуленим ротом. Вигляд мав стільки ж розгублений, як і кумедний. Згори нараз розкотився нестримний сміх. Микола реготав так заохотливо, що годі було і мені самому стриматись.

— Ну, і шутильники ви, бачу, ей-право, — викрутився службовець, посміхнувшись і собі. — Але такими словами шуткувати не помагається. Я з вами, так сказать, по-свойському, а ви...

— І ми по-свойському. Коли б ви були не сознательний,

я вас ще переконував би, доводив би вам. Але ж ви, бачу, цілком сознательний товариш, ще й, може, партійний.

— Партійний чи непартійний, то не важно. Тільки я малограмотний, а ви, сказати, образовані. А про те ви мої помилки піддержували. Факт! То хто ж із нас контрреволюціонер виходить?

— Виходить, — той... хто виходить, — встав я, шарпнув двері і вказав йому на поріг.

Провідник засмикався, збентежений новою несподіванкою.

— Позвольте... — спробував він заперечити.

— Не дозволяю. Нікаких гвоздей! — рішуче запропонував я.

Він щось хотів іще сказати, але натомість кекнув, безпорадно бликнув, пішов.

А Хвильовий сміявся. А Хвильовий стемнів усім тілом.

— От протоплазма! І як вам вистачило на нього терпіння?

Що ж... вивчає поглиблені процеси соціалістичного будівництва.

Говорили потім довго й багато. Говорили про ганебну систему державної безпеки, де майже половина населення стежить за другою половиною. Говорили про російську «тюрму народів», про затхле московське нутро, що намагається тепер прикриватись червоним, а все ж рязано-тамбовським сарафаном. Про тупець, у який зайшла революція, і зміщання, збуржування, патологічне переродження провідної комуністичної верстви. Про її явну неспроможність здійснити заповітні гасла соціальної справедливості, й всебічного поступу, а також явну неминучість новітнього термідору. Про український нарід, затурканий, поглумлений, з частково вивихнутою душею, і обдарованою, але напівзраненою, напівспантеличеною і завжди роз'єднаною інтелігенцією. То багато дечого ще говорили (докладніше доведеться нагадати іншим разом), сперечалися, пристрасно одне одному доводили й трохи романтично мріяли під монотонне постукування коліс.

В купе стало хмарно від цигаркового диму. З головою згаряченою та обважнілою вийшов я до тамбура, де крізь

розбиту шибку середніх дверей текла степова прохолода. Потяг якраз зупинився перед закритим семафором, було тихо, і тоді вчувся десь поблизу протяжливий плач. Серед нічної сутіні на буферній площадці між вагонами я помітив тьмяні обриси людей. Я спитав. Плач сполохано урвався. Нашорошені постаті не ворухнулись. А згодом знову захлипало скавуління. Я попросив не лякатись, ще раз спитав, хто ж там і чого скимлить? Несміливий чоловічий голос з дальшої відстані пояснив, що це хлопчєня вболіває за втраченим батьком. За хвилинку я вже ліз буферами на площадку, де в різних небезпечних позах учеписто сиділо чоловіка з п'ять, і поміж ними, нацупивши ряднину на голову, скулився та скиглив хлопчик. Щойно спробував я підвести його, щоб забрати до вагона, як він брусавато одсахнувся, уперся, заплакав ще дужче. Тільки після довгих умовлянь, після настирних заохочувань з боку сусідів почастило зрушити його з місця.

Хвильовий зустрів нас зраділо, заходився одразу годувати вихрастого кирпатенького гостя, який продовжував тулитись і позирав сторожко, набурмосено, мов те вовчєня. Але Микола зумів так вдало підгорнутися до нього, виявив стільки ніжності й теплоти, що дуже швидко зогрів це маленьке і вже застигнуте в кулачок серце. Виявилось, що батько малого загубився на передостанній станції, де вони цілою родиною силкувались пропхатись до вагона. Згадавши за батька, хлопчик знову скривився, заплакав.

— Чекай, кирпоносику, зараз пошукаємо твого батька. Не тужи, знайдемо батька! — весело запевнив Микола, зірвався на ноги і, перш ніж я встиг його перепитати, вискочив за двері.

Яка ж невимовна була наша радість, коли він згодом справді привів батька! Він на ходу потяга нишпорив по всіх вагонах і врешті натрапив на людину, що своєю чергою розпачливо пошукувала за дитиною. Вкупі з батьком прийшло ще двоє старшеньких дівчаток. Сяк-так розмістилися в тісному купе. Щастям сповнений хлопчик горнувся до літнього, побитого рясними зморшками селянина, а той все гладив його невкладистою шкарубкою рукою і повільно розповідав про своє горе.

Працював, мовляв, хазяйновито, зобов'язання перед державою виконав чесно, додатковий хлібний податок одміряв старанно, новий додатковий податок ледве знатужив, зібравши останні крихти, а вони, представники влади, ще та знову ще вимагали хліба. Де ж того хліба взяти, коли сам собі ж на остюках, лушпинням давишся? В їхньому селі більша половина хат спорожніла. Хто від жолудів та макухи спух, помер, а хто пустився берега на одчай душі, жебрати подався. У нього особисто дружина померла. Лишився з трьома дітьми, хотів був примістити їх у сестри на Полтавщині, аж і сестра не сьогодні-завтра Богу душу віддасть. Тепер їде він на Поділля, де кажуть, ліпше людям ведеться. Хоче там в одному селі під Кам'янцем пошукати на певний час ласки у свояка.

Двері розчинились. На порозі з'явився провідник.

— Посторонніх впускають воспрещается, — суворо проголосив і скомандував до наших гостей:

— А-ну, братва, витрясайсь одсюдова!

Ми запротестували, пояснили, що ці люди доїдуть з нами тільки до Ромодану, і — отже, нічого здіймати галас, раз ми, хазяїни купе, не заперечуємо.

— Посторонніх впускають воспрещается, говорю вам! — зухвало повторив провідник, посилаючись на силу закону.

Хвильовий пересмикнув плечима, підтягнувся, попросив ще раз не турбувати присутніх. Він брав на себе цілковиту відповідальність за маленьке порушення залізничних правил, і пропонував доплату за додаткових пасажирів. Він спробував також вплинути на службовця психологічно, покликаючись на його людяність, на властиві, мабуть і йому особисто батьківські почуття.

— А я вам руським язиком говорю: Посторонніх впускають воспрещается! — тупо випалив службовець і заміристом шарпнув селянина: — Витрясайсь отсюдова!

Хвильового наче пружиною підкинуло. Скочивши, блискавичним похватом згріб він провідника за рамено й прошепотів надсадно в самісіньке обличчя:

— Хам! Не смій!..

Він був страшний. Бліді губи скривились, очі буяли

розхристаним гнівом. Вся істота нап'ялась, готова до разючого удару. І цей удар напевне стався б, коли б провідник хоч трошки виявив опір. Ні, його до краю пригломшила сміливість і сила. Він знітився. Він пополотнів, чимраз осідав, ставав низеньким, маленьким, нахилиючи праве рамено, в якому, видно ярився нестерпний біль.

— Геть звідси! І поки я їду, щоб тут і духу твого не було.

Провідник безшумно вислизнув. До самого Ромодану ніхто нас більше не турбував.

У Ромодані з великими труднощами добули ми для наших знайомих квитки на дальшу їхню путь. Ми поділились з ними запасом харчів і попрощали їх з гіркотним відчуттям, що наша допомога — мізерна крапелька в бурхливому морі, хвилі якого вщерть затоплювали і цю станцію.

Перелізаючи через купи сонних тіл, продираючись крізь задушливу тісноту, вийшли зрештою вдвох на відкритий перон, щоб тут дочекатися потяга на Лохвицю. Одразу ж від перону починався голий степ, розгонисто стелився навкруги, і велика станція обарвлена вогнями, бовваніла серед нічної степової стихії, мов зачудований самотній корабель. Перед нами лежав потужний чорнозем Полтавщини, на якому пухли голодні люди. Перед нами лежала благословенна земля, в якій таївся незліченний скарб і яку здавна підгорнув під себе загребущою лапою чужинець.

— Миколо, — натякнув я, вказуючи в далечинь — а тут десь мабуть... і шведські могили.

Він нічого не відповів. Він довго задумано мовчав. Потім злегка доторкнувся до мене, притишено, значливо мовив:

— Знаєте, оце якоїсь ночі знову приходив Василь. Ах, яка мука була! Стояв у кутку біля канапи і сам дуже мучився, ніяк не міг розпочати розмови...

Ще хвилинку подумавши, пересмикнувши, за звичкою, плечима, він додав:

— І ніяк не збагну я цього явища. Ви ж знаєте, я не містик і не ханжа. І не п'яний я був. І так воно якось — чи сон, чи дійсність... Чорт його зна!

Вранці ми висіли на першому за Лохвицею перестанку, де містилась нова цукроварня ім. Сталіна. Років два тому її збудували чеські спеціалісти, і визначалась вона на весь СРСР суцільною механізацією процесів виробництва. Директором тут був старий робітник-цукроварник, колишній матрос Чорноморської фльоти, людина з міцнющим здоров'ям, ясним розумом і організаторським хистом, — той самий Бичок. З ним запізналися ми ще раніше, коли приїздили до Лохвиці цілою бригадою (Хвильовий, Вишня, Ірчан, Калянник, я) на літературні виступи і полагоджували одночасно справу придбання для письменницького колективу спорожнілої вілли Туган-Барановського в селі Луці.

Бичок дуже гостинно прийняв нас. Другого ж дня завітав із Лохвиці Васильківський. Обоє багато розповідали про те, що діялось у районі, наводили численні свіжі приклади. Вже були, як виявилось, одверті самочинні виступи проти влади, рішучі спроби захоплювати насінньові фонди, грабувати перше-ліпше майно. Були щораз частіші вбивства представників влади, були у відповідь жорстокі покарання і знову ж у відповідь — ще гостріший спротив, збройні групові контрвухватки. Було чимало випадків людожерства, і начальство губилося: чи робити показові суди з розстрілами на місці, чи краще замовчувати ці факти, щоб уникнути зайвого збурення пристрастей? Були безнастанні втечі наосліп, навмання, і раз-у-раз нові рясні трупи по дорогах. Були своєрідні прояви родинного благородства і різні способи самогубств. Було неймовірне безладдя, безнадія, відчай. Був жах.

А чи вживалося якихось заходів, щоб усьому цьому покласти край? Так. Принаймні, на папері. Шумувала щоденна злива директивних загадувань, які часто одне заперечували, створювали ще більший розгاردіаш і свідчили про нерозсудливість або розгубленість самої влади. Щоденний невідступний адміністративний натиск, яким справу лише заганялося в тупець замість вдумливо її зважити, прозирнути в корінь, знайти вихід менш болісний, еластичний та ефективний.

А чи можна було взагалі не припустити всіх цих тяжких подій? Ну, звичайно. Навіть, запроваджуючи колективізацію, можна було уникнути цієї руїни, цих масових жертв і величезних матеріальних втрат. Слід було тільки загодя добре урахувати обставини, пильно передбачити всю складність і трудність. Не динамітом оперувати, вулканізуючи всю Україну, а дисциплінованим чином, найсуворішою пляновістю. Не хапатись безоглядно й нещадно, а братись помірковано й дбайливо.

То невже ж там, у Кремлі — такі головотеси й бездари, що не спромоглись на попередню продуманість і належне підготування? Звичайно, ні. В такому разі, очевидно, чогось вони не додумали, частково помилились? Припустімо, що так, але частково. В такому разі, може, на місцях директиви центру перекручуються? Припустімо й це, але знову ж — частково. Поза тим і другим все одно лишається основне спрямування, генеральна лінія. І ця генеральна лінія, хоч-не-хоч, викликає серйозні сумніви. Просто віри не йметься, а проте виглядає все так, ніби чомусь спеціально треба збурити населення, конче зрушити його з місця, відірвати від свого пня, геть розколошкати, розкидати, знесилити, знівечити.

Охопивши голову руками, Хвильовий напружено слухав. Іноді коротким легким покивом стверджував почуте, так наче сам про це колись уже говорив. Але дещо особливо привертало його увагу, він зацікавлено перепитував і заходив глибше у розмову. Басок його спочатку звучав помірно, речення наростали з підкресленою чіткістю, а думка тим часом розкрилювалася ширше, злітала сміливіше, сягала захватної височини. Він зривався на ноги, починав прискорено ходити, уже розмашисто жестикулював, уже чорна чуприна за кожним порухом здригалась, очі займались полум'ям пристрасти, нагнічені слова попішали, деколи заскакуючи одне за одне, але не порушуючи ясної послідовності думки. І він, такий звично скромний та зовні непоказний, в ці хвилини одразу виростав, велично підносився понад гурт. Ні, це не була магія добірної красномовності — зовсім ні. Щось більше, істотніше було — могутність духу, що ширяв незаймано, глибинна органічна

сила, що владно привертала до себе, брала в полон, проймала збудним трепетом, який назавжди лишав по собі слід. Це була виключна загадкова його властивість, його таємниця. Хвильовий надхненно хвилювався і хвилював інших.

— Товариші! — раптом затримував він крок, наче готовий був зробити стрибок із цих чотирьох тісних для нього стін. — Товариші, я знову гайну проти течії. Я ще раз скажу одну «ересь» і прошу в неї повірити. Голод — явище свідомо організоване. Голод і розруха — хитрий маневр, щоб одним заходом упоратися з дуже небезпечною українською проблемою. Зрозумійте мене, будьте на часинку «еретиками». Колізія тільки починається. Ця сталінська п'ятирічка — тільки третій акт нашої драми. Два маємо ще попереду. Але чи вистачить на них навіть нашого залізного терпіння? Хтось напевне знайдеться відважний, хтось перший крикне: «Годі! Завісу!»

Так, пам'ятаю, свого часу бігав він у тісній кімнатці на Лимарівській вулиці, зненацька зупинявся серед клубкувань тютюнового диму і вперше тоді проголошував сакраментальне гасло: «Геть од Москви!» Він завжди перший умів відчутти те, що хаотично починало нуртувати довкола, умів схопити суть, ясно й лаконічно синтезувати її, обертаючи в рушійний чинник, що швидко гуртував відданих однодумців. Тому саме в нього зародилась ідея створення півофіційної студії «Урбіно», що збиралась у нього ж на квартирі і була прообразом ВАПЛІТЕ. І сам він, тільки міг бути надхненником і творцем славнозвісної Вільної Академії, засудженої потім владою, як організації «контрреволюційної». Він же, проникливий і невідступний, знайшов дальший вихід у виданні «Літературного ярмарку», де під маскою співробітництва правовірних літературних писарів і гайдуків фактично продовжувалась лінія ВАПЛІТЕ. А коли і «Ярмарок» розгромлено, не хто інший, як передусім він спричинився до народження ПРОЛІТФРОНТУ, де так само затушковано продовжували існувати традиції й засади ВАПЛІТЕ. Невдачі й труднощі ніколи його не зупиняли, — навпаки, спонукували до активнішої дії. Досить притомлений тяжким життям він проте не розчаровувався.

Він твердо вірив у соняшне майбутнє України, лише намагався не обдурювати себе й інших щодо сучасного її «хождіння по муках».

Так і тепер, кидаючи виклик, одночасно застерігав він, — оцей допитливий, непогамовний «м'ятежний» Микола, в якому завжди ми вбачали кришталне, але розіп'яте жорстокою дійсністю українське сумління.

Через кілька днів, остаточно накресливши собі плян, ми рушили на села. Заводська бричка поволеньки сунулась зболоченим шляхом, і тільки надвечір почала наблизитись до першого нашого об'єкту — Гамаліївки. Ліворуч неподалець видніло ще якесь село, а на ланах, прилеглих до нього, згинці бродили людські постаті, порпались у масній квітневій грязоті. Візниця пояснив, що то голодні визбирують торішнє зерно, — хай, мовляв, погниле, гірке, аби зерно.

— Весна! Крестьянин торжествуєт, — з гіркою ж іронією нагадав Хвильовий Пушкінського вірша.

Цей рядок любив він часто наводити в глузливому тоні, міняючи залежно від пори року початкове слово, навіть мотив для нього дібрав характерно-московський. Але мені спали на думку зовсім інші улюблені його рядки з Горация, бо я вже помітив, що в ньому накипає гнів:

— «В годину розпачу умій себе тримати, і в хвилі радості заховуй супокій»...

Микола мовчав, спустивши голову. Потім, зідхнувши, прокидаючись з гризотної задуми, додав:

— Так, так... «однаково прийдеться умирати — о, Делію коханий мій!»

В надвечірній степовій тиші лунко чвакали копита коней, засмоктвані гливкою багнукою, і тороплено кляхкотіли, захлинались колеса. Дорога, посмугована коліями, де в слідах шин стояла вода, бралась легеньким рожевим відтінком. Заходило сонце, кипіло в розпаношеній навалі хмар, окрайці яких займались і тліли, роздимлюючись на небо злотова-попелястою млою. Такі хвилини в природі навівають відчуття стихійних зрушень, щось близьке до кінця світу.

— А помирати, мабуть не страшно. Як ви думаєте? — спитав Хвильовий.

— Залежить, бачте, від обставин. Я, правда, кілька разів стояв перед смертю, але... як би це вам точніше сказати?... не встиг злякатись, бо думав тільки про життя. Вся істота була змобілізована й запаморочена тільки цим одним прагненням.

— Ну, да. Коли смерть підкрадається зненацька — інша річ. А коли ні? — і він ближче прихилився до мене: — Помирати, друже мій, все ж таки страшно. Будьмо чесні, маймо мужність признатися. Все ж таки помирати дуже страшно.

Сказавши це, чомусь засум'ятився, сіпнув, за звичкою, плечима, торкнув пучками носа, мов би муху зганяв. Видко, був незадоволений на самого себе. І щоб перемінити тему розмови, вернув до староримських поетів, перекладених Зеровим. Піднесено вихваляв Зерова, далі звів мову до епохи Відродження, перехопився згодом до «азіятського ренесансу», гостро критикуючи сучасність.

— От вам і діалектика! Азіятський ренесанс обертається на своє рішуче заперечення. Яка моторозна реакція, депресія, яка глуха яма! Ми фактично — в модернізованій тюрмі. І література наша корчиться в казематі, задихається від всеросійської «параші». А за дверима невсипущо вартують, пильно позирають в «очко», грубо погейкують вкупі з різними Смердюковими та Свідрігайловими свої ж ріднесенькі хахли, оті різні Яковенки, Пилипенки, Микитенки, Кириленки, енки, енки... браття Каїни, наймані вбивці! Але доля їхня найгірша. От побачите. Крім ганьби, жде їх неминуча загибель. Їх використають, скільки треба, і потім, як негодящий балаяст, викинуть за борт, конче знищать. От побачите.

Гамаліївська сільрада була вже телефоном попереджена про наш приїзд. Нам дали окрему кімнату в просторій хаті селянина-садівника. Хазяїн по першому ж слові накинувся на нас із жадібними запитаннями про Харків, про заходи уряду супроти голоду. Цей літній досвідчений і заповзятливий чолові'яга зумів якось заціліти з родиною, навіть коровчину зберіг. Тож і ночував у хліві, добре оз-

броєний і міцно забарикадований, готовий до боротьби на життя і смерть, мов той давній степовик на відрубному хуторі. З його власної розповіді стало ясно, що вже три чверти села нема. А коли ми пізнього вечора вийшли у двір, вразила нас цілковита темрява і надзвичайна тиша. Давно зужито останню краплю гасу, давно з'їдено всіх кішок і собак. Не село бовваніло перед нами, а німотне гробовище, де частково ще затримались живі мерці.

Другого дня бачили ми, як ці тіні людей, що хитались од вітру (переважно жінки), працювали в полі. Вони орали й сіяли, використовуючи здебільшого корів, таких же високих, нужденних, як і хазяї. Вони самі впрягались, заступаючи худобу, одбуваючи незаслужену каторгу, — і в цьому був несвідомий, але кричущий протест. Рештками зусиль мужньо хапались вони за життя, — і в цьому був своєрідний героїзм, дивовижна українська життєздатність.

Ми ходили по хатах, допитувались, додивлялись. Ми чули, як людина благала в людини зернятко, одне лише зернятко, щоб закропитися, і, не діставши його, злісно, аж погрозливо, зверталась до неба:

— Господи, за що Ти борешся зі мною?

І ми бачили, як він і вона свідомо повагом лягали поруч на полу, або на печі, з понурим викликом заплющували очі, ждучи кінця.

Потім довгими самотніми вечорами ми ділилися з Миколою нашими спостереженнями й думками, що раз-у-раз виходили далеко за межі дня. Але двома-трьома словами це не скажеш.

Доведеться колись окремо розповісти про ті незабутні вечори в Гамаліївці.

Я несподівано захворів. Перші кілька днів кріпився, помовчував, однак хвороба силоміць валила мене і врешті зовсім повалила. Хвильовий заметушився, почав телефонувати до цукроварні й до Лохвиці, вимагаючи швидкої допомоги. На жаль, дороги занадто розкисли й поспувались, під'їхати до нашого села, відмежованого, як острів, було нелегко. Але через півтори доби ледве притяглося із цукроварні вантажне авто і лікар, що приїхав ним, одразу виявив у мене плямистий тиф. Десь на вокзалах, у стисковій

й бруді закралась ця серйозна загроза. Але я постарався сприйняти її спокійно, — принаймні, знав уже, що саме зі мною діється і що діяти треба. Та зовсім інакше поставився Микола. На взір він теж намагався бути спокійним, проте цього разу не щастило йому довершити витримку, так наче захворів він, а не я. Він поспішно шепотівся з лікарем у кухні, сновигав безладно по кімнаті, присідав обережненько на моє ліжко, поправляв без потреби постіль, доторкався до мене лагідно з виразом ніби провинним і водночас дуже співчутливим. Сильна людина і материнська ласкавість — це поєднувалось незвично, звучало трепетно, діяло зворушливо.

— Нічого, Миколо. Я виживу, — сказав я просто.

— От і правильно! — обняв він мене, злегка стиснув.

Була думка виїхати зранку, але він закомандував рушати негайно, дарма що заходила ніч і пускався дощ. Немає ради, раз він так хотів, тим більше, що тут уже подав переконливі докази. На мене зодягли кожуха, посадовили до кабіни, і дальша путь, сповнена різних перешкод та пригод, полишилась мені, як довга хвороблива маячня. Опритомнів я на кілька хвилин у якійсь білосніжній кімнаті, де сяяла електрика і на скляних полицках сліпучо виблискували хірургічні інструменти. Потім, випивши ліки, знову потону в туманному хаосі. А потім, вернувши з далекої далечини, ясно зрозумів, що за вікнами вже тече сірий ранок, і я самотньо лежу в перев'язній палаті заводської лікарні.

Ще не встиг я зібрати як слід своїх думок, коли це скрадливо прочинилися двері і навшпиньках увійшли Хвильовий, Бичок, лікар, санітарка. Лікарський огляд скінчився висновком, що стан мій досить задовільний. Вирішили сьогодні ж перевезти мене до лохвицької лікарні, де умови під кожним поглядом були кращі.

Всі незабаром зникли, крім Хвильового. Він щільніше зачинив двері, наблизився до ліжка. Він був чисто поголений, але блідий — цілу ніч не спав. З непохаливих закінчених рухів, із добре вже знаного скупченого виразу було видно, що вчорашнє сум'яття геть одлетіло, що він

остаточно опанував себе, підтягнувся, став над ситуацією. Він поклав мені руку на чоло й спитав:

— Як чуетесь? Лікар лікарем, але як ви самі, по правді кажучи, себе почуваете?

— Погано. Морально погано. Бо коли б не я... коли б я не підбив вас на цю спільну подорож, не мали б тепер клопоту й працювали б собі...

— Не смійте — гукнув він, насупившись, і затулив мені рота. — Не смійте, якщо ви справді друг.

І він докірливо похитав головою, суворо по-батьківському погрозив мені пальцем. Це питаючи, діловито оглянув мій одяг, вийняв портфельку з документами та грішми. Документи акуратно склав, зробив окремо їхній список. Гроші точно порахував і додав пачку своїх власних.

— Та що ви? — спробував я заперечити.

— Все в порядку, — владно перебив він і звелів мовчати. — Оцей список і рахунок лишаю при вас отут у кишені. А портфельку передаю лікареві під його відповідальність. Так надійніше, не обікрадуть. Сам я через годину їду до Харкова і негайно організую справу, щоб вас перевезти до харківської лікарні... звичайно, якщо дозволить ваш стан.

— Слушайте, Миколо, — попросив я підійти ближче. — Тиф, як відомо, річ досить вередлива, лукава. Отже, на всяк випадок, коли б сталася зі мною неприємність... — і я коротко висловив свої побажання, що слід було б зробити з моїми творами, де і як мене поховати.

— Злякався, значить? Ех, ти!.. А ще запевняв: не страшно.

Він примружився з такою убивчою іронією, що я мимоволі знітився, відчув себе ніяково. Найбільше вразило мене оце «ти», бо з приятелями своїми (навіть з найбільшим другом Мишком Яловим) він завжди був тільки на «ви».

— Значить, так... запам'ятаємо, значить... Але тепер слухайте ви, Аркашо: яке ви маєте право помирати? Га? Хто вам на це дозволив? Ні, я цілком серйозно кажу. Хіба ми вам дозволили? Нічого подібного! Отже, примиріться й готуйтеся далі жити. Померти, друже, це — найпростіша,

найлегша справа. Це кожний може. А от жити наперекір усьому — це вже щось інше. Жити й боротись — це вже чогось варте. А ще в наших умовах жити й боротись — о! — це, запевняю вас, якоюсь мірою заслуга.

Він пересмикнув плечима, почав ходити по кімнаті, чимраз енергійніше жестикулюючи, переймаючись завзяттям, що позначалось передусім в очах, у великих, багатомовних, племенистих очах.

— Правда, — зупинився він на хвилинку застерезливо, — бувають випадки, хоч і досить рідкі, коли смерть заслуговує на виправдання. Це — коли всім і тобі самому цілком ясно, що актом смерті можеш зробити для свого народу щось більше, ніж присутністю в житті. Такі випадки, повторюю, можуть бути, але тільки окремі випадки. І смерть твоя — не смерть звичайного обивателя, якогось там міщанина, — повинна бути конче цілеспрямована. Розумієте? Ми не залежимо від себе. Якщо ви справді ідейні, чесні, віддані справі люди, то ми не маємо права вільно розпорядитися навіть нашою смертю. Все залежить від того, що нам скаже, що прирече великий обов'язок. І якраз ми, а також всі ті, що з нами, мусимо жити. Жити й діло робити. Сьогодні зокрема обставини склались так, що треба перш за все зберегти себе фізично. От найголовніше завдання. І я прошу вас, я наказую вам це завдання виконати. Чуєте? Конче жити. За всяку ціну жити. Нічим не погребувати, аби жити! Лихо звідусіль повело на нас сильний наступ, а ми, звичайно, маємо поставити найсильніший спротив. Хто кого? І хоч в даному разі ви залежите від небезпечної хвороби, але багато важить, чи вірите ви в перемогу над нею. Невже не вірите? Та коли б навіть ви не вірили, то я вам скажу: ви переможете. Я вас запевняю: ви будете жити. Чуєте? Ви мусите жити!

Слова йшли на мене, як невідступна сила. Слова відчутно лягали на серце.

Я їх сприймав із задоволенням, дедалі більше упокоєний значливим змістом, якимсь гіпнотизуючим впливом.

Я вже не сумнівався, що ця хвороба — тільки тяжка

пригода на моєму шляху і що я, хоч би там що, а не помру.

— А ще ви мусите жити тому, — загадково, змовно нахилився наді мною Микола, — що не все між нами сказано. Є одна дуже важлива річ. Є одна таємниця. Пізнавши її, пізнаєте особливо глибоко суть і доцільність вашого існування. Я тільки, на жаль, не можу зараз її відкрити. Не можу — цілком природно. А видужаєте — скажу.

Це було наприкінці квітня. Через два тижні він застрелився.

Моршин, квітень 1943 р.

Аркадій Любченко

Аркадій Любченко «Його таємниця». Париж, бібліотека «Вільна думка», ч. 1, 1966, 67 стор.

ФАКТИ ДО БІОГРАФІЇ МИКОЛИ ХВИЛЬОВОГО

Мені довелося читати деякі уривки з полеміки, що ведеться ось уже років два на еміграції довкола імени нашого видатного письменника Миколи Хвильового, зокрема виступи Ол. Звичайної, В. Плюща й ін., в яких про Хвильового говориться багато нісенітниць і явної вигаданої неправди, не основаної ні на яких доказах. Зокрема багато неправди сказано про період життя й діяльності Хвильового в м. Богодухові на Харківщині в часи революції й громадянської війни. Дехто з учасників полеміки пропонував, щоб хтось з богодухівців, хто знав Хвильового і спостерігав його життя в той час, посвідчив об'єктивно про нього. Якраз це прохання я й хочу виконати.

Не беручи ніякої участі в політичній боротьбі на еміграції, стоячи осторонь всіх зацікавлених сторін, я складаю своє свідчення не з метою допомогти якійсь із сторін, у цій полеміці, а тільки для того, щоб сказати правду, яка потрібна буде й для історії. Саме тому за одним разом я хочу привести факти, що цікавитимуть не лише учасників полеміки, а й виправлятимуть деякі помилки, допущені в назагал дуже цінній книжці О. Гана «Трагедія Миколи Хвильового», що вийшла у видавництві «Прометей» в Німеччині десь у сорокових роках, як також і в інших матеріалах до біографії Хвильового.

Я познайомився з Миколою Хвильовим-Фітільовим восени 1915 року і зустрічався з ним мало не щодня до кінця 1918 року, а потім з перервами до 1921 року, коли він виїхав з Богодучова до Харкова. В 1915-1916 рр. Хвильовий мешкав у своїй матері, вчительки в селі Дем'янівці, Рублівської волости. В цей час я вчителював у селі Бри-

гадирівці, за три кілометри від Дем'янівки. З осені 1915 й до весни 1916 року Хвильовий, як і я, брав активну участь в драматичному гуртку в Рублівці. В гуртку були здібні актори, а серед них виділявся й Хвильовий, П.П. Журавлів, учитель О.Н. Соболев. Ми ставили такі п'єси як «Невольник», «Дай серцю волю» і т.п. Микола уже в цей час виявляв глибoku національну свідомість.

На весні 1916 року Хвильовий переїхав до Богодухова. У нього були далекі родичі, збіднілі поміщики — Савич (не пригадую вже, як він доводився Миколі) і Смаковський, що мешкав на хуторі Зубівці біля с. Калантаєва. Ці родичі допомагали Миколі матеріально, коли він ходив до школи. За часів Центральної Ради і Гетьманату Микола мешкав на Бідилівській площі у Д.І. Сіроштан — напроти мене. Разом з ним тут мешкав і активний український боротьбист Павло Кабан (псевдонім — Борис Колос), який редагував у 1920 році богодухівську газету.

Пригадую, як у липні місяці 1916 року Хвильовий читав у мене в хаті перший зошит своїх творів. Кімнату він замкнув на ключ, щоб ніхто не перешкоджав. Слухачами були я і мій покійний товариш Іван Малик, що жив у мене на квартирі і вчився тоді в Богодухівській гімназії. Перші твори Хвильового — це були подорожні нотатки, в яких він змалював гетьманські соснові ліси, що близько Рублівки, та шведські могили. Це були прозові високохудожні твори. Пам'ятаю, на мене й Малика вони справили надзвичайне враження.

Ці перші твори Хвильового були писані українською мовою. Це я наголошую для того, щоб заперечити існуючу невірну думку, що Хвильовий починав писати по-російськи. Так, Андрій Річицький, полемізуючи проти Хвильового й Волобуєва в 1928 році, написав у брошурі «До проблеми ліквідації пережитків колоніальности та націоналізму», що Хвильовий нібито «українізувався щось біля 1921 року і навіть у літературі виступив спочатку як російський поет, а потім перейшов в українську літературу». Я свідчу, що в той період, коли я знав Хвильового і коли йому було трохи більше ніж 20 років, він писав тільки українською мовою і володів нею чудово, а на царські часи цього

досить, щоб вважати українського інтелігента національно свідомим. Про це свідчать і листи Хвильового до мене і Малика, які ми одержували від нього з Чугуєва, коли він був в армії. На жаль, ці листи не збереглися. У зв'язку з цим я вважаю потрібним заперечити і твердження О. Гана, що в 1919 році у Богодухові виходила газета «Рабочее слово» і в ній Хвильовий почав друкувати свої твори російською мовою. В дійсності в 1919 році в Богодухові не виходила жодна газета. Перша газета з'явилася в 1920 році під прозаїчною назвою «Богодухівщина». В цій газеті співробітничав і мій брат, що повернувся з армії УНР. Хвильовий писав у цій газеті, але лише українською мовою. Правда, в цій газеті були матеріали писані й російською мовою, але то були статті комісарів-росіян. В цілому ж газета була українською.

Восени 1916 року Хвильовий пішов добровольцем (вольноопределяющимся) в армію. О. Ган не має рації, коли каже, що він пішов в армію весною 1915 року. Ішов Микола в армію з моєї хати. Ми з Маликом провели його аж до роз'їзду Гавришів, моя мама дала йому на дорогу харчів. У кінці 1916 року Хвильовий ще перебував на вишколі в м. Чугуєві і прислав нам звідти листи. В листах він дотепно-саркастично змальовував солдатське життя.

У 1917 році після революції Микола знову повернувся до Богодухова. Твердження О. Гана, що він довго був на різних фронтах Першої світової війни, не видається мені доказаним, бо поперше, я нічого подібного ніколи від Хвильового не чув, а подруге й часу воювати в нього не було багато між кінцем 1916 й лютневою революцією 1917 року.

На початку 1918 року, під час німецької окупації, Хвильовий працював в одній богодухівській установі канцеляристом. Його дядько, поміщик Смаковський, був у цей час гетьманським повітовим старостою. Микола в цей час мешкав у нього, але й завдавав йому багато клопоту. Так, наприклад, він одягав червоні штани й сорочку кумачеву і так походжав по місту.

В 1918 році Хвильовий якимось зв'язався з есерівськими повстанцями проти гетьмана й німців у селі Мурафі. Де-

талів про це я вже тепер не пам'ятаю. Тільки десь, коли в ті ж часи Хвильовий перейшов із загonom на бік більшовиків, припадає і час його вступу у партію. Я не певний, чи він вступив відразу до більшовицької партії, чи до українських боротьбистів. У Богодухові партія боротьбистів організувалася в 1919 році. Микола міцно товаришував з боротьбистом Борисом Колосом і тому не виключеним є, що він таки належав спочатку до боротьбистів, а потім уже разом з ними вступив до більшовиків.

У часи денікінської окупації Богодухова я працював на селі і якийсь час не бачив Хвильового. Що він робив у цей час, я не знаю. О. Ган каже, що він у Червоній армії був комісаром дивізії. Таке твердження не зовсім переконливе, бо відразу після відступу Денікіна в кінці 1919 року Хвильовий знову з'явився в Богодухові і я з ним бачився не раз. Логічно ніби, що комісар дивізії не міг би так легко й раптово покинути безпричинно армію і повернутися в провінційне містечко для незначної праці у відділі народної освіти.

Одним з найважливіших питань, що торкаються особи Хвильового в цьому періоді і які викликали стільки пристрастей в еміграційній полеміці, є питання, чи розстріляв Хвильовий, будучи чекістом, свою матір разом з монашками Богодухівського монастиря. Дехто з захоплених учасників полеміки заявив у пресі, що фантастичний сюжет романтичних творів Хвильового «Мати» і «Я» є правдивим переживанням самого автора, тобто, що це автобіографічні твори. Хтось також прочув, що в Богодухові був у той час жіночий монастир і що більшовики монашок тих по-розстрілювали.

Я свідчу, що все це є суцільна вигадка. В Богодухові справді існував жіночий монастир. Про розстріл монашок за все моє сорокалітнє життя в Богодухові я ніколи нічого не чув. Знаю, що більшовики справді монастир той закрили, монашки ж розійшлися по людях. Ігуменія монастиря Біленкова була моєю сусідкою і жила весь час удома; решта монашок жила по квартирах і займалася шитвом та гаптуванням, і ніхто їх не чіпав. Мати ж Хвильового ніколи нічого спільного з монастирем не мала і протягом

усієї революції жила собі й вчителювала мирно й спокійно на селі за 70 км від Богодухова.

Учасники еміграційної полеміки говорили, що Хвильовий був членом богодухівської че-ка і т. зв. «совета п'яти», яких він виводить у своїх творах «Мати» і «Я», як убивців монашок. Свідчу знову ж таки, що в 1919 році, коли в Богодухові постала вперше че-ка, вона складалася з таких п'яти осіб: голова — Абраменко, секретар — Березовський, члени — Цифринович, Матюхин і Скорик. Хвильовий ніколи й ніде чекістом не був.

Узагалі мушу посвідчити, що аж до самого переїзду з Богодухова до Харкова в 1921 році (знову ж таки О. Ган помиляється, коли каже, що Хвильовий переїхав до Харкова на початку 1920 року), Хвильовий в Богодухові, хоч і належав до партії, ніколи й ніяк активним політично не був. Ні на яких мітингах, ні на зборах більшовицьких чи небільшовицьких він не виступав, активістом не був. Він тихо працював собі у відділі народвісти і в редакції «Богодухівщини», писав свої твори, друкував їх почасти в цій газеті і розсилав до інших газет. Коротко кажучи, в Богодухові він ніколи не був такою великою постаттю, якою він став після переїзду свого до Харкова. Навіть на богодухівські масштаби він не був тоді великим. Мало хто з нас, його знайомих і приятелів, міг тоді припускати, чим у майбутньому стане для України Микола Хвильовий.

П.І. Шигимага

«Вперед», ч. 11 (60), Мюнхен, листопад 1955, стор. 5-6.

Петро Іванович Шигимага народився 18. X. 1895 року в Богодухові, в родині ремісника. Визначний педагог і культурний діяч на Богодухівщині від 1915 по 1943 рік. Від 1944 р. на еміграції, спочатку в ДП таборах у Німеччині, а від 1950 р. в Австралії. І там і там постійно провадив педагогічну й культурно-освітню працю. Помер у Мелвіллі (Австралія) 1. XII. 1972 року.

БОГОДУХІВЩИНА В ЧАСИ ХВИЛЬОВОГО

(СПОГАДИ ДО БІОГРАФІЇ ПИСЬМЕННИКА)

Миколу Хвильового-Фітільова я зустрів у часи його перебування в м. Богодухові до 1921 року. Хоч я й не був у близьких з ним стосунках, проте спостерігав його життя. Про богодухівський період його біографії я головню можу подати загальний фон і опис подій та обстановки, радше ніж факти з самого життя М. Хвильового. Але, на мою думку, наświetлення загального фону є потрібним, бо саме через незнання його на еміграції поширюються різні неправдиві версії про саму особу Хвильового.

Неодноразово доводилося мені бачити М. Фітільова на вулицях міста. Маленький, рухливий, він одягався просто, а на відміну від інших хлопців носив студентський формений кашкет. Мешкав він у свого родича, голови Богодухівської землевпорядної комісії, пана Савича, який до революції був на правах заступника губернатора по землевпорядкуванню повіту та дідичем маєтку в с. Зубівці. На кошти цього родича, слід гадати, Микола й отримав освіту, тим більше, що в Савича власних дітей не було.

Пригадую, що особисто з Хвильовим я мав до діла у березні 1921 року, коли він був на посаді керівника позашкільної сітки народної освіти Богодухівського повіту. До цієї позашкільної сітки підлягала тоді «Просвіта», якої членом був і я. Коли в березні 1921 р. проходили святкування днів народин і смерті Т.Г. Шевченка, Хвильовий багато допоміг нашій «Просвіті» в організації програми свята. В програму було включено за його вказівкою колектив артистів бувшого театру Суходольського, що в ту зиму працював при повітовому відділі народіві. Це поширило й

звеличало наше свято і перетворило його на національну маніфестацію в театрі. То були незабутні часи і хвилини.

Життя повітового міста Богодухова в ті бурхливі роки 1917-1921 проходило так, що неможливо було не помічати ту чи іншу особу, яка виявляла себе в тій чи іншій силі свого темпераменту. Але я не можу сказати, що Микола Хвильовий відіграв якусь імпазантну роллю в нашому місті й повіті. Зокрема нічого під будь-яким оглядом не помітив і не почув я негативного про Хвильового. Його скромна персона була задоволена з посади керівника поза-шкільною сіткою народівити, в той час, як керівником, чи як тоді величали — комісаром повітового відділу народівити був телеграфіст Сергій Крилов, кар'єрист і амбітна особа, непорівняльна до Хвильового.

Про те, що Хвильовий був чекістом і розстрілював монашок і свою матір, почув я вперше недавно на еміграції. Від початку до кінця — все це чиста неправда. В Богодухові справді був монастир, а в ньому біля 300 монашок. Уперше його хотіли ліквідувати в 1919 році, а потім знову в 1921 році, щоб помістити в ньому повітову лікарню. Але чомусь не ліквідували. Можливо, що влада в той час ще рахувалася з релігійними почуттями людей. Монастир залишався монастирем аж до 1924 року. Я особисто в роках 1921-22-23 бував у ньому з моєю нареченою, а в 1923 році говорив там. Тому свідчу, що ніяка че-ка ніякого монастиря в м. Богодухові не ліквідувала. Ліквідував його в травні 1924 року повітовий відділ народівити (Хвильового вже тоді в Богодухові не було. — Ред.), перетворили його на дитяче містечко «ім. революції 1905 року» для безпритульних, яке й існувало в тому монастирі до 1939 року, коли там стало на постій військо. З 1939 р. монастир став зватися військовим містечком. Після ліквідації монастиря в 1924 р. монашки були з нього виселені геть. Багато з них розійшлося до рідні на села, молодші повиходили заміж, а решта жила в Богодухові, ставши головно інструкторським апаратом промартілі вишивальниць, яку вони й створили.

Як неправдою є те, що хтось розстрілював узагалі богодухівських монашок, так неправдою є й те, що Хви-

льовий був членом богодухівської че-ки. «Совет п'яти» був створений в Богодухові при кінці січня чи на початку лютого 1918 року, перед відступом більшовиків. Цій «п'ятці» підлягало все і вся, бо повіт у цей час був на осадному становищі в прифронтовій полосі. Десь у березні до цієї «п'ятки» приєднався ще один член і вона стала «шісткою». Шостим членом став командувач фронтом, член Харківського уряду УРСР, латиш Отто Ауссем. У числі цих «п'яти» чи «шести», що в той час підписували всі накази й оголошення, прізвища Фітільова-Хвильового я не бачив. Я гадаю, що то є видумки когось, що нібито Хвильовий був членом «п'яти», яких він описав у своїх новелях «Мати» і «Я». Членами «п'яти» були: Абраменко, голова, приїжджий з Чернігівщини; А. Березовський, секретар, приїжджий, син дрібного крамаря з м. Сум; Цифринович, член, приїжджий єврей; Матюхин і Скорик, члени, з місцевих богодухівців. Ці ж самі люди становили і членство богодухівської че-ки і різниці між «советом п'яти» і че-кою в той час не було. Отже, Хвильового між цими людьми не було. Так само не розстріляв Хвильовий і свою матір, бо вона була жива після його власної смерті.

Коли прийшли в 1918 році німці і настановили гетьманську владу, Хвильовий ще якийсь час побув у місті, а потім з деякими більшовиками з кількома їхніми симпатиками втік до с. В.-Рублівки і переховувався там на хуторах. Це від Богодухова яких 70 верст, а від Полтави — 25, закуток повіту, далекий від залізниці й головних шляхів. Там же на хуторах переховувався й Матюхин, член богодухівської че-ки. На тих хуторах їх була ціла група і, може, це саме про них і йде мова, коли дехто з біографів Хвильового каже про повстанський загін Хвильового, з яким ніби він брав участь в повстанні проти гетьмана в с. Мурахві.

Я нічого не чув про участь Хвильового в так відомому на Богодухівщині повстанні. Не припускаю навіть такої його участі тому, що мурахвяни були відвертими прихильниками Центральної Ради. В останні дні влади Скоропадського з сіл Мурахви й Мирного у Богодухів вступили зо дві роти вояків, бувших фронтовиків, з кулеметами

й старшинами зі своїх односельчан. Без жодного пострілу, вони окупували місто. Повітового старосту просто звільнили від обов'язків, а з власних сил створили «воєнкомат», який очолив матрос Чорноморської фльоти Бідило. З в'язниці випустили боротьбіста Михайла Колодька, його брата Андрія й кількох більшовиків. Слідом за цим військом з Мурахви прийшов обоз з харчами для повстанців. На другий день, німці, що стояли в артилерійських казармах, погодилися з фактом, що гетьманській владі прийшов кінець. Тоді головою тимчасового повітового ревкому став Михайло Колодько. В такий спосіб мурахвянське повстання мало вплив на Богодухів. Про участь же Хвильового в ньому нічого в Богодухові не було чути.

Не відзначився Хвильовий і в політичному житті м. Богодухова у ті часи. В тих роках характерною рисою було те, що безпартійне українство купчилося довкола «Просвіт», які були понадпартійними товариствами. Вся політика в «Просвітах» зосереджувалася на прямій і щирій підтримці Української Центральної Ради, і це було дороговказом для всіх українців, що порвали з «малоросійщиною» і визнали себе українцями.

Біограф Хвильового О. Ган каже, що в Богодухові Хвильовий став есером і разом з іншим есером Т.П. Гарбузом та іншими виступав на мітингах і підтримував Центральну Раду. Це не вірно. Терентій Павлович Гарбуз працював разом з Хвильовим у відділі народної освіти і вони справді приятелювали. Гарбуз був активним членом «Просвіти» і через це, логічно, міг симпатизувати Центральній Раді. Але ні есером він ніколи не був, ні на мітингах не виступав. Так само й Хвильовий, який і членом «Просвіти» не був. Хвильовий швидше належав або до більшовиків, або до лівих есерів-боротьбістів. Більшовицька організація в Богодухові створилася в 1917 році, а боротьбістська пізніше. Секретарем Богодухівських боротьбістів був Борис Колос, а правдиве прізвище його Павло Кабан. Головою боротьбістської організації був Михайло Колодько. Колос писав у «Боротьбі», а після того, як боротьбісти злилися з більшовиками, він перейшов до редакції «Вістей» і співпрацював з В. Елланом. Колодько якись час був членом виконкому

в Богодухові, пізніше коротко на якійсь посаді в Харкові, а далі директором заповідника «Асканія Нова», де при ньому трапився випадок загибелі Котовського. В 30-их роках Колодько був директором Маслотресту в Харкові, а після московського процесу Центросоюзу був у Харкові розстріляний.

Хвильовий помітно добре жив з боротьбістами і взагалі зі своїми приятелями й знайомими. Коли в 1921 році він переїхав з Богодухова до Харкова на працю в наркомат освіти, за якийсь рік туди за його допомогою й рекомендаціями переїхали і його богодухівські приятелі й співробітники: Т.П. Гарбуз, який став аспірантом в інституті народної освіти, С.Г. Винниченко, В.І. Таран, Н.І. Давиденко, Ф. Корецький, П.І. Степанов, О.І. Харченко, Павло Шевченко, безпартійні просвітяни, за винятком Степанова, що був есером. Усі вони були співробітниками повітового відділу народної освіти при Хвильовому.

Про моральний характер Хвильового свідчить ще й такий факт. Переїхавши до Харкова, він забрав туди до себе на утримання і свою тітку, вдову поміщика Савича. Людину, яка за соціальним станом свого чоловіка належала до ворожої класи, він не відкинув, як непотріб, а утримував її при собі. Моя дядина була приятелькою пані Савич і бувала в неї у Харкові в 1925-26 рр.

Треба ще сказати кілька слів про дружину Хвильового, молоду вчительку Юлію Ємець. О. Ган каже, що дружиною Хвильового була донька богодухівського друкаря Юлія Уманець. Я пригадую всіх богодухівських друкарів-власників, добре знав і був знайомий з багатьма робітниками друкарень, але такого прізвища, як Уманець, ніколи не зустрічав. Так само в селянських громадах нашої волости такого прізвища не було. Бравши участь в переписах в м. Богодухові, працюючи у фінвідділі по збиранню податків і т.п., я знав дуже багатьох людей, але й серед учителів у Богодухові такого ім'я, як Юлія Уманець, не існувало. Отже, мова, без сумніву, має йти про Юлію Ємець, а не Уманець. Юлія Ємець походить з с. Шарівки Богодухівського повіту, де її батько був службовцем чи робітником на гуральні поміщика Кеніга. Познайомився я з Юлією на вчительських курсах укромови в 1917 р., які на

домагання «Просвіти» створило тогочасне земство. Ці перші вчительські курси укромови були на початку і далі за головне джерело українізації всього державного організму повіту. В 1917 р. частина монархічно й проросійськи настроних учителів прикладала всіх зусиль, щоб зірвати ці українські курси. На їхнє домагання було скликано конференцію, що мала б реорганізувати курси. Але участь у цій конференції Юлії Ємець, учителів Цовми і його сестри з с. Мурахви, Т.П. Гарбуза, П.І. Шигимаги, О.І. Харченка, братів Рудевських і багатьох інших, урятувала від провалу ці курси. То був запеклий бій нових свідомих українських сил з реакцією. Під час нього я й познайомився з Юлією Ємець, яка безнастанно клопоталася українською справою і була високо свідомою патріоткою. Ставши пізніше дружиною Хвильового, вона, без сумніву, була йому джерелом національного надхнення й опори в його боротьбі з русифікаторами.

Отже, коли переглянути тогочасні події та осіб, що відігравали ту чи іншу ролю в Богодухові й повіті протягом 1917-21 рр., то помітимо ясно, що М. Хвильовий-Фітільов лише проявив себе, як співробітник відділу нар-освіти і більше нічого. Інша річ, коли ми, богодухівці, читали пізніше памфлети Хвильового, які він писав, живучи вже в Харкові! Довгий час ми не знали, що Хвильовий, це псевдонім нашого земляка Фітільова, та що він став таким письменником і ідеологом. Всякі ж нісенітници про його «діла» в Богодухові є неправдиві і мусять відпасти. Ці «діла» люди прив'язують до Хвильового на підставі його художніх творів. А події в творах є здебільшого мистецькою вигадкою автора, а не реальними фактами. Невдалі прокурори Хвильового, що влаштовують над ним «відьомське весілля» на еміграції, повинні мати докази, а не спекулювати на незнанні людьми фактів.

В.Я. Коваленко

«Вперед», ч. 12 (61), Мюнхен, 1956, стор. 7-8.

В.Я. Коваленко. Рік народження приблизно 1892-95. Про нього лише відомо, що в Україні працював як кооперативний і банківський службовець. У Німеччині перебував у ДП таборах. 1949 чи 1950 року виїхав до Канади й оселився на працю в Квебеку, правдоподібно в Монреалі. Від кінця 50-их років зв'язки з ним губляться і дальша його доля невідома.

ДЕЩО ПРО М. ХВИЛЬОВОГО

Зустрівшись із Степаном Марковичем, завжди почуєш від нього щось цікаве. Так було й цього разу.

Привітавшись, Степан Маркович почав:

— Прочитав я в «Українських вістях» лист М. Дорошенка про Хвильового, де він пише, що Хвильовий був чекістом і розстрілював українських патріотів. Я певний, що Дорошенко ніколи не знав, не бачив Хвильового. Може, прочитавши оповідання Хвильового «Я», вирішив, що Хвильовий писав про самого себе. Я особисто добре знав Хвильового і запевняю, що ніякого зв'язку з ЧеКа Хвильовий не мав. Я народився і жив у тій самій Великій Рублівці, де працювала вчителькою мати Хвильового.¹ Приїхала вона до нас уже без чоловіка. Не знаю, чому вона залишила свого чоловіка Фітільова. Чув я, що він був п'яниця. Крім сина Миколи, в матері ще було три доньки. Меншого брата Миколиного, Льошу, якого згадує пані Д.Г. (в «Нових днях»), я не пам'ятаю, може тому, що він був в армії в ті часи. Матеріально матері з такою сім'єю було дуже важко. Їй допомагав її брат Смаковський.² Він же допомагав і Миколі вчитися. Смаковський до більшовицької влади був богодухівським земським начальником, а потім мировим суддею.

В 1918 році в нашій хаті часто збиралась молодь, в тому числі і М. Хвильовий. Говорили, сперечалися про політику. Я був тоді ще хлопцем і не встрявав у їхні суперечки, але з цікавістю слухав і пам'ятаю, що мені не подобалися дуже вже ліві погляди Хвильового. Не подо-

¹Не точно. В Рублівці учительвала сестра Хвильового — Людмила Фітільова.

²М. Смаковський був швагер, а не брат матері М. Хвильового.

балися вони і моїм батькам, хоч до Хвильового вони ставилися з пошаною за його розум і освіту. Коли встановилась радянська влада, Хвильовий якийсь час працював у нашому райвиконкомі. Часто заходив до нас, обідав, а часом і заночовував. Згодом Хвильовий виїхав із Рублівки.

Під час хлібозаготівель селяни чинили спротив, а потім учасникам спротиву довелося довгі роки ховатися в лісах, аж поки влада оголосила амністію. Люди повернулися до своїх сімей. Між ними пригадую приятелів мого батька — Семена Кобу і Гармаша. Перші роки їх не чіпали, а коли в 1929 році почалася кампанія «ліквідації куркуля як класи», то хоч ні Коба, ні Гармаш і не були куркулями, їх теж заарештували, бо пригадали їхнє антирадянське минуле. Їх чекало або вічне заслання, або навіть і смерть. Люди, в тому числі і мій батько, не знали, як їх визволити. Згадали про Хвильового, він же там, близько коло влади, член Верховної Ради,³ може, він допоможе. Звернулися до нього. Хвильовий приїхав у Рублівку. Поговорив із місцевою владою і взяв із собою Кобу і Гармаша. Хвильовий виїхав разом із ними, і з того часу і слід їх пропав. Ніхто не знав, що з ними сталося. Минули роки за роками, їхні діти повиростали, жінки, гадаючи, що їхні чоловіки загинули, повиходили заміж.

Під час німецької окупації довелося мені знову побувати в моїй рідній Рублівці. Одного дня, бачимо, заходять у наш двір якимось нерішуче два невідомі нам старі діди з бородами. Батько вийшов із хати назустріч їм. Бачу з вікна — батько й діди цілуються й плачуть. Заходять у хату. Це були Семен Коба і Гармаш, ті самі, яких у 1929 році забрав із собою і вивіз Хвильовий. І розповіли вони, що Хвильовий дістав їм пашпорти на інші прізвища, відвіз їх у Гутянські ліси, де влаштував їх на працю. Там вони й працювали лісничими, а тепер прийшли подивитися, як тут у них удома...

Де вони тепер і що з ними сталося, як прийшли знову совіти, того не можу знати. Знаю тільки, що, якщо Хви-

³М. Хвильовий не міг бути членом Верховної Ради, бо за його життя Верховної Ради ще не було. Але в уяві селян, що його знали, він мусів бути чимось великим. Тому й таке порівняння.

льовий, ризикуючи своїм життям, урятував тих людей, які боролися проти совітів, то це доказ, що він не міг бути чекістом і розстрілювати черниць чи ще когось».

Так закінчив Степан Маркович спогади про Хвильового. І я цілком погодився з його висновком. Не може людина однією рукою рятувати людей від смерті і тим самим підставляти під загрозу і своє власне життя, а другою розстрілювати ні в чому невинних людей.

[Свідчення Степана Марковича Кітта⁴ записав
О. Ярошівський (Австралія)].

«Нові дні», січень, 1982

⁴ Степан Маркович Кітт — народився в 1905 році у Великій Рублівці на Богодухівщині. За фахом — бухгалтер. 1943 року потрапив до Німеччини як оstarбайтер. Від 1945 року перебував у ДП таборах. Від 1950 — жив і працював як робітник в Австралії. У громаді був широковідомий як свідомий і жертвенний український патріот. Помер 22 лютого 1984 року.

РОЗДІЛ II

**СМЕРТЬ І ПОХОРОН М. ХВИЛЬОВОГО
ЗА МАТЕРІЯЛАМИ
ТОГОЧАСНОЇ ПРЕСИ**

ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО СМЕРТЬ М. ХВИЛЬОВОГО

М. Г. ХВИЛЬОВИЙ

Вчора, 13 травня обірвав своє життя видатний радянський письменник Микола Григорович Хвильовий.

Микола Хвильовий народився 1893 року в с. Тростянець на Харківщині, в родині робітника. Почав він свою літературну діяльність ще 1917 року в журналі «Шляхи мистецтва». Виступивши на літературній арені як поет, М. Хвильовий згодом переходить до прози, в якій він найбільш яскраво виявляв свій письменницький хист. В ряді новел і оповідань Хвильовий відтворює романтику революційної боротьби періоду військового комунізму та створює ряд яскравих, художніх образів революційних борців. Уже в перших художніх творах Хвильовий досягає значної мистецької довершеності. Але ідейний шлях творчості Хвильового розвивається суперечливо, виявляючи раз-у-раз пережиті елементи ідеалізму і індивідуалізму. Більше того, 1925-1927 рр. в своїх визначеннях шляхів розвитку української радянської культури і літератури М. Хвильовий збився на націоналістичні позиції, виступивши з відомими памфлетами «Думки проти течії» та іншими. З цих позицій протягом 3 років М. Хвильовий провадить боротьбу проти лінії партії в національно-культурному будівництві. В цей же час з'являється його націоналістичний роман «Вальдшнепи». Хвильовий стає одним із надхненників і організаторів ВАПЛІТЕ. Пізніше Хвильовий зрікається своїх націоналістичних помилок, бере участь в ліквідації організації ВАПЛІТЕ і вступає до лав пролетарських письменників. За останні роки Хвильовий дав ряд оповідань і нарисів на теми соціалістичного будівництва. Та його минулі помилки, що він їх намагався перебороти, весь час тяжили над ним.

І ось, в момент, коли робітничі, колгоспні маси країни ентузіастично з успіхом борються на всіх дільницях соціалістичного будівництва, письменникові М. Хвильовому забракло революційного гарту і він відходить від життя.

Шануючи в особі Миколи Хвильового одного з видатних радянських письменників, який вніс значні скарби в радянську літературу, ми не можемо не ставитись з осудом до безглузлого кроку, який вчинив Микола Хвильовий.

«Вісті ВУЦВК», ч. 105, неділя, 14 травня 1933 р., стор. 2.

ВІД КОМІСІЇ ПО ПОХОРОНУ МИКОЛИ ХВИЛЬОВОГО

Комісія сповіщає, що тіло Миколи Хвильового буде виставлене сьогодні 14. V. об 11 год. ранку, в будинку літератури ім. Блакитного (Каплунівська, 4), де й відбудеться громадська панахида.

Винос тіла о 1 год. дня на міське кладовище.

ВИСЛОВИ СПІВЧУТТЯ РОДИНИ

Оргкомітет спілки радянських письменників України висловлює свій глибокий жаль з приводу передчасної смерти видатного радянського письменника,
члена президії оргкомітету

МИКОЛИ ГРИГОРОВИЧА ХВИЛЬОВОГО
і складає товариське співчуття родині небіжчика.

Президія харківського міського комітету письменників з глибоким жалем сповіщає про передчасну смерть
видатного радянського письменника

МИКОЛИ ХВИЛЬОВОГО
і висловлює своє співчуття родині небіжчика
Юлії Григорівні Уманцевій та доньці Любі.

Редакція журналу «Радянська література» глибоко
вражена несподіваною смертю одного з найвидатніших
радянських письменників, заступника редактора
журналу «Радянська література»
ХВИЛЬОВОГО МИКОЛИ ГРИГОРОВИЧА
і висловлює жаль родині небіжчика
Уманцевій Ю.Г. та Хвильовій Л.М.

Правління і співробітники будинку літератури ім.
Блакитного висловлюють глибоке співчуття родині
передчасно померлого видатного
радянського письменника
МИКОЛИ ГРИГОРОВИЧА ХВИЛЬОВОГО

«Вісті ВУЦВК», ч. 105, неділя, 14 травня 1933 р., стор. 2.

М. Г. ХВИЛЬОВИЙ

у Вісн. 14 травня 1933 року своїм життям за радянської радянської, писавши Микола Григорович Хвильовий.

Микола Хвильовий народився 1893 року в с. Тросткині на Волині. Його батьки були українцями. Після війни 1917 року він вступив до Школи мистецтва, вступивши на літературну спеціальність. М. Хвильовий вчився в Київському університеті, де він вступив до філософського факультету. Він писав прозу, драми, поеми, есеї, критичні статті. Він був одним з організаторів ВАПЛІТЕ. Він писав прозу, драми, поеми, есеї, критичні статті. Він був одним з організаторів ВАПЛІТЕ.

цей протест з боку М. Хвильовий споводати береться до ліній партійної організації. У 1928 році він писав роман «Валдшнеп». Хвильовий став одним із керівників і організаторів ВАПЛІТЕ. Хвильовий приєднався до ВАПЛІТЕ і вступив до лав пролетарської письменників. За останні роки Хвильовий дав низку оповідань і нарисів на теми соціалістичного будівництва. Та його минулі помилки, про які й намагався перебороти, виставилися тяжким над ним.

І ось в момент, коли робітничі, колгоспні маси країни ентузіастично, з усім борються на всіх ділянках соціалістичного будівництва, письменникові М. Хвильовому забракно революційного гарту і він відходить від життя.

Шануючи в особі Миколи Хвильового одного з видатних радянських письменників, який являв значний скраб в радянську літературу, ми не можемо не ставитися з осудом до безглузлого кроку. Ілий членів Микола Хвильовий

своїм життям за радянської радянської культури, літератури, М. Хвильовий зоставив вагомий внесок в українську літературу. Він писав прозу, драми, поеми, есеї, критичні статті. Він був одним з організаторів ВАПЛІТЕ.

Від пам'яті на меморіум Микола Хвильового

Комісія, створена, щоб пам'ятати Микола Хвильового, буде встановити меморіум. 14 травня в 11 год. ранку в будинку літератури ім. В. Г. Плехана, (Калупівська 4), де відбудеться й громадське панехида. Вийти тіла в 12 год. дня на місце кладовища.

Органітет всіляк радянських письменників України висловлює свій глибокий жаль з приводу передчасної смерті видатного радянського письменника, члена президії органітету

ХВИЛЬОВОГО

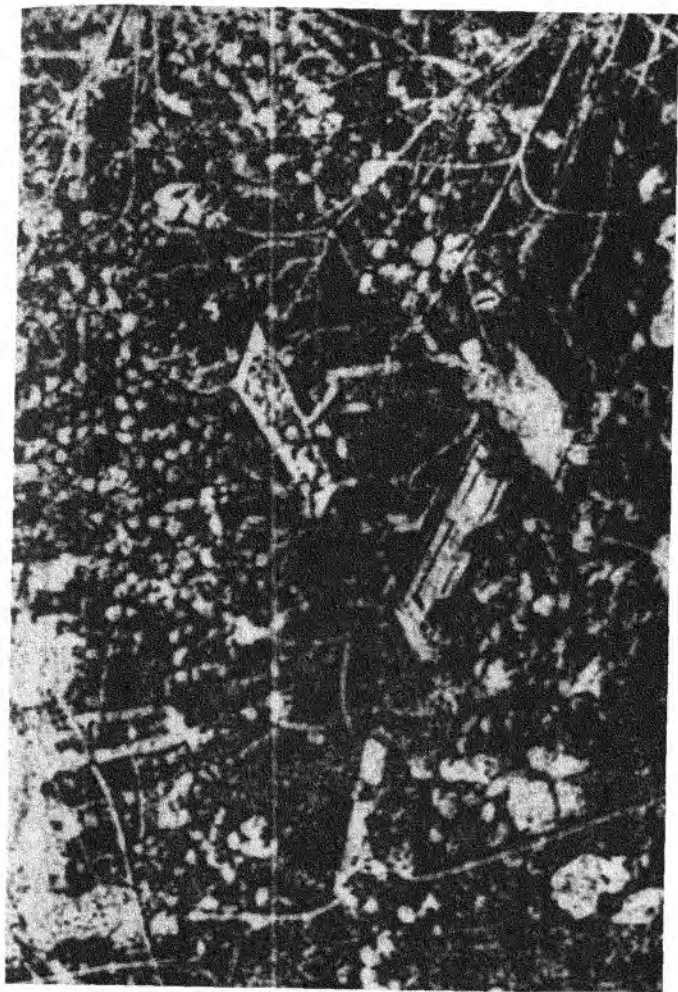
Миколи Григоровича

і складає товарицьке співчуття родні любителів.

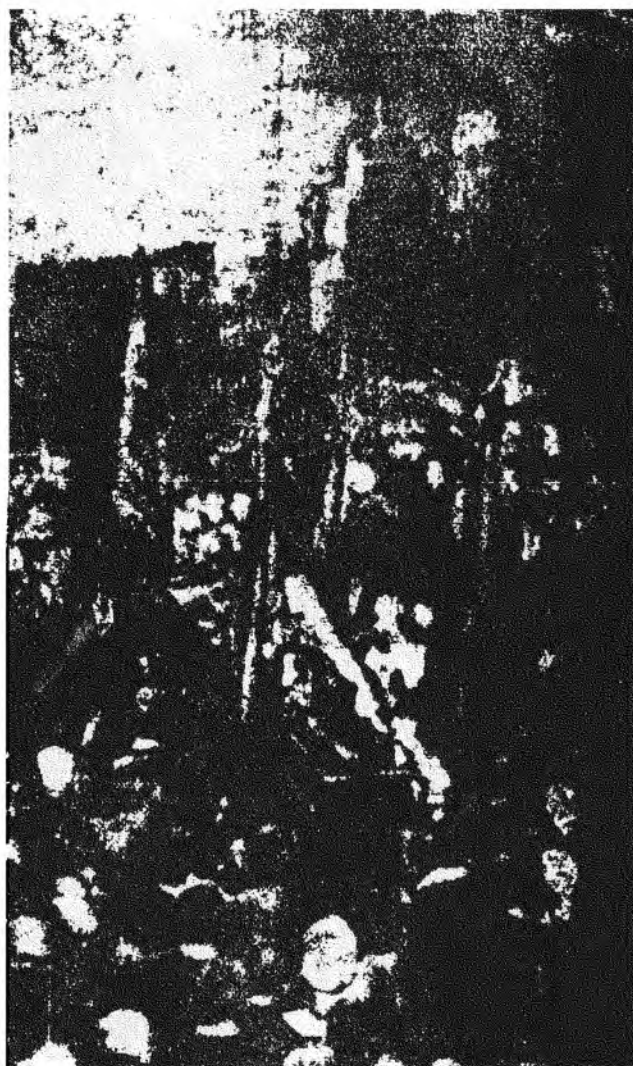
Повідомлення про смерть М. Хвильового. «Вісті ВУЦВК», 14 травня 1933 р.



Виступи на похороні М. Хвильового. Третя сторінка «Літературної газети» від 27 травня 1933 р.



Похорон М. Хвильового. Фото з «Літературної газети» від 27 травня 1933 р.



Похорон М. Хвильового. Фото з «Літературної газети»
від 27 травня 1933 р.

ПРОМОВИ НА ПОХОРОНІ М. ХВИЛЬОВОГО

НАША ВІДПОВІДЬ — СМІЛИВІШЕ ЙТИ ВПЕРЕД

ПРОМОВА ТОВ. І. МИКИТЕНКА

До вчорашнього дня був з нами, жив і працював член комуністичної партії більшовиків, видатний радянський письменник, співредактор наших літературних журналів і член Всеукраїнського і Всесоюзного Оргкомітету письменників Микола Григорович Хвильовий. Він дав молодій літературі Радянської України й цілого Союзу чимало прекрасних художніх творів, що з'явилися не лише українською мовою, а й мовами братніх республік народів СРСР та перекладались на мови західноєвропейські.

У цих творах він відбивав героїку громадянської війни, відтворював образи революціонерів, овіяних духмяною романтикою.

З ім'ям Миколи Хвильового зв'язана ціла течія в українській радянській літературі, течія романтична, якої він був основоположником і запальним пропагандистом. Ще недавно він повідомляв читачів через комсомольську пресу про те, що працює зараз коло нового роману з життя комсомолу. Ще вчора він розмовляв з своїми друзями, а сьогодні — ми стоїмо перед його прахом. Микола Хвильовий раптом вирішив кінчити свою літературну й громадсько-політичну діяльність важкою олив'яною крапкою.

Цей непотрібно-трагічний, безглуздий розрахунок Хвильового з своїм життям повис над нами саме тоді, коли робітнича кляса, колгоспне селянство й радянська інтелігенція Союзу за проводом партії здобувають нові вирішальні перемоги на своїх ділянках соціалістичного будівництва; розрахунок письменника Хвильового з своїм жит-

тям повис над нами саме тоді, коли вся літературна громадськість інтенсивно працює коло нових художніх полотнищ, коли ми готуємось до всеукраїнського й всесоюзного з'їзду письменників, на якому *сотні кращих представників літератури Радянського Союзу мають підсумувати свою успішну роботу у виконанні історичної ухвали ЦК ВКП(б) з 23 квітня*. Тяжко говорити над цією домовиною. Після того, як смерть сказала своє останнє слово, всі інші слова здаються зайвими, бо вони нічого не можуть допомогти, вони безсилі поправити те, що сталося. Ще тяжче говорити про цей безглуздий вихід, який обрав для себе Микола Хвильовий, нам однопартійцям Хвильового, бож нашу свідомість цієї хвилини крає гострий біль важкої втрати, жаль за товаришем і одночасно — *осуд цього кінця, що не має нічого спільного із званням члена комуністичної партії*. Та хоч як важко, але ми повинні сказати кілька слів над цією свіжою могилою.

Ці слова потрібні не лише для того, щоб висловити наш жаль, скласти нашу останню шану, на яку заслугував Микола Хвильовий, що вніс значні скарби в радянську літературу; ці слова потрібні нам одночасно й для того, щоб одверто й прямо, по-більшовицькому заявити про наше ставлення до цього безглузлого вчинку, до тієї крапки, яку Хвильовий поставив між собою і нами.

Так, Микола Хвильовий ні з якого погляду не мав права вчинити те, що він учинив.

Ми знаємо, що свій літературний шлях Микола Хвильовий пройшов не без вагань. На цьому шляху він робив значні політичні помилки, що перетворилися були на систему шкідливих, ворожих партії поглядів на шляхи розвитку української радянської культури й літератури. Ці погляди стали потім зброєю проти партії і з цієї націоналістичної зброї три роки користувалася разом із Хвильовим певна група українських письменників, організована Миколою Хвильовим у ВАПЛІТЕ.

Партія розбила й знищила цю зброю. Хвильовий зрікся своїх помилок, взяв участь у ліквідації ВАПЛІТЕ і вступив до лав пролетарських письменників.

Ми знаємо також і те, що повернений дбайливою, уваж-

ною рукою партії на правдиві, партійні позиції, Микола Хвильовий, намагаючись перебороти й виправити свої помилки, всі подальші роки своєї діяльності зустрічав постійну підтримку й увагу від партії, від робітничої кляси. Ми знаємо, як піклувалася наша партія дальшим розвитком літературної творчості письменника Хвильового, якою вона завжди високо цінувала і якому *завжди допомагала виплутатись із тенет старих помилок і старого оточення й піти вперед шляхом комуністичного розвитку.*

Вказівки Л.М. Кагановича про дбайливе ставлення до тов. Хвильового, талант якого т. Каганович завжди цінував; вказівки т. С.В. Косіора на XI з'їзді КП(б)У; вказівки й допомога т. П.П. Постишева нав'язати зв'язки з пролетарями харківських велетнів; нарешті висунення Хвильового Центральним комітетом партії на керівну роботу в Оргкомітеті та в редакції наших друкованих органів після ухвали ЦК ВКП(б) — все це факти, що яскраво свідчать про створення *всіх умов для продуктивної творчої праці:* партія найширше забезпечила їх не лише Хвильовому, а всім нашим літературним кадрам.

Адже радянська література на цьому етапі переможного будівництва соціалізму розквітає, як ніколи. Раз-у-раз з'являються нові й нові художні твори, що підносяться щоразу на вищий ідейний і художній рівень. *Радянська література стала найзначнішою в світі літературою.* Наснажена ідеями Маркса і Енгельса, Леніна, перейнята великим історичним патосом будівництва соціалізму, запліднена добре робітничою героїкою і ентузіазмом, наша література, наше мистецтво приваблюють до себе найкращі інтелектуальні й мистецькі сили цілого світу.

Зокрема українська радянська література за проводом партії збагатилася за останній рік цілою низкою *нових видатних творів, що є відповідь на історичну ухвалу ЦК ВКП(б) з 23 квітня.* Цей великий розвиток нашої літератури й мистецтва відбувається в обстановці клясової боротьби, що точиться ще в країні, де ліквідовано куркульню як клясу, але ще не добито остаточно контрреволюційну куркульсько-петлюрівську наволоч, буржуазні рештки та їхніх агентів, *що діють хитро й підступно.*

Цього не міг не знати, не бачити, не почувати член партії Хвильовий. Наша дійсність прекрасна, але складна й бурхлива. В ній треба міцно тримати стерно комуністичного, пролетарського прямування, щоб не збитись із шляху, щоб не заплутатись і не стати в тупець перед якимсь питанням. Але Хвильовому забракло революційного гарту: минулі помилки цілий час тяжіли над ним, рецидивні ідеалістичних помилок ослабили волю радянського письменника, комуніста. Коли у Миколи Хвильового могло виникнути якесь ускладнення чи якесь питання творчого чи політичного порядку, то розв'язати це питання, з'ясувати його Хвильовому, як і кожному членові партії, як і кожному радянському письменникові завжди допомогла б партія. Та заплутавшись, він не повертається до партії, втрачає мужність, заходить у глухий кут індивідуалізму, з якого вирішує знайти «вихід» у небуття. Такий є сумний і безглуздий підсумок багатьох помилок і плутанини Хвильового.

Пролетарська і вся радянська літературна громадськість, яка чесно й віддано йде за партією, яка разом з робітничою партією і колгоспним селянством буде новий світ, творить велике соціалістичне мистецтво, — не може не ставитись з осудом до вчинку Миколи Хвильового.

Ми ставимось з осудом до цієї смерті тому, що в Радянському Союзі кожна здібна до творчої праці людина — на обліку, тим паче член партії. Тим то наша відповідь на недоречно трагічний постріл Хвильового і на спробу клясового ворога використати цей постріл проти нас, — наша відповідь буде одна: *ще міцніше злутувати лави пролетарських і всіх радянських письменників навколо партії та її ленінського Центрального комітету на чолі з проводирем партії тов. Сталіним, ще інтенсивніше взятися до великої творчої роботи.*

Ще бадьоріше, упевненіше й сміливіше йти під прапором партії вперед, ще ширше й повніше жити великим творчим життям нашої соціалістичної батьківщини.

ОСТАННЯ НАЙПРИКРІША ПОМИЛКА

ПРОМОВА ТОВ. І. КИРИЛЕНКА

Сьогодні ми виряджаємо в останню дорогу Миколу Григоровича Хвильового, члена Президії Всесоюзного і Всеукраїнського Оргкомітетів, одного з найвидатніших українських письменників.

Він прийшов у літературу безпосередньо з фронтів громадянської війни, з лав Червоної армії, де він активно і самовіддано боровся за владу рад. М'ятежний комунар, командир червоного партизанського загону — Микола Хвильовий вперше виступив як революційний поет ще 1917 року. Пізніше, аж до нашої перемоги на воєнних фронтах, — він вдало поєднував рушницю бійця і гостре перо художника. Його вірші, частівки, складені під акомпаньямент кулеметної тріскотняви, палали клясовою ненавистю до ворогів трудящого народу, закликали до перемоги бійців славетної Червоної армії.

В молоду радянську літературу Микола Григорович Хвильовий вніс романтику революції, він з великою художньою майстерністю відтворював буряні, запашні сторінки героїчної боротьби за владу рад, боротьби, що її провадили робітники й селянська біднота під проводом комуністичної партії.

Такі його твори, як «Життя», «Солонський яр», а особливо «Кіт у чоботях» стали відомими не лише читачам Радянської України й цілого СРСР, а й нашим братам по клясовій боротьбі далеко за межами нашої соціалістичної батьківщини. Більшість його творів цього періоду перекладено не лише на мови народів СРСР, але й на мови чужоземні. Отже, зрозуміло, якої великої втрати зазнає сьогодні наша радянська література, виряджаючи Миколу Хвильового в останню путь. Проте, ми не можемо погодитись із буржуазним прислів'ям, що «про мертвих або нічого не говорять, або говорять лише хороше».

Ми повинні об'єктивно, правдиво оцінити політичний і творчий шлях Миколи Григоровича, щоб запобігти спроб

невірних тлумачень, щоб правильно орієнтувати молоді когорти пролетарських письменників, що йдуть з заводів, шахт, від колгоспних ланів під проводом партії творити велике більшовицьке мистецтво...

Товариші! Перед нами домовина з прахом члена комуністичної партії, видатного радянського письменника, товариша Миколи Хвильового. Коли дивитися на неї, стає боляче і дивно: як сталося, що людина, яка так зневажала смерть на фронтах громадянської війни... віддала себе в холодні неблаганні обійми смерті.

Яким безглуздом, недоречним дисонансом пролунав постріл Миколи Хвильового саме тепер, коли під проводом партії переможно будується соціалістичне суспільство, коли, на основі ленінської національної політики, до творення соціалістичної культури, літератури, мистецтва — стали мільйони ентузіастів-будівників соціалізму всіх націй великого СРСР, коли кожний день, кожна година нашої боротьби наближає нас до перемоги соціалізму на цілому світі.

Ми засуджуємо самогубство як вияв легкодухости, зневіри, як брак належного класового гарту. Особливо тяжко, коли член партії, письменник, оточений увагою і любов'ю цілої пролетарської суспільности, вдається до такого способу звести рахунки з життям.

Микола Григорович Хвильовий має багато помилок. Його шлях не завжди був шляхом цілого літературного радянського фронту, його ідеалістично-творча стежка інколи заводила його на манівці, ставила його проти могутнього потоку української радянської і пролетарської літератури. Зокрема в перший період НЕПу під тиском дрібної буржуазії, що активізувалася, Микола Хвильовий з групою своїх однодумців, об'єднаних у ВАПЛІТЕ, стали речниками української націоналістичної буржуазії в літературі. У період 1925-27 року своєю художньою і публіцистичною працею Микола Хвильовий проповідував український націоналізм, зафарблений троцькізмом. На зміну романтиці громадянської війни, що характеризувала перший період його творчости, у творах Хвильового значне місце посіла націоналістична романтика, що явилася наслідком ідеалістичного світогляду небіжчика. Пригадую, у своїх творах

того періоду він оспівував «загірну комуну» і недобачав, як пролетаріят та незаможне селянство під проводом партії успішно будували конкретний соціалізм, на конкретній землі.

Пізніше, під впливом партійної критики та цілої пролетарської суспільності Микола Григорович Хвильовий визнав свої помилки, гостро засудив їх і, вступивши в лави пролетарської літературної організації, сам гостро боровся проти своїх помилок. Комуністична партія всіляко допомагала видатному письменникові перебороти рештки ідеалізму, вона, партія, уважно і дбайливо ставилася до Миколи Григоровича, даючи гостру відсіч лівакам і вульгаризаторам від критики, які намагалися до речі й не до речі нагадувати засуджені від самого Хвильового його колишні помилки.

Нарешті, після постанови ЦК ВКП(б) з 23.IV. 1933 р. — партія висловила Миколі Григоровичу найвищу довіру, поставивши його серед керівників Всесоюзного і Всеукраїнського Оргкомітетів радянських письменників.

Останні роки Микола Григорович не був дуже продуктивним, але його твори, як завжди, стояли на високому художньому рівні. Зокрема слід згадати такі його речі, як «Майбутні шахтарі», «З лябораторії», «Бригадир шостої», в яких небіжчик уперто й усебічно переборював рецидиви своїх старих збочень. Вся радянська літературна громадськість раділа за Миколу Григоровича і з надією чекала його дальшої творчої роботи. Але. Пролунав постріл — несподіваний, недоречний, безглуздий. І от сьогодні ми прощаємося з Хвильовим, що пішов від нас назавжди. Невимовний жаль за товаришем не може кинути нас у розпач. Ми будемо далі єдиним фронтом радянської літератури, під проводом комуністичної партії, боротися за велике більшовицьке мистецтво.

Миколо Григоровичу! Вчорашній постріл твій є найтяжча, найболючіша для нас твоя помилка.

Хай же буде легкою тобі наша більшовицька земля, на якій ти жив, боровся, помилявся — і нарешті зробив останню найприкрішу помилку, якої, на жаль, не можна виправити.

ЩЕ ЗАПЕКЛІШЕ БОРОТИСЯ З ВПЛИВАМИ КЛЯСОВОГО ВОРОГА

ПРОМОВА БЕЗИМЕНСЬКОГО

Ми, письменники РСФРР, відчуваємо відсутність Хвилювого як болючу втрату для всієї літератури Радянського Союзу. Ми добре знаємо його шлях, його шукання, його творчість. Ми піднімаємо на щит все те з його шляху шукань і творчости, що робило його бійцем у лавах комуністичної партії, — і ми суворо засуджуємо його кінець.

Наші голови, — нехай і схилені над домовиною — це голови більшовиків, що вміють добре розуміти і бачити. Наше серце — нехай і збурене болем, — сильне почуттями, загартованими у вогні будівництва і нечуваної класової боротьби.

Наші очі — зрячі очі.

Наші почуття — зрячі почуття.

Ми, більшовики, як ніхто володіємо всією повнотою людських почуттів, ми, як ніхто, уміємо любити, тужити, ненавидіти, відчувати світ і людей, радіти з перемог класи, з праці товариша, з посмішки сонця і тремтіння зелені.

І ці почуття — почуття зрячі.

Кожний нюанс більшовицьких почуттів — це сила, що стверджує перемогу нового над старим, пролетаря над його визискувачем, колгоспника над куркулем, комунізму — над капіталізмом. Ці почуття цілеспрямовані, загострені, вони потужні в найменшому їх вияві...

Але є почуття сліпі. Це старий світ створив їх, вирощує їх. Вони пробуджують у людині все те темне і страшне, що тягне її назад, роблять її рабом рабського життя, зв'язують крила її природи, злет думки, розмах відчужань.

В багатьох з нас відбувається боротьба почуттів зрячих

З виступу т. Безименського на творчому вечорі Безименського та Ільонкова, що його влаштували ЦК, обком та міський ЛКСМУ і оргкомітет Спілки письменників УСРР 17.V. 1933 р.

і почуттів сліпих. І буває так, що почуття сліпі накидаються на зрячі і виколують їм очі.

Ось перед нами їхня сутичка в талановитому, визначному письменникові Хвильовому. Він не раз святкував у собі перемогу більшовицького розуму і зрячих почуттів над розумом старого і почуттями сліпими. І ми раділи разом з ним.

Одначе не все було успішне в його боротьбі.

Сліпі, дикі почуття непереборені до краю, породжені клясовим ворогом, хвилевим сильним нападом спричинили катастрофу. Це вони і все, що їх народжує, на мить перемогли нашого письменника. *Старий світ убив Хвильового — хто цього не розуміє, той або ідіот, або ворог.* З цієї смерти ми зробимо висновок про конечність ще гострішої, ще непримиреннішої боротьби з клясовим ворогом і його впливами, що виявляються і в нашому письменницькому колі.

Не перемогти старому ні Хвильового, ні нас. Кожний рядок Хвильового, що написаний в ім'я більшовиків, — осяйний символ конечної нашої перемоги над силами ворога і його почуттями. Це перемога неминуча.

Ми, більшовики, чесні і прямі до кінця. Смерть Хвильового — іспит для його близьких друзів, іспит, що не терпить оговорок. Той не друг, а ворог Хвильового, хто в силу будь-яких міркувань шукатиме виправдання його кінцеві, потураючи силі сліпих почуттів і впливам клясового ворога. Тільки той є справжній друг письменника, хто, сумуючи з приводу його смерті, всією силою розуму і зрячих почуттів, всією ненавистю до капіталізму, всією любов'ю до соціалістичного сьогодні і комуністичного завтра буде громити старий світ з його розумом і почуттям, громити і в житті, і в Хвильовому, і в собі. І це буде найвищою шанобою нашому письменникові і найкращою реалізацією обов'язку бійців п'ятирічки.

Таким другом є робітники, колгоспники і радянська інтелігенція Союзу Соціалістичних Республік, — ми, письменники, в тому числі.

Схиливши голови і з болем у серці стоїмо ми перед могилою Хвильового.

Але яскравіше за всякі сонця горітимуть зорі на наших буденівках, грандіозніше за будь-які спалахи вируватиме радість у наших серцях у дні впертої, тяжкої та блискучої повсякденної боротьби за перемогу соціалізму, його розуму і його почуттів.

Поруч з вами, разом з вами, товариші, провадитимуть цю боротьбу письменники радянської країни.

ВІД ТЕБЕ ЧЕКАЛИ НА ДОПОМОГУ В БОРОТЬБІ ЗА НОВЕ ЖИТТЯ...

ПРОМОВА ТОВ. П. ПАНЧА

Смерть. Незрозуміла, непоправима смерть.

Я не знаю, товариші, якими словами, та чи й є такі слова, якими б можна було висловити той сум, ту тугу, що гризе наші серця. Бож у труні лежить наш друг, наш кращий письменник — м'ятежний Микола Григорович Хвильовий.

Ще так недавно ми з ним їздили на колгоспні лани, допомагали художнім словом колгоспникам осилити першу більшовицьку весну другої п'ятирічки. В наслідок поїздки Микола Хвильовий дав низку художніх нарисів.

Вчитайтеся, товариші, в ці нариси, і ви побачите, як Хвильовий радів, що на колгоспних ланах зростає, виконується нова людина-більшовик. Він бачив на власні очі, як щиро й завзято борються ці люди, будуючи нове, соціалістичне життя, і Микола Григорович, прозираючи в майбутнє, щиро радів разом з ними, разом з колгоспниками, разом зі всіма, хто розуміє значення цієї весни для соціалістичного будівництва.

Це було на початку весни, коли в землю кидали перше зерно. А зараз ми вже маємо відомості, що колгоспники, з якими в унісон билося серце Хвильового, не тільки вико-

нали свій обов'язок, а й перевиконали, засіявши лани на 105-106 відсотків, і в цей час гаряче серце Хвильового перестає битися.

Смерть. Незрозуміла смерть.

Якби ти знав, якби ти подумав, Миколо Григоровичу, над тим, яким диким дисонансом пролунає твій постріл над колгоспними ланами, над фабриками й заводами, може б твоя рука спинилася на півдорозі? Від тебе чекали на допомогу в боротьбі за нове життя, бо сила твого таланту, твій вогонь могли рушити гори, вести легіони, запалювати справжнім ентузіазмом і нас, твоїх друзів, і твоїх читачів.

Якби ти знав, якби ти подумав, що за декілька день на тебе чекають робітники Краммашбуду, щоб разом відсвяткувати пуск заводу і похвалитися, які велетні може будувати радянська держава, наш робітник і інженер?... Ти б, може, не доніс бравнінга до скроні.

Що ж ми тепер скажемо їм, робітникам і колгоспникам? Чим і як пояснимо і виправдаємо твій постріл не на ворогів соціалізму, а собі в голову, і в наші серця?

Цей незрозумілий постріл, що луною відіб'ється далеко, далеко, поза межами «Слова», стільки суму завдасть твоїм друзям і стільки дикої радості твоїм і нашим ворогам? Якби ти знав...

Талант Хвильового не звичайний. Ми, радянські революційні письменники другого призову, майже всі вийшли в далеку незнану літературну путь під знаком невгомного, запального й романтичного Хвильового, і цим пострілом зроблено пробоїну не тільки в скроні, але й у наших лавах. Зроблено пробоїну таку, якої сьогодні закрити комусь одному буде не під силу. Хвильовий був неповторний. Він щодень, щогодину був новим і формою і змістом, і це часто призводило його до помилок, іноді і досить болючих, а найболючіша помилка, це помилка остання, що вирвала його з наших лав.

Один хтось заступити Хвильового не зможе. Нам треба всім напружити і подвоїти сили на створення радянської революційної і пролетарської літератури, якістю достойної прагнень небіжчика.

В перших лавах, товариші, упав боєць! Але час не жде.

Перед нами ще довга путь. Щільніше ж змикаймо ряди і вперед! А вам, товаришу Хвильовий, любий, дорогий, м'ятежний Колю — вічний спокій і вічна пам'ять у наших серцях.

«Літературна газета», ч. 10. 1933, 27 травня, стор. 2

ВІД РОДИНИ М. ХВИЛЬОВОГО

Партійним, професійним та громадським організаціям, оргкомітетам спілки радянських письменників України, Союзу і РСФРР, видавництвам, театрам, друзям і товаришам, що в час нашого великого горя ділили його разом з нами, взяли участь у похороні і вшанували пам'ять Миколи Григоровича Хвильового, складаємо сердечну подяку.

Мати, дружина, дочка і сестри небіжчика

«Літературна газета», ч. 10, 1933, 27 травня, стор. 2

ЛИСТ ДО ХАРК. ОБЛПРОКУРАТУРИ

СЛІДЧОМУ Т. КУШАРСЬКОМУ¹

Допіру вийшла друком (накладом видавництва Рух) збірка вибраних творів М. Хвильового, т. I. Я тільки сьогодні придбав собі цю книжку і тому не знав, що в цьому першому томі вибраних творів є дуже, на мою думку, важлива передмова Хвильового, яка певною мірою освітлює нам одну з головних причин самогубства Хвильового. Додаю цю передмову до цього мого листа з підкресленням окремих важливих місць. Я у своїх Вам поясненнях про мотив самогубства т. Хвильового писав, що він ніколи сливе не скаржився мені та й другим товаришам з приводу свого особистого становища в літературі (ставлення критики, оцінка, освітлення, хоч кричуща щодо цього ненормальність впадала мені в очі). Але з цієї передмови видно, як було важко мовчати про це Хвильовому і як нелегко було йому продовжувати творчий шлях пролетарського письменника, чотирнадцять років якого дехто із наших не в міру дбайливих критиків рішуче й безапеляційно закреслювали. Мої припущення про *внутрішню* творчу кризу та її причини треба розуміти лише в світлі цієї передмови. Про це і вважаю за свій обов'язок написати вам в додаток до моїх попередніх пояснень.²

М. Куліш

¹ Лист М. Куліша, що зберігся в чернетці, написаний після самогубства Хвильового. Він дає багато до пізнання того, як найближче оточення Хвильового в перші дні намагалося офіційно пояснити причину самогубства.

² Останнє речення закреслено рукою М. Куліша.

РОЗДІЛ III

**СМЕРТЬ І ПОХОРОН М. ХВИЛЬОВОГО
В ПАМ'ЯТІ Й СПРИЙМАННІ
ЙОГО СУЧАСНИКІВ**

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ

(З недрукованих спогадів¹)

...А сосни гудуть-гудуть...

— Чого так сосни гудуть?

— Хуртовина. Вітри.

Ох, ви, сосни мої — азійський край!

М. Хвильовий, «На глухій шляху»

З вістками про літературне життя в Харкові незмінно в'язалося в Києві ім'я Миколи Григоровича Хвильового.

Як водиться в таких випадках, говорилося про нього багато всячини. Насамперед — що це ніякий не українець, а трохи не зукраїнізований кон'юнктурник, що він і ніякий не Хвильовий, а справжнє прізвище його Фітільов; що він і мови української як слід ще не знає, бо вживає в своїх писаннях багато москалізмів; що він — активний більшовицький партизан — трохи не сам чекіст; що він, нарешті... незаконнонароджений син якогось зовсім неосвіченого росянина й української вчительки — навіть до таких легенд, що скидалися швидше на плітки базарних перекупок, доходило в київському літературному середовищі.

Та це й не дивно. Коли на творчому, а особливо літературному виднокрузі з'являється небуденної яскравості зірка, навколо появи її завжди починають вирувати всякі, навіть найнеможливіші, поголоски. Така вже людська вдача. І то, здається, не тільки українська вдача.

¹ Текст спогадів Олекси Кобця беремо з журналу «Нові дні», грудень 1979 і січень 1980 р. Автор спогадів — поет, прозаїк і перекладач — був активним діячем у літературному процесі 20-их років. Тому його спогади в багатьох випадках мають документальну вартість. З технічних причин ми змушені були скоротити деякі побічні й неістотні епізоди. Пропущені місця позначено чотирма крапками.

А що Микола Хвильовий уже з перших кроків появи своєї на літературному полі показав себе справді постаттю небуденною, свідчили вже його сміливі, гострі і талановиті твори.

В той час у Києві знали вже, здається, його «Кота в чоботях», його «Редактора Карка», його «Санаторійну зону», а може вже й «Сині етюди» і ще дещо. Всього не пригадаєш.

Одно тільки певне: вже ці перші ластівки з ранньої творчости Миколи Хвильового беззаперечно свідчили про високу обдарованість автора їх, про глибочінь його мислення, про гостроту сприймання сучасної розхристаної радянської дійсности і — головне — про майже одчайдушну сміливість його в зображенні тодішньої «революційної» тієї дійсности саме на Україні. І саме з погляду українського.

Все це примусило киян відразу насторожитись і, поминаячи всякі плітки, ставитись до Миколи Хвильового з належною увагою і повагою.

І коли одного холодного (здається, осіннього) дня в Києві почули, що група українських письменників із Харкова має відвідати Київ і виступити прилюдно з читанням своїх творів і що між гостями буде й Микола Хвильовий, ця звістка блискавично розлетілась по високошкільних аудиторіях, по закладах, по студентських гуртожитках та інших закамарках, де мешкала вбога на земні блага, а багата духом українська молодь....

* * *

Велика зала, льожі й усі яруси театру на Фундуклеївській уже задалегідь, може за годину перед початком літературного вечора, були до берегів переповнені. По самі вінця. Публіка була найрізноманітніша, особливо щодо одягу, але переважала молодь і то, безперечно, високошкільна та середньошкільна молодь. Шапки, теплі бурнусики, незграбні чоботи (більше онуч — аби ногам тепліше) переважали. В театрі не палили, бо Київ ще переживав затяжну паливну кризу. Проте юну масу публіки гріла її власна молода кров. Театр гудів перед початком, як роз-

тривожений несподіванкою, працьовитий, невгамований вулик.

Нарешті — завіса впала. Слово розпорядника — мимо. Майже годинний виступ літературного критика з Харкова Коряка — мимо. Якась невиразна новелька чи Копиленка, чи ще когось — мимо.

Аж ось із-за лаштунків підійшла ближче до рампи невеличка і непоказна постать у сірій солдатській шинелі, з чорною кучмою буйного волосся на голові, з широкими, чорними бровами, що густими дугами сходились на переніссі, у військових черевиках із обмотками. Чоловік став, глянув на залку, злегенька привітно вклонився.

В душі глядачів урізалася та мить погляду його великих очей, щоб ніколи не згаснути в уяві тих, хто з ними раз зустрівся. Очі і брови. Дві незабутні, зворушливі деталі цієї сірої, як сіра була вся тодішня радянська дійсність, постаті в солдатській шинелі.

Розпорядник попередив, що товариш Микола Хвильовий прочитає свою новелю «Я».

Гомінка зала ще не заспокоїлась. Чути було часте кашляння, човгання стільців, подекуди ще незакінчені, притишені розмови.

Хвильовий почав читати. Почав звичайним собі людським голосом, у якому спершу не чулось нічого особливого, але слово за словом, кидане ним перед тисячну масу ще не зовсім заспокоєних слухачів починало викликати все більшу й більшу увагу. Навіть напруження. Навіть перенапруження.

Голос читця, що відразу здався трохи загострим, з якимись неблаганно-металевими нотками, поволі перетворювався в глибокі, задушевні звуки зворушливого грудного тембру, що мимохіть приковував справді всю увагу слухачів до дна.

Заля завмерла. Тиша — абсолютна.

Слово за словом, мазок за мазком — чистої, прекрасної української мови (часом починало виринати питання: чому такою чарівною мовою говориться про такі жахливі, нелюдські справи?) Хвильовий змальовував отруйну, задушливу атмосферу чекістських льохів, атмосферу безви-

ході, створеної, здавалося, сатанинською, якоюсь неблаганною, апокаліптичною силою...

Почувалося безпорадне, смертельним жахом стискуване борсання української душі, захопленої пасткою фатальної неминучості...

І те, що починало було забуватися підо впливом вічно юного, вічно нового в житті людському, починало знову виринати в душах і уявах настороженої, завмерлої в увазі залі. Знову перед тремтливими душами тисяч людських істот виринали з кривавих підземель ЧеКи отруйні випари і примари неблаганної дійсності.

Були моменти, коли хотілося зірватися з місця, бігти геть, світ-за-очі, хотілося хлипнути чистого, неотруєного атмосферою чекістських катівень повітря, хотілося одчайдушно, істерично крикнути:

— Годі! Знаємо! Чули! Бачили!

— До-о-сить!...

А читець у сірій солдатській шинелі добивав свідомість слухачів...

... Ось що принесла і що несе в своїх закривавлених ідеологічних торбах дика комуністична сила...

... Я мушу вбити, ні, я навіть свідомо, власноручно вбиваю свою Матір, яка в муках дала мені побачити цей світ; я знищую те найдорожче, про найдорожчість чого ніколи, ніде, відколи світ стоїть, не виникало, здається, суперечок, — я мушу переступити через труп мною позбавленої життя Тієї, яка дала жити мені, переступити, щоб задовольнити й оправдати самим Люципером, здається, вимріяні й вигадані пекельні постулати перебудови світу... Боже! Боже! Та куди ж іти вже далі?!...

Такі міркування викликало слухання того, що читав Микола Хвильовий.

Поруч мене сиділи Григорій Косинка і Тодось Осьмачка. В хвилини душевного відпруження, в якісь ледь помітні павзи в діянні на свідомість слуханого я мимохіть зиркав на своїх сусідів, зиркав так, щоб вони того не помітили.

Завжди всміхнений, життєрадісний і непосидючий Косинка аж надто, як на мою думку, перенасичений тим, що зветься скепсисом щодо всякої чужої (не його) творчости

(а була у нього така непогана риса у вдачі!), сидів, міцно стиснувши уста, на яких ні сліду не було його негасимої усмішки, і, насупивши свої досить густі й виразні брови, чого з ним майже ніколи не траплялося, слухав усім єством. Очі його були прикуті до сірої постаті на кону так, що, здавалося, ніяка в світі сила не відірве їх від винуватця того глибокого душевного зворушення. А що діялося в тих очах!..

Осьмачка сидів так само, як прикований до місця — жоден нерв, здавалося, не ворухнеться в його високорослій, незграбній постаті — сидів із широко розкритим ротом, чого ніколи ніхто не помічав у нього раніш — аж нижня губа трохи, здавалося, одвисла від глибокого зворушення, від такої справді несподіванки...

А Хвильовий дочитував.

Ми звикли вже до того, що коли артист, чи співак, чи промовець закінчує на кону свій виступ, вибухає буря оплесків ще наприкінці його останньої фрази чи останнього звуку співу.

Хвильовий докінчив, скромно вклонився, повернувся й пішов за лаштунки. Заля якусь, трішечки довшу за звичайну мить, мовчала, мов приголомшена. І вже коли автор «Я» зник за лаштунками, несподівано вибухла шаленими оплесками, які не вгавали аж надто довго.

Хвильового викликали, гукали, просили.

Розпорядникові, що вийшов оголошувати наступний виступ, не давали говорити.

Осьмачка біля мене глибокодумно крикнув, а потім промовив: «умгу...». Що то мало значити — не знаю, але думаю, що багато всячини.

Косинка труснув кучмою молодого, неслухняного волосся і багатозначно сказав:

— Оце то колупнув... до самого дна...

Театр шалів від вигуків, від оплесків. Довелося оголошити перерву для заспокоєння. І відразу — гуртки й гуртки, жваві розмови, жвавий обмін думками про враження від пережитого. Молодь справді переживала прослухане, як не абияку подію.

Далі виступив Тичина. Дарма, що був він обвіяний

чарами глибоких симпатій за свої перші, справді неповторні поезії, дарма, що в той день виступ його відзначався якимось особливим піднесенням — він не деклямував у звичайному розумінні, а майже співав і таки часом співав свої, ретельно вишліфовані й високою поезією насичені слова-образи, його виступ вітали, але далеко було до того вітання, якого перед ним зазнав автор страшної новели «Я».

Виступав іще Сергій Володимирович Пилипенко — організатор і вождь Всеукраїнської спілки селянських письменників Пług — «папаша», як його довгі роки звали письменники. Він читав свої, завжди важкі кострубаті і... неталановиті байки. Виступав іще хтось із киян, а може й харків'ян, але ті виступи не залишили вже ніякого сліду в душах і свідомості слухачів.

Заля до кінця того вечора переживала глибокі враження від прочитаного Хвильовим....

* * *

Друга моя близька зустріч з Миколою Григоровичем Хвильовим відбулася в Харкові десь узимку 1924 року.

Над долею журналу «Нова громада», якою я був найістотніше затурбований, нагромаджувались важкі хмари небезпеки. Уже кілька разів пропоновано мені переїхати з редакцією до Харкова, де, як відомо, був пильніший догляд і ширші можливості того догляду.

Знаючи, що такий переїзд буде початком кінця цього, з усякого погляду, симпатичного і чи не єдиного справжнього українського органу громадської думки й бодай поверхово вільної, не за примусом твореної літератури, — органу що чудом іще зберігся на тлі тодішніх умов життя, я всяко опирався переводові до Харкова, і в тій справі мене й було викликано до столиці УРСР.

Треба було мені побачитися з головою Всеукраїнської спілки селянських письменників Пług — Сергієм Володимировичем Пилипенком. У Харкові була тоді жахлива житлова криза, і Пилипенко жив у готелі — в так званому «Селянському будинку» на Павлівському майдані.

Не принесла мені нічого втішного та зустріч.

Насамперед, прийшовши просто з потяга десь уже по 9-й годині ранку, я застав «папашу» в його тісенькій кімнатці ще в ліжку. І чи тому, що поруч із ним, сором'язливо кутаючись у готельні ковдри, тулилась його дружина, чи тому, що напівперелякані, аж надто великі красиві, виразно-чорні очі пані Пилипенкової, якими вона крадькома зиркала на мене з-під ковдри, не втручаючись у нашу розмову, справили на мене гнітюче, глибоко співчутливе до неї враження, — зустріч і розмова з «папашею» залишила в мені глибокі сліди незадоволення.

Сергій Володимирович, не скидаючи своїх у золотій оправі окулярів навіть у ліжку, часто й глибокодумно плямкаючи губами, в розмові про напрямок журналу «Нова громада» відразу перейшов на повчально-менторський тон, виголошуючи — не просто висловлюючи, а саме виголошуючи — свої думки, ніби глибокі власні переконання, і вже тим примусив мене відразу насторожитись.

Коротко: Пилипенко доводив мені (як українець — українцеві), що переживаємо, мовляв, такий час, коли на всі заставки й з усіх щілин мусимо підкреслювати, що ми — українці, що ми — відмінна нація, відмінна у нас культура, відмінний життєвий уклад, обряди, звичаї і т. д. і т. д. Говорив те, що мені змалечку добре було відоме.

— Аж до «нехай живе вільна й незалежна!» — ось що сьогодні на часі. І це ви, як відповідальна людина в журналі, повинні собі з'явити. Але — одночасно: дзвонить у всі дзвони, кричить на всіх перехрестях, нагадуйте кожною друкованою літерою журналу, розбуджуйте всякими можливими способами клясову нетерпимість до куркуля, до багатія, до здирщика та визискувача! Таке сьогодні наставлення партії... І якщо ви підете цим шляхом, то йтимете в ногу з партією, з її генеральною лінією, ви збережете гарне культурне вогнище, за яке ми вважаємо ваш журнал.

І так далі. І так далі.

На мої невиразні заперечення, що багато хто собі в'язи скрутив уже на пропонувані тепер ним ідеях і постулатах, Сергій Володимирович глибокодумно зауважив:

— Кажу вам, що основний ворог наш — це куркуль, і якщо хочете послухатись моїх порад...

Чарівливі, глибоковразливі очі колишньої пані Голубовичевої, здавалось мені, говорили щось інше, щось застережливе, про щось ніби хотіли безмовно сигналізувати мені.

Вийшов я від всеукраїнського письменницького «папаші» з глибоким розчаруванням, і ще з глибшою впевненістю, що наговорив мені землячок Пилипенко дурниць, та з гарячим бажанням побачитися ще з кимось, щоб перевірити настановлення «папаші».

І, на мою велику втіху, того самого дня мені сказали, що мене дуже хоче бачити Хвильовий. Микола Григорович Хвильовий. Пообіцяли ввечорі влаштувати зустріч.

Уже тією звісткою я був немало схвильований. І в наслідок довгих роздумувань вирішив — будь там що, нехай він і який комуніст (Пилипенко теж комуніст, хоч і з колишніх боротьбістів), але ж у нього гаряче б'ється справжнє українське серце, — поговорити з Хвильовим якнайвідвертіше.

Сталося так, що нас познайомили на вулиці. І здається, що то було на тому самому Павлівському майдані. Тільки вже не ранком, а ввечорі, коли скупю годовані славетною харківською турчанкою² вуличні ліхтарі в присмеркових сутінках тримали вулиці самозваної столиці України в напівтьмі.

Ті, що познайомили мене з Хвильовим, відразу відійшли, і ми залишились на вулиці вдвох.

Харків вирував усіма живчиками свого індустріального, розбурханого першими днями НЕПу життя. Дзенькіт і брязкотіння авт, далекі відгомони голосів величезного залізничного вузла (100 потягів на добу в усіх напрямках) і рідкісні погуки велетнів-заводів — усе це зливалось над Павлівським майданом — своерідною западиною супроти недалекого Нагірного району — в якусь дивну какофонію,

² Електротурбіна, тоді недавно куплена радянськими посланцями в Константинополі за скажені гроші, і куплена дуже недавно, бо цілий ряд років вона майже день-у-день вибувала з ладу, залишаючи столицю України без світла.

яка то тривожила, то прикро лоскотала нерви, то знову присипляла чуйність, але в усякому разі непокійно діяла на нерви незвичного.

Я не був ще досить при звичаєний до такого вирування великоміського життя (у Києві — багато тихіше й затишніше), проте ту галасливу какофонію відчував тоді мало. Мене більше цікавили підсліпуваті харківські ліхтарі, що аж надто скупю ділилися світлом з тисячами пішоходців та автоїздців, оточені, як своєрідною авреолею, сірою мрякою важких випарів індустріального осередку.

Тоді, в ту хвилину найбільше цікавив мене Хвильовий.

Якимись дивними, підсвідомими шляхами я відчув швидко — і це сталося вже після першого дружнього стискання ним моєї руки — відчув у Миколі Григоровичеві того, кого справді можна назвати другом.

Він як ініціатор нашої тодішньої зустрічі, заговорив, розуміється, перший. Почав якимись звичайними, буденними запитаннями: як живеться, як працюється, як вам подобається Харків, але я всією істотою відчував, що це його найменше цікавить.

Ми пройшли повз «Селянський будинок», де на пішоходах не було майже нікого, пірнули в півтьму завулку, що звертав у напрямі на далеку звідти Основу, а далі — далі я просто загубив свідомість напрямків і місць, де ми проходили. Спостерігав тільки — і то досить гостро — що весь час ми пильнуємо йти незалюдненими вулицями й завулками, тримаємось якимось інстинктивно в тіні, далі від тьмавих ліхтарів, а при зустрічах із пішоходцями мимохіть обидва стишуємо мову...

Хвильовий скоро звернув розмову на Київ, на тамтешне письменницьке середовище, на журнал «Нову громаду». І тут я відчув, що саме це, саме доля журналу, його напрямки, умови праці в ньому і перспективи дальшого існування і було метою його зустрічі зо мною.

В тоні голосу Хвильового, яким він розмовляв зі мною, в коротких небагатомовних і, видно, глибоко зважуваних і продумуваних запитаннях і відповідях його я відчув, що маю справу з цілковитим антиподом балакуна Сергія Пилипенка.

Моя настороженість до Хвильового як до комуніста зникла вже з перших сердечних запитів його про умови літературної праці українських майстрів слова в Києві. І водночас глибоко відчув, що і його настороженість до мене — і як до людини непартійної, і як до людини досі йому незнайомої (хоч і чув він, безперечно, про мене, як чув — розуміється, безмежно більше — про нього я), — його настороженість також безвісти розтанула в цьому запаморочливому присмерку нашої — не своєї — столиці...

Коли на дуже делікатно висловлене запитання Миколи Григоровича про моє «вірую», якого я додержуюся в праці для «Нової громади», я цілком широко й відверто сказав йому (зовсім не відчуюючи біля себе комуніста), що за весь час моєї майже трирічної праці в журналі там не появилось не тільки ні рядка, а навіть ні слова кривого супроти героїв нашого національного визволення — Петлюри, Коновальця, Юрка Тютюнника, як і проти всього національно-визвольного руху (а всякі підрадянські друковані органи мусіли за всяку ціну ганьбити й плюгавити те святая святих українського народу), — очі Хвильового, коли він аж нахилився до мене, щоб заглянути в обличчя, блиснули якимось особливо радісним блиском, він узяв мене по-братимському під руку, і вже так і не випускав своєї руки з-під моєї увесь той довгий вечір.

А словами сказав:

— Ви робите, безперечно, чесно, як і слід кожному з нас... Але... (і в голосі стало чути гіркий смуток) — чи довго вам пощастить так триматися?

При тій нагоді я розповів Миколі Григоровичу про ті настановлення, які я почув сьогодні тут, у Харкові, від однієї відповідальної партійної, але української людини (прізвища Пилипенка я так і не назвав); він, одну хвилину подумавши, гірко відповів:

— Стережіться, товаришу Кобець, таких малопродуманих порад. І робіть із них свої висновки. Можливо, що таке настановлення вони й дали на якийсь час. Але ж ви знаєте, як міняється їхня тактика, ви знаєте, що там за всяку ціну чіпляються за владу... І не забувайте, що на подібні гачки піймалося вже немало наших хороших лю-

дей... Отже, тримайтеся, як трималися досі, і нехай вам щастить. Пам'ятайте, що ви своїм, нехай малесеньким, вкладом якимось та збагачуєте скарбницю нашого... трудового народу.

Ми ще довго блукали напівтемними вулицями Харкова. Мій потяг, що відходив десь по 9-й вечора на Київ, уже пішов, я втратив пляч-карту, переночувати мусів у якійсь мебльованій нічліжці біля вокзалу в Харкові, запевнивши на прощання Миколу Григоровича, що маю де переночувати.

І розлучились ми — друзями до смерти...

* * *

На жаль, до його трагічної смерти...

Іншого разу в Харкові, побувавши на авдієнції у голови «Книгоспілки» Адольфа Ернестовича Гетлера, шведа чи норвежця з походження, старого російського ес-ера, надзвичайно культурної й милої людини, я, пославшись на мої розмови про долю журналу «Нова громада» з Пилипенком і Хвильовим (ні словом не обмовившись про зміст тих розмов), дістав запевнення, що журнал покищо залишиться в Києві.

На жаль, лише покищо.

Бо вже з року 1925-го я жив постійно в Харкові, примусово перекинутий туди, разом із «Новою громадою», зустрічався з Миколою Григоровичем Хвильовим мало не щодня, бо мешкав довший час у тому самому будинку «Слово», всього через дві стіни віддалі, але то були звичайні, буденні зустрічі.

Третя небуденна зустріч моя, вже з тінню Миколи Григоровича, відбулася в ніч на 14-те травня 1933 року.

Десь по десятій годині ранку 13-го травня 1933 року в першому крилі нашого спільного будинку «Слово» в Харкові пролунав трагічний постріл, що вкоротив життя Миколи Григоровича Хвильового в час може найвищого розквіту його письменницьких сил, які не знаходили виходу в задушливій атмосфері підрадянського животіння.

Під час ранкового чаю в гурті друзів — Остапа Вишні,

Олеся Досвітнього та, здається, Івана Дніпровського і ще когось, що снідали разом у квартирі Хвильового (містилась на так званому цокольному поверсі, і до його балкону майже рукою можна було з землі дістати), Іван Кириленко, проходячи через двір і побачивши через балкон приятелів за столом, покликав Хвильового — щось сказати. Микола Григорович, перепросивши друзів, вийшов із-за столу, ступив на балкон, і я з свого вікна бачив, як вони обмінялися якимись незначущими фразами, чув, що згадували сьогоднішню добру погоду, наприкінці хтось із них сказав щось веселе, бо обидва безжурно засміялися, і Кириленко пішов собі за ріг будинку, до виходу на вулицю. Хвильовий, повернувшись в кімнату, не кажучи нікому нічого, пройшов до сусідньої кімнати (свого робочого кабінету), і достоту через п'ять хвилин по тому його друзі почули з кабінету звук пострілу... Мені з мого вікна напроти здалося, що чув якийсь гук і я. Кинулись прожогом туди і застали Миколу Григоровича в кріслі, з затиснутим у руці наганом, а з правої скроні густо стікала на схилене обличчя гаряча кров...

На столі лежала маленька записка. Її встиг скопіювати Остап Вишня (і показував потім мені), заки не примчали архангели з ГПУ й забрали і наган, і цей останній документ великої української душі.

В записці говорилось про те, що сьогодні надворі травень, що сьогодні особливо гарно світить сонце. «А я так люблю життя і сонце. І завіщо нас переслідують?..»

Напередодні, в ніч на 12-те травня, вперше в будинку «Слово» було заарештовано особистого друга Хвильового — Михайла Ялового.³ Цілу ніч — від вечора до ранку — гепоушники рилися в квартирі Ялового, перекопуючи постіль, білизну, вистукуючи в стінах, чи немає десь порожнечі, підриваючи підлогу... На ранок Ялового завезли, і відтоді про нього всякі вістки загинули. І відтоді почалися безконечні нічні нальоти на будинок «Слово», коли часом приїжджало півсотні верхівців, які оточували непрохідним

³ Арешт Ялового відбувся на днів десять раніше. Тут пам'ять авторів зраджує.

ланцюгом увесь двір будинку «Слово», поки спеціалісти порпалися то в тій, то в тій квартирі письменника, а на ранок чи його самого, чи й усю родину відвозили чорним вороном — навіки кудись, безслідно...

Отже — про мою третю зустріч із Миколою Григоровичем.

Десь коло дванадцятої години вночі на 14-те травня до мене зайшов засмучений (як глибоко засмучені були й усі друзі Хвильового) Іван Дніпровський і попередив, що з 2-ої до 4-ої години вночі моя черга нести почесну варту над труною Миколи Григоровича.

Так вирішив неофіційний «комітет» для похорону Миколи Григоровича. Те запрошення мене глибоко зворушило. Треба сказати, що в буденному житті, в частих зустрічах з Хвильовим як співмешканцем того самого будинку ні я, ні він ніколи не згадували одне одному нашої давньої зустрічі в Харкові на Павлівському майдані, свого близького приятелювання ми ніколи ніде і ніяк не маніфестували, але, видно, знали друзі наші взаємні симпатії, коли прирекли мені нести почесну варту над домовиною покійника...

Даруйте мені, але ця свідомість сповнила мене, коли тільки можна так сказати, сердечною втіхою...

Рівно о другій годині вночі я без стукання тихо ввійшов до вбогої на обстановку кімнати Хвильового (до речі: тільки він та ще хіба Майк Йогансен і Микола Куліш мали таку неймовірно вбогу обстановку — канапку, стілець, простенький столик для писання та й усе, коли, наприклад, квартира Івана Микитенка утопала в дорогих килимах, дорогих меблях, цінних картинах та іншій люксовій мішурі), мене змінив з варту Іван Сенченко, якого, своїм порядком, мав змінити десь уже ранком Іван Дніпровський.

На столі (на тому самому, де він писав свої невмирущі твори) лежав Микола Григорович із сумирно складеними по-християнському на грудях руками. Мляво світила невисокої напруги електролампа. На правій скроні небіжчика, прикритий ватою, просоченою наскрізь кров'ю, був вхід кулі від нагана; те місце, трохи нижче вати, почорніло від

опалу. Куля не вийшла наскрізь — застрягла в черепній коробці, і на лівій скроні від того надулась велика гуля.

Микола Григорович лежав із заплющеними очима, тінь смерти ще не змінила його завжди задуманого обличчя; міцно стиснуті уста, здавалось, несли з собою в вічність скаргу-скорботу до Всевишнього за люту неправду, яку чинили його багатостражденному українському трудовому народові. І все його обличчя було суцільною скорботою. Саме це й привернуло мою увагу від першого моменту вступу на варту — навіть смерть не злагіднила рис обличчя цього страдника, як робить вона з мільйонами й мільйонами звичайних смертних, коли з останнім віддихом прояснює всі риси, часом покриваючи обличчя померлого лагідним, щасливим виразом...

Він був засмучений і після смерти.

* * *

У день похорону Миколи Григоровича Хвильового міліція зранку оточила шлях від будинку «Слово», через Пушкінську вулицю — до самого кладовища. По вузах (високих школах) було суворо наказано навчання не переривати, письменникам пошепки переказувано, щоб «не дуже то демонстрували» на похороні.

Двічі за всю дорогу до кладовища припало й мені, по черзі, нести труну.⁴

Над розкритою могилою промовляли Петро Панч, Іван Микитенко, Іван Кириленко та, здається, ще один хтось. Говорили більшовицькими нудними загальниками, на всякий лад повторювали надруковане на другий день після самогубства Хвильового урядове повідомлення, що смерть Хвильового — це постріл у спину революції, картали покійника за те, що він був збочив з генеральної лінії партії...

Але все то було — нещире, надумане, надиктоване...

На кладовищі буйно пахло розквітлими вишнями, лагідно й ласкаво сяяло травневе сонце, дратували нудні й

⁴ Труну Хвильового на цвинтар везли не несли. Тут пам'ять авторів теж зраджує.

антилюдські промови друзів перед обличчям смерти, у мене посилено забилося серце, потім закрутилася голова і, коли б не лагідно підставлена вчасно рука сусідки — якоїсь сторонньої жінки — мабуть, я впав би був непритомний.

А стояв я над самою свіжо викопаною ямою....

Олекса Кобець

«Нові дні», грудень 1979 і січень 1980

СМЕРТЬ І ПОХОРОН ХВИЛЬОВОГО¹

Тоді вже почався голод в Україні; влада забрала у селян весь хліб, і селяни почали вмирати з голоду.

Микола поїхав, щоб самому побачити, що діється, але поки добрався до рідного села, мало не захворів. Через два тижні повернувся до Харкова і був такий сумний та пригнічений, що я налякалася.

— Може що трапилося в дорозі? Ти хворий?

Але він відповів мені:

— Старенька (так він називав мене усе наше спільне життя), якби ти знала, якби бачила, що робиться по селах — це жах! Це страшний жах! Уяви собі — по дорогах лежать пухлі й мертві люди, по селах тихо, люди не ходять, бо не мають уже сил рухатися. Біля матері лежать мертві діти, а вона сама впала через поріг і конає. Навіть псів по селах не стало. І ця Україна цвіте, збіжжя красується по полях? Та ж нема кому його сіяти і збирати! Багатюща країна, земля як золото, трудолюбивий і здібний народ; що з ним зробили?!

Микола плакав, стогнав і захворів. Коли він зривався і кричав, я його заспокоювала, а він відповідав мені:

— Про це не лише писати треба, а кричати, бити у дзвони на сполох!

Декілька днів він ходив, як божевільний. Серце його, уже тоді хворе, розгулялося: мав страшні болі, не міг спати. Врешті мусів звернутися до свого давнього лікаря Фінкельштейна.

1933 рік. Голод докотився й до міст, де давно вже

¹ Уривок із спогадів Антоніни Куліш. Передрук з кн.: Микола Куліш «Твори», Нью-Йорк, УВАН, 1955, стор. 415-420.

запроваджено було карткову систему. Продуктів було мало, і годі було їх дістати. Моя донька Ольга була слабого здоров'я, а коли почався голод — вона тоді вчилася в школі і в консерваторії — буквально падала з ніг. Я бачила, що голод нищить мою дитину, і просила Миколу роздобути десь грошей, щоб прикупити харчів. Микола мені відповів:

— Що Ольга!? Коли вмирає з голоду цілий народ, вся Україна?

Він не думав ні про мене, ні про дітей. Він забував і про себе, ледве пересуваючи ноги; був виснажений докраю.

В ніч з 12 на 13 травня 1933 року ув'язнили Ялового. Його забрали вночі. Увесь будинок «Слово» був дуже схвилюваний. Ніхто не знав причини арешту. Усі притихли і жили здогадами.

13 травня був гарний соняшний день. Несподівано Миколу покликав до телефону Хвильовий. Він сказав:

— Гурович! Сьогодні гарний день. Прийди, друже, до мене й підемо на прохід до парку.

Микола відійшов від телефону вкрай здивований. Так довго вони з Хвильовим не бачилися! Майже рік минув з того часу, як вони розмовляли, хоч Хвильовий жив у тому самому домі й за кілька кроків від нашого мешкання. Микола пішов. Яюсь пізніше він розповів мені:

У хаті Хвильового застав Досвітнього, Вишню, Епіка, Дніпровського, Йогансена, Арк. Любченка та ще одного. Він здивувався, що Хвильовий запросив таку велику компанію до парку. Хвильовий почав частувати всіх чаєм, настроїв мав збуджений, піднесений і вдавано-веселий. Нікому не здавалося це підозрілим. Причина для всіх була ясна. Арешт Ялового подіяв на всіх приголомшуюче. І чи не найсильніше — на Хвильового. Всі були під тяжким враженням. Дехто пив чай, а господар взяв гітару й почав наспівувати слова Пушкінового віршу «Бесь»:

Хоть убей, следа не видно;
Сбились мы, что делать нам!
В поле бес нас водит, видно,
Да кружит по сторонам...

Після цього поклав гітару й вийшов до свого кабінету. Раптом всі почули з кабінету голосний постріл. Коли вбігли туди — Хвильовий сидів у кріслі, з правої скроні бігла цівка крові й падала краплями на підлогу, рука з кольтом звисла, і кольт випав. Мій чоловік з жахом вибіг до хати й крикнув:

— Хвильовий застрілюється!

Був блідий, як полотно, але підбіг до телефону і став викликати лікаря, а мене послав до дружини Гжицького просити, щоб негайно ішла зробити Хвильовому застрик. Коли прийшов лікар, було уже пізно. Він констатував смерть. Хвильовий почав холонути. Його не рухали з місця — чекали на агентів ДПУ.

Я побігла до мешкання Хвильового і коли відчинила двері, зразу ж побачила Хвильового, що сидів за столом, уже мертвий. Зі скроні ще текла кров. Я скрикнула і впала непритомна. На мене це зробило страшне враження. Коли я опритомніла, то почула, що біля мене хтось плаче, і сама стала плакати. Я згадувала слова Миколи:

— Це наш надхненник! Він перший нам відкрив очі на Україну...

Мене охопив такий жаль, що я не могла декілька годин отямитися. Це сталося об 11-ій годині дня, а до 3-ої ДПУ уже зафіксувало його смерть як самогубство, що і підписали присутні письменники як свідки цього страшного акту.

Після четвертої години дня ми вже Хвильового обмили, одягли у чисту білизну й чорне вбрання, і я на ноги йому одягла білі шкарпетки. Люди не розходилися з мешкання покійного, багато осіб приходило подивитися. Тим часом пішли замовляти труну, і Хвильового зфотографували вже лежачого на столі. Після цього, увечері привезли труну і його поклали в неї та ще раз зфотографували. За життя Хвильовий дуже любив музику і колись, жартуючи, сказав:

— Як я помру, прошу похоронити мене з музикою шопенівського похоронного маршу.

Так і зробили. 14-го травня ранком Хвильового винесли на подвір'я; навколо труни зібралося багато людей, знову фотографували, і лише тоді відвезли до клубу ім. Блакитного — на останнє прощання. Багато туди пішло людей

прощатися. Почесну варту, яка змінялася щоп'ять хвилин, несли всі найвидатніші письменники того часу. Було багато промов, але змісту їх я зараз не пам'ятаю.

Микола мій терпів дуже. Це відбилось на його обличчі. На нього страшно було дивитися. Цілу ніч під 14-е Микола вартував без перерви коло труни свого найближчого, найкращого друга. Прощався з ним навіки. Коли відвозили труну до клубу, Микола, не спавши ні хвилини, не ївши, пішов туди і там увесь час стояв біля труни, аж поки не винесли покійного на цвинтар.

Тисячі людей ішли за домовиною з квітами. Музика грала похоронний марш Шопена, але ДПУ і міліція, в формі й без форми, також були присутні — це відчувалося на кожному кроці.

Коли поставили труну біля розкритої могили, почалися промови. Але в усіх промовах почувалася велика обережність. Кожне слово вимовлялося продумано і розважно. Стали прощатися. Дружина Хвильового, Юлія Григорівна, підійшла і поцілувала його в чоло, а Микола склав благально руки й крикнув:

— Сонце моє, сонце!

У ту хвилину всі стали на коліна коло могили, а дружина Хвильового одтягнула Миколу трохи назад і щось шепнула на вухо. Микола плакав, затуливши хусткою лице.

Коли спускали труну в могилу, музика знову грала похоронний марш, люди не підводилися з колін. Коли стали засипати могилу, присутні клали квіти та з великим сумом, заплакані, почали розходитися.

Після смерти Хвильового НКВС покликало Миколу й вимагало з'ясувати причину самогубства. Миколі дали папір, щоб він усе написав. Майже дві години писав Микола. Писав відомі речі про Хвильового, про що писали газети, про що говорилося на прилюдних диспутах. Чи знав він безпосередню причину цього кроку Хвильового — я не знаю. Він цього нам не говорив.

Пізніше Микола так засумував, що я побоювалася, щоб і до нього не дійшла страшна черга, і я схвала його обидва нагани. Микола став їх шукати і, не знайшовши, запитав мене:

— Старенька, ти взяла в мене нагани?

Я посміхнулася і сказала:

— Так, Миколо, я заховала, бо боюся...

Тоді Микола мені відповів:

— Будь спокійна, я не зроблю того, що зробив Хвильовий. Я знайду в собі сили і буду боротися до кінця!

Микола не заспокоювався й мав дуже тяжкий настрій. Він був свідомий того, що це почалося нищення цілого покоління письменників та що приходить і його кінець. Те, що Микола лише думав, уголос сказав якось Епик:

— Знаєш, Миколо, тепер ми з тобою щоб не написали — нас не признають, нам уже кінець.

1933 року організувався Союз Українських Письменників, до якого Миколу не прийняли як члена. У серпні 1934 року був з'їзд письменників у Москві, куди поїхало багато й наших письменників. Микола мріяв про цей з'їзд, готувався до зустрічі російських письменників з українськими. Та його позбавили мандата на з'їзд, і це так сильно на нього вплинуло, що він захворів ще більше на серце й нічого не міг писати. Все читав у газетах про хід з'їзду, гірко посміхаючись. З Москви писав йому Зенькевич: «Микола Гуровичу, Вас на з'їзді я не бачив. Що трапилось? Чому Вас нема? Може Ви хворі? Прошу написати декілька слів, — я дуже неспокійний. Ваш П. Зенькевич». Микола читав та посміхався: «Так, так. Нас там нема...»

Відписав Зенькевичеві, що можна було написати, а той вже догадувався про все. Наприкінці цього ж 1934 року Зенькевича також заслали.

Антоніна Куліш

ІЗ ЗАПИСНИКА ГРИГОРІЯ КОСТЮКА

На початку березня 1964 року я відвідав Філядельфію. 7 березня в Літературно-мистецькому клубі я мав доповідь про Івана Багряного. 8 березня було цілоденне засідання Управи Об'єднання українських письменників «Слово» разом з філядельфійським активом членів «Слова». Ввечері я відвідав Антоніну Іллівну Куліш, що жила з донькою Ольгою й зятем Володимиром Ваньо в північній частині 11 вулиці. Під час нашої розмови Антоніна Іллівна сказала, що листується з кузинкою, яка живе у Львові. Кузинка присилає їй різні літературні новинки, що стосуються тоді вже реабілітованого Миколи Куліша. Зокрема прислала поему «Степ» і «Баяду про Миколу Куліша» Тереня Масенка. Це для мене була новина. Я з приємністю хотів прослухати ці твори мого колишнього друга. Ми почали читати. І ось, у момент, коли не тільки в баяді, а й у поемі ім'я Куліша було згадано в кількох позиціях, а поруч цього ще кількох сучасників — Епіка, Вишню, Панча, Калянника, — Антоніна Іллівна зупинилась і сумовито мовила:

— А Хвильового не згадав ні словом. А без нього ці імена виглядають буденно. Бож він був їх душею...

Цей несподіваний коментар її переключив нашу балачку відразу на Хвильового. Пригадала кілька фактів і нарешті спрямувала свою увагу на 13 травня 1933 року. Про той день Антоніна Іллівна згадала так:

— Я вже якось казала Вам, що Микола деякий час був у стриманих, чи напружених стосунках з Хвильовим. Вони, навіть, деякий час не зустрічались. Часи були люті й тривожні. Раптом уранці 13 травня 1933 року, подзвонив Хвильовий і дуже щиро попросив Миколу зайти до нього негайно. На запитання Миколи, що сталося? — відповів:

— Таж сьогодні моє улюблене число 13. Хочу всіх моїх друзів побачити. Може підемо до парку. Поговоримо. Хочу щось важливе сказати.

Арешт Ялового всіх нас дуже був пригнобив. Микола подумав, що Хвильовий має щось нове в цій справі... І пішов. Мене чогось така туга і тривога взяла. Що він, думала, має сказати? Десь може за годину влітає Микола, очі як у божевільного, й вигукує: — Хвильовий застрілюється! — Я, як почула — скрикнула: Як?! Зовсім? Мертвий?

— Ще дихав. Біжи до Гжицької. Попроси негайно зробити застрік. Може врятуємо!

Я побігла, вхопила Гжицьку, і вмить ми були в квартирі Хвильового. Але, як я глянула: він у фотелі сидить, опущена рука, револьвер на підлозі, голова ледь-ледь нахилена, чорна цятка в правій скроні з якої шнурочком стікає кров, — я скрикнула й ніби хтось мене вдарив по голові, — я втратила свідомість. Коли я прийшла до притомности, то побачила в кімнаті багато наших знайомих. Були тут О. Досвітній, Гр. Епик, І. Дніпровський, О. Слісаренко, Ів. Сенченко, Майк Йогансен і ще хтось, не пам'ятаю. Мій Микола сидів коло мене і тримав мокрий холодний рушник мені на лобі. Я спитала:

— Що, живе?

— Ні.

— Боже мій!

Я не в силі себе стримати. Починаю ридати. Микола бере мене під руку і каже:

— Підемо, старенька. Ти дуже перехвилювалась. Підемо до нашого мешкання. Мусиш заспокоїтись.

Підійшла Юлія Григорівна. Ніби й не схвильована, не заплакана. І каже:

— Антоніно Іллівно, не плачте. Це нічого нам не може.

Я глянула на неї. Вона мені видалася тоді жорстокою і холодною, як камінь. Ми з Миколою пішли додому. Микола мене відвів і відразу ж повернувся на мешкання покійника. Сказав: — Викликано НКВС. Зараз мусять прийти, щоб скласти протокол і сказати, що робити далі. Я мушу бути там.

Десь через годину чи й більше, тепер не пригадаю, забігла до мене Гжицька й сказала, що зараз будуть обмивати тіло Хвильового й одягати для похорону. Я відразу пішла з нею. Там уже були: Слісаренко Ганна Дмитрівна, Епик Віра, Досвітня Марія Іванівна, Йогансен Алла. До них долучились ми: я і Гжицька Марія Іванівна. Обмили. Почали одягати. Я взяла шкарпетки, нахилилась до його ніг... і такий мене жаль охопив, що хотілося заголосити на весь світ. Я знову гірко заплакала. Сльози лились... Доторкнулась до його ніг і в мене вирвалося: — Миколо, навіщо Ви це зробили? Навіщо?! — Нахилилась... поцілувала його ноги й одягла шкарпетки.

Коли ми одягли й поклали його в труну, то всі жінки розійшлись. А я довго ще стояла й дивилася. І досі стоїть мені перед очима образ Хвильового з простріленою скроною.

Цю розповідь Антоніни Іллівни Куліш я записав відразу, на свіжу пам'ять, в автобусі по дорозі з Філядельфії до Нью-Йорку. Зміст передаю точно лише з малими стилістичними змінами. Картки запису зберігаються в моєму записнику за 1964 рік.

БУМЕРАНГИ ХВИЛЬОВОГО ВЕРТАЮТЬСЯ З МОСКВИ НА УКРАЇНУ!

Сталося це на весні 1933 року, — того страшного року, коли Москва вигублювала голодною смертю мільйони українських селян, — правдоподібніше, сталося це 30 квітня: ДПУ заарештувало Михайла Ялового. Виходець із партії боротьбістів, близький товариш усунутого з посту наркома освіти УРСР Олександра Шумського, перший президент ВАПЛІТЕ, — Яловий був принадною постаттю для гепеїстів. Тим то вони й почали свій погромницький похід проти української літератури саме з Ялового.

Почувши про арешт їхнього товариша, верхівка колишніх ваплітян не тільки обурилася з цього заходу ДПУ, а й вирішила заступитися за Ялового. Іду я одного дня Раднаркомівською вулицею в напрямку Сумської. Коли це бачу: до мене наближається трійка — Хвильовий, Куліш та Досвітній. По-святковому одягнені: в темних костюмах, в білих сорочках, з краватками на грудях.

— Куди це ви так понаряджалися? — гукнув я до них на ходу.

Хвильовий з Кулішем не обізвалися, але Досвітній відповів.

— Он туди! — показав він рукою на масивний будинок ДПУ.

Що сказали їм у ДПУ, мені не доводилося чути. Зате — щоправда, набагато років пізніше — я довідався від одного з мешканців будинку «Слово», що колишні ваплітяни ходили клопотатися за свого товариша не тільки до

¹Уривок із книги спогадів Анатолія Гака «Від Гуляй Поля до Нью-Йорку». Новий Ульм-Філядельфія, 1973, стор. 196-199.

ДПУ, а й до ЦК партії. Там їм показали копію зізнання Ялового, в якому він, нібито, визнав свою «контрреволюційну» провину. Ото аж після того,² десь певно остаточно усвідомивши своє трагічне становище, 13 травня 1933 року пустив собі в скроню смертоносну кулю Микола Хвильовий, талановитий письменник, войовничий памфлетист, основоположник і теоретик колишньої ВАПЛІТЕ.

Самогубство Хвильового справило на українських письменників гнітюче враження. Не один із нас, почувши про ту страшну трагедію, розплакався. Бо всяк відчував, що трагедія Хвильового — це й наша трагедія. У день похорону домовина з небіжчиком стояла на горішньому поверсі в Літературному будинку. Під час громадської панахиди в почесній варті біля домовини можна було бачити як колишніх «олімпійців», так і «селописців». Усі вони з почуттям великого жалю дивилися на того, про кого один із тогочасних критиків писав: «Хвильовий хвилюється і нас усіх хвилює». Тепер уже він не хвилюватиметься: лежить — холодний, блідолиций, з темнофіялковою плямою на правій скроні від кулі...

Тисячний натовп народу випроводжав Хвильового в останню дорогу. Переважали студенти харківських вищих шкіл: запрудили всю Пушкінську вулицю, зупинили трамвайний рух. На кладовищі людей ще побільшало. Перше прощальне слово виголосив Петро Панч (колишній плужанин-ваплітянин-вуспівець). Власне, то було не прощальне слово, а докір Хвильовому за те, що він позбавив себе життя саме в той час, коли «жити стало краще, жити стало веселіше».

— Ет, знайшов про що говорити! — зсерця вигукнула літня жінка, що стояла обіч мене, і пішла геть з кладовища на вулицю.

Через два місяці, 12 липня, сталася наступна трагедія: цькований Постишевим, що прибув того року з Москви на Україну, застрілився старий більшовик, член Політбюра

² Я не можу погодитися з авторами, які твердять, що Ялового заарештовано вночі проти 13 травня, і що Хвильовий, довідавшись про те, через кілька годин застрілився. Якщо прийняти таку версію, то Хвильовий виглядав би боягузом. А з нього, як відомо, була відважна людина.

ЦК КП(б)У, недавній нарком освіти УРСР Микола Скрипник. Під час похорону, дарма що небіжчик був народним комісаром, народу до нього зовсім не допустили. Прийшовши до Будинку старих більшовиків (на Сумській, в північній частині Харкова) звідки ховали Скрипника, я не побачив на вулиці жодної людини. Наче всі вимерли. А слідом за вантажним автoм, на якому стояла домовина з небіжчиком, ішла невелика група чекістів, оточена з усіх боків довгастим колом гепестів. Коли похоронна процесія була вже за півкілометра від Будинку старих більшовиків, звідкілясь узялися троє людей — задихані з поспіху, з подорожніми валізками в руках. І враз — до мене:

— Де тут ховають товариша Скрипника?

З їхнього акценту мені легко було пізнати їхню національність: грузини.

— Он там! — показав я їм рукою в напрямку Лісопарку.

Вони бігцем подалися наздоганяти похоронну процесію. Видно, делегація із Тбілісі.

Поховали Скрипника не на кладовищі — за містом, при дорозі, проти Лісопарку. На надгробку, крім імені, прізвища та дат народження й смерті, не викарбували жодного слова.

А через чотири місяці, 29 листопада, гепестисти заарештували й забрали до в'язниці Сергія Пилипенка, колишнього голову Спільки селянських письменників Плуг, директора Українського літературно-наукового інституту ім. Шевченка і незмінного протягом десятих років головного редактора Державного видавництва України, — забрали, осиротивши його дружину з двома маленькими дітьми.

Услід за цими чотирма жертвами московсько-комуністичного терору, головним привідцем якого був ЦК КПРС, гепестисти-енкаведисти³ забрали на згубу не десятки, не сотні — тисячі письменників, художників, акторів, науковців, учителів та інших представників української інтелігенції, чийми кістями засіяні терени Біломорського каналу, Соловецьких островів та холодні тундри північно-східнього Сибіру.

Анатоль Гак

³ В 1934 році ДПУ увійшло до складу НКВС.

ЗІ СПОМИНІВ¹

У столиці України бушував розгул арештів. 11 травня 1933 року арештовано друга Миколи Хвильового, одного з «трьох мушкетерів» — Михайла Ялового. Наступного дня Хвильовий увесь час намагався зв'язатись телефоном з секретарем ЦК КП(б)У Косіором та шефом ДПУ Балицьким, бажаючи вияснень цього факту. Ні один ні другий не реагували на його дзвінки. 13 травня о годині 9 ранку Микола Григорович запросив до себе друзів М. Куліша і О. Досвітнього.

У нього в руках була саморобна балалайка з кухонного ситка, з двома струнами на дерев'яному держаку, на якій господар часто розважав гостей. Дружина заходилась біля чаю, а господар, бренькаючи на своїй балалайці, заскандував Пушкінового вірша, який він останніми днями постійно бурмотів під носом.

Зима!.. Крестьянин, торжествуя,
На дровнях обновляет путь;
Его лошадка, снег почуя,
Плетется рысью как-нибудь...

Друзі почали розмову про М. Ялового, а господар заспокоював їх що, мовляв, «все буде добре, все буде добре»... Знову замимривши «християнина», він подався до своєї кімнати, і тут же друзі почули вистріл... Вони кинулись за Миколою, а той, сидячи за столом, «розкидав руки, мов орел крила» (за словами М. Куліша). На долівку

¹ Уривок із книги Йосипа Гірянки «Спомини». В-во Нью-Йорк, «Сучасність», 1982, стор. 356-357. У тексті виправлено тільки фактичні помилки.

упав бравнінг, а з правого виска тонким струмком текла кров...

Обидва свідки цієї події догледіли на столі аркуш паперу, на якому відчитали:

До ЦК КП(б)У

Арешт Михайла Ялового вважаю
розстрілом всієї моєї генерації!

Хай живе Комуністична партія!

Микола Хвильовий

(Ця вся подія записана за розповіддю Миколи Куліша).

14 травня 1933 року з самого ранку люди стали сходитися біля клубу ім. В. Блакитного. Хтось розніс поголоску, що там відбудеться т. зв. «громадська панахида» біля тіла Миколи Хвильового і звідтіль повезуть його на кладовище. Ніхто не знав, о котрій годині має відбутися похорон. Я був там уже о 9 годині і зайняв позицію біля вхідних дверей. До мене підійшла молода людина і представилася: Микола Оглоблин². Він попросив дозволу стояти рядом, щоб спільними силами втримати цю позицію і разом зайняти місце, де відбудеться «панахида». Ми взяли за руки і так простояли до 11-ої години, поки Микола Куліш і Іван Дніпровський не привезли на відкритому білому авті закриту труну. Їм тут же кілька друзів допомогли понести домовину на другий поверх, до великої залі клубу. До нас обох долучився Іван Сенченко і ми втрьох станули біля самої естради, на якій відкрили труну. Микола Григорович лежав, зодягнений у відому нам усім синю сатинову сорочку з жовтою краваткою. На правій скроні виднів білий пластер, що закривав прострілену рану.

З обох боків домовини стали до почесної варті Павло Тичина і Лесь Курбас. Для прощального слова над відкритою домовиною партійна організація «спілки письменників» відрядила Івана Кириленка, ким більше не можна було знеславити пам'ять покійного. Коли цей антипод почав свою пристосуванську промову, у Леся Курбаса від

² Літературний критик, відомий пізніше на еміграції під псевдонімом Микола Глобенко.

гніву стиснулись щелепи й потекли з очей сльози, а у блідого Павла Тичини затрусилося пенсне на короткозорих очах.

На цьому закінчилась «офіційно-урядова панахида». Друзі, заливаючись сльозами, прикрили віко труни і знесли Миколу Хвильового на вулицю, на якій партійна організація письменників організувала старорежимний, заяложений літами, обдертий катафалк, запряжений у дві сухоребрі шкапи, на яких уже давно очікував шкіродер. Кільканадцять безробітних музикантів, які підробляли хліб насущний тим, що супроводили харків'ян на місце вічного спочинку, задисонансили похоронний марш Шопена і сумний гурт людей повіз по вулиці Пушкіна Миколу Хвильового на харківський цвинтар. До жалобного походу долучувалось дедалі більше громадян столиці України. Біля медичного інституту студенти, покидаючи свої аудиторії, доповняли цей жалобний похід.

На цвинтарі довелося почути хамелеонську еквілібристику І. Микитенка, речника ВУССПу, і слово заляканого Петра Панча. Подалі від промовців, над могилою стояв я з Анатолієм Петрицьким, під густолистим деревом, на якому примостилась група студентів, слухаючи промовців. Підкінець пролунав звідтіль голос одного з них: — Ех, не боявся б я ДПУ, сказав би я вам тут слово!

На цьому жалобна церемонія закінчилась.

Йосип Гірняк

ВІСТКА 13 ТРАВНЯ 1933¹

Хвильовий зробив це з властивим йому благородством, спокоєм і виявом замилювання в красі.

О. Ган «Трагедія Миколи Хвильового».

Товаришко Маро, ще раз і ще раз: воістину прекрасне життя. І коли я умру й на моїй могилі ви положите пучок чебрецю — знайте: я воскрес.

М. Хвильовий «Арабески».

Абсолютно травневий, соняшний, голубонебесний ранок, здавалося, нічого трагедійного не віщував. Але в душі Хвильового всенародна трагедія знайшла своє місце й вимову. Цього саме абсолютно травневого ранку о 10-ій чи 11-ій годині Хвильовий закликав до себе кількох друзів з ВАПЛІТЕ, частуючи їх чаєм, жартував і, ніби між іншим, вийшов у свою робітню взяти, щоб прочитати свій найновіший твір, яким нібито мав нарешті сплатити давно вимагану данину лінії партії. Від цієї сплати залежало його життя, але він став вище від нього в стратегії боротьби за Відродження свого народу. За кілька хвилин з його робітні пролунав постріл. Друзі кинулись до нього; він сидів коло робочого столу з простріленою скронєю. Кров рясно текла на підлогу, рука з револьвером звисала вниз. На столі лежали короткі листи чи записки. На одній з них дехто встиг прочитати: «Арешт Михайла Ялового це — розстріл нашої генерації. За що?» (Яловий був раніш президентом

¹ Уривок із книжки «Павло Тичина і його поема „Сковорода“». Мюнхен, В-во «Сучасність», 1980, стор. 52-54.

ВАПЛІТЕ. Чорнобог волів згребти душу і «духовної людини». Хвильовий відкупився своїм власним трупом).

Ми з дружиною піднаймали тоді кімнату в будинку «Червоний кондитор» поблизу житлобудинку письменників «Слово». Першу вістку — «Хвильовий застрілився» — принесла Алла Йогансен, дружина поета (їхня кімната в будинку «Слово» містилася поверхом вище, над кімнатою Хвильового). «Хвильовий застрілився», — ці слова пані Алла мусіла повторити, бо свідомість відмовлялася їх прийняти. На працю я не пішов (а може тоді була неділя? Не пам'ятаю). Самогубство Хвильового защеміло в моєму серці ще болючіше, ніж самогубство старшого брата Олексі в 1928 році. З того болю я пішов навмання мандрувати пустирями ще незабудованих дільниць передмістя Шатилівки. Нарешті сів під побілену низькою стінкою огорожі навколо будинку «Слово», хотілось, щоб ніхто не бачив... і дав повну волю рясним сльозам та завихреним у крутежі думкам. В цій сидячій позі під стінкою несподівано знайшов мене Федір. Ще три роки тому я знав його як однокурсника в університеті (прізвища не пригадаю). Жив він десь на протилежному кінці Харкова, дивно, що забрів так далеко і знайшов мене тут під стінкою. Почали говорити про самогубство Хвильового. Переповнений своїми думками, я жбурнув йому одну зразу: мовляв, світова історія з цього ранку 13 травня розділилась на два періоди — один до пострілу Хвильового і другий після нього. Федір щиро дивувався і сміявся з цих може й надто палких слів; сказав, що за кілька років самогубство Хвильового не залишить по собі й найменшого сліду. Мене то більше допікало заперечення Федора, що я й сам боявся, щоб українцям не вибили з пам'яті те, що записано їхньою власною кров'ю. З тієї досади я ще, здається, додав, мовляв, кров протесту Хвильового значна тим, що він нею точно наголосив найвищий момент голоду й терору в Україні. Куля, що пройшла крізь скроню Хвильового, вразить комунізм як міжнародний ідейно-політичний рух. Отже, це була в самогубця стратегія життя, а не смерті — перед лицем фізично дужчого противника.

Отак необережно виговорившись, я схопився — чи не

сексот цей Федір?.. І постарався негайно від нього відв'язатися. Пізніше виявилось, що НКВД окутала будинок «Слово» і всю подію цілою хмарою — агентів і сексотів. Воно ж зразу окупувало кімнату з трупом Хвильового й забрало всі передсмертно написані листи.

ОСТАННЯ ВИМОВНО-МОВЧАЗНА ЗУСТРІЧ ІЗ ТИЧИНОЮ

За день жінки обмили тіло покійника, одягли для похорону. Перед вечором мешкання Хвильового лишилось відчиненим для відвідувачів. Находившись і протуживши цілий день у позаміських пустирях, і я пішов наостанці ввечорі поглянути на тіло Хвильового.

Цілком несподівано в кімнаті на варті коло тіла Хвильового я застав Павла Тичину. Стояв біля ніг покійника в абсолютно нерухомій, немов скам'янілій, як у молитві позі. Вглядався в обличчя лицаря Відродження, якому присвятив був поезію й книжку «Вітер з України» (1924). Не звернув жодної уваги на те, що хтось зайшов у кімнату. Ми не обмінялися навіть кивком голови.

Я пройшов навшпиньках ближче до узголів'я небіжчика, вдивлявся в його обличчя, в ті розкриті брови на білому під чорним чубом лобі, у страшний простріл скроні, затулений марлею, що збагровіла кров'ю. Як відступив трохи назад і крадькома глянув на Тичину — промайнули ментальні згадки, між іншим і про найвищу оцінку поета на варті покійним Хвильовим: «Тичина, — писав кілька років тому Микола Хвильовий, — є одним з найбільших поетів сучасної європейської поезії (підкреслення Хвильового). Коли говорити про вихід нашої сьогоднішньої літератури на західну арену, то цей розкіш можна дозволити тільки авторові „Соняшних клярнетів”» (М. Хвильовий «Думки проти течії». Харків, [ДВУ], 1926, стор. 101).

Так боронив Хвильовий Тичину від похабних напасників. Найбільший белетрист і найбільший поет були справді наче рідні брати, одного літературного роду й генерації, хоч обидва вони стояли на різних тактичних аванпостах самооборони Розстрілюваного Відродження. Як я виходив обережно, так само навшпиньках, щоб не порушити мо-

литви почесного вартового, — Тичина ще далі кам'янів над Хвильовим.

Що кипіло в голові й серці цього поета на варті біля тіла побратима? Це я побачив лише сорок років пізніше в його рапсодії, як я називаю третю частину його «віршованої трагедії» — поеми «Сковорода». А також у «записі в щоденнику» Дніпровського про неї.

Тієї ночі аж до ранку Тичину зміняв на варті біля Хвильового найбільший драматург України — Микола Куліш. І він же разом із вірним Іваном Дніпровським притримували труну Хвильового на авті по дорозі до будинку літератури. Тут була дуже коротенька зупинка в прискореній (з наказу уряду) процедурі похорону. На почесній варті біля труни тепер стояли знов два найбільші — режисер Лесь Курбас і поет Павло Тичина. Курбас впрост плакав. А на блідому обличчі Тичини, видимо, від внутрішньої напруги, тільки тремтіло пенсне. Більше я Павла Григоровича в житті не бачив. Це було 14 травня 1933 року.

Юрій Лавріненко

ПОХОРОН ХВИЛЬОВОГО¹

Вістка про самогубство Миколи Хвильового блискучо рознеслася по Харкові — тодішній столиці УРСР. Того ж самого дня увечорі вночі біля будинку «Слово» при вулиці Червоних письменників, де мешкав письменник, посилені патрулі таємних агентів ДПУ пронизували своїми «всевидащими» очима кожного, хто поблизу проходив. У місті розпочалися масові арешти з-поміж «позозрітельних елементів» української інтелігенції.

На другий день — 14 травня 1933 року — в газеті «Комуніст», головному органі ЦК КП(б)У на четвертій сторінці, вгорі праворуч, появилася невеличка, рядків може на п'ятдесят, замітка-некролог, заголовок якої «М.Г. ХВИЛЬОВИЙ» був обведений у чорні рамки. Коротко згадавши, що письменник у своїй ранній творчості відбив героїку і романтику революції і громадянської війни на Україні, газета писала, що Хвильовий під кінець «заплутався в націоналістичних помилках» і тому, мовляв, не знайшовши сил «виплутатися» з них, вирішив самовільно піти з життя. Хоч як той некролог виглядав «обскубано» і вбого, проте в той час (весна 1933 р.) газета ще могла написати, що письменник відбив героїку і романтику громадянської війни на Україні, і що все те, що він зробив пізніше, було ніщо інше, як тільки «помилки». Бо, як ми знаємо, рік-два пізніше, всі більшовицькі газети на Україні (а інших там не було) кожне згадування імені Хвильового супроводжували не інакше, як «фашистський бандит», «ворог народу», «шпигун», «зрадник» та іншими «епітетами» з багатого арсеналу московської лайки.

¹ Текст цього спогаду взято з «Календаря-альманаха на 1953 рік». Буенос-Айрес, В-во «Відродження», 1953 р., стор. 61-65.

Цікавим було те, що в тій же газеті повідомлялося, що похорони письменника відбудуться того ж самого дня, 14 травня, тобто зразу ж на другий день після самогубства. Не відомо, чому ДПУ так поспішало з похоронами. Може тому, що боялося, що почитачі автора «Вальдшнепів» почнуть більше з'їжджати до Харкова, що могло б перетворити похорони письменника в стихійну, але могутню демонстрацію українства проти московсько-більшовицької окупації України.

Отож похорони мали відбутися 14 травня о 2-ій годині дня з будинку літератури ім. Василя Блакитного на вул. Каплунівській, 4.

Був чудовий травневий день... Надворі — тихо, тихо... На блакитному слобожанському небі лише зрідка пробігали хмарки. Сонце, байдуже до того, що робилося в той час на українській землі, щиро посміхалося крізь верховіття дерев, які тільки но почали розпукуватися. Ось-ось мали цвісти сади.

Десь о год. 12-ій ми, група студентів одного з харківських інститутів, уже були на Каплунівській. Хоч до похоронів ще було добрих пару годин, проте біля будинку літератури вже стояло чимало людей, які так само як і ми, прийшли віддати останню шану своєму улюбленому письменникові. Багато з них стояло здалека, на вулиці Пушкінській і біля Технологічного інституту, мабуть, щоб це так не впадало в очі тому ж «всевидящому» ДПУ.

Кількість людей щоразу збільшувалася. Десь біля першої години дня в головній залі будинку розпочалася громадська панахида по письменникові. Очевидно, з браку місця, вхід туди був обмежений. На панахиді гарну промову виголосив відомий письменник Іван Кириленко, автор повісти «Кучеряві дні» та цілої низки інших оповідань і романів (пізніше знищений). Скільки палких і захоплюючих промов виголосив Хвильовий з цієї трибуни! «І все, що він говорив, — як каже мені письменник Липський, тодішній секретар редакції „Червоного перцю“, — було таким авторитетним для його братів по перу, всі до нього з такою любов'ю і пошаною прислухалися...» Сьогодні ж він знову був тут, але вже не в ролі палкого промовця і

дискутанта, а ось лежав на смертному одрі з простріленою правою скронею...

Нарешті, під звуки до плачу зворушливого шопенівського жалобного маршу, труну з останками письменника на руках виносять на вулицю його товариші і кладуть її на задалегідь, оздоблене червоним полотном і квітами авто. Народу в цей час на вулиці було сила-силенна. Від будинку літератури до Пушкінської вулиці — вся Каплунівська вулиця була заповнена людьми. Це була переважно молодь, студентство, хоч не бракувало і старшого покоління (переважно вчителства й професури) та людей в маринарках з сірого овечого сукна — тобто вчорашніх селян, які, рятуючись від голоду, кинули колгоспне рабство і повтікали до міста.

Але найбільшу активність у похоронах виявили, розуміється, товариші по перу покійника — письменники, поети, критики й журналісти. Це вони так велично влаштували цей незабутній похорон, дарма що вже навіть з цієї однієї причини кожен з них наражався на прикрі «неприємності» від всемогутніх і «всевидаючих» владарів-чекістів. Очевидно, на похорони прийшли не тільки близькі приятелі і політичні однодумці письменника. У похоронах узяв участь кожен, хто почував, що в нього в грудях б'ється українське серце, хто любив свій народ, і, розуміється, в кого була фізична можливість дістатися на похорон. І ця українська солідарність — це, може, було те найхарактеристичніше, що знаменувало похорон.

Ось, як сьогодні, бачу на вхідних східцях будинку в сіренькому костюмчику і завжди енергійного і рухливого письменника-драматурга Івана Микитенка. Він напружено обводив навколо очима, наче когось шукаючи з-поміж публіки. Того самого Микитенка, який з позицій свого «ортодоксально-пролетарського» ВУСППу (Всеукраїнська спілка пролетарських письменників) не раз гостро нападав на Хвильового за його «націоналістично-ваплітянські» погляди. Бідний був він, Микитенко! Він тоді, видно, зовсім не передбачив, що через якихось чотири-п'ять років, у часи кривавої єшовщини, йому так само доведеться пустити кулю в лоб, але за чимало гірших і менш симпатичних

обставин, ніж це сталося з автором «Вальдшнепів», бо під час утечі десь у лісі, так що ніхто тепер навіть не знає, де лежать його кістки... Він не знав, що Москві ніхто ще не міг догодити. Мавр зробив своє діло — мавр може відійти...

Ось бачу не менш відомого і талановитого, знищеного і зголоднілого Володимира Сосюру, який лише недавно був випущений з знаменитої «Сабурки» (будинку для божевільних у Харкові). В дешевенькому з білими пасочками костюмчику, зробленому з «ширпотребу» (в той час то був «модний» матеріал, чи точніше, іншого матеріалу не можна було дістати) він, поруч інших письменників, повільно йшов за домовиною. Впізнаю Володимира Кузьмича — українського письменника білоруського походження, автора відомого роману «Крила», в якому оспівано українського інженера-авіатора, впізнаю популярного поета-лірика Андрія Панова, Сергія Пилипенка (з яким, за його «плужанство», Хвильовий також провадив боротьбу) та інших.

Звернувши праворуч на Пушкінську вул. (чому б не назвати її Шевченківською?), процесія повільно рушила на могилки. За домовиною йшла родина покійного, потім — група письменників, а ще далі — дві оркестри, які на зміну весь час заливали вулиці звуками жалобного шопенівського марша. А ще далі, на вулиці і на тротуарах, — сила-силенна публіки... Розуміється, всякий рух на вулиці, також і трамвайний, за винятком процесії, було припинено.

І ще один «маленький» деталь, якого ніколи не може забути учасник того незабутнього похорону. На вулиці, на тротуарах, то там, то тут, конаючи в смертельній агонії, зустрічалися опухлі від голоду громадяни «найщасливішої країни світу». Багатьом з них, розуміється, вже була байдужою і весна, і похорони, і навіть кусні хліба, що їх, видно, відірвавши від свого голодного пайка, покляли біля них якісь добродії. Вони, ці люди в маринарках з сірого овечого сукна і в українських сорочках, однією ногою вже були там, де нема ні голоду, ні ДПУ, ні Сталіна... Це ж був «знаменитий» 1933 рік!.. Чи могла бути якась жажливіша і водночас переконливіша ілюстрація до похорону Хвильового, ніж оці вмираючі постаті?..

Тим часом процесія рухалася все вперед. Повільно посувалося авто, на якому у відкритій труні лежав той, хто відверто кинув у вічі катам гасло — «Геть від задрипанки — Москви!» Його чорне волосся звисало з голови назад. Лице смугляве, наче обсмалене на сонці, було наче живим, і лише з кутиків уст і навіки замкнених очей ніби можна було вчитати якийсь глибоко затаєний душевний біль і смертельний розпач письменника... Вітер, чудовий травневий вітерець, ніби й собі прощаючись з Миколою, своїм теплим подихом час від часу обцілював покійного, розвіваючи блакитною краваткою на синій сорочці то в один, то в другий бік... І все ж, якби не та маленька цяточка з білої марлі, приклеєної до правої скроні, можна було б думати, що Микола живий, що він ось зараз встане і знову промовлятиме.

Нарешті, процесія завершила праворуч на Пушкінські могилки — найбільший харківський цвинтар. Ще кілька хвилин — і ми опинилися над свіжо викопаною ямою.

Над гробом востаннє гарні промови виголосили Іван Микитенко і Петро Панч. Охарактеризувавши літературний і громадський шлях Хвильового, перший з них, між іншим, сказав (цитую за пам'яттю): «Що скажуть робітники Донбасу, коли довідаються про Твою несподівану смерть, Миколо, і до яких Ти, здається, ще вчора обіцяв приїхати? Що скаже наша молодь про цю неповерненну втрату?...»

З промови Петра Панча пригадую слова: «Всі ми вийшли в незнану і невідому літературну путь під впливом запального і полум'яного Миколи Хвильового».

Нарешті, чути зворушливий голос якогось іншого чоловіка: «На дворі весна, на дворі сонце, а Ти в домовині лежиш, Миколо!» — промовив він, показуючи на небо і на сонце, що вже повільно опускалося на захід.

Останній дружинин поцілунок у чоло — і образ улюбленого письменника і борця навіки зник в сирому підземеллі... Застукотіли грудки землі об тверду труну, ще раз розлилися звуки жалобного марша по цвинтарних алеях... Над гробом вже давно висипано високу могилу, але багато людей ще стоїть, ніби не вірячи, що від них навіки відійшов той, кого вони так любили.

Так закінчився похорон Миколи Хвильового. Для кожного було ясно, що цей похорон перетворився в колосальну, так би мовити «німу», стихійну демонстрацію українського громадянства проти московсько-більшовицького окупанта, що поневолив Україну і довів її до ще нечуваної в історії руїни. Очевидно, криваве ДПУ також з того похорону зробило для себе відповідні «уроки» (лекції). Якоїсь подібної маніфестації після 1933 року ми вже не знаємо, бо наші видатні діячі вмирали або в підвалах ДПУ (як, напр. Гр. Косинка та ін.), так що ніхто і не знав, де перебуває та чи та чергова жертва, де, звичайно, про подібний похорон також не могло бути й мови.

Похорон М. Хвильового, очевидно, дуже не сподобався окупантові, і нема сумніву, що якби він знав, що прибуде так багато народу, то безумовно, щось зробив би, щоб перешкодити цьому.

Пізніше могила М. Хвильового стала місцем дуже частих відвідин численних почитачів Хвильового з усієї України. ДПУ, видко, заборонило поставити письменникові пам'ятник, і тому могила лише огорожена дерев'яними штахетиками, на яких чиясь рука вирізала «М.Г. ХВИЛЬОВИЙ 1893-1933». Висловлюючи свої симпатії письменникові і не зважаючи на ризик, що їх можуть підглянути таємні агенти НКВС, відвідувачі лишують на штахетиках багато написів. Пригадую, деякі з них звучали так: «Підводиться прекрасне сонце відродження, і ми тиснемо руку Тобі, невідомий товаришу!» (слова самого Хвильового). Або: «Смерти нема для творців, стиснемо дужче багнети!», «світильник розуму» та інші.

Юліян Мовчан

ОБІРВАНЕ ЖИТТЯ!

Вже відлетіли вальдшнепи² на південь і не чути було лелекання диких гусей над Харковом. Кінчалась осінь тридцятого року. Йшла сувора зима і частіше й частіше можна було бачити автора літературних памфлетів і шумілого роману «Вальдшнепи» на вулицях міста в чорному пальті, в старенькому картузикуві.

Він швидкою ходою переходив по Сумській, на деякий час зникав у будинку державного видавництва на Сергіївському майдані і, виходячи звідти в супроводі приятеля Ялового, зникав у рухливому натовпі великого міста.

Я знав Миколу Хвильового давно. Я зустрічав його на вулицях, у редакціях та видавництвах, у клубі письменників. Але особисто не був з ним знайомий. І ось восени тридцятого року мені довелося познайомитись з ним.

— То ви це є та сама людина, що розхвалила мене, коли усі лають? — промовив він, тиснучи мою руку. Було це у залі будинку літератури ім. Блакитного, на якомусь то літературному зібранні, вже точно не пригадую. Хвильовий тількищо видав книжечку «По Барвінківському районі», яку літературні кола сприйняли негативно, я ж розхвалив її у своїй рецензії, вміщеній у вчительській газеті. Про це Хвильовий і сказав мені під час першого нашого знайомства.

— А знаєте, мені книжка подобалась, Миколо Григоровичу.

¹ Василь Ткаченко — псевдонім. Справжнє прізвище не розкрито. Текст узято в формі вирізки з газети «Краківські вісті» ч. 98, за 9 травня 1944 р. з архіву покійного професора Дмитра Ф. Солов'я.

² По-нашому — слукви, птахи з довгим дзьобом, на яких полюють ловці на провесні.

— Еге, друже, не все можна хвалити, що вам подобається, — сказав він і якимось підморгнув чорними, мов маслини, розумними очима і додав: — Іноді треба і промовчати. Розумієте? — І здвигнув широкими волохатими бровами.

Відтоді ми зустрічалися з ним часто. Одягнений завсіди у простий одяг, зимою у т. зв. реглані, літом у синенькій сорочці, підперезаний пояском, у вічному своєму старенькому картузикові, він був у товаристві також простою людиною. Не вірилось, що перед вами автор «Камо грядеши», роману «Вальдшнепи» й інших відомих творів, письменник, до голосу якого прислухалась уся країна.

— Він схожий на звичайного «унтерофіцера», — говорили про Хвильового усі ті, що його знали. І таке вражіння справляв він зовнішнім виглядом. Але варто вам було заговорити з ним і ви відразу відчували у співбесідникові велику, надзвичайну людину, що мала не абияке серце — полум'яне серце трибуна.

Холодний вечір. У льоху в будинку імени Блакитного бряжчать пляшки, дзенькає посуд, офіціанти сновігають поміж столиками. Час вечері. Письменники, артисти, композитори вечеряють, щоб згаяти час довгих холодних ночей. Тут і Яловий, і Остап Вишня, і рухливий Олекса Влизько... Тут і Микола Хвильовий. Він обняв однією рукою Андрія Головка.

— Ви написали прекрасну річ. Після вас уже не можна писати, — говорив він про твір Головка «Мати», який щойно видруковано. Хтось із приявних зауважив:

— Алеж, Миколо Григоровичу, і ваша «Мати» не гірша.

— Дрібниця, — махнув він рукою, мов відбиваючись від в'їдливого комара. — Дрібниця, — повторив знову й провів рукою по спині соромливого Головка. — Після вас не можна писати.

Письменники, які щодня зустрічаються у будинку Блакитного, будинку «Слово» та у ДВУ, не любили себе, не читали творів один одного і тим дивніше було, коли Хвильовий хвалив свого товариша по літературі й навіть ставив вище себе.

— Пишіть, тільки так, як бажаєте ви про те, що ду-

маєте, — радив він мені у розмовах. — Знаєте, усе те, що написане буде на замовлення ломакою, гроша не варто. Пишіть про своє. Виявляйте самого себе. Слава здобута легко, варта дешево! — І проводив рукою по волоссі, а очі йому блищали, мов вогниці. Був час, коли проти автора відомих літературних памфлетів, проводиря українського літературного фронту, почалась жорстока травля. Він мусів, як це й було тоді в моді, «каятись» у своїх «гріхах», «відмежовуватись» від своїх попередніх творів. Хвильовий був не з таких і даремно чекали на його виступи на зборах та конференціях. Сидячи завсіди у кутку залі, він не виходив на трибуну, не «кааяся» й не бив себе у груди, як це робили інші. Він з кожним днем заглиблювався у самого себе. Чи, може, його непокоїв образ Аглаї з роману «Вальдшнепи». Чи пекла біль за Україну, яку тих років спустошували. Так чи інакше, але письменника охопив неспокій. І ніхто не осудить його за це, він був людиною, частіше й частіше його можна було бачити в льоху будинку Блакитного. Хвильовий намагався знайти рівновагу, заспокоїтись за чаркою горілки. Але й це було даремно. Горілка не вбивала почуття талановитої людини. Харків місто «висуванець», як його звали в Москві, належить індустрії, гудів день і ніч, життя вирувало в ньому, то був якийсь калейдоскоп. А навколо нього, де скінчились заграви його вогнів, у темені й мряці, лежали спокуті горем українські села. Життя зупинялось... Вихор революції мотався селами. Голодні селяни й селянки з Тростянця, Барвінкова, Писарівки й інших сіл Харківщини валялись на вулицях Харкова, мерли від голоду тут же, на хідниках, освітлених сяйвом торгсінювських вітрин. Злива арештів серед письменників. Заарештовано Ялового.

Микола Хвильовий бігає по місті стривожений. Він не вірить, що його кращого приятеля, ні в чому невинного, покарають. Хвильовий певен, що його випустять, як тільки но він доможеться побачення в Косіора, тодішнього секретаря ЦеКа КП(б)У. Але, як він жорстоко помиляється. Ось мине ще кілька днів і долю своїх приятелів поділить і він, Микола Хвильовий, їхній надхненник.

— О, як я люблю весну... сонце... Як я люблю синє

небо, — занотовує письменник, а вже рука сама простяглась до столика, де лежить револьвер. Ось, тільки не натиснути... і кінець. Усьому кінець. Але може ще не все скінчено. Хіба він розгубив свій талант і не може порадувати читачів новим твором, що вже майже скінчено, у відповідь на заклик, на змагання з Епіком.

Він бере до рук аркушки паперу, списані дрібними літерами, перечитує їх і розкидає по підлозі.

— О, як я люблю весну... сонце... Як люблю синє небо, — пригадуються йому вже раз занотовані слова й нескінчений образ Аглаї з роману «Вальдшнепи» постав перед ним... Палаючий вогонь. І обжеврілі листки другої частини роману. Встав від стола, швидко пройшов до вітальні. «Зараз... чи потім... пізніше», — майнула думка і вже остаточно, незаперечливе твердження «потім»... хай лишень зйдуться приятелі.

Був ранок тринадцятого травня тридцять третього року. Хвильовий з самого ранку був у якомусь піднесенні. Він, як ніколи, сьогодні був жартівливий з дружиною, донькою, з приятелями, які зібрались до нього на сніданок, звані ще напередодні.

— Я зачитаю вам останній свій твір, — сказав він по телефону, закликаючи до себе друзів. І от вони, сидять за столом, п'ють солодку каву, чекають від господаря обіцяного читання останнього твору... Хвильовий кидав дотепи, сипав жартами. Приятелі радіють. Вони вбачають знов могутню силу автора памфлету «Проти течії». О, він поведе їх проти течії, яка б вона не була.

— Пробачте... я на хвилиночку, — промовив Хвильовий і зник за дверима свого кабінету. А швидко після того пролунав постріл... Коли приятелі вбігли до кабінету, то бачили ще живе його лице, але прострілене кулею, воно враз блідло, мертвіло й лише живою була кров, що, паруючи, густими краплями спадала по щоках.

На підлозі валялись закривавлені клаптики розірваного роману, а з-під ліктя лівої руки падали червоні краплі.

Життя одного з кращих українських письменників обірвалося.

Василь Ткаченко

ОСТАННЄ СЛОВО¹

Хвильовому було досить. У зв'язку з хворобою Любченка він покидає Лохвицький район і вертається до Харкова. Можливо, він твердо рішив справді «ще раз гайнути проти течії».

Що ж він застав у Харкові? Насамперед радикальну перетруску Ради народних комісарів України. Улас Чубар висів на волосинці. Йому в перші заступники дали П.П. Любченка. М.О. Скрипника вже усунули зі становища Народного комісара освіти. На його місце призначили В.П. Затонського, а його першим заступником Андрія Хвилю. Все це Хвильового приголомшило. Він зрозумів це як перший удар по керівній голівці тих українців-комуністів, що ще мали якийсь «національний хребет». Розправа з М.О. Скрипником означала початок розгрому українського культурно-наукового фронту.

Другою симптоматично-тривожною подією того часу було повідомлення ОДПУ про розкриття і розстріл нібито контрреволюційної організації, що діяла головним чином в Україні, на чолі якої стояв заступник наркома земельних справ СРСР по відділу механізації сільського господарства — Федір Михайлович Конар (Палашук), українець, походив з Галичини і був тісно пов'язаний з українським культурно-політичним життям.

Третьою потрясаючою подією була вістка, яку Хвильовий дістав довірчо, про арешт у «вільному засланні» О. Шумського, К. Максимовича, акад. М. Яворського, Сологуба та інших, колись активних однодумців Хвильового.

¹ Уривок із вступного слова Григорія Костюка до I-го тому «Творів» М. Хвильового. Нью-Йорк-Балтимор-Торонто, В-во «Смолоскип», 1978 р., стор. 93-101.

Четвертою найболючішою подією, що «привітала» Хвильового в Харкові, був арешт Михайла Ялового — одного з найближчих однодумців і друзів його. Сталося це, правдоподібно, наприкінці квітня 1933 року.² Це був уже безпосередній тяжкий удар по середовищу Хвильового. Він з Досвітнім і М. Кулішем кинулись відразу в ЦК і в ОДПУ з вимогою пояснити причину арешту Ялового. Як і що їм там «роз'яснили», залишається й досі таємницею історії. В усякому разі М. Хвильовий після розмови в ЦК КП(б)У і ДПУ в справі арешту М. Ялового збагнув доглибинно, що з цим арештом уже пов'язаний диявольський плян великої провокації проти діячів української літератури. Що про творчість уже не може бути мови. Від природи обдарований талантом мистця й характером активного діяча, він і в тих умовах почав шукати виходу. «Гайнути ще раз проти течії» й вигукнути на весь світ «Годі» він уже не міг. Він був ізольований від преси, видавництва, друкарень. Його руки були зв'язані, а на устах — кляп. Що ж робити? Піти в ЦК партії й кинути їм на стіл партійний квиток з відповідною заявою? А що це дасть? Про це ніхто й не почує. Він може з будинку ЦК після того ніколи не вийти й зникнути безслідно. Ні, це не те. Він, той «непогамований, м'ятежний Микола», в якому, як свідчить А. Любченко, сучасники «завжди вбачали кришталіне, але розп'яте жорстокою дійсністю українське сумління», гостро відчув, що з партією, яка перетворилась на вбивців і тюремників його народу, мусить розірвати. Але розірвати так, щоб луна пішла у віки. Це була проблема життя і смерті. Він гарячково шукав розв'язки. І знайшов. Нікому її не розкривав. Це була «його таємниця».

13 травня 1933 року М. Хвильовий телефоном запросив

² У багатьох статтях українського закордоння, в тому числі чи не насамперед у статтях, ба навіть в англійській книжці автора цих рядків «*Stalinist Rule in Ukraine*», (Frederick A. Praeger Publishers, New York, 1960, стор. 48), була вкорінилась думка, що М. Ялового арештували 12 травня 1933 року. Ряд нових свідчень (О. Ган «*Трагедія Миколи Хвильового*», Анатоль Гак «*Від Гуляй-Поля до Нью-Йорку*», а також листовне свідчення дружини С. Пилипенка — Тетяни Михайлівни Кардиналовської переконали мене змінити попереднє твердження і дату арешту М. Ялового перенести на тижнів два назад.

до себе найближчих своїх друзів: М. Куліша, О. Досвітнього, Г. Епіка, І. Дніпровського, М. Йогансена, І. Сенченка. Можливо, був ще хтось. За розповіддю М. Куліша, що її переказала нам його дружина Антоніна Іллівна Куліш у своїх «Спогадах про М. Куліша»³, довідуємось, що «Хвильовий почав частувати всіх чаєм, настрої мав збуджений, піднесений і вдавано-веселий. Нікому це не здалося підозрілим. Арешт Ялового подіяв на всіх приголомшуюче. І чи не найсильніше на Хвильового». Далі я опираюся на розповідь Г. Епіка, як вона залишилась у моїй пам'яті. Гуторили. Пили чай. Хвильовий узяв гітару й почав наспівувати, чи точніше — мелодеклямувати «Беси» Пушкіна.

Хоть убей, следа не видно;
Сбились мы. Что делать нам?
В поле бес нас водит, видно,
Да кружит по сторонам.

І було в цій старомодній мелодеклямації щось трагічно-сучасне. Якесь темне безвихіддя, якась диявольська фатальність і прихований крик душі письменника: що робити? («Что делать нам?»). Запанувала дивна тиша. У дверях між кухнею й ідальнею, стояла сумно усміхнена дружина Хвильового — Юлія Григорівна. Хвильовий зупинився, кинув гітару, встав. Куліш, щоб розвіяти незручний настрої, мовив: — А тепер — по чарці нам!

Налили. Випили. Настроїй кращав. Хвильовий розповів якусь анекдоту, натякнув щось про любов до життя. Ініціативу перехопив Куліш. Зчинився загальний дружній гамір.

Мабуть, ніхто не звернув уваги, що в кутку, коло шафи з книжками, сидів Пом, улюблений пес Хвильового, його незрадливий друг на всіх полюваннях. Він, мабуть, довго сидів, розумними своїми очима спостерігав таке знайоме рухливе товариство і в момент найбільшого гамору й собі дружньо гавкнув. Не зло, а таким специфічно собачим голосом радості. Всі засміялись, а Хвильовий вмить під-

³ Микола Куліш „Твори“. УВАН, Нью-Йорк, 1955, стор. 365-433.

хопився, підбіг до пса, вхопив його дружньо за вуха і мовив:

— Ех, Пом, і ти тут!? — Пом весело крутнувся, ніжно заскавучав, став на задні лапи й передніми обхопив свого господаря. Хвильовий усміхнувся, погладив пса по голові, розняв його лапи і мовив:

— Ну, годі! годі! Поїдем, поїдем.

Друзі жартували. Хвильовий, ніби збентежений, пояснив:

— Це так завжди перед полюванням, — і вийшов до своєї робочої кімнати. За кілька хвилин звідти почувся постріл. Гості стрепенулися.

— Ти, що, здурів?! — гукнув Куліш і кинувся до кімнати.

Хвильовий сидів у кріслі за своїм робочим столом. Голова — ледь похилена. З правої скроні струміла кров. Права рука — безсило опущена. На підлозі лежав револьвер. Це було його останнє слово.

— Лікаря! — гістерично крикнула Юлія Григорівна.

Негайно викликали лікаря. Тут же попросили дружину В. Гжицького (медична сестра), щоб дала застрик для стимуляції серця. Приїхав лікар і... констатував смерть.

«Годі! Завісу!» *Finita la commedia!* Замкнулась велика доба української літератури 20-их років. Її фінал окроплено кров'ю найбільшого її організатора і творця.

ПОХОРОН

Треба було негайно повідомити ЦК КП(б)У. Присутні друзі тут же створили комісію для похорону М. Хвильового. Покійника лишили непорушно в кріслі. Нікого до його кімнати не пускали. Мабуть, найбільшу опанованість проявили наймолодші з гостей: Г. Епик та І. Сенченко. На робочому столі Хвильового вони знайшли й уважно перечитали два листи, писані рукою Хвильового. Один — до ЦК КП(б)У, а другий — до дружини й доньки (пасербиці). Авторів цих рядків Г. Епик в той вечір переповідав докладно зміст цих листів. Довгі й несамовиті роки стерли багато деталей з тієї розповіді. У пам'яті залишилась лише загальна, але, можливо, і найважливіша її суть.

Листи були не заклеєні, тому їх легко можна було перечитати. Але, на жаль, не вистачило часу, щоб зробити копії. У коротенькому листі до дружини й доньки (пасербиці) він просив дарувати йому, що приніс їм більше страждання, ніж радостей. Доньку в листі, у звичайному для нього ліричному відступі, він називав «барвінковим цвітом». Лист до ЦК партії був довший і нагадував своїм стилем його памфлети. У вступній частині він намалював страшну, реальну картину стану сучасного села — голод і масове нищення селянства. Відповідальність за ці злочини він поклав на ЦК партії. Далі кинув гостре обвинувачення проводів партії в зраді ідей революції, в переродженні, в потуранні російському націоналізмові й нищенні елементарних культурних і господарчих прав українського народу. Арешт М. Ялового він оцінював як початок терору термідоріянців проти революційного покоління взагалі, а українських письменників зокрема. За великі ідеали революції 1917 року і за діяльність свого покоління він (Хвильовий) несе відповідальність. Тому протестує як проти народобивчої політики на селі, так і проти репресій і терору, що їх спрямовано проти української інтелігенції. А як всі засоби протесту від нього відібрали, то він протестує останнім, що є в його розпорядженні — своїм життям.

За якусь годину явились агенти ДПУ, закрили кімнату з тілом Хвильового, заборонили всім, навіть членам комісії похорону, заходити до неї. Звільнили кімнату через кілька годин, проробили потрібну їм ревізію бібліотеки й рукописних матеріалів Хвильового. Спакували і вивезли весь архів покійного.

Комісія для похорону, поповнившись представниками від Спілки письменників та інших організацій, дістала з відповідних органів розпорядження, щоб тіло Хвильового завтра, перед полуднем, відвезли до будинку Блакитного і після короткої громадської панахиди, завтра ж, 14 травня, о 1 годині дня, поховати на міському кладовищі. Перевезти тіло М. Хвильового з будинку «Слово» до будинку ім. Блакитного (Каплунівська, 4) доручили були Іванові Дніпровському й Петрові Панчу. Пригадюю, П.Й. Панч уживав заходів, щоб зробити маску Хвильового. Але хтось чи

щось стало на перешкоді й маски не зробили. Це дуже огірчило П. Панча. «Невже вони думають, що не доведеться ставити йому пам'ятника?» — з нотою досади казав він упівголоса до кількох літераторів, що на подвір'ї «Слова» вкладали труну на плятформу авта. З малим запізненням труну з тілом Хвильового привезли до будинку Блакитного і по 11 год. ранку виставили в малій передній залі.

Про останнє прощання з Хвильовим тогочасна преса не написала ні слова. Принаймні, переглядаючи тепер «Вісті» ВУЦВК і «Літературну газету», я не знайшов нічого, крім офіційно-урядових матеріалів похорону. Моя пам'ять зберегла таке: було дві промови: Іван Кириленко говорив від партійної організації спілки письменників, а Наум Калюжний, здається, від спілки друкарів. Почесна варта тривала понад годину. Спогади про це розбігаються. Йосип Гірняк, у розмові зі мною, свідчив, що почесну варту незмінно тримали Лесь Курбас і Павло Тичина. Це «терпіння» завдав їм нібито навмисне М. Куліш, щоб цим способом не допустити до труни духовних убивців Хвильового — Щупака, Кулика, Микитенка та інших їх поплентачів. Антоніна Куліш у згадуваних уже спогадах пише, що «почесну варту, яка зм'ялася що п'ять хвилин, несли всі найвидатніші письменники того часу» (цитовані спогади, стор. 418). Моя пам'ять зберігає подібний варіант. Лесь Курбас і Павло Тичина дійсно були першою двійкою, що відкривала почесну варту. Перед моїми очима й досі стоїть різьблений образ: суворий, з закам'янілим скульптурним обличчям Лесь Курбас і мертво-бліда маска в пенсне тендітного Павла Тичини. І ще запам'яталось: не було на похороні В. Коряка, давнього побратима, а пізніше завзятого опонента покійного. Припускаю, що саме така смерть Хвильового була для нього тяжким ударом. Він не мав ні сили, ні відваги прийти і глянути навіть у мертві очі М. Хвильового.

Перед першою годиною по полудні труну винесли і поставили на спеціальну плятформу авта. Публіки звідкись набралось повно. Вона не вміщалася ні в залі, ні в подвір'ї і заповнила геть ріг Каплунівської і Пушкінської вулиць. Авто поволі рухалось Пушкінською вулицею на міське

кладовище. За автом ішли: мати, сестри, дружина з донькою і найближчі друзі з родинами: М. Куліш, Лесь Курбас, І. Дніпровський. За ними: М. Йогансен, П. Тичина, О. Досвітній, Г. Епик, Ю. Яновський, В. Сосюра, Іван Сенченко, П. Панч і багато інших. Здається, грала оркестра, яку прислала спілка друкарів. Звучала якась жалобна мелодія. Антоніна Куліш у своїх спогадах пише, що то був похоронний марш Шопена. Не знаю. До мене ця музика не доходила. Я тільки бачив силу народу, знайомі обличчя письменників і труну з квітами. Бачив, що Майк Йогансен, цей плечистий, високий, з виглядом спортсмена поет, не соромлячись, відкрито плавав. Поруч ішов П. Тичина. Тут же зосереджений у собі твердим військовим кроком ступав О. Досвітній. Він міцно тримав під руку П. Тичину, який, здавалося, коли його не тримати, ось-ось спіткнеться й упаде. Мовчазне, аж пожовкле обличчя Тичини справляло враження сновиди. Він, здавалося, навколо нічого не бачив. Не помічав ніби, як схлипував, як текли сльози в його сусіди зліва Майка Йогансена, не чув, як плакали десь недалеко жінки. Він маніякально посувався в масі вперед і вдвлявся лише туди, де похитувалась труна з його другом, якому він присвятив один з найкращих своїх творів «Вітер з України».

На цвинтарі були дві промови. Від Оргкомітету спілки письменників України говорив Іван Микитенко, а від ближчих друзів покійного — Петро Панч. Як Микитенко тут, так і Кириленко в будинку Блакитного, обидва вони висловлювали офіційний погляд влади на самогубство Хвильового. Вони натякували дещо з його заслуг, а докладно пригадали всі його помилки і провини. Не забули сказати, що в свій час «Хвильовий проповідував український націоналізм, зафарблений троцькізмом» (І. Кириленко); що він, замість того, щоб остаточно виправити свої помилки, не повертається до партії, втрачає мужність, заходить в глухий кут індивідуалізму, з якого вирішує знайти «вихід у небуття». Це вчинок безглуздий, «який не має нічого спільного з званням члена комуністичної партії» (І. Микитенко).⁴

Лише промова П. Панча прозвучала людяніше, а міс-

⁴ Цитати обидвох промовців узято з «Літературної газети», ч. 10, 27 травня 1933.

цями навіть щиро. Він говорив тяжко, ледве видушував з себе слова, видно, говорив не те, що хотів сказати, слова вискакували коряві, намагався хоч будь-як увійти в офіційний тон, проте не лаяв, не засуджував, а ствердив: «Талант Хвильового незвичайний. Ми, радянські письменники другого призову, майже всі вийшли у далеку незнану літературну путь під знаком невгамовного, запального і романтичного Хвильового». І ще додав, що своїм пострілом Хвильовий «зробив пробоїну не тільки в скроні, але й у наших лавах. Зроблено пробоїну таку, якої сьогодні закрити комусь одному не під силу». І хоч ці задушевні слова були приглушені оптимістичними деклямаціями Кириленка, Микитенка, а ще десь збоку, спеціального емісара Москви А. Безименського,⁵ проте поховали Хвильового все ж таки як радянського письменника. Але проминув якийсь місяць часу, як ситуація різко змінилася. У ЦК партії прочитали, мабуть, уважно, адресований їм передсмертний лист Хвильового і збагнули, що тут була не «втрата мужности», не «брак революційного гарту», не «інтелігентська розмагніченість», не «остання помилка», а останній свідомий удар проти партії та її політики. Тому самогубство Хвильового було відразу скваліфіковано як акт «демонстративно-ворожий» і вся діяльність його засуджена як націоналістична. Хвильовий стає синонімом «ворога народу». Всі його твори вилучають з бібліотек, вони потрапляють на поліційний індекс, а саме ім'я Хвильового зникає з офіційної історії української літератури. Більше того: майже всіх його однодумців, ба й просто сучасників, арештовують і знищують в концентраційних таборах смерти. Красномовно промовляють про це такі, за нашими, може, й не зовсім повними підрахунками числа: з 260 активно діючих на 1930 рік українських письменників було арештовано, розстріляно й вислано в концентраційні табори 228. Такий апокаліптичний баянс розправи Сталіна та його агентів над українською літературою 20-их років, що під проводом і гаслами Хвильового хотіла вийти на свій власний, незалежний від Москви, творчий шлях розвитку.

Григорій Костюк

⁵ Безименський «Ще запекліше боротися з впливами класового ворога». «Літературна газета», ч. 10. 27 травня 1933.

ОСТАННІЙ ТВІР МИКОЛИ ХВИЛЬОВОГО¹

1933 рік. Травень. «Цвіте червона Україна!» — деклямують поети. Цвіте... Люди лазять на дерева, обривають цвіт, їдять і... умирають під деревами... Але це дрібниця. На Україні — «щасливе, радісне, заможне життя». «Жити стало краще, жити стало веселіше». Так сказав сам «наймудріший» — Сталін. Так само говорить Постишев, щойно висвячений у Москві на «вождя українського народу». Щождо цих опухлих і конаючих на вулицях, то це все «куркулі», «саботажники». Вони позакопували свій хліб у землю, щоб не дати його більшовикам для успішного виконання п'ятирічок. Тепер самі демонстративно вмирають на вулицях з метою контрреволюційної агітації. Взагалі — все було б чудово, аби не так багато «ворогів народу». В тюрмах не можна зачинити дверей — так тісно набито в камерах. Щогодини виносять з камер мертвих, але їхні місця вже заповнюють нові в'язні. В підвалах ДПУ щоночі стріляють без суду. Петлюрівці... Готували повстання, щоб відірвати Україну від братньої Москви. «Вище більшовицьку пильність!...»

¹ Нарис Василя Гришка, що вперше був опублікований в журналі «Український засів», ч. 1, Харків, 1942 р. — це спроба засобами мистецького узагальнення й психологічної типізації відтворити передостанні дні життя Хвильового та збагнути причину його трагічного кінця. Історико-літературна вартість цього документу поперше, в тому, що це єдина річ, яку написано ще в Україні порівняно на свіжу пам'ять (весна 1942 року); подруге, що автор її належав до тієї харківської літературної молоді, яка саме в ті тяжкі для Хвильового роки творчо утверджувалась і дуже вникливо приглядалась до подій на літературному фронті; потретє, автор знав добу, добре знав політичне й літературне підсоння весни 1933 року, й тому в правдивих образах змалював драматичну ситуацію 13 травня 1933 року.

Текст узято з авторового передруку нарису в «Українських вістях».

Харків. «Квітуча столиця квітучої України». Кипить, вирує життя. Особливо на базарах і біля крамниць. Все місто стоїть у чергах по хліб. А поруч ще більші юрби прибулих із сіл. Простягають руки, хоч знають наперед, що ніхто нічого не дасть. Вмирають перед очима байдужих людей. Цим тепер нікого не здивуєш. Кожний день на кожній вулиці доводиться переступати трупи. Дякувати Постишеву, що розпорядився очистити вулиці від цього «бруду». Вантажні авта їздять по місту, підбирають трупи, обливають карбовкою і вивозять на звалища за місто... Але це все дрібниці. Послухайте нову пісеньку з кінофільму, «Веселі ребята»: «І той, хто з піснею весело крокує, той ніколи і ніде не пропаде»...

В будинку літератури ім. Блакитного — конференція українських письменників. Виступає Постишев. Новоспечений «вождь українського народу» привіз із Москви останні директиви щодо української культури. І ось чуйний московський більшовицький пес водить носом у всі боки й вигукує: «Націоналізмом тхне!» Хоч він і не знає української мови, і українських письменників ніколи не читав, але московське «нутро» йому підказує, що українські письменники — це все «націоналісти». В українській літературі, так само, як і в сільському господарстві та промисловості України, діють вороги, саботажники. Чому у віршах, і в повістях так мало «пафосу»? Де «герой нашого часу», веселий «парень», ударник-комсомолец? Знову в творах з'явилась тінь матері-вдовиці, тобто України. Ясно, це все залишки «контрреволюційного націоналізму», «хвильовизму». Треба «викорчувати з корінням український націоналізм на культурному фронті!»...

В залі, геть у кутку, непомітна серед різноманітної публіки, сидить маленька, скромна людина в сірому буденному одязі. Це й є той, кого мають на увазі всі промовці, що в своїх виступах говорять про «хвильовизм», як «український націоналізм на культурному фронті». Це — Микола Хвильовий. Це він у часи, коли це ще було можливим, гаряче обстоював відмінність української культури, її визволення від згубних московських впливів і орієнтував її на Західню Європу. Це він у своїх книгах «Камо грядеши»,

«Думки проти течії», і в романі «Вальдшнепи» підняв хвилюючі проблеми, буття молоді української літератури і створив систему поглядів української «молодої молоді» — «хвильовизм». Тепер усі його твори суворо заборонені, а сам письменник перебуває під постійним наглядом ДПУ. Але він не здається. Будучи змушеним заявити в пресі про свою відданість партії більшовиків, він уже кілька років не пише жодного твору. Це багатомовне мовчання зрозуміле для всіх. Навколо імени Хвильового уже протягом років створилась атмосфера чарівливої таємничості. Сам письменник став поетичним образом для маси його прихильників. А його прихильники — вся українська молодь...

Постишев вимагає від письменників «перебудови». Вимога поставлена як дилема: або — або. Поважність цієї вимоги якнайкрасномовніше підкреслює величезна насиченість залі людьми в формі ДПУ. Вони охороняють «вождя» і пильно розглядають кожного письменника. Адже це все люди ненадійні і ще хто зна, чи не терористи... І от під гіпнотичним поглядом їхніх очей — один за одним виходять на трибуну письменники. Кожен з них починає і кінчає свою промову вигуками на честь обох «вождів». Зміст усіх промов один: запевнення в своїй вірності «партії й урядові». Письменники викликають один одного на «соцзмагання» і зобов'язуються написати твори про «героя нашого часу». Ось письменник Григорій Епік викликає на соцзмагання Хвильового... В Хвильового на вустах ледве стримувана усмішка... Але погляди всіх звернені на нього. І він, трохи збентежений, приймає з місця виклик... Конференція продовжується далі... Нудно... І він встає і непомітно зникає з залі...

Він іде задуманий, шумливими вулицями завинутого в вечірній серпанок Харкова. Спостережлива увага письменника занотовує один за одним клаптики життя великого міста... Ось — яскравим блиском вабить очі розкішна вітрина «Торгсіну». За склом вітрини ледве вміщуються найрізноманітніші харчові вироби. Все за золото. Пишні відгодовані спекулянти юрбляться біля входу до крамниці. А біля вітрини лежить, розпластавшись на тротуарі, жажливий опухлий мрець — молодий селянський парубок. Тільки

б простягнути руку, розбити скло — і був би рятунок від голодної смерті... Прохожі ні трохи не збентежені такою картиною, мовчки минають труп. Що тут дивного? Письменник зупиняється над трупом. У ньому прокидається якась незрозуміла злість. Чому ці люди вмирають, а не розбивають «Торгсінів»? Невже це той самий народ, історія якого сповнена вщерть бурями героїчних повстань?.. Він іде далі. За ним біжить обідране хлопча з простягнутою рукою: «Дайте!.. Дайте»!.. Коли хлопча дістає милостиню, до «доброго дяді» підбігає ще цілий гурт безпритульної, голодної, брудної дітвори. «Дайте!.. дайте!.. дайте!» — лине з усіх боків. Письменник завертає в темний провулок. І зразу — назустріч йому, як жахливий привид, — з'являється подоба людини — кістяк у чорному вбранні. Це висохла до кісток селянська жінка. На руках у неї дитина. Дитина мертва: ноги, руки і голова дитини повисли в повітрі. «Де тут кладовище?» — беззвучно шепоче жінка. Вона хоче піти вмерти на кладовищі, щоб її разом з дитиною поховали по-людському, а не везли, обливою карбовкою, у вантажній машині на звалище, як собаку... Від цього видовища стає моторошно. Він знову виходить на яскраво освітлену вулицю. Бравурні звуки маршової музики з радіоли на перехресті цілою зливою обдають його: «Живем ми весело сьогодні, а завтра буде веселіш!»...

Нарешті він дістався додому. Сідає, знесилений якоюсь незрозумілою втомою за стіл у своєму кабінеті. Впадає в очі свіжий папірець на столі: знову видавництво настирливо прохає написати щось свіже. О, він і сам би хотів написати щось свіже, але... Хіба можна писати, коли в думках і почуттях такий хаос!.. Він, що так щиро привітав революцію, вже давно відчув, що нею спекулюють спритні гандлярі. Але він так був закоханий у свою власну революційну ілюзію, що з нею легко розлучитися не міг. І він віддався увесь тяжким суперечливим думкам, які вже роками краями його душу і кожен день життя перетворювали в катування.

На другий день всі газети розписали на всі лади новину про соцзмагання Хвильового і Епіка. Зранку до Хвильового прибіг репортер довідатись про назву і тему майбут-

нього твору і вже приніс чек на аванс з побільшеного гонорару. Письменник мусів експромтом вигадати назву і тему свого ще й не задуманого твору. Це буде роман «Комсомольці». В ньому він має створити ідеальний образ молоді радянської людини. Він навіть вигадав уже ім'я головної героїні роману — Єва. Через день все це опубліковано в газетах. Треба було братись до писання. Це «треба» відчув письменник на собі як нависний тягар. Але хіба не так робились «творчі задуми» і «надхнення» всіх радянських письменників?..

Тим часом відбувались знаменні «літературні» події. Цими подіями були не появи нових томів творчості, а все нові й нові арешти серед письменників. За наказом Постишева ДПУ «очищало» українську літературу від «українських націоналістів» і зрештою — просто від українських письменників. Першими жертвами впали письменники з групи «Західня Україна», за ними пішли «неоклясики», на черзі стояли «ваплітяни», надхненником і ідейним керівником яких був Хвильовий. Про це говорили вже скрізь. У пресі і на зборах до цього готували вже громадську думку. Друзі радили Хвильовому якнайскорше кинути розлученням більшовицьким псам якийсь стовідсотково — льоальний літературний сурогат, щоб заткнути горлянку їхній «пилній» критиці. Саме з таких міркувань ваплітянець Епик блискавично закінчив і здав до друку роман «Петро Ромен». Патос сталінського «соціалістичного будівництва» в романі був настільки штучно надуманим, що роман цілому справляв враження тонко задуманої сатири. Але відразу цього не помітили, і газети захлинались від похвал. Тоді в Хвильового виник оригінальний задум написати цілком видуманий нереальний твір, в образах якого будуть втілені його революційні ілюзії, такими, якими вони живуть в його серці, а не такими, якими вони, виявлялось, були в потворній сталінській дійсності. Разючий контраст життя й людей, яких він введе в творі, з життям і людьми, які є справді, будитиме в людей критичну думку. А офіційна критика буде задоволена, бо найбільша нереальність твору і є саме тим «соціалістичним реалізмом», якого так домагається Сталін від радянських письменників.

Письменник з запалом узявся до праці. Скоро він увесь віддався їй. За працею, на якийсь час забулось усе. Він днями нікуди не виходив і, не бачачи навколо того, чим жило в той час місто, почував себе серед своїх вигаданих героїв і вигаданих подій цілком добре...

Та раптом звичайний телефонний дзвінок порушив усе. Дзвонили з квартири письменника Ялового — найближчого з друзів Хвильового, співініціатора ВАПЛІТЕ. Схвильований жіночий голос сповістив про... несподіваний арешт Ялового!.. Хвильовий був вражений цією звісткою в саме серце... Почалось!..

Все ілюзорне примирення з жорстокою дійсністю через творчість — зникло, як не було. Все заповонила собою болюча звістка. Друг у лапах ДПУ! За звичайним методом цих людоловів — за ним прийде черга на інших. Річ певна — і проти нього вже почато справу. Адже йдеться про розгром творців і членів ВАПЛІТЕ...

В одну мить перед Хвильовим постала вся безрадісна перспектива майбутнього його і його друзів. Всіх виловлять поодинці і винищать тихцем, так що ніхто й не знатиме. І, власне, за що? За щиру віру в святую справедливість народної революції, до якої немає ніякого діла спекулянтам революційними гаслами, що самозванно пошились у «вожді» цього обдуреного народу... Кого ж вони тепер знищать, ці «вожді»? Людей, що на своїх плечах винесли весь тягар революційної боротьби, і, як і весь народ, не одержавши нічого, створили трони для них, випадково винесених хвилюю наверх, тиранів... Хвильовий пригадає свою молодість. І серце його крає пекуча образа. Вся молодість його згоріла в огнях революційної бурі, в ім'я... в ім'я чого? В ім'я сьогоднішнього безглуздя... Разом з ним такий же життєвий шлях пройшов і Яловий. А тепер що? Смерть в ім'я кар'єри Постишева?.. Ні! Не може цього бути!.. Невже остаточно загинула революція? Хіба вже немає людей, що все це розуміють?

Хвильовий, охоплений якимсь незрозумілим, раптово нахлинулим почуттям, гарячково вибігає з дому. Куди поспішає він, вриваючись в плінний натовп прохожих на тротуарі?.. Він біжить до ЦК партії. Адже він ще фор-

мально член партії, і до цього часу ЦК ще на нього зважає. Його знає вся Україна, увесь Радянський Союз. Сталін постійно цікавиться ним. Вони мусять тепер вислухати його і припинити це безглуздя на Україні. Він їм доведе, що Постишев помиляється. Постишев не знає України, українського народу, і своєю терористичною політикою вбиває віру людей в справедливість великої революції. Навіщо заарештовувати таких чесних українських революціонерів, як Яловий та інші? Це злочин...

З такими думками прибіг він до будинку ЦК. Але на вході в будинок його зупинив охоронець ДПУ: «Перепустка!» З того часу, як сюди приїхав з Москви Постишев, заведено суворий контроль відвідувачів ЦК. Скільки не намагався Хвильовий, як раніше, пройти просто з партійним квитком, нічого з того не вийшло. Він підійшов до телефону. Але всі його дзвінки лишилися без відповіді. З надзвичайно неприємним осадом на душі покинув Хвильовий будинок ЦК... Куди ж піти і що зробити?.. І раптом нова думка піддала йому нової надії. Він піде просто до ДПУ. Адже там мусять бути не якісь партійні бюрократи, а віддані революції ветерани-чекісти. Вони, певно, не знають, кого віддають до їхніх рук, як «ворогів народу». Він розкаже їм усе, і вони його зрозуміють...

І ось він уже біля ДПУ. Він протискається крізь густий натовп людей до дверей комендатури. Але раптом він помічає, що цей натовп — не випадкове скупчення людей. Це черга до комендатури ДПУ. Всі хочуть пробитись туди так само, як і він. Він оглядається навколо. Жінки, старі, діти, селяни, робітники, інтелігенти. Змучені, з сльозами на очах. Він прислухається до їхніх розмов і довідується, що це все люди, які хочуть дізнатись у ДПУ про долю заарештованих батьків, чоловіків, синів. Багато з них товчуться тут уже тижнями, але до «начальства» нікого не допускають і нічого не говорять про заарештованих... Хвильовий кидається до других дверей. Там його зупиняють, як і в ЦК, словом — «перепустка!» Знову відчайдушні намагання порозумітись за допомогою телефону. Але телефон просто мовчить. Не лишається нічого іншого, як облишити і цей намір... Він зупиняється на вулиці біля

ДПУ — і жодної думки немає тепер у його голові, тільки гірке почуття образи... І ось він бачить картину, з тих, що ніколи не забуваються. Мимо нього кінний конвой ДПУ жене, як худобу, великий гурт селян. Це ті обідрані й голодні, опухлі від голоду українські селяни, яких можна бачити на кожному кроці. Але ці не схотіли просто покірно вмерти на вулиці, як мільйони інших. Тепер вони помруть у льохах ДПУ, як сотні тисяч таких...

Уже вечоріє.

Хвильовий зривається і швидко йде вулицею далі. Куди?.. Для чого?.. Він не знає. Він просто йде, щоб не стояти і не споглядати жажливих картин цього проклятого року... Але їх ніяк не можна обминути. Вони нагадують про себе кожною дрібницею. Ось вони ці «дрібниці»: на розі кинулась під трамвай молода дівчина; на тротуарі спіймали хлопчика, що вкрав булку-франзольку і побили до непритомности; біля ліхтаря стоїть п'яний старий робітник і вигукує на всю вулицю: «За що ми боролись, за що кров проливали?», додаючи сороміцьку лайку; його намагається потягти за собою міліціонер і сюрчить у сюрчок на всю вулицю... Тим часом з дверей і вікон розкішного ресторану лунають нахабно-непристойні звуки фокстроту «Румба». Самі галіфе ДПУ і тонкі крепдешини жіночих убрань змішалися в п'яній ситій юрбі відпочиваючої партійно-урядової «знаті», охопленої хитливим еротичним танком... Хвильовий знову збочує в глухі віддалені вулиці. Але там ще жажливіші картини... В миршовому скверіку голодне дівча за вбогу вечерю віддається п'яному червоноармійцеві... Під кущем ночує ціла селянська сім'я, що мандрує в пошуках хліба... Хулігани і злодії нишпорять по закутках, шукаючи жертв... Довго ходить Хвильовий темними завулками і ніде не може сховатись від убійчих вражень потворної дійсности. Він знову прямує до шумливих, яскраво освітлених вулиць. І раптом він помічає, що скрізь, де б він не був, — завжди присутній ще хтось другий, невідомий... Увесь час на певній віддалі від себе він помічає якусь темну загадкову постать. Нарешті це просто таки впадає йому в вічі, і він починає раз-по-раз оглядатись. Так... Якась людина супроводить його під час усіх його

нічних мандрів по місту... Він виходить знову до центру. Тут, загубившись між людьми, він перестає помічати присутність невідомого. Вже пізно, і він прямує додому. Але на площі, перед будинком письменників «Слово», він знову відчуває позад себе присутність загадкового супутника. Він озирається і виразно бачить ту саму темну постать. Тоді йому стає зрозуміло: за ним слідкують...

Це відкриття було останньою краплиною гіркої отрути в роз'ятрену нестерпним болем душу письменника. Зайшовши до своєї кімнати, він враз відчув різко і гостро свою приреченість. Так почуває себе переслідувана жертва, загнана в глухий кут, з якого немає виходу...

Безсило опустився в фотель біля свого робочого столу. На столі, як найдошкульніша насмішка, лежала записка від видавництва з вимогою надіслати рукопис роману «Комсомольці». Хвильовий боляче усміхнувся і взяв до рук свій рукопис. Яким жалюгідним і гидотно фальшивим здалося йому тепер все те, що витворило його штучно роздумухане «надхнення»... Ні!.. Цього байстрюка він не пустить у світ!..

Але що робити?.. Писати, як хочеться, — не можна. Жити ж не пишучи, для нього рівнозначно смерті...

Що ж?.. Умерти?..

Ця думка раптом йому уявилася такою самозрозумілою і простою, що здалося враз, ніби це й є той вихід із становища, якого так шукала душа... Власне, ця думка вже не раз приходила йому в голову. Образ холодної цівки нагана, прикладеної до гарячої скроні самогубця, вже не раз напрошувався йому на перо. І ось тепер знову уява вималювала цей спокусливий образ... Рука сама потяглася до шухляди, де зберігався наган — його вірний товариш з буряних літ революції. З приємністю відчув холодок заліза в гарячій руці.

Довго дивився на вороний відблиск зброї і в уяві малював до найменших подробиць завтрішний день... Прийдуть службовці ДПУ, напишуть сухоказенного акта про самогубство, конфіскують усі рукописи, а в пресі пустять якусь брехливу версію. Мовляв — захворів на грипу і в нападі гарячки наклав на себе руки. Ніхто не знатиме, що

підвело цей наган до скроні. ДПУ зберігає таємницю міцно...

Ні! Він так не зробить! Кров'ю своєю він напише свій останній твір, який здивує всю Україну і змусить її відсахнутися від потворної облуди більшовизму, який загубив і її, і його...

Він був у справжній творчій екстазі. Очі йому горіли надхненно... До самого ранку просидів за своїм робочим столом. А коли під вікном задзвеніли перші трамваї, він весело й бадьоро підвівся і вийшов до загальної кімнати. Дружина ще спала, донька Люба збиралася до школи, а старенька мати вже лагодила снідання. Він привітався, як завжди, з поцілунками й жартами. Повідомив, що сьогодні він запросить до себе друзів, отже треба приготувати чай. Потім підійшов до телефону і став дзвонити до своїх друзів-письменників. Усіх запросив прийти сьогодні до нього, послухати його новий твір, який він написав порядком соцзмагання з Епіком. За годину у Хвильового вже був Досвітній і Куліш. Сходились інші письменники... Всім упав у вічі незвичайно піднесений настрій Хвильового. Він був схожий на людину, що трошки випила. Багато розмовляв і сипав дотепами. За чаєм розійшовся ще більше. Взяв гітару і з почуттям проспівав кілька своїх улюблених пісень. Всі були захоплені. Але всі з нетерпінням чекали початку читання нового твору. Хтось нагадав про це Хвильовому.

— Ах, так! — схопився Хвильовий, щось пригадавши. І, споважнівши, промовив:

— Друзі мої! Сьогодні я вас справді здивую. Мені так тяжко було написати цей твір... Але я зрозумів, яким мусить бути письменник в цю сталінську епоху. І тому в мене з'явилося таке надхнення до цього твору... Може сьогодні навчу я і вас, як треба і як не треба писати в наш час...

З цими словами він швидко зник за дверима свого кабінету.

Кілька хвилин чекали друзі з повній тиші, доки вийде Хвильовий з новим твором...

Раптом у кабінеті письменника почувся короткий, як

тріск, револьверний постріл. У ту ж мить кинулись друзі до кабінету.

За столом, відкинувши голову на спинку крісла, сидів Хвильовий...

В опущеній руці тримав він міцно стиснутий наган... Кругом крісла, як сніг, біліли клаптики подертого на дрібні шматочки роману «Комсомольці». На них яскраво червоніли бризки крові...

Василь Гришко

**ІЗ ЩОДЕННИХ НОТАТОК
ПРО САМОГУБСТВО
М. ХВИЛЬОВОГО І М. СКРИПНИКА¹**

5 — VI — 33

Вичитав з галицької радянофільської газетки «Гарт» про самогубство М. Хвильового. Сталося воно через... «розмагнічення енергії», як повідомляє «Гарт», а було Хвильовому тільки 41 рік! Та більше ніяких причин газетка не наводить і ніяких деталей не подає. Чи залишив Хв(ильовий) якогось передсмертного листа, а коли залишив, то що саме в ньому писав? Нічого про це в «Гарті» немає. Газетка тільки вилаяла Миколу Хвильового, повчально похитала головою та й годі.

Мені думається, що коли Хвильовий залишив передсмертного листа, то в ньому він не «розмагнічення своєї енергії» подав за причину смерті, а щось інше. І чогось мені думається, що це інше є не що інше, як те, про що йому весь час хотілося кричати. Він не вмів крикнути, як слід, бідолаха. Він навіть помилявся в своєму крику, але це все ж таки був крик, а не «розмагнічення енергії». Він тільки добре і без помилки бачив і відчував, що треба тікати від Москви... культурно. Він гадав, що тікати треба до Європи. Він прекрасно знав, що та Європа була буржуазна і водночас (мені здається) він був добрим комуністом. Отже, коли він уважав за потрібне тікати від комуністичної Москви до буржуазної Європи, то це значить,

¹ Текст узято з невеликими купюрами з окремого нерегулярного записника за 1924-1933 рр., який зберігається в архіві Винниченка, УВАН у США, Нью-Йорк. Повністю цей текст був друкований у журналі «Сучасність», ч. 9, Мюнхен, 1971, стор. 7-18.

що він хотів тікати, як то кажеться, хоч чортові в зуби, аби подалі від Москви. «Культурно», «культурно», от що важливе. Себто, читай, і національно. Хвильового, розуміється, страшенно вилаяли, заплямували, зганьбили і ту пляму весь час підновляли й підсвіжували черговими лайками. Микитенки,² що ніколи не будуть хворіти на «розмагнічення енергії», які ніколи не кликатимуть «геть од Москви», ті багато зробили, щоб загнати бідного втікача в смерть. Вони вже постаралися показати на кожному кроці, який поганий хлопчик М. Хвильовий і які вони хороші слухняні дітки.

Боже, яка це старенька казочка на Україні. Казочка про добру тіточку Москву та слухняних і неслухняних українських діток... Вона почалася від Богдана Хмельницького і переходить через усю майже 300-річну історію «злуки». Хвильових тільки, на жаль, було дуже мало в ній. Коли б їх було більше, вони б не кінчали самогубством і Микитенкам не було б приводу лаяти їх за «малодушність» і «розмагніченість». Та й самих Микитенків не було б, бо здійснилась би мрія Хвильових «геть подалі від Москви» чи монархічної, чи соціалістичної, чи комуністичної, а тільки геть, геть, подалі від неї!

Вся Україна не може піти, так він сам пішов. Це єдине, що він міг зробити. Недобре зробив? Ех, легко сказати «недобре». Легко Микитенкам, б'ючи себе в груди, «плямувати» й бити лежачих і зв'язаних. Я не лаю, а тільки на всю душу мені боляче, що гинуть Хвильові.

Ille du Levant, 12 — VII — 33

Одна з характерних рис стану смерті є та, що мертві не мають більше зносин з живими. Вони можуть десь там, на тому світі, існувати собі (чи не існувати), можуть бути в раю, чи в пеклі, чи просто так в етерних просторах, це

² Мова йде про Івана Микитенка, прозаїка і драматурга, генерального секретаря ВУСПП (Всеукраїнської спілки пролетарських письменників) та про відомого її ідеолога. Вславився своїм сервілізмом, прислужництвом перед тодішньою «генеральною лінією партії» та безоглядною боротьбою проти ідей Хвильового та його однодумців. Ця далеко не почесна роль не врятувала його. У фіналі сталінського терору 1937 року і він застрелився в лісі.

справа їхня та тих сил, що цим заправляють. Але до живих мертві не можуть торкатися. Це абсолютний закон. Спірити запевняють, що вони можуть зноситися і зносяться з померлими через спеціальних індивідів (медіумів), що мертві все пам'ятають, розуміють, знають, бачать, чують. Перевірити цих медіумів досі не вдалося критично на-строєним дослідувачам. Але для мене це великої ваги не має, бо чи з медіумами, чи без медіумів моє становище щодо України майже тотожне зі станом мертвих. Я можу собі тут в Європі існувати чи не існувати, можу все пам'ятати, знати, розуміти, бачити й чути, але якнебудь торкатися до «живих», себто до суцільних на Україні й у Союзі Рад. Республік, я не можу. Це для мене такий самий абсолютний закон, як для Шевченка, Коцюбинського, Володимира Мономаха, Хмельницького і мільярдів інших простиших чи недавно померлих людей. Можливо, що спіри-там через медіумів пощастило б побалакати з Шевченком, але це не значить, що Шевченко може, коли схоче, зно-ситися з живими. Отак само є й зі мною. Медіумові Дорошеві³ з Донбасу пощастило перемогти всі перепони законів суцільного (а головне — ДПУ) й викликати мене з потойбічного світу на розмову. Я на поклик медіума пі-шов і написав Дорошеві листа. Але що з того? Хіба можу втручатись у їхнє життя, впливати на нього? Та я так само, як мертві, не можу навіть і звістки подати про себе. Я — цілком мертвий для тих, що живуть у СРСР. А вони для мене, як для Коцюбинського.

Але це питання тут мене не цікавить. Я хочу тільки сам собі виразніше з'ясувати й уявити своє становище щодо України. Це становище, кажу, є найближче до становища мертвого. Що я в дійсності живіший може за всі ДПУ всього Союзу і фізично і духовно, що я все розумію, бачу й чую, що діється в Україні (в рамцях, розуміється, того, що може бути бачене простими смертними і не належними до

³ В. Винниченко має на увазі великий, нельояльний до радянської влади лист, підписаний якимось Дорошем із Донбасу, що прийшов на початку, здається, 1933 року на ім'я Винниченка у Францію. Лист і, мабуть, копія відповіді Винниченкової зберігаються в архіві письменника. Цей документ ще належно не вивчений.

ДПУ і Політбюра ВКП) — це ваги не має, бо й широко-клясично-мертві теж, може, все чують і бачать. Важливе те, що я так само, як і вони, і розумію, і бачу, і пишу оце немов на тому світі. Дивлюсь собі з висот одвічного етеру на грішну, бідну, замучену Україну, бачу, що там діється, жахаюся, мучуся, лютую, навіть пекучим криком кричу іноді, але й мій жах, і лють, і сум, і крик — усе як у сні: беззвучне, непорушне, без ніякого впливу і відгону там.

Отже, з'ясувавши собі свій стан і навіть назвавши його відповідною назвою, я повинен і надалі поводитися відповідно до нього. Принаймні в цих записках. Я їх назвав «Думками про себе» (себто — думки не вголос). Це — правильно, але мусить бути поправочка, чи краще сказати додаток: ... «людини на тому світі». Таким чином це будуть «Думки про себе на тім світі».

А звідси вже повинен бути такий висновок: ці думки мають бути об'єктивні, безсторонні, щирі, сміливі, одне слово — такі, які можуть бути в людини, що вже на тому світі й не має ніякого доступу на землю, а значить і ніяких пристраснів та почувань, які звичайно роблять думки не-об'єктивними, пристрасними, нещирими, — ні страху для себе, ні бажань для себе, ні розрахунків щодо себе.

І правда, я знаю й розумію, що там десь «на землі» повинні про мене як не говорити, то дещо шепотіти або думати (ну, хоч тоді, коли читають мої книги) — знаю, що це шепотіння не завсіди й прихильне чи справедливе, знаю, що вголос іноді й лають мене і лають дурновато-несправедливо (найбільш обурлива несправедливість є несправедливість дурна) — знаю це, а мені цілком це байдуже, до такої міри байдуже, що дійсно неначе я вже на тому світі. Але коли є ця байдужість «потойбічна», то значить, може бути й спокій, і об'єктивність, і щирість, і сміливість.

Отже хай тепер будуть:

«Думки про себе на тім світі».

І от найближча думка про самогубство Скрипника. Ще так недавно думалось про самогубство Хвильового. Тепер доводиться це робити про нову втрату. І так само, як по

смерті Хвильового, товариші їхні проводжають у могилу і його тіло докорами й лайками.

Чому так? Чому докори в малодушності, чому лайки, а не вирази жалю, туги за померлими товаришами, за загубленими для життя цінностями, за вибулими працівниками для «будівництва соціалізму»? Чому так? Ну, хай люди виявили слабкість духу, не витримали якоїсь ваги життя й відібрали собі життя. Невже ж за це треба лаяти своїх товаришів? Не пожаліти, не вдуматись, через що саме це сталось?

Отут оці недобрі товариші й виказують самих себе. Цими докорами й лайками вони викривають, де саме лежить причина самогубства тих «малодушних». Коли вони сердяться й лаються, то значить, вина в них самих за ці смерті, вина в тих умовах та обстановці життя, в яких довелося бути померлим. Річ, очевидно, не в малодушності, а в неможливості повестися інакше в тих умовах.

Так міркую собі я, людина на тім світі. Мої міркування не призначаються для агітації чи для створення якоїсь у когось опінії. Я самотній, як жук, такий самий померлий, як і Хвильовий та Скрипник, кого я маю агітувати?

Ні, мої міркування є дійсно потойбічні, позбавлені пристрасти й сторонности. В них головним чином діє холодна чиста логіка (А якщо іноді болюче запече обурення чи зане сум, то вони теж чисті від особистого інтересу, теж потойбічні).

Так от ця логіка й каже: коли б ці самі Хвильовий і Скрипник одібрали собі життя десь ув іншій державі (розуміється, будучи членами комуністичної партії й на прізвище не Хвильовий чи Скрипник, а якийсь Шмідт чи Дюбуа), то, нема ніякого сумніву, що їх ніхто з товаришів не лаяв би, не закидав би їм малодушности. Навпаки, оці самі теперішні суворі судді їхні виявили б гарячий жаль, сум, тугу, біль. Не тільки не було б ніяких докорів, а були б вислови гарячого гніву, обурення й ненависти до тих умов життя, до тої обстановки, до того суспільного ладу, що загнали їх у домовину. А скільки б хвали було за мужність та довготерпіння. А скільки жаху перед тими стражданнями, які, наприклад, таку людину, як старий більшовик, що бачив тюрми, каторги, війни, повстання, барикади, голод, пошесті, який тридцять років боровся в

рядах партії проти всякої гидоти та страхіть життя і ніколи не лякався, не впадав у слабодухість, — таку людину примусили злякатися, знеслили її, знівечили її волю й погнали в смерть. Що то, мовляв, за нестерпні страждання повинні були бути і що то за лад, який міг таке страхіття створити!

Напевне *так* кляли б і кричали б оці самі судді про якихось іноземних Хвильового і Скрипника. І коли вони цього не роблять щодо українських, то це зрозуміло: з кого ж вони могли б жахатися, на кого обурюватися, кого ненавидіти? Ясно, що вони до такої об'єктивності ще не доросли, щоб самим собі в лице плювати.

Але все ж таки, яка могла бути причина самогубства? В мене немає ніяких даних і тільки є одне джерело пояснення всяких темних, неясних, загадкових явищ — це чиста логіка, холодне, спокійне, потойбічне міркування. Отже міркуймо потойбічно.

Насамперед, у тому самогубстві звертає на себе увагу той факт, що самогубець ніби не лишив по собі ніяких пояснень своєї смерті. Принаймні ніде в пресі не було оголошено ніяких його посмертних листів, заповітів і т.п., що, звичайно, лишається самогубцями. Думати, що Скрипник дійсно нічого по собі не лишив — чиста елементарна логіка ніяк цього не дозволяє. Людина, що тридцять років пробула в партії, що 30 років жила в товаристві певних людей, що була пройнята спільними з ними цілями, ідеями, способами й засобами їхнього здійснювання, що була зв'язана з ними цілим циклом дій, скута з ними одною відповідальністю, людина, що стояла на найвищому гребені історичної хвилі, щоб ця людина зійшла самовільно в домовину, не сказавши й слова ні товаришам, ні суспільству, ні історії, — це річ неможлива, це — абсурд, це відкидається *абсолютно*, як гадка, що вода може горіти, так само, як нафта, бо і та і та — мокрі.⁴

⁴ Ці логічні припущення В. Винниченка в еміграції відповідають повністю правді. М. Скрипник залишив після самогубства великого листа, адресованого до Політбюра ЦК КП(б)У. В листі осудив новий курс національної політики і мотивував причину своєї смерті. Цей лист ніколи не був опублікований. Згадка про нього та кількарядкова цитата з цього листа появилася була в пресі відразу після смерті М. Скрипника. Також у літературному та політичному світі тодішнього Харкова ходили про цього листа чутки і перекази.

Не може бути ні найкрихітнішого сумніву, що передсмертного листа, з поясненням свого останнього акту в житті, Скрипник залишив. Але його, кажу, ніде не оголошено. І от це дає право логіці зробити висновок, що в тому листі було таке пояснення, яке не подобається тим, хто має силу оголосити чи не оголосити заповіт померлої в СРСР людини.

Що ж таке могло бути в тому листі, що треба ховати від товаришів покійного, від суспільства, від історії?

Очевидно те, на чому розійшлися останнім часом Скрипник і оці його товариші. З офіціальних висказів самих цих товаришів відомо, що розходження в них були на ґрунті національної політики. За цю нацполітику Скрипника товариші його скинули з посади наркома освіти, себто головного реалізатора, просувача цієї політики в масах, його за неї прилюдно лаяли, висміювали, глузували. Ми читали ці прилюдні глузування Постишева, посланця Москви, читали його загрози «погладити спину тов. Скрипникові», за якою, мовляв, ховалися клясові вороги пролетаріату («петлюрівці»). Все це відоме всім, і тут ні догадуватись, ні міркувати нема чого. Розходження цілком видне. У повідомленні і поясненні смерті Скрипника товариші його, центральні комітети ВКП і КП(б)У, кажуть, що причиною самогубства була малодушність Скрипника. Традиційна, трафаретна заяложена малодушність. А до того надзвичайно тупе й дурне повідомлення: у чому малодушність та? Чого не витримав Скрипник? З чим не боровся? Від чого втік «малодушно»? Ніякої відповіді немає на такі й подібні до них питання. І з цього логіка далі робить висновок: Скрипник одібрав собі життя на ґрунті розходження в національній політиці.

Деякі звістки повідомляють, що ЦК партії мав судити Скрипника за це розходження або, як вони кажуть, за помилки Скрипника. Але він, мовляв, злякався суду, втік у небуття.

Це не сходиться з законами логіки. Про суд *майбутній* не могло бути мови, бо суд уже, очевидно, стався. Коли Постишев *прилюдно* лає, висміює, глузує, грозиться ще дужче «погладити спину», то це вже *кара*, це вже виконання

вироку суду, який уже відбувся десь за лаштунками, з участю чи без участі «підсудного» — нам покищо не відомо. Отже, коли ЦК говорив про майбутній суд, якого немов би злякався Скрипник, то це свідомо, умисна неправда. Ще інші звістки доносять, що Скрипникові було запропоновано покаятись у помилках своїх, стати навколішки перед партією (читай: перед русскими великодержавниками, піддержаними Сталіном), Скрипник, мовляв, ставати навколішки, каятись, плювати самому собі в лице й прохати прощення не схотів. Так само не схотів він, мовляв, іти на заслання, на Соловки чи в якусь Тобольську губ(ернію) і через те пішов у смерть.

Тут у цій звістці вже є більше логічного й реального. Ставання на коліна й самоплювання це річ побутова в СРСР, це річ, у якій, крім Бога, всі смертні грішні. «Один Бог без гріха», говорить старе прислів'я, а нове есесерівське може сказати: «один Сталін без гріха», себто без самокаяття, самокритики й самоопльовування. Тільки він один ще ні разу, ні в чому, ні в якій помилці не каювся, не ставав прилюдно навколішки й не бив лобом у блювотину свого самозагиджування. А то, мабуть, нема ні одного хоч трохи видатного партійця, який би так чи сяк не був би цим грішним. Отже нічогосінько ні суперечного, ні неможливого, ні навіть сумнівного в такій чутці нема. Навпаки, чиста логіка мусить визнати її за необхідну правду. Коли б такої чутки, як пояснення, не було, то логіка її все одно висунула б. Нема ніякого сумніву, що Скрипника ставили навколішки і чекали від нього того, що так притаманне всім. Може, він був один із небагатьох, що досі уникли цієї форми служіння соціалізму, й йому заздрили Постишеви, і йому з гостренькою сласністю готові були «погладити спину» й нахилити його голову до блювотини, — хто знає? У кожному разі напевне для «них» не було нічого надзвичайного, екстраординарного в тому, що ще один стане навколішки й повзтима до трону «вождя» за прощенням. І напевно було б надзвичайно дивно, що цього не сталося, що замість цього людина воліла померти. Правда, багато було таких, що не хотіли визнавати своїх «помилочок», ставати навколішки і за це йшли на Соловки, на

Сибір і навіть на розстріл. Але щоб людина сама своєю волею вибрала й заподіяла собі смерть, не хочучи ставати навколішки, цього їм не часто доводилося бачити, і цим вони напевно були вражені. Та й, мабуть, обурені? Очевидно, бо в яке становище поставив їх Скрипник? Хто ж знав, що він може втнути таку штуку, що таким способом розв'яже конфлікт? Якби вони це знали, вони б, може, трошки інакше поводитись, підготувались би до такого вчинку, не зупиняли б його, а підготувались би, — приготували б певні документи, що цілком виправдували б їх і обвинувачували б Скрипника і таке інше. Тепер же вони опинились в такому стані, що навіть розумного, пристойного пояснення смерті загнаного ними в домовину старого вірного товариша на смерть не мають. Вони тільки можуть слиняво розгублено плямкати щось про малодушність.

Але логіка йде трохи далі чутки. Логіка каже, що не міг Скрипник одібрати собі життя, стрибнути в смерть тільки того, щоб не ставати навколішки. Крім смерти в нього був ще інший шлях: заслання à la Раковський, висилка à la Троцький, навіть, скажімо, тюрма чи Соловки, як багато інших (старих і молодих) комуністів. Не він перший, не він останній, — міг і він постраждати, постояти за свою правду, за свою твердість, чесність, послідовність. І, розуміється, він цей шлях виразно бачив (та ним очевидно його полякували, силкуючись поставити його навколішки). І, розуміється, не страх прикрощів, чи пониження, чи фізичних, чи матеріальних утисків, не це могло злякати людину, яка не злякалась смерті. Тут, очевидно, було інше. Звичайно, посмертні його листи все докладно пояснюють, і, можливо, дехто на тому старому світі й знає, що там є в тих листах. Я тих пояснень не маю, але я не маю ніякого сумніву, що моя логіка вгадує ті пояснення. Вони ось які:

Скрипник одібрав собі життя, поперше: 1) для того, щоб звернути увагу можновладців-товаришів на небезпеку для комунізму від того напряму нацполітики, який вони забирають. 2) Щоб своєю смертю закричати проти бруталності, дурноляпства, нахабства, лицемірства, непослідовності й керівництва «в новому курсі нацполітики».

3) Щоб своєю смертю дати гасло іншим товаришам, які хочуть бути чесними, щирими, послідовними комуністами, щоб довести їм, що його політика вже була помилкова, не була в інтересах його амбіції, чи вигод, чи якихось інших особистих або національних намірів. Бо який аргумент може бути перекональніше смерті? Заслання, чи висилка, чи тюрма, чи навіть розстріл — все це не те, все це тхне якоюсь виною, помилкою, неправильністю Скрипника і карою за це (хоч би він ані сном, ні духом, ні на крихту не був винен). Він повинен був би ждати слушного часу (може, десятки років), щоб довести, що тої вини за ним не було, що кару йому було накинено за помилку інших. Розуміється, він цього не міг допустити, коли він дійсно гаряче, непохитно, всією істотою вірив у правильність своєї дії, а особливо в потрібність, корисність, спасенність його дії для комуністичної справи, коли він бачив загрозову шкідливість тої політики, яку провадили можновладці. Він інакше і не міг зробити, коли так вірив. Він *мусів вибрати такий* спосіб переконування, *такий* засіб доказу й пропаганди, який би звернув на себе увагу, який відібрав би противникам можливість дискредитування його якимись особистими інтересами Скрипника, якимись іншими, крім інтересів комунізму, інтересами. І такий спосіб був єдиний в його обставинах: самогубство, самогубство як зойк, як пересторога, як демонстрація, як лозунг, як заповіт.

Не знаю, чи можновладці ще здібні почути цей зойк, відчуту пересторогу, чи не задубіли в склерозі бюрократизму й самовлади потрібні для цього їхні органи? Це покаже майбутня національна політика Політбюра ВКП на Україні. Покищо в закордонній пресі нема відгомону цієї політики. Можливо, що склероза уже задалеко пішла і бідним людям уже нема чим відчувати навіть зойків смерті. Tant pis pour eux!⁵

Але що ця смерть, як демонстрація, як гасло, як заповіт, як ціла програма, не лишиться не відчutoю українцями (навіть із ВКП чи КП(б)У), то тут не може бути двох гадок. Українці не пояснять про смерть малодушністю, за це

⁵ Тим гірше для них.

можна ручитися. Звичайно, кожна суспільна течія буде на своє колесо тягти всю енергію цього подвигу, але, треба думати, Скрипник не залишив цю смерть без надання належного і бажаного йому напрямку цієї енергії. Не для того він вибрав такий тяжкий і трагічний спосіб доведення своєї правоти, щоб його соціальні противники могли її викривити на користь собі. Та про це, мабуть, я все ж таки колись дізнаюся. А покищо... можу сказати Скрипникові: «Честь і слава тобі, друже, за чесність з собою, за твердість, за послідовність!»

25 — VII — 33. Куринь-робітня. Ile du Levant.

З кожною смертю сучасника, навіть особисто незнайомого, навіть клясово чи індивідуально неприязного, літня людина неначе сиротіс. Проте не буду казати взагалі, а тільки про себе: я немов би сиротію від зникнення з поверхні земного життя моїх сучасників, навіть ворожих мені. Коли помирає друг, товариш, однодумець, — чуття осиротілості є від того, що нема тої людини, поруч з якою боролосся за спільні цілі, з якою переживалосся зле й добре, оцінку якої хотілось би завсігди мати, як підпомогу і підтримку в дальшій роботі й боротьбі. Нема людини, з якою разом можна підрахувати наші здобутки й витрати.

Коли помирає людина з іншого табору, навіть ворожого, то деяке (звичайно інше) чуття осиротілості теж є, — нема кого бити, нема на кого націлятися, нема в кому персоніфікувати групове противенство. Нема тої людини, що на ній часто зупинялася думка, що через неї виникали певні почуття, якій часом хотілося «показати». Все це зникає, і відчуваєш себе, як на знайомій вулиці, де раптом на знайомому повороті зник будинок, неприємний, брудний, понурий, але такий звичний, знайомий, «свій». Замість нього — дірка. Розуміється, на місці тої дірки виникне новий будинок — гарний, чистий, привітний, але він буде *новий*, не звичний, не зв'язаний з тобою особисто, ні добрий, ні злий.

От помирають і приятелі, і вороги, і нейтральні сучасники, і я чую, що круг моєї конкретної фізико-психічної індивідуальності стає все більше і більше всяких «дірок».

Можливо, що, проживши ще років двадцять чи тридцять за кордоном і вернувшись на Україну, я почуватиму себе дуже самотньо серед мільйонів людей. Моїх сучасників не буде вже, ні ворогів, ні приятелів. Навіть особисто знайомих чи зустріну я тоді? Дійсно, неначе з того світу вернуся.

Отут іще один мотив інтернаціоналізму. Коли вважати тільки Україну за рідну мені країну, а всі інші частини землі за «чужі», коли тільки українці можуть бути «своїми», а всі інші люди на землі «чужинцями», то, розуміється, сиротити доведеться неодмінно. Але чи конче це так повинно бути? Знаю, скільки раз уже говорилося: всі люди — брати. Але як і в цьому, так і в іншому відчувається брак «нової заповіді» в сучасному суспільстві, себто чесности з собою, себто поєднаности слова з чуттям і дією. Слова «всяка людина на землі є брат» ще не дійшли в сучасної людини до чуття і тому ще не вилилися в дію. І в мене ще ні. Може, трошки є початку, може, починає жити ця ідея, набирати живих соків і нервів почуття, але ще далеко-далеко до справжнього. Ще я занадто пронятий тугою за Україною, ще занадто гостро чуються *наші* українські «недосконалості», *наші* недорозвиненості, *наші* небезпеки й можливості обірватися в прірву. От є чутка про «деукраїнізацію» України (після смерти Скрипника), і вже тривога дух забиває: ой, знову впаде в прірву денационалізації, знову мрії «хоч би народну шкільку», хоч би на метр видряпатися по стіні тої прірви.

Дуже можливо, що мені вже й не доведеться бути на тій Україні, що мене й до смерти моєї забудуть там, отже немов би тим більше є підстав і рації мені поставити на один рівень рідности що Україну, що Францію, чи Італію, чи Мадагаскар, чи яку іншу людську частину одної рідної всім однаково Землі. «Всі люди — брати, всі країни — рідні». А тим часом в інтуїції (не в «чистій» свідомій логіці) щось каже, що трошки якимось тут не зовсім так. Так, коли б усе те, що потрібне Україні й за що билась моя думка й воля все життя, було вже здійснене, тоді, мабуть, ідея однакової рідности країн світу легше пройшла б до чуття. Тоді й сиротиння по Україні теж було б легше для мене

тут, бо легше було б заступати померлих сучасників-українців сучасниками-чужинцями, легше було б цих чужинців просто за чужинців не мати, не вважати й не відчувати.

Але поки там ще не здійснено рівности й рідности, не може бути їх і в мені. І сиротіти я мушу, — в деяких сенсах, — неодмінно.

Володимир Винниченко

РОЗДІЛ IV

**ОРГАНІЗАЦІЙНІ Й ТВОРЧІ ПРОБЛЕМИ
ДОБИ М. ХВИЛЬОВОГО У СВІТЛІ
ДЕКЛЯРАТИВНИХ І ПОЛЕМІЧНИХ
ДОКУМЕНТІВ ЧАСУ**

ДЕКЛЯРАЦІЯ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПРОЛЕТАРСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ І МИСТЦІВ

Свідомість і творчість людини цілком залежать від її буття. Новий зміст життя викликає нові форми в мистецтві. Отже, немає жодної рації жахатись того твердження, що у творі повинна бути синтеза форми і змісту.

Ми рішуче становимось проти формули «*мистецтво для мистецтва*». Це реакційна ідея, що тягне молоді сили до старих відживаючих традицій, до безплідного «декадентства».

Пролетарська культура виникла в процесі боротьби і є явище класового порядку. Але пролетарська культурна свідомість викристалізовується *шляхом вільної дискусії між пролетарськими мистцями* всіх напрямків мистецтва.

Кого ж ми вважаємо за пролетарських мистців?

Відповідаємо коротко:

Через те, що ніяка сьогоднішня критика не може бути точним критерієм, із котрого ми виходили б, означуючи літературне обличчя тієї чи іншої особи, ми вважаємо, що *пролетарським мистцем має право називатись усякий художник радянської республіки, що відчув красу, правду і природність історичного моменту класового перевороту, визнав себе вселюдно пролетарським мистцем, цілком з'єднавши свою долю з долею робітничої класи, цілу свою душу присвятивши творчій роботі для пролетарської справи і поширення ідей комунізму.*

Вважаючи, що в масі пролетарське мистецтво твориться під безпосереднім впливом і силами індустриаль-

ного робітництва, федерація розуміє, що в країнах відсталих у час комуністичної революції окремі одиниці і навіть цілі групи виходять з-під культурного впливу інших клас і культурно зливаються з робітництвом, працюючи для нього.

Завдання федерації є представити в художній творчості, могутній момент перелому і уловити побут переходової доби революції. В аналізі хороби і пристосування психік численних соціальних верств знайдемо нові шляхи для утворення пролетарської культури і нових здорових характерів майбутнього.

Ми розуміємо федерацію не як анархізм даної групи (приклад — вільна спілка вільних осіб), а лише як *заперечення національного мистецтва*.

Члени федерації творять різними мовами і відповідно поділяються на секції мов, які зфедеровані в єдиний, цілком неподільний колектив.

Федерація виходить із принципу колективної творчості, розуміючи її не тільки як творчість одиниці, відбиваючої настрої колективу, але і літерально, яко гуртову працю для створення єдиного твору мистецтва.

З другого боку, *пролетарський письменник пише так, як він хоче, себто сам вибирає собі методи творчості*. Федерація вважає, що такий принцип є найпевніший, бо, з одного боку, ідучи до одної мети різними шляхами, ми скоріше знайдемо те, що шукаємо, з другого — там, де шукання, там є життя.

Тому федерація оголошує добу шукань у пролетарському мистецтві. Звичайно, шукання бувають різні і частенько приводять до помилок. Тоді відповідальність за помилки бере на себе весь колектив.

Ми категорично заявляємо, що всіх письменників федерації, котрі не будуть придержуватись нашої програми і підуть старими стежками міщанської ідеології *або стежками зоологічного націоналізму, будемо виключати з нашого колективу*. Коли пролетарський письменник забуде, що він спалив за собою мости феодальної й буржуазної естетики, піде шляхом футуристичних безмайбутників та других формалістичних шкіл буржуазного походження або

забреше до декаденства й залізне в нетрі його індивідуалізму, то й такого «товариша» прийдеться відкинути од нашого колективу.

Розуміючи, що від помилок ніхто не гарантований, заявляємо, з другого боку, що федерація буде пильно стежити за такими помилками і витравляти їх *не жандарськими прийомами, а шляхом вільної дискусії в межах товариської колективної дисципліни.*

Федерація викидає гасло: *до загальнолюдського мистецтва, до комунізму через полум'я дебатів, дискусій, полеміки всередині самої федерації пролетарських письменників.* Критика ідеологів буржуазного мистецтва не є для нас авторитет. Ми з нею не рахуємося. Але час уже й *виходити із сонного болота самозакохання і покинути вихвалити один одного.* Не розпорозуючи своїх сил і тримаючи організацію в певній дисципліні духу, пора вже шукати імпульсів щодо поступу в критичному відношенні до своїх однодумців, відкидаючи буржуазну саморекляму в мистецтві.

Пора стати пролетарському мистецтву на нові рейки.

Розвиток індустріального пролетаріату йде на Україні на кошти раз-у-раз підходячих селянських резервів. Отже *виховувати цей пролетаріат виключно на російській мові — це значить затримувати його культурний розвій, це значить робити з нього т. зв. «перевертнів-хахлів» з низьким культурним світоглядом.*

В умовах *робітничо-селянської державности, в умовах диктатури пролетаріату ми позбавляємось примусової русифікації, що дає можливість спролетаризованому селянинові зробитись свідомим членом, творцем комуністичного суспільства.*

Цим, звичайно, не вичерпуються погляди і завдання, котрі становить перед собою федерація. В своїй декларації ми хотіли тільки накреслити ті основні риси організацій, котрими ми відрізняємось від інших літературних об'єднань.

Фактичні справки:

Незабаром ініціативна група скликає Всеукраїнський з'їзд пролетарських письменників. Посилати будуть своїх

представників усі філії федерації, що стихійно утворились на території радянських республік. Крім того, на з'їзд будуть запрошені всі письменники, що поділяють основні думки федерації.

Газета «Арена» приймає літературний і дискусійний матеріал як від членів федерації, так і від бажаючих вступити в дискусію.

Харків, дня 16 січня (1922 року старої ери), революції року п'ятого.

УПОВНОВАЖЕНІ ЧЛЕНИ ФЕДЕРАЦІЇ:

Харків — Українська секція: *Микола Хвильовий*

Російська секція — *Віра Стрельнікова,
Емануїл Хазін, Микола Розанельський*

Київ — *Валеріян Поліщук*
Москва — *Володимир Гадзінський*

«Арена» ч. 1. Харків, 1922

ДЕКЛЯРАЦІЯ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ СПІЛКИ ПРОЛЕТАРСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ¹

Десять років минуло від того дня, як на Україні волею мас пролетаріату і всіх трудящих утворено робітничо-селянський радянський уряд. За цю першу славетну декаду УСРР піднеслась на небувалу в її історії височінь державного, економічного й культурного розвитку. Зокрема народилась і в бойовому змаганні розквітла нова українська революційна література.

Та нелегкий і нерівний був шлях нової літератури!

Після перемоги на численних фронтах громадянської війни розпочалась нова боротьба на ґрунті економічного й культурного будівництва в умовах імперіалістичного оточення зовні та змагання капіталістичних приватно-власницьких елементів проти соціалістичного будівництва в самій країні.

Наша державність та економіка своєчасно опанували нові, складніші, форми боротьби. Але ускладненіш цей процес відбувався на культурному фронті. Одна з ділянок цього фронту, художня література, особливо болюче відчувала перехід на нові не звиклі для неї рейки, нові форми творчости й боротьби. Виправдався і на цей раз загальний марксистський закон — ідеологія не завжди йде врівень із розвитком економіки. Цей закон виявився в надто гострому й не завжди об'єктивному розумінні революційних перспектив, відображенні деякими літературними угрупованнями неминучих протиріч переходової доби.

В українській літературі почали розвиватися чужі про-

¹ Із збірника А. Лейтеса і М. Яшека «Десять років української літератури», т. II, стор. 237-239.

летаріятові настрої занепадництва, індивідуалізму, кастової відокремленості, тенденції протиставити пролетарському інтернаціоналізмові обмежені націоналістичні теорії.

На ґрунті цих загрозливих ухилів постала гостра літературна дискусія, що набула згодом особливого політичного значення.

Комуністична партія більшовиків і цього разу своєчасно сигналізувала небезпеку на літературному фронті, і цього разу допомогла українській літературі своїм керівництвом, подавши в низці документів генеральну лінію дальшого творчого розвитку літератури. Та криза зайшла надто глибоко, і поруч певних безперечно важливих ознак оздоровлення і нових позитивних явищ в літературі, що постали в наслідок згаданої допомоги партії, логіка ще некінченої боротьби продовжує й далі загострювати ситуацію на літературному фронті.

Ускладнення міжнародного стану, консолідація сил фашизму, що хоче посилити українську контрреволюцію і за кордоном, і в УСРР, ще збільшують негативне значення неладу на українському літературному фронті.

В цей складний і надто відповідальний момент *Всеукраїнська спілка пролетарських письменників*, цілком свідомо ваги взятого на себе завдання, закликає революційні літературні організації УСРР до утворення єдиного літературного революційно-радянського фронту. Цей заклик ізнову збігається з директивною лінією, що накреслила КП(б)У для всіх літературних організацій, давши їм одночасно цілковиту можливість вільного між собою творчого змагання.

Практичне здійснення такого єдиного фронту може забезпечити тільки Всеукраїнська федерація революційних радянських письменників.

Федерація, поставивши завдання забезпечення умов, що за них має найкраще розвиватися українська радянська література, має з'явитися широка продукція художньо та ідеологічно досконалих і так потрібних трудящим масам творів, повинна об'єднати письменників, що поділяють такі ідеологічні постулати:

а) Рішуча боротьба проти спроб міжнародного й укра-

їнського емігрантського фашизму до послаблення диктатури пролетаріату і повернення України на стан пригнобленої, визискуваної, некультурної колонії.

б) Поширення ідеї пролетарського інтернаціоналізму і гостра боротьба проти націоналістичних ухилів — русотяпського (Ларін, Ваганян) і українського (шумськизм, хвильовизм) і всякого іншого, що мають іще місце на українському літературному фронті.

в) Найміцніший зв'язок з революційним культурним рухом усіх народів СРСР на засадах братерського співробітництва і якнайрішучіша відсіч всяким спробам давати ідейну перевагу буржуазній культурі Заходу над пролетарською культурою СРСР. Ніяк не зменшуючи потребу опанування технічних надбань буржуазної культури (як попередніх віків, так і сучасної), не припускати використання цього процесу для поширення на нашу літературу ідеологічних впливів капіталізму.

г) Викривати неминучі за переходової доби негативні явища нашої дійсності, поборювати їх у літературній творчості, але не губити революційних перспектив, не закривати очей на позитивні сторони і, не впадаючи ні в занепадництво, ані в казенний оптимізм, висвітлювати величезну роботу соціалістичного будівництва й небувалі в історії людства досягнення пролетаріату.

З організаційного боку федерація повинна забезпечувати всім революційним радянським літературним організаціям, що увійдуть до її складу, їхню цілість і умови для вільного змагання їхньої художньої продукції.

Жодної дріб'язкової опіки! Жодного втручання до внутрішніх справ окремих організацій, оскільки їхня діяльність не порушуватиме ідеологічних засад федерації та єдиного фронту!

Жодного намагання будь-якої організації підмінити собою вільнообраний керівничий орган федерації! Неухильне виконання директиви ЦК ВКП(б):

«Партія не може віддати монополії будь-якій групі, навіть найбільш пролетарській своїм змістом: це значило б згубити пролетарську літературу перш за все».

Разом із тим федерація має забезпечувати цілковиту

можливість марксистської критики як творів окремих письменників, так і художньо-ідеологічної продукції цілих організацій, ніяк не припускаючи метод, що можуть призвести до порушення єдиного фронту й посилення позицій класових ворогів.

Беручи на себе ініціативу утворення єдиного фронту, *Всеукраїнська спілка пролетарських письменників* закликає всі революційні радянські літературні організації приступити до практичного здійснення федерації на поданих тут ідеологічних засадах.

Хай живе Всеукраїнська федерація революційних радянських письменників!

Хай живе й квітне пролетарська художня література під проводом комуністичної партії більшовиків!

Хай живе, розвивається й міцніє УСРР!

1927

Всеукраїнська спілка пролетарських письменників

ПЛЯТФОРМА Й ОТОЧЕННЯ ЛІВИХ¹

«Нова генерація». Орган лівої формації української культури.

— *Ваше обличчя?*

— *Ваші завдання?*

— *Ваша платформа?*

Ми кажемо: ми маємо

цілком певне обличчя. Ви не переплутаєте нас ні з ким іншим.

Наш журнал УКРЛІФу не є початок, — він є продовження:

*«Семафор у майбутнє»,
«Катафальк мистецтва»,
«Гонг Комункульту»,
«Бумеранг» і ін.*

Позиція лівої формації в цілому її процесі декому може й не ясна, наче суперечна (в наших складних обставинах — низький культурний рівень відсталого країни), але вона є *найвикристалізованіша мистецька позиція нашого часу* в своєму глибокому й логічно окресленому змісті, починаючи від наївного кверофутуризму, через безглуздо осміяний, а потім використаний і звульгаризований панфутуризм і Комункульт — і до «Нової генерації».

Глибокою траншеєю на полі боїв за

комуністичну культуру

ми просували вперед свою роботу. Ми проводили її крізь неуттво й провінціяльну слину жартів або обурення, через мовчання й боягузтво «друзів», —

¹ Із збірника А. Лейтеса і М. Яшека «Десять років української літератури», т. II, стор. 255-259.

ми посували свою збройну валку з *гармат*, *кінноти* й *аероплянів* аж до сьогодні, коли ми, регулярним журналом своїм «Новою генерацією» приєднуємо партизанські сили лівого фронту на Україні до армії робітників

соціалістичного будівництва.

Будемо думати, що скінчилися бої за територію, за пляцдарм, за визнання де-юре.

Припинимо нарочите нерозуміння нас. Наш лівий фронт молоді української культури там, де йде клясова боротьба, боротьба

за комунізм.

*Ми були там,
там ми є,
там ми будемо.*

Наша база:

*індустріялізація,
раціоналізація —*

з неї виходить і нею живиться наша творча, будівнича, пропагаторська робота, ідеологічно зв'язана з політичними завданнями комуністичної партії.

Наше оточення — *пролетаріят*.

Десять років Жовтневої революції — багато десятиріч повільного процесу. Нові шари людства видобуває життя з своїх надр.

Нова інтернаціональна раса

шикує свої лави з вулкану безмежних нашарувань СРСР.

Триває далі переходова доба — і все ж *до комунізму*.

Але багато тих, що були *зневолені* йти в переможному поході революції. Тепер вони виглядають того темного завулку, куди можна було б непомітно юркнути.

Ми говоримо про тих, що колись «прийняли» революцію, перетравивши нове на швидку руку, — про

занепадників,

що зневірилися в ній, бо «прийняли» її гасла, її порив і її романтику і спіткнулися об її систематику.

Вилазять минулі гріхи — а скільки було революційних фраз і «універсалів» до пролетаріату! Революція пред'являє тепер свої рахунки й вимагає

назад аванси.

Переходова доба до комунізму через соціалістичне будівництво в культурі й житті триває далі.

М и х о ч е м о

вирівняти здорові культурні процеси
рішучим усуненням занепадницьких настроїв.

Коли здача позицій у соціалістичному будівництві знаменує собою *політичну капітуляцію*, то здача позицій соціалістичної культури приводить у сутички *національної обмеженості*.

Коли великодержавний шовінізм є шовінізм абсолютний, а «колоніальний» шовінізм є лише шовінізм функціональний, то великодержавний шовінізм за радянського розв'язання національної проблеми можна перебороти радянськими способами, «колоніальний» же шовінізм

неминуче випадає з радянської системи, переходячи в іншу політичну систему, в систему антирадянську.

От чому ми боремося з хвильовизмом, що по *інерції* ще зараз дише і в такій організації, як ВАПЛІТЕ.

Хвильовизм проходив під знаком абстрактної змички України з «європами», з медіомом — «неоклясики» й теорією — «азіатський ренесанс», що являє собою передусім велике дилетантство й хуторянський еkleктизм.

Коли ВАПЛІТЕ відмовилося від такої своєї «надбудови», то, очевидно, тому, що частина академіків зрозуміла, куди хилять такі «європи». А коли не зрозуміла, то й ми їм скажемо:

Геть з кам'янець-подільськими європами!

Ось чому лівий фронт української культури, що стоїть на засадах і в перспективі комунізму, може бути лише *інтернаціональним*, бо інакше йому дорога — в «ліве мистецтво для лівого мистецтва», в «лівомистецьку школу», в станковізм, у *нову дегенерацію*, а політично —

В ФАШИЗМ.

Так ми ставимося до ВАПЛІТЕ.

Наші часи характеризуються величезною плутаниною традицій, звичаїв і смаків. Багато з них пережило свій вік, але в наші неусталені щодо мистецьких шляхів часи, за загального упрощенства й низького культурного рівня,

часто-густо цей переплутаний процес *узагальнюється* з політичних міркувань, не даючи процесові знайти ті щілини *диференціації*, яка відкине гниле й синтезує здорове.

Це приводить до того, що в угрупованнях *пролетарського* способу організування процесів, які переходять через найбільший контроль, дуже часто спостерігається іноді просто контрреволюційний *своїми наслідками* зміст.

У нас в УСРР це буває тоді, коли «пролетарські» критики почувають себе «виразниками opinii пролетарської громадськості», іменем пролетаріату, не маючи ніякого керівництва з боку тієї літорганізації, членами якої вони є, часто-густо спираючись лише на своє міщанське пузо, починають аналізувати й «критикувати» «во славу комунізму», якому вони роблять ведмежу послугу. Це буває й тоді, коли «пролетарський письменник», підпертий «пролетарським критиком», усяке «створене» своє оповідання чи вірш, без якогось стримного центру, підносить як «пролетарську творчість».

Отже,

треба *викривати безпринципність і неучтво*, щоб не втирати один одному очків, щоб не було непорозумінь на революційному фронті, щоб відмежувати контрреволюційне «пролетарське» й розібрати, де ліве під правизною й праве під лівизною.

Треба *оголяти процеси*, як оголяють їх *речі*. Треба *скеровувати процеси* в певному напрямі.

От чому ми

за ВУСПП, за МОЛОДНЯК, за БЕРЕЗІЛЬ принципово, як за своїх союзників у боротьбі. Але ми також

за диференціацію процесів, бо лише через диференціацію буде видно, які процеси ведуть *уперед*, а які, *кінець-кінцем*, поведуть *назад*, хоч на які б гасла й фірми вони зараз озивалися.

Ми хочемо, щоб наш журнал «Нова генерація» був журнал *напрямовий* і в цьому розумінні — журнал *принципiальний*, який чіткою лінією допомагатиме *диференціації* сучасного процесу культури на Україні, в пляні ідеологічних вимог *інтернаціональної установки на комунізм*.

Ми *проти* аморфности й еkleктизму, бо вони є велике *гальмо економного* просування до комуністичної культури.

«Нова генерація», як і весь процес розвитку лівого руху, має й буде оберігати свою мистецьку концепцію, що спирається на

універсальну установку
в справі організації й взаємовпливу культури, мистецтва й побуту (життя).

Така універсальна установка завжди перешкоджала нам розчинятися й розпливатися в оточенні — вона поєднувала наші гасла з нашою практикою й нашою боротьбою.

От чому ми завжди маємо своє *обличчя*, от чому ми ніколи не втратимо *перспективи*.

«Нова генерація» мусить об'єднати ті ліві сили на Україні, що виявилися й кваліфікувалися в цьому пляні, і мусить *викристалізувати* далі лівий рух пролетарських країн.

Але вона відкине тих «лівих», з якими їй не по руці, — вульгаризаторів лівої ідеї й практики, лівих хуторян, що заспокоїлися на своєму лівому хуторку з уже покинутими лівими гаслами, поки хвиля скине їх до того центру, до якого вони об'єктивно тяжать, — до фашизму.

Ліва тенденція глибоко увійшла в будівничий процес соціалістичної культури, але, не маючи свого регулярного органу, не сконцентрувала своїх сил — і ця розпорошеність б'є по лівому рухові.

Отже,

концентрація лівих сил на засадах комуністичної ідеології під політичним керівництвом комуністичної партії —

наше завдання.

Ліва формація, стоячи на межі мистецтва й життя, творчости й будівництва, мусить позначити свій рішучий вплив на всіх ділянках культури, скеровуючи її в культуру союзу боротьби й будівництва міжнародного пролетаріату.

Реалізація гасел лівого руху на Україні, як і скрізь, після необхідних аероплянних наскоків деструкції й експериментальної лябораторної роботи технічного винахідни-

тва, вимагає мирного застосування їх у всій практиці соціалістичної культури.

Поязія, малярство, театр — ось авангард, могутні наукові й військові лябораторії, які створили асортимент досконалих чинників нового соціалістичного виховання й нових соціалістичних зразків.

З них пішли сучасні методи фабричного оформлення й раціоналізації нової психіки, побуту, будування міст.

Ліве кіно, *ліве* оповідання, *лівий* роман — це новіші форми лівого фронту, які після необхідного експериментального й винахідницького етапу увійдуть у нове життя й нове будівництво.

Останнє слово — *до наших читачів*.

Коли для кваліфікованих мистців і самих себе ми є наукові робітники мистецтва із своїми лябораторіями й експериментами, із своєю методологією, то для своїх читачів ми мусимо бути

о р г а н і з а т о р а м и

нової психіки, нової зростаючої людини, нової раси.

Наші читачі, інструктори універсальної культурної установки, мусять просувати разом із нами нові засади й принципи і бути конденсатором тієї

культурної революції,

яка відбувається на наших очах.

ЗА БОРОТЬБУ І БУДІВНИЦТВО —

наш журнал.

«*Нова генерація*», No. 1, 1927, стор. 39-43

ДЕКЛЯРАЦІЯ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ РЕВОЛЮЦІЙНИХ РАДЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ

Тепер, коли пролетаріят Радянського Союзу в своєму соціалістичному наступі перейшов від відбудови до соціалістичної реконструкції усього народного господарства, — народжена Жовтнем українська революційно-радянська література також вступає в нову добу свого існування і розвитку.

На своєму шляху українська пролетарська література зустріла багато труднощів і перешкод. Українські письменники старшої генерації, буди переважно представниками буржуазних і дрібнобуржуазних шарів, здебільшого опинилися в лавах контрреволюції та на смітниках жовто-блакитної еміграції. Пролетаріят України, напружуючи всі свої зусилля в боротьбі за владу, доки тривала громадянська війна, надто мало мав часу і змоги творити свою культуру, своє мистецтво, свою художню літературу. Тяжка спадщина царату, наслідки системи національного пригноблення, зрощення пролетарських центрів і намагання української шовіністичної буржуазії монополізувати національно-культурний процес, щоб використати його як знаряддя боротьби проти диктатури пролетаріату — все це надзвичайно ускладняло зародження і оформлення української жовтневої літератури.

Проте саме під гуркіт гармат громадянської війни виступили перші хоробрі — Михайличенко, Чумак, Заливчий, Блакитний; зародилися перші паростки української революційно-радянської та пролетарської літератури. На родючому ґрунті Жовтня, що розв'язав творчі сили робітничо-

селянських мас, ці паростки почали розвиватися, зростати, перетворюючи українську художню літературу дедалі в значніший чинник класової боротьби і соціалістичного будівництва. Умови для цього розвитку й зростання дала диктатура пролетаріату, що створила й саму Українську Соціалістичну Радянську Республіку, правильна лєнінська національна політика нашої комуністичної партії більшовиків і та увага й допомога, що ними оточували молоду нашу революційну літературу партійні й радянські керівні органи та широкої маси робітничо-селянських читачів.

Українська революційно-радянська та пролетарська література стає значним і впливовим чинником соціалістичного будівництва, набуваючи масової робітничо-селянської аудиторії. Але перехід до НЕПу викликав конєчну потребу перешикувати літературний фронт. Це і водночас активізація впливів на літературні процеси лишків старої та елементів новонародженої буржуазії спричинилися до боротьби між літературними течіями не лише з питань суто літературних, а й з питань загальної політики. Почалася гостра літературна дискусія. В процесі цієї дискусії у виступах частини українських письменників, навіть пролетарських, знайшли собі місце чужі пролетаріятові настрої та тенденції. Ці негативні явища, не зустрівши належного опору в літературі і навіть підтримані колишньою ВАПЛІТЕ (Вільна Академія Пролетарської Літератури), набули значення серйозного політичного збочення (хвильовизм).

Партія, що своєчасно сигналізувала небезпеку на літературному фронті і прийшла йому на допомогу своїм керівництвом, підкреслила конєчну потребу організації єдиного фронту української революційно-радянської літератури і висунула перед усіма літературними угрупованнями завдання — створити Всеукраїнську Федерацію Радянських Письменників.

Коли думки про потребу створення такої федерації висловлювалися й раніше, у перших навіть роках існування пожевтневої української літератури — чи то окремими діячами революційної літератури, чи цілими спілками («Арена», «Комункульт», «Плуг», «Гарт»), то постанова партії надала цим неоформленим думкам цілком ясного і кон-

кретного характеру директиви, що, лише здійснивши її, радянський літературний фронт здатний буде одноставно виступати на виконання спільних завдань нашої доби, організовано й активно брати участь разом із мільйоновими масами пролетаріату в будівництві соціалізму, в наступі на клясового ворога, не витрачаючи зайвої енергії на непринципові чвари.

Минуло вже два з половиною роки, доки цю директиву партії літературні організації спромоглися виконати. Не можна вважати, що за цей час нічого не робилося для підготування ґрунту до утворення федерації. Літературні групи і журнали — «Плуг», «Гарт», «Молодняк», а також окремі позагрупові письменники не раз підносили питання про здійснення цієї директиви. Порушувалося це питання і в партійній пресі («Комуніст», «Червона преса»). Нарешті, на другому Всеукраїнському з'їзді ВУСППу представники всіх літературних організацій: «Плуг», «Нова генерація», «Молодняк», «Західня Україна» і представник групи письменників, на той час об'єднаних довкола альманаху «Літературний ярмарок» — заявили про своє бажання і готовість вступити до Федерації. Ці заяви треба розглядати як перший спільний крок організованих літературних кадрів до конкретного здійснення директиви партії.

Після тих заяв минуло ще понад півроку, і тепер, коли значна кількість письменників, раніш розпорошених, об'єдналися в дві нові організації — «Пролітфронт» і Група «А», які теж організувалися під гаслом створення Федерації, — нарешті це гасло, що його дала сама партія, практично здійснилося.

Всеукраїнська Федерація Радянських Письменників уже існує, об'єднуючи в своїх лавах сім письменницьких організацій: «Плуг», «Західню Україну», «Молодняк», ВУСПП, «Нову генерацію», «Пролітфронт» і Групу «А», з перспективою об'єднати довкола себе і не належних до жодних організацій радянських революційних письменників, і нові організації, що виникнуть, незалежно від мови, якою провадитимуть вони літературну працю.

Саме тепер, коли наступ пролетаріату під проводом компартії та останні позиції клясового ворога викликає

шалений опір цього ворога — саме, коли розбиті куркуль і непман, агонізуючи, хапаються виступати проти соціалістичного наступу, мріють, використати гасла національної культури для боротьби проти диктатури пролетаріату, намагаються пролазити у щілини на культурному фронті й протягати свою отруйливу ідеологію через нашу ж радянську літературу, — якнайактуальнішого значення набуває організаційне оформлення єдиного фронту революційного радянського письменства під проводом компартії, здатного активно й одностайно поборювати замаху ворогів, дати їм рішучу й могутню відсіч.

Отже, новоутворена Федерація базується на таких засадах:

1. Об'єднання, під керівництвом і проводом комуністичної партії більшовиків, всіх літературних організацій, а в найближчій перспективі і тих революційних радянських письменників, що не належать до жодних організацій.

2. Викривати неминучі за переходової доби негативні явища нашої дійсності, критикувати й поборювати їх у літературній творчості, але не губити революційних перспектив, не залишати поза увагою величезних досягнень і здобутків соціалістичного будівництва і, не впадаючи ані в занепадництво, ані в казенний оптимізм, висвітлювати в своїй творчості величезну роботу незнану в історії людства соціалістичної перебудови суспільства.

3. Активізація розгортання українського революційного радянського культурного процесу, поширення ідеї пролетарського інтернаціоналізму й гостра боротьба проти всіх і всяких викривлень ленінської національної політики в художній літературі.

4. Якнайрішучіша боротьба проти спроб клясового ворога використовувати радянську літературу для послаблення пролетарської диктатури, проти спроб його впливати на цю ж радянську літературу і прищеплювати їй буржуазні чи дрібнобуржуазні ідеологічні тенденції.

5. Найміцніший зв'язок з революційними літературами республік та народів СРСР на засадах братерського співробітництва й використання спільного досвіду в боротьбі та будівництві. Братерський зв'язок з революційними літе-

ратурами закордонних країн, зокрема з революційними письменниками Західньої України.

6. Рішуча відсіч усяким спробам надавати ідейну перевагу буржуазній культурі Заходу над пролетарською культурою СРСР. Ніяк не зменшуючи ваги й потреби критично опанувати технічні надбання буржуазної культури (так попередніх віків, як і сучасної), боротися проти ідеологічних впливів капіталістичного суспільства на нашу літературу.

Кожний революційний радянський письменник повинен бути активним будівником соціалізму, дисциплінованим бійцем класової боротьби — це наше гасло і наш наказ по Армії Українського Революційного Радянського Письменства.

Не прагнучи утворити «громадянський мир» в літературі і стимулюючи самокритику та соцзмагання в своїх лавах, Федерація повинна вживати якнайефективніших заходів до того, щоб та самокритика провадилася в товариських формах, щоб нею керувало бажання справді виправити й усунути хиби й вади, щоб вона не перетворювалася в безпринципну групову боротьбу та чвари.

З організаційного боку Федерація повинна повнотою забезпечити всім організаціям, що входять і входитимуть до її складу, цілковиту їхню внутрішню незалежність і умови для змагання в їхній художній літературній роботі.

Жодної дріб'язкової опіки, жодного втручання до внутрішніх справ кожної організації, оскільки діяльність даної організації не порушуватиме ідеологічних засад Федерації та єдиного фронту революційної радянської літератури.

Жодних намагань будь-якої окремої організації підмінити собою паритетний керівний орган Федерації. Неухильне виконання щодо цього (як і в усьому іншому) директиви партії.

«Партія не може віддати монополії будь-якій групі, навіть найбільш пролетарській щодо свого змісту: це значило б згубити пролетарську літературу перш за все».

Разом із тим Федерація сприяє розвиткові марксистської критики творів окремих письменників і художньо-ідеологічної продукції цілих організацій.

Хай живе Всеукраїнська Федерація Революційних Радянських Письменників!

Хай живе пролетарська література під сталевим проводом комуністичної партії більшовиків!

Хай живе, зростає й міцніє УСРР!

1. *Молодняк* (Всеукраїнська спілка комсомольських письменників): *П. Усенко, І. Гончаренко, А. Клоччя.*

2. *ПРОЛІТФРОНТ* (Об'єднання студій пролетарського літературного фронту): *І. Момот, М. Куліш, М. Хвильовий.*

3. *ВУСПП* (Всеукраїнська спілка пролетарських письменників): *І. Микитенко, І. Кириленко, І. Кулик.*

4. *Плуг* (Спілка селянських письменників): *А. Панів, В. Минко, С. Божко.*

5. *ВУСКК* (Всеукраїнська спілка робітників комуністичної культури): *М. Семенко, О. Полторацький, М. Скуба.*

6. *Група «А»*: *М. Йогансен, Ю. Смолич, О. Мар'ямов.*

7. Спілка революційних письменників *Західня Україна*: *М. Ірчан, І. Ткачук, А. Шмигельський.*

Харків, 31 грудня 1929 року.

«Пролітфронт», ч. 1. 1930, квітень, стор. 260-264

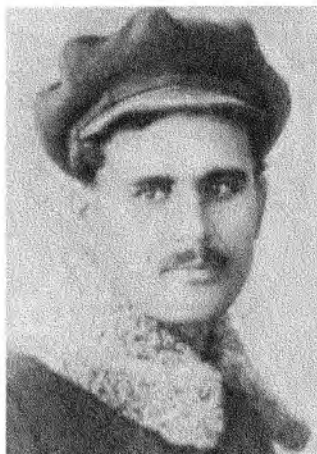
**ВИЗНАЧНІ СПІВУЧАСНИКИ УКРАЇНСЬКОГО
КУЛЬТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ 1920-1930-ИХ РОКІВ**



**Олесь Досвітній. Член
ВАПЛІТЕ. Розстріляний
23.VII.1934 р.**



**Василь Еллан-Блакитний.
Організатор Гарту.
Помер 4. XII. 1925 р.**



**Григорій Епик. Член ВАПЛІТЕ.
Розстріляний в ув'язненні,
січень 1938 р.**



**Валеріян Полішук. Член Гарту.
Загинув в ув'язненні
17.III.1942 р. (?)**



Микола Куліш.
Президент ВАПЛІТЕ. Загинув
в ув'язненні, осінь 1937 р.



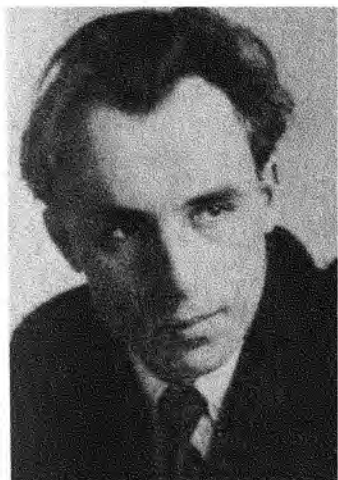
Іван Дніпровський.
Член ВАПЛІТЕ. Помер
І.ХІІ.1934 р.



Аркадій Любченко.
Секретар ВАПЛІТЕ. Помер
на еміграції 1945 р.



Юрій Яновський.
Член ВАПЛІТЕ. Помер
25 лютого 1954 р.



**Петро Панч. Член ВАПЛІТЕ.
Помер I.XII.1978 р.**



**Павло Тичина. Член ВАПЛІТЕ.
Помер 16.IX.1967 р.**



**Майк Йогансен.
Член ВАПЛІТЕ. Загинув
в ув'язненні 1937 р.**



**Володимир Сосюра.
Член ВАПЛІТЕ. Помер
8.I.1965 р.**



Михайло Яловий.
Президент ВАПЛІТЕ. Загинув
в ув'язненні 1934 р.



Сергій Пилипенко.
Голова Плугу. Загинув
в ув'язненні 1943 р. (?).



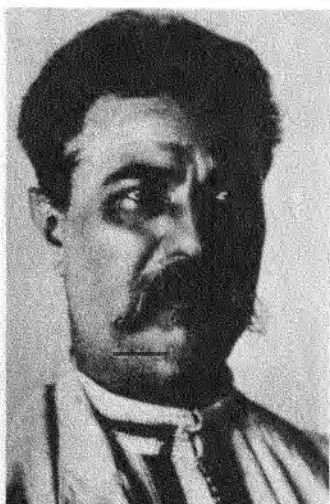
Максим Рильський.
Поет, перекладач. Помер
24.VII.1964 р.



Павло Филипович. Член літ.
групи неоклясиків. Загинув
в ув'язненні, осінь 1937 р.



Микола Зеров. Член літ. групи
неоклясиків. Загинув
в ув'язненні 13.X.1941 р. (?).



Сергій Єфремов.
Літературознавець. Загинув
в ув'язненні 1938 р. (?).



Олександр Дорошкевич.
Літературознавець. Помер
2.IV.1946. р.



Олександр Білецький.
Літературознавець. Помер
2.VIII.1961 р.



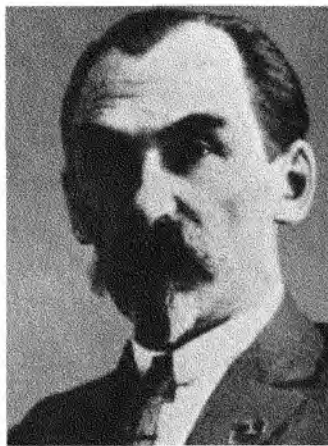
Володимир Коряк. Член
Гарту. Критик. Загинув
в ув'язненні 1939 р. (?).



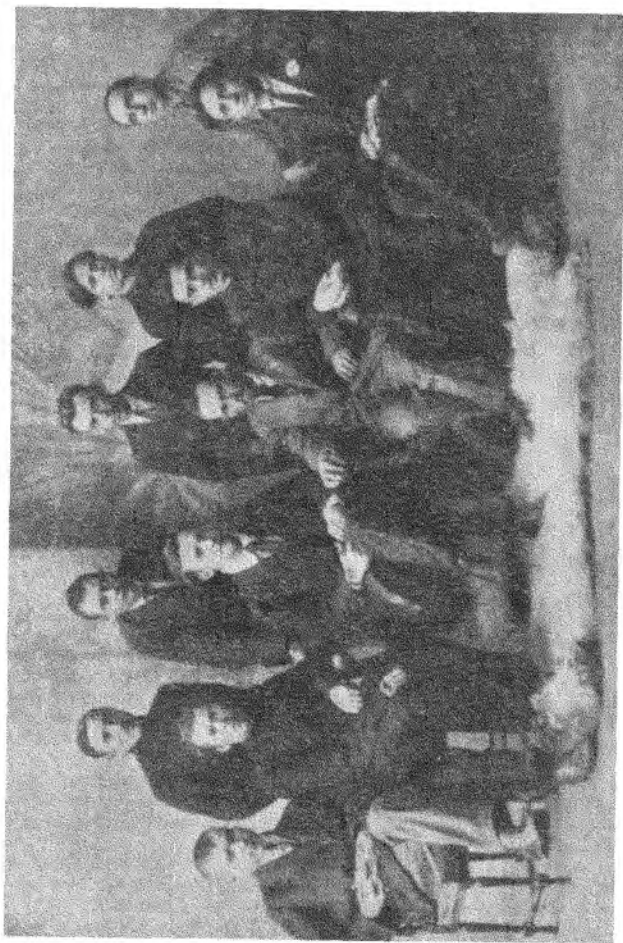
Самійло Шупак.
Критик. Загинув в ув'язненні
1942 р. (?).



Олександр Шумський.
Публіцист. Народний комісар
освіти УРСР. Загинув
на засланні 1938 р. (?).



Микола Скрипник. Публіцист.
Народний комісар освіти УРСР.
Поповнив самогубство
7.VII.1933 р.



Група основників Спілки пролетарських письменників Гарт. Січень 1923 р. Сидять (зліва):
Г. Коцюба, П. Тичина, В. Еллан-Блакитний, І. Кулик, М. Хвильовий, В. Поліщук.
Стоять (зліва): І. Дніпровський, М. Йогансен, Я. Савченко, О. Копиленко, В. Коряк.



**На Восьоюзній конференції пролетарських письменників у Москві. Грудень 1924 р.
Делегати Гарту, Плуґу, та білоруського «Маладняка».
Сидять (зліва): М. Хвильовий, С. Пилипенко, Ц. Гартни, М. Чарот.
Стоять (зліва): Г. Епик, Александрович, Б. Вольни, П. Христовий.**

ПЕРЕД ОРГАНІЗАЦІЙНОЮ КРИЗОЮ В УКРАЇНСЬКІЙ РЕВОЛЮЦІЙНІЙ ЛІТЕРАТУРІ¹

До цього часу українська революційна література хвалилася перед сусідньою російською не тільки тим, що вона раніше (бо це було й легше зробити) впоралась із «старою» передреволюційною, не тільки тим, що природно і без командування за гегемона в українській літературі сучасності стала пролетарська група письменників (партійців і близьких до партії), на що теж були свої об'єктивні причини, але й більшою суворістю, так би мовити, більшою окресленістю та простотою організаційної схеми української революційної літератури, в основу якої (схеми), мовляв, покладено поділ на суспільні верстви, що відбився й на зосередженні сил революційної української літератури, в трьох основних організаціях: Гарт (пролетарська), Плуг (селянська) і Аспанфут, нині АСКК² (інтелігентська). Хоча відносини перших двох організацій з третьою (АСКК) і були весь час досить напружені, проте значної ролі ця третя група, що збрала навколо себе лише незначні сили «непосидячих новаторів» з деклясованої мистецької інтелігенції, не відіграла, як і зараз не відіграє.

Означали відносини Гарту й Плугу. Відносини були ці такі, як ото в пісні: «де згода в сімействі». Паралельний зріст обох організацій, співпраця, спільна боротьба проти «зовнішнього» ворога. Коли були які суперечки — здебільшого організаційного характеру — то вони не набирали

¹ Із збірника А. Лейтеса і М. Яшека «Десять років української літератури», т. II, стор. 153-162.

² Асоціація Комуністичної Культури.

гостроти, як далі побачимо, через недозрілість. Це все створило загальне тло: сильного розвитку революційної літератури без того, що таке властиве було для літературних та взагалі мистецьких організацій періоду панування буржуазії й без чого не обходиться й «переходова доба» — без поколу по різних «лініях» і «платформах», без гризні «отаманів» і «отаманчиків», без суто літературних, суто мистецьких суперечок, часто не вартих торішнього снігу, коли до них підійти з погляду завдань громадського будівництва.

Зараз мусимо констатувати деякі зміни в загальному оформленні цього тла. По-старому росте, міцнішає Гарт, що має вже не тільки збитий кадр, але й досить сильну периферію, та що поширює свій вплив у всіх галузях мистецького життя (з приводу цього чуємо голоси про «імперіалізм» та «диктаторство»), уперто довбе кількістю вечірок і роботою студій Плуг, обмежуючи стихійний зріст своєї периферії, відповідно до кадрових своїх сил.

У зовнішніх офіційних відносинах цих організацій нібито нічого не змінилося. Проте починають з'являтися ознаки якоїсь майбутньої кризи.

Перш за все ці ознаки виливаються в організацію й оформлення паралельних дрібних груп. Асоціація панфутуристів одержує санкцію їхнього перейменування на комункультивців та оформлення в організацію всеукраїнського масштабу, заявляючи претенсії на представництво лєнінської теорії на третьому фронті. До речі сказати, теоретична макулятура Семенків, зліплена з богданівщини, буржуазної шпенглерівщини й доморослого філософування під совсем революційної фразеології, даремно подається «Червоним шляхом» без редприміток як зразок тлумачення лєнінізму. Так само даремно відповідні партійні і радянські органи затвердили «комунізм», не давши собі труда критично поставитися до його теорії. Так званий ВУАПП (Всеукр. Асоц. Пролет. Писателєй), уламок мертвонародженого на Україні Пролеткульту, що з самого початку свого існування «веде дипломатичні переговори» про влиття на правах самостійної російської секції до Гарту та про доручення тій секції всієї роботи російською мовою (орга-

нізаційна, редакційна, студійна), врешті, спершися на бльок з Плугом, виявляє тенденцію до розгортання себе з національно-російської в територіяльно-всукраїнську організацію й (майже після року існування) оповіщає про намір відкрити «українську секцію ВУАПП».

З'являється на обрії ще одна «конкурентна» організація — об'єднання робітників пролетарської культури Жовтень — уламок київської групи панфутуристів на чолі з Савченком та Ярошенком. Ця група, як водиться, видає довжелезну деклярацію, в котрій, кленучись ленінізмом, виступає не тільки проти своїх учорашніх друзів з АСКК, але й проти Гарту та Плугу.

Крім того, відчувши в повітрі вогкість, грибами полізли на світло денне Ланки (радянсько-платформена група сторожів сумнівних «традицій» старої української літератури) й Митуси (породження спритного ума Гната Хоткевича, котре на музичному фронті мало б нейтралізувати той розгром старого «українського музичного громадянства», який учинила група молодих гартованців та близьких до Гарту музик, що революціонізували та повели іншим шляхом т. зв. «Т-во ім. Леонтовича»).

Вже ці ознаки показні: в повітрі запахло «боями». Хтось до чогось лаштується. Спокійна тиша пройшла. Проте всякому, хто знає питому вагу ВУАППу, Жовтня й Комункульту (які офіційно з недогляду тих, кому глядіти слід, зуться українські футуристи) в порівнянні хоч би з Гартом, проти якого направлено вістря удару, ясно, що «бій» надто нерівний, навіть коли до них додати успіх Митус. Всякому, хто не новак у справах культурного будівництва на Україні, ясно, що ті «атаки» й «бої» дали більше страви фейлетоністам, аніж приводів для розмови про якісь кризи української революційної літератури, коли б суперечка не зачепила двох основних організацій — Гарту й Плугу — чи, вірніше, сутичка двох цих організацій не створила загальної «бойової атмосфери». Сутичка ця розпочалася ще на торішньому плужанському з'їзді, де між плужанами й гартованцями відбулася жвава дискусія в справі перспективи розвитку обох організацій та поділу роботи між ними. Основа ж для цієї суперечки була ще раніш. Вона «перво-

родна» й крилася в тому, як розуміли завдання кожної спілки її фундатори. Але про цей пункт суперечок, як і про інші, далі. Зараз зупинімо увагу лише на характеристиці наростання „бойового” настрою, на підготовці „боїв”...

Швидкий зріст впливу Гарту в галузі культурного будівництва на Україні, поширення його роботи на місто і на село (продукція популярної робітничо-селянської літератури, театральна робота, робота гартованців-музик), зосередження в організації комуністів та комсомольців (і селянського походження, і плужан), зріст популярності Гарту в союзному масштабі й навіть у масштабі міжнародному за упертого й послідовного переведення гартованцями своєї лінії дав привід для того, щоб «бойові» настрої тих, що не погоджувалися з Гартом, швидко зросли й оформилися. Перші «бої» чи підготовчі «диверсії» вже маємо: розірвано мовчазну угоду між двома організаціями, «гарто-плужани» (члени обох організацій) самовизначаються, лишаючися лише в якійсь одній, творяться «бльоки» (Плуг з ВУАППом виступає разом проти Гарту на Всесоюзній Нараді Пролет. Письм., обмінюються представниками в ЦБ: «Плуг мириться з панфутуристами, допускаючи одночасне членство в Плугу й АСКК, розпочинаються виступи в пресі (обмін листами до редакції бувших плужан із київського Плугу; виступи проти Гарту в «Плужанині», кваліфікований Гартом, як провокаційно-брехливий і фракційно-груповий випад проти Гарту в «Журналі для всіх», що вийшов за редакцією лідерів Плугу й АСКК і т.д.) й виступи у вужчих аудиторіях.

В момент, коли пишеться ця стаття, «бойова» ситуація настільки определилася, що «рушніці» самі починають «стріляти» навіть у тих, хто в «числе драки» не позначений (згадаймо, наприклад, про замітку А. З-на в «Комуністі» де він, мабуть, для себе несподівано, наплів про Гарт такого, що викликав доповідь ЦБ Гарту (вміщену редакцією «К» без усяких приміток в оборону злочасного «стрілка»).

Тут залишимо «історію події» й перейдімо до розгляду окремих позицій пунктів суперечки (оскільки вони виявилися), що допоможе нам далі в основному — у відшуканні соціального коріння тієї кризи, яка назриває чи назрела в

організації української пролетарської й революційної літератури, в okreśленні характеру тієї кризи й наміченні дальших перспектив.

Пункти важніших питань, з яких помічаємо розбіжність поглядів між Плугом і Гартом — ось вони: 1) принцип організації громадсько-мистецьких об'єднань, 2) підвалини будови Всеукр. Центр. Рев. Мистецтва.

Перший пункт суперечки — розбіжність поглядів на організаційний принцип спілкування — один з найдавніше виявлених і найосновніших. Принцип організації — це те, що часто okreśлює шлях і перспективи розвитку того чи іншого організованого колективу. Тому на цьому ми спинимось детальніше.

Плуг в основу своєї організації кладе спілкування за так званим територіяльно-«виробничим» принципом. Виробництво (тобто в даному разі література, а ширше — мистецтво) має ділитися в згоді з поділом на суспільні верстви: на пролетарське, селянське, інтелігентське і т.д. Виробники селянської (чи революційно-селянської) літератури об'єднуються в Плузі, проводячи роботу на селі та поповнюючи свої ряди з сільських резервів, у першу чергу із суспільно свідомих комуністів, комсомольців, батраків, незаможників. Гартові, за цією схемою, надається творення «пролетарської літератури» (тобто літератури для пролетаріату заводського лише) й робота в робітничих індустріальних осередках. В основу п'яatformи Плугу покладено теоретичне положення, що селянство — це майбутній пролетаріат, робітники землі. З цього положення робиться висновок: революційно-селянська організація є по суті організація сільсько-пролетарська. Звідци висновок: Гарт має бути організацією індустріально-пролетарською; обидві організації рівнозначні в громадському житті, незалежно одна від одної і обидві мають рівні права щодо участі, скажімо, в союзних чи міжнародних об'єднаннях пролетарських письменників.³

Проти цієї концепції «територіяльно виробничого» принципу Гарт висуває як основу організації спілкування пись-

³ Див. статтю Епіка в ж. «Плужанин», No. 1.

менників і мистецтва за клясовою ознакою, за їхніми громадськими переконаннями, за їхньою політичною дозрілістю. Завдання пролетарської організації — об'єднати письменників (і взагалі робітників художньої творчості та пропаганди) на основі їхніх марксівських комуністичних переконань; творити для робітничо-селянських мас «продукт» — літературу, просякнуту комуністичною громадською свідомістю; в своїй роботі зв'язатися з широкими масами пролетаріату села й міста, звідки черпати поповнення й резерв.

Створення такої організації дало б робочу лабораторію художньої творчості й пропаганди, просякнutoї пролетарською суспільною свідомістю, організатора культурної «змички» міста з селом і самодіяльно-громадського рупора думок та політики компартії.

В ній, у цій організації, може бути розгалуження роботи за виробничим принципом (беручи його в широкому розумінні), в секціях і студіях — виробництво літератури (й мистецьких творів загалом) з різних галузей, за ступенню її популярності, за мовою, за формою, за темами і т.д.

Крім пролетарської спілки, можуть бути й інші, що в них організуватиметься творчість суспільних попутників пролетаріату — селянства, фахової технічної інтелігенції. Залежно від їхнього складу й напрямку вони можуть бути, за умови поширення на них пролетарського впливу, *підготовчими організаціями* виховання з непролетарських, але близьких пролетаріатові суспільних груп — «виходців», які потім вливатимуться в пролетарську організацію. На такого типу масову резервну підготовчу організацію селян-письменників має перетворитися й Плуг, до виховної роботи в якому повинні стати всі зв'язані й знайомі з селом сили пролетарської спілки (за принципом спільного членства), чим буде забезпечений і зв'язок між двома організаціями, і ідейний вплив пролетарської на селянську, і точний розподіл сфер впливу та роботи.

Так накреслюються різні погляди на основне питання.

Спробуймо дати їм оцінку.

Хоча докладних дискусій в цьому спірному питанні й не було, проте суперечка в цьому пункті нам здається за

вирішену. Теоретичний так званий «територіяльно-виробничий» принцип спілкування, покладений в основу їхнього «пролеткультизму», розбив ще Ленін, котрий гостро повставав проти «плохих інтеллігентів», що накидають пролетаріатові якусь специфічну «пролетарську» літературу. Замість гасла «пролетарська література» Ленін уперто й гостро ставив питання про літературу *партійну*, просякнуту комуністичним поглядом («Что делать», 1902 р.). Щождо базування «клубу» на твердженні про майбутню пролетаризацію села для того, щоб з нього зробити організаційний висновок про рівнозначність селянської спілки пролетарським угрупованням, то та теоретична вартість такого походження ясна й для людини, що розуміє тільки основи марксизму.

Це в теорії. Яка теорія — така й практика. Життя розбиває «виробничо-територіяльний» принцип по всіх швах. Плужани, *обмеживши периферійну* роботу (на селі), зосереджують її в місті, в шуканнях кадру організації. Робляться виступи не тільки по ВУЗах але й по робітничих районах. Плужанська літературна творчість мало чим відрізняється від гартованської, хіба тим, що наслідую останню. Разом із тим гартованці розгортають продукцію популярної літератури для села й міста. Гартованська література, театральна й музична робота не обмежується «територією» заводу чи села, природно поширюється туди, де, за «територіяльно-виробничим» принципом, мав би безроздільно бути господарем Плуг. Постає декілька нерозрішених з погляду того «принципу» питань: за ким, у яку спілку йти робітничо-селянській шкільній молоді — майбутній інтелігенції для села й міста. Комуніст на селі — це «революційний селянин» (отже — плужанин) чи член *пролетарської* партії, насамперед зв'язаний з нею й усією пролетарською роботою. Комсомолец на селі — хто він такий, коли завтра він піде вчитися в місто або з книжок «з міста»?.. Так життя за теоретичну невизначеність, за плутанину організаційних принципів платить сплутуванням і гальмуванням практичної роботи та повним затуманенням перспектив розвитку.

Ця затуманеність перспектив примушує плужанський

актив у шуканні виходу йти в різних напрямках. Деталізується, погрожуючи дійти до абсурду, «виробничий принцип». Твориться буйною комсомольською групою, якій тісно в попутницькій атмосфері розвиватися, окрема комсомольська секція Плугу. Народжується Жін-Плуг, проявляючи нахили до створення самостійної організації письменниць-пролетарок. Кілька емігрантів із Західньої України творять Плуг ЗУ. Незабаром, може, будемо свідками ініціативи створення якоїсь «Всеукраїнської спілки жінок — селянських комсомолок кіно-сценаристок», що постане з лона Плугу на підставі логічно доведеного до абсурду «територіяльно-виробничого» принципу спілкування. Це з одного боку. З другого — шукання йдуть у напрямку створення того *Всеукраїнського єдиного керівничого центру* революційної літератури й мистецтва, що має зовні виправити наплутане й надати сил до виконання взятих на себе завдань. Але тут народжується суперечка щодо другого пакту — *про будову Всеукраїнського центру* революційної літератури й революційного мистецтва. Хоча дискусія в цій справі не розгорнулася, проте вже з виступу тов. Пилипенка й В. Б-го в «ЛНМ» наприкінці минулого року в цій справі та дальшого її обговорення по організаціях намітилися знову такі дві протилежні думки — гартованська й плужанська.

Гартованська (яка логічно впливає з попереднього пункту про будову організації) має на оці такий органічний зріст якоїсь одної організації, що об'єднуватиме всі сили революційної літератури й мистецтва та фактично, без усякого адміністративного нажиму, тільки силою свого впливу, стане за керівничий осередок. До моменту органічного створення такої організації спірні питання в галузі використання сил, розмежування роботи й т.д. вирішуються на нарадах (місцевих і всеукраїнських) при відповідних органах радвлادي, при чому остання виступає, так би мовити, арбітром. Там, де справа тичеться політичної лінії й ідеологічних ухилів, суперечки розв'язується на конференціях, за допомогою відповідних партійних органів. Творення всякого роду міжгрупових «з'їздів» і «конгресів» при всій їхній демонстративній ефектності може дати конкретну ко-

ристь в разі існування міцного, притертого керівничого ядра. Всяка «федеративність» при творенні керівничого осередку відкидається на підставі логічно приміненого принципу демократичного централізму і з досвіду минулого (Всеукр. Федерація пролет. письм., «Жовтневий бльок») як форма парламентської гризні самостійно-організованих фракцій, замість ділової органічної роботи, в котрій суперечки рішає логіка й доцільність.

У противагу з плужанського боку маємо пропозицію створення за принципом федерації.

«Все-рев-літ-фед» та «Все-рев-мист-центр». Помимо розходження в принципі творення осередку тут набуває ще значення можливий *склад* його, представництво в ньому тих чи інших груп. І тут гостро витикається *розходження в оцінці інших угруповань*.

Розходження це не таке давнє. Раніш і Плуг, і Гарт займали однакову позицію — ту приблизно, як зараз Гарт. Але з деякого часу воно чітко виступило, набрало реальних форм. Розходження це тичеться головним чином оцінки ВУАПП і АСКК та почасти дрібних фахових мистецьких груп.

Щодо ВУАПП Гарт на підставі переговорів про влиття до нього ініціативної групи ВУАПП і дальшого досвіду підтримує проти цієї групи низку тяжких обвинувачень: в відміні програми й рішень компартії саморобними «платформами»; у нерозумінні комуністичної політики, зокрема щодо національного питання, та в «русотяпському» ухилі (вимога від Гарту зречення від определення роботи на укр. мові, як основної; вимога при тому ВУАПП до Гарту з усією периферією, як *російської* секції з самостійними правами організаційними — окрема периферія — і редакційними; нарешті оформлення себе в повну територіяльну організацію всеукраїнську з тим, що при основному ядрі (російському) існуватиме «українська секція»; у «пролеткультівсько»-богданівському ухилі з окремими нахилами до махаївщини, інтелігентожерства і нарешті у справі організації розколу на Україні революційно-літературного руху та ще за принципом національним.

В цей же час Плуг установлює повний контакт із

ВУАПП, спільно виступає проти Гарту на «Всесоюзній нараді пролетарських письменників» і навіть намічає організацію спільними силами якогось з'їзду груп, що стоять на платформі «Октября».

Так само справа стоїть з АСКК. В той час, як Гарт щодо цієї групи займає сталу й тверду позицію, позиція Плугу круто змінилася. При переговорах про влиття АСКК до Гарту, які велися спершу приватно й для оформлення яких з боку АСКК вже виділено окрему комісію, Гарт в числі умов злиття ставив зречення анархо-меншовицького буржуазного перекручування марксизму, яке має місце не тільки в старих програмах панфутуризму, але й у найновіших «програмових» статтях Семенка в «Червоному шляху». Без цього для Гарту неможливе не тільки влиття, але й ближчий контакт в ідеологічній роботі. В цей саме час Пług допускає одночасне членство в Плугі й АСКК, а «Журнал для всіх», редагований лідерами обох груп, з першого ж номера починає атаку на... Гарт.

Далі намічається поворот у Плугі й щодо фаховецьких мистецьких колективів. Коли Гарт до «франківців» зберіг свою позицію оцінки як корисного театрального колективу, який за допомогою й контролем з боку радвлади, партії й революційно-мистецьких організацій і надалі буде за чинника розумної розваги, пропаганди й будови поступових культурних форм, то Пług у спеціальній урочистій адресі трохи не ідентифікував своїх завдань і своїх шляхів із шляхом і завданням франківців. Нарешті в пресі одмічено спільний виступ Плугу в Харкові, навіть з Митусом, організованою одрижкою старого широукраїнського громадянства. Так, наче глижка снігу, котячися з гори, ростуть суперечки, наростає кількість спірних питань. Чи не вершка досягає цей зріст у часи і після «Всесоюзної наради пролетарських письменників».

На нараді Гарт із білоруським «Маладняком» зайняли в деяких питаннях окрему позицію в окремих питаннях. Перш за все Гарт, виходячи з того, що нарада була надзвичайно зле підготовлена й наспіх скликана (телеграму, що Гарт має дати докладчика на тему «Література народів СРСР», прислано до Харкова *напередодні* відкриття на-

ради), уважав за доцільне взяти участь, яка б тільки демонструвала єдність пролетарського фронту, і надіслав лише трьох представників. Подруге, ці представники одержали директиву в організаційних справах, що в даній обстановці найважливіше обстоювати форму об'єднання виробників пролетарської літератури Союзу РСР на основах наркомосівської схеми, що, забезпечуючи єдину політичну лінію (яка може вироблятися на нарадах НКО), разом із ним одна тільки забезпечує партійну лінію і національно-культурні справи. З цього випливала вимога творення осередку пролетарських письменників СРСР не як адміністративно-керуючого «правління», а як інформаційно-зв'язкового Центрального Бюро з паритетним представництвом від основних нац. республіканських груп, на обов'язку якого (Бюро) ще було б підготовка з'їздів і нарад, зовнішнє представництво і робота в справі установаження такої органічної споєності між окремими організаціями Союзу, яка дала б змогу створити дійовий центр союзної організації, без погрози викривлення партійної політики. Після «наради» ЦБ Гарту займає відповідальну позицію і, не одкликаючи своїх представників, проведених у «правління», утримується від огульного затвердження всіх резолюцій наради (конференції) з огляду на те, що в них внесено цілий ряд формул, породжених специфічною обстановкою в російській літературі (наприклад, означення «попутників», у яке, хоч би на підставі української практики, можна внести значний коректив). Тому то остаточне винесення рішення в справі резолюції в Гарті перенесено на з'їзд Гарту.

Натомість плужани на нараді гостро виступили проти пропозиції Гарту, а в справі організації центру була навіть спроба з боку одного їхнього представника зовсім зігнувати принцип національно-республіканського представництва, натомість формуючи «правління» просто за представництвом від великих індустріальних центрів. Після ж конференції цілковите затвердження Плугом постанови конференції та при цій вірній оказії обвинувачення в бік Гарту, що, мовляв, «зриває єдність» і т.д. Це в той час, як сама конференція не могла визнати «правління» постійним і своє рішення вважає не за зайве «перевентилувати» й

підтвердити на республіканських з'їздах. В наслідок цієї боротьби селянська організація Плуг одержала одне місце в «правлінні» ВУАПП.

Тепер, коли перед нами ясно стала картина, що говорить про наявність ознак кризи й про суперечні точки, на яких загострюється криза організації української революційної літератури, нам лишається лише определити коріння цієї кризи.

Обиватель (усякого рангу й масти) скаже: «яке таке коріння?» Просто звичайна в мистецьких колах гризня, в основі якої чимало особистого і т. ін.

Звичайно, особисте, вплив роботи є й тут. Проте помилимося, коли переоцінимо їхнє значення. Коріння справи глибше. Воно гніздиться в усій нашій добі. Зараз ми дійшли до моменту пробудження громадської активності в нових шарах суспільства. Зростає вона в пролетаріаті. Зростає вона і в інших суспільних групах, що шукають для неї виходу, між іншим, і в галузі культурно-творчого виявлення та оформлення. Цей момент надзвичайно відповідальний. І «гумористичні бої між літературними групами», як мислить обиватель, лише частка боротьби за вплив окремих суспільних груп на ідеологічному фронті.

Що значить в цьому освітленні та гарячкова «підготовка до бою» та протигартівський «всеєдиний фронт» (від ВУАПП трохи не до... Митуси)? Що спонукує до цього мирний Плуг?

Відповідь ясна. Зріст обох організацій вимагає точного розподілу сфер роботи. Суспільна активність суто плужанських шарів (тих, обробку яких мусить Плуг штучно обмежувати) примушує актив «плужан» ревізувати свою життям потрошену організаційну схему. Само життя підказує шлях: угода з Гартом, організаційне перешикування й правильний розподіл роботи та сил пролетарської й революційної літератури. Та розвивається ще й інша суспільна активність, що клином входить між двома основними групами української революційної літератури. Виявлення цієї активності многогранне, а вже проміж граней — не остання та, що зветься «гуртківщина» й «особисте». Звідси «бойові настрої» й підготовка «до нищення» в той час, як іде питання про

організаційне розв'язання кризи зросту української революційної літератури. Бо тільки сліпий не бачить, що це якраз криза зросту. І тільки засліплений може тягти її на шлях витрати енергії на «будову фронтів», гризню, сварки й т. ін.

Отже... Але залишмо це «отже» сказати тим, від кого головним чином залежить нормальне розв'язання кризи без ускладнень і «кровопролиття» на користь «третьому радому», залишмо це самим згаданим тут організаціям, їхньому комуністично-свідомому активові й політичному керівництву.

Вас. Еллан

«Культура і побут», додаток до «Вістей ВУЦВК», 1925

САНКТ-ПЕТЕРБУРЗЬКЕ ХОЛУЙСТВО¹

Власне, про це не слід було б писати, якби... якби за спиною комуністичної партії не стояли широчезні робітничі й селянські українські маси, що, вірючи в партію, йдучи за нею, чутливо реагують на всі прояви нашого радянського життя, суворо й справедливо скрізь позначеного іменем партії.

Та обсяг «партійного втручання» остільки широкий, а сили партії в порівнянні з велетенськими завданнями остільки недостатні, що іноді доводиться ще й зараз, на 9-ому році революції, стикатися з фактами виключно нахабного просування під радянським, комуністичним стягом думок і настроїв, властивих проклятої пам'яті петербурзькому абсолютизму.

Розуміється, зайвим було б тут доводити, оскільки це просування «зміцняє» наш Радянський Союз і дружнє співробітництво в цьому народів і «на чий млин» врешті тут «лється вода». Зайвим — саме тому, що це б значило переказувати в сотисячний раз основну політичну лінію, що її твердо взяла і рішуче переводить в життя комуністична партія.

Тому мусимо звернутися просто до фактів, а власне — до одного такого винятково «відважного» факту, поданого читачеві зі шпальт одного журналу в пілюлі «Азбуки комунізму».

Це тим більше ми почуваємо на собі обов'язок зробити, що номер цього журналу набув зокрема в Харкові вели-

¹ Із збірника А. Лейтеса і М. Яшека «Десять років української літератури», т. II, стор. 191-194.

чезної популярності: вже на другий день після приходу ленінградського потяга його ніде не можна було дістати.

Одним словом, мова йде про ленінградський журнал «Жизнь искусства», де в No. 14 є «передовиця» під сакраментальним наголовком: «Самоопределение или шовинизм?»

Немає жодної рації спинятися на вступній частині цієї легковажної «передовиці», бо це б завело нас далеко в нетрища «загальників». Візьмемо тільки конкретний зміст її.

І тут перш за все ми здибуємо таке безпardonне твердження: «... часто национальное самоопределение... превращается в неприятный и крайне нежелательный шовинизм, который должен быть изжит в Советской стране во что бы то ни стало. *Особенно заметен такой шовинистический привкус в художественной политике Украины*» (підкр. наше).

Ми, розуміється, розумом і серцем разом з автором «передовиці» цілком проти шовінізму і двічі за те, щоб його «изжить».

Але дозвольте спитати: — де це та дзвіниця висока, що з неї так далеко (аж на Україну) видно?

Чи може у нас тільки в Ленінграді й радянська влада зберігається?

А коли ні, то де ж тоді очі комуністичної партії?

Були з'їзди. Партійні й радянські. Обирали ЦК, обирали Уряд. А от дивись ти: — нічого такого й не помітили. Очевидно, треба було аж на адміралтійського шлиля злізти, щоб «таке» побачити.

І головне, — яка беззразкова «свобода» стилю й «легкість в мыслях необычайная».

Авторові разом з редакцією, очевидно, зовсім і не втямки, що на мові буржуазних борзописців (дух якої вони в даному разі плекають) це могло б зватися — «бросить перчатку». Кому?

Але ж це тільки... могло б. Бо, як відомо, — «страшний чорт, та милостивий Бог». А «бог» комуністичної партії радикально розходиться в поглядах з будівничими «искусственной жизни» із «Жизни искусства».

Факти?

На них посилається й історично-скандальна «передовиця».

Виходить, що вони таки є, ті «факти», і то їх чимало, аж цілих... два.

Перший, це те, що — «в Харькове... где сплошь все население отлично понимает русский язык, — не существует ни одного хорошего русского театра (за исключением разве музкомедии)», а другий, це те, що — «торжественное открытие реставрированного одесского театра — отменено по предписанию из Харькова. Мотив — *необходимость открытия театра украинской оперой*» (підкр. автора).

Як бачимо, це вже не якийсь там «неприятный и крайне нежелательный шовинизм», а просто тобі ціла «напасть», або ж петлюріяда на п'ять тисяч відер міщанської жовчі.

Не «першої свіжости» для нас ці «факти» й остогидлу відповідь на них треба було б почати хоч би зі статистичної кількості робітників-українців у Харкові; або з того, що в Харкові є справжній «хороший» руський театр; що зв'язок компартії з широченними масами на Україні провадиться через українізацію всерйоз і в пляні розвитку української пролетарської культури; що руське міщанство й непацество од цього сичить на комуністичну партію й шукає собі «легальних глашатаїв» на зразок нашого «пердовика»; що... і т.д. і т.п.

Одним словом, можна було б багато сказати.

Але це було б величезним марнотратством часу й атраменту, неприпустимим хоч би вже через сучасний «режим економії». Бож навряд чи хто визнає би тепер за рентабельні витрати на дискусію з монстрами.

Тому, навмисне обминаючи красномовну суть цих «фактів», ми б хотіли підкреслити тут тільки один характерний симптом. Це — безтурботне верхоглядство й інстинкт дубуватой «вищости» й всезнайства, що виявляється в манері «хлопати» співбесідника «по плечу».

Адже де ще можна знайти такий клясичний зразок цього в нашій сучасності, як не оці вже наведені нами вище рядки: — «открытие... отменено по предписанию из Харькова

(підкр. наше). Мотив — *необходимость открытия театра украинской оперой*» (підкр. авт.).

Ми живемо, як відомо, в Харкові і не можемо поскаржитись на відсутність офіційної й неофіційної інформації. Але, після цього, сугубо визнаємо свою цілковиту нікчемність, бо, признатися по совісті, зовсім не знали, що опери «одкриваються» й «закриваються» звичайними собі «предписаннями». І то, очевидно, зовсім не з центру України, а з якогось там Харкова, і — що (ще очевидніше) це є справою не загальнокультурної політики Радянського Уряду (хоч і в Харкові), а просто собі — якогось там «художественного губернатора»!?

Одним словом, все на світі робиться просто: — так просто, так просто як... «просто» течуть думки в голові нашого безтурботного «передовика».

Та хай би собі текли, аби не робили нікому клопоту. Але ж, як виявляється далі, ця «простота» ховає під собою такий рожевий писок шульгинівських традицій, що годі вірити тільки «на слово».

Ось яким, наприклад, рефреном прикрашено нешовіністичні міркування «передовика»: — *«И в конце концов не все ли равно пойдет ли „Аида“ на русском языке или на украинском (ведь оригинальной оперной литературы на Украине, не в обиду будь сказано, нет и от того, что „Аида“ будет исполняться по-малорусски, она не станет украинской оперой)»* (підкр. наше).

Це сказано знаменито і то з погляду самого, що не має («не в обиду будь сказано») — справжнього неприкрашеного великодержавницького Санкт-Петербурзького шовінізму. Бож дійти до «такої точки», щоб «Аиду» зачислити (очевидно) в розряд руських опер на тій тільки підставі, що вона у нас здавна виконувалася на «русском языке» — для цього, справді, треба мати не абиякого «духу».

Більше того — треба, можна сказати, «насквозь провоняться» тим «духом», щоб з виглядом безшабашної невинності й «святої простоти» на 9-му році революції витягати з смердючого «Київлянинського» арсеналу аргументи — «по-малорусски».

І все це подається читачеві, як рецепт з «Азбуки кому-

нізму» проти того, щоб «самоопределение не завело в тупик шовінізму».

Справді, більшого шовіністичного «тупика» доводиться пошукати та пошукати, перегорнувши геть чисто всі «філософські» «испражнения» «Союза русского народа». Бож хто забув, наприклад, що «найбільшим» аргументом вождів цього славетного «руху» була саме та графаретка, що на ній «награє» й наш «передовик»: — мовляв, кінецькінцем — «сплошь все население отлично понимает русский язык»!?

Доводиться тут тільки пожалкувати, що воно таки, справді, «понимаєт», бо завдяки цьому воно знає, що пишуть чистокровні «отприски» Санкт-Петербурзького зоологізму в таких-о радянських журналах. А знаючи це, кидається в протилежний кут — вже не великодержавницького, а «національного» шовінізму.

Оскільки це — «мудро и желательно», здається, двох думок тут немає й не може бути.

А висновок з цього теж тільки один: комуністична партія й радянська влада не можуть успішно провадити боротьбу з «місцевим» «національним» шовінізмом (хоч би й на Україні) при тій умові, що закостенілі троглодити російського великодержавництва матимуть для своїх «зашушевних излияний» відтулину в органах радянської преси. Комуністична партія й радянська влада не можуть «дозволити собі розкоші» — розпалювати національну ворожнечу в угоду зоологічним інстинктам Санкт-Петербурзького холуйства.

Отже, тому це холуйство треба «изжить» і то якнайшвидше!

Це вже на увагу самого журналу «Жизнь искусства».

Михайло Яловий

«Культура і побут», ч. 16. 1926, 18 квітня.

ПРО КРИТИКІВ І КРИТИКУ В ЛІТЕРАТУРІ

(В ПОРЯДКУ ОБГОВОРЕННЯ)

Гадаю, що стаття моя викличе жваву дискусію, на яку я сподіваюся. Я рахую, що молоді літературні сили, що не набули собі імени «негрів» від літератури, відізвуться і підтримають мене, а цим самим віллють свіжу течію в питання, яке я порушуюю і яке торкається їх також гостро, як і мене.

Я торкаюсь питання про критику в літературі й самих критиків, а за цим і відношення їх до молоді пролетарської літератури і молодих творців її.

Раніш зо всього зазначу, що критикою іменується здорове, на ґрунті вимог сьогоднішнього дня, обговорення твору того чи іншого письменника з єдиною ціллю встановлення споживчої вартости твору: тако художньої, яко й «читабельної». Відсіль — критик це та людина, яка до мозків просоталась вимогами часу, яка душею живе цим часом і яка, більш того, не тільки відчуває суть вимог теперішніх, але й передбачає їх у прийдешньому.

Відсіль витікає, що та літературна продукція, яка служить на користь будові життя, яка родить слідом за собою потрібні наслідки — є, перш за все потрібна й необхідна література.

Накресливши два таких положення, я запитую у молодих пролетарських письменників — чи ці два положення існують у житті? Чи такі підходи жили щодо їх творчости?... Хто головним чином «крив» їх, а даже — трьома короткими словами, видирав у них з рук, як м'ясо з тіла, долото творця і шпурляв його геть?...

Я скажу — поруч з вимогами часу, поруч з народженням пролетарської літератури й пролетарських мистців

плететься велика зграя «сивих дідусів» од літератури, набувших собі ім'я за «благоденствених» часів. Почесні дідусі ці в тиші редакційних кабінетів «криють» молоду творчість по всіх живих місцях, псують молодого письменника й придушують у ньому живий вогонь. Треба бути великим дипломатом, треба мати заручку, аби обійти те каміння, якими почесна критика встеляє шлях до свого благовоління.

Це одна категорія критиків. За цим слідує друга, нова. Ця категорія ще гірша першої. Вона цілком відповідає прислів'ю: «не так пани, як паненята». Це нові літературні «метри», яких ніби породила революція, які мають грубе тавро пролетарських письменників, але які схоронили в собі непорушно літературний смак старих сивих дідусів. Смак цей вони оздоблюють приємностями теперішнього часу й цього смаку вимагають від творчости нового пролетарського письменника. З ними майже неможлива борня. Броня пролетарського письменника, ті командні висоти, які вони зайняли по журналах і газетах, гарантують їм недоторканість та олімпійську святість.

Старий сивий критик, коли розгляне ваш твір, він обов'язково думку свою викладе на аркушеві паперу, хоч щонебудь ви вловите з його писанини. Новий пролетарський мистець є людина переобтяжена роботою: вона редагує три журнали і п'ять газет в найкрайньому разі. Коли вона буде читати ваш твір, молодий письменник?... Вона пише коротко реценцію на ваш твір: «мені не подобається» або це не так густо, — «мені подобається». У більших же випадках ваш твір губиться в неосяжній течці олімпійця, і ви його ніколи не побачите.

Є ще третя категорія «критиків». Власне не критиків, а «бігунців». Ці люди, які ні жодного свого слова не надрукували й ніколи не надрукують, але вони чешуть пороги редакцій і за «тридцять сребреників», які їм платить редакція, гублять безглуздя своїм молодого початкуючого творця. Це сама зла порода критиків. Ці критики — хвороба.

Знов я питаю молодих письменників — яку міг би, наприклад, «маститий» творець Дорошкевич дати рецензію

на ваш твір під заголовком: «Нечаївська комуна» або «Біля тракторів»?... Між тим, літератор цей користується великою повагою наших редакцій журналів і газет, його навіть беруть за члена конкурсного журі на найкращий пролетарський твір!

Я можу з документами в руках показати, що на одному з творів селянського письменника, який виводив життя колективу у бувшому монастирі і показував негативність поведінки монахів, що там тимчасово залишались — Дорошкевич написав: «Не може цього бути. Це не монах, а якийсь Рокомболь. Друкувати не варто. На третій сторінці багато русизмів». І все. І майте собі — рецензія відіграла свою роль і корисний для селянства твір залишився не надрукованим.

Поруч з тим літературна продукція людей з ім'ям, не дивлячись на її очевидну нікчемність, друкується без рецензій, а потім тисячами примірників гние на полицях книжкових крамниць. А чому так?... Бачите — твір має високу художню вартість. В ньому складні речі: душа, серце, психологія, садизм, знанізм. А трактор, комуна — такі грубі, елементарні речі! Що вони дадуть високорозвинутому інтелектові?

Візьмемо коротенький приклад: чи читали ви поему (а може й не поему) — Миколи Хвильового, пролетарського письменника, — під короткою назвою — «Я»?... Коли читали, скажіть мені, невже виведені Хвильовим дегенерати революцію робили?... Невже селянин або робітник повірить Хвильовому, що у революціонерів (дійсних) щохвилини колослось «я»... Невже творці революції «ставали на грані віків і викликали Марію, втілений прообраз матері»?... Ні. Тричі — ні. Яку ж вартість має цей твір?... Хто його читатиме?... Читатимуть його міщани, дегенерати, для яких революція була прикладом найгострішого душевного садизму. Нащо ж його друковано?... Художню, бачите, вартість має. Вдалою, бачите, рукою написано. Оригінально написано — так, як це було в дійсності.

Я ще маю зазначити, що пролетарська творчість — елементарна, проста, але здорова й корисна — нашим критикам не до серця. Я можу, коли б це було потрібно,

доказати, як один із літераторів і критиків не прийняв до друку твір молодого письменника й лише тому, що там сільського куркуля виведено, по його розумінню, дуже негативно й без психологічного розбору куркулячої душі, цебто, чому немає в творові почувань куркуля, коли він поїдом їв бідноту?... А я не знаю, — скажіть, що чуває в той час куркуль?... І в той же час цей самий критик містить у товстому журналові, майже на аркушеві, нікому не потрібну, нікчемну з усіх боків дрібницю про — «кислу капусту».

Розмір статті не дає мені змоги постаратись і навести низку прикладів з іменами й назвами й з опором на всякі документи. Я скажу, що критики у нас пролетарської немає, немає дійсних критиків. Є — старі діди, жевжики-бігунці, закохані в себе олімпійці, поринувші з головою в словотворчість, досягаючи розмірів садизму: писати для «красного слова» до «грані минулих віків».

Тому посилаю свій голос до молодих — пролетарських письменників, аби вони підтримали таку мою думку:

1. Не кожний, хто пише поеми «Я», «кисло-капустянські республіки» — є критик пролетарської творчости.

2. Рецензії корифеїв і олімпійців повинно кудись касувати і, в разі їх нікчемности, не надавати їм значення і не припиняти зросту молодих літераторів.

3. Необхідно утворити при редакціях журналів і газет контрольні секції з людей ідеологічно витриманих, цілком розуміючих вимоги щодо пролетарської творчости, які контролювали б рецензії штампованих письменників і до яких можна було б апелювати молоді від літератури.

4. Треба рецензію — критику творів зробити одною з частин загальної суспільної роботи, відібравши монополію на критику від «духоборів»-олімпійців.

5. Я гадаю, що лише цим шляхом молода літературна сила відбійжить гонорної, задиркуватої і часто й густо безглуздої критики. А коли так, то й розвиток літератури невпинно зростатиме.

Гр. Яковенко

«Культура і побут», ч. 17. Харків, 1925, 30 квітня.

НЕ ПРО «АБО», А ПРО ТЕ Ж САМЕ

(В ПОРЯДКУ ОБГОВОРЕННЯ)

Тов. Хвильовий, захопившись лайкою, персягнув дозволіні рамки дискусії і весь зміст своєї статті присвятив не відповіді по суті, а нападам на мене й на тих товаришів, які жодного відношення до порушених питань не мали. «Давно наболевшей душе» — треба було знайти квартиру. Моєю статтею скористувався т. Хвильовий для цього. На мене — «мальчишку и щенка» — напав він, витриманий пролетарський письменник.

Я вважаю себе людиною організованою, лайки не люблю, клонюсь перед здоровою без жодних викрутасів думкою і завше відвертий для впливу розумних переконань. Навіть переконання т. Хвильового в такому разі мали б для мене велику ціну.

Роблю великі зусилля й з хаосу статті т. Хвильового виволюю основні його думки:

1. Про мистецтво взагалі (посилки на Шпенглера, «Божественна комедія» й головним чином — «Сіне іра ет студіо»).

2. Про критиків (Європа й Зеров чи Биковець?).

3. «Спекулянт», «графоман», «провокактор», «просвітянин», «свистун», «невдачник», «вор», — терміни, якими, на думку т. Хвильового, він обґрунтував свої докази до наведених питань.

Може і в мені криється здатність до словесних вибриків, але я їх не вживу. Я почну з пропавших істин. Ніяк я не думаю переконати т. Хвильового, зрішого до Шпенглера й відомої історії Гаціта. Я лише хочу розглянути свої попередні думки, показати їх правдивість. Коли помилюсь, т. Хвильовий за допомогою Шпенглера (можна й до Воль-

тера, Ле-Бона, Бойє заглянути) — направить мене. За це буду лиш дякувати йому й не назову «спекулянтом накраденого краму».

Одні (в тому числі й Хвильовий, коли він не на фука послався на Шпенглера) — стверджують, що поняття про мистецтво є вічним, непорушним для всякої доби, для всіх народів. Воно ніби не залежить від тих чи інших причин, а з'являється виробом завжди сталої емоції. Воно вільне.

Мірка, кажуть вони, з якою можна підійти до оцінки твору, починаючи од Адама, не може бути звуженою або поширеною. Вона, подібно вічному метрові з алюмінію, що хорониться в Паризькій академії, повинна підтримуватись раз встановленим градусом повітря, в протилежному разі повітря вплине на мірку й вона загубить свою точність. А коли так, то душевний шаблон «високих істот» шезне, а одшукати нові шляхи зі старою сліпою душею — затрудно. Цієї сліпоти лякаються багато. Боїться загубити складні окуляри душі й т. Хвильовий. На його думку, він залишить їх при собі в разі, коли для підтримки своїх доказів уживе сотні разів «енко», «енки».

Отже, цей самий «енко» каже — кому виключно Шпенглер з Бахом і Моцартом, а кому й вони й Остап Вишня й Богуславський з «Червоними маршалами». Я тримаюся всіх. Я тримаюсь також тієї молоді з задрипанок, з Кобеляк, яка «наводнила зараз великі міста», бо не будь цієї молоді, можливо, що й т. Хвильовий і т. Яковенко крутили б і по сей час волам хвосту, а не вдавались би в обговорення «високих» матерій. При одному ж Моцарті з Бахом, запевно, т. Хвильовий і не чув би цих імен, а вже в мистецтві, певно, розумів би менше ніж зараз. Віялись би Бах з Моцартом у найвищих сферах, а т. Хвильовий чистив би гній у панській стайні.

«Сатана в бочці» з «гопаківсько-шароваристої ультра-червоної просвіти» — не розуміє такої логіки. У нього така логіка: хто являється переможцем, за тим і право будувати життя й ті загальні його елементи, без яких воно не буде повним. Мистецтво творить для пролетаріату не Шпенглер, а сам пролетаріат. Я називаю художником того «міщанина», «обивателя», який в рівні з ходом кляси-пере-

можця зумів, користуючись старим мистецтвом як скарбом, дати суспільству твір корисний скорішому його розвитку. Погляд виключно-шпенглерівського Хвильового на вартість твору в цьому разі ролі не може відігравати.

І от як оцей самий «сатанинський міщанин», схожий на сім смертних гріхів, який «хмарою посунув на город» і завісою спав на ясні очі т. Хвильового, до якого навіть Тичина «посилав свої нерви» — (і кому це потрібне?) — трактує шляхи розвитку пролетарського мистецтва.

1. Мистецтво було й буде клясовим. Кляса-переможець, користуючись старим мистецтвом як гноєм, висмокче з нього потрібні йому соки й утворить пролетарське мистецтво.

2. В поняття клясового мистецтва ввійдуть всі ті елементи, з якими кляса вступала в боротьбу, а тому воно й не може бути подібним мистецтву поваленої кляси. Майбутнє мистецтво не може бути «созерцательним», «абстрактним», воно буде витікати з надр самого життя. Бо в протилежному разі краса, подібно буржуазній, захворіє на подвійність і загубить сталість своїх прагнень.

3. Посилаючись на думку т. Леніна: «Пролетарська культура не вискочила невідомо звідки, вона не видумана людьми, що називають себе фахівцями в пролетарській культурі. Це все — чистісінька нісенітниця. Пролетарська культура повинна стати закономірним розвитком тих запасів знання, що його людство виробило під тиском капіталістичного суспільства, поміщицького суспільства, чинівницького суспільства».

Ми стверджуємо існування пролетарської культури, збудованої лише на прикладах минулого.

4. Тому пролетарський письменник — людина, яка виварилась у казані революції, яка твердо уявляє історичне завдання кляси, — не може виховувати себе виключно на старій буржуазній культурі. Зміст, який покладено в старе мистецтво, повинен служити для нього прикладом протилежності. На з'ясуванні суті протилежності повинен він себе удосконалювати. Лише формами старого мистецтва пролетарський творець до свого повного зросту може користуватись.

5. Пролетарський письменник утворить «Божественну комедію», але зі своїм клясовим змістом. Його Данте-Петро й Беатріче-Ганна не гостюватимуть у пеклі, не витатимуть в ефемерах небуття. Звичайні життєві умовини, витікаючи з інтересів кляси — оздоблюватимуть «божественність» їх подій.

7. Комплекс рефлексологічних відбивачів пролетарського письменника повинен іти шляхом спостережень явищ сьогоднішнього дня, фіксувати їх у художній формі з наданням їм змісту, який цілком відповідав би виховуючим завданням кляси.

8. Пролетарський письменник, використавши старі форми, старі приклади, утворить свої «ливи й переливи душевні», — красиві, привабливі навкруги машин, тракторів. Душа письменника при цьому не буде марити в минулих віках, а розкошуватиме в насолодах свого часу.

II

Пристаючи до другої частини своєї статті, яка головним чином, а не питання про мистецтво, викликала з боку т. Хвильового силу образливої лайки, безпідставної ганьби, обвинувачень — я стверджую:

1. Старі літератори, виховані на шпенглерівських поняттях (кажу шпенглерівських, хоч знаю, що Шпенглер виявив себе після світової війни) про мистецтво, не можуть бути безкорисними критиками літературної творчости низового письменника. Їхнє складне, звикле до абстракції «я» — ніколи не задовольниться грубими, земними речами, і, мимо їх волі, в приведених мною «Нечаївській комуні» або «Біля тракторів» вони підшукуватимуть потрібні їм складності, не приймаючи на увагу, що суті нового письменника противна та складність. Вони не приймуть до уваги й того, що сучасний письменник лише намагається зафіксувати шляхи розвитку нового життя, яке за короткі роки не встигло набути сталих форм. За спиною молодого письменника сім-вісім років, а за старими літераторами довгі роки мирної праці над удосконаленням своїх знань. Але що може використати молодий письменник з цих знань?...

Знання історії літератури, знання художньої закономірності — замало молодому письменникові. Йому потрібні вказівки, яким способом можливо використати ці знання, щоб за їх допомогою охопити зміст нового життя й надати йому потрібних художніх форм? Подій героїв «Нечаївської комуни», суті комуни, життя навколо тракторів — не відчують старі літератори. Вони знають, що життя біля тракторів — це не одне й те ж, що, наприклад, робота скотом біля поміщицької машини. Є, вони знають, якась друга установка, а яка саме — щоб знати, треба відчутти. Треба од поміщицької молотарки повернутись до громадського трактора.

Живих порад старі (не тільки в розумінні віку, але й по переконанню старі) літератори не дадуть молодому письменникові.

Я їх уявляю собі вершниками без коней. Коні кудись поділись, а вони залишилися пішими. Без коней же не знайти їм шляху.

До речі запитання: коли їм нічого писати про творчість молодих письменників, то чому ж вони самі не творять?... Відповідь вище, — коні поділись, шляхи загублені. Сором же дехто має й не кожний наважиться викликати з «минулих віків образи Марій».

2. І Зеров, і Биковець, і Просвіта — в тому році, коли пролетарське мистецтво під ідеологічним керівництвом людей, яких суть відрізняється від Зерова, зуміє використати їх, як угносна критимуть в собі. В противному разі від них брати пролетаріятові немає чого.

3. Пролетарські письменники, набувши собі певні літературні імена, по більшій часті люди-розкаряки. Однією ногою вони стоять на ґрунті сьогоднішнього дня, а другу занесли кудись у мариво минулих віків (Дивись поему Хвильового «Я»). Стояти у них між ногами затрудно. Вони настільки об'єктивні, що можуть говорити разом з двома мирами, притягуючи їх один до одного. Молодий письменник (хай віком і не молодий, не в цьому ж річ?), не розуміє такої подвійності. Йому кровне сполучення старого з новим незрозуміле. Зрозумілі порівняння, користування формою, а не змістом. Письменник же розкаряка

якось умудряється виволікти за чуба з того миру гнилу дивовижу, одягти її в багряницю сучасности й з червоною фарбою на губах пустити у світ здобувати собі ім'я.

Натпінкертонівщина, мопассанівщина, Бова-королевичі на книжковому ринкові, як коштовна сировина, й добре розходяться. На допомогу вимогам ринку поспішає твір письменника-розкаряки. Оживає стара халтура з новою пльомбою.

Конче: старі літератори (не лише віком) і нові письменники з високооб'єктивними інтелектами, далекими від завдань часу, повинні мати при пролетарській літературі місце референтів, технічних радників, яких треба використовувати, головним чином, для оволодіння формою, а не змістом. Зміст — життя, а життя пролетаріят сам творить, і не може його не відчувати. Таким чином, ідеологічними суддями вони бути не можуть. Ця справа їх не торкається.

III

Третя частина буде самою короткою. В ній я хочу сказати:

1. Лінія організації селянських письменників Плуг, витриманість її керівників забезпечує будь-кого від ухилів у бік «просвітянства». Я, член Плугу, колишній батрак, що навчився грамоти на 18-му році од віку, не розумію «просвітянства». Революція мене не навчала розуміти пролетарське виховання під «просвітянством».

2. Не було такого випадку, щоб я лазив у портфель т. Хвильового й тайком користувався його секретами. Оповідання моє — «Хворі на землю», над яким без сорому так глузує т. Хвильовий, після конкурсу самим звичайним чином, по моїй вимозі, трапило до моїх рук. Я мав передати його на кончу рецензію одному з редакторів «Ч.ш.». При оповіданні мались рецензії. Не прочитати я їх не міг. Не надаючи справі рецензування творів характеру конспірації, а лічучи це діло громадським, я й використав, де мені потрібно було, зміст цих, як тепер з'являється, конспіративних рецензій.

Тов. Хвильовий не додержується послідовності. Він не відречеться від того, що в числі 5-ох оповідань, що заслужували уваги конкурсу — було й моє. При чому рецензія його на мій твір далеко не була такою прикрою, як тепер.

3. «Графоман», «спекулянт», «невдачник» — на протязі семи місяців з часу, коли він узяв до рук пензля, дав суспільству — 2 повісті й до десятка оповідань. Одну з повістей вміщено в журналі «Ч.ш.», одним з редакторів якого є т. Хвильовий. Вартість цих творів уже определюється тим, що вони живими вийшли з-під тисків вимог т. Хвильового й побачили світ.

4. «Провокатор», «свистун», «хворий на голову» — відношу до талановитости т. Хвильового щодо лайливої термінології.

Конче: від усього, що в запалі «колоття» властивого «Я» наговорив т. Хвильовий у своїй анекдотичній статті, коли в ньому живе почуття товариської етики, витриманости, коли він може ставитись безкорисно до людини хоч би й зачепившої його гонор, він має зректись.

Коли цього не буде — мені, цитуючи слова Леніна:

«Спілка молоді й вся молодь, що хоче перейти до комунізму, повинна вчитись комунізму».

— Нічому було вчитись у т. Хвильового.

«Енко», не маючи тавра комунізму, скаже словами того ж Леніна:

«Коли я знаю, що я знаю мало, дійду до того, щоб більше знати, але коли людина казатиме, що вона — комуніст та що їй і знати нічого не треба сталого, то нічого схожого з комуністом з нього не вийде».

5/V 1925 р.

Гр. Яковенко

«Культура і побут», ч. 19. Харків, 1925, 25 травня.

НА ПРАВДИВОМУ ШЛЯХУ

Останнім часом у нас відбувається організаційне перегрупування сил на полі пролетарської літератури.

Розуміється, це явище ні в якому разі не можна брати під сумнів, як примхливі вчинки деяких «зазнавшихся олімпійців» або ж як прояв «чужородних» впливів на один із чутливіших, «податливіших» інструментів радянського життя — пролетарську літературу.

Таким «мірилом» можна заспокоїти чиюсь «наболевшую» душу чи то приспати з не зовсім «доброю» метою громадський інтерес, але за його допомогою не можна пояснити й зрозуміти безумовно важливого (етапного характеру) явища, не можна його відповідно оцінити й зробити з нього, не для власного «заспокоєння», а в інтересах суспільства, відповідних висновків.

Справа тут куди глибша, ніж усяке таке й подібне верхоглядство різних ображених чи ущиплених персон і... в той саме час, коли хочете, вона далеко простіша, навіть зовсім проста.

Наші пролетарські літературні організації виходили в світ, правда, з завзятим бажанням творити, правда, з величезною вірою й певністю в свої сили й здібності, але (це теж правда) без копійки або майже без копійки літературного капіталу «за душею». Замість цього капіталу вони висували (й мусіли висувати) масову (обов'язково гонитва за чисельністю) роботу, масову агітацію, масову пропаганду ідеї пролетарської літератури, її основ, принципів.

Цим самим вони, наперекір народному прислів'ю, одразу «вбивали двох зайців»: 1) протиставляли старій непролетарській літературі пролетарську літературу, але (тільки) організацію, що плятформно критикувала й цим

боролась проти старої літератури, і 2) утворювали відповідну атмосферу для прояву літературних, письменницьких здібностей серед своєї «маси», головним чином серед пролетарської чи взагалі радянської молоді.

В цьому, і тільки в цьому була вся суть і значення роботи наших пролетарських літорганізацій і в першу чергу Гарту й Плогу.

І вихід у «літературний, так би мовити, світ» низки письменників з цих організацій є яскравим підтвердженням і, якщо кому цього обов'язково треба, історичним виправданням їхнього існування.

Але...

Це «але» завжди стоїть на сторожі діалектики життя й усіх процесів, що в ньому відбуваються. Не минуло воно (і не могло минути) так само й процесу розвитку наших пролетліторганізацій.

Організаційні форми, придатні для початкового періоду накопичення в пролетарській літературі людського матеріалу, стали непридатні, коли серед цієї людської сировини почав зростати літературний капітал.

Бож література є література, а не організація, хоч і «літературних», але школярів. І щоб стару літературу «побити», то треба це зробити її таки (літератури) методами, тобто створити й протиставити їй літературу ж свою, пролетарську, а не затоптати її «голими» ногами літературної тільки плятформи чи то організації.

І от тепер у молодих літературних пролеторганізаціях уже досить вирости сили, що своїми «літературними фактами», а не плятформним *сredo* вийшли на літературне поле й посіли там певне й досить поважне місце. А од цього факту виходу в світ з «літературними фактами» мусіли змінитися й такі факти, як характер і завдання самих пролеторганізацій.

Якщо гасло першого періоду було й мусіло бути: «бий скопом і плятформною», то за гасло другого періоду мусіло стати: «бий продукцією, кваліфікацією».

А коли так, коли на перший плян життя висунуло продукцію удосконалення, кваліфікацію, то тим самим воно

мусіло висунути й інші нові форми самої організації, що відповідали б новим завданням, новій установці.

Перед членом пролетліторганізації чи перед усією організацією в цілому тепер уже не може стояти з такою актуальністю завдання втягувати найширші кола (низові маси) в літорганізацію й командувати ними через численні філії при всіх сельбудах чи клубах. Навпаки, вибрати те, що вже з цієї маси виросло, скупчити його, організувати, скерувати його волю в бік літпродукції, в бік продукційного удосконалення — ось тепер яке безпосереднє, конкретне постає тут завдання.

Бо бій тут, як і в усіх інших галузях радянського будівництва, перейшов із стадії боротьби скопом, кількістю в стадію боротьби кваліфікацією, якістю.

І, розуміється, за таких нових завдань, на такій новій стадії розвитку ставити кожного члена літорганізації в умови, коли він мусить займатися виключно чи переважно культосвітньою чи агітпропською роботою на літературному полі, це значило б і значить зривати його з продукційно-якісної установки, це значить тягти його назад від того, чого він уже досяг, не давати йому можливості далі розвинутися, удосконалитися, це значить тупцюватися на одному місці, місити «голими» ногами організації глину «платформної» стадії розвитку пролетлітератури, це значить (свідомо чи несвідомо) оддавати її на «растление» буржуазії й непові, це значить, нарешті, взагалі плентатися в хвості життя, ні чорта не бачити, ні грама не розуміти.

Тому, отже, зрозуміло, чому у нас набула таких гострих форм літературна дискусія, що вийшла під своєрідним і не зовсім відповідним завданням моменту гаслом «Європа чи просвіта». Бо в основі вона (ця дискусія) мала шукання шляхів, шукання форм організації для пролетарської літератури.

І ми з цілковитим задоволенням мусимо констатувати, що атрамент і слова потрачено тут не марно. Бо в наслідок ми маємо створення такої організації, як Вільна Академія Пролетарської Літератури (ВАПЛІТЕ), що, «отряхнувши прах» платформного тупцювання, «обома ногами» поставила чи ставить пролетарську літературу на ґрунт конкрет-

ної реалізації, практичного втілення продукційно-якісних завдань. Вона ввібрала в себе весь культурно-письменницький актив кол. Гарту, вибила письменницький і комсомольський «козир» (за винятком декількох товаришів, що незабаром, очевидно, теж сюди прийдуть) з рук Плугу, скупчила в себе все творче, живе й активне, розкидане в свій час по інших організаціях (Комункульт, Жовтень). Тобто вона набула всіх тих запосилачів, що лежать у площині сучасних вимог розвитку пролетарської літератури на Україні.

Алеж чи фактом утворення цієї нової форми організації, фактом створення ВАПЛІТЕ — чи усунуено цим з поля наших завдань усю ту їх частину, що стояла перед нашими старими організаціями, хоч би перед Гартом, Плугом і ін. А саме: мобілізація уваги й людського матеріалу навколо літературних і взагалі мистецько-культурних завдань радянської України, ота сама «масовість», ота сама культурно-мистецька робота серед мас і інше, і інше.

Ні, і ще раз ні. Всі ці завдання є, вони «живуть», збільшуються, ускладнюються й вимагають чимраз більшої до себе уваги, більше сил, робітників.

Та вся справа в тому, щоб «не мішати все в один кіш», щоб не плутати різні речі в своїй власній голові й не паморочити цим голів інших. Уся справа в тому, що ці завдання специфічні й вимагають так само специфічних, їм одним властивих форм організації. Їх (завдання) почасти через свої лябораторії, студії, прилюдні (друком і словом) виступи виконує й виконуватиме і ВАПЛІТЕ. Вони є частина завдань наших державних органів і закладів освіти, громадських культурних організацій, а також журналів і органів преси взагалі. Робкорські й сількорські організації так само несуть їх на своїх плечах. Але, розуміється, вони можуть і повинні знайти собі найширше і найповніше втілення тільки в формі створення широких громадських організацій мистецької чи ширше — культурної самоосвіти.

От ці то завдання і можуть (та й повинні) взяти на себе такі організації, як Гарт і Плуг, відповідно змінивши, розуміється, свою організаційну структуру й не напинаючи на себе відповідальної вивіски «письменників», що зовсім

не личить ні їхній фізіономії, ні їхньому внутрішньому еству.

Бо, знов же, не примхи чи витребеньки «олімпійців», а розвиток життя призвів і призводить до цієї диференціації не тільки в завданнях, а й у тих організаційних формах, що в них тільки ці завдання й можна виконати.

І тому, хоч як би кричали й сичали тепер на це люди з позаторішнім розумом, ми з певністю стверджуємо: це єдиний правдивий шлях і іншого нам зараз не дано.

М. Яловий

«Культура і побут», ч. 3, додаток до «Вістей ВУЦВК», 1926

Замість коментаря редактора до цього розділу і, зокрема, до «Заяви групи комуністів членів ВАПЛІТЕ» подаємо в цьому томі статтю М. Ялового «На правдивому шляху» та Ол. Досвітнього «До розвитку письменницьких сил», які дають достатній матеріал для оцінки ідейно-естетичних позицій ВАПЛІТЕ і суспільно-політичної ситуації, що обумовили появу згаданої заяви.

Вміщення цих матеріалів виявляє єдність поглядів ваплітан із поглядами М. Хвильового, який став визнаним ідеологом нової літературної організації.

На статтю М. Ялового (президента ВАПЛІТЕ) відповів голова Плугу С. Пилипенко полемічною статтею «Як на правдивому шляху спотикаються. Перший шмат дискусійної відповіді „академікам“ М. Яловому й М. Хвильовому» («Культура і побут», ч. 5, 1926).

Відповідаючи на статтю М. Ялового, С. Пилипенко писав: «Це бажання зруйнувати організований літературний рух, це нічим не виправданий месіанізм: ми, мовляв, рятівники всієї справи, ми поставили пролетлітературу на обидві нозі... Ох, кульгає вона на ті обидві!.. В запропонованій хворобливій організаційній системі занедбано клясовий принцип, забуто потребу існування революційно-селянської літературної асоціації, неясні функції й структура асоціації пролетарської і абсолютно темні оті «гуртки культурної самоосвіти», між якими і академією зорить порожнечо письменницька прірва.

В основі ж такої концепції лежить погано приховане бажання монополії, тої монополії, що за словами відомої резолюції ЦК РКП про політику партії в галузі художньої літератури, може довести пролетарську літературу до загибелі».

ЯК НА ПРАВДИВОМУ ШЛЯХУ СПОТИКАЮТЬСЯ¹

(ПЕРШИЙ ШМАТ ДИСКУСІЙНОЇ ВІДПОВІДІ
«АКАДЕМИКАМ» М. ЯЛОВОМУ Й М. ХВИЛЬОВОМУ)

Зважитися полемізувати з академіками безграмотній у мистецькій справі людині, що спекулює на літературі, набуваючи громадській капіталець, і для того плодить бездарних графоманів і макулятурмахерів, постачаючи їм вульгарний марксизм, — читачі розуміють усі труднощі такого замаху з негідними засобами.

Труднощі ці подвоює те, що різні памфлети та інші аркушеві статті, де на мою голову сипалися ще й не такі епітети, як на якогось «мракобеса», що постає взагалі проти культури, підтримує «столипінські хутори» і гопаківсько-шароваристу «просвіту», що ці полемічні статті друкуються вже протягом півроку в «Культурі і побуті», але ті ж півроку читачі даремно чекають на будь-яку відповідь і дивуються: що воно за «дискусія» така однобока?

Ingrabile dictu — написав би на цьому місці академик М. Хвильовий, що так полюбляє цитувати стародавні й нестародавні прислів'я. Але я пригадую невісту з відомої п'єси «Весілля»: «Вони хочуть свою освітаність показати і завжди говорять про непонятне». Отож, гадаю, що читачам і без страшних слів зрозуміло, на який страшний крок я наважуюсь.

Тим часом приклади, як кажуть, заразливі, і я не можу втриматися, щоб із «святих отець» не цитнути.

Це А. Луначарський свою промову на першій всесо-

¹ Із збірника А. Лейтеса і М. Яшека «Десять років української літератури», т. II, стор. 177-181.

юзній конференції пролетписьменників (7/1 — 25 р.) закінчив був так:

«Останніми роками серед пролетарської письменницької сім'ї виникли й ще не знищені внутрішні суперечки. Ці суперечки природні, бо ми живемо в переходову добу і перебуваємо під впливом двох сил, з котрих одна тягне назад, у буржуазні болота, а друга — вперед, до пролетарського, що саме тепер сходить, сонця. Що скорше ми збагнемо, що, будучи незадоволені один одним, полемізуючи один з одним, ми все таки лишаємося братами-будівниками пролетарської культури, то краще. Стане бо тоді для нас ясно, що, навіть ріжучи свого товариша критичним лезом, ми робимо це тільки для того, щоб, скувавши в ньому булат, розстрожити водночас скло. Нам нема чого один перед одним уклонятися й танцювати менует; хай цією справою займаються попутники. Ні! Ми щиро, по-братерському повинні сказати самим собі, що наша пролетарська література — це майстерня, де, мають куватися наші груди й наш мозок. Від перехрещених тут ударів сиплеться щодалі більше іскор, потрібних для освітлення світу».

Читачі, маю надію, після цієї цитати бачать, що я належу до тих, хто ображається на глузливі епітети і вважає себе ущипленим. Коли я про них згадував лише для того, щоб констатувати невігідність моєї позиції після такої порції солоного від моїх щедрих товаришів, порції, що, певно, так уже освітлила мозок шановних читачів, що мені з моїм гасником туди вже лізти задурно.

Чую нетерплячі голоси: годі з передмовою. До діла!

Добре. Діло в тому, що я, за діагнозою професора скотарства Омелька Буца, хорує на манію організаційну, а я хочу довести сьогодні, що на цю манію захворіла разом із шановним професором Вільна Академія Пролетарської Літератури і що до неї треба саме ветеринара запрохати для лікарської допомоги, бо буцає вона (академія) саме по-бугаячому, згруба, за рецептом того ж високовченого (в комункульти панфутуристському навчився в свій час) професора скотарства. А рецепт той був, як пригадують читачі, — дискредитувати мистецтво, знищити йо-

го, непотріб, як культ, що дорівнюється релігії, і так «застосувати лєнінізм» на третьому фронті, щоб від того третього фронту нічого, крім фізкультури, не лишилося.

Ото і не я, а Вільна Академія устами президента М. Ялового, віце-президента М. Хвильового і професора скотарства Омелька Буца за доброзичливої підтримки КІПу² пропонує *нову систему організації літературних сил на Україні*, додаючи, що хто, мовляв, цього не визнає, той «взагалі плентається в хвості життя, ні чорта не бачить, ні грана не розуміє».

Не второпаю насамперед, що воно за ВАПЛІТЕ, що за посвідченням її президента «обома ногами поставила чи ставить пролетарську літературу на ґрунт конкретної реалізації, практичного втілення продукційно-якісних завдань».

Різниця між «поставила» і «ставить» і «хоче поставити» досить велика, але не аналізувати творчість академиків ми цей раз хочемо. Один гран у цій спеції нам впадає на очі: вивіска «Вільна Академія Пролетарської Літератури», а за цією вивіскою — певні люди, асоціація, що хоче вести перед у мистецьких справах. І мені, як і кожному, хто в цих справах таку-сяку участь бере, не однаково, хто командуватиме й як командуватиме.

Тут уже чую лемент: сімейною склокою займатися хоче, осіб зачіпати. Це ж негоже. Вже тиждень, відколи ця стаття своєї черги в редакції застоювала, той лемент на родини її супроводить.

Ах, товариші! Справа, звичайно, не в тім, чи такі вже кваліфіковані письменники Гр. Епик чи Ол. Громов, щоб титул академиків приймати, або чи такий уже пролетарський письменник П. Панч, щоб із Плугу в ВАПЛІТЕ перескакувати, або чи такий уже Сашко Довженко чи Б. Червоний відомий своїми літературними творами, щоб «практично втілювати продукційно-якісні завдання» і т.д.

Справа не в особах, а в *організаційному принципі*, коли вже система організації літературних сил певна пропонується.

Береться нібито клясовий принцип, бо академія називає

² «Культура і побут», додаток до газети «Вісті ВУЦВК».

себе *пролетарською*, тож, будь ласка, цього принципу дотримуватися, а не говорити, що з Плугу незабаром решта письменників і комсомольців у ВАПЛІТЕ перейдуть! (Примітка. Це «незабаром» згідно статуту цієї «масонської ложі» може трапитися тільки раз на рік у день Жовтневих роковин: дотримується вузька цеховщина).

З цих мрій академічних видко, що клясовий підбір своїх членів не дуже їх непокоїть: селянського елементу (як от П. Панч, хай він мені за цю істину пробачить — він у даному разі тільки приклад) академія не боїться.

Може, так воно й потрібно, може, справа йде про асоціацію робітничо-селянських, радянських мистців? Добре. Алеж мистців? Кваліфікованих робітників? Бож навіщо було від інших простих смертних академічним титулом відрізнятись.

Так ні ж бо: академики говорять, що ось такого члена прийняли, бо він пише якусь п'єсу. А другий взагалі бере участь у літературних справах, сам нічого не пишучи й не збираючись писати.

Значить, принцип узято не по лінії «продукційно-якісних завдань», а культурницький. Тоді навіщо себе від «культурницьких організацій», як от Пług і Гарт, одмежовувати?

Отже, не знаю, як ви, любі читачі, а я таки справді ні чорта не розумію з цього правдивого шляху, що на нього академик М. Яловий кличе: в академії, мовляв, рятунок пролетлітератури.

Знаю тільки одне, що він настирливо, разом із другим «вітаїстом» (від слова вітати, в емпіреях, мабуть) вимагає, щоб:

«Пług не напинав на себе відповідальної вивіски письменників, що зовсім не личить ні їхній фізіономії, ні внутрішньому єству».

Хай читач не подумає, що я збираюся доказувати, ніби в Плузі такі великі пролетарські генії, як Павло Тичина, є фізіономія плужанська така собі мугиркувата, не європейська, Шленглера цитувати не вміє і в Пільняхках, на жаль, не кохається. А внутрішнє єство в них революційно-селянське і творчість їхня пролетарсько-селянська.

І кожний, хто про політграмоту чув, знає, що в пере-

ходову добу поруч із пролетарською літературою література селянська не може не бути, що вона закономірна й потрібна і що її треба підтримувати, поволі переводячи на рейки пролетарської.

Тим часом у системі шановних академиків це забуто. ВАПЛІТЕ, джерело всіх благодатей, і є гуртки культурної самоосвіти, в які й Плугові, організації селянських письменників, рекомендується перетворитися.

Рада добра, що й казати. Хто ж заперечуватиме, що гуртки самоосвіти не потрібні чи не корисні. Хто взагалі заперечуватиме всі голосні слова про потребу самоудосконалення кваліфікації, європеїзації всього того, що наші опоненти галасують, ніби Америку вони винайшли.

Але (цитую М. Ялового) вся справа в тім, щоб не мішати все в один кіш, щоб не плутати різні речі в своїй власній голові, не паморочити цим голів інших.

Гуртки самоосвіти є гуртки самоосвіти і вони були, є й будуть по наших клюбах, сельбудах, школах, касарнях і т.д. А організація літературних сил є організація письменників.

Тут маленький відступ у бік. Читачі памфлетів М. Хвилювого знають, що в мене трохи відмінний від академічного погляд на письменника й літературу. Я не вважаю титул письменника за таку велику цяцю, щоб за неї битися. Це тому, що в художню літературу включено різні форми її від найпростіших до найскладніших, і не тільки генералів од літератури вважаю за вояків, але й силу непомітних маленьких одиниць, що їхнім зусиллям не в меншій мірі формується великий, багатогранний культурний процес, бо «ох, не вдержуся, цитну ще раз!»

«Культура є органічна сукупність знання й умінь, що характеризує все суспільство чи принаймні його командну клясу. Вона охоплює й пронизує собою всі галузі людської творчості, вносячи в них єдність системи, індивідуальні досягнення підноситься над цей рівень, ступнево підвищуючи його» (Троцький — «Пролетарська культура й пролетарське мистецтво»).

Думається мені, що й академики цей погляд поділяють, уважаючи, що саме їхня творчість підноситься над загаль-

ний рівень — недурно й одмежовують себе від решти особливим титулом.

Тому й доводиться сказати від імени всіх неакадемиків про вивіски, що напинаються не над того фізіономією:

Що ж, товариші, ми такі письменники, як ви академики. В рощоті-с...

Та не в титулах справа, а знов же в принципі організації літературних сил. Нехай буде по-академічному, не по-вугарно-марксівському. Нехай усі письменники й комсомольці з Плугу й з інших організацій в Академії зберуться (дай їм, Марксе, здоров'я), скупчаться.

Де ж тим бути, хто в цю високу установу не попаде? Відряджуватися в гуртки культурної самоосвіти?

Отож мій безграмотний розум каже (хай простить мені професор скотарства, що в нього ця хвороба — все на кляси розподіляти — не передбачена), що поруч спілки пролетарських письменників, хоч би вона й академією звалася, у нашу переходову добу «всейоз і надовго» ще й спілка революційно-селянських письменників повинна бути (хоч би й Плуг), а, крім того, очевидно, існуватимуть і ще виникатимуть асоціації (як от Ланка, група, звана чомусь «неоклясиками», різні «неоліфи» і т.д.), що ідеологічно виявлятимуть різні клясові угруповання й нашарування в нашому суспільстві.

Мені кажуть: і що ви повчаєте, ми й самі це добре знаємо. Добре. А навіщо пропозиція розкасувати спілку селянських письменників? Навіщо пропозиція перетворитися в гуртки самоосвіти? Навіщо півроку товмачити: «розв'яжіться од баясту, од гуртків, од малокваліфікованого елементу, що обтяжує спілку», а тепер інші пісні: «як сміли одкинути отой культурницький хвіст, як сміли одштовхувати од себе гуртки». Це сзуїтизм, милі друзі. Це бажання зруйнувати організований літературний рух, це нічим не виправданий месіянїзм: ми, мовляв, рятівники всієї справи, ми поставили пролетлітературу на обидві нозі... Ох, кульгає вона на ті обидві! А це тому, знов кажу, що в запропонованій хворобливій організаційній системі (Омелько Буц! чуєте?) *занедбано клясовий принцип*, забуто потребу існування революційно-селянської літературної асоціації, неясні

функції й структура асоціації пролетарської і абсолютно темні оті «гуртки культурної самоосвіти», між якими і академією зорить порожнечою письменницька прірва.

В основі ж такої концепції лежить погано приховане бажання монополії, тієї монополії, що, за словами відомої резолюції ЦК РКП про політику партії в галузі художньої літератури, може довести пролетарську літературу до загибелі.

Тим часом академики кажуть, що це єдиний правдивий шлях, «хоч як би кричали й сичали на це люди з позаторішнім розумом».

Ми знаємо, що на чолі новоявленої академії стоять колишні футуристи, тобто люди з завтрішнім розумом, або представники азійського ренесансу, що кличуть десь у безвість до невідомих обр'їв, тобто чогось теж позавчорашнього. Ці індивідуальні досягнення так підносяться над сьогоднішнім рівнем звичайного розуміння, що сперечатися з ними годі.

Отож кінчаю, чуючи свою неминучу поразку. Може, на другий раз краще витанцюється. Цей шмат щось не теє і все про кляси та кляси. Обридло...

С. Пилипенко

«Культура і побут», додат. до «Вістей ВУЦВК», ч. 5, 1926

ПРОБЛЕМА ОРГАНІЗАЦІЇ ЛІТЕРАТУРНИХ СИЛ¹

(ШМАТ ДРУГИЙ ДИСКУСІЙНОЇ
ВІДПОВІДІ «АКАДЕМИКАМ»)

Отже, професійний критерій при поділі літературних сил не годиться. Професійне об'єднання письменників треба робити — воно допоможе захищати їхні професійні інтереси, що для цих «вільних художників» (цей старий термін наші податкові інспектори ще не забули) буде потрібно й корисно. Але професійним об'єднанням не вичерпати справи. Адже професійне об'єднання вже давно мають мистці інших галузей мистецтва, але тим не задовольняються і мають, крім того, свої мистецько-громадянські колективи, течії, групи, школи, гуртки, майстерні тощо.

Вертаю до повище зачепленої справи — *відсутности в нас професійної літературної освіти*, що значно полегшило б нашу проблему організації літературних сил. Це буде колись за тему особливої статті. Покищо нагадую, що проект «інституту живого слова» ще року 1921, здається, склав тов. Коряк, але й досі лежить десь у відомствених архівах. Додам також, що іноді опоненти згадують не хвальний досвід інституту Брюсова,² мовляв, бачите — не вдається. Не знаю, чому саме прогорів інститут Брюсова, але з одної невдалої спроби не можна робити загальних висновків. А теоретично справа стоїть

¹ Із збірника А. Лейтеса і М. Яшека «Десять років укр. літератури», т. II, вид. 1, стор. 170-176.

² Мова йде про Вищий Літературно-Художній Інститут (ВЛХІ), заснований В. Брюсовим 1921 року в Москві, який за кілька років, через брак належних умов і педагогічних кадрів, припинив своє існування.

так: раз є люди з певним хистом і з бажанням учитися, раз є потреба цим людям набути технічного знання і є люди, що такого знання набули і можуть передавати його іншим — можливий, значить і учбовий заклад у цій галузі. Адже не говоримо ми, що непотрібні й нічого не дають наші літературні студії й лябораторії. Зробіть їх постійними й систематичними — і ви матимете профшколу або й що вище від неї.

Тоді б і голова письменницька не боліла на клопіт: ах, оця студійська маса мені перешкоджає! Мали б *спеціальний кадр* письменників-педагогів, як маємо кадр педагогів-художників, музик, співаків, артистів тощо, що присвятили себе цій діяльності.

Ну, а де ж система організації літературних сил? Гадаю, що після всього тут сказаного, вона ясна.

Має бути спілка (чи спілки, бо повної єдності тепер, очевидно, досягти важко) пролетарських письменників, що поволі мають у себе всотувати спролетаризовані елементи з письменників селянських і так званих попутників. Має бути також спілка поруч селянських письменників або, вірніше, пролетарсько-селянських (бо селянської ідеології розводити нам нічого, а, значить, і об'єднувати за такою ознакою). Роль і тактику її вище зазначено — то директива компартії. Мають бути й різні групи й групи попутників, що повніше чи менше приймають (чи й зовсім не приймають) гасло диктатури пролетаріату, до яких ми повинні ставитися *по-різному*, залежно від їхніх класових устремлінь:

«Відкидаючи антипролетарські й антиреволюційні елементи (тепер зовсім незначні), борючися з новоутвореною ідеологією нової буржуазії серед частини попутників із „зміновіховського“ табору і терпляче ставлячись до проміжних ідеологічних форм, терпляче намагаючись позбутися цих неминуче численних форм у процесі все далі ближчого товариського співробітництва з культурними силами комунізму» (Резолюція ЦК РКП, § 10).

Кожна з таких спілок чи груп є *літературно-громадсь-*

ка організація й клясова, бойова, що захищає інтереси свого громадського колективу своєю зброєю — мистецтвом. Пролетарська серед них бореться за свою гегемонію. Пролетарсько-селянська їй допомагає, як робітземліс і комнезами допомагають індустріальному пролетаріатові на селі (див. статут Плугу). Водночас по всій лінії йде учоба — гострять зброю, відточують леза.

Про попутників... Про попутників я вже сказав і мушу додати тільки одно: частенько Плугові накидали й накидають «напостовство», розуміючи під цим вороже ставлення до попутників, політику нещадного й безоглядного знищення, «биття дубиною». Розгорніть офіційний орган Плугу «Плужанин», найдіть там хоч єдину статтю, що про це нагадувала б. Навпаки, скільки разів у різних висловах повторюється ленінська провідна думка про органічний розвиток пролетарської культури з буржуазної. І не дивно! Ми знаємо, що основний гріх «напостовців», що їм інкримінувалося в літдискусії, був *недооцінка ролі селянства в революції*. Як може Плуг, організація революційно-селянська в своїй масі, недооцінювати селянство? Природніше було б грішити в противний бік, але покищо цього ніхто не завважав, хіба той же М. Хвильовий із своїм наклепом про «ідеологію століпінських хуторів» — це вже читачі матимуть щастя побачити в збірці «Проти течії», що ваш покірний слуга за кілька день випустив на ринок (так, по-хорошому, по-папашинському: учись, дитинко, плавати, може, і не потонеш...).

Ось і всі мої загальні думки, бо й цих «підвалів» замало, щоб розвинути думку проти всього, що досі за мене тут було написано. Я їх не конкретизую. Я гадаю, що читачам і без того ясно, що я хочу бачити у ВАПЛІТЕ (коли схочу) сильну й чисту пролетарську організацію, що упертою працею добивалась би собі *ідеологічної гегемонії*, будучи знаряддям нашої комуністичної партії на літературному фронті. Ясно й те, що я бачу неминуче злиття Плугу, решток Гарту, Жовтня і т.д. в двоєдину пролетарсько-селянську масову асоціацію чи бльоку; це залежатиме від того, оскільки незначні будуть ідеологічні розходження, і, маючи на увазі, що Плуг, як все таки *селянська в своїх низах* орга-

нізація, має існувати як автономна одиниця в цьому бльоці.

Ясно й те, що зв'язок з низовими літгуртками — робітничими, селянськими й мішаними, шкільними й червоноармійськими — я ставлю в неодмінний обов'язок *кожної літературно-громадської організації* і що форми й методи цього зв'язку повинні ми змінити відповідно до того, оскільки швидко піде в нас розвиток літературної профосвіти, і ще раніше я не згадував, але це й без згадок кожному ясно — політосвіти.

Ясно, нарешті, і те, що гуртки культурної самоосвіти, що їх М. Яловий і М. Хвильовий уперто пропонують не змішувати з письменницькими організаціями, я й не змішую і, аж ніяк не зменшуючи їхньої ролі, і так само, як і автор цього проєкту, маючи змогу підкріпити його силою різних доказів, знаю, що існують і існуватимуть вони при клубах, сельбуддах і школах, ліквідуючи неписьменність, вивчаючи господарство, політику, природознавство, роблячи «установку на справжній трактор». Знаю, що, коли б шановні академики звернулися б до Головополітосвіти, управління сельбудів і культвідділу профспілок, там їм сказали б, що такі гуртки *культурної самоосвіти вже є*, що для них видається спеціальний журнал «Самоосвіта», який їм, академікам, варт було б почитати й не морочити голову собі й людям, бажаючи з Плугу й Гарту таких гуртків наробити й корисні для партії й радвлди організації знищити.

От і вся система організації літературних сил, якщо не згадувати про робселькорію, як резерв письменницьких організацій. Але то вже справа давно вияснена й тільки академики не люблять про неї згадувати.

Наприкінці ще раз про славнозвісну «кризу». Констатуючи певні ідеологічні ухили в деяких товаришів (що зовсім не означає кризи творчості, бо можна багато й гарно творити й збочивши з вірного шляху), я аж ніяк не гадаю вигоїти їх організаційними заходами (хоч «посылка на Донбас» і практикується в партії в таких випадках).

Не тому, звичайно, в нас не гаразд із творчістю, що організація погана, не тому, що «голови хвіст перешкоджає» або ще щось подібне. Причини тут глибші, серйозніші і

про них доведеться писати ще не один раз... Криються вони в *загублених перспективах революційного руху та революційного будівництва*. Мистець, що загубив ці перспективи, або сліпо фотографуватиме дійсність без ніяких висновків, без певної «моралі», або борсатиметься «в невідомих обрядах».

Мене запитують: так у чому ж ви добачаєте оту причину всіх причин — ідеологічну кризу? Відповідь: поперше, вона має теж свої основи, що криються в соціальної приналежності й соціальному оточенні інших письменників. За рідкими винятками це інтелігенти, що прийшли до пролетаріату різними шляхами і в різній степені. Прийшли, але здебільшого не ді йшли, не зв'язалися міцно організаційними нитями, щоденним життям і, як бачили ми з щиросердного признання Г. Коцюби, *відірвались*, сидячи в своїх канцеляріях, *від робітничого життя*. З другого боку, на них натискають рештки старої й парості нової («радянської») буржуазії, що НЕП їй дозволив підвести голову, а українізація — заговорити досить голосно й вимогливо. Як же уникнути ідеологічних ухилів? Вони майже неминучі.

Викривати ці ухили досить важко. Раз — тому, що приховані вони в художній творчості, справі «тонкій», тендітній, завуальованій образами, де автора твору тяжко вишукати за дієвими особами (мовляв, «так у житті буває»). Два — тому, що коли ці автори й починають виступати в критичній полеміці, рецензіях, маніфестах і т.д., і тут стикаємося з такою неусталеністю й нерозробленістю в марксистській теорії мистецтва, як це ми намагалися показати прикладами в першій частині своєї статті, що й тоді «бика за рога», як це хоче М. Хвильовий, не завжди піймати доводиться (моя особиста думка — ми довго плутатимемось у цих не так уже й потрібних, зрештою, «формулах», аж доки *рефлексологія* допоможе, і до знайомства з нею кличу теоретиків мистецтва, а також письменницькі лябораторії й студії й окремих творців, що хочуть підвести науковий ґрунт під свої знання).

На цих справах, очевидно, доведеться спинитися ще не раз, а покищо, щоб не розтягати й без того безсоромно довгу статтю, дам лише приклад для пояснення мого

погляду на сучасні ідеологічні ухили, що стали за причину організаційного розбрату.

Беру для аналогії з літдискусією 1925 року дискусію, що протягом цього ж року пережила компартія. Що було в основі цієї останньої дискусії? Загублені революційні перспективи, переляк перед стабілізацією капіталізму на Заході, переляк перед куркулем у нас, недооцінка ролі середнього селянства, зневіра в творчі сили пролетаріату — все це підкріплювалось претенсією на монопольне право тлумачення Леніна і за висновок мало своєрідні організаційні пропозиції.³

Виходило все це з лєнінградської організації, організації, що завдяки своєму територіяльному становищу одірвана від селянських районів, не чуває їхнього тиску на себе, не зв'язана, як прикладом, московський, харківський, київський робітник, з приміським селянством родинними зв'язками, «отхожими» промислами тощо. Відси (одна тільки, звичайно, з багатьох причин) ота засуджена від XIV з'їзду компартії позиція, відси загублені перспективи дальшого революційного будівництва, борсання в організаційних плянах.

Аналогічне явище спостерігаємо і в нашій українській літдискусії. По черзі й паралельно до сказаного вище ставка на азійський ренесанс у той час, коли революційний рух східних народів є лише частка загального, а відродження Сходу — лише знаряддя для перевороту на Заході, і саме з цього у прийдешньому вільного Заходу маємо ми чекати на новий підйом культури, культури вже пролетарської тим часом, як селянський Схід ще довгі десятиліття нидітиме в азійчині. Надання напівграмотній Україні, де ми ще з плянами ліквідації тієї неграмотности пораємося, месіяністської ролі — все це молодечий запал, а не реальні, продумані перспективи.

Далі і переляк перед Європою, і «европенками» (термін

³ Відсилаємо т. т., що цікавляться цією справою, до нового — другого — збірника Академії Мистецтв «Искусство», Ленінград, 1926. Зауважуємо також, що з 1 книжки 1926 року найкращий критичний журнал у Союзі «Печать и революция» розпочав спеціальний розділ дискусійний у справах теорії мистецтва (авторська примітка).

позичаю в К. Буревія), розмови про «столипінські хутори», уперте замовчування необхідності існування спілки селянських письменників, бажання створити «гуртки культурної самоосвіти» замість літературно-громадських організацій, ходження манівцями коло проблеми втягання в літературу робітничого молодняка — все це з монополізованим правом на тлумачення Плеханова і із своєрідними організаційними висновками.

Цією аналогією я не хочу сказати, що гріхи лєнінградської опозиції є гріхи й «академиків». Це — паралель, порівняння, оте саме, що «кульгає».

Але воно, сподіваюся, допоможе мені в'яснити ще одне, вже останнє питання: чому позиція Плугу проти колишньої позиції Гарту й теперішньої ВАПЛІТЕ збирала майже завжди більшість голосів і вважали її люди компетентні за витриманішу, яснішу й вірнішу, не зважаючи на те, що Плуг — організація пролетарсько-селянська, а ті іменуються пролетарськими? Чому саме в цих пролетарських організаціях більші організаційні кризи, метушня, несталість, а Плуг «міцно стоїть на своїх ногах»?

Відповідь, на мою думку, можна дати таку: сталість, не нервовість, твердість організаційна була тоді, коли ясна мета, ясні перспективи, хоч би найближчі. Тоді й спокійна творча праця. Тоді й дружний колектив. Все це, звичайно, тоді, коли його збудовано на твердому соціально-економічному ґрунті, на тривкій громадській базі, — ось це в Плuzі є, а в пролетарських організаціях українських нема (головним чином саме через те, що вони українські, а культурна робота серед робітництва українською мовою щойно розпочинається).

Тим часом завжди треба пам'ятати за *те лєнінське кільце*, що, за нього вхопившись, можна витягти весь ланцюг. Коли письменник знає те кільце, він розрізняє позитивні й негативні явища побуту, бачить відповідність і невідповідність їх до революційних перспектив, тямить, що радити і що не радити читачам, — одне слово, не пливе в житті, а стає активним чинником його, не шукає тем, розгубившись у фактах, а свідомо намічає їх собі, підбираючи для них факти (про це дивись ст. Гр. Якубовського в No. 1 «Печать и революция» за 1926 рік).

На плужанському терені праці, на селі, це кільце *ясніше*, ніж у місті. *Це кооперація* в усіх її найрізномірніших формах. Вона є основна тепер «тема» життя селянського, вона стає поволі й основною темою сільської літератури, витісняючи теми збройної громадянської війни. Гасло боротьби за новий побут, де на першому місці стоїть кооперавання, гасло просте й ясне, в усій своїй складності й трудності переведення в життя. Тому й ідеологічних ухилів у плужан, як революційно-селянських письменників, спостерігається менше: *найближчі перспективи* революційного будівництва для них ясніші й безсумнівніші. Інша річ, звичайно, коли б поспитати їх про перспективи *дальші* або про те, що виходить за межі сільських тем. Там, безперечно, вони наплутали б *більше*.

Пролетарському письменникові гірше: велетенське місто постає перед ним з усією складністю своїх соціально-економічних процесів, з лабіринтом переплутаних побутових явищ, із скрученим у клубок ланцюгом людських взаємин, серед яких важко винайти рятівниче ленинське кільце. Поруч кооперації постає величезна проблема соціалістичної державної промисловости, боротьба з розвиненими й складними формами НЕПу і т.д. І не диво, що часто-густо пролетарський письменник блукає в цих питаннях, не знає, на яку ступити, з чого почати й до чого довести, губить революційні перспективи.

Все це, звичайно, можна доказати на творчості хоч би того ж тов. Хвильового. Він у своїх новелях різко, нещадно бичує міщанство в нашому побуті, дає низку яскравих негативних постатей, а натомість... натомість туманно пророкує про «невідомі обрії загірної комуни». І все це нервово, поквалливо, з тими «ливами-переливами душевними», що з них він глузував, відповідаючи Гр. Яковенкові, пишучи свого «Першого листа до молоді молоді».

Я не зрікаюся того, що колись (у «Червоному шляху» № 1 за 1923 рік) писав про Хвильового-новеліста (ст. «По бур'янах революції»), як це М. Хвильовий зробив із своєю оцінкою В. Поліщука. Я й тепер згодний полемізувати з тими, хто доказуватиме, що «Хвильовий лишився перед лицем неоспіваного пролетаріату» (В. Коряк, збірничок «б

і б», хоч після останніх його творів міг би багато дечого додати до тодішньої своєї аналізи, а саме: я вважаю, що твори з елементами сатири (а такі є твори М. Хвильового) є *двогостра зброя*. Читачеві-революціонерів вони, показуючи болячки сучасного життя, розпалюють бажання загоїти їх, читачеві — контрреволюціонерів — роз'ятрити. Недурно деякі новелі М. Хвильового залюбки передрукують у білій пресі (Донцов тощо) з приміткою: «Бачите, як цей комуніст своє радянське суспільство паплюжить!»

Згадую це тут, наприкінці статті, тому що нашу літдискусію біла преса вже підхопила і, звичайно, тлумачить по-своєму: бач, мовляв, комуністи один одному в морду плюють. Гаразд! Скоро наша візьме! Висновки з цього ясні.

Згадую й тому, що саме оцінка, що дав Гр. Яковенко влітку минулого року оповіданню «Я» М. Хвильового, спричинилася *casus'om belli*, що роздратував письменницьку братію і... аж досі. А коли ж кінець сварці?

Резюмую. Проблему організації літературних сил на Україні не розв'язати, доки не розв'язані будуть ідеологічні суперечки. Ідеологічні суперечки у різній оцінці революційних перспектив. Ці перспективи відшукати — треба звертатися до компартії й укріпляти свій зв'язок з пролетарськими масами, звідти брати свіжі загартовані елементи. Поруч пролетарської на Україні має існувати допоміжна пролетарсько-селянська організація письменників. З «попутниками» треба поводитись обережно і поволі втягати їх у революційне будівництво. Гуртки культурної самоосвіти є інститут, незалежний від письменницьких організацій, що з ними змішувати не доводиться. Натомість навколо літорганізацій мають концентруватися літгуртки початкуючої молоді. І «верхи», і «низи» літературні головну увагу мають звернути на свою кваліфікацію, дбати про профосвіту, дбати про своє матеріальне забезпечення організованим професійним шляхом. Справа організації марксистської критики ще й досі не врегульована, її настирливо вимагає життя. Марксистські кола повинні зацікавитися нерозробленою досі теорією мистецтва і, озброївшись даними сучасної науки, зокрема рефлексології, усталити цю справу. Чергова також справа — профлітосвіта.

Ось у коротких рисах те, що я називаю «проблемою організації літературних сил». Знаю, що «академічності» в цій статті ані на шеляг, знаю, що дискусійні моменти, хоч як я намагався їх уникнути, шкодили спокійному викладові, але — *feci quod potui* (зобив, що міг) — сказав би поет чи вчений, а я скажу: може, і в такому вигляді ця стаття допоможе комусь розібратися в наших дискусійних справах і уяснити собі думку тих, на голову котрих уже був і ще має бути висипаний цілий... букет... памфлетів.

С. Пилипенко

«Культура і побут», додат. до «Вістей ВУЦВК», ч. 9, 1926

ДО РОЗВИТКУ ПИСЬМЕННИЦЬКИХ СИЛ

I

ВІЛЬНА АКАДЕМІЯ

В особистих листах, коротеньких і довгеньких замітках та статтях, торкаючись питання про минулу літературну дискусію та про утворення нової організації — ВАПЛІТЕ, окремі особи й цілі групи молодих культурників запитують:

— Що воно за халепа? Чому зчинилася літературна колотнеча? Чому Хвильовий, комуніст, виступає «проти молоді», проти деяких комуністів, «ватажків лівих» письменницьких груп? Чому він «проти молодняка» і за неоклясиків, «ворогів» пролетарської літератури? Нарешті, чому інші пролетарські письменники, а між ними й комуністи, що створили оте ВАПЛІТЕ, мовчать? Невже вони поділяють такі дикі думки Хвильового? Невже вони цілком підписуються під памфлетами Хвильового, що вийшли окремою книжкою «Камо грядеши»? Невже вони теж за «ворогів»-неоклясиків і проти нової генерації молодих письменників? Чи, може, Хвильовий сам особисто має таку позицію, а решта несвідомо йде за його гаслами? Чи, може, вони проти цих гасел? Так чому ж мовчать?!

Тут треба поглянути назад і зазирнути в історію розвитку пролетарських письменницьких сил за останній рік, оминаючи моменти, висвітлені в статтях Хвильового і Ялового про ВАПЛІТЕ, Гарт, Плуг і т. ін.

Вже більше року тому в письменницьких колах Гарту створилася атмосфера, що не давала можливості молодим письменникам бути справжніми письменниками, творцями нових мистецьких цінностей.

Молоді сили, що тільки но ступили на відповідальний шлях мистецької творчості, потребували виховання, удосконалення, а це вимагало величезних зусиль і сприятливих умов праці.

Нові сили, ставши на творчий шлях, прагнули мистецького оформлення, потребували письменницької науки, школи. Але лави, що насували до Гарту й Плогу, письменництво розуміли примітивно. На їхню думку, бути письменником за сучасних умов — це означає пройти кандидатський чи студійний стаж і одержати квиток тої чи іншої організації.

Це розуміння письменницької суті деякі «вожді» обгрунтовували різними псевдотеоріями, цитатами й «документами» і провадили свою облудливу роботу серед молоді.

Молодь же, повіривши на слово, «на слово» «вождям», вимагала друкувати свою писанину на підставі письменницького «квитка» і суспільству подавалося таку творчість, од якої нудило й губилися мистецькі критерії. Читач озирався й не розумів, що воно на літературному світі твориться.

Губилися мистецькі критерії і в молоді, що в факті видрукування своїх «речей» вбачала свою мистецьку апробацію. Губилося розуміння досконалости твору, художности, його громадської цінности і т. ін. Видавництва так само втратили розуміння, що треба друкувати, а що не треба, бо все стриглося під один гребінь. Губилася всяка лінія й міра критики та самокритики й серед самих письменників.

З цього постала відсутність стимулу вчитися та творчо самовдосконалюватися, давати твори, оформлені з боку змісту, художности й чистоти мови, загалом — твори культурні.

За таких умов пишним цвітом завітла графоманія та невігластво.

Це невігластво відчули в першу чергу деякі товариші в Гарті й забили на гвалт. Цей гвалт був надто гучний, і його дехто почав трактувати, як розклад, небажання працювати серед робкорів, молоді, по клюбах, вечірках — одним словом, серед мас... У гартівських колах почалось

заворушення. На з'їзді Гарту група, що в листопаді вийшла з Гарту, мала поставити питання це на порядку денному, але під натиском ватажків Плугу, гостей з ВУАППу¹, «лівих» письменницьких організацій, що почали атаку на лінії організаційної установки, це питання треба було за-терти.

Час був невідповідний, тому покладено зберегти організацію в цілому, не чіпаючи наболілих питань. Боротьба точилася лише проти того лівого дитинства, що пропонували «гості» й плужани та деякі впливові офіційні особи з центру, що цікавилися не так справою культурного розвитку, як організаційною установкою, чіпляючи до цього «ліву ідеологію».

Цей з'їзд Гарту намітив на майбутнє лінію організаційно-творчої установки, що фактично заперечувала стабілізації художньої творчості. Протилежні групи, об'єднавши фронти по лінії цієї «дитячої лівизни», почали свою «широку роботу». Гарт по інерції теж простував своєю дорогою, що намітив з'їзд.

Отже, небезпеки графоманії не усунуто, і письменники, що розуміли цю загрозу, не могли виборсатися «на сухе». Утворилося зачароване коло.

Серед гартованців почався розклад. Не розклад богеми, а зневіра в потребі організації, песимістичний погляд на свою роботу. Почалось скакання з однієї організації до другої і т. ін.

Однак певна кількість товаришів витримувала карантин, гуртуючи справжнє письменницьке коло. В цей час і під цим знаком відбулося влиття до Гарту і комункультівців, що відмовилися від своїх старих тактичних засад. Сподівалися на пленум ЦК Гарту, щоб там руба поставити ці питання.

Атрилерійську підготовку почав М. Хвильовий своїми памфлетами, а приводом до цього став один випадок брутального графоманського нахабства.

¹ ВУАПП — Всеукраїнська Асоціація Пролетарських Письменників, об'єднання російських письменників з антиукраїнською великодержавною тенденцією, яка утворилося 1924 р. «Уламок мертворожденного на Україні Пролеткульту», як визначив його В. Блакитний.

Справа йшла про те, чи далі припускати невігластво в письменстві, чи почати з ним жорстоку боротьбу. Спинилися на останньому. Виходу не було і всі, кому дорогий розвиток клясової культури, повинні були стати на цей шлях.

Тому то так і загострив М. Хвильовий у своїх памфлетах питання «Європа чи просвіта»; вульгарна творчість «левих ребят» чи культурна мистецька творчість тих, хто хоч і не дуже близький нам ідеологією, але й не остільки вже ворожий, щоб бути зметеним із шляху пролетарської культури.

З цього й почались оті натяки, наклепи про антимасовізм та спілку з неокласицизмом.

Письменницьку молодь опанував переляк, особливо поза центром України. До того ще цю молодь усякими способами провокували, спантеличували дискусійні опоненти чи їхні прихильники, нацьковуючи її проти «Олімпу».

Отже не диво, що на пленумі Гарту висунуті від письменників пропозиції не прийнято (половина на половину; голосувала проти головним чином провінція). Справу одкладено до з'їзду, погодивши ці питання й необхідність з'їзду з відповідними органами.

Та з'їзд не міг відбутися. Голова Гарту, прихильники протилежної течії, всякими способами намагалися з'їзд не скликати. Увесь же склад ЦК Гарту і вся його харківська письменницька група були за висунуту від «протестантів» пропозицію. А ця пропозиція в загальному була така:

1. Гарт перебудувати на нових підвалинах — внутрішньої поглибленої роботи в справі підвищення мистецької кваліфікації й виробничої виключно письменницької творчої установки.

2. Решті культурницьких одиниць і груп створити нову організацію культурницьку, куди б могли входити ті широкі маси трудящих, що прагнуть мистецької самоосвіти.

3. По цих двох лініях запропонувати, в порядку добровільних обговорень, переформуватись і Плугові, з якого могли б одійти письменницькі одиниці до Гарту, а решта — до нової культурницької організації.

Ухвалено: коли Гарт в цілому (бо більшість його — це

культурники й мистці, що прямого відношення до письменства не мають, як от театральні актори, аматори музики, малярі тощо) не згодиться на це — вийти з нього й створити нову організацію, втягнувши до неї й тих письменників з Плугу, що поділяли цей погляд, а також письменників з інших організацій (Жовтень, Молот) та окремих осіб, що не належали до організацій, але ідеологічно стоять на засадах класової боротьби — революційного марксизму, тобто на постулятах комуністичної партії.

Дискусія газетна припинилася й почалося обговорення у відповідних органах. Але, зрозуміло, це питання про тактику й організаційну установку ніякі органи розв'язати не могли. Більшість ватажків Плугу стояли на своєму так само, як і голова Гарту з невеликою купкою прибічників.

З'їзду Гарту не скликано, і після застереженого харківською групою письменників терміну його скликання ця група вийшла з Гарту, сповістивши про це в пресі (див. «К. і п.», листопад 1925 р.).

Після цього письменники, що вийшли з Гарту, разом з письменниками плужанами, жовтневцями (що теж вийшли з організацій) та окремими особами, що поділяли цілком установку нової організації, створили Вільну Академію Пролетарської Літератури (ВАПЛІТЕ).

Дехто запитує, чому «академія», а не асоціація, товариство або щось інше?

А чому ні? Адже академія до чогось зобов'язує. Зобов'язує академічно, серйозно поставитись до творення класової літератури, бути культурним письменником з певними ідеологічними класовими засадами, в протилежність створеній за останні роки традиції, що ні до чого письменника не зобов'язувала й породжувала письменників та письменницькі організації, мов гриби в дощ, без жодної потреби.

Ми взяли за величезну підйому людської культури. Щоб бути письменником, треба розуміти свої завдання й відповідальність. Ми ще юнаки в розумінні знання, ми навіть у деякій мірі невігласи. В умовах революційної боротьби не було часу на самовдосконалення, на розвиток навіть чистоти й краси мови, якою ми пишемо, — не

кажемо вже про розуміння питань вікової культури у всіх її проявах. Тож берімся за все це. Вчимося, вчимося і вчимося, коли своєю творчістю хочемо допомогти новому суспільству йти вперед. Створімо такі умови для праці, в яких би міг письменник виявитися найповніше, письменник з пролетарсько-класовою установкою. Ніхто не може сьогодні вимагати від письменника шедевру, але письменник повинен прийнятися величезними культурними завданнями.

Звідци така гостро ворожа позиція ВАПЛІТЕ до неучтвта й халтуру.

Буржуазне письменство має за собою тисячолітню культуру, глибини думок і роботу сотень поколінь мистців над стилем.

Ми ж вийшли з попелища революції. Тому в своїй творчості з класово-пролетарською установкою берімо все те культурне надбання віків і творімо нові форми й стилі. Творімо літературу, письменство, а не вбогу писанину, непотрібну й застарілу своїм змістом і формою.

Ці основні положення, загострені в подробицях, висунув М. Хвильовий (не особисто, а од колективу, групи — комусь треба було починати).

В процесі дискусії М. Хвильовий у деяких моментах надавав питанням такої загострености й палкості, що, певно, жахала правовірних радянських культурників і навіть комуністів. Звідки всякі нісенітниці, обвинувачення в антипролетарськості, антикомуністичності, молододобстві і т. ін.

До всякої справи, навіть до великих подій, завжди налипали сторонні люди, котрі щось хочуть на тім собі придбати, будши далекі од тої справи й подій. Отже, не диво, що й тут, де справа йде про розвиток нової літератури, найдуться й найшлися вже (як справедливо пише Хвильовий) такі елементи, що хочуть щось виграти собі на цьому, будши далекі до цієї справи.

Тому не дивно, що М. Хвильовий з властивим йому запалом картає всіх і безцеремонно зве непристойними іменами тих, хто не розуміє цих простих істин і свідомо чи несвідомо тягне нову культуру назад, гальмує її розвиток.

Звідси й усі ті опонентські пересуди, балаканина, пусто-дзвонство, наклепи, вигадки, а часом і безглузді провокації з боку різних прихвоснів або несвідомих цього окремих одиниць.

Звідси цілком слушно М. Хвильовий вважає, що далеко цінніший сучасній літературі Зеров, з надбаною ним культурою, без претенсій на навчителя пролетарської літератури, аніж заялозена писанина некультурного невігласа Гаврили з конопель — убога на думку, непотрібна як громадська організуюча сила — поверхово карамельчастих «ультра»-революційних «ідеологів нової літератури», що пнуться навчати молодь.

Це — загострення, а висновок: будьте культурні і з культурним багажем дайте новому суспільству те, чого вимагає наша пролетарська клясова ідеологія, маючи на оці не лише сьогоднішній день, а й майбутнє людського суспільства.

От загальні положення ВАПЛІТЕ.

Звичайно, що створено організацію не тому, що «олімпійці», мовляв, хочуть бути монополістами, бо, як ми вже зазначили, «олімпійці» невисокої думки й про себе, але хай «дрібні люди в великі дні» мають менше нахабства, хай буде покладений кінець неуцтву, що, криючись іменем червоного мистця, пропагує вульгаризм, убогість. Це загроза культурі, і з цим треба нещадно боротися.

Ми маємо сильних ворогів на культурному мистецькому фронті, з прекрасною технікою, з витонченим словом.

Нам треба стати сильними.

Нині ми не є такі, але ми повинні намітити наш шлях у майбутнє.

II

«НЕОКЛЯСИКИ»

Тепер про наших «ворогів» неоклясиків і взагалі тих, що не є пролетарськими письменниками, — про старих українських мистців.

Справа, звичайно, не в іменах, а в тій аналізі класифікації творців на корисних і шкідливих нам, на кого ми повинні вішати всіх собак, а кого виправляти.

Ми знаємо культурних людей з прекрасною технікою слова, але неперейнятих цілком нашою свідомістю класової боротьби, марксівським розумінням історичного процесу, і маємо письменників з цим розумінням і запальним чуттям, але слабо озброєних культурно й технічно.

Тут і підходимо до неокласицизму, не спеціально київського, а взагалі цілоукраїнського (бо Хвильовий брав Зєрова, як ім'я-алегорію — для економії).

У нас поруч з досконало розробленою наукою революційного марксизму надто мало у всіх деталях проробленої марксівської теорії мистецтв. Єдиний докищо теоретик у цій царині є Плеханов, тому й будемо користуватися тут його обгрунтуванням.

«Завданням діячів наукового соціалізму є, як відомо, головним чином розвиток свідомости мас — не лише політичної, але всебічної: наукової, етичної, естетичної. Форми пропаганди соціалістичних ідей повинні відповідати поглибленому, серйозному науковому змістові. Істинна проповідь марксиста повинна підіймати слухача або читача, тому груба форма, демагогія, дешеві ефекти також недоречні, як недоречні такі форми висловлення думок у науковому творі. *Популярність твору, потрібного для пропаганди масам, потребує ще досконалішої художньої форми*».

Такої думки був Плеханов.

Оповідючи про Плеханова, Л. Аксельрод пише: коли Гапон якось прочитав йому одну відозву на зразок поеми, той уважно вислухавши, відповів: «Ви гадаєте, що до народу можна й треба звертатися з такими дитячими казками? Народ — це могутня сила в історичному русі, народ — це велетенська річ, і звертатися до нього з колисковими казками є просте й нічим не приховане злочинство».

Цим ми хочемо сказати, що дійсно є злочинство вульгаризувати літературну творчість з боку художности, слова і змісту.

В цім і є наступ Хвильового на невігластво і «за Європу».

Але мистецький твір ще має якусь ідею, бо, за Плехановим, «не може бути художнього твору без будь-якої ідеї».

А ці ідеї ми оцінюємо з поглядів інтересів суспільства, як революційні марксистичні, і прагнемо, щоб «ці ідеї увійшли в плоть і кров письменника, щоб він викладав їх, як художник і як громадянин-творець. Треба, щоб він міг цінувати за якістю й художній модернізм сучасних ідеологів буржуазії».

Це вже стосується нашого погляду на неокласиків взагалі, тобто на творців, що ще не пройнялися цими ідеями. Це так само стосується і всіх тих, що нахапалися поверхового знання і в позі червоних знавців підходять до творчості, як різник до корови.

Щоб розвинути цей погляд, варто застерегти, що ми дотримуємося тої аксіоми, що «не може бути художнього твору, позбавленого ідейного змісту. Навіть ті твори, автори котрих дорожать тільки формою й не турбуються про зміст, так чи інакше виявляють певну ідею».

Як доведеться їх кваліфікувати — чи як близьких нашої установці творців, чи як ворожих? І чому М. Хвильовий натякає, що вони дорожчі за вульгаризаторів творчості «енків».

Що являють собі ці творці-неокласики на сучасній літературній арені?

За аналізою Плеханова, можна кваліфікувати, що в нас є приблизно три типи творців: 1) прихильників мистецтва для мистецтва, 2) мистців, що хочуть повернути колесо історії назад, і 3) дійсних співців, що розуміють історичний хід подій.

«Нахил художників і людей, перейнятих ідеєю „мистецтво для мистецтва“, постає на ґрунті безнадійного розладу їх з їхнім громадським оточенням».

Це щодо першої категорії.

До другої категорії належать ті, що мають «утилітарний погляд на мистецтво, тобто нахил надавати творам значення присуду на прояви життя й постійну супровідь ра-

дісного бажання брати участь у громадських бойовищах; таке виникає і зміцнюється там, де є обопільне *співчуття* поміж значною частиною суспільства та людьми й художниками.

Це останнє вже певно треба розглядати, в який бік скерована творчість художника й певного стану оточення суспільства — чи в бік повернення історії назад, повороту старого загубленого ладу, чи участі у творенні цього нового суспільства, перед яким стеляться величні шляхи людського розвитку.

ВАПЛІТЕ причисляє себе до третьої категорії.

Але до якої категорії можна зарахувати неоклясиків? Чи в них творчість — мистецтво для мистецтва, тобто чи вони є в стані *безнадійного негативного ставлення до їхнього суспільного середовища?*

Для людей цієї категорії об'єктивне ставлення до середовища *позначається, власне, відсутністю співчуття до нього.*

«Тільки буржуазний громадський устрій чи не більше всякого іншого може розвинути подібну байдужість. Цілі покоління виховувалися в дусі принципу „кожен за себе, а Бог за всіх“, тому там цілком природна поява індивідуалістів, що міркують тільки за себе й що цікавляться тільки собою».

Дійсно, що залишається робити, коли зв'язку з оточенням немає? Розважатися тільки своїм «я»?!

Але тому, що їхнє «я» може врешті обриднути, *не маючи другого* (підкреслення О.Д.), oprіч себе самого, то вигадується для того фантастичний «потойбічний» світ, що високо стоїть над землею й понад усіма земними «питаннями».

Плеханов бере за приклад Гіппіус і її устами цитує цих мистців, що переходять врешті до молитов-поезій, виливаючи в них свою «душу». Але розуміння самотності ще більше одриває людей одного од одного. Коли індивідуалізм досягає такого скрайнього ступеня, тоді зникає можливість спільності саме в молитві (тобто в поезії), спільності молитовного (тобто поетичного) запалу.

«Поезія губить від цього, як і взагалі мистецтва, що є

одним із засобів спільності між людьми» (Підкреслення О.Д.).

Поети, що люблять себе, «як Бога», не можуть цікавитися тим, що твориться в суспільнім оточенні. Тому не дивно, що людині, яка згубила всяку спільність з людьми, лишається лише «просити» «чуда» і прагнути того, «чого нема на світі», бо що є на світі, для неї не може бути цікавим.

«А коли людина губить усяку спільність з оточенням людей, тоді її ідейне життя губить усякий зв'язок з землею. Тоді її фантазія несеться на небо, і вона стає містиком. Містицизм — теж ідея, але темна, безформна, як туман, що є в смертельному ворогуванні з розумом».

Отже, чи є у неокласиків оця містика, чи є вона творчістю «мистецтва для мистецтва».

Звичайно, поодинокі з них (приміром, Рильський, — більшість творів 1918-1923 рр.) належали до таких категорій, але тепер сказати це про всіх загалом, і навіть про нього не можна, бо, як не дивно, але й у нього почався великий злім (див. «Ганнуся», збірка «Тринадцята весна»).

Ми переживаємо таку епоху недосяжно величну в історії людства, що і «камні глаголят», не то що заговорять кам'яні чуття співунів для власного співу!

Далі.

Чи можна віднести неокласиків до творців другого ґатунку — до тих, що хочуть повернути колесо історії назад у його інтернаціональних проявах, хоча б і в національній творчості, виявляючи тут націоналістичні тенденції (тобто те саме гальмування, але з другого боку). Чи прагнуть вони до збереження старого, в його протилежності визвольному рухові нашого часу?

Ні, категорично не можна їх причислити й до цього.

Вони вже згубили це, коли мали його в таємниціх свого розуму й чуття, як більшість людей, що зрозуміли необхідність нового, тобто того, що є. Нарешті, своїм інтелектуальним складом вони повинні стояти вище над минулим, поскільки намагання зберегти старе суперечить

їхньому потягові розуміти соціальні життєві основи людськості і розвитку культури.

Але ж вони не є третьої категорії, тобто тими, що встали у все своє єство потребу перебудови життя.

От тут і заковика. Вони стоять на роздоріжжі й широко намагаються в своїй творчій роботі йти разом з усіма борцями до нового суспільства, активно в своїй творчості прагнуть вести ту частину роботи, що їм належить.

Певне, вони розуміють аксіому, що «всякий будь-який талант незмірно збільшить свою силу, коли перейметься великими визвольними ідеями нашого часу». Вони, певне, хочуть теж не ридати чи сміятись, а розуміти.

Коли б вони належали до першої категорії, коли б у них не було нічого, окрім свого «я», то вони б навіть не стали грати ролю спокійного літописця великої борні, що точиться в нетрях сучасного світового суспільства, бо й тоді б їм заважало оце «я», котрому все земне байдуже.

А неоклясики стали літописцями, бо вони є частина творців у галузі *нової* літератури, критики, матеріалістичного розуміння історії культури.

Справа лише в тім, що вони ще *не цілком* пройнялися розумінням тої взаємної боротьби кляс, що точиться в теперішнім суспільстві.

Але *«хто не дає собі справоздання в боротьбі, багатовіковій і різній, процес якої складає історія, той не може бути свідомим художнім критиком»* (курсив О.Д.), хоча б і мав він титул академіка.

Неоклясики прагнуть до цього розуміння і, певне, ним будуть пройняті. Вони в своїй критиці намагаються навіть прикладати соціологічної методи в спектрі діалектичного матеріалізму.

Та знову треба пам'ятати, що «хто хоче вивчати ідеологію в суспільстві, поділеному на кляси, тому треба уважно слідкувати за явищами в ньому. Інакше він нічого не зрозуміє. Тому той, що цього зрозуміти не може або не хоче, краще хай не береться за глумачення мистецтва».

Це стосується не лише до неоклясиків, але й узагалі до всіх критиків. Коли ми говоримо тут про недосконалість критики з боку культурних сил, то що ж ми можемо ска-

зати про халтуру критичну? Для цього досить поглянути на більшість бібліографічних розділів усіх наших журналів.

Проте, неоклясикам, як художній генерації, що переходить щойно із старого світу до нового, треба це мати на оці в першу чергу.

Справа в тім, що цей інтелектуально розвинений елемент може зрозуміти все це надто швидко. І вони до цього йдуть.

Але ж у чім річ? Як класифікувати їх у теперішній час розвитку нової літератури, інтернаціональної культури в національних формах? Що вони являють собою в сучаснім радянським суспільстві як творчі одиниці? Чому М. Хвильовий «орієнтується» на них більше, як на «молодих чи молодикуючих» дорослих з «ідеологічною» лівизною?

Як бачимо, неоклясики в своїй більшості не належать ні до одної з категорій за нашою класифікацією, але вони наближаються до останньої. Вони хочуть зрозуміти класову боротьбу, що становить історію, й починають її розуміти крізь призму революційного марксизму. А це головне, що треба.

Вони не згубили зв'язку з сучасним суспільством, але, певне, умови життя, що були до того часу, не давали об'єктивних, а може й суб'єктивних, можливостей зміцнитись цьому зв'язкові.

Неоклясики прагнуть бути співзвучними з сучасною епохою, з сучасним суспільством. Нині є можливості їм досягнути це.

Бо ще Комуністичний Маніфест накреслив нам: «В ті періоди, коли боротьба клас наближається до розв'язки, процес розкладу в середовищі зверхньої класи всередині цілого старого суспільства досягає такого сильного ступеня, що деяка частина зверхнього стану відокремлюється від нього й прилучається до революційної класи, що несе прапор майбутнього».

Тобто можна припускати, вони — та частина, що теоретично зрозуміла хід історичних подій. А «збагнути це можуть тільки ті, що метикують, уміють думати».

Неоклясики, як творча інтелігенція, не були абсолютними ідеологами буржуа, а лише класовою прослойкою,

що хутчіш переймає завдання тієї класи, котра прагне до безклясовости, до знищення цієї прослойки, що завжди тяжіла над нею, як теж над частиною наймитів, хоча й інтелектуальної праці.

Тому нема рації вішати собак, на кого доведеться, за всякої нагоди. *Такий елемент*, що сьогодні вже всім еством переймається теоретичним розумінням революційного марксизму, не є наш ворог.

Потрібне лише товариське оточення, в яким ті ідеологічні кострубатості, що тяжать на них, в умовах творчолітературного ідеологічного оточення самі зітруться з часом.

Тоді навіть яскравіше буде видно, *хто з них безнадійно розладжений з сучасним суспільством, а хто цілком прийнявся сучасним життям і його рухом.*

Так говорить діалектика, цього вимагає розвиток класової інтернаціональної культури, хоча б і в національних формах.

Ол. Досвітній

«Валліте», зошит перший, 1926

ЛІТЕРАТУРНІ ОРГАНІЗАЦІЇ І МОЛОДЬ¹

Так, існування літературних організацій ще не є фактор створення літератури. Організації потрібні для захисту професійних інтересів, але на це є вже професійний місцком письменників. Організація потрібна для виховання своїх членів, але всі, хто належить до літорганізації, одночасно і в першу чергу належать і до клясових організацій пролетаріату (партія, комсомол, профспілки); там їх виховують, і вони активно діють, як громадські одиниці на певних засадах тих організацій. Тоді останнє — літорганізація потрібна, щоб виховувати технічно, підвищувати кваліфікацію своїх членів, але й тут їй не везе за диктатури пролетаріату. Радянська влада «конкурує» і організує мистецькі вузи, технікуми, студії й курси. Що ж робити? Лишається одне — «доводити» одна одній (Гарт і Плуг), у кого більше кваліфікованих сил, у кого більше пролетарських елементів, у кого більше партійців і комсомольців, доводити, що «вони вже не такі й кваліфіковані письменники», клястись Леніним, божитись Марксом і Енгельсом і, головне, із серйозним видом, що вони «за» пролетарську літературу! Хто вам повірить? Повірить, може, тільки той, хто наївно думає, що письменника виховав Плуг чи померлий Гарт, або той, хто вірить на слово. Але про таких є прекрасне місце в Леніна — знайдіть, прочитайте!

Письменників, що є тепер, виховали: партія, комсомол, професійні спілки, радянська влада, вузи, і хто стверджує противне, той підміняє літературною організацією наші клясові організації, той свідомо чи несвідомо недооцінює

¹ Уривок із статті Григорія Епіка «Як же бути?». Див. А. Лейтес і М. Яшек — «Десять років української літератури», т. II, стор. 224-225.

ролю авангарду пролетаріату — комуністичної партії, як діючого начала.

Знову знайдуться демагоги, що скажуть: хіба партія займається вихованням літераторів? Нехай ті прощупають свою літературну «самобитність» і чесно собі признаються (можна мовчки)! Ми стверджуємо, що, крім «козиряння» партійним складом організацій та натяків, що «мов у вас не дуже вже й пролетарі», іншої виховної роботи ні організація Гарт, ні організація Плуг не вели. І тому перша розпалася зовсім, а з другої пішли, хто найменше був зв'язаний із традиціями Плугу і зумів своєчасно орієнтуватися, щоб зректися почесного звання члена ЦК (вийшло п'ять членів ЦК). Вони швидше за інших розпізнали всю шкідливість, безцільність, безпринциповість і ухили в «глибоких» міркуваннях «теоретиків» (згадайте організацію літературного плужанського дитячого садка Молот, до якого належав і я).

По гарячій дискусії з М. Хвильовим про потребу «взятися за ум» і з розвалом Гарту Плуг береться до гасла: учоба! Цьогорічний з'їзд також пройде під цим гаслом. Але, крім розговорчиків, чим може довести Плуг літературному молоднякові серйозність цього гасла? Плуже, дайш факти! Факти дайте! — так має заявити літературний молодняк — 99% плужанського складу (тому й говоримо багато про Плуг). І тоді частина керівників, хто бачить себе в кривому дзеркалі, гукне: «Ми даємо факти, у нас є головне — у нас є журнал». Зачувши таку відповідь, друга повинна сумно похитати головою й відповісти: «Журнал то є, але в журналі порожньо». Ой, як порожньо в журналі!

«Літпрактика! Теорія! Поради! Вказівки!» (це в реклямі). Але це тільки бико-американська охашлятизована рекляма! Сумна літпрактика, нудно до тошноти від порад, сумнівний ленінізм у мистецтві у викладі Мих. Марусика. Гарячкові, необгрунтовані й часом беззмістовні, що зовсім не пасують до постаті «папаші», теорії С. Пилипенка і для школярів школи першого концентру «літературні портрети» з благого початку Володимира Сосюри. Така наша тяжка доля! На чому ж учитися, у кого вчитися? Немає в кого вчитися

в Плузі, бо Плуг є культурницька організація, це не голе твердження, а висновок, що є сума всього його чотирирічного існування й практики. Плугові, як мистецькій організації, не доведеться святкувати свого п'ятирічного ювілею (а жаль т. Пилипенка, що стільки своєї енергії тратить).

Про ВАПЛІТЕ не пишу; щоб не обвинувачували мене у пристрасті до цієї єдиної письменницької організації на Україні, що об'єднала кваліфікованих письменників. Тому саме ми, частина молодняку літературного, пішли до неї.

А куди ж молоді, коли літорганізація не вивчить на письменника? Ми заявляємо: коли серйозно ставиться до питання про тих, хто замінить, «заткне за пояс» усі організації разом (як творчі чинники) і всіх письменників сьогодні, ми повинні зазначити: вихід є один. Треба створити літературний молодняцький журнал! Це є основа, головна вимога сьогодні, бо тільки через його дійдуть до вищих щаблів мистецьких ті, чию творчість визнають за побідну клясу-переможницю, як її мистецтво! Зберегти молодняцькі сили, що є тепер, допомогти в їхній учобі, відкрити шляхи прийдешнім — це є єдина постановка питання про літературний молодняк. Інших не дано!

Г. Енік

«Культура і побут», додаток до «Вістей ВУЦВК», ч. 14, 1926

AD FONTES¹

1. ЕВРОПА — ПРОСВІТА — ОСВІТА — ЛІКНЕП

Обидві статті М. Хвильового, присвячені нашим літературним справам, викликали найжвавішу дискусію. Давно вже ні одне питання не зачіпало нашого читача так гостро і так повно, як це — поставлене статтями про «Сатану в бочці» та «Про Коперника з Фрауенбергу» — питання про дороговкази наших мистецьких прямувань — про «Європу» та «Просвіту».

І разом з тим ні одне питання не викликало такої сили непорозуміння. Винуватять у цих непорозуміннях найчастіше самого М. Хвильового. Справді, винуватий! Замість зформулювати в першій своїй статті, чого саме хоче він від нинішньої української літератури, він волів просто просигналізувати читачам свої настрої в одному слові «Європа», протиставляючи її «гопачно-шароваристій» «Просвіті». Чи не сподівався Хвильовий, що ми такі догадливі? Та що його попередня творчість, його загально-визнане місце «первоприсутствующего» від української літератури забезпечують його думку від фальшування та перекручень, від накидання йому того, що він не збирався казати?

Тим більше, що висловлені в статтях думки — то його давні, не вперше висловлювані думки. Справді, хіба про халтуру не писав він ще в «Редакторові Каркові»:

... Великій соціалістичній революції завжди бракувало на талановитих поетів-агітаторів, а халту-

¹ Три статті із книги Миколи Зерова «До джерел» (літературно-критичні статті). Київ, в-во «Слово», 1926, стор. 252-271.

рили всі, за гонорар. Як мені тяжко писати про халтуру, я дивлюсь в майбутнє, я звертаюсь до нащадків: — заплюйте темну тінь моїх сучасників від халтури!

Хіба не виявив він своєї віри в революцію, як початок нового відродження Сходу, в своєму «На глухім шляху»: «Велика істина землі: сонце підводиться на сході». — Чому ж тепер так кричать про «попутництво» Хвильового (страшні слова!), про те, що «революцію в його оповіданнях роблять дегенерати», що він сам «по-олімпійському (?) ненавидить» літературний молодняк і, як каже С. Пилипенко,² «хихикає» з нього: «Куди лізете, сопливі? Ви ж не геніальні... не розумієте, що грядуть ренесанси: азійсько-пролетарський, африкансько-пролетарський і що треба вчитися у Зерова не любити Просвіту» і т.д. С. Пилипенкові вторять його «вихованці»: Чи ви чули? Хвильовий безоглядно (звідки це видно? — М.З.) приймає Європу. А Європа — всім відомо — то є «розклад і загнивання». «Запитайте у трьох гартованців, що бачили те на власні очі».³

Всі ці розмови про попутництво та олімпійство, про азійсько-пролетарські та африкансько-пролетарські ренесанси, про гниття Європи та про трьох свідків гартованців — викривають цілі склади таких поржавілих упереджень, таких диких і давно не перетрушуваних забобонів, що криком хочеться кричати про потребу вітру та сонця.

Ні, таки Хвильовий занадто понадіявся на нашого читача — «масовика»! Він, очевидно, не сподівався такого марновірства.

Хоч би й ці знамениті слова про «розклад і загнивання Європи...» Хто тільки не говорив про те і далеко доречніше, ніж у нас. Говорили слов'янофіли офіційної марки, як Погодін та Шевирьов, близький часом до тих думок бував Герцен, про «передсмертне спрощення» Європи писав Константин Леонтьєв, хоронив її Достоевський. А Європа

² С. Пилипенко «Куди лізете, сопливі?» «Культ. і поб.», ч. 22, 1925.

³ Лист групи робфаківців та основників ХІНО (Хар. Інституту Народи. Осв.) — «Культ. і поб.», ч. 20, 1925.

живе, росте, набуває сили, і — хто знає — чи підточені її життєві ресурси, чи виснажені її творчі сили, чи, може, ми стоїмо тільки перед кризою певної соціальної формації, перед внутрішнім вичерпанням Європи буржасної, що свою пору квітування мала наприкінці XVIII в. Чому б не гадати, що в Європі ще багато є джерел соціального та ідеологічного оновлення? Джерел, що може і не помітиш їх під час місячної подорожі?... Але нехай Європа і зогнила, як це твердять робфаківці та основники Харківського ІНО, — чи ж значить це, що вона втратила для нас усякий інтерес? Її душа (Фавстівська, як визначає Шпенглер) живе в її культурному набутку. Хіба опанувати цей набуток не є наше завдання? І чи справді цей набуток такий нам непотрібний?... Хвильовий, наприклад, знає, що «Європа — це досвід багатьох віків», його Європа — це «Європа грандіозної цивілізації, Європа Гете, Дарвіна, Байрона, Ньютона». Знали це і російські слов'янофіли; Хомяков, наприклад, писав:

Как грустно, грустно мне! Ложит-
ся тьма густая
На дальнем Западе, стране святых чу-
дес.

Розумів це і Константин Леонтьєв, котрий, як ніхто може, ненавидів «європейського буржуа», «благодушествующего индивидуально и коллективно... на развалинах прошлого величия». І так яскраво це подвійне відношення до Заходу відбив Достоевський в своєму цитованому й перецитованому монолозі Івана Карамазова:

Я хочу в Європу з'їздити, Альоша. Звідси і поїду. Адже ж я знаю, що поїду лише на кладовище. Ось що. Дорогі там лежать небіжчики, кожний надгробок над ними каже про таке гаряче минуле життя, про таку пристрасну віру в свій подвиг, в свою істину, в свою боротьбу і в свою науку, що я знаю задалегідь, впаду на землю і буду цілувати ці надгробки і

плакати над ними, в той же час переконаний усім серцем моїм, що все це давно вже кладовище і ніяк не більше.

От що говорили люди, що задовго перед Хвильовим, приготовуючи «Молчит сумнительно восток», проте були певні, що «сонце підводиться на сході» і що скоро

... во всей

Неизмеримости эфирной
Раздастся благовест всемирный
Победных солнечных лучей.

Але всього цього не знають, всіх цих відтінків, всього цього емоціонального багатства, покладеного в ці формули, не підозрюють робфаківці Харківського ІНО. Просто-серді і щирі, вони готові з дитячою радістю засвітити ліхтарі і піти в похоронній процесії Європи... Що їм Гекуба! Троє гартян запевнили їх, що Європа то є «гниття і розклад». Їх наївна певність трохи нагадує віру старих людей у домовиків та відьом: «Як же не вірити, коли мій батько (чи дядько) на власні очі бачив?..»

Пишу це не без болю сердечного. Як мені запевнити С. Пилипенка, що в моїх словах ані трохи немає інкримінованого: «геть з Олімпу, сопливі!» (як немає його і в Хвильового). Але мені б хотілося, щоб харківські робфаківці та і вся «молода молодь» справді з а м и с л и л и с ь над цими многоповторюваними формулами, дійшли їх джерел, збагнули їх генезу й тривалість, їх різну в різні епохи, але завжди сильну емоціональну напруженість. І тоді: я може не мислитиму, як вони, але я не зможу не поважати їхнього переконання; я знатиму тоді, що то справжнє переконання, а не забобон, що то слова мислячої людини, а не голос (прошу дарувати цей вираз) наученого шпака. Досить уже «повторяти зади». Ближче до джерел! — от що має стати нашим гаслом... Колись Драгоманов говорив, що він не розуміє культурного діяча на Україні без знання мов, безсилою на власну руч зорієнтуватися в

здобутках Заходу... Вимоги Драгоманова не втратили своєї слухності і по цей час...

Але упередження і забобони спотворили не тільки проблеми полеміки, а також і її методи.

С. Пилипенко вважає, наприклад, що М. Хвильовий робить смертельний гріх, коли радить молодій молоді учитися в Зерова ненависти до «Просвіти». Чому ж це такий гріх? Відповідь читач може знайти в доповіді Пилипенка, — цитую з допису Блюмштейна в «Більшовику» (ч. 128/1323): «Хто такий Зеров? Український кадет (хоч може й не діяч партії). Висловлює думки середньої буржуазії». Вдячний за полегкість (досі про мене писали, як про ідеологічного представника буржуазії «крупної» і «непманства»), змагатися проти цього означення не буду. Знаю, що всі суперечки на цю тему, нічого не з'ясувавши, можуть тільки нагадати ту сцену з «Ревізора», де читають знаменитого листа Хлестакова до Тряпичкіна:

К о р о б к и н (продолжая читать). — Смотритель училищ протухнул насквозь луком.

Л у к а Л у к и ч (к зрителям). — Ей-Богу, и в рот никогда не брал луку.

Але навіть припустивши, що Зеров (чи хто інший) і справді кадет, справді виразник якоїсь буржуазії (дрібної, середньої, великої), чи сказали ми що проти його аргументів? А чи, приліпивши до нього яку ту чи іншу етикету, ми справді показали тим, що його вказівки і міркування ані трохи не можуть стати в пригоді початкуючому письменникові сучасному? — Диво дивне, але вище писані слова Пилипенка по суті становлять не що інше, як слабеньку модернізацію давнього, 1900 років тому зформуваного упередження: Що може бути доброго з Назарету?.. Після статті Хвильового, сподіваюся, не треба наводити доказів для тої простої думки, що і не мавши певних даних про соціальне походження Коперніка, можна пристати на його геліоцентричну систему світу. А хто перечитував основоположників марксизму, той добре знає, що класовою точкою погляду

ніколи не можна користуватися, як знаряддям проти загально-обов'язкової логіки.

Такі методи полеміки зводяться кінець-кінцем до простого одмахування.

Чим же живляться всі ці забобони, через що вони набувають такої сили? Дуже просто. В наших літературних обставинах все ще мало справжньої культури. Мало знань, мало освіти і «наука не в авантаже обретається». Трактуючи речі з чужого голосу, не стикаючись з теоріями, яких додержуємось, віч-на-віч, незнайомі з джерелами, ми утворюємо собі різні фантастичні уявлення і живемо серед них, не помічаючи їх потворної неправдоподібності. — От як пишуть, напр., студенти і робфаківці Харківського ІНО про Шпенглера і Хвильового:

Тут Хвильовий солідаризується з фашистським мислителем Шпенглером, що висунув брехливе твердження про те, що деякі тези мистецтва — арифметична аксіома для всіх часів, націй і клас.

Ні, товариші, ніколи таких тверджень Шпенглер не висував. Навпаки. Він завжди розглядав історію людської культури, як зміну своєсвідних, замкнених у собі, сказавши висловом іншого мислителя, «культурно-історичних типів». Кожний із тих типів має свою вдачу, свою психіку, не розкриваючи до краю своїх таємниць перед іншими. Шпенглер пробує навіть показати, що така наука, як математика, в античному світі є щось органічно чуже, щось в істоті одмінне від ново-європейських народів... Про мистецтво ж і говорити не доводиться.

«Тов. Хвильовий», — обурюються далі студенти і робфаківські слухачі Харківського ІНО, — «радить поетам ховати свої твори під десять замків, поки не напишуть чогось дійсно цінного й талановитого». Що ж, — рада непогана. Хвильовий має рацію: перед широким читачем молодим паросткам літературним не варт виступати принаймні доти, доки вони не зліквідують своєї неписьменности в тій області, в якій хотять працювати, — поки не навчаться основ свого фаху.

Така самоосвітня праця буде першим кроком на шляху до того, що Хвильовий умовно назвав Європою. Перебороти її ми можемо тільки опанувавши її здобутки. Хочемо ми, чи не хочемо, а з часів Куліша і Драгоманова, Франка і Лесі Українки, Коцюбинського і Кобилянської — щоб не згадувати імен другорядних — європейські теми і форми проходять у нашу літературу, розташовуються в ній. І вся справа в тім, як ми цей процес обєвропеювання, опанування культури переходитимем: як учні, як несвідомі провінціали, що помічають і копіюють зовнішнє, — чи як люди дозрілі і тямущі, що знають природу, дух і наслідки засвоєваних явищ і беруть їх зсередини, в їх культурному єстві.

Очевидно, наш інтерес полягає в тім, щоб іти в чолі, а не в «хвості», припадати до джерел («juvat integros accedere fontes»), а не брати від передавачів, розглядатися в нотах, а не переймати, як малі діти, з голосу. А це вимагає праці і щирости в навчанні... Поки цього немає, наші письменники фатально пастимуть задніх, і скрізь, і завжди повторюватиметься яскрава сценка з Чехівських «Господ-обывателей».

В а р т о в и й н а к а л а н ч і (кричить вниз). — Ей! тартак горить! Бий на сполох!

В а р т о в и й в н и з у. — А ти лише зараз побачив? Народ уже півгодини біжить, а ти, дивак, тільки тепер спохватився?

Хвильовий мав мужність сказати ці, здавалося б, прості і зрозумілі речі щиро і не криючись. І коли навколо них загорілася боротьба, то це не тому, що ці думки в устах Хвильового нові (їх можна знайти, як на диспуті 24 травня на це вказував П. Филипович, іще в «Синіх етюдях»), а тому, що висловлені на цей раз в статті (не в оповіданні, не між іншим), вони виразніше виявили справжній боляк нашого літературного життя.

II. ЄВРАЗІЙСЬКИЙ РЕНЕСАНС І ПОШЕХОНСЬКІ СОСНИ

«Крик серед півночі в якімсь глухім околі» — я не знаю слів, які б краще характеризували нашу літературну суперечку цього року, а власне — листи Хвильового, що дали їй привід.¹ Можна ще сказати інакше, — як сказав на диспуті Могілянський: «В кімнаті, де було так душно, що дихати ставало важко, раптом відчинено вікна, і легені разом відчували свіже повітря». Правда, поміж першим і другим означенням різниці по суті немає. Але що найцікавіше: так відчуваємо не тільки Могілянський і я, якого Ю. Якович ласкаво, хоч і безпідставно, відносить до літератури правої² (в наших безнадійно заплутаних відносинах літературних — «правая, левая г д е сторона?»). Так відчувають і інші люди, що зачисляють себе до найлівішої лівої. В статті Гадзінського, видрукуваній в ч. 9 «Життя й революції», читач може побачити ті самі слова («Рятунку! душимось! свіжого повітря!»), сказані вже від імени «живіших елементів» сучасного письменства.

Не можна не назвати цього явища знаменним. Це значить — що хоч як говорять і ще, певно, говоритимуть про те, що Хвильовий впадає в ересь, і, «в унісон з правими», виявляє невір'я в «творчі сили робітничо-селянського молодняка», що Хвильовий уважає, «ніби письменником може бути геній» і тому: «тисячоголові сопливі, не суйтеся до літератури!»,³ — а одно за тими його статтями мусять признати всі, хто тільки мислить і відчуває: це їх турботу й тривогу за майбутнє нашого письменства. І треба в запалі боротьби остаточно придушити в собі дар орієнтації і почуття справедливості, щоб назвати невірою письменника, перед очима якого стоїть, породжена подіями революції,

¹ М. Хвильовий «*Камо грядеши?*». Харків, 1925, стор. 64.

² Ю. Якович «*Жовтнева критика*», «Культура й побут», ч. 41.

³ С. Щупак «*На літературні теми*», «Прол. правда», ч. 25 (1256).

виношена в схвильованій свідомості активного її робітника, картина культурного ренесансу. Що ж то за невіра, що відкриває такі широкі перспективи і з такою тугою простягає до них руки: «Приходь, наставай, нове відродження!» І навіть, коли б Хвильового находили часом хвилини сумніву й вагання, то, гадаю, мої опоненти ласкаво погодяться зо мною, що це й є та проба, в якій завжди гартується переконання і що сто раз вище стоїть людина, в якій вічна тривога думки плодить інколи сумніви, аніж ті люди, пласкі і впевнені, що вивчили катехизис і тим раз назавжди визволили себе від небезпеки сумніву та шукання.

Але вищезгадані напади на Хвильового тратять під собою всякий ґрунт ще й тому, що всі його сумніви ані трохи не захитують ґрунтової підвалини наших революційних літературних угруповань — їх віри в культурно-творчу потенцію нових суспільних груп, що вже прийшли і мають ще розгорнутись. Радісний і світлий обрій культурно-історичних видінь Хвильового лише часово захмарений одною обставиною — чи справляться нинішні літературні угруповання, при нинішніх методах їх робити, з безмежно складними завданнями, які повинні вони розв'язати? Чи зможемо взагалі ми, люди переходної доби, не змінивши умов літературного життя, взяти той тон, якого вимагає наша роля і наша відповідальність? — «Глибокими борознами» лягають літа, зруйновано багато набутків, і багато чого потрібного поросло травною забуття. Валиться стара школа; культурний сосняк, посаджений коло неї, розрісся на справжню тайгу і закрив краєвид навіть на чумацький шлях Сагайдак; «до повіту — 60, до станції 80» і в учительськiм помешканні самогонний апарат — і все таки цей глухий шлях виходить десь на широку дорогу історії. Незмінною лишається «стара істина землі — сонце підводиться на сході». І цілина наша таїть в собі великі сили, треба лише знати, як ті сили збудити до життя.

Досі, здається, нічого не сказано такого, що могло б викликати ґрунтовні заперечення, і всі голоси проти цієї позиції Хвильового можна трактувати тільки, як плід засліплення й непорозуміння.

Думки розійшлися, головне, в тім, як цю цілину під-

няти, хоч би в спеціальній галузі мистецької роботи... Тургенев в епіграфі своєї «Нови» виписав був фразу з агрономічного порадики, що цілину треба підіймати глибоким і важким плугом, а не старосвітським дряпалом-ралом. З подібних міркувань виходить і Хвильовий. Ми повинні широко і ґрунтовно зазнайомитися з культурним набутком інших народів, з усім, що може поширити і запліднити наш власний досвід. Ми повинні засвоїти найвищу культуру нашого часу не тільки в останніх її вислідах, а і в її основах, бо без розуміння основи ми лишимося «вічними учнями», які ніколи не можуть з учителями зрівнятися. Ось що говорить сам ініціатор дискусії імпресіоністичним своїм натяком на Європу і пізнішими до свого гасла коментарями.

Це питання встало і на київському диспуті 24-го травня 1925 р. У той час, як одні боялися, що гасла Хвильового (тоді ще не з'ясовані другою його статтею) наша примітивність зрозуміє, як заклик до позверхового малпування Європи, а другі, озброївшись молодечим завзяттям, збиралися ту Європу завоювати, — я спробував показати, що Європа у Хвильового «фігурує, як символ поважної культурної «традиції» і як стимул до підвищення «нашої власної кваліфікації». Цю думку потім ствердили і розвинули дальші статті Хвильового. Мені незрозуміло, чому так іронізує П. Кияниця: «Зеро з'ясував Хвильового до краю».⁴ Перечитуючи «Жамо грядеши» Хвильового, я бачу, що моя інтерпретація ніде не виходить поза межі висловлених його думок. Тільки через край підозріле чуття П. Кияниці може вбачати в моїх тодішніх словах якісь «подвохи».

Особливу позицію в нашій київській суперечці зайняв О. Дорошкевич своєю статтею «Ще про Європу» («Життя й революція», ч. 6-7). Вважаючи гасло «Європа» все ще нез'ясованим і абстрактним, він побажав його сконкретизувати, висловившись про те, яка саме Європа нам потрібна: — «минула»-сучасна, буржуазна-пролетарська, «вічна»-«мінлива». О. Дорошкевич заперечує Європу минулу для сучасної (Дюамель, Ромен Роллян і т.д.), зрікається

⁴ П. Кияниця «Замість рецензії», «Життя й революція», ч. 9, 1925.

греко-римських спадків («викоханих, до речі, в атмосфері рабства»), відмовляється від Європи буржуазної задля пролетарської і застерігає проти психологічного прийняття першої. Але чи не заплутує він справи з'ясувальними своїми спробами? Звернімося хоча б до прославленого втілення Європи передової, сучасної, опозиційної — Романа Ролляна та його протестуючого «Жана Крістофа». От уступ з 5 тому епопеї: «Foire sur la Place».

Одного погожого вечора, коли «ніжне небо, як східній килим, витканий з гарячих, трохи лиявих фарб, простеляється над посутенілим містом» — Жан Крістоф, німець-композитор, закинутий до Парижу, іде надбережжям Сени від Notre Dame до Пляцу інвалідів.

В сутінях ночі, що вже надходила, вежі собору підносилися, як руки Мойсея, зведені до бою. Золотий шпиль «Святої Капелі», як розквітлий терен, світився над купами будинків. На тому березі Лювр розгорнувся всім своїм королівським фасадом і в його змучених очах відблиск заходу розпалив останній огник життя. В поважній глибині «Пляцу інвалідів», за ровами та гордовитими мурами, у величній самотності пливла на висоті темнозолота баня, немов симфонія далеких перемог. А на горбі Тріумфальна арка, немов у героїчній марші, відкривала нелюдський похід легіонів Імперії.

В Крістофові раптом постав образ мертвого велетня, що незмірним своїм тілом вкрив усю долину. Серце стислося від жаху, і він мимохіть спинився, розглядаючи велетенські останки казкового роду, що вже зійшов з землі, але колись тупотом своїх кроків виповнював світ; останок люду, що мав шоломом баню на соборі Інвалідів, а поясом Лювр, що охопив небо сторуччям своїх церков і наступив на світ тріумфальними стопами Наполеонівської арки, що тепер коло п'ят її комашився Ліліпут.

Правда, яка сувора критика європейського ладу. Але разом з тим — хто цей народ, що ступив на світ стопами Тріумфальної арки, як не героїчний *bourgeois* великої французької революції? Що ж це значить, — Ромена Ролляна одмести й ім'я його більше не згадувати? Сподіваюся, О. Дорошкевич на це не зважиться. Але тоді він мусітиме сказати інакше. Так, то була героїчна доба третього стану в Європі, доба величного революційного його піднесення. Неминуче, фатально зростаючи, «четвертий стан» повинен її і всі її здобутки використати по психологічній лінії, поширюючи свій культурний і політичний досвід. А гімнографа цього героїчного *bourgeois* — Ромена Ролляна сучасний творець не відкине так само, як сучасний історик, певно, не відмовиться від старого Огюстена Тьєра, що з гордістю зв'язував себе з героями середньовічних спілок, борців проти тогочасних фєвдалів. М. Хвильовий вірно говорить про внутрішнє споріднення Бебеля і Лютера, як людей, що зміцняли кожен свою суспільну групу, стоячи в її авангарді; а Рильський у «Чумаках» дотепно зазначає, що «не сором Гракхові подати братерську руку». І мусів же мати якусь рацію Плеханов, коли радив антирелігійникам виходити, а як де, то і в основу своєї роботи класти буржуазних *libres penseurs* та атеїстів XVIII в. — О. Дорошкевич вважає неприйомним для нас, через їх «соціяльну чужорідність», письменників греко-римської давнини, «викоханих, — каже він, — в атмосфері рабства і насильства». Як же тоді бути з Пушкіним, якого тепер так проповідують критики марксистів? Як з'ясувати, що ні Троцький, ні Маяковський, ні молоді пролетарські поети не цураються Пушкіна, дворянина і душовласника? Очевидно, є якась людська созвучність, якась чисто психологічне споріднення, що переступає соціяльні перегородки і впливає незалежно від клясової фізіономії творця.

Значить, не уникаймо і старої Європи, і буржуазної, і навіть фєвдальної. Не лякаймося її психологічної зарази (хто знає, може пролетареві краще вже заразитися клясовою окресленістю західноєвропейського буржуа, аніж млявістю російського «кающегося дворянина»), освоюймо джерела європейської культури, бо мусимо їх знати, щоб не

залишитися назавжди провінціями. І на звернене до молоді молоді «Камо грядеши» Хвильового відповідаємо: «Ad fontes!» Тобто, йдімо до перших джерел, доходимо до кореня.

Розуміється, вимога знати джерела безмірно ускладняє учення. Для письменника вже мало сільської чотирирічки. Йому потрібно цілого «університету на дому». Але ж доки ми будемо «ліниві і нецікаві!..» Зате знання перших джерел приведе до того, що замість по-дитячому копіювати Хвильового, Винниченка, Пільняка, наші прозаїки вчитимуться ще й на Едшміті та Ж. Ромені, на Стендалі та Анрі дє-Реньє, на Золя і, може, навіть на італійських новелістах XV віку, — і вчитимуться не тільки передражнювати їх, а й спостерігати, як вони, і узагальнювати, як вони, і працювати над собою, як вони, — працювати, як працював «дурень» Фльобер, по «20 літ сидячи над однією повістю». Студювання великих майстрів завжди переймає свідомістю власної своєї малости («Poeta semper tūo», говорив Франко, вирішиши, як мистець і, мабуть, забувши свою юнацьку фразу про «дурня» Фльобера) — а ця благодатна свідомість великою мірою ослаблює ту самозакоханість, на яку хворіють здебільшого «невизнані генії». Тобілевичівський Матюша у «Суєті» уважає себе за генія, може, тільки тому, що ні разу ще не бачив людини, яка б вивчила до краю «Гуси» Крилова. Що з атмосферою учеництва у нас негарзд, це визнає і цитована вже стаття Щупака. «Найкращий спосіб збільшити ролю наших письменників — пише він — це вдосконалити і збільшити продукцію цих письменників».

Ці слова, як симптом виразного перелому, повинен вітати кожний, кому дорога майбутність українського слова. Але — чи справді так легко удосконалити творчість зорганізованих письменників, що про них говорить голова «Київ-Плугу»? Де гарантії, що можливе справжнє і щире учення? Чи є засновки для серйозної праці письменника над собою? І чи не треба спочатку розвіяти атмосферу літературного протекціонізму, що молодого автора псує? Для мене ясно, що зібрати кілька сот таких-сяких віршовників і менш ніж початкуючих прозаїків з сіл і хуторів, дати їм титло літе-

раторів, друкувати, не перебираючи, їхні перші, ще позалітературні твори, які лише обтяжатимуть полиці книгарень, — ще не значить утворити масового селянського писемника. Це значить — збити з скромної життєвої стежки тисячу юнаків, прищепивши їм певність, що вони мають те, чого справді не мають. Отже — вибагливість критики, підвищення технічних вимог, уважне пересіювання поданого до друку матеріялу! Без цього не обійтись: нова література може зміцнитись тільки способом добору. Тому потрібно: а) Членів Гарту, Плугу і Жовтня по журналах і взагалі по часописах поставити в такі самі умови, як і письменника позаорганізаційного. В порядку підтримання талановитих дітей села і заводу, їм можна видавати стипендії, засновувати студії, не допускати, щоб вони гинули з сухот і мистецької самотности, але для друку брати в них тільки речі, варті друку; б) критичні відгуки на їхні твори зробити ще строгішими: вони повинні писати краще, як хто інший, вони ж мають репрезентувати культуру майбутнього. Такий зміст вкладав я в свої слова про потребу мистецької конкуренції. І я радий, що мої думки всіма берегами спадаються з §§ 14-15 московських резолюцій («Правда», No. 1471/3078).

Тепер я запитаю моїх опонентів, чи певні вони, що в нашій провінції (бо й Київ і Харків по суті провінція, і культурні цінності одержують з других рук), чи певні вони, що §§ 14-15 московських резолюцій втратили для нас усяку актуальність? Я гадаю, не втратили, — і наявність засуджених ними явищ у першу голову перешкоджатиме розвитку студійної атмосфери.

Для доказу пошлюся на статтю П. Кияниці. В якому розумінні говорю я про потребу літературної конкуренції, здається, всім ясно. А Кияниця без найменших доказів твердить, що я обстоюю «свободную торговлю» та інші т. зв. «буржуазні забобони», і слова «свободную торговлю» бере в лапки, так наче це мої слова, хоч, запевняю П. Кияницю, питаннями фритредерства я не цікавився ніколи і ніколи їх ні усно, ні на письмі не торкався. Яке ж нормальне співробітництво можливе межі різними групами літератів, співробітництво, до якого за-

кликають резолюції, — коли, з такими порушеннями елементарної етики, кривотлумачитиметься кожне слово? — Далі. Високі літературні вимоги до наших літератив я вважаю потрібними перш за все в інтересах сучасної літератури. Я б ставив їх завжди і навіть щороку їх би підвищував. Навіть припускаючи, що Х або У, члени Плугу або Гарту, мають певний хист, я б не дарував їм ні одної неохайности: «Довольно людей кормили сластями, у них испортився желудок, — нужны горькие лекарства». Але чи є в цих «гірких ліках» що образливого для революційного письменника? І невже це значить, як пише Кияниця, «відкидати масового письменника», вимагати, щоб усі були геніяльні? Невже це значить «відмовлятися від чулого відношення до учеництва молодих авторів»? Зосібна щодо «геніяльности». Чи ж треба говорити, що геніяльности ніхто від молодих плужан чи гартян не вимагає? Я певен, що коли б запитали Хвильового про його власну геніяльність, то він би тільки весело засміявся на відповідь. Ні для кого бо не тайна, що та геніяльність, якої вимагає Хвильовий, зветься просто «грамотність!» — А потім, де і коли я або Могилянський, або Филипович виявили ворожнечу до пролетарських письменників? Могилянський признався публічно, що любить Хвильового і Сосюру, Йогансена й Еллана: нікому з нас закидувана нам не раз «клясова ворожість» не заваджала захоплюватись, скажемо, промовама Бебеля або «Віденськими шукачами золота» П. Ампя. Розуміється, сповідатися, божитися і бити себе в груди, щоб запевнити П. Кияницю, ніхто з нас не буде. Може вірити, може не вірити. Але коли він закидає нам упереджену злобу й ворожість до пролетарського мистецтва, то мусить свої твердження обставляти доказами.

Маніра читати в серцях — інакше цього способу полеміки назвати не можна — може привести П. Кияницю (і приводить) до справжніх курйозів. Візьмім такий казус: плужанин А пише невдалий твір; рецензія на нього, розуміється, неприхильна... ах, цей Зеров (чи то Могилянський, чи Филипович) ненавидить пролетарське письменство, не має чулого відношення до... і т.д. Той же плужанин А

пише твір талановитий; рецензія — прихильна... і знов: ці «неокласики» — вони рішуче розкладають революційний молодняк... і т.п. Смішно, але мені, напр., довелось раз почути, що Зеров «розложив» Хвильового, письменника самостійної і затаєної мислі, — дарма, що всі думки Хвильового вирости в ньому і одстоялися в формулах ще тоді, коли ні Зеров Хвильового, ні Хвильовий Зерова не знали.

Але пора зібрати висновки. Такі прості вони і так давно сформульовані. Гадаю, що для розвитку нашої літератури потрібні три речі: 1. Засвоєння величного досвіду всесвітнього письменства, тобто хороша літературна освіта письменника і вперта систематична робота коло перекладів. 2. Вияснення нашої української традиції і переоцінка нашого літературного надбання (цієї думки я ще гадаю торкнутися іншим разом) і 3. Мистецька вибагливість, підвищення технічних вимог до початкуючих письменників.

Революція відкрила широкі перспективи українському культурному розвитку. Після 1917 р. не вдавалася ні одна спроба загнати його в тісніші межі. І тепер, коли гасло українізації звучить повним звуком, нові суспільні сили, покликані ліквідацією старого ладу до загального проводу, мусять нашу культурну творчість поставити в такі умови, щоб раз назавжди відійшли в минуле колишні, такі влучні слова Семенка:

Взагалі — чого я прибув сюди, в Київ?
Місто досить нудне...
І не знати, чи це ти в парк попав,
Чи десь в селі між чумаків...
Нема нічого більш прекрасного,
Як сьогоднішній день.
Я не дожену його тут,
Кожного дня я застаюсь ззаду
Тут, між своїми.

Це було влучно і сильно в 1918-1919 рр., коли і в сусід була павза в культурній творчості. Оскільки ж слухніше це тепер, коли в росіян, напр., — про поляків не згадую за

браком хороших інформацій — так широко розвернулась книжна продукція, театр, музика і т.д. І так прикро, коли подумасш, що нам трудно з ними рівнятись. І то не тільки тому, що в нас менше людей і запасу, а й тому, що у нас ще не створено відповідної культурної атмосфери. Справді: сонце підводиться на сході і не можна не вірити, що ми вийшли на широкий шлях історії, а тим часом скрізь — сліди застарілої «малоросійщини», провінціалності — і «галици свою речь говоряхуть» (риса запустіння: провінціальне місто, зачинені віконниці, тихо, — і тільки галки кричать). І рівним шумом тужить «не сибірська тайга», що виросла з культурного колись сосняку:

«Ох, ви, сосни мої — азійський край!»

III. «ЗМІЦНЕНА ПОЗИЦІЯ»

Моя стаття про «Євразійський ренесанс» викликала на сторінках «Життя й революції» жваву, але неслухну щодо суті, під старих українських полемістів стилізовану своїм заголовком, відповідь О.К. Дорошкевича «Моя апологія альбо оборона». В ній мій несподіваний опонент (із диспутових союзників) заявляє, що, оглядаючись на кілька моїх уваг з приводу його статті «Ще про Європу», він мусить «зміцнити свою позицію згідно з вимогами полемічної стратегії». Моя стаття видається йому анальфабетичною (гірка пілюля, позолочена кількома компліментами!), а літературна дискусія, репрезентована такими, як моя, статтями — теоретично безплідна.

Справді бо, — пише Дорошкевич, — хто з людей, які ще не зсунулись з глузду, не пристане на думку М. Зерова: «Ми повинні широко й ґрунтовно зазнайомитися з культурним набутком інших народів...» і т.д. У такій загальній формі це є цілковитий, вибачте, анальфабетизм, що його не відкидав жодний з опонентів (?), навіть робфа-

ківці Харківського ІНО. Особливо тепер, коли орієнтація на технічну Європу помічається по всіх галузях нашого життя (переважно економічного), коли десятки талановитої молоді ідуть на виучку до Німеччини, коли нарешті відбуває своє турне по Європі не тільки ж В. Поліщук, але й П. Тичина, і коли, читаючи рукописні твори молодих белетристів, ви ясно відчуваєте вплив останньої прочитаної книги видання Ленгізу¹ з серії світової бібліотеки.

1. Відповідаючи на цю тираду, мушу, поперше, щонайрішучіше відкинути, як невластиво вжите, слово **а н а л ь ф а б е т и з м**.

Що безграмотного в моїй пораді початкуючим письменникам «широко й ґрунтовно зазнайомитися з культурним набутком інших народів, з усім, що може поширити досвід» цих письменників — «сего никтоже вѣсть» за винятком одного О.К. Дорошкевича. Додам ще, що в моїй статті, трохи нижче, зроблено спробу надати якнайбільшої виразності моїм, як Дорошкевич свідчить, занадто **з а г а л ь н и м** формулам. Я кажу: «Ми повинні засвоїти найвищу культуру нашого часу не тільки в останніх її вислідах, і в її **о с н о в а х**, бо без розуміння основи ми лишимося „вічними учнями“, які ніколи не можуть з учителями зрівнятися». І потім двічі повторюю старовинне, але і в наших умовах доречне: *ad fontes!* — Я охоче погоджуюсь, що все це елементарно, навіть дуже елементарно, що це стоїть на межі того, що годиться лише говорити в підготовчій клясі... але все таки що тут **анальфабетичного**? Це ж інші не знають **альфabetу**, а я мушу їм ту **альфу-бету** проказувати. Так само, «з огляду на об'єктивні, від нього незалежні умови», певно, і О.К. Дорошкевич мусить часом, покинувши свій стіл до писання і наукову працю, повторяти *ex cathedra* багато речей елементарних (пригадую, напр., уступи про літературну етику з його промови на диспуті 24 травня), але хто дозволить собі міряти взагалі мисль Дорошкевича, критика і літератур-

¹ «Ленинградское Государственное Издательство».

ного діяча, його «до посполитого виrozumіння» пристосованими словами? Мало до чого не приневолить часом «сумна дійсність!» Франко, наприклад, ладен був іноді благословити найелементарніший, ніякою думкою не ускладнений, крик:

Блаженний муж, що в хвилях занепаду,
Коли заглухне й найчуткіша совість,
Хоч диким криком збуджує громаду
І правду й щирість відкрива, як новість.

2. Не можу я погодитись з Дорошкевичем і в його перебільшеній оцінці славетного турне трьох гартян по Європі. Та невже один факт подорожі кількох письменників робить зайвими всі слова про потребу «доходити джерел» і засвоювати в ґрунті? Невже таку вагу має ця позверховна «смичка?..» — Що вона могла поширити і поглибити відчужання сучасности у Тичини, — припускаю, вірю і з нетерпінням жду від того «цвіту і плоду». Але що вона нічого не дала нашому авангардному Вал. Поліщукові, це також ясно. Варт лише кинути оком на його подорожні нотатки, щоб дістати виразне, ясне, невиводне вражіння, що він «нічого не навчився і нічого не втратив». Чому? На це відповість нам один письменник, що вмів гостро спостерігати і досить тонко формулювати:

В Європу можна їхати з порожнім серцем: тоді в ній нічого не побачиш. Ця сукупність ресторанів і вуличної юрби не становить нічого цікавого, як і в нас... Праця, задоволення і взагалі елементи людського життя — однакові скрізь під сонцем, відрізняючись лише в фарбах і розмірах. І не треба виїздити з батьківщини, щоб подивитися на це в Італії чи Німеччині.²

Пригадую ще, як один із наших музейних діячів нарікав на своїх петербурзьких знайомих, культурних росіян, що

² В. Розанов *«Итальянские впечатления»*, СПб, 1909, стор. V.

приїхали в Київ і виїхали звідси в певності, що тут немає нічого цікавого, крім Володимирського собору та Володимирської гірки. Старе місто з його кількавіковим українським минулим лишилося поза їх сприйняттям. Валеріян Поліщук теж не зумів ускладнити свою «ресторанно-бульварну» цікавість історично-культурним інтересом до «тієї дивовижної енергії, де відклалися шари великої праці, подвигів, задумів, генія, надій і розчарувань», і тому в цілій Європі побачив лише «Володимирську гірку».

Але припустімо навіть, що наші мандрівники використали свою подорож певною мірою та що від В. Поліщука ми діждалися прекрасної книжки,

Где все Европой дышет, веет... —

навіть і тоді ми б були тільки на порозі «зачапки», як цитує Дорошкевич з Вишенського, «глупого русина з мудрим латинником». Треба, мабуть, щоб за кордон поїхало не три, а триста представників української літературної громади, щоб поїхали вони не на місяць, а на рік і на два, і поїхали не «вояжувати», а вчитися. Як «одна ластівка ще не робить весни», так і подорож трьох літератів за кордон ще не порушує нашої культурної провінціяльності, що межує сливе з повною одірваністю від справжніх центрів.

3. Те, що деякі з початкуючих письменників пишуть під впливом останньої книжки Ленгівського видання, на мій погляд, ще не є г р у н т о в н е зазнайомлення з культурним набутокм інших народів. Щоб засвоєння назвати ґрунтовним, потрібно якраз протилежного, — щоб остання книжка не занадто вже відпечатувалася на нашому обличчі (бож письменницьке лице — не реклама про нововидані книжки). Інша річ, коли б О. Дорошкевич міг посвідчити, що молоді письменники пильно, по-студійному, працюють над великими зразками європейської літератури, беручи їх в оригіналі.

Де ж та — поспитаю я тепер у мого опонента — де та певна «настанова», про яку він пише — «настанова здорова, зцілюща, надійна»? На жаль, її немає.

Продовжуючи ту саму фразу (про «настанову»), До-

рошкевич говорить: «даремно М. Зеров гадає, що цю настанову появив Хвильовий, прорубавши «вікно до Європи» з країни неекономних шароварів і варварських галушок», і, навчаючи мене, обставляє свою думку низкою історично-літературних справок: і сучасники Вишенського обстоювали потребу «латинської культури Заходу» (мусів старий попереджати людей «извещением кратким» про латинські спокуси та про «хвороби смертоносного мудрования»), і генеральний хорунжий Ханенко вислав сина до німецьких університетів, і Куліш обстоював «долговременное изучение таких писателей, как Гомер, Данте, Шекспир» (і певно, в першовитворі, а не в Ленгівівських — додаю — перекладах). Всі ці факти мені відомі, і я сам, ризкуючи інколи потрапити під докори Дорошкевича,³ люблю взятися до Вергілієвих «Георгік» та гораційвського «Ad Pisones» (не самого ж Шкловського, хоч і який талановитий він, читати)... І так само я знаю, що вікно до Європи прорубав не Хвильовий.

Вікно в Європу було прорубано раз, «в Петербурхгородке» на початку XVIII століття, коли на російській центри упало снопом європейське світло і так яскраво підкреслило околицю тьму; на Україні ж у нас вікон не прорубували, у нас паростки європейської культури промикалися всюди тисячею непомітних шпар та щілин, сприймаючися помалу, непомітно, але всіма порами соціального організму. Ні, заслуга Хвильового інша і формулюється вона інакше: «Крик серед півночі в якимсь глухім околі...» «Розбито шибку і груди разом відчули свіже повітря». Це поперше. Але є у нього і друга заслуга. Попробую означити її коротенько. З революцією в українську літературу ввійшли кадри молоді, інколи талановитої, задля «не без здібностей», пописалися до організацій, взялися до роботи і от показалося, що в багатьох випадках їхня робота є крок не вперед, а назад. І на той час, як ради їхнього робітничого чи селянського походження одні стали прощати їм вільні і невольні гріхи проти мистецтва, а другі ховатися від рішучого слова за сумнівну і безхарактерну

³ Пор.: «Вузька база класичної учености», «Життя й революція», ч. 3, 1925, стор. 67.

доброзичливість, — Хвильовий не побоявся сказати, що місія утворити нове мистецтво, яку ті молоді автори нерозважно беруть собі на плечі, вимагає від них перш за все упертої праці над собою і великої уваги до питань мистецтва. Нарешті, третя заслуга Хвильового (щоб не здавалося Дорошкевичу, що про «греко-римське мистецтво тепер ч о м у с ь уже не згадують»), та, що вказуючи живуці джерела для нашого літературного оновлення, він, не відступивши перед сакраментальним: **н е о к л я с и к!** — звернув увагу і на той давній світ,

коли люди не задихалися під ватнянкою, під книжками, під ранішніми газетами, а вмивали ранком руки в соняшних проміннях і сонце золотило їх смугляву шкіру... І сонце, і люди, і колони храмів — усе зв'язувалось в одне ціле, ще без гріха і заздности.⁴

Припускаю, що і це у нас не вперше сказано, що Хвильовий і тут не піонер, але мені відомо також, що повторяти це — річ у нас не зайва і вимагає деякої громадської мужности.

Останні півтори сторінки в статті О.К. Дорошкевича написано дуже помірковано і обережно: «всяк человек опасно да ходит». Вважаючи, що поклики до засвоєння чужокультурного досвіду річ давня (ще Куліш...) і повторяти їх не варт (не вважаючи навіть на повне затемнення кулішівської позиції), Дорошкевич переходить до питання, що в л а с н е належить нам прийняти з того величезного досвіду, який зібрали західні народи:

— «От на це конкретне питання — пише він — я жодної відповіді ні від кого не почув». Перш ніж висловити свої міркування, Дорошкевич пробує опертися на авторитети:

... дозволю собі послатися на автора, який для багатьох здається неперевищеним авторитетом. Ось що пише Б. Ейхенбавм, переглядаючи питання про

⁴ Розанов, цит. твір, стор. VII-VIII.

«впливи»: «Входячи в чужу літературу, чужоземний автор перетворюється і дає їй не те, що в нього взагалі є і чим він типовий у своїй літературі, а те, що від нього вимагають. Той самий чужоземний автор може служити матеріалом для зовсім різних літературних напрямів — в залежності від того, що від нього вимагають». Пристосовуючи це безсумнівне твердження до нашої української дійсності... я кажу паки й паки: з Європи ми можемо брати далеко не все (та й у кого сили вистачить на все?), а лише те, що відповідає нашим сучасним «вимогам».

Я згоден, з Ейхенбавма критик справді тонкий, обдарований, авторитетний (хоч і не такої вже «неперевищеної авторитетності»), але пристосування його цитати у Дорошкевича не відповідає безпосередньо вловлюваному її змістові. Ейхенбавм говорить тільки, що в процесі засвоєння чужомовного автора, громадянство і письменник, як його частина, свідомо чи підсвідомо, звертають увагу на ті тільки сторони автора, до сприйняття яких мають засновки (Приклад: Байрон, з якого українська поезія взяла в 30-х рр. тільки яскраві своїм біблійним кольоритом східні мелодії). Потім з ростом громадянства і письменника, чужомовний автор може відкритися іншими сторонами (Приклад: Байронів «Каїн», що наводить Франка на людяну ідею його «Смерти Каїна»). Мова йде тільки про літературні впливи. Ейхенбавма ніде не цікавлять літературно-організаторські пляни. Не дає він і інструкцій перекладачам та видавництвам.

Після цього сміливого поведження з Ейхенбавмом у Дорошкевича йдуть дуже несміливі висновки. Він справді боліє над питанням: що саме йому з «величезного досвіду» західніх літератур узяти? Ясно — весь досвід. Коли б хтось захотів перейняти від О.К. Дорошкевича уміння складати історично-літературні хрестоматії, хіба це не значило б: все уміння? Друге питання: з чого починати? Воно теж не важке. Відповідь на нього вже знайдено

в цитованім листі Куліша: Гомер, Данте, Шекспір... Трете питання: Чи можна заходжуватись коло засвоєння такого цікавого письменника, як Габріель д'Аннунціо, коли цей письменник приятель Муссоліні і організатор Фіюмського інциденту? Можна. Київські дидаскали XVII в. не боялися ж учитися у своїх ворогів-латинників. Даваймо ж і ми студіювати, якщо тільки цікаво, Габріеля д'Аннунціо, навіть не заглядаючи до його політичної кондуїти. Будьмо певні, що існує якесь соціальне обумовлення мистецького сприйняття, і італійський фашист не спроможен самою лише красномовністю проповіді повернути когось до своєї віри. Он і Троцький не боїться признатися, що для нього не втратив мистецького значення цар Давид із своїми псалмами.⁵ І Володимир Коряк недвозначно вторить рішучим словам авторитетів:

Треба взяти цілу культуру... цілу науку, техніку, всі знання, мистецтво. Як рядовий марксист підношу голос і кажу: досить нам пісного! Пора наздоганяти людей. Гідність української літератури того вимагає.⁶

Ці рішучі голоси О.К. Дорошкевич не повинен нехтувати, коли справді хоче зміцнити свої позиції. Досі його лінії бракувало характеру і твердості. Кожен крок його був хиткий. З одного боку — треба учитися, з другого, — говорити про це — анальфabetизм; з одного боку, не можна не визнати, що Хвильовий зробив виступ широкого громадського значення, з другого — по суті він не зробив нічого; з одного боку, треба засвоїти величній культурний досвід Заходу, з другого — треба це запозичення досвіду чимсь обмежити. Навряд чи можна із тверджень неясно зформульованих, хистких, відразу низкою застережень знишуваних, зробити собі міцну літературну позицію.

Микола Зеров

⁵ «Література и революция». Изд. 2, стор. 193.

⁶ В. Коряк «Калиновий міст» (замість річного огляду). «Вісті ВУЦВК», ч. 255 (1544).

ІЗ ЗАПИСОК¹

«Не родись щасливий, а родись у сорочці» — так говорить народна приповідка. Я очевидно родився в сорочці і мабуть через те живу тепер більш ніж щасливо. Правда, на це щастя можна по-різному дивитись, але я наперед кажу, що не належу ні до філософів, ні до людей з ідеалами (і порожніми кишнями), що все критикують і врешті дохнуть під тинами і парканами.

Я простий собі смертний з здоровим глуздом, гнучкою спиною і дотепними руками.

Ви усміхаєтесь: «з гнучкою спиною, хе-хе-хе».

Я чую ваш смішок, але мені зовсім байдуже, бо вірю я тільки в цю спину — гнучку, коли треба, і чудово струнку в інших випадках. Спина моя — мій біг, мій чудесний килим-самольот, мій патрон і прожектор. Вона гнучка, як вуж, і разом з тим слизька, як в'юн. Очі мої дивляться на всі чотири сторони разом і відповідно до того, що вони бачать, мій хребет виробляє найдивовижніші фігури — від поземної до величної пози удава переможця; уші мої — найчутливіша мембрана, і я люблю їх за ту чутливість, що не дають моїй спині застигнути в одному положенні: я весь слух, і уші — мембрани мої.

Смійся, скептику і філософе — я маю панцер своєї філософії, і мені байдуже. Я маю писати свої записки, що протиставляю їх всьому, що було до цього часу написане, і певен, що буду мати успіх.

Бо що таке успіх, як не зелень ясноблакитного травня,

¹ Сатиричний твір Івана Сенченка вперше був надрукований в журналі «Валіте», ч. 1, 1927.

злото тремтючої осені і жінчини з пухнастими ручками зими? Ви не відмовитесь від цих благ — і ось ключі від них.

ЗАПОВІТИ

Перше з них: слухняність, бо тільки той, хто слухає, має перспективи в майбутнє. За нею слідом іде покора. Блажен, хто покорається мовчки і не дратує слуху понад вами суцього зайвими і непотрібними словами, а найпаче виглядом, що таїть в собі невдоволення і начатки бунту. Тікайте від такого, як від мору й чуми; затикайте уши; заплющуйте очі; плюйте услід йому; вигинайте спину ужем і біжіть, біжіть...

От для чого вам потрібні не тільки гнучка спина, а й розум, а й совість, а й вся істота. Ще раз говорю вам: будьте гнучкими, як вуж, і слизькими, як в'юн.

Третя заповідь моя також розумна, як і необхідна: мовчання. Мовчіть. Зашийте уста ваші і не писніть. А коли назбирається слів і не можна вже більше терпіти, біжіть за місто, копайте яму і тричі нишком, щоб ніхто не почув, гукайте: «и сага Трајана козје усзу»...

Це велика заповідь і повна глибокого змісту, і хто не зрозуміє її, той ніколи не зрозуміє ні мовчазної мови очей начальника, ні блиску шовків на плечах його вірної подруги, ні таємного змісту цифр на останнім, що він підписав, папері. Мовчіть. Будьте, як риба. І ви переуспінете і далеко і високо підніметесь по шаблях вашого щастя. І четверта заповідь ваша: Пресмикайтесь. Лижіть черевики у папи, у мами, навіть у діток маленьких.

Вигинайте хребет, не жалійте спини: ви її раз погнете, а вона винесе тисячу раз із небезпеки. Не кажіть собі: «не могу» — плазуйте. Обніміть коліна, здуйте порошок з лякерок вашого пана. Затайте дух. І вам скажуть: це прекрасний холуй і черкнуть носком по вашому носі. І ви на вершку блаженства.

Бійтесь — сильнішого.

Клюйте по силі; топчіть мертвого лева; ловіть за хвоста тигра у клітці. І вам скажуть: який він сміливий! Хапайте

по змозі. Спочатку ніжки й рижки. Нічого — в майбутньому чекає вас лев'я ділянка.

Не бий ніколи перший, ще невідомо, що пан скаже. Спокійно — руки в кишені, чекай.

Не жалій ніколи останнього вдару. Останній удар завжди найбільш вірний.

Брехня, що лежачого не б'ють. Бийте, душіть.

— Це ретельний холуй, — скажуть вам — і ви на вершку блаженства.

ФІЛОСОФСЬКЕ ОБГРУНТУВАННЯ

Читачу мій — я ретельний, я прекрасний холуй. Я не соромлюсь. Навпаки — я з гордощами ношу це ім'я. Бо що таке Холуй? Тисячу віків людство билось над розв'язанням цієї проблеми. Ви знайшли мікроскопи, телескопи, математичні формули і чудові хемічні аналізи. І ви таки не змогли знайти вібріона холуйства. Бо він не постійний; він мінливий і міня образ свій і вигляд свій щочасу, щохвилини.

Скільки разів той чи інший безумець поривався сказати: еврика! Але слово застигало йому на устах. Він не міг з певністю сказати: це холуй. Аж ось прийшов врешті я і говорю: ось він холуй — дивіться на нього. Я говорю одверто, сміливо.

Холуй — не лайка, це честь. Холуїзм — це система, така ж прекрасна, як і всі інші системи, але незмірно глибша за них.

Я ще зовсім не стара людина. Навпаки — мені тільки біля тридцяти років. Для нового пророка я ще надто молодий, але серце моє палає облагодіяти людство. Передо мною були тисячі тисяч пророків, що бажали вивести людство на новий шлях. Але за ними йшло неминуче банкрутство, як прокляття по стопах прокаженого. Всі витрачали силу прекрасних слів, молодість, здоров'я, а за ними й надію на те, що колись на землі буде по слову їх.

Божевілья, нісенітниця. Все йшло своїм порядком, бо ніхто не почув, чим дише і чого бажає незрівняний Пій. Пій — все суще над нами. Ніхто не поглянув на душу

людини і не вивчив її такою як вона є: — душа Холуя. Всі дерлись по зорі один з-перед одного і тільки збільшували суму людських страждань. Бо всі хотіли бути Прометейами і, йдучи цим шляхом, ішли проти своєї справжньої природи — природи незрівняно прекрасного Холуя. Хто вам сказав що ви Прометей? Це непорозуміння: Прометей — мрія, ви — реальність. Чого ж ви хочете тікати від своєї справжньої суті?

Обминайте криваву тінь Прометей. Юнаки — дивіться на мене: мені тридцять років, але я проживу ще три рази по тридцять і буду щасливий — з дебелим тілом, червоними щоками, гнучким хребтом і гумовими ногами.

Мене цінить начальство; жінщини без ума від мене; коли я іду, всі з пошаною уступають мені дорогу і шепчуть своїм маленьким дітям:

— Дивіться — це іде великий Холуй.

— Великий Холуй — чую я навколо себе і привітно похитую головою.

У СЕБЕ ВДОМА

Я зараз сильна й солідна людина. Я ще не лисий, але вже маю двоє діток і чудову жінку. У мене гарні привітні кімнати і, навіть, кілька покоївок. Піяніно, крісла, гардини, кілька прекрасних пальм і дубових полиць для книг — що мені ще треба?

Я встаю вранці і лягаю увечері. Весь останній день я працюю поза домом.

Коли вранці до мене приходять мій маленький синок і говорить: «доброго ранку, таточку» — я відповідаю йому: «доброго ранку» — так велить звичай. Взагалі люблю різні звичаї, і коли не вистачає їх, я утворюю нові.

Я знаю: світ ще не весь охолувівся і багато там є непотрібного. Через це я стежу за дітьми, щоб не збилися з призначеного їм землею холуйства. Я привчаю їх змалечку, як у старовину привчали молитися за «таточка, мамочку, бабусю, дідуся і всіх православних християн».

У мене своя система:

Я гукаю Ведмедя (так звать мого сина) і ласкаво запитую його:

— Скажи мені, моя крихітко, перед чим ти повинен нагинатись?

— Перед Пієм, таточку.

— А що є Пій?

Він дивиться на мене і не збиваючись карбує: Пій — все, що над нами суще.

— Наприклад?

— Іван Степанович Дуля — голова вашого правління; Параскева Юхимівна — його жона, Ляля і Льоля — його дітки.

— Хороше! — б'ю я в долоні і проваджу іспит далі.

— А чи вмієш же ти добре нагинатися?

— Мама кажуть, що я добре це роблю. Мене навіть погладив колись сам Пій.

У мого сінка завжди світле личко і ясні блискучі очі... Кров моя і плоть моя! І тоді в екстазі батьківського чуття я стаю на четвірки і кричу весело і радісно: плазуї, дивись, як це робить твій тато. Вигни спину. Припади до землі. Зроби щасливі очі.

І ми вдвох плазуємо по підлозі.

— Хто краще? — врешті питаюся я. І мій синок відповідає мені.

— Я таточку, я молодший, і в мене хребет, як із гуми.

Я люблю свій витвір і хочу, щоб таким було все людство.

Слухайте, дивіться далі.

— Ось він увивається вужем: блискавка, стріла, гума! Потім стає на задні лапки і покірно схиляє голівку.

Очі йому — безмежна покора.

Рука йому — безмежний терпець.

Ноги йому — стовп віри і утвердження.

Скажи: «Стій», і він буде стояти сто, тисячу, мільйон літ. — Це найбільший майбутній Холуй.

Я життєрадісний, я бадьорий, я навіть веселий у себе в кімнаті. Я стаю на одну ногу і роблю довгу стойку. В дзеркалі я бачу велику, солідну фігуру в чорнім костюмі, ледве зігнуто — знак плазування. Біляве волосся артис-

тично зачісане назад, голені щоки; сліпуче білий комірець, маніжка і манжети говорять без слів: «він у пошані в Пія». Я стою на одній нозі, верчусь на п'ятці і разом дивлюся на себе.

Очі мені великі і безневинно ясні: сірий м'який колір надає їм особливого світла, що може раптом спалахнути і, знищивши, ще ласкавіше розлитись.

Я в себе в кімнаті. Я міцно прикрив двері і запер їх: я милуюся з себе без свідків.

Тікайте від свідків. Як вогню бійтеся їх.

Я не можу виносити чужих очей. Вони зазирають в душу, в кишені, у руки — вивертають їх; вони не дають спокійно закінчити розпочату справу; вони бруднять наші комірці, маніжку і манжети: «Що коштує? — Відро сліз? Склянку крові? Дівочої честі? Честі чи його доброго імени?»

Уникайте свідків. Робіть свої справи на самоті. Танцюйте в своїй кімнаті без свідків.

НА РОБОТІ

(Клясичний зразок холуйства; із моєї записної книжки за 1918 рік)

Їх привели дванадцять голодних обірваних бунтарів і серед них батька, що породив на світ такий пишний зразок надхненнішого холуйства.

Вони були брудні; замість одежі — гноття, замість рук — чорні узлуваті канати.

Я був у той час на вершку слави, й ім'я моє наводило жах на нащадків Прометея. Але чим більш ненавиділи мене в о н и, тим я був у більшій ласці Пія.

В і н пізнав мене і, глупа людина, набравши апостольського вигляду, вигукнув, простягаючи руки вгору.

— Боже, коли ти еси на небі, коли твій могутній і всесильний дух вітає над землею та бачить усе, що твориться тут, коли тільки від твого погляду летять громи і двигтять земля і трепече все живе і мертво створіння: люди, каміння і гори — зглянься надо мною; накрив мене

темною ніччю смерти; вирви очі мої, печінку, розкрай серце моє, висуши до краплі кров мою і змотай жили, щоб я міг викупити прокляття своє в образі цього мерзотника, що на горі землі народивсь моїм сином.

Він стогне; запалі очі йому блискають злістю, стражданням, і руки, закуті в цепі, пориваються перервати мені горло.

Я, звичайно, сміявся. Що міг я робити з таким нерозумним хлопцем? І я дав йому склянку води.

Він жбурнув мені її у вічі з дикими прокльонами і лайкою.

І я сказав: «дуже жаль, що так трапилось», — і наказав підійти до себе.

— Бий, — закричав він, — мерзотнику, — і наблизившись плюнув мені в лице.

— Ще! — наказав я.

І він плює ще, ще і ще.

Плював злорадісно, жорстоко і, наївний, гадав у слині презирства втопити честь великого із найбільших холоуїв. Але невже Холоуй існує на те, щоб ображатися від плювка божевільного? Він не знає душі Холоуя, не знає того, що найбільша шана для мене одержати плювок ще, ще і ще раз. Бо плювок теж саме, що відзнака на груді, що ласка великого Пія, що діамант погляду його радісних очей.

Не бійтесь плювків. Сміло підставляйте очі під них. Слина — тільки вода, і невже хтось із вас став би захищати свої ниви від дощу? Де є такий божевільний, щоб тікав від своїх прибутків.

— Я задоволений, — сказав Холоуй, сказав я. Але ти скінчив своє діло і дай мені змогу зробити своє. Він витяг шию і підставив лице для ударів.

Я ударив його в щелепи сильно і дужо — так, як уміє бити Холоуй, коли за спиною у нього стоїть всемогутній Пій.

Потім бив ще його в зуби, в ніс, в очі, уші і при цьому говорив щоразу:

— Це за Пієву кривду.

— Це за кривду його діток.

— Його подруги.

— Його маєтку.

— Його волів.

— Його корів.

— Його осла.

— А хто той Осел? — утерши кров, запитав той, хто народив Холуя. На його думку — це мав бути сатанинський жарт, але я, сховавши зуби, ласкаво відповів:

— Осли не родяться в наших краях; це із десятої заповіді.

— Я був би дуже радий, але на своїх зубах пересвідчився, що це не так.

Наївний, глупий бунтар. Він хотів вразити мене в серце і не знав, що той удар упаде на нього самого.

— Осел — то я, — сказав великий Холуй. Він одсахнувся. Очі йому вилізли із орбіт і лице набрало земляно-чорного кольору.

— Боже мій, — простогнав він, — я батько не тільки холуя, а й осла?

І він закрив лице руками.

Він стогнав, рвав тіло, бився головою об стіну, і з грудей йому вилітали поквалливі прокльони.

Я сміявся: Як, ти до цього часу не знав, що Холуй може бути ще й Ослом? І я ще раз тихо й спокійно проказав йому майже на ухо: «так, той, хто має бути твоїм сином, — не тільки Холуй, — а й осел».

І ставши на чотвірки біля ніг Пія, я заревів високим і зичним голосом: «Ї — га!» — Так ревуть осли.

Я не хочу розказувати далі, бо всі зусилля мої повернути його на вірний шлях ні до чого не привели. Він залишився голодним бунтарем і за півгодини одійшов у вічну оселю дурнів.

Лікар констатував розрив серця.

Мої записки не закінчені. Я показав тільки фрагменти холуйства, найвищі зразки якого перейдуть перед вами далі. Це тільки початок. Холуйство, як і всякий процес, починається з дрібниць і поступово набирає діапазону й

розмаху. Воно виростає майже непомітно, хоч я не можу сказати, що був колись час, коли я не був Холуєм.

Як це прекрасно! Я милуюся з себе самого, як з дорогоцінної речі, що являється людству раз у віки. І через це показую себе людству на весь зріст.

Дивуйтесь — я весь перед вами.

Аля я заговорився, хоч це властиво людині, що проводить свої думки і трошки гарячиться.

Свята і блаженна гарячка! — Ти властива всім людям, але для всіх ти печаль і зло, бо несеш з собою хвилювання і неспокій.

От через що я говорю — не хвилюйтесь, не мисліть. Кожна зайва думка — етап до життєвих незгод.

Уникайте думок, як свідків. Дивіться у вічі Пієві — там океан надхнення для вас.

Прислухайтесь, як дише Пій — і досить.

«Мисль ізреченная есть ложь», і хто поручиться, що ви не скажете не те, що треба? От через що, дбаючи за вас, я говорю: затуліть рота, або краще попросіть, щоб його вам заткнули. Так безпечніше. Іноді, щоб продемонструвати свою волю, можете сказати собі мовчазно: «а все таки нічого». Ніби мовчите і говорите разом...

Дивіться у рот Пієві: його слова — ваші слова. Звідціль єдинодумліє. А де єдинодумліє — там спокій. У очі пильно вглядайтесь — бо його погляд — ваш погляд. І ви не будете скося дивитися.

Ви вагаєтесь? Ви не хочете бути Холуєм? Дух Прометея ще живе у вас? Залиште. Ваш шлях величного і незрівняного Холуя.

1926 р. Харків

Іван Сенченко

РОЗДІЛ V

**М. ХВИЛЬОВИЙ У СВІТЛІ
ЛІТЕРАТУРНОЇ КРИТИКИ
Й ПУБЛІЦИСТИКИ
РІЗНИХ ІДЕОЛОГІЧНИХ ПОЗИЦІЙ**

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ¹

... Теж побутовий письменник, тільки на інший трохи зразок, і з Миколи Хвильового, — власне в його белетристичних творах, бо як поет-віршовник Хвильовий дає тільки невеличкі округлині робітничого побуту («Швець працює» й ін.). В поезіях у Хвильового (дві збірки: «Молодість», 1921 р., та «Досвітні симфонії», 1922) на перший виступає плян інша сторона робітничого життя, — сказати б, принципіальна. «Аз есмь робітник» — цими словами урочисто починає він другу свою збірку, і вугляний од своєї робітничої блюзи дух не зрівняє він з найпринаднішими втіхами. Він має навіть претенсію — не зовсім мабуть оправдану — вважати себе за першого робітника з-межи українців:

Я із жовто-блакиття (!) перший
На фабричний димар зліз.
Журавиних пісень моїх верші
По цехах розставляю — скрізь.

В імені робітника, колективного «ми», він нову складає заповідь людськості:

Слухай, чоловіче:
Да не будуть тобі бозі другі,
тільки моє засмажене обличчя.

(«В електричний вік»)

¹ Сергій Єфремов *«Історія українського письменства»*, т. II, 4 вид., розд. XVII, Київ-Ляйпціг, 1919-1924, стор. 408-415.

І озиваючись на Тичини «Псалом залізу», Хвильовий новому революційному побутові широкі становить завдання — не самої лиш боротьби та руїництва, але й творчости, краси.

Кохаємо залізо й мідь, ~~НМ~~
Бетони і чугуни —
Від них родилися громи,
Але і співні струни.

(«Павлові Тичині»)

З Хвильового-поета типовий романтик нового клясу, робітництва, і він це знає й цим пишається: «Я такий романтик, як і ти» — обертається поет до сонця; він тужить, — він рветься до «ласки-казки про життя прийдешне». Він бачить, що мало є підстав до такої казки в сучасному — «мертво навкруги... запеклися на залізі уста іржі», завод помер. Але як для спокійного психолога Підмогильного в оцій смерті є «радість нерухомости» — елемент спочинку, пасивного супокою, принадности, ба й приголублювання, то для бурхливого романтика Хвильового це тільки новий стимул до негасимого бажання:

Невже не можна запалити
Тебе, заводе, хоч одчаєм?

(«Ах, як мертво...»)

Звичайно, паливо з одчаю вельми проблематичне, але як на романтика цілком натуральне, як натуральне і те зневір'я що посідає поета, коли він гляне навкруги: «кублиться-б'ється мряка і шмаття від життя», такого немов би переможного, всюди — «контрреволюція, контрреволюція, контрреволюція», дощі і мряка, курява і ніч, і непевність.

І от в житах запахло,
запахло бур'янами,
а, може, й чебрецем —
не знаю! не скажу!..
А по ярках огні.
Шахтарські? Я не знаю!
Заводи? Я не знаю!

(«Зелена туга»)

«Не знаю», «не скажу» — як це «непрограмово», але й як разом з тим дійсно по-людському гарно... Іноді цей романтик прирікає на себе міну й пробує писати в модному стилі, і тоді з-під пера його злітають мляві, грубі, навмисне вигадані прозаїзми, як знамените в своїм роді: «бабахайте, бийте в бабухатий (!) бубон», або не менш знамените: «Шешел в шварі... Шив я, шив я», — клясичні зразки модної какофонії, що претендує на вищу виразність, але тільки несмаком одгонить. Та коли Хвильовий пише без міни, на показ, то виявляє таке тонке розуміння справжньої сили слова й такі влучні знаходить образи, що перед ними мимоволі спинишся в захваті.

... Замислилося сонце...
Крізь повінь хмар, в глибині вод
замислилося сонце.
... Розтаборилась тінь...
... Яка глибінь! Яка глибінь,
коли замислюється сонце!

(«Досвітні симфонії»)

Дуже нерівний ще з Хвильового поет, — може тому, що пробує змішати оливу з водою й роздвоюється між романтикою й занадто тверезими вимогами життя, між глибоким розумінням справжньої краси та навіяними впливами, що тягнуть до нудного виписування шабляонових фраз, до наївних витівок («м'єї», замість моєї, «м'чі» замість мечі) і одбиваються млявою риторикою.

Отаке ж подвоювання помітне й на Хвильовому-белетристові (збірка «Сині етюди», 1923). Вдачею він і тут

лишається, певна річ, таким самим романтиком. «Я теж романтик, — признається один із його героїв, — характерно: конаючи. — Але романтика така: я за ко х а н и й у к о м у н у. Про це не можна казати нікому, як про перше кохання... Це ж роки, мільйони років! Це незбутня вічність... Так. Але подумай: стоїть неопоетизований пролетаріят, що гігантським бичем підігнав історію, а поруч нього стоїмо ми з своєю нудьгою, з своїм незадоволенням» («Синій листопад»). «Хіба це природно?» — запитує тоскно романтик, а тверезий практик од комунізму одрубус: «Скажіть мені: де кінчається ваша (романтиків) дурість і починається контрреволюційність? І Вадим теж співає: у р о ч и с т о х о д и т ь п о с е л а х к о м у н а. Де ви її бачите? Просто — тоска. Просто — харя непереможного хама». Це різні змагаються люди. Але уявімо, що романтика і практика живуть в одній і тій самій людині — сама ця людина стане тоді ареною завзятого бою. З одного боку — «завтра розгорнемо голубину книгу вічної поезії — світової, синьої», що охоплює ніби весь світ своєю величністю. А з другого —

... мчаться кудись дороги. Це наші федеративні. Не зупиняються... А то дороги б'ються в муках і знову мчаться. Вадим каже — «поезія». Припустім. Але, може, дороги не мчаться? Марія думала ще про глухі заулки нашої республіки, де увечорі молодь співає інтернаціонал, а вранці йде робити на гли-
тая. Розбіглись дороги, розбіглись стовпи.

На однім стовпі написано:

Підеш направо — загризе вовк,
Підеш наліво — уб'єшся в ярку.
Це правда, це дійсність. Принаймні для неї.

(«Синій листопад»)

Та й не для самої неї. Для автора також. Ось він в одному з численних своїх ліричних одбігів у которий там раз вигукує: «І люблю я її — більшовицьку Україну — ясно і буйно...» («Шляхетне гніздо»). Або ще:

Минали дні, і в спогадах поринали ночі. Як це: десь біля Диканьки єсть село і хутір — а що тут раніш було? До татарви? Га? Так, село і хутір — і далі — далі... А що через сорок віків? Га? Гоголь, Мазепа, Карло XII. Моя люба соціалістична Україно! Степи, шуліка і літнє сонце відходить за обрій, а за ним молочна стежка (?!) співає — білих, а може й червінькових пісень, мукають корови, з пасовиська бредуть — і далі — далі. Ферми, електричні плуги... машини, фабрики, заводи... Ах! І далі — далі... Молочна стежка співає — яких пісень?

(«Життя»)

Це романтик говорить. Той самий, що творить гарну легенду про звичайнісіньку подію, героїчними подіями перетворену на прегарного юнака-повстанця.

Влетіла буря, крикнула — дзвінко, просторо:
— Повстання!

Зашуміло в зелених гаях, загримало, загуло.
Прокинулась ріка, подумала світанком та й розлилась — широко — широко на великі блакитні гони. Та й побрели по коліна у воді тумани — зажурені, похилі.

Ішла повінь... Летіла буря...

(«Легенда»)

Це героїчний епос революції, що вже не в самих легендах одбивається, але набирається плоти і крові, потроху переходить і в життя й свого побуту творить зачатки. Пильно, з любовістю до того побуту додивляється Хвильовий і визбирує з нього образи тих «муралів революції», що тихо роблять свою невидну роботу, однаково й серед подвигів, і серед сірої буденщини. Це — «товариш Жучок» або «Кіт у чоботях», неухильний нового побуту вартовий і працьовник («Кіт у чоботях»), надзвичайно вдало схоплений і змальований тип. Це — товариші з «Чумаківської комуни», що серед обставин Гоголівського міста заложили були ціле

гніздо нового побуту («Чумаківська комуна»). Це — Сайгор, що починає вже знемагати в боротьбі за всепотужною гидотністю невмирущого міщанства й іншого рятунку не має, як просто утекти від нього («Пудель»). Це — рефлексами биті романтики з «Синього листопаду», що «мають своє евангелля», але не мають практичного нюху і мусять податися перед тверезими людьми практики. Це — редактор Карк, інтелігент, самотній і в революції, що безпорадно б'ється серед самотности своєї й сумнівів і — лиха ознака! — починає заглядатися на свого бравнінга («Редактор Карк»). Це — сільська проста дівчина, що інстинктивно тікає від темного життя й прагне «світлого, молодого, як молодик» («Життя»)… Любосно збирає Хвильовий округини нового побуту й пробує уложити їх у цілий образ життя. Але... це ж героїчний епос революції — і в тому всьєнке лихо. Бо героїчні хвилини — тільки хвилини. Бо округини — то крапля в морі звичайної людської гидотности. Минулися святкові хвилини — гидотненький мотивчик перемагає. І нові пісні гинуть у ньому, як гинуть і округини нового побуту серед непереможної зάλиви старого мотлоху-спадку. І от замість космосу, куди всіма фібрами своєї істоти рветься романтик, доводиться йому зазирати до «глухих заулків», бур'янами зарослих, а там на місці «урочистої комуни» — «харя непереможного хама» розпаношилась. І Хвильовий так само пильно й до тих заулків призирається і вибирає з них типові обличчя, даючи досить повну картину всього сучасного побуту й цілу галерію сучасних образів, що заливають собою округини революційного епосу. Партійні робітники, «попутчики», совітські службовці, письменники, що «халтурили всі, за гонорар», самозвані «професори», повстанці, просто обивателі, здебільшого з почуттям кривди на новітній лад — усі так чи інакше одбилися в оповіданнях Хвильового. Страшне, убійче вражіння робить той ніби новий побут власне дуже старосвітських людей. Бруд, своєкористливість, ненажерлива, біганина за фізичними втіхами, безсоромність, гидь, обмеженість, претенсійність, нецтво — ось чим позначив своє панування «непереможний хам», занеочищуючи все, до чого не доторкнеться своєю рукою. «Тем-

на наша батьківщина, — признається, на це все дивлячись, наш романтик. — Розбіглась по жовтих кварталах чорнозему й зойкає росою на обніжках своїх золотих ланів. Блукає вона за вітряками й ніяк не найде веселого шляху... Болить наше мільйонове серце, і хочемо запалити їй груди своїм комуністичним сьйвом... Темна наша батьківщина...» («Солонський яр»). Зів'яли романтичні мрії, злиняли фарби, зчорніло тло — і повилазили з усіх закутків потворні «харі непереможного хама». Кидає поет ліру, хапає бича до рук і з такою зброєю робить їм перегляд. З Хвильового зовсім не сатирик, у нього наскрізь лірична вдача, але така вже дійсність, що як тут не писати сатири: навіть шарж, карикатура не завжди вспішається за дійсністю. Візьмемо з цього погляду одне тільки оповідання Хвильового «Заулок». У ньому маємо: перше — «червоного професора», тов. Гамбарського, що «нагадує чехівського телеграфіста Ять»; друге — Аркадія Андрійовича, старорежимного в канцелярію закоханого урядовця, що збирається вже записуватися «в партію», — тепер єдина єсть партія; третє — дружину його Степаниду Львівну, ніжну жінку й хорошу господиню, надто льюяльну піддану свого колись царського, тепер комуністичного «отечества»; четверте — Мар'яну, дочку їхню, пишну панну, що, покинувши середню школу, пішла служити до «че-ка», збирається вішатись, а щоб не було вороття, «сьогодні вночі віддалась сифілітику». Ціла колекційка «нових людей»... Та ще в додачу опістінь «жили комольці і завжди тривожили заулок своєю агітаційною бадьорістю». А ось одна рисочка з «нового» побуту:

... В кімнаті, де висів раніш Олександр II, Ніколай II, а також білий генерал на білому коні, — висять: Ленін, Троцький, Раковський, і манесенький портрет Карла Маркса. Степаниді Львівні сказали, що Маркс — жид, і вона образилась, тому що раніш вона цього не знала й казала всім, що Маркс — з Петербургу! З того часу — не великий, а маленький. Про Троцького Степанида Львівна каже: — Ну, і що ж, що жид? Він же не хоче розігнати всі установи і служачих?.. А жида я знала й у

Полтаві, бакалійника, зовсім не поганий, навіть навпаки: і в борг давав.

Зінов'єва Степанида Львівна не повісила, бо дуже кучерявий і молодий.

Одмінилась декорація, інші висять портрети, але дух той самий лишився, що й за часів Гоголя... І ця зразкова компанія, то вже не одинока легенда, що гидотне повертає на величне, навіть не окошину героїчного епосу, — це мікрокосм гидотности, в якому одбився весь космос, себто новий лад, що встиг зійти вже на прастарі стежки, безнадійно на них загрузнути, та ще й їх лишив позад себе далеко. Не дурно Хвильовий одне своє оповідання починає промовистою справою в зоології: «... має сорок чотири зуби, *sus domesticus*: йоркширська, темворст, суфольська, есекська і ще багато: І ще: *sus scrofa*: дик, вепр — є в Азії, залишився і в Європі», — і розповідає про «відповідального» (теж технічний термін!) Карла Йвановича й Хаю та про їхній гурт: і вепра не треба, щоб побачити зразок щиро-свинського життя («Свиня»). Не дурно також згадане оповідання «Заулук» кінчається символічним образом, повним глибокого песимізму: «з стріхи одноманітно падала крапля на камінь. Ішла глибока сіра осінь по сірих заулках республіки», а натовп юнаків-комсомольців «з криком і реготом кинувся в туман». Видко, справді таки по-осінньому вже сіро, туманно і тільки по-агітаційному бадьоро, коли романтик, мрійник, лірик до сатири береться... А коли вертається до романтики, то з-під пера його виходять такі одчайдушні твори, як згадана вже «Зелена туга» з її настирливим приспівом:

Куди звернуся я — дощі, дощі! і мряка!
Куди дивлюся я — запорошило, ніч.

Дійсно — хоч в око стрель, — такий висновок впливає із спостережень найталановитішого з пролетарських белетристів, за яким уже йдуть молодші (Ів. Сенченко, О. Копиленко й ін.). Характерно, що мало не кожне його опо-

відання кінчається отаким смутним, повним безвісти й безнадії та недовідомости акордом.

І проте не песиміст із Хвильового: не дурно в нього так багато веселої с и н ь о і фарби розлито. Він повен віри в свій комуністичний ідеал і зовсім не самої но «агітаційної бадьорости». «Я виходжу на новий шлях і мені радісно. Поперед мене горить зоря, як і колись горіла. Я її кладу в своє волосся — і вона горить інакше» («Редактор Карк»). І повен він ще тієї глибоко-совістливої щирости та безбоязности, що тільки у справжніх бувають талантів і люблять правду над усе, хоч яка вона буде колюча. «Революція творить новий побут, — каже Хвильовий, — і треба писати революційний побут» («Редактор Карк»). І він пише... Бачить плями, багато бачить плям на тому побуті — зафіксує їх сміливою рукою. Натрапить на щось людське в старих постатях — і з лагідною посмішкою трохи не спочуття змалює вам навіть «шляхетне гніздо» з такими кольоритними в ньому постатями, як «дєдушка» або Василь-коваль з його жалями за газетою «Новою радою» («Шляхетне гніздо»). І разом гордовита впевненість, що в його оповіданнях «зав'язка — Жовтень, а розв'язка — соняшний вік, і до нього йдемо» («Кіт у чоботях»). З Хвильового безперечно цікава постать саме з художнього погляду: ще не вироблена, не вирізьблена, не докінчена навіть, але сильна. У нього широкі можливості: бистре око меткого спостережника разом з незалежною об'єктивністю художника, вміння різко й рельєфно, без страху зачеркнути контури, вложити в них промовистий образ, знайти відповідне слово без зайвої розволіклости, округлити цілу картину яким-небудь загальним штрихом. Люди у нього здебільшого живі в дії, в описах багато руху, широкого захвату, повітря, синіх просторів — і тому так радісно і весело його читати, дарма що фон оповіданнів тьмянний, а події — як от «Бараки, що за містом» — іноді просто жажливі. Ось вам:

До слобожанських Млинків підійшли могутні ліси Полтавщини і за три верстви зупинилися.

Стоять стіною, хмуряться.

В гушавину доріжка по папороті, повз сизі кущі,
до Солонського Яру.

Солонський Яр: яр і село.

В селі пахтить дубовим молодняком, стоїть над
яром-селом, а нижче в провалля поплентались струн-
кі й темні явори, і тільки за десять верстов вири-
нають, щоб мовчазно відійти на захід, на південь.

Удень над селом сковзається клопоть перляму-
трових хмар, а вночі хмари зникають за провал-
лям, тоді Солонський Яр горить огняницями — і
ліс, і село, і небо.

Тоді горить, чарує папороть.

Солонський Яр — природна фортеця.

Солонські острожники казали:

— Є Холодний Яр, а це Солонський Яр...

Атож...

(«Солонський Яр»)

Та разом з такими простими, але сильними, вирізьбленими
неначе малюнками здибаємо у Хвильового й чимало ма-
нерности, вишуканости, що важить на певний ефект, при-
митивних одбігів, своєрідного моралізування. Здибаєш ота-
ку, нав'язану сучасною російською белетристикою манеру
загравати з читачем — і мимоволі пройме тебе досадою:
навіщо це? Не прикраса воно, а вада в творах Хвильового,
і йому треба додержувати раз-у-раз власної манери —
писати просто. Бо тоді виходить і сильно.

Сергій Єфремов

ПОЕЗІЯ ПРАЦІ

«МОЛОДІСТЬ», КНИГА М. ХВИЛЬОВОГО¹

Коли б мені сказали схарактеризувати в двох-трьох словах книжечку поезій Миколи Хвильового «Молодість», то я сказав би:

— «це поезія метальообробчої індустрії».

Такої суто робітничої по духу книжки у нас ще не було, бо відчування робітника, а не споглядача праці, в копальнях та на літейних заводах ще ніхто не передавав. Час для такої праці тепер.

Ширше сказати — «Молодість» — це книжечка праці, поезія якої витримана в найбільш ясно накреслених тонах. Творив Хвильовий її до «Електричного віку», але на мою думку й відчуванням вона більш пролетарська, більш одноцільна — цілком без літературних впливів і традицій української поезії (за винятком пари віршиків), які помічаються *volens nolens* у «Досвітніх симфоніях». «Молодість» — вузьенька, не заглиблена, без широких перспектив, які виступають у «Досвітніх симфоніях» — зате вона ясна, як кришталь.

Перший вірш у «Молодості», так би мовити програмовий, де змальовано розрив Хвильового з селом, бо міцніший був поклик заводу, рудні й вони перемогли.

Цегельні, цукроварні
Хапайте неба смак —
Ківші несучи з броварні
І блискавку-маяк.

¹ В. Сонцвіт [Поліщук Валеріян] «Поезія праці», «Шляхи мистецтва», ч. 2 (4), Харків, 1922, стор. 61-62.

Родився я у клуні,
В степах мантачив сміх,
Виховувався в буйних
Просторах золотих.

Але колись заводи
Покликали міцніші
І я в лани, городи
Встромив забуття ніж.

Поручкався з телицею,
Коню, волам вклонивсь
І до заліза й криці
Хлопчиськом покотивсь.

Бурлака, молодий хлопчисько пішов шукати долі на завод (Форма така народна відчувається наче з пісні про ярему «Літом я родився в полі при огні...» Взагалі Хвильовий один з поетів, що вийшли з глибин народу й народної творчості і книжність, якою він іноді блискає, не може, й не вислоняє тієї кінетичної сили народної творчості, що весь час проривається з творів М. Хвильового).

Пішов хлопчисько — жебраком, залишив «степ рясний». Мати (може це мати-земля, широкий лан) жалкує свого сина. На це відповідь:

Не шкодуй, моя мила мати,
Що я степ рясний залишив —
Я говірку свою кострубату
Заплітаю в русявий кужіль.

Ледве ранок тремтячий, рожевий
Оголити темряву підскоче,
Я, як сонце безкрайю веселе,
На завод положу свої очі.

І так відчуття Хвильового — відчуття різного роду праці. Навіть всі образи книжки «Молодість» мають в собі елемент праці. Коли він малює, цебто коли —

По даху мій квач пливе,
Пливе, пливе, пливе...
Чую...
Неначе поруч хтось зі мною
І ніби другий
Квачує іншою рукою...
Незримі рухи...
Стій!..
...І розсміявся раптом дзвінко:
То пензель — промінь золотий
В покрівлю заздро з чохом дзінькав.

Тут картина-образ, де промінь сонця так само малює по даху, як пензель. В прекрасному віршові «Пісня громувиці» образ дощу відчуває поет як шиття кравця, де бульки — голки, а дощ — білії рядочки під стьобанням голки «Вперед, вперед! бігом, бігом!..»

Це тому, що Хвильовий поет індустрії, він любить —

По машинах очима плигать...
Все полапать, пізнать,

бо для нього «життя, громострільний коваль».
Соняшну силу Хвильовий відчуває так:

Руді соняшні м'язи
В обіймах міцно тиснуть — тиснуть...

А вагу спеки (знову елемент праці!)

Гнідої спеки оберемок
Лежить у мене на спині.

Найбільш характерними для цілої книжки треба визнати вірші, де показана краса фабрики і праці в заводському оточенні, написаними з любов'ю людини рідної тим обставинам, де поезія метальообробчої індустрії найшла свого співця — це «Біля коксової печі» й «Молотки».

Зате найбільш досконалим як формою, так змістом,

образами, багатим алітераціями й психологічно правдивим віршем з цілої книжечки треба визнати «Швець працює». Він такий простий, але такий близький кожному не тільки шевцеві, але й тому, хто приходив до швальні, а майстер, працюючи, казав:

Це я вам —
Чобітки...

Образи праці і радість, справжня радість, що заражає.
Алітерації, звуконаслідування:

Дратва шиє, шаркотить,
Шешел в шварі... Шив я, шив я...

Вкласно в книжку недоречі лише два уривки, на які раджу читачам уваги не звертати — це імажиністська кухня та ще й штучна. Вона чужа для Хвильового, бо він поет з душею робітника, що стоїть на ґрунті народної творчости, беручи з її невичерпного резервуару. Книжка «Молодість» найбільш пролетарська (робітничка) зі всіх, які з'явились в українській літературі за часів революції.

Василій Сонцвіт

М. ХВИЛЬОВИЙ — ОСНОВОПОЛОЖНИК НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПРОЗИ¹

Російська революційна проза починає свою історію від 1918-1919 р. Наша — молодша. «Сині етюди» Хвильового — перший етап її розвитку — видрукувано 1923 р. Кажучи просто, треба признатися, що ще рік-півтора тому говорити про післяжовтневу українську прозу було досить трудно. Сім письменників ще не становлять белетристики. А їх було лише сім, якщо повірити свідченням сумлінного «Підручника історії української літератури» — єдиного, що довів цю історію до наших днів і неохочий упереджено замовчувати правду. І сказавши про цих сімох (з них двох завчасно вирвала смерть з письменницьких рядів — Г. Михайличенка та А. Заливчого — і мова власне йшла про п'ятьох — М. Івченка, В. Підмогильного, Г. Косинку, М. Ірчана та М. Хвильового), автор підручника назвав ще ряд авторів, про яких нічого було сказати, крім того, що вони «потроху виявляють свою творчу індивідуальність»...

...І М. Івченко й Антоненко-Давидович мають досить помітні коріння в передреволюційній українській прозі.

¹ Уривки ці взято з ширшого нарису проф. Олександра Білецького, що під заголовком «Про прозу взагалі та про нашу прозу 1925 року», опублікований у двох числах журналу «Червоний шлях», 1926, ч.2, стор. 121-129 і ч. 3, стор. 133-163.

У посмертному виданні праць акад. О. І. Білецького («Зібрання праць у п'яти томах», АН Української РСР, Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка, Київ, 1966, т. 3, стор. 7 — 36) цей нарис подано в скороченій формі й під новою назвою «Становлення української радянської прози». Редактори цілковито усунули всю першу вступну частину статті («Ч. ш.», ч. 2, стор. 121-129). З другої, більшої, частини («Ч. ш.», ч. 3, стор. 133-163) також цілковито викинено три розділи, де йшла мова про творчість М. Івченка, Б. Антоненка-Давидовича і М. Хвильового. В усіх наступних розділах, де згадується ім'я Хвильового і де О. Білецький показує вплив його творів на творчість П. Панча, О. Копиленка, І. Сенченка, Ю. Янов-

Група письменників, до яких ми тепер перейдемо, це коріння також має, але зв'язки її з Жовтнем глибші й безпосередніші — так само, як і зв'язки з основоположником справжньої української прози, автором «Синіх етюдів» та «Осені» — М. Хвильовим. Для нього минулий рік був роком не так художньої роботи, як роком полеміки та боротьби, що розворушили молоду українську белетристику, яка була почала опочивати на лаврах. Полеміка триває і тепер — то на сторінках «Культури й побуту», то на сторінках «Плужанина» та інших видань і розглядати її ми не станемо. Для письменницької братії вона більш присутня, ніж для читачів, яким, маючи справу не з літературними маніфестами, а з художньою продукцією, трудно було помітити різницю, залежну від того, що автор належить до того чи іншого літературного угруповання. Різниця, мабуть, і взагалі була невелика. Недаремно ж ті самі імена траплялися іноді і в списках членів Плугу і в списках Гарту (О. Копиленко, І. Сенченко та інші). Може з утворенням ВАПЛІТЕ (Вільної Академії Пролетарської Літератури) ми її відчуємо. Покищо не слід забувати, що той самий М. Хвильовий, що нині воює з Плугом, у свій час — якщо не «юридично», то фактично — був за одного з головних художніх керівників «Плужан», своїм впливом допоміг їм визначити нові шляхи і ще перед «Камо грядеши» й «Думками проти течії» в своїх художніх творах накреслював теорію нової прози, потрібну для молодих авторів, що вийшли після Жовтня на літературне роздо-

ського, В. Вражливого та інших, теж старанно викреслено. Цю непочесну цензурну операцію редактори наукового видання пояснили так:

«Частина статті, що містить нариси творчості П. Панча О. Копиленка, І. Сенченка, Ю. Яновського та інших українських прозаїків, О. І. Білецький включив до одного з авторських варіантів проспекту майбутнього видання своїх вибраних праць (зберігається в особистому архіві вченого) під назвою «Становлення української радянської прози». Подаємо цю частину статті за першодруком із деякими скороченнями».

Для нашого видання ми вибрали все основне, що писав про М. Хвильового в згаданій вище статті видатний український вчений літературознавець і що редактори його «Зібрання праць» викреслили. Заголовок наш. Його взято майже дослівно з нарису О. І. Білецького (див. «Ч. ш.», 1926, ч. 3, стор. 138).

ріжжя. «Переспівувати — не творити, а мавпувати. І читач — творець, не тільки я, не тільки ми — письменники. Я шукаю і ви шукайте. Спершу від новаторів — і я теж. Це нічого: від них, щоб далі можна»... «Завдання художника полягає зовсім не в життєвій правді: в художній» — ці й інші подібні їм, нині такі загальновідомі слова глибоко западали в думки, помагали визволятися «з лабетів просвітянської літератури» задовго ще перед початком славнозвісної віднині дискусії 1925-26 рр. Наука д і л о м завжди показовіша, ніж викривання та напучування...

Звичайно і листи до літературної молоді Хвильового (ці неперевищені його опонентами зразки літературної полеміки та памфлету), матимуть своє конструктивне значення. По чім знати, може почати під їхнім впливом починають виразно підвищуватися вимоги письменників до власної продукції. Художники стають «вибагливішими» і в цьому самому вже важливе досягнення нашої молоді літератури.

Про вплив Хвильового вже й писалося й говорилося чимало. Його зазначувано — і в способах будови оповідання, і в ліричних вибухах, і в доборі імен, осіб, і в назві місць, і в конструкції фраз і т. д. Він досить виразно, насправді, впадає в очі в деяких творах П. Панча, в давніших творах О. Копиленка, у Сенченка й у В. Вражливого, у Микитенка й Жигалка, не називаючи багатьох інших. Засвоюється попутно і ті способи, що їх сам Хвильовий узяв у «новаторів», зокрема в Пільняка (з останнім у нього так багато облудної схожості при глибокій і часто непомітній поверховому поглядові різниці). Такі, приміром, історичні ремінісценції Пільняка (від революції — до усобиць XVII ст. і далі до сарматів та гунів), вдало засвоєні Хвильовим — але вже малопереконавчі в белетристів іншого складу, що підлягли лише впливові автора «Синіх етюдів». Читаючи, приміром, у Панча в повісті «Реванш» про те, як —

«спросоння дрижали кам'яниці й кутались у димові завіси, як у сірі брезенти, а високі дзвіниці хоро марили про багрянці сонця й багрянцю Христа, і ввижалися

ветхим: Смутні Часи, Гермогени, Пожарські, а ідкий дим міста через горні отвори продирався до вітарів і давив на груди» й т. д. —

ви відчуваєте, що відсутність цих «історичних довідок» міському пейзажеві ані трохи не пошкодила б. Механічне засвоєння техніки Хвильового починає ніби йти на зменшення — але в белетристиці 1925 року його ще досить. Знаменита, своєрідна «Свиня» починається, як ми всі пам'ятаємо, цитатою з зоології: «Має 44 зуби. *Sus domesticus*» і т. д. Коли така сама, тільки ботанічна, цитата — і не одна, а цілих дві разом в'їжджають в текст невеличкого оповіданнячка І. Сенченка «Тирса» — вам здається, ніби автор хотів дати пародію на Хвильового: тільки ця пародія чомусь не вийшла чудною.

Але значення «Синіх етюдів» та «Осені» для молоді української прози, звичайно, не вузько технічне. Вплив цих книг ширший. Вони по суті визначили все коло тем нашої революційної белетристики і випадки виходу з цього Хвильовим накресленого кола почалися порівняно недавно. Три основні жанри накреслила проза Хвильового. Перший — героїка революції (Хвильовий воліє говорити «романтика») — від співучої, як стара дума, «Легенди» до високо трагічного «Я», що силою своєю не має собі аналогій в новітній прозі. Розгортаючи книги групи харківських белетристів, видані 1925 р. — у Панча, Копиленка, Сенченка, Вражливого ми знайдемо немало тематичних аналогій до цього жанру. «Кіт у чоботях» Хвильового — і «В ніч» Копиленка; «Солонський Яр» — і ціла серія бандитських історій у того самого Копиленка, Вражливого, Сенченка тощо. Другий — революційна сатира: зображення обивателя, що до цього часу ще безсмертний, пристосовується до умов нового життя, заражає очищене грозою повітря своїм смердючим диханням, несе в новий побут сморід старої тривіальності. З одного боку — тут «Заулок», «Свиня», «Шляхетне гніздо» та інші — а з другого «За пустелями сел», «Будинок, що на розі», «Сальто-мортале» Копиленка, «Калюжа», «Мишачі нори», «Зелена трясовина» Панча, «Паштетня» Вражливого та інші. І третій, нарешті

— сатиричне, що іноді переходить в елегію — «горьким смехом моим посмеюся» — зображення внутрішнього неладу в середовищі колишніх ідейних борців, розпаду, що веде до смутку, до зміщання, до того самого обивательського багна, до моральної смерти. Але цю третю, широко зачеплену Хвильовим царину — його наслідувачі розробляють порівняно рідко і крім оповідання «Ессе homo» О. Копиленка тут можна назвати небагато інших. Що ж залишається за межами цього кола або становить його поширення? Це ми побачимо далі, а покищо спинімося на творах названої харківської групи трохи докладніше.

Почнімо з П. Панча...

...Але не затримуймося на недоглядах письменницької техніки П. Панча. Візьмімо в першу чергу в письменника те, що йому дається. А по сторінках названих чотирьох книг стільки влучних та розмаїтих спостережень, стільки добре примічених та вдало зафіксованих фігур — що вони примушують пробачити авторові недогляди. Згадаймо — крім відзначеного вже раніш — прим., розмову діда Пана-са телефоном (навіть у такому творі, як «Там, де верби над ставом» — в одній з перших спроб!), яка свідчить про неабиякі здібності Панча в переказі мовних своєрідностей — або незабутню постать бідної Карпики, що гине під час хресного ходу в місті («Барма») — або типічну фізіономію Трістана-Трохима в «Мишачих норах» — або такі деталі «Реваншу», як картина базару біля повітової каси Наркомфіну, де дядьки купують порізані додатки до «Родины», користуючись ними одночасно «як гаманцем і папірцем!» Автор добре знає село — від простака Савки до героя-незаможника, і такі його твори, як «Земля» й «Дороговказ» переживуть, треба сподіватися, багато оповідань, повістей і драм з побуту революційного села. Автор виявив себе, нарешті, не абияким майстром сатири — і, йдучи шляхом, що його визначив Хвильовий — не став йому наслідувати. Хвильовий звичайно зображує обивателя, що вже з усіх боків оточений новим життям і виявляє вмиле пристосування до нього й самоохорону; Панч веде нас на провінційальне болото, де, навпаки, за носіїв «нового» є покищо окремі особи, що мимоволі або лишуються в ролі спосте-

рігача (Мартин Скеля), або тікають геть, як Олег у «Зеленій трясовині».

Всі ці риси примушують вбачати в Панчеві, вже тепер, не абияку силу молодой революційної прози і з цікавістю ждати дальшої добре початої роботи. Багато дечого ще невиразне в його дальшому шляху — але очевидно, що в нього цей шлях є і при тому шлях самостійний.

Цієї самостійности покищо менше в іншого письменника, що минулого року видав чималеньку книгу «Буйний хміль» — О. К о п и л е н к а. Книга ця звернула на себе увагу критики, викликавши з одного боку перебільшений захват, з другого — не завжди слухні закиди; матеріял, зібраний у ній, дуже різноманітний, в цьому її вартість — але ще питання, чи походить ця різноманітність від того, що художник широко охопив життя, від багатогранности його таланту — чи від того, що він ще пробує свої сили в роботі над різними темами й формами? Цікавлять його сільські теми — з епохи громадянської війни, бандитизму й життя сучасного села. Береться він і за картини міського життя — міську сатиру, напрямком, визначеним Хвильовим, вивчаючи обивательщину, уламки старого світу, в оточенні чужої їй революційної життєтворчости. Якщо в більшині Панчевих творів опрацювання побутового гла переважає над опрацюванням характерів та психології — у Копиленка, навпаки, в центрі художньої уваги — особи, в зображенні гла немає нічого своєрідного, пам'ятного. Зате якщо в Панча Василь Маркович та Петро Миколайович із «Калюжі» лише набувають виразніших обрисів, перевтілившись в Максима Петровича й Івана Семеновича в «Реванші» — у Копиленка обивательщину змальовано не одною, а цілою серією різностатей: від споріднених героям Панча романтика самостійности Петра Макогона («За пустелями сел»), лицарів індустрії на взірць Дими Кислохата («Сальто-мортале») й Георга («Федерація»), розчуленого провінціяла Варіянтова («Архіт. історія») — до підлазливого та самозадоволеного слимака Васи Валяйченка, феноменальної людини Тараса («Ессе homo»), голодного декадента амораліста Макара (в «Арх. іст.»). Розмаїтість та галерія «нових людей», серед котрих,

поряд з ескізними постатями Дори («За пустелями сел», Лізи й Льоньки («Федерація»), Наталки й Нестора («В ніч»), Наталочки й Сергія («Будинок, що на розі») — впадають у пам'ять, яскраві образи безмежно відданої будівництву нового життя, по-дитячому простодушної товаришки Берг («Федерація») й Македона Блина, що про нього нам ще доведеться згадувати.

Образи Васі Валяйченка, Макара Гармаша й особливо Тараса примушають згадувати то Винниченка, то Коцюбинського, з яким у Копиленка є й тематичні збіги (пор. «В полум'ї» Копиленка й «Він іде» Коцюбинського). Але над усіма можливими впливами домінує вплив Хвильового і творчий шлях автора «Буйного хмелю» схилився, оскільки можна бачити, до того, щоб цей вплив перемогти в собі, і, здається, що в певній мірі в першому збірнику цього вже досягнуто. У збірнику є ще безпосередні переспіви «Синіх етюдів» — хоч би взяти оповідання «Будинок, що на розі». Ці починання оповідання з ліричних пейзажів, ці переривання їх ліричними вибухами ідуть також від Хвильового, й читаючи, прим., в «Іменем українського народу» такий уступ:

«Перепелиний крик. — Крик птиці і твердий слід звіра-вовка — вис голодний в хугу. — Далекий Сибір — кедрі, сосни... Тирсу колись оспівували в піснях... Степ — сльози. Стоптаній збитий степ... Колись тирса, воли... Тепер — машина. Тепер — радіо, пропелери. Колись про тирсу пісні, а тепер: «Я на бочке сіжу, бочка вертітсья — у комуна не пойду, Троцкій сердітсья». — Степ стоптаній — сльози. — ...Вогкикий запах та синій прозорий смак ранкового степу»...—

думаєш, що (за Пільняковим прикладом) автор просто цитує якесь ніби знайоме і в той самий час забуте, може, осуджене самим автором, оповідання Хвильового. Але в Копиленка, нам здається, такі вставки — стороннє тіло. Хвильовий перейшов до прози від віршів, і в прозі «Синіх етюдів» це виразно відчувається. Копиленко — епік, а не лірик.

...Якщо ми так довго спинялися на збірниках П. Панча й О. Копиленка, то про книги інших молодих письменників харківської групи — Ів. Сенченка («Оповідання») й В. Вразливого («Земля») — нам доведеться говорити менш. І не тільки тому, що зовнішні розміри їхніх збірників та вміщених у них творів менш значні, ніж у двох раніш розглянутих авторів, але й тому, що їхня творча зважливість менша, що вони осягають вужчу царину життя, що напрямок їхніх шукань не такий виразний. Перший із них, І в. С е н ч е н к о вже не дебютант у літературі. Друкувати свої твори він почав від 1921 р., йому дається місце в навчальних хрестоматіях нової української літератури, куди ще не потрапили ані Панч, ані Копиленко, за ним кілька років літературно-організаторської праці, а втім, здається, що справжні досягнення цього обдарованого письменника, який працює над своїм удосконаленням, ще в майбутньому. Прозаїк-повістяр ще бореться в ньому з ліриком, поетом настроїв, і не завжди перемагає перший; «обіхідний» імпресіонізм стилю позбавляє і осіб, і події найменшої чіткості обрисів, оповідання, задумане, як оповідання, раптом перетворюється на «Stimmungseskizze» (нарис настрою), сюжет розсипається, а певна гра письменника з читачем (під Хвильового) закінчується «нічиєю». Сільські теми переважають, але що варті ці теми без типів, без яскравості побутового стилю, без своєрідності сюжетної проблеми! В кращому разі ми тут маємо або героїчну пісню в прозі — варіяції в стилі «Легенди» Хвильового («Дмитро», «Під революцією»), або звичайне безпретенсійне, що читається його не без задоволення, але ж і враження швидко зникає, оповідання на кшталт передреволюційної селянської белетристики («На весні»). В гіршому — невразливу лірику настроїв, що для них сам автор не добере слів («хочеться, хочеться...невідомо чого»), ліричні оздоби, які своїми розмірами пригноблюють мізерність картини. Управитель звів Серафиму, вона завагітніла, а потім і Ликера: факт, що сам по собі може бути і сумний, і обурливий, і типовий, і випадковий; але чому, розповідаючи про нього, треба мобілізувати хуртовину, примусивши її «ревіти всім животом» — і чи обов'язкові для даного сюжету патетичні

заклики до радянської землі — «коханої країни безмежних гін» — це лишається нез'ясованим. Добре хоч те, що все ж таки без особливих труднощів добираєшся до суті справи. В таких міських оповіданнях, як «Футурист» — це була б тяжка річ...

...Стомлений шуканням обрису нечітких сюжетів, уривчастими фразами, що нищать суцільність і так не дуже добре збудованих оповідань, ескізністю образів дієвих осіб — читач з приємним подивом спиняється на оповіданні «Інженери», що написане ніби іншою, певною і вмілою рукою. Критика, здається, вже давно відзначила це оповідання, як один з найкращих творів автора, що дивно зобов'язаний своїм першим досягненням зовсім не «сільській» темі. Типи інженера Круніса й тов. Левади, знайдені автором у живій дійсності, показано в малім колі, на частковім випадку: від цього вони тільки виграли в своїй художній переконаності. Один з критиків навіть запевняв, що до них можна доторкнутися руками... Ми, правда, цього не пробували робити: але порівнюючи маленького Круніса в невеличкому оповіданні Сенченка з грандіозно-символічною постаттю Клейста (також інженера) в величезній книзі Ф. Гладкова «Цемент» — ми віддавали перевагу першому.

Якщо з чотирнадцяти творів, зібраних у книзі, один без довгих заперечень художньо-визнаний — це добре, це дає сподіватися й вітати книгу. Кінець-кінцем і Панч викликає в уяві насамперед «Зелену трясовину», а Копиленко — «Македона Блина» — не вважаючи на те, що їм далось виявити себе ширше, ніж авторові «Інженерів». Так і В. В р а ж л и в и й впадає в пам'ять, переважно, як автор першого з восьми оповідань — яке дало назву і всій книжечці «Земля»: назва, якій, до речі, пощастило: ми згадували вже про «Землю» Панча і могли б згадати про талановиту, що не ввійшла в збірник, «Землю» Сенченка). І тут не можна сказати, що цілком незначні решта творів: навпаки, спроба обивательського жанру «Паштетня» — ще одна історія «колишніх людей» — дає цікавий pendant до декотрих сторінок Панчевого «Реваншу» — хоч і краще було б не називати хазяйку вертепу, безсумнівну негідницю, Негодячкіною; не позбавлене цінности зображення

люмпена в оповіданні «Вовчі Байраки»; просто й чітко розказано повну трагізму буденности невдачу двох землекопів — селян Каленика й Федора в нарисі «В ярах» і т. ін. — але «Земля» визначається серед цих творів тією виразною спрямованістю до чистої прози, що в ній (спрямованості) ми вбачаємо засновок до перемоги славнозвісної «кризи», яку переживає тепер і українська і російська белетристика. Швидкий темп багатого на факти невеликого оповідання, коротка чітка фраза, якнайкраще передаючи гострість та швидкість переживань оповідача — все це примушує згадати кращі зразки доброї прози недоброго старого часу — російської і західноєвропейської. Правда, в кінцевих словах автор таки піддався спокусі дати «кінцівку з настроєм» — «Ліс стояв мовчазний і дерево ховалось одне за одне, як злочинці» — але такі кінцівки, на жаль, наші молоді белетристи вважають за майже обов'язкові, хоч і заялозений уже цей спосіб. У того ж таки Копиленка, прим., у «Буйнім хмелі» — після опису самосуду над полоненими — читаємо: «А небо синє-синє, холодно-металеве, як загартований, гостро-нагострений клинок, звисало байдуже». Або розповівши, як Петро вистрілив у божевільного пана Гливу («Весн. Закутки»): «А далечінь лежала сіра, похмура, байдужа». Або «наприпослідку» жалісної історії голодного філософа-декадента Макара: «А небо, як намочена ганчірка, мжичило плоттю хмар і висіло сірим, брудним, як онучі шматтям» і т. д. Так і в В. Вражливого. Непогана кінцівка: «То була осінь не жовта й не павутинна, а задумлива на роздоріжжі» — але чи не надто вже вона хороша для історії батрака Гордія, що заблудив між трьома жінками? А ось і інша, просто взята з запасів Хвильового: «Ех ти, серце осіннє, ех ви Вовчі Байраки!» А ось іще одна — з гатунку «оздобних», але нікчемних: «А з гори дивився на цих людей срібнорогогий молодик» і т. д....

Таке саме, більш лябораторне значення має й невелика, де включено тільки частину писань її автора, книга Ю. Яновського «Мамутові бивні» (вид. «Книгоспілки»). Книга подобалась деяким критикам, що мали від автора «вражіння свіжого вітру» і сподівалися, що Яновському

«легко буде заповнити сюжетно-ідеологічну програму нашої художньої літератури» (див. здання Ф. Якубовського в «Житті й революції», Могилянського в ж. «Червоний шлях»). Сам автор, треба визнати йому справедливість, не вважає, що це для нього справа легка. «Вищий суд», що його чинить собі цей художник, приваблює своєю свідомістю і обезброє причепливу критику:

«Я тепер щойно наповнюю себе промінням зор, таємницями хвилин. Тепер я лиш відчуваю велике, і перо моє ворогує з думкою. Тепер в мені хаос. А пройде час, а зігнуться мої юнацькі плечі і перше срібло на голові неминуче надійде — я буду суворим майстром. Я не випущу тоді блукати між рядками зайвого слова, я не дам бачити будування своїх будинків. Моє перо холодно ліпитиме рядки і книжка, як дім, чекатиме недовговічного хазяїна — чужої думки» (стор. 76).

Будує оповідання Ю. Яновський покищо, справді, одверто — з усім «викриттям способів», як сказали б формалісти. А ці художні способи (як уже правдиво відзначила критика) спрямовано покищо не так на конструкцію, як на деструкцію старої форми, на відрив од традиції. Це не визначає, що Яновський цілком вільний: він учиться, але вчитися для нього не визначає втрачати свою особистість, своєрідність лишається, хоч як помітно в його Большаківі (з оповідання «Туз і перстень») присутність Бабеля, а в двох перших оповіданнях («Мамутові бивні» й «Історія попільниці») — вплив серапійонівців і почасти Хвильового, що також переживав період «деструкторства». Своєрідности Ю. Яновський шукає вперто: це відбивається в усій оздобі його стилю, в його метафорах, порівняннях. Сонце в нього — «електричний ліхтар неосяжного неба» (до цього часу, здається, тільки місяць порівнювано з електричним ліхтарем), сонце співає на небі, як канарейка і вітер дмухав, як вентилятор — або «дмухав у ліс, як у велику вальторню», ніч — «поналивала в калюжі чорного атраменту», нічні тумани «викурили немало махорки», куркулі «задумливо плювали на небо, що пливло в воді глибоко й синьо» і т.

д. Звичайно, не вся ця образність однакової вартости: «степ широкий, як кльош», прим., це просто жарт пера та й годі; але слід, критикуючи образи автора «Мамутових бивнів», мати на увазі основну їхню мету — надати деякої новини читачевому сприйманню, що вже наоскомилися, прим., на шаблонних та невизначних оповіданнях про вбивства сількорів або білогвардійських шпигів у Червоній армії. Може й не дуже вдало припасовано повістярські рамки з зображенням старого мамута до історії замаху на сількора — але в цих рамках історія подібна до тих, про які розказано вже в десятках статей, оповідань і драм, виступила все ж таки яскравіше, поривніше, а кінцева фраза — «та дайте ж хоч перед кінцем сеансу, виплакатися флейті» пролунала гіркою та сильною іронією.

Як ми бачили з усього передущого, теми рухаються напрямком, що визначив Хвильовий, порівняно рідко набуваючи помітних ухилів, та й на обширі цих напрямків залишаючи багато дечого незацепленим. Ми спинялися на фактах видатніших, але те саме довелося б вказати і про факти другорядні або такі, що тільки но визначаються. До числа таких належать, приміром, книжки Гр. Епіка «На зломі» і П. Іванова «Навколо праці». Своєрідно і палко переживає «героїку» революції Гр. Еп і к. Це — поет революційної молоді — п'ятнадцятилітнього Івася, що добровільно гине в боротьбі з білими бандитами за діло пролетаріату — героїчних дівчат Валі, Надії, що віддають своє тіло на поталу білогвардійським катам, але до останнього зідхання вірять в перемогу пролетарської революції. Книга спогадів, одягнених в примітивну, часто недосвідчену, художню форму, але все ж таки поривних, не зважаючи на дефекти цієї форми. Таких дефектів ще більше в П а в л а І в а н о в а. Він пише поспішливо, короткими фразами, очевидно, не виправляючи, а лише побіжно переглядаючи написане (інакше, напевне герой оповідання «Із щоденника молоді людини» не читав би Горького «Матвій Гордєєв» (стор. 76) — а читав би або «Хому Гордєєва», або «Матвея Кожемякіна») ставить цікаві проблеми (родини й шлюбу, прим., — у згаданому оповіданні і в першому «Навколо праці», пробує сатирично занотувати

риси непівського побуту («Батистова історія»), проїнятися психікою людини іншої раси («Лі-Пен-Чан»), і залишає читача своєї книжки незадоволеним, але з надією, що дальший виступ буде продуманіший і певніший.

Події років революційного вибуху, що їх пережила країна — і побут, що встановився або переживається по цих роках — ось дві тематичні сфери, в яких покищо обертається наша проза, в яких і оберталася наша проза 1925 року. Осторонь від них стоїть невеличка повість Гр. Косинки «Мати» з її інтересами до світу суто особистих переживань (і в той самий час загальнолюдських), хоч і розгортаються вони на тому самому військовому тлі (до речі сказати, написаному з майстерністю найкращих батальних живописців...), повість насамперед психологічна, одна з найкращих і найзворушливіших в белетристичній спадщині 1925 року.

...1925 рік дав нам велике число новель, оповідань та нарисів. За найближчих років, поряд з цими малими формами, ми мусимо сподіватися на появлення в нашій літературі великої форми — роману.

Олександр Білецький

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ¹

Жанри літературної роботи. Одним із найвидатніших письменників пролетарської сучасности є Микола Хвильовий (нар. 1893 р.), що здобув собі за кілька років виразне поетичне обличчя, глибоко відмінне від інших творців нашої молоді поезії. Почавши містити свої поетичні твори лише в 1921 р. (у «Шляхах мистецтва»), у збірникові «Жовтень», 1921 р.), Хвильовий одразу ж випускає першу, невеличку збірку поезій «Молодість», поруч з цим друкує поему «Електричний вік» (1921), а згодом появляється й друга збірка «Досвітні симфонії» (1922). Деякі поезії Хвильового містилися, крім журналів, ще й в альманахах «Штабель» (1922) і «Арена» (1922). Одночасно з цією інтенсивною поетичною роботою Хвильовий починає пробувати сили в художній прозі, за короткий час випускаючи збірку оповіданнів «Сині етюди» (1922). Ця збірка придбала авторові славу першорядного письменника, і останніми часами Хвильовий з лірики переходить на художнє оповідання, а то й на більшу повість і роман. Поетичні збірки тепер для самого автора — давня історія.

Ліричні поезії в збірках «Молодість» і «Досвітні симфонії». Хвильовий одразу ж визначився серед поетів сучасности, але ж його творчість еволюціонувала, а еволюціонуючи — вдосконалювалася, набирала художньо-образної сили. Оцей зріст у Хвильовому поетичної моці — найхарактерніша ознака його, як поета.

У першій збірці переважають мотиви описово-побутові («Скляр», «Швець працює», «Молотки», «Біля коксової пе-

¹ Уривки з підручника: Олександр Дорошкевич *Історія української літератури*, видання друге. Харків, «Книгоспілка», 1926, стор. 304-327

чі»), лише в невеличкій мірі зафарблені лірично-емоційним тоном. Автор виявляє поезію робітничої праці, здебільша навіть праці не машинової, не індустріальної, а кустарно-індивідуальної, ремісничої: у цьому ще відчувається тісний зв'язок поета з селянським оточенням, з працею селянського кустаря. Це деякий зовнішній вплив російських пролетарських письменників першої доби революції, коли поезія, що зве себе пролетарською, обмежувалася шабльоном оспівуванням заводів, труб, машин та інших, суто зовнішніх атрибутів робітничого побуту. Помічається вплив формальних шкіл російської поезії, особливо імажиністів з їхнім плеканням штучного образу («І я в лани, городи в стромив забуття ніж»; «Я говірку свою кострубату заплітаю в русявий кужіль»).

Далеко самостійнішим виступає Хвильовий у другій збірці. Хвильовий лірик набирає тільки тут певних, чітких форм. Поезії збірки додержано в дусі імпресіоністичної манери («Досвітні симфонії») з її калейдоскопічним перебігом раптових вражіннів, з її змисловним світопочуттям, з лаконізмом, виповненим одбірною художністю. І хоч автор зазначає свою органічну спорідненість з заводом, з «вугіллям» і робітничою блюзою, але ж на всій збірці ми чуємо подих степового ліризму («Від вас, степи, я...») і степової романтики:

Люблю у полі, на могилі
стояти в вечорах
і прислухатись і молитись
тому, що там жевріє ледве,
коли далеко на селі
перекликаються собаки
(«Смуток»)

Для Хвильового зовсім не органічний є індустріалізм промислового міста, і врешті йому найкраще вдається музичний ліризм сільської природи («За обрієм зима...») чи взагалі побутової статички. Ця риса Хвильового поезії позбавляє її потрібного динамізму, революційної нервовості й рвучкості.

Хвильовий уміє знайти свіжий образ, рельєфний при всій своїй багатофарбності (напр., «...куделить павутиння в зеленій ятці і на корчах...»), уміє дати словам витончене інструментування, уміє вразити читача оригінальним асонансом. Цим усім поет безперечно шукає нової словесної форми для світовідчужання пролетаря, що, працюючи в місті, все ж таки весь ще виповнений романтикою селянського, степового життя.

Ця свіжа словесна форма з охотою користується новоскомбінованими словами, що тим самим підносяться в своїй уразливій образності; але цю ознаку футуристичної поезії Хвильовий неохоче поширює на метрику, і йому більше ведеться на клясичних розмірах, аніж на *vers libre*'і.

П о е м и. Власне, поеми Хвильового («В електричний вік», «Поема моєї сестри») аж ніяк не можна відмежовувати від його лірики: це та ж лірика, хіба тільки композиційно складніша. Таким же романтиком виступає поет у своїй першій індустріальній поемі, де мріє про «авіо-часи», «електрики блискучі очі», де поет «веде корабель машинізації» «по асфальтах прийдешнього». Суто ліричне передчуття великого перетворення «степів Залізняка і Гонти» в «нову Америку» панує над сюжетними стовбурами поеми, місцями наближаючи її до публіцистичного патосу. Емоційно загострена свіжість художніх образів, хоч не без впливу імажиністської фразеології (як ось штучно-вульгарне: «в сміх підмішували кал», напр.), спроби ширшої словотворчості («карнавальте», «огадючте»), нарешті, безперечні досягнення в поетиці вільного метру й асонансового римування, — все це робить поему «В електричний вік» інтересним зразком поезії часів своєрідної пролетарської романтики.

В и с н о в к и. Отже Хвильовий — поет, лірик переважно, патетичний романтик світовідчужанням, він не встиг знайти свого образу, свого ритму для виявлення ще незформованого урбанізму міського пролетаря. Свідомість цього, мабуть, і примусила поета перейти на інший поетичний жанр.

Перейшовши на художню прозу, Хвильовий дав у своїй збірці «Сині етюди» та пізніших оповіданнях (як «Заулок»,

«Пудель», «Санаторійна зона», «Лілюлі», «Я», «Силуети», потім об'єднаних збіркою «Осінь» 1924) високоталановиті зразки, з мистецьким охопленням радянської дійсності, радянського побуту. Серед сучасних наших молодших белетристів ми Хвильового, не вагаючися, можемо назвати найвидатнішим. Широкий розмах його творчості, що базується на художній синтезі нового оточення, раз-у-раз виступає поруч з упертим, глибоко зворушливим і талановитим шуканням нової словесної форми, нових стилістично-композиційних можливостей. Ось чому Хвильовий у своїй прозі видається нам правдивим реформатором, може навіть — революціонером, що сміливо рве, хай і за іншими поетичними зразками, традиції й утерті довершення української літератури.

Сюжети й побутове тло. Тільки в Хвильового ми бачимо багатенне побутове тло нового радянського життя, в нових стилістичних тонах подане. При тому письменник тільки зрідка, тільки епізодично торкається настроїв нового радянського села, освітлюючи переважно процес революціонування села, підлягання його організованим революційним силам в кривавій громадянській боротьбі («Солонський Яр», бліденьке «В очереті») чи інтуїтивному передчутті соціальної правди («Життя»). Раз збуджене село, воно здібне вже на героїчну акцію, і Хвильовий малює нам ці захоплюючі зразки революційної романтики, чи то селянської анархічної романтики («Легенда»), чи то свідомої саможертви шарів, що лише в революції, отут, нашвидку усвідомили себе («Бараки, що за містом»).

Але головний центр мистецької уваги Хвильового все ж таки не в тому: він подає нам те нове революційне оточення, що поглиблює здобутки соціальної революції, що йде на її чолі. У Хвильового це оточення виступає не масовим рухом, з масовою боротьбою, а окремими постатями, окремими бунтарськими, інколи навіть малоорганізованими і малодисциплінованими індивідуальностями

ми. Мета Хвильового боротьби через те ж саме часто полягає в змаганні з традиціями, з «всефедеративним міщанством», з тим обивательським болотом, яке революцію розуміє лише в зміні начальства і тому замість царських портретів запобігливо вішає портрети Леніна й Троцького («Заулок»). У цій боротьбі з «всефедеративним міщанством» деякі перемагають грузьку традицію силою свого інтелекту й ентузіазму (як «Кіт у чоботях» — у найкращому оповіданні із збірки «Сині етюди») або в наслідок глибокого й болючого вагання (Сайгор з опов. «Пудель»). Але в багатьох оповіданнях Хвильового елегійно констатується цей моральний спад навіть серед передових, ідейніших борців за ідеали пролетаріату («Колонії, вілли», «Чумаківська комунa», «Редактор Карк»), а герої виступають з своєю самотністю, розчаруванням, безідейністю, що так нагадує врешті міщанські типи Коцюбинського й Винниченка: «стоїть неопостизований пролетаріат, що гігантським бичем підігнав історію, а поруч його стоїмо ми з своєю нудьгою, з своїм незадоволенням», з своїми «тихими затишками міщанського добробуту». І цей процес «змішання» активних шарів пролетаріату помітніше виступає в останніх творах Хвильового («Заулок», «Силуети», «Лілюлі»).

Щодо самої сюжетної схеми, то вона нам інколи здається шабльновою, формально перенесеною в новий побут, органічно непристосованою: такий шаблонний сюжет оповідання «Юрко», або стилізована з усних переказів «Легенда», навіть прекрасний «Солонський Яр», де чуються відгуки старої народницько-селянської схеми. І великий індивідуаліст-попутник, редактор Карк тільки поглиблює постать якогонебудь товариша Кирила («В дорозі» Коцюбинського) або героїв Винниченкової «Рівноваги». Здається це тому, що Хвильовий не пливе з побутом, як Косинка, а раз-у-раз реформує побут, підганяє його під той чи інший сюжет, інколи теоретично уявлений, інколи абстрагований, дедуктивно поданий.

Освітлення. В освітленні цієї основної сюжетної проблеми Хвильовий неухильно виступає таким же ідеа-

лістом, як і в своїй віршованій поезії. Хай це буде інша, революційна романтика, хай це буде те, про що говорить один з персонажів Хвильового: «Я теж романтик. Але романтика така: я закоханий в комуну» (опов. «Синій листопад»). Та воно так єсть: письменник закоханий в комуну, в революцію, він любить свою соціалістичну більшовицьку Україну, і на цьому базується його романтика світовідчуження. З цієї основної стихії Хвильового як письменника, випливають інші риси. Герої Хвильового, при всій своїй реальності, інколи навіть цинічності, нечіткі в своїх психічно-побутових контурах, вони в основі символічні, рішуче позбавлені кайданів деталізованого натуралізму.

І друге. Етюди Хвильового густо офарблені ліризмом, елегійно-задумливим і рефлексивним ліризмом, який інколи перетворює «етюд» у типову «поезію в прозі» (як «Дорога», «Ластівка», або чудова лірична мініатюра «На глухім шляху», з її емоційним повтором: «Ох, ви, сосни мої, азійський край!»). Хіба не безмежним ліризмом, і то ліризмом романтика, бринить цей рефрен оповідання «Редактор Карк», з цим характерним приспівом «ах»: «Ах, зелені мої сни за далеким невимовним. Ах, моя молодість — на фабричних посьолках тебе залишив, заблукалась ти ніччю в шахтарських огнях, на степах запорізьких безмежних?»

І третє. Хвильовий розуміє соціальну революцію як безупинний процес, що його зародки ми спостерігаємо ще в минулому, ще в «народних бунтах, селянських повстаннях, Хмельниччині, Павлюку, Трясилі». Навіть в його уявленні місто, яке «забуло слобожанське народження», «забуло слобожанські полки», навіть місто «ховає сьогодні в своїх заулках криваві легенди на сотні віків», чудові легенди революції. Ось чому такою натуральною, такою органічною освітлюється революція у Хвильового. Тільки окремі шкурники бурчать: «Ну от: була у панів — робила. Тепер у комуні — і знову роби» («Чумаківська комуна»). Все ж інше говорить за завершення довгого історичного шляху, і автор свідчить:

«А все таки вклоняюсь тобі, мій героїчний народі! твоєю кров'ю ми окропили $\frac{3}{4}$ пройденої нами путі до соціалізму». Але, мабуть, тому революція здається поверховою, що вглиб народної психіки не сягнула, і навіть мешканці радянських комун, колоній, вил, загонів дійової армії в нові форми побуту вносять старий, теоретично відкинутий, але психологічно неперейдений зміст.

К о м п о з и ц і я. Найбільше в конструкції, найбільше в композиційній техніці своїх ранніх оповідань сміливо рве Хвильовий традиції й довершення української літератури. «Я вихожу на новий шлях, і мені радісно». «Я не хочу бути зв'язаним. Я хочу творити по-новому», — так каже автор і рішуче відмежовується від «гітарних героїв гітарних поем з їхньою традиційно-повільною будовою оповідання». «А зав'язки — розв'язки так від мене і не дочекаєтесь. Бо зав'язка — жовтень, а розв'язка — соняшний вік, і до нього йдемо». Основні ознаки композиції у Хвильового такі. Хвильовий у новелю вносить свою внутрішню лабораторну роботу, ту «психологію творчості», ту асоціативну нитку авторового мислення, що звичайно перед читачеві очі не виступає. Для того вкраплюються в деяких оповіданнях особливі розділи з такими заявами: «Справа посувається до розв'язки...»; або: «Я думаю про кінець етюда...». Автор цим прийомом композиції часто кокетує, навіть зловживає, вносячи в текст «уривки із щоденника», коментарії тощо.

Друге: автор так будує новелю, що дія її динамічно скаче з епізода на епізод, рвучи логічну нитку в сюжеті («Кіт у чоботях») або дає тільки вступ до справжньої, головної дії («Життя»). Частина творчої, синтетичної роботи свідомо перекладається автором на читача, що його розуміє, що так само відчуває. «І читач творець, не тільки я, не тільки ми — письменники. Я шукаю і ви шукайте», — так пропонує Хвильовий. Так, кінець редактора Карка, логічний і конче потрібний кінець, читач може тільки уявити, добудувати, а автор дає тільки натяк («сів біля столу, в котрім був бравнінг»).

Останнє: автор ніколи не залишає читача спокійним, споглядальним (принаймні, в своїх найкращих етюдах). Він

накидає читачеві свою думку, вривається в його процес мислення, примушує його йти за своїми творчими примхами. Інколи трапляється це типове «обрамлення» новелі, то серйозно-трагічне (як у «Редактора Карка»), то сатиричне (початок «Свині»). Ці особливості композиції у Хвильового безперечно запозичені в сучасних російських белетристів, і в першу чергу в Б. Пільняка. У збірці «Сині етюди» вони загострюють у читача його сприймальну сферу, вони свіжі й творчо корисні. Але в оповіданні «Лілюлі» ці композиційні новелі вже затемнюють розвиток дії й місцями набувають характеру якоїсь художньої шаради, надто вже штучної.

С т и л ь. Хвильовий найглибше й найінтимніше в своїх етюдах відчуває слово в його музичному, образовому й змісловому змісті. Його героям Латвія нагадує «латаття», Верді — «Ала верди», Юрко — «гори Юри», Гапка — «гаптувати», а «губтрамот» утворює настрій і викликає низку асоціацій. Інколи ця словесна музичність навіть перетворюється на самоціль, на формалістичні експерименти, як ось тут: «І тоді дзвональна звена веснальної дзвими блакитнить на душальній душі поета» («Лілюлі»). Це відчуття слова позначається на емоційно свіжих і зворушливих порівняннях, на пейзажних малюнках, що позбавляються колишнього споріднення з дійовими особами в імпресіоністичній новелі й складають тепер лише мистецьке «обрамлення» жанрової сцени («Між дерев ходив місяць і крапав срібне масло в гущавину...»).

П у т ь Х в и л ь о в о г о. Хвильовий виявив яркий, блискучий хист новеліста. Руйнуючи шаблонні форми старої «просвітянської» літератури, тільки Хвильовий уже дає українську революційну новелю, гідну ширшого й постійного інтересу. Але Хвильовий не шаблонізує своєї поетичної методи. Пильно стежачи за світовою літературою, він і своїй творчості надає все інших форм. Саме тепер (1926 р.) Хвильовий на рішучому повороті: від дрібної новелі він переходить до більшої повісти і роману, від штучно збудованого і фрагментарного твору — до фабульності, до стилістичної простоти, до реалізму. Блискучий зразок цього нового етапу в творчості Хвильового — по-

чаток роману «Іраїда»; всебічно ж оцінити цей новий і надто цікавий для нашої белетристики етап ми зможемо тільки тоді, як побачать світ уже написані повісті Хвильового.

Олександр Дорошкевич

ДРУГА ФАЛАНГА ПИСЬМЕННИКІВ ЖОВТНЯ¹

Року 1921 у Харкові виходить альманах «Жовтень», що в ньому бере участь друга фаланга пролетарських письменників. У післяслові редакція писала: «До першої фаланги славних імен — Андрія Заливчого, Гната Михайличенка, Василя Чумака й Еллана — приєднується гроно нових імен. В українську поезію прийшли робітники з Донбасу — Володимир Сосюра і Микола Хвильовий. І це є знаменне.

Перші поети-робітники України походять з її індустріального осередку. Вони несуть з собою нові співи, нові настрої. Вони ліквідують остаточно стару національну ідеологію, що досі панувала в українській літературі, роблячи її провінційальною...»

Ці рядки писав я... Нині бачу, що трохи був тоді захопився. Саме Хвильовий спричинився до «контакту» пролетарської літератури з націоналістичними правими колами. Але на той час було дійсно так, не треба було тільки «видавати авансів»...

Кожна нова література починається з поезій і вже потім переходить на прозу. Так буває з цілою літературою, так є і з окремими поетами. Таку еволюцію відбув і *Микола Хвильовий* (нар. 1893 р.), що почав як поет, а потім перейшов на прозу. В часи військового комунізму Хвильовий дав цикл прекрасних революційних поезій, писаних у новій формі, насичених романтикою перших боїв революції, відчуттям пролетарського колективізму і того, що революція зі Сходу має піти на Захід і що мета її — «Електричний вік». Є у Хвильового прекрасні ліричні поезії і гімни-про-

¹ Уривки з книжки: В. Коряк «Українська література», конспект, ч. I, Харків, ДВУ, 1928, стор. 175-176.

клямації, і навіть молитви новій добі. Є в нього порівняння робітників з франк-масонами. Але цей молитовний настрій, звичайно, не має в ґрунті ніякої містики, лише безконечне почуття захвату перед величчю історичних подій. Особливо боляче сприйняв Хвильовий перехід від військового комунізму до НЕПу, і тут почався в нього безперечно хворобливий процес, що призвів до зневіри в сили революції, до паніки перед контрреволюцією і, нарешті, до капітулянтства перед так званою «психологічною Європою» та представниками старої буржуазної літератури. Пішовши на вичку до неоклясиків, Хвильовий здав позиції пролетарської літератури, за що його засуджено від власної партії. Визнавши свої помилки прилюдно, поет нині переживає певну кризу.

Володимир Коряк

ПСЕВДОМАРКСИЗМ ХВИЛЬОВОГО¹

«Багато є бажаючих „осадити” нас, але бачите...ліньки поритись у книжках. Для всіх ясно, що ми десь помиляємось, а саме де — чорт його знає».

Так пише Хвильовий у своїх статтях, вміщених у «Культурі й побуті» під заголовком «Думки проти течії», про своїх супротивників.

Претендуючи на апологета європеїзму в українському культурному рухові, повстаючи проти «хуторянства» й «культурної обмежености», Хвильовий позначив свої статті таким зневажливим відношенням до своїх супротивників і, нарешті, такою безвідповідальністю, що дивуєшся: як це може робити людина, яка, це з усього видко, вмовила себе, що вона виконує трохи не месіянську роллю, витягаючи на своїх кволих плечах «український ренесанс» з нетрів «просвітянства» й «масовізму».

Хвильовий не потребує жодних реальних доказів, щоб кого б то не було назвати безграмотним. Він до такого висновку про свого супротивника доходить не на підставі того, що чув або вичитав у нього, а на ґрунті своєї власної фантазії, яка показує йому чомусь раз-у-раз темну масу неуків, що вишикувались у шеренги й наступають на святая святих «мистецького Олімпу». Через те Хвильовий полемізує не тільки проти того, що його супротивник написав, але й проти того, що, на думку Хвильового, цей супротивник міг би написати. Але найзнаменніше все таки в писаннях г. Хвильового — це те, що з-під на диво «нескромного пера» його всі виходять страшенними неуками.

Не буду ховатися й одверто скажу, що й на нашу адресу

¹ Із збірки: С. Щупак *«Питання літератури»*. Харків, ДВУ, 1928, стор. 104-124.

посипалося чимало негідних лайок з уст т. Хвильового. «Писар», «безграмотний учень Пилипенка», «ідеолог куркульства» — ось епітети, якими позначив свою полеміку з нами Хвильовий. Дурно став би читач дошукуватись тих конкретних матеріалів, на підставі яких Хвильовий міг дійти до таких висновків. Тієї поодинокі нашої статті, що її тільки мимохіть торкається Хвильовий, та що переслідувала дуже скромне завдання, Хвильовий по суті не розбирає, вона служить тільки зачіпкою, щоб наше прізвище відмінати в усіх відмінках, без усякої причини, як синонім «многих сил», проти яких так завзято «бореться» Хвильовий.

Та треба все таки бути справедливим і признати, що не з усіма Хвильовий так неделікатно поводитьсь. Зневажливий і демагогічний тон у нього тільки для «масовиків»: плужан, гартованців, комуністів тощо. Інакше він говорить з Дорошкевичем: його він величає «поважним українським діячем», «ерудитом», і не згоджуючись так само з ним, він з ним полемізує спокійно, як свій зі своїм, як аристократ з аристократом.

Це не випадково, це знаменно, дуже знаменно.

Як ми вже казали на початку нашої статті, Хвильовий не вірить, що хтонебудь відважиться його «осадити». Цю думку він повторює кілька разів у своїх статтях. В останній своїй статті Хвильовий пробує навіть «напужать» всіх малих сих, радячи їм перед тим, як виступити на дискусійний герць з ним, повчитися як слід.

«Раніш, ніж відповідати нам, хай вони трохи ознайомляться як з українським, так і з світовим культурним надбанням: єсть дуже багато гарних авторів. Коли треба буде справку — то можемо дати».

Хвильовий передбачає, як погано можуть вразити ці слова, і він додає: «Але, чи значить це, що ми дійсно зариваємось? Що страждаємо на манію величчя? — Боже упаси, всі ми вважаємо себе за середніх осіб. Але, що ж поробиш, коли нам приходитьсь стикатися з такою азіатчиною». Отже, навколо тільки азіатчина, і через те Хвильовий певний, що ніхто його не «осадить», через те він і, зарозуміло, попереджає: «не суньтєся відповідати мені, не

доросли ще, повчіться, а коли не знаєте, за які книжки взятися, то я можу вам дати справку».

Зокрема щодо нас, то й нас Хвильовий попереджав, що нам треба повчитися для того, щоб бути критиком. З цим ми згоджуємося, нам зокрема ще треба вчитися й учитися. Але, щоб розібратися в писанині Хвильового, небагато треба. Особливо, коли Хвильовий пробує нас кваліфікувати вульгарним марксистом, а себе виставляє за ортодоксального марксиста, то ми готові посперечатися.

Хвильовий порушив у своїх статтях проблеми остільки широкі, що виходять за межі мистецької галузі. Зокрема в своїх перших двох статтях: «Дві сили» і «Психологічна Європа» — Хвильовий порушує проблеми культурної революції на Україні й ролю інтелігенції в цій революції, а так само проблему ідеологічних напрямків серед української інтелігенції. Невже обмірковувати ці питання має право й силу тільки молодий «марксист» Хвильовий і зовсім не марксист Зеров? Невже це та єдина інстанція, що може дати відповідь на те, якими шляхами йде і йтиме культурна революція на Україні та яку ролю відіграватимуть у ній різні суспільні сили? Адже ж саме ці проблеми порушує Хвильовий.

Отже, не монополізуйте від імени новітньої мистецької критики ключ розв'язання цих проблем у своїх руках. З вами мають право сперечатися і політичні робітники, і культурні, і наукові діячі. Не затемнюйте ваших теорій тою неприступності. Не важко бо побачити, що під усім вашим зреклямованим, галасливим, ортодоксальним марксизмом криється звичайнісінька марксистська плутанина.

Отже, дві сили. У центрі, звісно, сам Хвильовий з усіма тими, що з ним. А далі — ще дві сили серед української інтелігенції, серед яких Хвильовий має собі вибирати спільників для тріумфального просування вперед ренесансу², для європеїзування України. Для Хвильового Європа є ніби

² Ми слово «ренесанс» будемо вживати в розумінні культурного розквіту України, а не відновлення класичного мистецтва.

символ, через те його Європа, з його слів — це не значить зрушити Україну з рейок інтернаціонального, пролетарського розвитку. Гаразд, припустимо, що це так. Отже, Хвильовому треба сил, щоб створити велику європейську культуру, що означає в той же час пролетарську культуру. Хвильовий ділить, як ми вже сказали, українську інтелігенцію на дві сили: одну силу творять Терещенки, Ярошенки, Савченки, Загули з усім тим літературним молодняком, що близький до них (Качура, Фальківський і багато ін.), і другу — Зерови, Филиповичі, Рильські. Хвильовий, не довго думаючи, дає перевагу, як спільникові в творенні української культурної революції, перед Терещенками й Савченками, саме Зеровим, Филиповичам тощо.

Насамперед, ще до розгляду характеристики Хвильового зазначених двох сил української інтелігенції, ми хочемо зауважити, що Хвильовий взагалі переоцінює роль інтелігенції, він їй надає першорядного значення, забуваючи, що авангардом цілої революції, а через те й культурної революції, є пролетаріят. Але ж т. Хвильовий визнає, що ніякої робітничої маси в організаціях Гарт і Плуг не було й довгенько ще не буде. Отже, сам Хвильовий з своєю групою належить до інтелігенції. Невже ж досить того, щоб ця група інтелігенції «з пролетарськими поглядами» об'єдналась ще з одною групою інтелігенції, щоб створилась та сила, яка б могла винести на собі культурну революцію на Україні, або частину цієї революції, підняти українське мистецтво на рівень світового мистецтва?

Адже ж те мистецтво, яке може стати одною з підвалин великого ренесансу Радянської України, мусить бути пролетарським мистецтвом (не будемо заздальгідь запідозрювати, що «Європа» Хвильового означає мистецтво не пролетарське, а інтелігентське). І от, чи не треба для справжнього ренесансу цілої плеяди не інтелігентів, що прийшли до пролетаріату, а справжніх представників своєї кляси — мистців-пролетарів? Тов. Хвильовий чомусь про цю необхідну силу, яка допіру має зростати на нашому ґрунті, забуває, і через це він надає такого виключного значення тій групі інтелігентів «кваліфікованих мистців» з Гарту й Плугу, що тепер утворили ВАПЛІТЕ.

Тов. Хвильовий має рацію, коли каже: «робітнича кляса

на Україні була до цього часу настільки одірвана від української культури, що на сьогодні вона не може дати безпосередньо від себе своїх діячів для цієї ж культури». Але він робить помилку, коли забуває за завтра, коли він викреслює зі своїх плянів представників робітничої класи і коли думає, що перетворенням Гарту у ВАПЛІТЕ можна обминати ту найважливішу силу, яка єдина надасть необхідного розмаху культурній революції на Україні, яка єдина доведе ренесанс України до тої межі, коли наше мистецтво, наша культура взагалі піднесеться до рівня «світових шедеврів». Те саме, що Хвильовий про цю силу не згадує й всю свою теорію зводить практично до своєї «Вільної Академії», наводить нас на сумну думку, що «Європа» Хвильового це абстракція, якою свідомо чи несвідомо притуплюється значення класового змісту нашого культурного руху та класових сил, що єдині можуть штовхати вперед український культурний рух саме на шлях пролетарського (а нам тільки такий і потрібний) ренесансу.

Саме через те, що Хвильовий забув за пролетаріат і його мистецькі кадри, він возвеличив свою групу мистців в авангард мистецького і культурного ренесансу. Через отаку марксистську короткозорість Хвильовий створив собі надзвичайно спрощену концепцію: досить того, щоб «обличить» «графоманів», «просвітян» тощо, щоб об'єднати всіх інтелігентів-мистців з різних рев. організацій у академію, щоб підібрати своїй групі відповідного спільника з інших кіл української інтелігенції, — і ми «грядемо» до ренесансу — синонім Європи.

Але ж скільки т. Хвильовий не одмахуватиметься од запитань: «а яка Європа це буде», — відповідь на це потрібна. Тим більше потрібна в цій справі не схоластична відповідь, бо ми знаємо, що Хвильовий забуває про такий важливий процес, як процес зросту нової плеяди мистців-пролетарів, що він спішить підмінити цей процес організаційними реформами серед інтелігентів-письменників, що він висуває свою групу, як авангард культурної революції. Це все дає право думати, що Хвильовий, може, й турбується за якусь Європу в українському мистецтві, але йому байдуже, який зміст буде цього мистецтва, кому будуть

служити, якій клясі, «світові шедеври». Ми, до речі, гадаємо, що в умовах нашої радянської революції українське мистецтво піднесеться до світового рівня не так швидко, бо це може статися не за теперішнього етапу, а за пізнішого, коли авангардом мистецького ренесансу буде не ВАПЛІТЕ, а нове покоління пролетарів-мистців.

Отже, ми сперечаємось не проти «обличительства» графоманів, не проти «Європи», як символу культури. Як символ, слова «Європа» не забороняється вживати. Але ми викриваємо тов. Хвильового, зазначаючи, що коли «Європу», як найвищий ідеал Хвильового, збираються в ж е т е п е р здійснити, спираючись на ВАПЛІТЕ в спілці з Зеровими, Филиповичами, то це дуже підозріла Європа. Це культура для культури, ренесанс для ренесансу, мистецтво для мистецтва. Це бай дужість до проблеми пролетарського ренесансу на У к р а ї н і. Це націоналістичне захоплення тов. Хвильового.

А тепер перейдемо до двох сил, тобто до того, хто може бути спільником у творенні українського ренесансу. Розібравшись у цих двох силах, ми знов таки дістанемо відповідь на те, куди гне Хвильовий з своєю Європою. Хвильовий з видом ученого береться по-марксистському аналізувати українську мистецьку інтелігенцію й через цю аналізу приходить до двох висновків: 1) Хто визнає й бере участь у масовому літературному рухові — той неминуче халтурник. 2) Хто чотири чи п'ять років тому ще виголосив себе прилюдно ідеологічним прихильником програми компартії і на її засадах працював — той ідеолог куркульства.

Терещенко, Ярошенко, Савченко і же з ними, що з мистців одними з перших прийшли не тільки до радвллади, а й до партії (бо кілька разів підписувалися під комуністичними постулятами) — це «отпетые люди» для ренесансу Хвильового, це представники куркульства, і не тільки вони, а всі «плужани», всі «гартованці», що безпосередньо вийшли з робітничо-селянської революції. Усе це не тільки халтурники, але й ідеологи куркульства. Єдина передова сила поза групою Хвильового — це сила Зерових, Филиповичів, Рильських тощо. Справді важко утнути більшу

нісенітницю, ніж подібне твердження. Але ж Хвильовий це обґрунтовує, як марксист, аналізою соціальних процесів у місті й селі, і на підставі цієї аналізи приходиться до таких висновків. Та яка ж це аналіза? Волосся сторчма стає від такого спрощеного марксистського тлумачення.

Читаючи партійні документи, Хвильовий знає, що в обставинах НЕПу існують ідеологічні агенти буржуазії, і питаючи себе, хто найбільше постачає цих агентів, він відповідає — куркулі, а на запитання, хто є ці ідеологи — він, не задумуючись, зразу ж відповідає: Савченки, Ярошенки, Пилипенки, Шупаки і т. д., і т. д. Тільки не Зерови, не Филиповичі. За вульгарною аналізою Хвильового виходить так: на селі ідеологічно наступає куркуль, у місті непман. Куркулів більше ніж непманів, і через те натиск перших сильніший. Зважаючи на те, що «Просвіта» селянська, то вона саме й відбиває ідеологічні настрої куркульства. У Хвильового ж немає сумнівів, що саме Терещенки, Савченки, Ярошенки, Загули, Пилипенки, Шупаки є носителі того самого культурного хуторянства, що його Хвильовий визначає терміном «Просвіта». Інша справа — київські неоклясики, вони — урбанізована інтелігенція, і через те саме з ними по дорозі Хвильовому. Гаразд, припустімо на хвилинку, що «масовики» є представники села, а неоклясики — міста. Але ж Хвильовий знов забув про найважливіші суспільні групи, що нічого спільного не мають ані з куркулями, ані з непманами. Чому це Хвильовий забув, що на селі, крім куркулів, є незаможники, батраки, та що в місті є урбанізована інтелігенція, яка різниться тим, в якому саме оточенні працює та чи інша група інтелігенції, з якою суспільною верствою міською вона духовно зв'язана.

Невже кожний сільський інтелігент є неодмінно реакційна сила, а кожний міський — провідник поступу? Невже тов. Хвильовий не розуміє, що не зважаючи на свою некультурність, незаможники й батраки об'єктивно становлять удесятеро більшу силу, ніж найкультурніші міщани в місті? Невже

тов. Хвильовий не знає з історії громадського руху на Україні, що найурбанізованіші українські інтелігенти були раз-у-раз носителями етнографічної культури, українофілами, саме хуторянами, назадняками, тоді як незаможницьке село постачало революціонерів, що зв'язувалися з найпередовішою клясою суспільства — з пролетаріяттом, підносячи цим самим український громадський рух на вищі культурні шаблі? А історія радянської революції на Україні? Чи не перша прийшла до революції сільська інтелігенція. Чи не тягнулась міська інтелігенція в хвості цієї сільської інтелігенції? Це ж і природно. У місті тільки одиниці з українських інтелігентів були зв'язані з продуктивною клясою — з пролетаріяттом. Решта утворювала замкнену касту, що жила в оточенні міщанства. Сільська ж інтелігенція, принаймні, в чималій частині своїй, має зв'язки з трудящим селянством.

Отже, Хвильовий знову таки, переоцінюючи інтелігенцію й недобачаючи ролі пролетаріятту й незаможного селянства, незалежно від цих сил, схематично поділив українську інтелігенцію на міську — передову і сільську — реакційну. Проти такого шкідливого перекручування співвідношення клясових сил мусимо з усією рішучістю повстати. Так, ми можемо визнати перевагу за урбанізованою інтелігенцією перед сільською, навіть коли остання є виразник інтересів найпередовіших сільських верств, але тільки з однією умовою — коли урбанізованою інтелігенцією розуміти пролетаризовану інтелігенцію, що зв'язана в своїй культурній праці з пролетаріяттом, що пройнята його ідеологією. Чи можна віднести Зерова, Филиповича й Рильського до урбанізованої інтелігенції, що пролетаризувалася ідеологічно? Нам здається, що зайве доводити протилежне. Це інтелігенція, яка не зв'язана ні з пролетаріяттом, ні з

селянством, яка живе у власному інтелігентському, так би мовити, спеціальному оточенні. Через те ми кажемо, що коли Хвильовий кваліфікує ту групу інтелігенції, яка духовно зв'язана або з трудящим селом, або з пролетарським містом, яка, принаймні, шануючи ці зв'язки, дошукується їх, орієнтується на них, — як носителів «Просвіти», а спеціально інтелігентську групу, як носителів «Європи», то для нас очевидно, що Хвильовий просто не розуміє, що таке «Європа» для революційної України. Ми гадаємо, що з погляду революційного ренесансу неможливість «Просвіта» буде «Європа», а рафінована «Європа» Зерова, Филиповича, Рильського — справжня неможливість, не батрацька, а куркульська «Просвіта».

Може ми занадто суб'єктивні в нашій оцінці неоклясиків. Отже ми можемо послатись на особу, якої ніяк не можна запідозрити у ворожості до них. Це відомий український фашист Донцов, колишній марксист.

Донцов теж взявся за висвітлення літературної ситуації на Україні. Він приходить на підставі загального огляду цієї ситуації до цілком приемних для себе висновків. Особливо його радують неоклясики. Ленін учив нас уважно прислухатися до розумних клясових ворогів. Отже, послухаємо, що саме каже Донцов з приводу неоклясиків, конкретно називаючи імена Зерова, Филиповича й Рильського. У статті під назвою «Українсько-совітські псевдоморфози» Донцов, цитуючи нашу радянську критику, констатує занепад революційної лірики. Але ж ліричну поезію, очевидно, за інерцією, каже Донцов, пишуть ще, і ту групу поетів, що пишуть лірику на революційні мотиви, Донцов величає «бляшаними революціонерами», що за всяку ціну тримаються злинялого червоного прапора, вмовляючи себе й інших, що колір його є червоний». Інакше Донцов розцінює неоклясиків. Це, — каже він, — «друга течія серед активного українства, яка своїм способом прагне виплутатися з суперечностей чужого йому укладу. Люди сеї групи почувують себе окремою одиницею, що не зрослася з гуртом. Коли тамті (це про «бляшаних революціонерів» — С. Щ.), насилуючи свою душу для догоди моди, видають дуже часто безвірні «агітки», другі мають відвагу одверто

зірвати з «шабльоном», як Зеров, Филипович і Рильський, т. зв. неокласики... Коли перші надробляють патетичною міною внутрішню порожність, — другі свідомо вирікаються всякого патоса. Се епікурейці, що завчасу серед комуністичної зими мріють про «пишне творче літо» реставрації. Віддаючи данину часу, вони ще співають хвалу «кипучим мільйонам», «які ідуть, щоб світ востанне розколеть на так і ні, на біле і червоне» (М. Рильський — «Крізь бурю й сніг»), але воліють, щоб боротьба між так і ні, нарешті, вже скінчилася, щоб можна було спочити або на одним, або на другім. Вони не довіряють, пристрасті, — стільки вона накоїла лиха, — а коли й не замикають очей на принадлежність гріха, то не такого, що хоче стати новою мораллю: вони приймають закон, бо чим міцніший він, тим солодший гріх — для епікурейця, що прагне не розбивання скрижалей, лиш особистої насолоди». І т. д., і т. д.

« Нам здається, що Донцов дав, хоч трохи гіперболічну, але проте, влучну характеристику українських «попутників». Він нічого не сказав за Терещенка, Ярошенка, бо їх разом з Хвильовим і Сосюрою, очевидно, відносить до бляшаних революціонерів, але в Зерові, Филиповичеві, Рильському він упізнав тих, що під лозунгами «Європи» й «клясичних вартостей» прагнуть виплутатись з «чужого їм укладу», прагнуть до мистецької «реставрації». Реставрація т. Хвильового, а не ренесанс. І чи не веде об'єктивно, незалежно від бажання, «Європа» Хвильового, реалізація якої мислиться в некритичній спілці з Зеровим, до мистецької реставрації?

« Звісно, до цього справа не дійде. Бо не постуляти Х в и л ь о в о г о будуть нам дороговказом, за яким прямуватимуть робітничо-селянські мистецькі кадри. Ми вважаємо, що українське революційне мистецтво не піде за «попутниками», а швидше «попутники» все більше наблизатимуться до революції, і під цим поглядом ми не дивимося на неокласиків, як на безнадійних, і не вважаємо, що з ними не треба співробітничати. Але одна справа співробітничати, а друга — висунути їх, як авангардну силу майбутнього ренесансу. Цим некритичним відношенням до попутників зміцнюють їх на своїх позиціях і загально-

вують процес «лівіння» серед попутників. Не можна уявити собі більшої громадської шкоди, ніж ту, що її завдає Хвильовий тим, що неоклясиків-індивідуалістів, що ще до сьогоднішнього дня страждають на масо-побоювання, він возвеличив, як передову силу, а всіх тих, що орієнтуються на пролетаріят, нарешті на партію, він обзиває «масовиками» в лапках, «халтурниками».

За Хвильовим так і виходить: доки Загул не став «масовиком», тобто офіційно не зреклямував себе членом ревліторганізації, а тим самим активним прихильником усього нашого теперішнього укладу, доки він був поруч з неоклясиками, він був талановитим поетом; досить йому було перейти цю межу, і він став «халтурником». Це найшкідливіша теорія, яка на руку всім назадницьким силам України. Ми ніколи не захоплювались Плугом і Гартом, ми зокрема і їх не вважали за суто пролетарські організації, але отаке протиставлення цим організаціям неоклясиків — і вульгарне, і шкідливе.

Нам здається, що читачеві тепер ясно, що своїм розподілом сил української інтелігенції, згідно з їхньою суспільною вартістю, Хвильовий попав пальцем у небо. Він забув про незаможницько-батрацьке село, що постачає свою інтелігенцію, що не тільки само урбанізується в кращому розумінні цього слова через духовні зв'язки з пролетарським містом, але й допомагає ще урбанізувати село, — він змішав карти, і дав перевагу тим, що сьогодні ще пройняті індивідуалізмом, перед тим, що назавжди одкинули його й злились у своїй творчій роботі з найпоштовішим колективом нашої держави. Але ж Хвильовий має ще одну зброю проти справді поступових культурних сил — це «формальну культуру» неоклясиків. Хвильовий каже: що мені, що вони — «масовики», а культура де ж, «просвещенність»? — У «неоклясиків». Нам здається, що т. Дорошкевич в останній своїй статті (в «Житті й революції», No. 11) ближчий у цій справі до революційної правди, ніж Хвильовий. Припустимо, що Зеров, Филипович культурніші, ніж київські плужани й гартованці (Качура, Фальківський, Лісовий). Але чи припустимо на цій підставі робити вибір?

Тов. Хвильовий відповідає Дорошкевичу: «а нам яке діло, мусять бути культурні, інакше не буде Європи». Проти цього ми б не сперечалися. Мусять стільки знати, скільки Зерови й Филиповичі, і будуть знати. Але ж не можна не зважувати наших обставин і не знати, що наш молодняк виховувався на громадянській війні й не мав змоги кінчати факультети, що їх скінчили Зеров, Дорошкевич. Не колить їм очей Зеровими: це не тільки не педагогічно, це по-антипролетарському. Молодняк робить великі успіхи, і він дійде того культурного рівня, на якому стоїть тепер старша генерація інтелігенції. Але ж чи припустимо знов на тій підставі, що «формальної культури більше у Зерових, ніж у Качур, говорити: — «ось де наша підпора, — Зерови, Филиповичі, Рильські, а не масовики!» Це інтелігентська безтурботність, це клясова байдужість. Бо зрештою для нас важить не тільки одна «формальна культура». Ми повинні всіляко мати на увазі й «формальну культуру» Зерових, ми повинні всіляко штовхати їх на те, щоб заповнили цю свою культуру нашим клясовим змістом, але більше всього ми покладаємося все таки на нове, молоде покоління.

Щождо Терещенка, Ярошенка, Савченка, Загула (яких ми не відносимо до молодого покоління) і яких Хвильовий кваліфікує, як халтурників, тільки через те, що вони пишуть «виробничі вірші», то ми знаходимо тут багато спільного в критичній психології Хвильового, Зерова, і — о, жах! — Донцова. Хвильовий глузує з «виробничих віршів», і взагалі віршів, що потрібні Держвидаву. Зеров називає вірші Терещенка, що вийшли книжкою «Чорнозем», через те, що вони виробничі й на актуальні теми, «віршованими фейлетонами», а Донцов усіх «виробничих» письменників називає «бляшаними революціонерами». Зокрема, щодо Савченка, то так само дуже вульгарно пояснювати те, що він кинув поезію й перейшов до критики, тим, що він став масовиком. Ось же й Хвильовий зайнявся публіцистикою. До речі, саме статті Хвильового доводять, що Хвильовий має рацію, коли каже, що нам потрібні наші марксистські критики, наші Плеханови. Але спроба Хвильового покищо заступити Плеханова вийшла дуже смішною.

«Європа» чи «Просвіта»? Ми не проти «Європи». Але вся справа в тім, хто сьогодні носитель «європеїзму», а хто назадняцтва. Ми гадаємо, що справжній провідник культурної революції — це українські пролетарські культурні кадри, тісний спільник, — революційна інтелігенція, що, не вагаючись, прийняла погляди пролетаріату, попутники — неоклясики ще чималі індивідуалісти, але під натиском революційної стихії, раз-у-раз озираючись назад, раз-у-раз улираючись на назадняцькі позиції, коли не всі, то поодинокі, повільно наблизатимуться до пролетаріату.

Про «Європу» й «Просвіту» Донцов, до речі, теж висловив свою думку. Він тут повстає проти нашої оцінки неоклясиків, саме, як просвітян (а ми їх уважаємо тільки ідеологами просвітянства. — С. Щ.) і сходиться з Хвильовим. Але цікаво, з яких причин Донцов не згоджується, що неоклясики просвітяни. Донцов пише: «Лиш несправедливо бачать противники неоклясиків у них поворот до «просвітянства», мовляв, нічого там нема, oprіч уже переспіваних «тремтіння зір», «човнів» та «кохання», «інтелігентського квиління» та «вічно людської абстракції» («Більшовик», 17/III-25). Є між ними й «просвітянщиною» велика різниця. У поетів «ночей і очей» передреволюційної доби не було того скрайнього і зачіпного індивідуалізму, що в їхніх гнилих наслідників нашої доби. Там «кохання» все йшло всуміж з т. зв. громадськими мотивами, там Я поета завше підпорядковувалося «Тобі і Нам».

Отже, за Донцовим, неоклясики не годяться в «просвітяни», бо більші індивідуалісти, ніж колишні просвітяни. Ми на це відповідаємо: саме через те, що вони такі індивідуалісти, вони в наших обставинах є ідеологи «просвітянства», ідеологи ж європеїзму, що ми ототожнюємо з пролетарським ренесансом — (наш умовний термін — С. Щ.) це є сили колективістичні.

Наприкінці треба сказати, що виступ Хвильового, крім усього сказаного, — ще є для нас ознака невеликого масштабу його світогляду. Справді, провінціалізмом дхне від статтів Хвильового, коли він в них говорить таким тоном, наче якусь нову Америку винайшов. Можна було далеко простіше, спокійніше сказати за «графоманів», за необхід-

ність вчитися й може за необхідність де в чому вчитися у неокласиків, і тоді були б зайві спроби через куці, нікчемні організаційні реформи намітити ключ до розв'язання найскладніших проблем культурної революції на Україні.

Грудень 1925 року

Самійло Щупак

М. ХВИЛЬОВИЙ ЯК ПРОЗАІК

Це так чудово, так каламутно!

Хвильовий, «Кіт у чоботях»

Раніш, заки перейти до конкретної аналізи творчости Хвильового, я хотів би накреслити в коротеньких рисах ці загальні рямці, в які я думаю вкласти мій нарис, вказати на вихідні точки, що будуть моментами опори в моїх міркуваннях.

Кожний великий письменник намагається в своїх творах доказати, як вартісний, якийсь новий тип життя, що його створює в останній інстанції певна економічна дійсність, або перевагу і більшу цінність старого типу життя. Вглядаючись у складну, заплутану панораму сучасности, він відкриває її правдиву суть, відкидає все наносне, доповнює і поглиблює те, що не впадає зразу в вічі, і творчою синтезою дає нам героя, як предмет обожання і любови, засіб самооглядання якоїсь кляси чи суспільної групи. Платонівський ерос завжди вітає над головами героїв справді великих мистців.

Великий творець дрижить за те, щоб якийсь, може бути, непомітний факт, якийсь маленький порух душі, що стався один раз у представника своєї кляси, і який у своєму продовженні міг би стати ґрунтом для конструктивних моментів у завзятій, невпинній, непростяючій нічого боротьбі суспільства з природою (внутрішньою і зовнішньою), — не пропав марно, не випав з арсеналу його кляси, а став новою підоймою, архімедовою точкою, що з душевного хаосу, біологічної мряковини чоловіка вириває психічні скуплення, які запевнюють її суспільне переможне існування.

Дійсно великий творець дбає за те, щоб якнайбільша кількість зоологічно-біологічних фактів чоловіка, що переломлюється крізь призму економічної структури, стала суспільно-культурними фактами. В болочій, повній катаклізмів, еволюції, чоловік виділився із світу тварини, створив собі другу, штучну природу, технічне середовище, яке стало двигачем його історичного процесу; ця технічна структура, цей складний світ суспільних взаємовідношень створює відповідну ідеологію, але раз витворена ідеологія впливає навпаки на долю економіки; вона не може створити її, але може прискорювати або гальмувати темп її розвитку, зусилювати або підривати її успішність.

Тому таке велике значення має момент клясової волі і всього того, що цю волю підтримує: історія — річ трагічна і вимагає щоденного, неймовірного і мужеського зусилля, кожний найменший його підрив мститься на якійсь ділянці історії, є поразкою людства взагалі, перемогою природи, цієї dreadful night, про яку говорять англійці, що старається крадькома ввійти у всі пори там, де чоловік капітулює перед історією.

Крізь всі дійсно великі твори пливе струмисько героїзму: то він шумить бурхливим потоком, сміється кольоровими каскадами водопадів, то стихаючи, іде у підземелля, обмиває глинястий намул кволости й відкладає летючі піски байдужности у кріпкі шари віри й самопевности.

Тут не треба мене розуміти вульгарно і спрощено; підкреслюючи значення героїзму і клясової волі, я не відкидаю елементів «депресії», суму, жалю, скорботи; буває солоний героїзм, що є тільки виразом байдужности до важких питань життя, певний свідок занепаду і внутрішнього заломання, є творчий жаль і скорбота, що в своєму продовженні відкриває нові джерела могутности, змиває оболонки, що спиняли прорив дійсно творчого, величного... Глибокий песимізм Леопарді був немаловажним додатним моментом у трагічній історії італійського рісорджіменто. Суворо-печальний світогляд кальвінізму був неабияким стимулом у прогресивному поході революційної колісії буржуазії. Каламутне дуже часто буває чудовим, коли його осадок попадає на дійсно плодючий ґрунт. Песимізм — це

не поражєнство: поражєнством будє песимістичний чад, стан нерішучості, недоговорєння, перебування в якомусь зачарованому *intermundium* поміж добром і злом, песимізм без творчої туги, присипляюча подушка всіх банкротів.

І ще одне: ці мої попередні висновки ніяк не говорять за те, що твори мистецтва повинні бути тенденційні. Тенденція як принцип — це заперечєння мистецтва, перемога розмислового інтелектуалізму над фантазією і спогляданням, що є неодмінною вимогою, яку ми ставимо до справжнього літературного твору. Досить згадати, як ставиться до тенденційности Плєханов, хоч він завжди підкрєслює момент суспільної корисности художнього твору. «Поэтические и вообще художественные произведения всегда что-нибудь рассказывают, потому что они всегда что-нибудь выражают. Конечно, они „рассказывают“ на свой особый лад. Художник выражает свою идею образами, между тем как публицист доказывает свою мысль с помощью логических выводов. И если писатель вместо образов оперирует логическими доводами, или, если образы придумываются им для доказательства известной темы, тогда он не художник, а публицист, хотя бы он писал не исследования и статьи, а романы, повести или театральные пьесы. Все это так. Но изо всего этого вовсе не следует, что в художественном произведении идея не имеет значения... Разумеется, не всякий полезный предмет кажется общественному человеку красивым; но несомненно, что имеет значение в его борьбе за существование с природой или с другим общественным человеком. Это не значит, что для общественного человека утилитарная точка зрения *совпадает* с эстетической. Вовсе нет. Польза познается *рассудком*; красота — *созерцательной способностью*. Область первой — расчет; область второй — *инстинкт*. Притом же — и это необходимо помнить — *область, принадлежащая созерцательной способности несравненно шире области рассудка* (підкрєслєння моє — В.Ю.); наслаждаясь тем что кажется ему прекрасным, общественный человек почти никогда не отдает себе отчета в той пользе, с представлением которой связывается у него представление об

этом предмете... Главная отличительная черта эстетического наслаждения — его непосредственность» (Плеханов, соч. XIV, стор. 118-119, 137).

Треба зараз таки підкреслити, що аналізуючи суспільне, класове значення якогось твору, ми ніяк не можемо обмежитись його змістом; не тільки зміст сам по собі, але й спосіб, як він передається, має велике суспільне значення тому, що він упорядковує в певному напрямку наші психічні змісти, вкладає їх у певну систему, надає їм своєрідного стилю; твір не тільки передає нам свій зміст. Кожне художнє слово чи образ має велику асоціативну здібність; і значення твору залежить і від того, якого типу асоціації він викликає і через свою форму. Ці побіжні уваги вже говорять, що під формою не можна розуміти тільки зовнішньої форми, що зміст є теж форма, і що по суті мистецтво є *формотворчість*. Ми побачимо далі, що власне Хвильовий, який у своїх критичних роботах кладе такий великий натиск на елемент форми, сам у своїй творчості є клясичний представник безформности.

Правильність всіх цих висновків доказує вся історія літератури. Чи візьмемо грецьку літературу в її великих представниках, Архілоха, або Есхіла; чи новітню літературу, Кальдерона чи Корнеля, Свіфта чи Бомарше, Шеллі чи Кітса, Бодлера чи Бальзака, всі вони творили певні типи життя, певні життєві установки, які видавалися їм цінними і які об'єктивно впливали на творення певного складу людей, що штовхав далі витворені економікою суспільні сили: в збірну психіку вони додавали якийсь новий тон, що вливав нові струмені в біологічно-економічний організм суспільства; чи був це палкий дух протесту, непримирнености, обурення грецької буржуазії, яка не могла вже вміститися в тісних рамцях феодальних відношень, чи протиставлення оргіастичних діонісійських культів спокійній, поміркованій розсудливості шляхти, чи могутній езуїтський патос контрреформації, який своєю ідеєю пробабілізму старався втягнути всі елементи нових сил, що нагромаджувалися в лоні новітньої європейської буржуазії, — в старе тіло католицизму, щоб потім протиставити його тим силам і дати останній бій новій історії, чи нарешті клясична

витриманість, сальонове вишколення і холодна енергійність представника версальських правлячих сфер, або повний релятивізм, іронічний жест на адресу цього клясицизму, що в потоках *humour*'у топить котурновість старого світу й гордим блискам шаблі протиставляє свій плебейський кулак — усюди поза хороводом слів борються певні суспільні дійсності, випробовується здатність до існування певної невиданої ще форми життя. Література — це сувора спроба й критика історії і історія є останній критерій її дійсності або недійсності...

Відси й глибоке виховне значення літератури, про яке говорили всі мистці, і всі великі критики й то навіть такі, що в мистецтві бачили тільки вираз свободної гри, як, наприклад, Шіллер.

І відси й критерій цінности кожного вияву пролетарської літератури: чи побільшує вона силу пролетаріату, чи зав'язує вона в його збірній психіці нові вузли, створює нові ядра кристалізації, які допоможуть йому виконати велике історичне діло: створити новий тип вільного робітника, який зможе без натиску нужди, без клясового тиску зверху, виробляти на найвищому шаблі сучасної техніки, чи навпаки, вона буде розкратати затаєні в клясі багатства, душити їх, гальмувати їхній вільний вияв, роз'дати те, що створилося в довгій, героїчній боротьбі.

Поза туманом прекрасних фраз, кокетливих жестів, пози, поза шумом літературних дискусій, ми питати будемо й питати мусимо про одне: скільки ця пролетарська література дала для створення нового чоловіка, який міг би перемогти серед неймовірних труднощів зовнішніх і внутрішніх, серед темряви відсталости й матеріальної й ідеологічної навали капіталізму, що все поклав на карту.

З цим критерієм я хочу підійти до творчости Хвильового, поминувши його лірику й зупинившись тільки на його художній прозі.

Хвильовий в історії української літератури, особливо ж літератури останньої доби — велика, маркантна індивідуальність, і тому аналіза, поведена з вказаних вище точок погляду, є на часі.

Що являється *idée maitresse*, основним стимулом, го-

ловною пануючою думкою-образом цієї складної творчої природи? Де ключ її творення?

Звичайно бачать пружину його творчості в розчаруванні явищами нашого будівництва після великої епохи громадянської війни, так багатої на незрівняні приклади клясового завзяття й сміливості, коли ніщо не було неможливе і тисячами родилися герої, коли заграви революційних огнів світили, як архивзір, усьому пролетаріатові світу. Але цей погляд — правдивий тільки частинно, він не вичерпує усієї суті Хвильового і, як правильний частинно, він не правдивий зовсім і заслонює істотне значення його творчості. Він кривдить самого автора й дозволяє нам забути про деякі хиби майже усієї нашої революційної інтелігенції.

Хвильовий далеко не «нытик», розчарування не викликає у нього, з другого боку, потоку сарказму, бичування, бунту. Мотив осені не наводить його на плач і тугу, а на багнення спостереження, точного записування фактів, якогось завзятого, сухого об'єктивізму, як це сам згадує автор в мотто до одної із своїх збірок («Осінь»).

Любов непоміркованої, сильної, масової, *позаісторичної* людської стихії, що продовжує процес стихії природи, вириваючись із берегів буденности, яка є в першу чергу *біологічно-фізіологічним, а не суспільним фактом*, — ось де ключ внутрішньої динаміки Хвильового.

«... Знаєте, милий друже, от мініатюрний фрагмент із забутої розвіяної поеми „Азія“:

«...В п'ятому віці — дикім і *далекім* (підкреслення моє — В.Ю.) від уральських хребтів, від Волзьких скель до тихих голубих вод Дунаю: гуни, сармати, германці... і вбив син Мундцука свого брата Бледу. Скажений Аттіла, король гунів.

«... Проходили віки. І прийшов глухий вік — XIV-й. І на невідомих азіатських верхів'ях підвелась грізна постать Тамерлана»...

Це *nota bene* до моєї віри: *велика істина землі: сонце підводиться на сході.*

... Сосни гудуть, гудуть...

— Чого так сосни гудуть?

— Хуртовина. Вітри.

Ох, ви, сосни мої — азіатський край!

(«На глухім шляху»)

Або:

«Люба сестро! Цього радісного болю ніхто не розуміє. Тільки той, хто знає це дике Лівобережжя, ці кошмарні махнівські тачанки по степах, цю куряву, що мчить по східній азійській магістралі. Тільки той, хто знає Запоріжжя, ріку Калку й тринадцятий вік. Це ж тут пройшла татарва, із своїм геніальним полководцем Чингіз-Ханом. — Я писав тобі: „Дивіться на схід!“ І тепер пишу. Цей трагічний поклик, можливо, не найде відголоску. Його не зрозуміють. Одні побачать у нім рупор Івана Каліти, другі — заклик до дикої азійчини. — Алеж це не те й не друге. Перші помиляються, бо не знають Лівобережжя: воно ніколи спокійно не сиділо під могутньою рукою шовінізму; другі помиляються, бо дивляться на Азію, як на кубло тьми й забобонів. — Люба сестро! Це ж зовсім не так! Ми бачимо, що західня цивілізація гние, і в ній гние людськість. І ми знаємо: *скоро прийде новий спаситель, і предтечею йому буде — Аттіла*. Предтеча пройде з огнем і мечем, м'ятежною грозою по ланах Європи. І тільки тоді (*тільки тоді!*) свіжі потоки прорвуть напружену атмосферу. — Це буде! Я не тільки вірю, але й знаю! — „Дивіться на схід!“ — І вся трагедія Лівобережжя та, що воно сміливо кинуло цей *міжнародній* (підкреслення моє — В.Ю.) клич... Коли ти будеш шукати тут елементів месіанізму, ти їх, звичайно, найдеш. — Але ти ніколи не найдеш тут дерев'яно-калузької матушки, або гопаківсько-шароваристої неньки. Ти найдеш тут Месію, і ім'я йому — майбутній анархізм» («Осінь», 191-192).

Я підкреслюю зараз же, що тут я зовсім абстрабую від самого політичного *profession de foi*, від анархізму (властиво в даному випадку можна говорити про *анархійність*, а не анархізм), від питання, до якої міри погоджується сам автор з висловленими його героями твердженнями, і наскільки можна їх перенести на рахунок дієвих осіб (що в основі ці твердження є твердженнями автора, доказує порівняння останньої цитати з попередньою, яка *йде від автора*).

З попередніми цитатами можна б порівняти весь тон «Легенди» або географічні екстази à la Whitman в «Коті у

чоботях», щоб переконатися в правдивості висловленої нами тези.

Вслухайтесь в основний акцент і музику цих всіх цитат, і ви побачите, що річ іде тут про суспільно-історичні факти, які втрачають свою суспільно-історичну форму і стають могутніми силами природи. І «Азія», «Тамерлан», і махнівські тачанки, і Стенька з клясицином: «Цієї ночі п'ять чоловіка присплю... Хто перший? Виходь!» — як вступом до повстанської діяльності, це явища історії, але з'ясовані так, що в них втрачається все специфічно-історичне, суспільне й навіть азіатська магістраль тоне тут у якійсь стихійній, космічній хуртовині. Деісторизація історії, — це буде найправильніше визначення цього явища. Народи, кляси, суспільства народжуються, розвиваються, гинуть тут, як природні організми, наростають так, як наростають коралеві рифи.

Таке трактування історичних явищ ми вже зустрічали в історії письменства. В яскравій формі воно виявилось у польського поета Норвіда, який все своє життя вагавсь між полюсами анархійного польського шляхетства і селянства. В наші часи таку біологічно-стихійну трактовку історичних явищ дав Шпенглер (у Норвіда, наприклад, кожний нарід репрезентує якусь стихію, — воду, землю і т.п., у Шпенглера германська готика родиться з лісу). Всі ці погляди *суто протилежні* марксівській концепції історії.

В цих моментах своєї творчості являється Хвильовий *антикультурником* у трагічно-серйозному, а не образливому значенні цього слова, скільки б він зброї не ломив у своїх памфлетах на захист культури.

Цікаво було б зіставити ці антикультурницькі тенденції Хвильового з гаслом повороту до природи Руссо (кожному ясно, що справа не йде тут про порівняння обох талантів і їхнього культурно-історичного значення). І Руссо був за природу, за стихію, з юрайських долин посилає він прокльони символів цивілізації — Паризькому Вавилону. А прецінь цей же Руссо був творцем *Contrat social*, євангелії революційного яacobінізму, настольної книги Конвенту. «Природа», «стихія» приводила його якимись шляхами до історії.

Але поза цими мнимими аналогіями є все таки істотні різниці. Гасло «закону природи», «порядку природи», *loi naturelle* було гаслом буржуазії проти февдалного історизму. Февдалізм покликувався в своїй боротьбі проти ростучої буржуазії на свої історичні права, на принципи традиції. Гасло буржуазії «до природи» було виразом заперечення цього традиціоналізму, сміливим, молодечим вирішенням почати історію наново, по-своєму; природа була тільки зовнішньою оболонкою глибоких історичних потенцій, нових форм дійсності.

У Хвильового інакше: цього моменту завзяття й відваги почати все наново, заперечити все — немає. Ми побачимо далі, до яких фатальних наслідків доводить його це замишування стихійністю, і як пізніша «філософія кобилки» гармонізує з польотами в розгукане море стихії.

Ця любов стихійного гону, тамерланівських перспектив є наслідком нашого культурного невироблення, анархічної розхристаності й виразом з одного боку інтелігентських, з другого боку — селянських тенденцій в нашій літературі. Це є ліризм махнівщини й один з найпоганіших наростів на нашій організмі. Це стилізація «удалі» й атака на конструктивні, здержані, здисципліновані сили пролетаріату.

Хвильовий кидає такими категоріями, як «Європа», «Азія», «Тамерлан», «Лівобережжя», як хлопчина легенькими м'ячиками. В цих категоріях не відчувається сконденсованої історії, надлюдського напруження великанських мас, буденного тихого зусилля, кертиці історії, що рие певно й невпинно. Всі ці великі слова тільки вивіски, поза якими не чується великої любови й правдивого поважання. В той час, коли в зарисовці патологічних типів відчувається у нього незвичайна праця цизелятора, що боїться допустити одної зайвої риски, а з другого боку — не сказати чоگونهбудь, що має свій внутрішній сенс і значення, в його історіософських розгонах бринить зневага до всякої самоконтролі, відповідальности за слово і образ — розгін цей такий романтично-шалений, буйний тільки тому, що він відбувається в пустій простороні, в міжпланетних сферах, чужих усьому людському...

Для означення цієї стихійної сили вирвалось один раз у

Хвильового значуще слово «Легенда». Це не казка тільки, а сага, щось, що було колись, один раз, але й триває далі, як тло наших буденних справ, зацікавлень, інтересів... Легенда пряде десь далі свої нитки, тільки ми їх не бачимо, аж колись стане вона знов перед нашими очима з своїми дивними узорами. Тому власне, що «легенда», що поза-людська стихія, прикрита попелом буденщини, веде далі своє діло, «азіятський» край може стати запорукою соціалістичного майбутнього. Долю людей віддав Хвильовий в руки сприятливих їм гномів, що своїми заклинаннями невидимо вдувають силу в невідомих нам героїв.

В такій трактовці великих історичних справ криється одно з найбільш небезпечних викривлень сучасної психіки. Воно веде до філософії фаталізму й випадковості. Коли доля людства залежить від гри понадлюдських стихійних законів, то конкретні діяння чоловіка не мають ніякого значення, вони не можуть впливати на напрямок розвитку суспільства. Якась метафізична віра диктує авторові, чи ця гра поведе до прогресу чи регресу, але в обох випадках чоловік може бути тільки глядачем. У Хвильового безумовно палахкотить віра в прогрес. Але тому, що запорукою цьому є чоловік не як суспільна, а стихійна сила, то він у цьому процесі не бере участі, як свідоме ество, його вся фізіономія, всі пружини його діяння, і все аспект *sub specie aeterni* завів його до дивної на перший погляд комбінації віри в соціалістичний ідеал з трактуванням чоловіка як *blonde Bestie*, з цинічним відкриванням усього чорного, брудного у чоловіка. Хай історія робить десь своє діло, наше діло спостерігати його малість — чоловіка.

Нічого другого не залишається для творця, що мусить десь об'єктивувати свої творчі сили.

Це є одна із форм цієї карикатури на марксизм, яка була і є популярна в деяких відламах соціал-демократії, що покликанням на детермінізм історичних явищ відмовляється й заперечує доцільність щоденної революційної боротьби. Таким хотів представити революційний марксизм завзятий ворог марксизму *Штамлер* у передмові до своєї книги: «Господарство й право з точки погляду матеріалістичного розуміння історії». Деякі сучасні письменники

робили на цій основі незвичайно пікантні й «geistreiche», парадоксальні зіставлення Маркса з католицькою наукою про первородний гріх, бо, мовляв, і в Маркса песимістичний погляд на ество людини можна погодити з ідеалом його скоку з царства конечности в царство свободи.

З другого ж боку він виникає з філософічної установки емпіріокритицизму Авенаріюса, типічної філософії чистого спостерігання. І в Авенаріюса ми найдемо осінні мотиви, коли берези опускають потоками листя своє золото на мудро-спокійну поверхню тихих озер і коли бурхливий потік «вітальних рядів» виладовується в мовчазній меланхолії журної й солодкої, болючої й радісної контемпляції.

Є у Хвильового часами такий патос Свіфта, у якого герой являється то ліліпутом, то велетнем. Але коли у непорівняного Джонатана Свіфта цей «релятивізм» був виявом колосальної сили іронії, що підгризала основи старого ірраціоналізму, у Хвильового вона має вираз трагічного роздвоєння, що мусить повести до безсилля. І виразом цього безсилля є *мініатюризм*, такий питомий для творчости цього автора. Це роздвоєння може підняти *поетичні* потенції Хвильового на некористь творчої сміливости й широкої всеосяжної об'єктивности й цієї «чистоплотности» у праці, які ми у нашого письменника находимо в дуже великій мірі.

Ця основна установка Хвильового довела до цього, що на місце історії, що приймає себе, ми переходимо в його творах в царину уламків фізіології, чистої автоматизації й механізації чоловіка. Типічна установка упадництва й «сумерків», проведена з великим талантом і майстерністю, з мимолетними блискавками в далекі перспективи, з вірою в себе, без геніяльної пози й з цим відданням себе предметові, з цією серйозністю шліфовки, яка нас вабить і дивує в автора *Fleurs du mal* Бодлера.

Немає людей, а є якісь привиди — автомати, що порушують, а властиво, влучніше сказати, у яких порушуються шматки нервів, мускулів, якісь частини атавістичних механізмів, сплети соціальних, але вже змеханізованих інстинктів, голос яких говорить гробовою луною набутих, неспричинених ними, навиків, побажань, у яких випорена

воля, настроїв, що гудуть мідним дзвоном смерті. Панорама санаторійної зони...

Герої Хвильового, в крайньому разі, зрілі герої, нічого не роблять свідомо, а коли трапляється момент, що на них нарина хвиля широкого почуття, коли в них відозвуться людські нотки, вони стоять непорадно й здивовано перед цим фактом, обходять його, щоб знов перейти на звичні шляхи психічного чаду і над своєю психікою будувати штучну будову якогось божевільно-позерського безладдя. *І дуже помилився б той, хто шукав би у них якоїсь загадковості.* Це переважно якась збунтована, примітивна фізіологія, відгомін далеких асоціальних інстинктів, пронизані прозорим фльором дешевого гамлетизму або третьорядної літературщини. І волохатий (у всіх відношеннях) анарх, у якого вся дійсність тоне в безвістях напівгіпнотичних причуд, і провінціальний Мефістофель Карно й «демонічна» Майя й безліч машиністок, у яких пробиваються людські почуття й які не можуть зрозуміти Маркса й наші патріоти й нарешті весь пантеон Хай і Яблучкіних (у яких тупіт каблуків з їх нескладною гамою ритмів і звуків є виразом їхньої духовної есенції) — вони всі живуть якимось половинним життям, виступають на сцену й порушуються як маріонетки, якими керує якесь обридливе, закохане в собі безглуздя. Ніхто з них не може сказати про свої вчинки: це «я», ніхто з них за себе не відповідає, вони родяться із слизького шляму буденщини й цей стан гнилі вони вважають за доказ їхнього надлюдства.

Говорилося багато про замилювання Хвильового до формалізму. Але справа не йде тут про замилювання до формалізму неоклясиків, які, сказати до речі, не вміють і не можуть увійти в глибини античного трагізму й свій класицизм черпають з декадентських відламків старинного світу — (я хотів би бачити нашого неоклясика, який бодай натяком відкрив би нам всю глибину Есхілевого світогляду або хоч субтельну іронію Лукіяна), а *про розглядання всіх психічних процесів, як ряду механічних форм, що течуть безособисто через нутро чоловіка, не торкаючись його суті, творять асоціативні ряди, за які не відповідає ніяка людська одиниця. Коли б ужити парадоксу, то можна*

сказати, що Хвильовий на українській ниві розвив перший і з великою майстерністю ідею самовідчуження, яка є основою фетишизму буржуазної культури. Як в буржуазному фетишизмі, як структурній основі буржуазної культури, рух людських взаємовідношень уявляється як рух речей, так і у Хвильового всі внутрішні імпульси орічвляються й стають для самих героїв чимось чужим і потойбічним. Відси безжиттєвість всіх його типів, переконання, що всі вони можуть розвіятися під подихом вітру дійсности, відси надуманий, механічний характер розв'язок багатьох його оповідань. Психічні стани його героїв — це не органічна течія, що якоюсь основною краскою зафарбовує всі порухи душі, а сухий, як дерев'яні удари конгломерат рефлексів, який робить враження душевного базару. Тому Хвильовому потрібна «поезія», як кіт, що зліплює до купи відламки й порозбивані черепки колишньої людської одиниці.

Говорили, що вся творчість Бальзака є велетенська галюцинація, породжена високими, гарячковими амбіціями автора. У Хвильового герої теж галюцинації. Але це галюцинації — як вислід занепаду всяких змагань, як пожовкле, зів'яле листя, що дрімає на засмерділих, непорушних озерах стоми. У нього не найдеш ні крихти *gaia sciencia*, вся творчість є противним, виповненим з великою акуратністю й прецизією примусом. І тільки свіжі краплини природи дають від часу до часу дійсну насолоду змученим важким обов'язком скроням.

Я думаю, що на Хвильового зробили велике враження висліди сучасної рефлексології, вплив якої безперечно виявляється в з'ясованих вище прикметах його творчости.

В них же треба шукати й тайни його «європеїзму»; «європеїзм» Хвильового — з'явище дуже проблематичне й хамелеоновидне: він то існує, то не існує. Існує він, як серйозне, в наших обставинах дуже рідке відношення до справ *виразу* душевних процесів; тут немає йому рівного в нашій сучасності; але не існує він як певна конструктивна воля, яку Хвильовий хотів би бачити в першу чергу в Європі в своїх памфлетах. Хвильовий як теоретик відбігає тут дивним способом від Хвильового-письменника. «Євро-

пеїзм» Хвильового — це штучне нагромадження різних мотивів європейської літератури, зв'язаних з собою дуже поверховно й неорганічно. Він можливий і зрозумілий, як вияв і доказ байдужности окремих душевних змістів для ходу історії в цілому. Це мандрівка по різних культурних стилях, певний рід сибаритизму, питомого для інтелігенції, тісно не зв'язаної ні з одною основною клясою суспільства. «Європеїзм» Хвильового — математична точка внутрішньої дезорієнтації.

І характерно те, що *всі європейські риси у Хвильового буржуазного характеру, що рикошетом можуть вони вдарити по стійкості пролетарської психіки*. В цьому, власне, криється велика небезпека його творчости, тим більше, що творець визначається не абияким талантом. Йому треба було б скерувати ті невичерпані запаси енергії, які він *об'єктивно* скеровує на культивування безенергійности, на другі рейки, на ті, які він накреслив сам у своїх «Силюетах»: «Ти митець революції, а от „сьогодні” ти й не напишеш, тому що „сьогодні” є зовсім не те, що каже Стефан. Не героїчні будні, а героїчне терпіння» (Підкреслення моє — В.Ю.).

Я хотів би в коротеньких словах з'ясувати деякі літературні впливи, зупиняючись на найголовніших, бо мій нарис мав на меті дати тільки характеристику основної пружини творчости Хвильового.

Передусім вплив Мопассана, славнозвісного marchand de cochonneries, колись улюбленця буржуазних салонів, збагнених сильних «природних» сексуальних емоцій. В його численних оповіданнях і повістях сексуалізм вкупі з запахом гною творить ту задушливу димку, що течійками ллється в перепаленому повітрі літньої спеки й кидає перли поту на чоло й тіло здорових, зрослих з землею, напівзоологічних сільських парубків і дівчат. В такій трактовці цих справ виражався рафінований аристократизм Мопассана, що з погордою глядів на сільське «бидло», за яким він подібно до Лябрюйера визнавав тільки скотинне існування. Зрештою таке відношення було й вислідом пануючої тоді буржуазної позитивістсько-натуралістичної філософії.

У Хвильового таких мопассанівських рис чимало. Я

вкажу на деякі місця: «Потім учотирьох ішли в клуню спати. В клуні на возі Гандзя здержливо реготала — і солодко було. Тріщав віз — і було тьмяно. На вулиці і по городах, і по садках блукали зайві парубки й лякали ніч штучним іржанням:

— І-го-го! І-го-го!» («Життя»).

Цей мотив сексуалізованого іржання повторюється частіш:

«— Ух ти, кралечко! — цебто обняв один.

... А другий заіржав та ще й полапав трошки» («Легенда»).

«— Хі. Хі! Куди поліз? Ач, який! Спершу полапай як слід!

— Що там лапать? Не кадетка ж? Ні?

Сайгор був здивований. І більш за все дивував цей тон — надто впевнений. І тут же відчував себе — не перед Татяною, перед якимсь — не то винним за те, що досі не давив на сіні цю баришню, як тип мадмуазель Арйон, не то винним за щось інше» («Пудель»).

Таких місць найти можна безліч. Цю рису мопассанізму ми наводимо не для проповіді, а як певну цікаву рису творчості Хвильового. Вона витікає з його замилювання стихією, а тим і замилювання натуральними несуспільними інстинктами. Тут немає ні тіні погорди, як у Мопассана, зате в деяких місцях вдаряє авторів цинізм, не як світогляд, а як об'яв сміливості, охоти прорвати павутину конвенансу. Мопассанізм Хвильового в таких місцях є школою самозагартування. Але, байдужий сам по собі, хоча *соціологічно невірний*, він в наших *конкретних* обставинах, в атмосфері ідеологічної боротьби з одного боку, а з другого боку в обставинах гостроти питання нової сексуальної моралі, особливо серед нашої молоді, може дати небажані результати.

В деяких місцях сексуальний момент є носієм великої інтелектуальної кризи (напр. «Життя»). Тут автор переходить на фрейдистські рейки. Оксана багне міста, багне широкого нового життя, не на підставі спостереження колосальних переворотів, зв'язаних з революцією, невиданої переміни суспільних взаємовідношень на селі, а як наслідок

полових досвідів. Тому це тужне «поетичне» оповідання таке неправдиве (чи й тут меланхолійний ліризм, як тло оповідання, не є рівноважником відсутности естетичної об'єктивности?...). Коли Оксана змагається дійсно до ширших обріїв, то чому вона не *бачить* революції на селі? Вся ця трагедія Катерини діється поза часом і простором, вона вічна в злому значенні цього слова. Тільки короткі фрази, загальні й бліді, як сценерія провінційальних театрів («Партизани вже не ховались у лісах і приходили з повинною. Ліси були нудні й жорстокі, чорні, як смерть, вишкірялись навіть») говорять про місце й час, де ця подія відіграється.

Не менші є впливи Достоевщини. Вони розщипляються на декілька моментів. Все оповідання «Злочин» нагадує Достоевського не тільки в загальній концепції, але й в багатьох деталях. Причини «злочину», змагання висадити в повітря завод, так же неясні, невиразні, або лучче сказати — невмотивовані, як і в російського автора. Кметь це явний контрреволюціонер, він навіть колись брав участь в революційних рухах, злочин є у нього вислід якогось надломання, бажання переступити границю, як у героїв Достоевського. Як рак заїдає його ця думка, з автоматизмом і шаленою систематичністю маніяка готує він це діло, при чому у нього також виявляється характерна для героїв Достоевського комбінація помішання й суворої логіки. Хвильовий взявся тут за дуже відповідальну тему. Не треба забувати, що завод руйнує робітник в епоху пролетарської революції. Сама тема така неправдоподібна, суспільне значення її таке важливе, що тут потрібна була б глибша аналіза, чіткіша й більш переконуюча мотивація. Може бути, Кметь — це виїмок, і напевно він виїмок; але тоді треба було виказати, чому такий виїмок можливий, яке його соціальне коріння. Треба було змалювати тло, атмосферу, в якій він працював і жив. Сюжет сам по собі такий штучний і надуманий, що автор іноді «помагає» сам психології автора, штовхає сам дію вперед: «Цілий день Кметь обмірковував, як йому попасти на завод, щоб пожити зарання пакунок із порохом у тім місці, де намітив (для чого це саме зарання зробити — він не знав)». *Очевидно, тягнуло призвичаїтись до своєї ролі і запевнити*

себе, що півділа вже зроблено (Підкреслення моє — В.Ю.). Це вже доказ художньої невитриманості сюжету.

Але й окремі подробиці нагадують Достоевського, або, щоб сказати влучніше, достоевщину.

Так, наприклад, намагання відслонити свою тайну, зрадити себе самого:

«Підложивши голову під чорне покривало, Кметь раптом згадав про злочин. Він здригнув, і йому забилося серце. Він навіть думав, що може щось крикнути і зробити якусь нісенітницю. Голова йому ходила ходором».

Або мотив самопониження й масохістського лакейства:

«Кметь вийняв зарані кисет і подав його.

— Кури!

— За це спасибі. Оченно благодарствую. Люблю покурити, — і весь Кирпань лакейськи зігнувсь».

Кметь, що хоче зруйнувати завод, як і герої Достоевського виявляє риси щирого милосердя до незначних явищ, наприклад до тварин.

«Він підійшов до вікна й сів біля попелястої кішки. Кішка так жалібно м'явкала, що Кметеві стало її шкода, і він спитав:

— Чи нема там у тебе чоگونهбудь кішці дати?

— Де там візьметься! Хіба не чув, що я й Матку без хліба випроварила?

Але Кметь ще більшу жалість відчув до кішки, і він сказав:

— Тоді дай їй шматок паски. Вона ж голодна».

Зовсім в стилі Достоевського є й Майя. Все плюгаве, червче визиває в ній потоки ентузіазму. «Кохала ж я нікчемного, некрасивого, кирпатенького юнака, який потім, коли брав мене, не знав як взяти; безпорадно топтався на однім місці, і я часто з гидливістю допомагала йому. Але цей нікчемний юнак тепер стоїть перед моїми очима, і навіть більше скажу: коли я віддаюся зараз комусь — ну, хоч би тобі... — ти знаєш, чому я за час coitus'a заплющую очі?». Різниця між обома авторами тільки така, що у Достоевського це замилювання до плюгавого заслонується серпанком християнської юродивості, а в Хвильового на авансцену виступає клінічна атмосфера психопатології.

Достоевщина є тепер в ідеологічній боротьбі між старим і новим світом дуже важливий момент. Всі реакційні сили нині за Достоевського: його віра, що все звірське, темне, є складовим моментом світу Христа, що людська bestія відкриває дорогу історичному Альоші, — є profession de foi білої еміграції. Після царства Антихриста повинен прийти період дійсного раю на землі, як торжества релігійного містицизму й християнського всепрощення (що не буде стояти на перешкоді оргіям клясового знущання).

Достоевщина, як апологія всіх темних, ірраціональних, сильних інстинктів є нині і символом войовничого, зоологічного націоналізму. Тут ми маємо справу з дуже складною діалектикою; ім'я Достоевського може бути з одного боку вивіскою скрайнього декаденства, повного нігілізму супроти всіх здобутків науки, з другого ж боку, завдяки апологетиці сильних, первісних, неавтономних інстинктів, може вона стати двигачем національної ворожнечі й історичного примітивізму, який у Хвильового вкупі з ідеєю азійського Тамерлана може підірвати, роззброїти психічно все те конструктивне, що вдало виробити в нас історія останніх років. Як у Достоевського, в багатьох героїв Хвильового весь зовнішній світ є якимось гарячковим привидом чоловіка; а коли так, то чоловік всесильний, він собі право й закон і основою дійсности є анархічні хотіння одиниці. *Alles ist erlaubt* — бринить із багатьох рядків Хвильового стара азійська мудрість асасинів. Не треба забувати про те, що Достоевський являється у Шпенглера предтечею нової Росії, яка створить нову релігію, викристалізувавши всі темні, ірраціональні, садистичні імпульси в один могутній кристал державної могутности й знищивши й потопивши в потоках крові всю замиршавілу європейську цивілізацію.

Мотиви достоевщини зрозумілі у Хвильового на тлі згаданих вже вище його антикультурницьких тенденцій. Достоевщина Хвильового — це тріумф первісних, набутих іще в період зоологічного існування, рефлексів над усіма гальмуючими центрами, що витворилися в процесі довгого історичного життя. Це пропаганда лінії найменшого опору, проповідь капітуляції перед могутніми силами історії.

Спасіння, спасіння із нетрів сучасного безглуздя, — реве скажена контрреволюція, налякавшись історичних сил, які вона сама визвала до життя. Куди тече безмежна, кармазинова ріка, що береться невідомо відкіля й пливе невідомо куди. Жах подумати, що символом спасіння може стати горбун Хвильового, євнух з пом'ятим обличчям, але очі якого нагадують Голготу, коли легендарний Христос ішов на Голготу. Адже ж в нього стався глибокий надлом, адже і в нього загудів паровик, що співав досі гімн КП(б)У, зовсім іншу пісню. І важко подумати, що «кіт у чоботях» може найти своє продовження в мряковинних безвістях чорного шаленства революти проти гордоців історії наших днів...

З повитих мряками обривів достоевщини ми переходимо в другу Європу, тісно споріднену з Достоевського «Азією», в обриві вже європейського Ломброзо. Всім нам відомо, який розголос викликали книги Ломброзо, де викладена була його теорія *homo delinquente* (злочинного чоловіка). Між злочинцем і геніальністю немає різниці по суті, всі великі діячі історії — це злочинці, які, випадково, знайшли інше знаряддя, інше поле для виявлення своїх злочинних хотінь. Найвизначнішим типом, для якого старається Ломброзо з усією скрупульозністю найти анатомічні прикмети, є революційний діяч, який в буржуазних очах італійського професора мусить бути, очевидячки, анархістом. Революціонер — це дегенерат — така остаточна формулювка Ломброзо. Її ехо ми находимо в «Я» Хвильового. Всі виведені там типи — дегенеративні, але це стосується перш за все до *вірного* вартового (як це з насолодою підкреслює автор). «Доктор Тагабат розвалився на широкий канапі вдалі від канделябру, і я бачу тільки білу лисину й надто високий лоб. За ним ще далі в тьму — вірний вартовий із дегенеративною будівлею черепа. Мені видно лишень його трохи безумні очі, але я знаю:

— у дегенерата — низенький лоб, чорна копа розкуйовдженого волосся й приплюснутий ніс. Мені він завше нагадує каторжника, і я думаю, що він не раз мусів стояти у відділі кримінальної хроніки» («Осінь», стор. 14). Дегенерат замикає ланцюг, який починається від Кметя.

Як для іронії, цього дегенеративного автомата Хвильовий називає вірним солдатом революції.

Ломброзизм тепер у моді в буржуазній соціології Західної Європи: його можна назвати одною із органічних складових частин психологічного повітря там, по ту сторону барикади. Він пронизує всі расові теорії імперіялізму й найшов свій буйний розквіт в соціології Гумиловича. На сторінках літературної творчості він найшов багате застосування в описах плебейського масового стада у Бурже. Друге питання, чи личить вводити ломбровівські мотиви авторові, який хоче передати всю велич нашої революції. Особлива обстановка, надлюдське напруження всіх психічних сил, загальна непевність мусіли часто викликати стан незвичайної нервової наелектризованості; але в цій, власне, наелектризованості був своєрідний героїчний патос, який передати може тільки великий майстер, що відчуває б'ючий пульс історії. У Хвильового його не слідно; і оповідання «Я» є тільки злою *карикатурою* на події нашої недалекої минувшини, яку вже використовують наші вороги (його передрукував вже Донцов на сторінках львівського «Літературно-наукового вісника»). Своє оповідання назвав Хвильовий романтикою; я не знаю, в якому сенсі він взяв в даному випадкові це слово; чи зробив він це, приймаючи на увагу гамлетівське душевне роздвоєння героя оповідання, чи може неймовірну комбінацію мотивів дегенеративності, психічної прострації, наглих вибухів злости, помсти й перспективи загірної Комуни, що вражає як якась сучасна *Walpurgisnacht* і має робити враження романтичного сну радше, ніж дійсності, якоїсь дикої казки, яку роздує у нівець соняшне проміння дня, фантастичної іграшки, що повинна задовольнити забаганку жорстокого таланту. В останньому випадку об'єктивна несправедливість автора виступає іще яскравіше. Нова епоха історії родиться завжди в потоках крові, в огнях руйнування, серед плачу й сліз і неймовірного психічного змагання. Але це все не повинно давати творцеві, що її малює, приводу й претексту для дріб'язкового квиління.

Мотив дегенерата є не тільки калюмнією на революційні події сам через себе: він є й ударом по ній з боку

ширшої соціологічної теорії. Дегенерат — це чоловік, у якого не функціонують вищі психічні осередки, набуті довгим суспільним розвитком, а тільки найпростіші звіринні механізми. Згідно з теорією Ле-Бона — відомого ворога всякого соціалізму, — всі масові діяння — дегенеративні, бо вони вводять в рух тільки найпримітивніші людські рефлекси. Маса у Ле-Бона — це тільки помножений тупий, автоматизований, відруховий дегенерат Хвильового. І коли правильно, що у Хвильового революція є тільки виразом біологічної, незісторизованої стихії, поривом природи радше, ніж історії, то він *мусів* нарешті дійти до філософії дегенерата. Дегенерат в такому розумінні буде вже не чимось образливим, а символом сліпого фанатизму, який може дійти до узької односторонності екстази. І таке трактування явищ революції є й неправдиве й несправедливе. Фанатизм революціонера — це не вираз психічної узькості екстатика, не параліч всіх психічних центрів на користь одного, а скерування могутніх, різноманітних, багатих психічних сил до одної мети.

Оповідання «Я» є величезна психічна помилка, не казати вже про його велику суспільну шкідливість; воно все побудоване на протиріччі між зовнішньою рішучістю й прецизією в діяннях і нечуванним внутрішнім розладдям і хаотичністю. Така диспропорція в житті неможлива; можлива вона тільки в перспективі романтичного культу своєї психіки, як чогось самовистарчального, закохання в собі, що веде до байдужности до всього зовнішнього, до того *невинного цинізму*, про який говорить Ніцше. І дійсно багато місць «Я» нагадує мотив «блідого убивці» німецького автора — декадента.

Ми вже говорили, що «європеїзм» Хвильового має своє джерело в переконанні про байдужість зусиль одиниць і клас для процесу історії, який не творять люди, а який твориться стихійно, пронизуючи людей, як якась чужа, природна сила; *homo biologicus* а не *homo oeconomicus* — прапор Хвильового. Коли байдуже, куди керується, куди тече класова чи групова воля, коли вони є тільки *епіфеноменом над явищем природи*, тоді література втрачає свій виховавчий характер, стає тільки малюванням цікавих і

незвичайних психічних станів. Тоді навіть «реалістичні», навіть «натуралістичні» малюнки будуть тонути в воздушних гірляндах романтики, вічно шибуючої в далекі небосхили, химерної й закоханої в казкових багатствах людського «Я», що є багатствами резигнації, а не охоти нести відповідальність за події суворої дійсності. Цей стан внутрішньої деморалізації може дати великі поетичні ефекти, іскритись тисячами кольорів, але нарешті мусить довести до почуття зубожіння й до певної монотонії, як її виразу. Оба моменти ми знаходимо в творчості Хвильового.

Як творець «натуралістичного» (не в сенсі літературного напрямку), «антикультурного» (не в образливому значенні цього слова) складу — він зовсім не розуміє «суті» сучасного міста, дійсної його поезії. Місто — для нього не центр праці, а претекст для романтичних мрій. В цьому виявляється культурна невиробленість широких шарів української інтелігенції, яка дійсно живе «селом», хоч би вона проповідь «міста», «урбанізму» зробила завданням свого життя. Це явище має свої історичні причини, яких ми тут не думаємо торкатися.

Послухайте, наприклад, які настрої будить у Хвильового місто: «Я безумно люблю город. Я люблю виходити ввечорі із своєї кімнати, іти на шумні бульвари, випивати шум, нюхати запах бензолу й тоді йти на закинуті квартали, щоб побачити японські ліхтарики — так, здається — в трикутниках цифр: будинок, на розі, No.: горить. Я люблю, коли далеко на дальніх міських левадах рипить трамвай: щось неможливе нагадує цей рип, щоб постали переді мною теплі образи, як хрустальні дороги, як прозоро-фантастичні леденці (коники), що я їх уже ніколи, ніколи не побачу на базарі. Тоді я люблю Іспанію, тому що вона далеко, тому, що я фантаст, тому, що я пізнаю й кохаю город не так, як інші, тому, що город — це Сервантес Сааведра-Мігуель...» Любов міста — це для Хвильового втеча від міста; закинуті квартали — це не фабричні передмістя, а граючі ряди ліхтариків; місто — привід для фантазії й літературних стилізацій. Бурхливе міське життя паралізує в ньому всі чинні душевні елементи й викликає потік безвольних, незв'язних асоціацій.

Де ж тут «Європа»? Хвильовий залюбки малює моменти, де «місто» переходить у «село», де рипить трамвай на нерівній, неутрамбованій дорозі, де трамвайна зупинка глухне — тоне в степу, де несвідомі сили без краю б'ють і натискають на ясні заграви волі, пляну, зусилля. Я розумію фантастику міста: я розумію мрійливість деяких романтиків перших десятиліть 19 століття, у яких широкі контури фабрик, майстерень з клубами диму, нове життя, що вдиралося в місто, будило візії якихось фантастичних упирів. Але там мрія була продовженням життя, тут життя загортається в легкий, прозорий серпанок мрій. Коли там була романтика, то тут маємо діло з романтичною стилізацією.

Ми говорили вже раніше про момент монотонії, як наслідок втоми після романтичного буяння в небосхилах фантазії. Він виражається в двох формах: у монотонії сюжетів, які чимраз частіше торкаються т. зв. всефедеративного міщанства й являються по суті діла перелицьованою й перекроєною на новий лад *чеховщиною*, і нарешті в монотонії описування природи. Тут зараз треба додати, що ця вся природа є тільки транспозиція власних переживань автора. Вся ця природа також змеханізована й простилізована під «залізну» простоту, надуману, роблену й тому не смачну. Такі фрази, як «гримало сонце», що хочуть бути виразом якогось енергетизму, є на ділі виразом сухости, внутрішнього омертвіння. В деяких місцях простота стає чистою абстракцією й схемою. Вона охолоджує читача навіть там, де по замислах автора вона повинна збудити теплі почуття («... а десь дзвеніли червоні дзвони зорі...»)

Але є у Хвильового й інша природа, природа — туга, природа, яка золотим усміхом має заколисати поранене серце, природа-відпочинок після внутрішніх незгод, мук, вагань, труднощів, яких розв'язати автор не в силі. Він бачить її очима дитини, очима конгеніальної симпатії, і тут він дійсно підіймається на верховини творчости. Але й ця природа є тільки форма втечі автора від завдань, які він собі поставив. Власне, там, де Хвильовий є найбільше творцем, відслонюються і його слабості, невміння цільно оволодіти всім складним процесом сучасности, невміння

створити синтезу, яка була б для нього точкою опертя в творенні дійсно нових естетичних потенцій.

В одному із попередніх місць я назвав Хвильового письменником безформности. Я думаю, що це означення найлучче визначає його творчість, в тому виді, як вона стоїть перед нами досі. В його творчій істоті гудуть різноманітні, часом розбіжні сили, як дикий вихор, ваблять до себе, кермують ним, хоч він повинен би був стати їхнім керманичем. Коли стати на класову точку зору, то це сили — як ми старалися доказати — переважно *буржуазного* характеру, з сильною перевагою мотивів *упадництва*. Це не значить, що Хвильовий є виразником ідеології нової буржуазії, що народжується в порах нашої складної економіки. Він є виразом зневіри, що нам вдасться, з нашими матеріальними й, передусім, людськими силами, здійснити соціалістичний ідеал. І тому тільки *посередньо*, проти своєї волі, об'єктивно він творить на користь ворожих нам сил.

Останні роки доказали велику творчу конструктивну здібність нашого пролетаріату. Недавно ми перейшли вже великий період реконструкції, будівництва нашого господарства на нових широких основах. Волховстрой, будова Дніпрельстану — це дороговкази великого походу наперед. Усюди бринять нові потенції, шумить дійсно нове життя. Його треба тільки хотіти бачити...

І це нове життя побачить, нарешті, небуденний талант Хвильового.

Володимир Юринець

«Червоний шлях», ч. 1, 1927

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ¹

Ecrire la vie d'un homme, ce n'est pas narrer ses faits et gestes, mais inventer son ame.

Написати життя людини, це не значить оповісти його факти і вчинки, лише віднайти її душу.

Joseph Delteil, «La Fayette».

Як би не розв'язувати «загадки Хвильового» й його наглої смерти, розв'язка буде проста. Загадка смерти в цім випадку була й загадкою життя. Хоч би він навіть сам натиснув курок револьвера, зброю вложила йому до рук та сама «велетенська, фатальна» сила — як він її звав — яка нищила його за життя, яка забила Чупринку і Міхновського, звела в ранню могилу Шевченка і П. Грабовського, зробила божевільним Гоголя, поминаючи масу інших «незнаних вояків» пера: — Москва.

Не більшовизм яко такий, а Москва. Ота «психологічна Москва», перед якою покійний шукав рятунку в «психологічній Європі». Колись в полеміці зі мною, писав Хвильовий, що «коли треба буде», «ми знайдемо місце» таким добродіям «в штабі Духоніна». Я відповів, що «не сі перспективи, що отвираються в Совдепі для різномудців, найстрашніші. Найстрашніша та моральна смерть, яка жде там кожного, кому переконання або почуття самоповаги не дозволяє присягати на кожну букву ленінського Корану».²

Не думав я тоді, що хутко матиму таку трагічну ілюстрацію того твердження; що між фізичною і моральною смертю — Хвильовий вибере першу, як менш страшну...

¹ Передрук з ЛНВ, річник I, 1933, стор. 591-604.

² ЛНВ, кн. IV, 1926.

Так зрозуміла, смерть Хвильового переростає рамки трагедії одиниці, хоч би й як видатної, переростає рамки літературних суперечок, чи українсько-більшовицьких позовів. Цю трагедію треба умістити в ширші рамки далеко грізніших конфлітів, які назрівають не тільки на Україні.

Насамперед загадка Хвильового була та сама, яку даремно силкувалися розв'язати цілий ряд його попередників і сучасників. Два компоненти склалися на наше літературне «відродження» — соціальне визволення плебса (Марко Вовчок — як репрезентативна постать) і романтика народу, що нагло захотів «кайдани порвати», романтика стихійна, як сили природи, абсурдальна, що захлиснувалася в насолоді нагло відчуті молоді сили (Шевченко, Леся Українка, почасти Гоголь). Оті два первні — з'єдналися у Хвильового. Його драма була в тім, що його романтика не відважилася — наперекір засвоєній догмі — знайти для себе своєї матеріальної підстави, а культ плебса — мав уже готову «романтичну» клішу (made in Moscow), якої знову не міг прийняти поет.

Ось його романтичне «вірую», з яким виступив у передмові до «Етюдів»:

«Я, знаєте, належу до того художнього напрямку, який сьогодні не в моді (вміти бути не в моді — в тім ціла натура Хвильового, натура борця, що прокладає власні стежки — Д.Д.). Я, пробачте за вольтер'янство — я... романтик! Саме відци й іде розхристаність і зворушливе шукання самого себе... Я до безумства люблю н е б о, т р а в у, з о р і, задумливі в е ч о р и, ніжні осінні р а н к и, коли десь летять огняннопері вальдшнепи... все те чим так пахне сумновеселий край нашого строкатого життя. Я до безумства люблю н і ж н и х ж е н щ и н з добрими, розумними очима, і я страшенно шкодую, що мені не судилося народитись таким шикарним, як л е о п а р д. Іще люблю я до безумства наші українські с т е п и, де промчалась синя б у р я громадянської баталії, люблю вишневі садки («садок вишневий коло хати») і знаю, як пахнуть майбутні городи нашої миргородської країни. Я вірю в

«загірну комуну» і вірю так божевільно, що можна вмерти. Я — мрійник і з висоти свого незрівнянного нахабства плюю на слинявий «скепсис» нашого віку. Ну, і так далі... Словом, хай живе життя! Хай живе безсмертне слово!»³

В цій романтиці — був зародок всіх пізніших конфліктів. Бо була вона в такому самому розбраті з існуючою нудною дійсністю на Україні, як з дійсністю 3-ої республіки романтика другого трагічного оптиміста — Гі де Мопасана, який теж скінчив тяжкою смертю і який лишив нам «кредо», подібне до «вірую» Хвильового:

«Моє звіряче тіло п'яніє від всіх насолод життя. Я люблю небо, як птах ліси, як гасаючий вовк скелі, як сарна глибоку траву... Як вони — кохаю я землю. Я люблю звірячим та глибоким коханням... все, що живе... все: дні, ночі, річки, моря, хуртовини, ...ранішні зорі, погляд та тіло жінок... Радощі, що охоплюють мене, коли... я віддаюсь брутальним силам світу».⁴

Коли зірвалися, мов скажені з ланцюга, оті «брутальні сили світу», коли вибухла світова війна, а потім революція проти царату, Хвильовий мав 23 роки. Що дивного, що його душею заволоділа романтика комунізму? Правда, він міг — як многі — опинитися й з другого боку барикади, там, де нова козаччина уклала воєнним шиком вози, щоб мушкетами стрінуги Месію зі Сходу. Там було багато таких самих «мрійників», як Хвильовий. Але — на жаль — був там і «скепсис», на який він хотів «плювати»; а — головне — тої «божевільної віри» — якої прагнув — спочатку таки було більше у сторонників північного Месії... («Ми ж «не фанатики!»). А зрештою, чи «традиції» слов'я-

³ М. Хвильовий «Етюди», т. I, 2 вид., ДВУ, 1929.

⁴ Guy de Maupassant "Sur l'eau".

нофільства (кирило-методіївців), спільної віри — «греко-восточної», як і «восточного» царя, а пізніше — восточного Риму, — до якого горнулися всі слов'яни і всі (тілом і душею) р а б и, не тягли його в тому напрямку? Стати новим Лютером проти московського Риму — на те Хвильовий не мав сили, а може думав, як Куліш, що його народ, хоч таїв у собі безмежну силу, але «був bellua, був звір без голови». «І потягло то все до Клязьми та Москви... Потягнув і Микола Хвильовий.

Те, що сунуло з Півночі, то (для нього) «grimіла, народжувалася молода епоха... Бігли вітри зі Сходу — сторожкі й тривожні. І тоді в аулах моєї голубої Савої стояв гул... Grimіла повинь і бігли мутні води у невідому даль».⁵ За каламутними водами, що неслися у невідому даль, ввижалися йому обрії «загірної комуни», як Гоголеві — щось величне на шляху, яким гонила російська Тройка.

Та так самісінько, як на автора «Мертвих душ», напав на нього сумнів, на нього, що більш як хто, прагнув віри. Як для Гоголя — «холодом» і «метелицею» віяло з далекої півночі на полудневого романтика. Він приймав чужого Месію, але щоб той не потолочив його «вишневих садків» — коло хати, не коло колективістичної кошари. Він мріяв про «слобожанські полки», про «шведські могили», «кармазинові дзвони» і «степи»; він хотів революцію органічно випровадити з романтики своєї землі, не розумів її як відірвану схему. Комуністичну Україну уявляв собі як «архіпелаг о с е л ь». До української «контрреволюції» звертався з воєнним маніфестом, що «ми є ви, лиш з іншим змістом», але все таки — «ви», діти одного «контрреволюційного» чи «комуністичного», але о с і л о г о народу... Москва цю формулу відкинула, бо осілість — це ідеал «буржуазії». І так у нім зродився сумнів.

Романтика Хвильового, як і взагалі українська, могла ширяти високо, але виходила таки не з неба, а з грішної землі, овіяна її чаром, любов'ю до неї, надихана глибоким п а т р і о т и з м о м, все одно в яку барву закрашена. Як у французів — Ф. Р. Шатобріяна, Ф. Бареса,

⁵ «Слово», передрук в ЛНВ, ч. II, 1925.

у Беранже — їх патріотизм міцно зв'язаний з природою «солодкої Франції», як у Бареса з курганами його Льотрінгії («інстинктом землі»), як у Кіплінга, якого цілий патос є пересякнутий солоним запахом океана, — так в українців все щире й велике — впливало з міцного зв'язку з природою їх країни. Чи то в Гоголя, чи то в автора «Марка Проклятого», чи в Рильського з його «Чумаками» — над усіма думками панував степ, як море над думками англійців — тих півпіратів, півбудівничих імперії. Панував і над думками Хвильового той самий степ, його «голуба Савоя», її «аули», ціла романтика степу, так несправедливо і так глупо охрещена ім'ям бандитизму червоними і чорними Хлестаковими інтернаціоналізму.

З географії впливала геополітика; минуле, сучасне й майбутнє своєї країни лучив степовик в одну синтезу — в синтезу вояка, але й хлібороба водночас. Що Хвильовий до того хлібороба причепив етикетку червону, це справу не дуже зміняло. І якраз — цього ідеалу осілої раси, не знала наступниця імперії Чингіз-Хана, — Москва. Психіка північних месіянців — була психікою кочовника, номада. З нічим, а тим менше з землею — не зв'язана, і патріотизму землі не розуміюча. «Голуба Савоя», «садок вишневий»? — що це все було для кіннотника «с раскосими і жадними глазами»? Пожаданий предмет здобичі, не культивациі. Його смак був інший. Чингіз-Хан повчав своїх отаманів: «Ні, насолода і щастя людини є в тім, щоб згнобити ворохобного ворога, вирвати його з корінням, гонити переможеного поперед себе, відняти в нього те, чим він володіє, бачити в сльозах очі тих, хто дорогий йому..., стискати в обіймах їх доньок і жінок». ⁶ «Вирвати з корінням»... Чи ж це й не була практика Москви? Чи це не був отой «вивод»? — «Вивод» - звичайно примінюваний Московою в завойованих нею землях, коли «виводили відтіля найбільш видатних і небезпечних в середину московської області, випробований спосіб державної асиміляції, яка з корінням нищила місцевий сепаратизм». ⁷ Отой «вивод», оті традиції

⁶ Д-р Еренжен Хара-Даван «Чингіз-Хан», Београд, 1929, ст. 128

⁷ С. Платонов «Борис Годунов».

страшної старовини віджили на більшовицькій Україні, їх бачив Хвильовий: «виврвати з корінням», «відняти те, чим володів» — ось був ідеал щастя номада, такий далекий від ідеалу того, хто сидів на землі. «Бачити в сльозах очі тих, хто дорогий йому»... Тому, хоч і бачив Хвильовий в очах матері «дві хрустальні росинки», але — обряд приступлення до нової номадської віри виконав, і — матір свою (хоч тільки в повісті) розстріляв («Я — романтика»).⁸ Бо була це — «єдина дорога до загірних озер невідомої прекрасної комуні».

Любов до степів і землі... Що знав про це татарин, який вчора гасав в монгольських пісках, нині під пекучим сонцем Туркестану, а завтра помчить проти Русичів, на їх поля? Якого підсоння і якої країни може він бути патріотом? Вони всі йому далекі або близькі, як тому Блокові в «Скитах», які люблять всі країни і народи, щоб з надмірної любови задушити їх у своїх «тяжолых, медних» лапах... «Росія — повстала з мішанини народів, що довго були войовниками й кочовниками, і не зовсім ще забули таборове життя». Столиця Росії — це «не була столиця народу, а штаб армії». Країни не було, був володар, «одне слово того володаря в и к о р і н ю є людину мов якесь дерево, вириває з рідного краю і кидає на край світу».⁹ Як ці номади могли допустити любов до того краю, до «архіпелагу осель», коли вона утрудняла оте «викорінення»?

Кочовник знає одне лиш прив'язання — не до землі, лише до свого володаря, до його організації. Коли він хоче зібрати в уяві в одно свій улус, в його думці встає лиш хан і той апарат, яким він тримає в руці підбиті народи. Його лиш він любить, та ще — «поезію» руїни і гвалту, лет в нові простори... Це ж хани замість спільного патріотизму, накинули на підбиті народи величезну сітку «ям» (поштових станцій) від Києва до Каракорума, з залагами й з «ямщиками», з «колокольчиками» (дзвіночками), з їх безумним летом. Ось що в'язало до купи татарський

⁸ Передрук у ЛНВ, ч. 7-8, 1926.

⁹ Marquis de Custine "Russland im J. 1839".

улус, не спільна мова, не культура, не природа, не земля, не садки. «Яма» — «ямщик» — це символи імперії Чингіз-Хана, Миколи 1-го (з «фельд'єгерями») і Сталіна («партійні мандати» і «командіровки»). Не дурно ще Гоголеві ввижалися — як символ Росії — безмежні простори і «завіяні метелицею поштової станції», не дурно Росія в його уяві «розліталася» як щось жодною ідеєю не зв'язане так, що її не можна було «зібрати в одну цілість»; що — як спомин «лишалися в голові тільки станції та шинки» — оті накинуті згори аркани, які в'язали всі улуси хана в одну цілість, коли не було зв'язків внутрішніх — мови й патріотизму;¹⁰ не дурно символом Росії була для нього «Тройка».

Чи не був продовженням цієї «тройки», цих перегонів, отой цілий комунізм? Отой самий «колокольчик» — «Однозвучно звеніт калакольчик і дорога пилітся слегда», «Гайда, тройка», «Ямщик ліхой», ціле оте — від татарських часів культивоване в літературі російській і в політиці упоєння циганською поезією, з носталгією просторів, з «ухарством» диких монгольських рейдів, щоб там, де ступить нога кочовника — не росла трава?

І коли ви читаєте напр. опис дійсно татарського рейду на сучасну нам Україну такого Бражньогова, то навіть не національна ненависть прозирає звідти до тих «вишневих садків» господарного гречкосія (так дорогих Хвильовому), а просто злоба розбишаки-кочовника до продуцента, яким він сам ніколи не потрапить бути.

Злоба північного варвара до сліпучого сонця і плодючої землі Богом благословенної країни, якої єдине в його очах призначення — стати здобиччю номада, хвилимовим пристанком для дальшого чвалу («Україна — пляцдарм сивої революції»).

Чи ж не бринить цей мотив у російській поезії і письменстві, у Пушкіна («богатство» і «необозриміє поля» Кочубея), у Ол. Толстого («край, где всьо абільем дишет» — і де багато можна заграбувати), в Успенського і в інших?

¹⁰ М. Гоголь «*Выбранные места из переписки с друзьями*». Изд. «Нивы», пол. собр. соч., т. VII.

«Туда, туда несусь я всей душой» — на Україну неслися Толстії, Горькі, а перед ними «байстрюки Єкатерини», що на ній «сараною сіли», а за ними — Муравйови, Скрипники. А партія, на яку молився Хвильовий — «потихеньку та полегеньку перетворювалася на звичайного собі «собірателя землі руської» («Вальдшнепи») — і не руської... Як тут було не зродитися сумнівам?

Ці «собірателі» — перекреслили його природу, його традиції, його романтику, перекреслили його поняття про життя, світ, жінку. Її він собі уявляв не так як наслідники Чингіз-Хана: «стискати в обіймах доньок і жінок» ворогів... Хто читав Гоголя, той знає, що на це дозволяв кодекс звичаїв українського підсоння, але — не гвалтом проти волі. Хвильовий любить (як пише) «ніжних женщин», — не «девіц-кавалеристів» і «батольйонерок», не «вампів». Коли ці останні задовго гасали йому на спині, філософ Хома, досить нечемно скидав їх у траву. Північного садизму не визнавав Хвильовий ні в політиці, ні в любові, але й не знижуючи еротики до полового апетиту, до «склянки води». Не зносив «парикмахерської пошлости» у ставленні до жінки.

Коли його ідеал є Горпина, він її зве Б'янкою, «бо це прізвище романтичне» («Сентиментальна історія»), як Гамсун, що зве свою любов видуманим ім'ям Ілялі («Голод»). Б'янка або Марія, та «радісна Марія» (в «Слові»), яка «кладає на моє чоло свої духмяні кучеряшки», яка «пахне як юність, як безмежні дороги у прекрасний, невідомий край», яка проганяє йому думки «про осінь». Він не зносив ні північної розпаношености, ні аскези.

Цієї аскези жадала від нього північ — і в письменстві, і в приватному житті, і в політиці. Як для отця Матвея — злого духа Гоголя — все живе в авторі «Вечорів» — було від чорта, було «поганською красою», було чортівськими розкошами, тим, чого треба було виректися, коли хто хотів іти за московським Христом, — так і для більшовицьких Матюх — ціла різнообіжність таланту Хвильового, цілий його розмах — було щось від «буржуазного» люципера, чого треба виректися, щоб іти за червоним Месією. Але де міг в собі знайти аскезу той, хто виріс під полуд-

невою спекою своєї гарячокрової й дитинної країни? За-чорне було там небо і заяскраві зорі, яких не знала ту-манна Гіперборея. Під його підсонням могли родитися не протопопи Авакуми, а Магомети, фанатики, але на свій спосіб.

«Московська сила, фатальна, жорстока» — ставляла свої домагання. Бути вічно на коні, дивитися на сльози своїх близьких, помагати наїзникам забирати те, що їм не належало; задушити в собі все, що допомагало його землі ставляти опір номадові — кріпкість зв'язків національних (патріотизм, прив'язування до свого, любов до землі), чи родинних (мати, Марія), всі органічні зв'язки старого традиціями й культурою народу, не допустити до жодної своєї синтези. Синтеза була лиш одна — послух, послух доктрині, яка — ще не знати — чи була доктриною «загірної комуни», чи — Івана Каліти...

Так зачався у нього перелом, який переходив свого часу й Куліш, коли кидав свої кепсько віршовані, але блискучі змістом памфлети в лице «обманщиці» Москві; перелом, який переходив Гоголь, коли питався в листах до приятеля — «кому і чому ми жертвуємо усім»? Він перейшов до сатири на новий «центр всесоюзного мішанства» (філістерства) — на витворений тим центром — побут, духовну творчість, ідеали. Став опозиціоністом, бо люди його типу «не можуть бути не опозиціоністами. Бо дії вони приймали крізь призму свого романтичного уявлення про світ» («Вальдшнепи»).

Цілий новий побут з'явився йому зненацька як одна безнадійна — «пошлость», він задихався в «сірій, нудній і роздериротазівотній каззонщині» новодекретованого раю. Його ентузіястично-одностороннє «Я» — розколослося. А червоним прокураторам відповідав: «Коли ти революціонер, ти не раз розкоlesh своє «Я». Коли ж ти обиватель (філістер) і с л у ж и ш... у якомусь департаменті, то хоч ти об'єктивно й маєш тенденцію бути царем природи, але суб'єктивно — ти гоголівський герой. Справа тільки в тому: чи бути тобі Акакієм Акакійовичем чи Держимордою. Тут маєш вибір!»¹¹ Така була ділема серед того «нового» по-

¹¹ А. Лейтес і М. Яшек «Десять років української літератури», т. 2. Харків, ДВУ, 1930, стор. 211.

бути — бути катом — або катованим. Для ідейного, не вимушеного ентузіазму, яким горів 24-літній Хвильовий — не лишилося місця. Заяскраво вставав йому нерозгаданий конфлікт перед очима — міжклясовий чи міжнаціональний? Бо коли Росія лишилася — як і сто літ тому — країною Акакійовичів і Держиморд, — то чи ж не є клясовий первень підрядний супроти первня національного? А коли так, то «кому і чому» жертвував він, борючись нібито в ім'я клясової засади всіх трудівників, а в суті речі в ім'я наступників Іванів і Василів та інших «собірателів» чужих земель?

Тоді не лише «червоний побут», а й партія стала перед ним в іншій світлі. «І рвати з нею не можна, — але і не рвати не можна. Він бачив, що «з розмаху (революційного) нічого не вийшло»: станув «на ідіотичнім роздоріжжі» («Вальдшнепи»), «ішов у нікуди, без мислі, з тупою пустою, з важкою вагою на своїх згорблених плечах» («Я — романтика»). Тимчасовим виходом з цього «нікуди» — як і для Гоголя — стала для нього сатира на новий побут, сатира на партійних Держиморд, сатира — злобна як Щедринівська і глибока — на всіх тих «сукиних синів», які «з'їли революцію», які видерли йому його ідеал з рук, сплюгавили його, і, заболочений, кинули під ноги банді експлуататорів звабливої ідеї.

Він відкидав і політичні, і соціальні («новий побут») скрижалі «всесоюзного міщанства» — в ім'я повноти людського «Я», як він це зформулював у своїм романтичній маніфесті. Так само в ім'я цієї самої індивідуальності — зачав він офензиву проти капра лі з а ц і ї л і т е р а т у р и. Знову в тій капралізації не було нічого для Росії нового. Партія — здійснювала лише заповіт покійного полковника Скалозуба (з «Горе от ума»), який хотів усім письменникам — дати «фельдфебеля в Вольтери», зформувати з них батальйони, щоб марширували де прикажуть. Отже і тут, як в області політично-соціальної і побутової, так і духовній творчості, підкреслював Хвильовий момент індивідуальний — проти закону більшості і числа.

Ось як — під диктат з «центру» — зформулював зав-

дання радянської літератури противник Хвильового, провідник «просвітництва» С. Пилипенко: в літературі гаслом має бути — «масовізм». Що значить «масовізм»? Це значить, що «наші твори повинні бути масові, розраховані на широкі маси читачів, робітників і селян. Мають бути прості без упростітельства, художні без жодних цяцьковань, писатися простою мовою без вульгаризації й примітивізації». Література — це «процес, де беруть участь цілі маси літературних сил від найвищих своєю кваліфікацією... до найнижчих, до художньої продукції робселькорів, учасників стінних газет і рукописних журналів. Вся ця літературна маса являється могутнім культурним чинником». ¹² Писати «просто» і доступно для неписьменної маси і — водночас — по-мистецьки! Дати архитвір для «найнижчих», але — без примітивізації! — на цю геніяльну думку могли впасти лише ученики Л. Толстого (і деякі галицькі критики). Це ж Л. Толстого думки, що «більшість завше розуміла... те, що й ми уважаємо найвищим мистецтвом, як казку і народну пісню». Це ж яснополяньського мудреця думка, що «пісня баб (сільських) була правдивим мистецтвом», а «соната Бетговена була лиш невдалою спробою мистецтва»; що форма мистецтва «повинна бути така, яка була б доступна всім людям... простотою виразу». ¹³

Борючись за свободу індивідуальності і максимум її творчої могутності — Хвильовий знову на своїм шляху стрінув того самого ворога: Москву з її «більшістю», всенівелюючу отару, як засаду не лише політичного, але й духовного життя, засаду, підтримувану на чужий приказ рідними Акакіями і Пилипенками. Вони хотіли продукувати письменників серіями, як трактори. «Письменники протестують проти права, яке собі застерігає революція, розпоряджати їх творчою снагою? Вони гадають, що письменство це справа приватна! Отже ні, воно завше було клясовою справою, колективною... Дурні або неуки є ті, що не розуміють того». ¹⁴ З капралями від літератури стрінувся недавно один письменник Заходу, і вони вирвали

¹² «Плужанин», ч. 4-5, 1926.

¹³ Л. Толстой «Что такое искусство».

¹⁴ «Известия», 13. VI. 1931, ст. М. Горького.

в нього такі слова: «Я людина Західньої Європи. Я гордий на свою індивідуальність і гордий на свій інтелект... Для мене російське обожання маси як єдиного матеріалу для мистецької творчості є атавістична балаканина, витвір пересічності, яка з заздрости до генія, кидається на лоно голоти».¹⁵ З таким самим запалом проти «масовізму» виступив і Хвильовий. Коли йому закинули, що описує виїмкових героїв і виїмкові переживання, він цинічно відповів: «А що ж оспівувати? Всяку сволоч... тільки тому, що вона зветься комуністами?» («Синій листопад») (Як побачимо, цього йому — завше дріб'язково мстива — «сволоч» не подарувала). Він був проти того, щоб будувати літературне відродження країни «на аморфній масі», на «безграмотних», на «графоманах», рівнятися на некультурну масу. Черговим завданням є створити «ударну ідеологічну групу». Його «ставка — на якість», не на кількість. Бо «кожна кляса, в тому числі пролетарська, творить своє мистецтво через свою більш менш талановиту молодь і ніяк не всім загалом».¹⁶

А взорів — шукати у великій літературі окциденту. На неї «взяти курс», і «у всякім разі не на московську. Це рішуче і без всяких застережень. Від російської літератури... українська література мусить якомога швидше тікати». Бо російська література віками зморою тяжила над нашою психікою, привчаючи її «до рабського наслідування». Але коли «ми беремо курс на західноєвропейське письменство, то не з метою припрягати своє мистецтво до якогось нового заднього воза, а з метою освіжити його від задушливої атмосфери назадняцтва», щоб навчитися «горіти надзвичайним світлом».¹⁷ На ці мрії — червоний «департамент літературних дел» відповів недвозначним ветом, і приказом — повернутися на «масовізм»... — спримітивізуватися й спростачитися.

«Масовізм», який душив його мільйонноголовою зморою однакових Акакієвичів — в новім побуті, — а в політиці — десятками тисячів нових «собрателів» чужої землі;

¹⁵ L. O'Flaherty «*Lügen über Russland*», Berlin, стор. 220 і 225.

¹⁶ М. Хвильовий «*Думки проти течії*». «*Апологети писаризму*».

¹⁷ М. Хвильовий, там же.

який густою пеленою трійливих газів лягав на його «голубу Савоюю»; який вкладав йому в руки револьвер, щоб убити свою матір, щоб засіяти пожовклим листям його «вишневих садків» — його «безмежні дороги у прекрасний невідомий край», — цей самий «масовізм» поклав свою тяжку лапу на найцінніше в людині, на що є гордий кожний європеєць — на його творчу індивідуальність і творчий інтелект. Як міг він не збунтуватися проти того? Як міг він не пригадати затуманілим землякам своїм, що на вершини людської творчості, куди ведуть круті й небезпечні стежки, не йдеться роями і сотнями, лише одинцем, не демократично, лише аристократично? Як він міг не пригадати рідним «масовикам», що культурною стає нація не масовою муштрою, а добором, культивуванням сильніших і здібніших?

В наївній (такій малоросійській!) вірі в гасла інтернаціоналізму, прагнучи внести до прийнятої віри — деякі свої, «місцеві» звичаї. Але Москва жартів не знала — питання сугубої чи трегубої алілуї — було грізним питанням життя і смерті. І — збентежений — питався він себе: «Невже я зайвий чоловік тому, що люблю безумно Україну»? Подібно, як А. Лісовий — «Хіба, щоб жилось краще, нам, селам треба вмерти»? Вони готові були до кривавих жертв на вівтарі революції, але чи ж думали, що — для задокументування льюальності — мусять насамперед запахати ніж у груди власної країни, або — як казав Антоненко-Давидович — «стріляти в позавчорашнього самого себе»?

Такі питання привели Хвильового — спершу до не дуже рішучого — розриву з червоним Ісламом. Він став в опозицію до червоного побуту (з Держимордами), до червоного Олімпу (з «собірателями земель»), до червоної духовної творчості (з «масовізмом» і з «Скалозубами»). Але це було лиш — «проти». В чім було його — «за»?

Було і «за» — баламутне, але пересякнуте непохитною волею виявитися назверх. Це був «азійський ренесанс» — «епоха європейського відродження плюс незрівняне бадьоре й радісне греко-римське мистецтво». Це був ренесанс — під впливом комунізму — азійських народів і — України в першу чергу. Бо «лише пролетаріят утворить і відповідні

умови до відродження молодих націй»». Вже оце підкреслене гасло звучало некомуністично. А ще менше — висновок з нього — «де русифікація пролетаріату» на Україні, що відразу надавало антимосковське вістря його позитивній програмі. Пролетаріат — це місто. Він любив місто, але — не чуже. На Україні — «місто — велике, але не величне, забуло своє слобожанське народження» («Редактор Карк»), відірвалося від свого ґрунту, до якого мусить повернути, щоб взяти провід нації, яка рветься до нового життя, бо в селянській клясі («просвітянщина») — зневірився. «Я... кохаю город не так, як інші, тому що город — це Сервантес Сааведра-Мігуель де, тому що в битві при Лепанто, тому що в полон до алжирських піратів» («Слово») — тому, що розуміє місто не як його колеги — як твір сатани, від якого тікати треба, тому що лише в місті родяться Сервантеси і інші генії духа; лиш воно є осередком політичної могутности («Лепанто») і великих світоісторичних починів (Африка і взагалі заморські колонії Європи). Здобути це місто для нації, а тоді, під проводом нової (міської) кляси: поперше — «ошарашити» «по башке» російського міщанина; подруге — українізація «в результаті непереможної волі 30-мільйонової нації», щоб (пролетаріат чи нація?) могли «виконати свою історичну місію», щоб зачати «горіти надзвичайним світлом»; потрете — «коли цього не розуміє російський міщанин (цебто партія, бож більшовицька Москва, — «центр всесоюзного міщанства» — Д. Д.), то наше бойове завдання... допомогти йому», його «нарешті переконати... що все одно йому прийдеться передати «бразди правління» у більш певні руки, що «все одно він скоро... примушений буде капітулювати».¹⁸

То вже було трохи виразніше. В тім бриніли нотки не інтернаціональної, лише — національної революції, «відродження молодих націй». Це був бунт. Він і тепер за «червоне», але «під червоним ми розуміємо ніщо інше, як символ боротьби». Романтик застерігається, що в альгебричну формулу «боротьби», він вложить с в і й

¹⁸ М. Хвильовий «Апологети писаризму».

конкретний зміст, не той, «дозволений цензурою»: «у свій час національні війни були революційним, червоним з'явищем в історії»¹⁹ — та й тепер є в Азії, алеж «ми» переходимо «азіатський ренесанс, отже... На питання, чи це є месіянство, відповідає гордо, що так. Правда, не месіянство «гопаківсько-шароварницької неньки», але й не «дерев'яної калузької матушки». Його «майбутній Аттила» «повісить на гілляці» не лише Мазепу, але — й Петра («Санаторійна зона»). Йому ще ввижаються «дикі замріяні степи, де гасає тривога і невідомість», йому вчувається «далекий тупіт фантастичних коней» («Заулок»).²⁰ Про яку революцію мріє цей фантаст? Про пролетарську? — Алеж її вже «з'їли сукини сини». Алеж він хоче «ошарашити по башке» радянського міщанина! Про жовто-блакитну? Він застерігається проти цього, але — є різні жовто-блакитні, є оті «шараварники» («просвітяне»), але є й ті «справжні версальці», як ті черниці, що їх вів на розстріл («Я — романтика») його alter ego, з яких «жодна не промовила жодного слова», які «були щирі фанатички»... Хто знає, що думає людина з «розколотим «Я», людина, подібна до його «фантастичної країни, що в розльоті... раптом зупинилася над безумною кручею й задумалась»?

Неясне месіянство — азіатсько-європейське, персько-грецьке, союз з «центром всесоюзного міщанства» — і боротьба з ним, пролетаріят — а водночас «відродження молоді на цій», «по башке» тим, з ким ідеться в однім ряді, — все це було поплутане й неясне. Але все ж була в тім нова відповідь на старі питання — х т о (зукраїнізований пролетаріят) і щ о (власне месіянство). На питання — я к, теж знаходимо відповідь, радикальнішу, сміливішу і безмежно ширшу від тих відповідей, які намагалися дати «просвітяне», з якими боровся. Ця відповідь була в однім слові — Е в р о п а.

Хвильовий від часу, як зачав писати, зраджував потяг до тої вимріяної й далекої Європи, до Іспанії, яка була його «весняною думкою». Чому якраз Іспанія? Чи не тому,

¹⁹ «Думки проти течії».

²⁰ Передруковано у ЛНВ, ч. XII, 1925.

що рідне бачив у ній, з її такими Сірковатими Дон-Кіхотами і такими Диканськими Санчо-Панчо? Чи може любив у ній ту свійську, — не московську — «фанатичну віру», яку мав у собі? А може в ній бачив другу Україну, яка (за Наполеона) — не так як його Україна — зуміла дати відсіч Півночі? Чи ж не тої самої сили гострої, сильної й барвистої, в противенство до нудної, хоч і велетенської, огидної йому сили Москви, — не шукав Гоголь в італійській Кампанії, в другій своїй вітчизні? Еспанія — найбільша світська, й Італія — найбільша духовна потуги середньовіччя — якраз вони, мов магнет, притягали обидві оті українські «розколоти» душі: одну, що їй мерехтіли «в борах тіні середньовічних лицарів» («Слово») — залізних постатей, не знаючих ваги, і другу — що мріяла про «залізну силу ентузіязму» тих самих віків (Гоголь — «О средних веках»)... Для одного середньовіччя було — «в е с н я н о ю думкою», для другого — «прекрасною м о л о д і с т ю». Для обох — чимсь безжурним, світлим, одчайдушним і свобідним — усім, чому такою протилежністю була московська Північ. В обох сидів Тарас Бульба, але не Стенька Разін, скорше такий Уленшпігель з архитвору де Костера, з рубенсівсько-рембрандтівської епопеї флямандського народу, для якого сміх не був гріх, який не знав аскези і безумно кохав життя. Жан Кассу звіряється: «Люблю Еспанію, бо вона продукує маніяків. Вона — резервуар пристрасних індивідуальностей»...²¹ За те любив її й Хвильовий, але й як символ Європи взагалі. Він нарікав, що «нема в нас північної жорстокости», в тім бачив корінь трагедії своєї країни. Тут був він рупором своїх сучасників, з яких одні (Гадзінський) нарікали, що нема в нас «волі криці», другі (Коряк), що ми «адогматичні», що нема в нас власного «хочу» (Головка) і т. п. Власне все те, що бракувало його землякам, бачив Хвильовий в Європі, в європейській людині, щось, що — як рівновартне — можна було би протиставити (замість нікчемного «просвітанства») — отій «північній жорстокості», отій «московській силі — великій, велетенській, фатальній»...

²¹ «Nouvelles Litteraires», 14. V. 1932.

Яку ж Європу? Яку хочете: «минулу, сучасну, буржуазну, пролетарську, вічну, мінливу», Європу як «ідеал громадянської людини», однакову протягом віків, що є «власністю всіх кляс». Європа — це «європейський інтелігент», це «знайомий нам чорнокнижник із Вюртембергу, що показав нам грандіозну цивілізацію і відкрив безмежні перспективи. Це — доктор Фавст, коли розуміти його як допитливий людський дух», а «його соціальний сенс у його широкій та глибокій активності»... Оце й було те, що він звав «психологічною Європою». Це було те, що бачив в Європі (хоч, правда, в її минулім) Достоєвський — «пристрасну віру в свій героїчний вчинок, в свою правду, в свою боротьбу». Ту пристрасну віру прагнув Хвильовий застрикнути нашої «адогматичності» і галушковій хитливості. Цим «фавстизмом» думав забити в нас «дрібно-буржуазний скепсис», повернути землякам «загублену в віках фанатичну віру в прекрасне далеке майбутнє».²²

Він твердить, що «історію робить не тільки економіка, але й живі люди»... Культурі «масовізму» й ідеальних рецептів на спасіння людськості й краю — протиставляє він смілим жестом — культу людини, коли хочете культ ніцшівської надлюдини (він зве її «генієм»), яка видається надлюдиною не тому, що є завелика, а тому що «люди», що її оточують — є пігмеї. Він цитує Плеханова: «велика людина бачить далі інших і хоче сильніше». Вона, герой, ця страшна сила, — і є психологічна Європа, що на неї ми мусимо орієнтуватися». А «коли — кінчить він несподівано — наші погляди в цьому випадку зійдуться зі сподіванками нашої ж таки дрібнобуржуазії і навіть фашистів, то це зовсім не значить, що ми помиляємося»...²³ Давніше його душила ота «московська сила». Тепер на ту «велетенську силу» — знайшов він протитруту — «страшну силу» фавстівської європейської людини... До цієї людини підносив очі змучений Куліш, коли картаючи земляків, протиставляв їм Європу «князя Бісмарка і Льюїолі», провідника «культуркампу» проти като-

²² «Думки проти течії». «Апологети писаризму».

²³ Там же.

лицької церкви й основника Ордену єзуїтів нараз, — ту саму «психологічну Європу», незалежну від доби й класи. Хвильовий казав глядіти на Європу своїм «просвітянам», щоб навчилися в неї найважливішої речі — «д е р з а н і я» (зухвалої відваги). Гоголь любив за те Захід, що він «не знає меж своїм стремлінням», що ця прикмета є якраз «основанієм тех д е р з к і х, сільних страстей, которими ісполнени європейци».²⁴ Наша нація терпить на культурне епігонство, «без російського диригента наш культурник не мислить себе. Він здібний тільки... мавпувати. Він ніяк не може втямити, що нація тільки тоді зможе культурно виявити себе, коли найде їй одній властивий шлях розвитку. Він ніяк не може втямити, бо він боїться — д е р з а т ь!».²⁵ Як це робиться, покаже йому лише доктор Фавст, Європа (хоч би так само думали й фашисти з Шпенглером), де «так пристрасно вірять в свою правду...» Ті свої думки спеціально у «Вальдшнепах», переніс Хвильовий із круга культурних ідей в круг ідей політичних.

Це було вже максимум того, що він міг сказати. Це була остання точка над і; був удар молотка, що трафляє цвях просто в голівку. Цим рішучо порвав не лише з партією, не лише з Москвою, але й з Малоросією, з «просвітянщиною». Як багато його попередників, спершу він думав упхати свою країну, «рідні» елементи в рамки чужої синтези, дати їм чужу корону. Під крилами тої синтези — розцвітатимуть і свої цінності — свої «вишневі садки», — в яких вродився Шевченко, «як геніяльний Леонтович в бур'янах мого степового краю» («Слово»); свої Марії, свої, що бродять в борах, «середньовічні лицарі», з яких потім повстане надзвичайний «азіятський ренесанс». Але дійсність заглузувала з його химер. Показала, що є одна дилема, або приймеш чужу — вона стопче твої сади, зашле Шевченка, розстріляє Марію й Леонтовича, «лицарям» припечатас тавро бандитизму, з народу — зробить плем'я фелакхів, мешканців улусу великого хана, оспалих, лінивих, покірних гоголівських Пацюків. Отоді власне зробив своє

²⁴ Н. Гоголь «О движених народов в конце V века».

²⁵ «Думки проти течій».

відкриття — що перед заливом номадської Півночі — врятує його «голубу Савою» — лише, коли вона віднайде в жилах запозичену в Європі «страшну силу» міцної індивідуальності, яка — здвигне незломну гать отій «силі великій, величезній, фатальній». В які б шати приманливих ідеологій ми б не вбиралися, нічого вони нам не допоможуть, коли теперішня людина вкладатиме в них свій убогий зміст. Це було розпачливе S. O. S. — його країни. В противність до своїх земляків, він висував постулат творчої меншости, якості характеру, постулат своєї власної національної ідеї (все одно, яка кляса ту ідею мала заступити), щоб не бігти за возом переможця-тріумфатора.

В цій точці Хвильовий зачепнув спліт проблем, важливих не тільки для своєї вітчизни, але й взагалі для Європи. Для пильного обсерватора радянської Росії більшовики були «подібні до людей, які стало стояти під впливом якогось дурману; а цей дурман був жадова крові, завоїнницький шал величезної орди, яка, співаючи, гукаючи, танцюючи і заводячи, прийшла з пустині» — щоб знищити осілі народи. Прийшла з своєю «звабливою філософією, яка хоче змусити нас покласти зброю і без боротьби дати себе поконати», коли люди Заходу обернуться в «розпечених, розм'яклих джигунів».²⁶ Що було перспективою для Європи ще недавно, стало фактом для вітчизни Хвильового. Звідци його удар на сполох. Ще ширше уняв цей самий конфлікт знаний еспанець Ортега і Гассе,²⁷ який виказує, що ціла цивілізація осілих народів білої раси не повстала механічно, лише «завдяки геніяльним зусиллям видатних людей». Чи ця цивілізація утримається, «залежить від певних рідких чеснот людини, яких найменший брак дуже хутко захитає чудовою будівлею...» Ця пригадка була слушною й для будови «козацької країни», яку — в іншому вигляді — хотів реставрувати Хвильовий: «історію творять люди», не програми, ні «еволюція», люди «рідких чеснот». Ось на що клав натиск Хвильовий, звертаючись до земляків, допроваджуючи очевидно до пасії хмару кар'є-

²⁶ L. O' Flaherty «Lügen über Russland».

²⁷ Jose Ortega y Gasset «Aufstand d. Masse», розд. II.

ристів усякого роду. Цим Хвильовий перевертав догори ногами ціле психічне наставлення «малоросів», які шукали спасіння в «ідеї» або «поступі», і ніколи не гадали, що з тою желатиною замість характеру, яку вони мають, їм не допоможе жодна ідея. Цим поставив перед нами проблему, яка хвилює цілий повоєнний світ європейський, проблему, яка розв'язується на наших очах в Італії і в Німеччині.

З цими ідеями йшов він в літературу, в публіцистику, скрізь вносячи жорстоку сатиру страшної дійсності, невтишиму тугу за новою людиною, протест і виклик. В стилі його творів, саркастичним, агресивним, щцерьт наллятим непохитним переконанням і маніяцьким горінням, інтенсивною думкою, кпинами зі снобів і філістерів, смілим відслоненням глибоких і трагічних проблем не лише нашої дійсності (людина й середовище, одиниця і загал, особисте і загальне, любов і насильство, романтика і реалізм); в стилі, що зраджував — мимо розхрістаности — велику працю над собою, ніжну суворість і сувору ніжність — він був наскрізь дитиною свого часу і — свого народу. Бо мимо своїх гасел, мимо своєї, — як на російську дійсність — великої відваги, Хвильовий мав у собі ще багато отої суто української безпомічної «ніжности», більше з неврас-тенії Дмитрія, аніж певности й суворо-спокійного почуття вищости Аглаї (з «Вальдшнепів»)… Багато було в нім наївности — оте «переконавання» московських «товаришів», багато суперечностей — в союзі з Європою боротися за ідеали Москви, або в союзі з Москвою боротися за ідеали Європи, протестувати проти декретів у літературі і монополію, а жадати його для своєї групи, насаджувати «пролетарську» доктрину в країні, яку сам узнавав за «дрібно-буржуазну, де куркуль завше був господарем становища»²⁸ — але в усіх його злетах і упадках чувся незвиклий талант, непогамований темперамент, а головно — безінтересовність, і глибина думки. Збувати постать Хвильового, як в однім львівським щоденнику — («хапаєш за перо і чешеш хвейлстона»), — як когось, кому вистане принагідне газетне «тяп-ляп» про його «сюжети бідно-невивагливі», — для

²⁸ «Апологети писаризму».

того потрібно не лише не мати поняття про Хвильового, ні про літературу; для того треба не мати поваги перед тою літературою, ні перед трагічним жестом письменника, що відійшов від нас.

Дивно було би, коли б ота спритна й звинна публіцистична й літературна діяльність його не змобілізувала проти Хвильового тих, які згуртувались коло «центра федеративного міщанства», — партію, Москву. Змобілізовано цілий червоний конклав, усіх партійних «начотчиків» і — кинуту анатему. Він проповідує бунт? Але як сміє він «оспівувати абстрактне повстання, ідеалізувати історичну романтику»? Це ж значить «заохочувати дрібнобуржуазну стихію до активної боротьби проти диктатури пролетаріату», час уже скінчити з «хаосом і стихією!» Пролетар — б у в бунтарем, тепер є він «свідомим членом організованого колективу», тепер він «будівник...»²⁹ Як сміє він пропагувати «боротьбу двох культур», коли «національна ворожнеча є пережиток старих відносин»?³⁰ Треба йти «не на розрив з сучасною російською культурою, а на співробітництво з нею».³¹ Ще ж В. Белінський писав, що «коли на Україні зможе явитися великий поет, то не інакше, як під услів'ям, щоб він був російським поетом... сином Росії, що гаряче бере до серця її інтереси». Та й тепер — на Україні потрібна «єдина організація пролетарських письменників, без огляду на те, якою мовою пишуть. У них єдина мета, єдине завдання». «Надання напівграмотній Україні... месіянстичної ролі — все це молоденький запал, але не реальні продумані перспективи».^{32,33} «Європейці (Хвильового) хочуть куркуля з Кобеляк витягти на європейський шлях... щоб куркуль — (Хвильовий говорить про пролетаріат — Д. Д.) — праву руку подав «європейцям», а ліву — «азійському ренесансові»... щоб лицем до Чорного моря став, а до Москви спиною?! — репетував Затонський: не бувати цьому!³⁴ Вони «хочуть себе,

²⁹ І. Кулик «Шляхи мистецтва», ч. 2, 1922.

³⁰ «Вісті», I. V 1922.

³¹ Гринько, «Комуніст», ч. 123, 1928.

³² А. Лейтес і М. Яшек, цит. твір, 230 стор.

³³ П. Любченко, «Комуніст», I. 3. 1933.

³⁴ В. Затонський «Національна проблема на Україні». ДВУ, 1927.

як „волевих людей”, „конквістаторів”... протиставити диктатурі пролетаріату)?³⁵ Хвильовий каже, що «комінтерн — одна справа, а Сухарьовка³⁶ — зовсім інша»? Власне, що ні. Сухарьовка — це і є комінтерн, а іншого не буде! Ті ваші хохлацькі конквістатори — звичайні бандити, не на них «нам» потрібно орієнтуватися, — на пролетаріат, і то російський, вчитися від російської літератури, «не відмежовуватися від фортеці міжнародної революції, Москви». Не можна «кидати гасло розбрату» (і Драгоманов учив іти разом), треба щоб між українцями і росіянами існувала «одностійність усіх (sic!) думок».³⁷ Це ж «гіпертрофія індивідуалізму», «ніщестанство», апотеоза «сильних людей». Куди взагалі веде ця пропаганда і ця література? Таж це шлях до «войовничого фашизму», таж «Хвильовий доходить до того, що, мовляв, за наших часів або комуніст мусить задушити в собі поета, або коли поет сильніший, — л і з ь у п е т л ю , п о - е с е н і н с ь к о м у»³⁸ (фраза особливо цікава в зв'язку з трагічним кінцем Хвильового). Перед ним поставили питання руба:

Питання стоїть: або ми, комун. партія (тобто Москва — Д. Д.), поведемо за собою весь процес витворення українського господарства, української культури на основі спілки з іншими народами (тобто — на поведі Москви — Д. Д.), або ми не встигнемо, нас перехлюпне, залле націоналістичний потік, і бажання, настирливе домагання українських фашистів з табору Донцових, дійде до свого логічного, закономірного кінця. Тільки так може і повинна стояти перед нами справа».³⁹

Така була дилема для «хвильовизму», для Хвильового ж — як зауважено — або скапітулювати, або — «лізь у петлю». Як бачимо червоний «російський міщанин» і не гадав кому б то не було уступати «бразди правління», ставляв справу в площині нагої сили. Сподіванки мрійника

³⁵ А. Лейтес і М. Яшек, цит. збірник, стор. 606, 715 і 293.

³⁶ Сухарівська площа — найбільший ринок у Москві.

³⁷ А. Хвиля «Ясною дорогою». ДВУ, 1927.

³⁸ В. Затонський «Національна проблема на Україні». ДВУ, 1927.

³⁹ А. Хвиля «Ясною дорогою», стаття «Марні надії ворогів».

про «загірну комуну» з країни «вишневих садків», «козацьких могил» і «ніжних женщин», який нагло задумав повести свою «голубу Савою» шляхом вимріяної Іспанії з перемальованими начервоно лицарями Дон-Кіхотами, з своїми Лепантами, з своїми Фавстами; який думає стримати залив його соняшної країни ордою понурих опричників, які не знали ні що є земля, родина, патріа, органічні зв'язки, що є чорні ночі Полудня, його яскраві зорі і сміх; які викпили його пролетаріят, як куркуля, коли він схотів усамостійнитися, вимагаючи лише сліпого послуху в «собіранії» чужих земель, — ці сподіванки зруйновано.

Спершу Хвильовий, — за прийнятим звичаєм — «покаявся», потім — як легендарний Галілей, встав на ноги з криком — «а все ж таки крутиться», знов впадаючи в ересь — потім відкликав її знову. Один з «дорогих товаришів», полемізуючи з Хвильовим, писав: «я аж ніяк не гадаю вигоїти їх організаційними заходами (хоч «посилка на Донбас» і практикується в партії в таких випадках). А все ж ми вимагаємо від Хвильового зв'язатись з робочими масами, не гнути кирпи перед селкором і робкором...»⁴⁰ І ось — як доносить одна львівська більшовицька газета — Хвильовий нагло «зацікавлюється соціальним будівництвом», «кидає психологічну гру сюжетів і незвичайних ситуацій», пише «оповідання», як «Петро... примусив свою корову працювати на користь колективу» («Вісті» 5. IV. 1933), бере «участь в письменницьких бригадах, стає кореспондентом» (селькором?), «керує працею в заводських літгуртках, вростається в нову колективну працю». Уявіть собі Гоголя, який викладає про «веру, царя і отечество» миколаївським фельдфебелям, і ви зрозумієте положення, в якому опинився Хвильовий, до якого — за порадою Пилипенка — застосовано «організаційні заходи» для випростовання «ухилів»... Візьмім усе разом: «посилка на Донбас», (як Шевченка — на Арал), з дуже правдоподібною забороною торкатися «психологічної гри сюжетів» (подібно до заборони Шевченкові писати і малювати), порада «не гнути

⁴⁰ С. Пилипенко, «Культура і побут», чч. 9 і 11, 1926.

кирпи перед селькором» (як Шевченкові — не гнути кирпичи перед фельдфебелем), пригадаймо дилему — капітулювати або «лізти в петлю», — і вихід, який «власновільно» знайшов Хвильовий, перестане бути загадкою, так само як ні для кого не є загадкою передчасна смерть Шевченка. Тим більше, що ми не знаємо, якого ще пониження жадала невблаганна Москва від нього в переддень маніфестації «братньої згоди» московських і українських письменників у Харкові

На віру Аглаї («Вальдшнепів») він не перейшов. Але стару — стратив цілковито...

Сестро — говорю я далі. — Ти не знаєш, хто буде цезарем майбутньої імперії, світовий мільярдер, чи світовий чиновник?

І каже сестра крізь сльози:

...хіба ця думка і тебе тривожить?

Мене хилить. Я безумно хочу заснути. Сестра пестить мою голову. В кімнаті домовинна — така змертвіла тиша, і... раптом очі мої зупинились: вони знайшли крапку:

— *Morituri te salutant!* —

як глядіятори, що вмирили для забави цезаря («Сентиментальна історія»). «Мільярдера» Хвильовий не приймав, «чиновника» (хоч і радянського) — теж ні. Інша, що народжувалася, буржуазія, яка йшла і проти «мільярдера» і проти «чиновника», яка не знала «слинявого скепсису», він її тільки прочував, не знав. Коли ж невідклично зрозумів, що лише наємними глядіяторами є ті, що б'ються не за свою справу, а за справу нової імперії, нової Москви — став «морітурісом». Його останній жест — зостанеться страшним моральним ударом для облудної політики Росії на Україні.

Дм. Донцов

Р. S. Пишучи про Хвильового, не можна поминути мовчанкою ролю, відіграну в його житті «любезними земляками». Насамперед — що з нього вперто хотіли зробити росіянина. Скрипники, косіори

й інші, що «по повеленію начальства» стали українцями; дехто з оточення гетьмана, що в 1918 р. перемалювався в український «защитний цвет», — їх українства ніхто не запідозрював. Хвильовий — був певний під тим оглядом... Думаю, що аналогію тут можна знайти у «тоже-малоросів» передвоєнної доби, які визнавали «прекрасний язык Шевченка», але — напр. Грушевського вже за українця не вважали і не вважали за українську — його «мову» (конче в лапках!). Причина та сама — Грушевський (і тодішнє українство) був своїм психічним наставленням чимсь таким далеким тодішнім «малоросіянам», що не могли його визнати за свого. Хвильовий — безкомпромисовим ставленням многих питань нашого життя і вдачею, був кимсь таким далеким сучасним «просвітянам», що мимоволі шукали вони пояснення цієї «чужости» і — знаходили. Бо дійсно говорив іншою мовою. Хоч, з другого боку, треба сказати, що до «нації» Скрипників, Затонських і Хвиль — автор «Слова» таки не належав...

За те й старалися вони йому як лиш могли уприємлювати життя. Своїм способом. Озлоблені його сатирою на «халтурників», нездібні до одвертої полеміки, вони вибрали догідніше для себе поле боротьби — денунціацію. Із себе виходили, щоб представити свою лояльність супроти «центру світової революції» — Москви, і — тикали пальцями на Хвильового, як на людину, що перешкоджає — «і нам і вам». Денунціювали за те, що все носився з власними «ВАПЛІТЕ» і не хотів пристати до жодних готових уже літературних клік... за те, що «кирпу дре» перед непризнаними геніями; що був «фашистом» (а легко собі уявити, що цей закид міг потягнути за собою в СРСР!). Негідне цькування одної однісінької людини цілою зграєю газет і груп посунулося до того, що бувші міністри Петлюри — обвинувачували його в «петлюрівщині», а ті, що донедавна ще були в найліпших стосунках з «емігрантщиною», а тепер — за ціну посади партійного секретаря чи радянського редактора — відсахнулися від неї, — закидали йому тісний зв'язок з «емігрантськими центрами». І всі — вимагали, щоб він або «покаявся», або — щоб йому затулили рота чи вжили супроти нього «організаційних заходів», щоб забрали, коли не з України, то бодай з Харкова чи з Києва. А ці доноси — сквапливо передруковувала з харківської української — московська преса, щоб нарешті, — виелімінувати його з активного життя і заслати в глуху діру, зробивши «робкором». Москва — Москвою, але цей розділ з біографії Хвильового і його «любезних земляків» теж не треба забувати.

13 ТРАВНЯ 1933 РОКУ¹

1

Перші кроки Хвильового в літературі були вірші — типове непорозуміння майже для кожного справжнього прозаїка (відомі приклади, коли, навпаки, — справжній поет починав з прози). І, що прикметне, вірші ті були зовсім не такі безнадійні, як це у майбутніх прозаїків (хіба за винятком французів) звичайно трапляється. Технічно ці вірші були зовсім упорядку. Переважав модний тоді «вільний вірш», що сам один возніс був — на деякий час — напр., Валеріяна Поліщука на вершини «Гомера революції» й українського Вітмена.

Моментами підносились вони до справжнього патосу («Отче наш, електричної системи віку»), частіш спадали вони в «соціяльне» експериментування досить хрестоматійного рівня (вірші про шевця), але завжди залишались на певнім стилістичнім рівні. Видно було, що рука, яка їх писала, не могла бути нездарною. Але для людини, що володіє «ліричним слухом» (щось на подобу слуху музичного), було ясно, що вірші не були стихією Хвильового, то не була мова адекватна його обдаруванню, то не був інструмент для цього мистця. Рационально цього усталити не можна, але той, хто «ліричний слух» має, зрозуміє в чім тут річ.

Та брак того «ліричного елементу» у віршованих спробах Хвильового в найменшій мірі не перешкодив буйно розквітнути поезії справжній (і, власне, ліричній) в його пізніших етюдах та новелях. Згадати б хоч новелю з ши-

¹ Передрук із книги: Євген Маланюк «Книга спостережень». Торонто, в-во «Гомін України», 1962, стор. 260-268.

роко відомим і вже майже клясичним рефреном «А сосни гудуть, гудуть...», де виявився навіть своєрідно-неповторний, з геніяльною («леонтовичівською») чутливістю виявлений ритм.

Кожному творцеві, остаточно, притаманною є одна питома «форма».

Трудно ставити прогнози, з огляду на передчасно обірване життя письменника, як розгорталася б творчість Хвильового далі в тім віці, коли справжній прозаїк властиво дозріває. Чи чекали Хвильового ширші форми, на що був вельми прикметний і вельми обіцяючий натяк (уривок з роману «Іраїда» в «Житті й революції» десь за 1926-27 рр.), чи пішов би він шляхом Гоголя-сатирика — важко й небезпечно гіпотезувати. З тієї спадщини, яку залишив Хвильовий-письменник, вирисовується він, як майстер новелі своєрідної, і то не лише в нашій літературі. Хотілося б уточнити: новелі — ліричної (музичної?).

Бо такі голосні й такі важливі в його доробку «Вальдшнепи», яких позалітературне значення виходить далеко поза межі цього нарису, з літературної точки погляду не є роман, принаймні в тому клясичному значенні, в якому це поняття розуміли від Фльобера до Підмогильного з Стендалем і Гамсуном включно. Літературна форма грає у «Вальдшнепах» ролю *д о п о м і ж н у*, як претекст роздати монологи автора окремим дієвим особам роману. Цей «роман» був *п с е в д о н і м о м* політичного трактату, який з причин цензурних, очевидно, не міг би ніколи побачити світу.

Не треба бути аж спеціально музикальним, щоб відчутися наявну, чисто музичну фактуру в новелях Хвильового.

І тут сама собою насувається певна концепція.

Своєрідно поточилася творча біографія Тичини. З понадісторичної височини впав він, як поет, майже без затримання (ані цикль «В космічному оркестрі», ані деякі партії «Вітру з України» навіть затримкою не сталися), — у ту власне «яму», куди він пізніш войовничо накликав укидати «всіх панів»... Тичина-поет і віршописьменник віддавна вже існує, що так скажу, посмертним існуванням. Та ніколи не зайво підкреслювати, паки й паки, епохальне значення пер-

ших трьох його книжок (хоч у «Плузі» вже були перші початки неминучого упадку).

Історичну роль Тичини можна порівняти з ролю відкривачів: в нім було — для нашої поезії — щось від Колумба чи Ньютона. Його відкриття ввійшло тепер у нашу свідомість, як річ сама собою зрозуміла. Музичну стихію нашої поезії ми сприймаємо тепер, як очевидний факт, музичний світогляд нашої поезії («горять світи, біжать світи музичною рікою»), музичну естетику («діези, діези в ключі!») і навіть — музичну етику («соціалізму без музики ніякими гарматами не встановити») — словом панмузикалізм чи панмелодизм нашої духовності в області мистецтва став тепер аксіомою.

Це тепер видається нам дуже простим і природним. Але згадаймо: зовнішньомеханічні дзеньки-бреньки раннього Чупринки, порівняно рідкі вияви справжньої гармонії в Олеса (про Вороного нема що й казати), врешті, — важка і вперта боротьба саме за «музику» в віршах Лесі Українки (Рильський — зовсім окрема лінія)...

В літературнім процесі лірика завжди стоїть в авангарді доби, завжди випереджує (вірніш попереджує) добу. Не інакше було і в нас: на початку нової доби хронологічно стоїть Тичина. Проза, отже «епос» — прийшла пізніше.

І коли під таким «музичним» кутом подивимося на новелі Хвильового, то мусимо їх поставити генетично у безпосередній зв'язок не так із «Соняшними клярнетами», як із «Замість сонетів і октав», в яких Тичина дав геніяльно нашкіцзовану перспективу новій українській прозі (та й драматургії: навіть в ремарках Куліша цей вплив відчувається, вже не кажучи про «Патетичну сонату», як композицію, власне, панмузикального характеру).

Алітерованість в прозі Хвильового дуже яскрава. Всі ці словесні переливи (лі-лю-лі, латаття-Латвія), напрочуд тонка ритмічність — власне внутрішньомузикальна, а не зовнішньомеханічна, і багато інших ознак — не залишають жодного сумніву: проза Хвильового є майстерно-надхненно інструментована від початку до кінця.

І саме звідсіль, з цього надміру музики (ліричної музичності й музичної ліричності) в словеснім майстерстві

Хвильового-новеліста, походять всі характеристичні недомогання його прози: розхитаний (часом ледве означений) кістяк, брак композиційної потужности (особливо в ширших творах), імпресіоністичний телеграфізм речень (вони не мазки, а н о т и), незвичайна, нетрадиційна, як на прозаїка, чисто-лірична сміливість епітету («синій дощ», «закобзарена психіка») й метафори.

Можна з певністю твердити, що в нашому літературному процесі, початку 20-их років Тичина й Хвильовий стоять у безпосереднім генетичнім зв'язку. «Соняшні клярнети» через «Замість сонетів і октав» творять з «Синіми етюдами» неперервальну послідовність.

Тут побічна увага. Імпресіоністична новеля має в нас своїм батьком і майстром Василя Стефаніка, що — через Косинку — логічно накреслив виразну лінію традиції. Але ця лінія майже нічого спільного не має з творчістю Хвильового-новеліста, поскільки особливих «музичних» явищ в собі не містить. Імпресіонізм Стефаніка є г р а ф і ч н и й, «дереворитний», як він є графічно-кольорований у Черемшини й Косинки. Р и т м з'являється в Косинки (й пізнього Черемшини), але він уже в'яжеться з відкриттям тичинівського панмузикалізму.

Те, чого dokonав в області поезії Тичина, те в області нашої прози dokonав Хвильовий-новеліст. Підкреслюємо: новеліст. Хвильовий-повістьяр не встиг розвинути, бо в цій ділянці він залишив або натяк (згадана «Іраїда»), або — з строго літературної точки погляду — явну невдачу («Вальдшнепи»).

2

Як Тичина «Соняшних клярнетів», як Хвильовий «Синіх етюдів» та «Арабесок» є в мірилі загальноєвропейським (отже — світовим) — явищами либонь без прецеденсу, так у дальшому ході нашого культурного процесу Відродження такого ж порядку явищами прийшли Курбас у театрі, Яновський — в романі, Куліш у драматургії, Довженко — в фільмі.

Це є в е р ш и н н і, як дотепер, досягнення нації

(враховуючи, очевидно, Нарбута й Леонтовича) в мистецтві, якими наш народ і наша Батьківщина переступили національну границю. Коли ця істина видається ще неочевидною, то тільки тому, що ми досі не маємо політичного суверенітету, бо лише брак національної держави стоїть на перешкоді визнанню «нобелівського», чи іншого характеру. Найстрашнішим є те, що всі ці мистці — в той чи інший спосіб — приведені до стану творчого (і майже фізичного) небуття. Досвідчений і підступний ворог перевів і переводить цю операцію справді нещадно й систематично, часом з великою чуйністю й рафінованістю. Якщо маляра Мурашка й композитора Леонтовича вбивають «невідомі бандити» (Мурашка вбили 1917 р. на київській вулиці в білий день на очах його дружини, а Леонтовича вбив у його власній хаті вночі «подорожній», що впросився заночувати), якщо повний сил і життєвості Нарбут у кілька днів гине від підозрілої «хвороби шлунка»,² якщо Куліш, Курбас, Підмогильний, Зеров — невідомо як і коли зникають, то напр., Сосюра й Тичина (як Рильський і Бажан) — «живуть»...

Втрати наші в цій області безповоротні. Це вже не втрати, а зяючі діри в серці й розумі народу. Все це були особистості, що починали епоху, особистості на повну міру й суверени в своєму мистецтві.³

3

Хвильовий, під цим оглядом, був сувереном не так, може, в мистецтві, бо воно було лише одним із виявів

² Додаймо, що так само підозріло вмер проф. М. Туган-Барановський в потязі, їдучи на Версальську конференцію репрезентувати Україну як економічний експерт.

³ Недавно потрапила нам до рук книжка оповідань колишнього автора «Чотирьох шабель» та «Вершників». Враження було страшне. Велике майстерство й виняткове відчуття стилю — нелюдськими, очевидно, зусиллями — були пристосовані до серійно-стахановської продукції сахаринно-солодкавих зразків нинішньої радянської прози: з восковими ляльками старанно причісаних «героїв», з масним істинно-руським благоувагом, з відданістю старшому братові та його всевидющій владі...

його творчого ества, як у житті. Тому й смерть його носить таку ж печать суверенности, як і життя.

Провідною темою його творчости була боротьба з психічним комплексом рабства, рабства спеціально українського. Духом цієї боротьби овіяні його новелі, але оголеної виразности набирає напрямок цієї боротьби в памфлетах та ідеологічних нарисах. «Перестати дивитися на диригентську паличку Москви» і «дерзять» — ось найхарактерніші — серед багатьох інших — гасла Хвильового, в яких він увесь.

Те, що спрощено називається «російською» революцією, є процес, в якому треба відрізнити виразні стадії: 1) у п а д о к петербурзької імперії і 2) р о з п а д її на національні організми. Пробуджена в тім процесі наша батьківщина породила новий тип українця, в якого серці вже не було місця для малоросійської «обоюдности». Ці люди почули себе синами Батьківщини-Нації, а не колоніяльного племені.

Дуже цікавий епізод читаємо в спогадах Юрка Тютюнника. Бувши старшиною підчас 1-ої світової війни, він, з вибухом революції, приїхав був «українізувати» частини певного гарнізону. Зібраним у російських одностроях людям він наказав: «Українці, піднесіть руки!» З тисячного натовпу піднеслося ледве кілька рук. Тоді він сказав: «Малороси, піднесіть руки!» Піднесла руки частина натовпу. Врешті: «Хахли, піднесіть руки!» Піднесло три чверти натовпу. А коли він наказав: «Українці, малороси й хахли — піднесіть руки», то підніс руки майже цілий гарнізон.

Ця Тютюнникова градація (що сам був людиною революції) дуже характеристична, дуже точна й дуже актуальна, на жаль, і тепер... Ці три ступені — хахли, малороси й українці — це соціонаціональне розверстування населення нашої землі, доконане й доконуване Москвою систематично. Коли змінити лише термінологію — «советский человек» — громадянин УРСР — «буржуазний націоналіст», — побачимо, що ця градація й розверстування, с у т т ю, в радянській дійсності не змінилися. Змінилися лише пропорції поміж складниками цієї потрібної формули, і, може, змінилися трагічно. Геніяльно появлений М. Кулішем ге-

рой — Мина Мазайло каже: «Чує моє серце, що з тієї українізації нічого не вийде». І це передчуття накреслює перед ним «генеральну лінію» його життя: змімікризуватися під пануючу націю за всяку ціну. Бо його т і л ь к и хахлацтву ніхто з радянських досвідчених чинників не повірив би — він же не колхозник, а урядовець. Та й колхозникові тепер радянський жандарм вмiє робити «реакцію на петлюрівство».

Сергій Пилипенко, голова Плугу і перший «викривач» Хвильового, був, розуміється, тим, що окреслювалося виразом «свідомий українець». Його «щирість» носила навіть демонстративно-анекдотичний характер (бекеша і смушкова шапка). Але і с т о т н о ї різниці між ними і Миною Мазайлом, властиво, н е м а є.

Політично і — до певної міри — культурно, то явища одного порядку. Так з легкої руки Хвильового повстав дуже влучний термін «енківщина».

Саме проти всеукраїнської Енківщини (комплексу хронічного колоніального рабства) *була скерована вся пристрасна ненависть-любов Хвильового і вся його життєва діяльність*. І саме в разючо-нерівній боротьбі із всеукраїнською Енківщиною Хвильовий упав. Очевидно, що зовнішній ворог — раніш чи пізніш — зліквідував би Хвильового сам. Але, чудово знаючи всі патологічні властивості психіки раба, ворог хитро передає виконання цієї ліквідації самим любезним землякам, яких колоніально-рабська ненависть до всілякої величі так яскраво й так часто повторялася в історії. Зовнішній ворог б о я в с я Хвильового, — рідна Енківщина його н е н а в и д і л а похмурою ненавистю духовного каліки. І ненавидить тепер. Самовбивчий стріл Хвильового був лише голосним ствердженням дійсного стану речей: ціла його життєва боротьба — в обличчі сатанічно-зорованого ворогом голоду 1933 р. (для підрізання расового коріння нашого народу) і на тлі масового самоперемальовування Мазайлів на Мазенінів — видалася фактично осамітненому Хвильовому безнадійною.

Опертися на когось, почути п е в н у руку соратника, друга, брата — лиха доля йому не дозволила. Навіть найближчі були або з природи не бійці, або нежиттєві мрійники, або актори й люди «солон'яного вогню»...

Так, говорячи про цього письменника, мимоволі знову

й знову мусимо повертати до «політичного еквіваленту» його схвильованої творчості, так нерозривно зв'язаної з його вічно схвильованою й вічно хвилюючою особистістю. Здається, що навіть у самому музично-скомплікованому, новаторсько-виключному, якомусь аж скрипково-віртуозному стилі новель Хвильового звучить жагучий протест суверенно-державної психіки Нового Українця проти колоніяльно-провінційальної всеукраїнської Енківщини, політично тупої, вайлувато-самозакоханої, графомансько-етнографічної і — безнадійної («Темна наша батьківщина...»). А, головне, не на висницької до всього, що *могло б вирости*, до всього, що носить в собі зерно величі...

Тепер (як і за життя письменника) легко пускати дотепи на тему не лише «загірної комуни», але й «моєї голубої Савої», де «в заулках-аулах бродили тіні середньовічних лицарів».

Серед переважно шараварногопачної громади політичних сліпців і калік — горів, хвилювався, вибухав цей чорнявий, сухуватий чоловік з вічним вогнем у раз назавжди запалених очах. «Хвилювався й хвилював інших» самою своєю постаттю, що була живим протестом проти вічного політичного хуторянства, проти незнищеного всеукраїнського Гоголевого Миргорода, де стоїть вічна непересихальна калюжа, де безнадійно сваряться Іван Іванович з Іваном Никифоровичем за бекешу й «гусака», де лет історії ніби назавжди зупиняється...

А він хотів бути «шикарним, як леопард». А він ніколи-ніколи не міг бути рабом. Навіть за ціну дальшої літературної чинності: вже на початку її він занадто виразно і занадто гостро поставив «бути чи не бути».

Гайдельберг, 4. V. 1948

Євген Маланюк

ПАРТАЧІ ЖИТТЯ¹

Микола Хвильовий був найбільш завзятим ворогом усіх партачів життя. Він розумів і відчував цілою своєю істотою, що творити самі, або помагати комусь творити нове життя, можуть лише люди, які абсолютно уявляють собі, як те життя має виглядати, люди які до глибини душі зрозуміли якусь ідею і хочуть її перевести в дійсність понад усякі інтереси. Він зрозумів, що для тріумфу якоїсь ідеї потрібно нищити не лише її ворогів, а передусім усіх тих приплентачів, що нічого спільного не мають ні з цією ні взагалі з жодною ідеєю, і мати не можуть, бо для них є лише одна ціль — використання кожної ситуації лише для своєї вигоди. Він зрозумів, що треба нищити тупість і міщанство в душах своїх чесних прихильників, бо інакше навіть чесні прихильники будуть кидати тяжкі колоди впоперек дороги власної ідеї, або розсаджувати її динамітом, зі звичайної глупоти, не орієнтуючися чи зле роблять, чи добре, чи шкодять чужим, чи своїм.

А понад усе відчував Хвильовий, що не може бути прекрасною його батьківщина, його голуба Савоя, в якому б вона не була вигляді, коли люди в ній будуть нудні, несміливі і нецікаві, коли не переродити їх душі так, щоб вони навчилися бачити і шукати в світі і в оточенні ще щось, крім власної вигоди і дрібних пліток, навіть тоді коли боротьба буде скінчена.

Тому Хвильовий не міг не захопитися Жовтневою революцією, тоді, коли «гриміла повінь», і йшла духмяна романтика, коли в лісах і борах бачив він, «як блукали середньовічні лицарі», коли йому здавалося, що душі людей змінилися.

¹ Передрук із книги «Прапори духа. Життя і творчість Олени Теліги». На чужині, 1947, стор. 97-100.

Але так само не міг він не отверезішати, ледве побачив, що ця повінь, ця духмяна романтика не дали нічого. Він відчув, що це був лише вихор, який крутнув усе і знов поставив найгірші речі на своє старе місце, але натомість не було зовсім того буряного дощу, який змив би весь старий бруд і живою водою скропив би всі душі.

Хвильовий, як і його Мар'яна в «Заулку» побачив, що змінилася лише покрішка, а зміст лишивсь незмінний. Десь змилися, згнули в безвісті правдиві люди революції, а на червоних тронах, за червоними прапорами і кокардами опинилися ті, які в жодну революцію ніколи не вірили, за неї не змагалися і думали лише про теплі посади. Ті ж самі дами, що колись із сльозами зворушення вішали на свої стіни портрети Миколи II і наслідника, з таким же ж зворушенням прибивали тепер коло Леніна — Зінов'єва, кажучи в своє оправдання: «Що ж, він хоч і жид, але хороший»...

Він побачив, як визначні діячі і діячки — комуни, на збори, для людей вбирали бідний, пролетарський одяг і оберталися в «товаришів», а дома перебиралися в дорогі шляфроки, гризли служницю, пліткували і говорили лише про те, де і що видрати для себе.

Так, революція відгула вже десь у бур'янах і почався черговий тріумф партачів життя. Того не могла знести, ні Мар'яна, ні сам Хвильовий.

І ось тоді, мабуть, під час довгих безсонних ночей, під час безконечного самотнього ходження по кімнатах, прийшов Хвильовий до напівусвідомленого собою переконання, що єдиний шлях, яким він ще може йти, то є шлях не соціальної, а національної революції. Він рішив, що лише національна гордість і відокремішність, може дати людям його нації повне життя, дати відвагу до змагання з конкретним ворогом і цим відірвати їх від міщанських егоїстичних інтересів та поширити їх обрії. Тоді ж з великою послідовністю почав він іти новим, наміченим собою небезпечним шляхом, сподіваючися на кожному закруті удару в чоло... Але він рішив рятувати похилу душу свого народу і змагався за це завзято. В своїх памфлетах гостро виступав він проти всіх Гартів, Плугів і інших літературних

осередків, обсаджених типовими партачами життя, які за всяку ціну старалися обнизити рівень української культури, творячи з нашого мистецтва якусь плескату бездарність у вигляді поезій про найбільш виплекані буряки, або прозу на взірць безсмертного «Сатани в бочці».

Він безжалісно бичував тупість міщанства і брак цивільної відваги свого оточення, а вже найбільшій сміливості досягнув він у своїй останній повісті — «Вальдшнепи», де висміяв дерев'яність «Кавалерів Червоного Прапора» і устами героїні Аглаї, одверто виголосив ідею національної романтики.

Цієї сміливості вже рішуче забагато для його московських братів. Почалася нагінка і цькування, які напевно могли б скінчитися мирно, коли б Хвильовий згодився піти шляхом Тичини, Рильського, Сосюри і інших партачів життя. Тоді і до цього часу друкувалися б його твори, щоправда зовсім змінені, тоді і досі по радіо можна було б чути його голос, який складав би привітання для соняшного Сталіна. А головне — він би жив, жив...

Але Хвильовий, правдивий майстер життя, не міг лишатися в ньому на те, щоб його партачити. Він творив його до останньої хвилини, поки міг, але пізніше — волів вибрати Творчу Смерть, аніж бездарне життя. І як правдивий великий мистець — він не помилився. Вистрілом у свою голову, він забив не лише себе. Він розстріляв однією кулею в багатьох серцях безвольну нерішучість і рабську покірність, яку розстрілював за життя словами.

Ця куля дала сили згинуті, а не зігнутися багатьом однодумцям Хвильового, під час пізнішої, ще більшої нагінки оскаженілого ворога.

Ця куля і досі, протягом 8 літ від його смерті, вертається і розстрілює багато вагання і нерішучості в душах нашої молоді.

Бо майстер життя Хвильовий, один з найбільших ворогів його партачів, відчув цілою істотою, що лише прикладом великої цивільної відваги і безкомпромісовості, аж до смерті, можна впливати на душу свого оточення так, щоб воно із суцільної маси льокаїв обернулося в націю, варту своїх великих героїв.

Олена Теліга

ТРИ СИМВОЛИ М. ХВИЛЬОВОГО

10-ТІ РОКОВИНИ

13 травня ц. р. матимемо великі роковини: пройшло десять років від смерти Миколи Хвильового. Скільки разів згадати його, стільки разів треба подумати, яке величне життя, який прекрасний чин випав на долю українця! Важко, ще й як важко було вирости так високо в добі, що, за його висловом, була «жорстока, як вовчиця». В добу урбанізації він, чистокровний син свого степового народу, вийшов з убогої хати міського робітника:

«Народився я в одному з тих степових городків, саме в степовому краю, саме в полковій залозі, де колись — так давно — слобожанські полки, а потім недалеко, — Диканька з Мазепою на шведських могилах перед побоїщем».

ІДЕАЛИ В МИНУЛОМУ

Як Шевченко, він шукав ідеалів своєї доби в минулому:

«Я пригадую, що попереду мене стелеться великий життєвий шлях. Він починається десь у минулих віках і шкутильгає осінньою елегією через шведські могили, через Сорочинський ярмарок і далі...»

Романтика минулого з великою силою співає йому геройську пісню. Так, як Шевченкові. Його серце, мудре найбільшою мудрістю поета, любов'ю, стискається великим болем. Ясним зором він бачить на обрїях України тільки могили:

«Чи розкажу тобі, як співають наші дівчата біля шведських могил, коли пісня з буряків, як сіроока жура, як геніяльний Леонтович у бур'янах мого степового краю».

ШВЕДСЬКІ МОГИЛИ Й ШУЛІКА

Куди б він не глядів, про що б не писав, — усе перед ним на степах України стоїть могила полтавського побоевища, а над нею гойдається шуліка:

«Дивишся на гетьманський ліс, згадується: гетьманщина, Гоголь, татари, Карло XII і т. ін. Тоді могили жевріють; ніч, день, ранок, світанок — все одно..., над степами гойдається шуліка».

Це не звичайна собі могила і не звичайний собі песимізм диктував Хвильовому такі романтичні образи. Чому ж, отже, прокладає він свої шляхи через цю могилу, чого журливо схиляється перед нею, чому українських дівчат він водить довкола неї з сумними піснями?

Ця могила — великий символ його творчости.

Двадцяті і тридцяті роки на Україні були хуртовиною, вітрами, що від них гули сосни «азіятського краю», над могилами впивався живою кров'ю хижий шуліка півночі. Плаче Хвильовий над своєю батьківщиною:

«Темна наша батьківщина. Розбіглась по жовтих кварталах чорнозему й зойкає росою на обніжках своїх золотих ланів. Блукає вона за вітриками і ніяк не знайде веселого шляху».

МАТИ Й НАРЕЧЕНА

Україна в творчості Миколи Хвильового це прекрасна українська жінка, раз його символічна Мати Марія, раз наречена:

«Над рікою весняні хмари. Тоді Марія дивиться на далекий огонь, що горить на костьолі, і творить поему».

І Хвильовий прислухався до цієї поеми, вона ж шептала йому пісні про трагічну шведську могилу. А сама Марія, другий великий символ творчости Хвильового — постріляна, порубана:

«І я, романтик, закоханий у свою наречену, знову бачу її сіроокою, гарячою, юнкою, з багряною полоскою на простріленій скроні. Вона затуляла рану жмутом духмяного чебрецю і мчить по ланах часу в безсмертя».

Чи наздожену її — свою сірооку, м'ятежну наречену».

«ЮРОДИВІ ДІТИ»

Хто ж розстрілює оцю прекрасну Марію? У Шевченка розпинають і здоймають з неї полатану свитину її власні сини, у Хвильового її стріляють також юродиві діти. В новелі «Я» дає Хвильовий жахливе оповідання про те, як підчас громадянської війни на Україні комунар, за вироком трибуналу, розстрілює свою матір. Він певний її невинности, він не хоче цього робити, але мусить, бо не може врятувати її, а сам стероризований дегенератами півночі, отими шуліками, що переможно гайдаються над шведськими могилами. Як же він любить її:

«Я одкидаю вії й згадую... Воістину моя мати — втілений образ тієї надзвичайної Марії, що стоїть на гранях невідомих віків, моя мати — наївність, тиха жура і добрість безмежна (це я добре пам'ятаю). І мій неможливий біль, і моя незносна мука тепліють у лямпаді фанатизму перед цим прекрасним печальним образом».

ЗІРВАТИ З РОСІЄЮ

Ось чому Хвильовий «почав безумно ненавидіти своїх обмежених сучасників», ось чому він мусів завертати взад аж до полтавського бойовища. Звідтіля ж бо почалась смертельна борня України з Москвою, там треба було шукати традиції, щоб почати боротьбу із ще грізнішим втіленням Москви, із більшовизмом. На цьому ґрунті родився третій великий символ Хвильового, культурно-політична орієнтація на Європу:

«Ви питаєте, яка Європа? Беріть, яку хочете: минулу — сучасну».

А далі:

«Коли ми говоримо про Європу, то маємо на увазі не тільки її техніку. Голої техніки для нас замало: є дещо серйозніше від останньої».

ЄДИНИЙ РЯТУНОК

Хвильовий розумів, що в його гаслах було «дещо серйозніше за техніку». Тут ішло про те, з ким іти, з Москвою, що загрожувала задушити степовий нарід, чи проти неї. Але на обрії стояла тінь шведських могил, шлях був ясний:

«Єдиний рятунок для України — це зірвати культурний зв'язок з Росією та „йти в науку” до Європи».

Тільки так можна було врятувати Марію, що «зупинилась над безумною кручею і задумалась».

На цих нових шляхах, куди хотів вести Україну Хвильовий, стали гігантські орди півночі, силу яких відчула тепер ціла Європа на власній шкірі. Десять років тому Хвильовий програв, щоб виграти сьогодні, чи завтра. Він загинув, щоб жити у віках!

Юрій Гаморак [Юрій Стефаник]

«Краківські вісті», ч. 96. Краків, 9 травня 1943 р., стор. 3

ПАРОДІЇ НА МИКОЛУ ХВИЛЬОВОГО

ГРЕКО-РИМСЬКІ МОТИВИ¹

(Дистихи Хвильового)

Довго дивився довкола
Наш невгомний Микола,
Далі розклав насіянс:
«В Азії йде ренесанс!
Йолопи. Ваша халтура —
Не європейська культура.
Тільки в моїй Вапліте
Література цвіте!
Вилупки з неопросвіти!
Ви дикуни, троглодити!
Кожний пастух-свинопас
Преться й собі на Парнас.
Хто не складає сонетів

Геть його з-поміж поетів!
Вам, куркульня-писарі,
Місце на Лисій Горі.
Неуки з «Плугу» і з «Гарту»,
З вами й возитись не варто,
Тільки псуеш собі кров...
«Єнко» — не те, що Зеров!
Вчіться художнього слова
В Рильського, в мене,
в Зерова, —
Може ще й декого з вас
Пустимо ми на Парнас».

Д. Загул

С. ПИЛИПЕНКО

Будь же, папашо, мов камінь, —
Йде Хвильовий з кулаками;
Сором буде нам і сміх —
В «Плузі» не вдержать чепіг.

В. Атаманюк

¹ У великій літературній дискусії 1920-их років появилось чимало пародій на М. Хвильового з боку його супротивників. Як зразок подаємо

ШЛЯХИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

(Стенограма диспуту 24 травня 1925 р. при місцкомі УАН)

Стенограму скорочено й спопуляризовано.

ВІД ПОПУЛЯРИЗАТОРА

Стенограма диспуту мало зрозуміла масам, а то навіть і співучасникам диспуту. Хіба, наприклад, може Меженко зрозуміти власну доповідь? Звичайно, ні! А коли так, то популяризувати треба.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Це добре зрозумів і академічний загал від 60 до 100 років віку — приперлося, не шкодуючи, милиць, костилів і старих кісток аж 900 штук.

І все то — відомі літератори!

Довелося, звичайно, пустити й де кого з чужих, бо нічого не вдієш...

Диспутувати, власне кажучи, давно свербіло, та не було за що зачепитись. А ось М. Хвильовий «дунув» статтю. Зачеплено в тій статті такі питання, що дурні ми б були, не скориставши з нагоди.

Д И С П У Т

Голова зборів Дорошкевич: Просимо пробачити, але доповідачем буде Меженко... Кращого не знайшлося... цей

три пародії: Д. Загула «Греко-римські мотиви», В. Атаманюка «С. Пилипенко» і О. Буца «Шляхи розвитку української літератури». Взято із збірки «Літературні пародії, шаржі й епіграми», уклад В. Атаманюк. Київ, «Маса», 1927 р.

день років двадцять тому у мене померла бабуня (втирає сльози) двоюрідна.

Так, от недаремно, кажу, ми сьогодні зібралися. Слово належить доповідачеві.

Меженко: Я не погоджуюся з т. Хвильовим. Про яку Європу мова мовиться? Європа є західня, східня, південна, північна й, нарешті, центральна. Не можу ж я з усіма Європами погодитись?! У нас, звичайно, все ні к чорту. І театр, і фільми, і малярство і загалом все мистецтво. Наші письменники вульгарні, на кожній сторінці лаються... А скажіть, прошу вас, почім я знаю, лаючись, на кого вони натякають?

(Сходить з трибуни. Присутні жваво вітають улюбленого критика, не шкодуючи калощ).

Коваленко: Я бачу, що тут один проти всіх. Ну, якого чорта дискутувати, коли все-одно ні до чого не домоворитись? Ну, коли вже «диспут», так диспут... Я зараз прочитаю вам статут «Гарту» (читає, але голова швидко переводить стрілку годинника наперед).

Голова: Ваш час вичерпано! Слово належить Зерову!

Зеров: Меженко промовляє, як той сморгонський ведмідь, танцює на розпаленій плиті — весело чи сумно, а танцює, бо знизу пече.

О, темпора! О, морес! Меженко не розуміє досі, що Європа — це я, і я — Європа! (Б'є себе в груди). Омнія меа мекум порто! Коваленко узурпує моє право висати халтурну критику! Коваленко грабує мене!.. Караул... пробі!!!

(Промовцю дають понюхати томик Горация видання 1581 року й він заспокоюється).

Десняк: Стара це все історія! Настогидла, як Зеров зі своїм Гибулом та латиною. Чого хоче Зеров? Витягти все старе ба...

Старицька-Черняхівська (з місця, перебиваючи): Я тут (плаче).

Десняк: Критики в нас на понюх табаки, а критиків і за тиждень не перевішаєш! Задаються тільки! Заждіть, братіки, незабаром ми вас по зашийку наладимо!

Геть Європа й Бенуа!

Підмогильний: Що ми все література, та література! Це дрібниці. Гляньте на владу... (зобачивши загрозливий рух Коваленка, замовкає). Не коли література то й хай!.. Лізе всяка шпана в літературу, а ми цвіт української нації, гинемо завчасно не давши плоду... А! Навіщо ж ми учились? Навіщо наші батьки грошики на наше вчення марнували? (Зомлілого промовця виносять).

Шупак: Я дозволю собі, коли ви не образитеь, висловити свою, так би мовити думку... Я, як старий діяч, відчуваю потребу висловитись... Так от ви тільки не ображайтесь... (Академічні дами посилають промовцю «воздушні» поцілунки).

Одним словом, я з усіма погоджуюсь, а коли не згодуюсь, так вибачте (сходить з трибуни).

Могілянський: Я за Хвильового... Один Хвильовий пожалів нас... Я старий революціонер... Ще за студентства я мав товариша з Кавказу, що Канта читав і нічого не розумів... Я й портрета Маркса раніше од вас усіх бачив...

Знов таки, й людина од Дарвіна походить... то пак Дарвін од людини... тьфу, малпа од Дарвіна, чи пак Дарвін од малпи!.. Одним словом: «не единым хлебом жив будет человек»... Гадаю, що джеролом я користався авторитетним?..

Филипович: Дозвольте вам продеклямувати Пушкіна. Хороший поет був!.. (Деклямує).

Коли вже вся аудиторія заснула під деклямацію, голова оголосив:

Голова: Резюме я не робитиму, бо тут сам чорт не зробить резюме! Хіба можна із самозакоханого гельконтання зробити якесь резюме?

Що я вам, асенізатор, чи що?

(Присутні протирають очі, позіхають і розходяться).

Омелько Буц

РОЗДІЛ VI

**ДЕЯКІ УХВАЛИ ЦК КП(б)У
ТА ДУМКИ ВОЖДІВ КОМУНІСТИЧНОЇ
ПАРТІЇ ПРО М. ХВИЛЬОВОГО**

ТОВ. КАГАНОВИЧУ ТА ІНШИМ ЧЛЕНАМ ПБ ЦК КП(б)У

Мав розмову з Шумським. Розмова була довга, продовжувалась понад дві години. Ви знаєте, що він не вдоволений станом на Україні. Мотиви його невдоволення можна звести до двох основних пунктів.

1. Він вважає, що українізація проходить туго, на українізацію дивляться, як на повинність, яку виконують неохоче, виконують з великим зволіканням. Він вважає, що зріст української культури й української інтелігенції іде швидким темпом, що коли ми не візьмемо в руки цього руху, він може піти мимо нас. Він вважає, що на чолі цього руху мусять стати такі люди, які вірять у справу української культури, які знають і хочуть знати цю культуру, які підтримують і можуть підтримувати наростаючий рух за українську культуру. Він особливо невдоволений поведінкою партійної і профспілкової верхівки на Україні, яка гальмує, на його думку, українізацію. Він думає, що один із основних гріхів партійно-профспілкової верхівки полягає в тому, що вона не залучає до керівництва партійною і профспілковою роботою комуністів, безпосередньо пов'язаних з українською культурою. Він думає, що українізацію треба провести перш за все в лавах партії і серед пролетаріату.

2. Він думає, що для виправлення цих недоліків необхідно перш за все змінити склад партійної і радянської верхівки під кутом зору українізації, що тільки за таких умов можна буде створити перелом у кадрах наших робітників на Україні в бік українізації. Він пропонує висунути на пост Голови Раднаркому Гринька, на пост Політсекретаря ЦК КП(б)У — Чубаря, поліпшити склад Секре-

таріату й Політбюра і т.д. Він думає, що без таких або подібних змін йому, Шумському, неможливо буде працювати на Україні. Він говорить, що коли ЦК наполягає, він готовий вернутися на Україну навіть коли будуть залишені без змін нинішні умови праці, але він переконаний, що з цього нічого не вийде. Він особливо невдоволений роботою Кагановича. Він вважає, що Кагановичеві вдалося поставити організаційно-партійну роботу, він думає, що перевага організаційних методів у роботі тов. Кагановича внеможливіє нормальну працю. Він запевняє, що наслідки організаційного натиску в роботі тов. Кагановича, наслідки методу відтиснення вищих радянських установ і керівників цих установ — виявляться в найближчому майбутньому, при чому він не ручається, що ці наслідки не виявляться у формі серйозного конфлікту.

Моя думка з приводу цього.

1. В заявах Шумського в пункті першому є деякі вірні думки. Вірно, що широкий рух за українську культуру і українську суспільність почався і росте на Україні. Вірно, що віддавати цей рух у руки чужих нам елементів не можна ні в якому випадку. Вірно, що ціла низка комуністів на Україні не розуміє змісту й значення цього руху і тому не вживає заходів, щоб оволодіти ним. Вірно, що треба створити перелом у кадрах наших партійних і радянських робітників, які все ще просякнені духом іронії і скептицизму в питанні про українську культуру і українську суспільність. Вірно, що треба пильно добирати і створювати кадри людей, здатних оволодіти новим рухом на Україні. Все це вірно. Але Шумський допускає при цьому, принаймні, дві серйозні помилки.

Поперше. Він змішує українізацію наших партійних і інших апаратів з українізацією пролетаріату. Можна і треба українізувати, дотримуючи при цьому певний темп, інші партійний, державний і інші апарати, які обслуговують населення. Але не можна українізувати зверху пролетаріат. Не можна змусити російські робітничі маси відмовитися від російської мови і російської культури і визнати своєю мовою українську. Це суперечить принципів вільного розвитку національностей. Це була б не національна свобода,

а своєрідна форма національного гніту. Безперечно, що склад українського пролетаріату буде змінюватися в міру промислового розвитку України, в міру припливу в промисловість із околиць сіл українських робітників. Безперечно, що склад українського пролетаріату буде українізуватися, так само, як склад пролетаріату, скажемо, в Латвії й Угорщині, який мав один час німецький характер, став потім латишизуватися і мадяризуватися. Але це процес довгий, стихійний, природний. Намагатися замінити цей стихійний процес примусовою українізацією пролетаріату зверху — значить проводити утопічну і шкідливу політику, здатну викликати в неукраїнських прошарках пролетаріату на Україні антиукраїнський шовінізм. Мені здається, що Шумський неправильно розуміє українізацію і не вважає на цю останню небезпеку.

Подруге. Цілком правильно підкреслюючи позитивний характер нового руху на Україні за українську культуру і суспільність, Шумський не бачить, проте, тіневих сторін цього руху. Шумський не бачить, що в умовах слабости корінних комуністичних кадрів на Україні цей рух, очолюваний переважно некомуністичною інтелігенцією, може набрати місцями характеру боротьби за відчуженість української культури і української суспільности від культури і суспільности загальнорадянської, характеру боротьби проти «Москви» взагалі, проти росіян взагалі, проти російської культури та її найвищого досягнення — ленінізму. Я не буду доводити, що така небезпека стає все більше й більше реальною на Україні. Я хотів би тільки сказати, що від таких дефектів не є вільні навіть деякі українські комуністи. Я маю на увазі такий, усім відомий факт, як статтю відомого комуніста Хвильового в українській пресі. Вимога Хвильового «негайної дерусифікації пролетаріату» на Україні, його думка про те, що «від російської літератури, від її стилів українська поезія мусить якомога швидше тікати», його заява про те, що «ідеї пролетаріату нам відомі і без московського мистецтва», його захоплення якоюсь місяничною ролею української «молодої» інтелігенції, його смішна й немарксистська спроба відірвати культуру від політики, — все це й багато іншого в устах українського

комуніста звучить тепер (не може не звучати) більше ніж дивно. У той час, як західноєвропейські пролетарські класи та їхні комуністичні партії повні симпатії до «Москви», до цієї цитаделі міжнародного революційного руху та ленінізму, в той час, коли західноєвропейський пролетаріят із захопленням дивиться на прапор, що повіває над Москвою, український комуніст Хвильовий не має нічого сказати на користь «Москви», як тільки закликати українських діячів тікати якомога швидше геть від Москви. І це називається інтернаціоналізмом! Що сказати про інших українських інтелігентів некомуністичного табору, якщо комуністи починають говорити, і не тільки говорити, але й писати в нашій радянській пресі мовою Хвильового? Шумський не розуміє, що оволодіти новим рухом на Україні за українську культуру можна лише борючись з крайностями Хвильового в лавах комуністів. Шумський не розуміє, що тільки в боротьбі з такими крайностями можна перетворити відроджувану українську культуру і українську суспільність в культуру і суспільність радянську.

2. Шумський вірно стверджує, що керівна верхівка на Україні (партійна та інша) мусить стати українською. Але він помиляється в темпі. А це тепер головне. Він забуває, що чисто українських марксистських кадрів не вистачає покищо для цього діла. Він забуває, що такі кадри не можна створити штучно. Він забуває, що такі кадри можуть вирости лише в ході роботи, що для цього потрібен час... Що означає висунути тепер Гринька на пост Голови Раднаркому? Як можуть оцінити цю справу партія в цілому і партійні кадри зокрема? Чи не зрозуміють це так, що ми тримаємо курс на зниження питомої ваги Раднаркому? Бо ж не можна приховати від партії, що партійний і революційний стаж Гринька набагато нижчий партійного і революційного стажу Чубаря. Чи можемо ми тепер, в теперішню добу пожвавлення Рад і піднесення питомої ваги радянських органів, піти на такий крок? Чи не краще буде, в інтересах справи, і в інтересах Гринька, відмовитися покищо від подібних плянів? Я за те, щоб склад Секретаріату й Політбюра ЦК КП(б)У, а також радянську верхівку посилити українськими елементами. Але не можна

виявляти справу так, що в керівних органах партії і Рад немає нібито українців. А Скрипник і Затонський, Чубар і Петровський, Гринько і Шумський, хіба вони не українці? Помилка Шумського полягає в тому, що, маючи правильну перспективу, він не рахується з темпом. А темп тепер головне.

26. 4. 1926 р.

З ком. привітом — *Й. Сталін*

И. Сталин «Сочинения», т. 8. Москва, 1948, стор. 14

ТЕЗИ ЦК КП(б)У ПРО ПІДСУМКИ УКРАЇНІЗАЦІЇ [1926]¹

I

З самого початку свого існування більшовицька партія поклала в основу національної політики, що походить з її класових соціалістичних завдань, повне право нації на самовизначення. На цій позиції вона стояла повсякчас. До Жовтневої революції така політика партії забезпечила їй співчуття й підтримку широких мас національностей, пригноблених російським царатом та російською імперіалістичною буржуазією. Жовтнева революція дала змогу нашій партії здійснити на практиці право націй на самовизначення, розірвавши примусові пута, що зв'язували народи, поневолені царатом, але рівночасно Жовтнева революція підготувала ґрунт для братерського співробітництва та інтернаціонального об'єднання трудящих мас усіх цих народів. У ході свого дальшого розвитку, на підставі запровадженого в життя права націй на самовизначення, Жовтнева революція виробила конкретні форми цього співробітництва, що нарешті вилилося в організацію Союзу Радянських Соціалістичних Республік з забезпеченням усіх прав національних меншостей. У Союзі РСР трудящі маси всіх об'єднаних рівноправних республік знайшли ключ до остаточного розв'язання національного питання та знищення всіх слідів національного гніту, одержаних у спадщину від давньої історії. Ці сліди ще й тепер залишилися в пережитках російського шовінізму (як у держапараті, так і в психології певних груп людности), у фактичній, господарчій та куль-

¹ Передрук із збірника: А. Лейтес і М. Яшек «Десять років української літератури», т. II. Харків, ДВУ, 1928, стор. 293-303.

турній нерівності різних національностей СРСР, що чимраз меншають, а усунення цієї нерівности вимагає довгої та витривалої роботи і, кінець-кінцем, у пережитках націоналізму в раніш поневолених народів.

Нещадно борючися з усіма переліченими залишками національного гніту та нерівности, партія вважає знищення їх за одно із основних завдань та одну з конче потрібних умов соціалістичного будівництва *в душі пролетарського інтернаціоналізму.*

II

Визволення України від утисків національного гніту сталося в наслідок переможної Жовтневої революції. Довга громадянська війна на території України точилася не тільки проти панування поміщиків і буржуазії. Ліквідувавши це панування, вона разом із тим, вирвала з корінням основи національного й державного рабства, що в нім на протязі віків держав український народ російський царат та російська імперіялістична буржуазія. Однак, цю боротьбу робітничий клясі України під керівництвом партії більшовиків довелося точити не тільки проти єдинонеділимівської російської контрреволюції, але й проти української націоналістичної дрібної буржуазії. Коли перед Жовтневою революцією рух останньої мав безперечно революційну вагу і відіграв свою ролю в поваленні насамперед царської, а потім буржуазної імперіялістичної влади, то, починаючи від Жовтневої революції українська націоналістична дрібна буржуазія, що на її чолі стояли партії УСД і УПСР, виступає перед нами, як сила контрреволюційна, що, хоч і прикривається гаслом державної незалежности та визволення України, але насправді продає цю незалежність ліворуч і праворуч, орієнтуючися спочатку на німецький, потім на антантівський імперіялізм, заграваючи навіть з генералом Денікіним, а кінець-кінцем складаючи союз із польською шляхтою ціною роздрібнення і віддання під її владу значної маси українського люду (Західньої України). В руках дрібнобуржуазних українських політиків, що були знаряддям чужоземних імперіялістичних сил, національні гас-

ла, так само, як і соціалістичні, були тільки засобом обдурювання трудящих мас.

III

Однак, у ході боротьби навіть та частина трудящих мас України (зокрема, селянства та інтелігенції), що її введено в оману, що своє недовір'я до старої Росії переносила на російських пролетарів і на радянську владу України, поволі визволялася від омани і після певного періоду вагань і хитань приєднувалася до радянської влади. Цей процес виявився в розкладі українських націонал-соціалістичних партій есерів та есдеків. Правда, йому заважали глибокі націоналістичні забобони навіть серед елементів, що відколювалися, що надто повільно виживалися. Зокрема, ліва частина українських есерів, що хоч і виступала проти Центральної Ради, і від січневого повстання 1918 року стала на шлях боротьби за радянську владу й співробітництво з більшовиками, провадила й після цього хистку політику, залишаючися деякий час у партії есерів. Тільки на початку червня 1918 р. вона остаточно розірвала з правою частиною УПСР і утворила самостійну партію боротьбістів. УСДРП, коли не рахувати маленьких відколів від неї наприкінці 1917 року й на початку 1918 року, розкололася ще пізніше, в кінці 1918 року, коли з неї вийшла партія «незалежників», що після низки відколів і розколів утворила УКП. Кінець-кінцем кращі елементи, що вийшли з українських соціалістичних партій (у першу чергу незалежники, боротьбісти, укапісти), відмовившись від своїх помилкових позицій і прийнявши комуністичну програму та тактику, увійшли до складу нашої партії, прийшовши таким чином до ленінізму. Партія завершила перемогу на фронті громадянської війни перемогою й на цій ділянці ідейного фронту.

IV

Специфічні умови історичного розвитку України, що спричинилися до русифікації українського міста та більшої

частини пролетаріату, з одного боку, з другого боку — жорстока боротьба з контрреволюцією, що на її чолі стояли українські соціал-шовіністичні партії, наявність у деяких товаришів, що керували нашою партією на Україні в перші роки громадянської війни, люксембургіянських поглядів на національне питання — все це призвело до того, що українська партійна організація спочатку не дооцінювала ваги національного питання в революційній боротьбі на Україні, а деякі товариші доходили навіть до заперечування самого існування української нації. Звідціля походило нерозуміння ленінського розв'язання національного питання, недооцінювання ваги української мови й розвитку української культури, як могутнього засобу культурного піднесення мас, як основного знаряддя зміцнення союзу робітничої класи з селянством і як неодмінної умови для будівництва соціалізму.

У

Однак, уже в період німецької окупації КП(б)У визнала завдання будівництва України, як окремої радянської держави, наявність української культури, існування української мови (а не говірки). Тоді на сцену з'явилась неправильна, не марксистська й не ленінська теорія боротьби двох культур (української та російської) при неутралітеті партії й радвледи (або навіть за їхньою допомогою, визнаючи неминучий процес русифікації).

Звичайно, така теорія при її запровадженні в життя неминуче повинна була довести до ще більшого загострення національних противенств і поглиблення культурної прірви між більшістю робітничої класи, з одного боку, та селянством, — з другого. Фактично вона лила воду на млин шовіністів з обох таборів. Українізація партії та держапарату спочатку провадилася надто повільно, російський апарат залишався таким досі, на повне вдоволення російської дрібної буржуазії міста, що була за головного носія великодержавного шовінізму. А те, що радянський апарат своєю мовою не відповідав українським масам, використовували українські шовіністи.

Тільки з великим зусиллям, з безпосередньою участю тов. Леніна й при тім далеко не відразу, а повільно, удалось переламати недооцінювання національного питання та неправильне його розуміння серед керівничої частини партії.

Ще з більшим зусиллям вдавалося провести правильну лінію в національнім питанні серед партійних мас. Тільки після XII з'їзду партія остаточно й рішуче порвала з теорією боротьби двох культур і стала на шлях активної українізації, ставлячи собі такі завдання:

а) Опанування всією партійною організацією України української мови, вивчення соціально-політичних та історично-побутових умов України.

б) Партійне керівництво українською культурою при активній органічній участі партії в її будівництві.

в) Більшовицьке виховання, втягування до активної роботи й висування українських партійних кадрів (в першу голову з робітників і селян).

г) Зміцнення України, як державного організму, та зміцнення її зв'язку з усім СРСР. Втягування широких мас корінного населення в державне та господарче будівництво: наближення держапарату до мас шляхом комплектування його з людей, «що знають мову, побут і звичаї місцевого населення» (Резолюція XII з'їзду).

VI

За останній рік, від часу постановки питання про українізацію на квітневім пленумі 1925 року, ми маємо великі досягнення в галузі українізації. В державних установах процент діловодства українською мовою досягає 65, в той час як на початку минулого року діловодство було українізоване на 20%. Держапарат у районах та округах працює вже переважно українською мовою. Нижчу школу українізовано на 80% (решта обслуговує нацменшості). Систематично йде вперед українізація середньої та вищої школи. Не вважаючи на всі труднощі, пресу українізовано на 60%. Цього року переведено на українську мову понад половину шкіл політграмоти на селі, розгортається українізація шкіл

політграмоти в місті. Процент українців у партії з 37 зріс до 47, а в комсомолі з 50 до 61. Продвинувся вперед процес українзації профсоюзів, особливо зв'язаних із селом. Але головним досягненням за останній рік слід вважати безперечне зрушення у свідомості партійних мас у бік зрозуміння змісту й потреби українзації. Всі зазначені досягнення — це наслідки твердої, правильної й рішучої лінії та роботи, проробленої ПБ ЦК КП(б)У в галузі українзації. Заперечення цього досягнення може бути тільки наслідком панічного недооцінювання сили й здатності партії провадити правильну національну політику.

Було б неправильно, однак, і переоцінювати досягнення, бо така переоцінка може загальмувати даліше переведення та поглиблення українзації. Головні труднощі ще перед нами. Ми ще не маємо рішучих наслідків у галузі українзації партії, а без цього для партії надзвичайно утруднене керівництво всіма культурними процесами серед українських мас, що розвиваються і ускладнюються; саме через це потрібне максимальне напруження сил і волі партії для дальшої роботи в справі українзації.

Розуміється, було б несерйозно й легковажно вимагати від партії, щоб вона закінчила таку роботу протягом короткого часу. Наша партія на Україні спирається на робітничу клясу, що її більшість говорить російською мовою. Так само російського походження є більшість наших старих більшовицьких кадрів. Партія повинна провадити політику українзації так, щоб не відірватися від робітничої маси і тим не спричинити відірвання робітничої кляси від селянства. З другого боку, справжнє будівництво соціалізму на Україні неможливе без втягнення в справу господарчого та культурного будівництва широких робітничих і селянських мас, можливого тільки в формі зміцнення Радянської України й розвитку української культури. Забарений темп українзації в свою чергу призводив би до відірвання селянства від робітничої кляси. Головні труднощі — зберегти в цім процесі *пролетарське керівництво*. Політику українзації ми повинні провадити вкупі з головними більшовицькими партійними кадрами, але не шляхом штучного їх одпихання. Звідцілья неодмінна потреба диференційованого темпу переведення українзації.

Потрібний умілий підхід в справі переведення українізації серед робітників. Треба одрізняти зрусифікованих робітників, що вживають мішаної української мови, від російських робітників (уважне ставлення до нацменшостей і забезпечення їхніх інтересів). Однак, обережне переведення українізації серед робітників ні в якій мірі не означає ослаблення агітаційної та пропагандистської роботи, скерованої на те, щоб авангард робітничої класи опанував українську мову, як знаряддя будівництва соціалізму та союзу з селянством. Разом із тим, воно не повинно означати будь-якого ослаблення загальної роботи українізації, що її провадить партія в країні. Навпаки, саме тепер, більше, ніж колись, від партії вимагається прискорення загального темпу українізації, опанування процесу українізації, що стійко зростає.

VII

Розвиток НЕПу, зростання капіталістичних елементів господарства як у місті, так і на селі означає зростання буржуазії та загострення національної боротьби серед неї. Таке загострення неминуче зв'язане зі зростанням шовінізму як російського, так і українського, а також єврейського й т. ін. Зростання шовінізму серед буржуазії, що розвивається, безперечно впливає на селянські, а також, звичайно, в меншій мірі, і на робітничі маси. Все це знаходить і своє відзеркалення й на настроях усередині партії, що тисячею ниток зв'язана із своїм соціальним оточенням. Ті політичні труднощі, що походять з господарчого зростання країни за умов непу (диференціація села, аграрне перенаселення, зростання глитаїв і приватного капіталу) — все це на Україні ускладняє національне питання.

VIII

XII з'їзд нашої партії в квітні 1923 року встановив, що головна перешкода до розв'язання національного питання та усунення національної нерівності полягає в пережитках російського шовінізму, що має міцне коріння в минулому і

що живиться приватно-капіталістичними відносинами, що знову розвиваються в умовах НЕПу.

Соціальне коріння російського шовінізму на Україні вросло в гущу російського міщанства (буржуазія) та в інтелігентсько-спецієське прошарування. При цім треба підкреслити, що російський шовінізм на Україні має могутню підтримку в масах російського міщанства за межами України. За його спиною старі, далеко ще не вижиті забобони відносно «української говірки», відносно переваги російської культури й т. д. («Балачки про перевагу російської культури — це ніщо інше, як спроба закріпити панування російської національності» — говориться в постанові XII з'їзду).

Тисячами ниток шовіністично настроєні робітники нашого радянського апарату зв'язані із спеціалістами, що обслуговують союзні апарати, та досі скрізь і всюди конче потрібну для справи пролетарської революції централізацію силкуються використати для боротьби з економічним та культурним розвитком національних республік. З великодержавним і бюрократичним шовінізмом, що під його вплив підпадають іноді й члени партії, партія провадитиме рішучу боротьбу. Поруч із впливом російської, міщанської, великодержавної стихії на робітників і навіть членів партії ми маємо досі досить широко поширений як серед пролетаріату, так і серед партійців російського походження, свого роду національний нігілізм, байдуже, а інколи й зневажливе ставлення до національного питання, прикривання фразами про інтернаціоналізм.

Партія зобов'язана вести рішучу боротьбу як у своїх власних лавах, так і в пролетарських масах з забобонами російської та русифікованої частини пролетаріату, з перекручуванням інтернаціоналізму, з псевдоінтернаціоналізмом, русотяпством, шовінізмом. Партія повинна викривати перед пролетаріатом усю реакційність російського шовінізму, розкриваючи його коріння, історичне походження тощо. Партія повинна вперто, систематично й терпляче роз'яснити робітничій клясі України її відповідальність за зміцнення союзу з українським селом, повинна переконати її брати активну участь в українізації шляхом вивчення

української мови, історії й т. д., зміцнюючи пролетарське керівництво культурним рухом, що зростає. Партія повинна подбати про утворення сприятливої обстановки для українізації пролетаріату українських промислових центрів. Однак, перша умова українізації пролетаріату — це реальність розрахунку в часі (питання про темп) та відсутність адміністративного приневолення, бо таке приневолення неминуче спричинить опір та зміцнення шовіністичного впливу на робітників з боку російського міщанства.

Ми можемо, повинні й будемо приневолювати до вивчення української мови радянського службовця, зобов'язаного обслуговувати потреби населення (в своїй більшості українського). Ми повинні українізувати партійний апарат, повинні підігнати в цьому керівничий партійний актив, підтягаючи до цієї роботи всю партійну масу та вживаючи систематичних заходів до переведення на українську мову середпартійної роботи. Але партія рішуче відмежовується й відмежовувалась від усякого переведення українізації згори насильними адміністративними заходами відносно робітників і селян інших національностей.

Ні в якому розумінні не стоїть питання про те, щоб змусити російські робітничі маси відмовитися від російської мови та російської культури і визнати за свою культуру й за свою мову українську. Безперечно, що склад пролетаріату України мінятиметься в міру припливу з села нових і нових кадрів українських робітників. Безперечно, що склад пролетаріату України буде таким чином українізуватися, як ми спостерігали вже аналогічний процес у цілій низці країн (Чехо-Словаччина, Угорщина, Латвія), але цей процес довгий, природний. Замінити цей природний процес, замінити одночасний з ним процес повільного приєднання неукраїнської частини робітничої класи до українського культурного будівництва насильним переведенням українізації згори — значить провадити шкідливу націоналістичну політику.

ІХ

Рішуче борючися з пережитками російського шовінізму — головною перешкодою на шляху до розв'язання національного питання — партія одночасно повинна вести бо-

ротьбу й проти українського шовінізму. Цей шовінізм безперечно зростає на селі за рахунок глитаїв і зв'язаної з ними частини сільської інтелігенції. Все ще не досить задовольняючий матеріальний стан головних груп сільської інтелігенції (учителів, агрономів, лікарів), само собою розуміється, тільки сприяє зміцненню глитайського впливу на них. Так само безперечно, що глитаї намагатимуться цей вплив поширити й на інші шари селянства.

Український шовінізм зростає також і в місті за рахунок покищо нечисленної, але яка дедалі збільшується, української дрібної буржуазії та інтелігенції, головне вихідцями з села, а також спеців і службовців, що українізують радянський апарат, бо їхній зв'язок з українською дрібною буржуазією чимраз зміцнюється. Українська дрібна буржуазія, що чимраз зміцнюється, буде щодалі намагатися впливати на пролетаріят і навіть на нашу партію.

Х

Тепер серед українських літературних груп типу неоклясиків і в колах вищої інтелігенції спостерігаємо ідеологічну роботу, розраховану якраз на задоволення потреб української буржуазії, що зростає. Характеристичне для цих кіл є прагнення розвитку, держати курс на зв'язок з буржуазною Європою, протиставляючи інтереси України інтересам інших Радянських Республік.

Такі погляди найшли собі певний відгук у виступах деяких членів нашої партії, що підпали під чужий вплив, що знову висунули теорію боротьби двох культур, що вимагають від партії рішучої підтримки української культури, як такої, проти російської культури, як такої, і що цілком забувають виразні вказівки В. І. Леніна в данім питанні:

«Коли мова йде про пролетаріят, то протиставлення української культури в цілому великоруській культурі теж у цілому означає ганебну зраду інтересів пролетаріату на користь буржуазного націоналізму.

Якщо український марксист захопиться цілком законною й природною ненавистю до великорусів-гнобителів

перед тим, якщо він перенесе хоча б частинку цієї ненависти, хоча б тільки відчуження на пролетарську справу великоруських робітників, то цей марксист тим самим звалиться в болото буржуазного націоналізму» (Ленін. — Національний жупел асиміляторства, том XIX).

Кинуті в пресі гасла орієнтації на Європу, «Геть від Москви» і т. ін. в значній мірі показні, хоч покищо стосяються питань культури й літератури.

Такі гасла можуть бути тільки прапором для української дрібної буржуазії, що зростає на ґрунті НЕПу, бо вона розуміє відродження нації як буржуазну реставрацію, а під орієнтацією на Європу, безперечно, розуміє орієнтацію на Європу капіталістичну — відмежування від фортеці міжнародної революції, столиці СРСР — Москви.

Цим шляхам буржуазного розвитку ми протиставимо наш пролетарський шлях. Партія стоїть за самостійний розвиток української культури, за виявлення всіх творчих сил українського народу. Партія стоїть за широке використання українською соціалістичною культурою всіх цінностей світової культури, за рішучий її розрив з традиціями провінційальної обмежености, за утворення нових культурних цінностей, гідних творчости великої кляси. Але партія це робить не шляхом протиставлення української культури культурам інших народів, а шляхом братерського співробітництва робітничих та трудящих мас усіх національностей у справі будівництва міжнародної пролетарської культури, що в неї українська робітничка кляса зуміє вложити свою частку.

XI

Для боротьби з українським шовінізмом, що зростає в місті та на селі, партія повинна не гальмувати, а рішуче проводити українізацію, скеровуючи її не тільки на поверхню, але й у глибину і нещадно борючись з великоруським шовінізмом, що в значній мірі утворює ґрунт для оживлення й українського шовінізму серед мас.

Партія повинна виховувати всіх своїх членів, в тім числі й тих українських товаришів, що ввійшли в процесі рево-

люції, та молодь, що підростає, в душі ленінського розуміння національної політики, ведучи боротьбу з проявами націоналістичних ухилів у партії.

Беручи до уваги складність переведення національної політики на Україні, надто ж проведення українізації, ЦК пропонує всім товаришам, що мають практичні пропозиції та міркування в галузі національного питання, подавати їх до відома ЦК або місцевій парторганізації, а місцевим парторганізаціям дає директиву з особливою уважністю ставитися до цих пропозицій та заяв, усуваючи ту відчуженість, що помічається в деяких випадках.

ХІІ

Практичні завдання партії, що виходять з усього вищесказаного, в основному є такі:

а) Неослабне продовження політики українізації, що проводилася з особливою твердістю після квітневого пленуму 1925 року, в першу чергу українізації партії, пророблення всією партією та ЛКСМУ теорії й практики національного питання на Україні з загостренням боротьби проти русотяпства, що знесилює партію в справі керівництва молодістю українською культурою, що підогріває українсько-націоналістичний ухил і що перешкоджає засвоєнню ленінської національної політики тим членам партії, що ще не засвоїли її.

б) Роз'яснення широким масам (у першу чергу пролетарським масам) причин, суті й значення українізації, що її провадить партія. Енергійна систематична робота в справі українізації пролетаріату з обліком усіх умов. Особливу увагу треба звернути на професійні союзи, що об'єднують українські пролетарські маси, а також на комсомол, зокрема на комсомольський актив.

в) Рішуча боротьба з антимарксистською та антиленінською теорією боротьби двох культур як у російській, так і в українській її формах.

г) Енергійна одсіч українським націоналістичним ухилам, марксистське викриття їх, з одночасним уважним і

товариським ставленням до тих товаришів, що помиляються.

г) Утворення більшовицьких кадрів, здатних вести не тільки ідейну боротьбу, але й творчу роботу на фронті української культури. Збільшення уваги цьому фронтові, особливо по лінії преси та літератури. Збільшення нагляду та керівництва всією видаваною літературою.

Всебічна підтримка з боку парторганізації до низових осередків включно центрального органу партії «Комуніст», що нині українізується, шляхом широкої організації підписки, поширення її, зміцнення зв'язку з місцями. Пленум постановляє порушити в ЦК ВКП(б) питання про те, щоб було вжито всіх заходів до того, щоб Державне Видавництво України одержало потрібну фінансову базу.

д) Звернення спеціальної уваги на ВУЗи та радпартшколи, на молодь, що там навчається, та на вчительський персонал, особливо на добір та на підготовку останнього; у зв'язку з цим, треба неослабно проводити далі поліпшення роботи в інституті марксизму, в університеті ім. Артема та на курсах округових партробітників.

е) Партія повинна збільшити втягнення в роботу партійного апарату та в керівничу радянську роботу комуністів-українців, сполучаючи при цьому збереження старих основних ленінських більшовицьких кадрів з притягненням молодих українських сил.

є) Одночасно треба звернути увагу на збільшення роботи щодо втягнення до радянського апарату безпартійної української інтелігенції.

ж) Категорично відкидаючи всякі тенденції, скеровані до розриву утворених спільними інтересами, традиціями спільної боротьби і закріплених Конституцією зв'язків УСРР з іншими радянськими республіками, партія вестиме дальшу роботу в справі зміцнення СРСР на базі існуючої Конституції і забезпечення самодіяльності та розгортання державного будівництва.

Пленум доручає Політбюро практично вивчити всі конкретні факти порушення Конституції та неправильного проведення її з боку союзних наркоматів та інших центральних установ, поставивши про це питання в ЦК ВКП(б), а

також вести дальшу роботу в справі об'єднання в складі УСРР усіх сумежних з нею територій з українською більшістю населення, що входять до Радянського Союзу.

«Шляхи пролетарської літератури», 1927, ДВУ

ТЕЗИ ПЛЕНУМУ ЦК ТА ЦКК КП(б)У ПРО ПІДСУМКИ УКРАЇНІЗАЦІЇ

(ЧЕРВЕНЬ 1926 Р.)

VIII

XII з'їзд нашої партії в квітні 1923 р. встановив, що головна перешкода до розв'язання національного питання та усунення національної нерівності полягає в пережитках російського шовінізму, який має міцне коріння в минулому і що живиться приватнокапіталістичними відносинами, що знову розвиваються в умовах НЕПу.

Соціальне коріння російського шовінізму на Україні вросло в гущу російського міського міщанства (буржуазія) та в інтелігентсько-спецівське прошарування. При цьому треба підкреслити, що російський шовінізм на Україні має могутню підтримку в масах російського міщанства за межами України. За його спиною старі, далеко ще не вижиті забобони відносно «української говірки», відносно переваги російської культури і т.д. («Балачки про перевагу російської культури це не що інше, як спроба закріпити панування російської національності», говорить в постанові XII з'їзду).

Тисячами ниток шовіністично настроєні працівники нашого радянського апарату зв'язані з спеціалістами, що обслуговують союзні апарати та досі скрізь і всюди конче потрібну для справи пролетарської революції централізацію силкуються використати для боротьби з економічним та культурним розвитком національних республік. З великодержавним і бюрократичним шовінізмом, що під його вплив підпадають іноді й члени партії, партія провадитиме

рішучу боротьбу. Поруч із впливом російської міщанської великодержавної стихії на робітників і навіть членів партії ми маємо досі досить широко поширений як серед пролетаріату, так і серед партійців російського походження, свого роду національний нігілізм, байдуже, а інколи й зневажливе ставлення до національного питання, прикривання фразами про інтернаціоналізм.

Партія зобов'язана рішучо боротися як у своїх власних лавах, так і в пролетарських масах із забобонами російської та русифікованої частини пролетаріату, з перекручуванням інтернаціоналізму, з псевдоінтернаціоналізмом, русотяпством, шовінізмом. Партія повинна викривати перед пролетаріатом усю реакційність російського шовінізму, розкриваючи його коріння, історичне походження тощо. Партія повинна вперто, систематично й терплячо роз'яснити робітничій клясі України її відповідальність за зміцнення спілки з українським селом, повинна переконати її брати активну участь в українізації шляхом вивчення української мови, історії і т.д., зміцнюючи пролетарське керівництво культурним рухом, що зростає. Партія повинна подбати про утворення сприятливої обстановки для українізації пролетаріату українських промислових центрів. Однак, перша умова українізації пролетаріату — це реальність розрахунку в часі (питання про темп) та відсутність адміністративного приневолення, бо таке приневолення неминучо спричинить опір та зміцнення шовіністичного впливу на робітників з боку російського міщанства.

Ми можемо, повинні й будемо приневолювати до вивчення української мови радянського службовця, зобов'язаного обслуговувати потреби населення (в своїй більшості українського). Ми повинні українізувати партійний апарат, повинні підігнати в цьому керівний партійний актив, підтягаючи до цієї роботи всю партійну масу та вживаючи систематичних заходів до переведення на українську мову середпартійної роботи. Але партія рішучо відмежовується й відмежовувалась від усякого переведення українізації згори насильними адміністративними заходами відносно робітників і селян інших національностей.

Аж ніяк не ставиться питання про те, щоб змусити

російські робітничі маси відмовитися від російської мови та російської культури і визнати за свою — українську.

Безперечно, що склад пролетаріату України мінятиметься в міру її промислового розвитку, в міру припливу з села щораз нових кадрів українських робітників. Безперечно, що склад пролетаріату України буде таким чином українізуватися, як ми спостерігали вже аналогічний процес у цілій низці країн (Чехо-Словаччина, Угорщина, Латвія), але цей процес довгий, природний. Замінити цей природний процес, замінити одночасний з ним процес повільного приєднання неукраїнської частини робітничої класи до українського культурного будівництва насильним переведенням українізації згори — значить провадити шкідливу націоналістичну політику.

ІХ

Рішучо борючися з пережитками російського шовінізму, головною перешкодою на шляху до розв'язання національного питання, партія одночасно повинна боротися й проти українського шовінізму. Цей шовінізм безперечно зростає на селі за рахунок куркулів і зв'язаної з ними частини сільської інтелігенції.

Все ще не досить задовільний матеріальний стан головних груп сільської інтелігенції (учителів, агрономів, лікарів), само собою розуміється, тільки сприяє зміцненню куркульського впливу на них.

Так само безперечно, що куркулі намагатимуться цей вплив поширити й на інші шари селянства.

Український шовінізм зростає також і в місті за рахунок покищо нечисленної, але дедалі зростаючої української дрібної буржуазії та інтелігенції, головне виходцями з села, а також спеців і службовців, що українізують радянський апарат, бо їхній зв'язок з українською дрібною буржуазією чимраз зміцнюється. Українська дрібна буржуазія, що чимраз зміцнюється, буде щодали намагатися впливати на пролетаріат і навіть на нашу партію.

Тепер серед українських літературних груп типу неоклясиків і в колах вищої інтелігенції спостерігаємо ідеоло-

гічну роботу, розраховану якраз на задоволення потреб української буржуазії, що зростає. Характерним для цих кіл є прагнення скерувати економіку України на шлях капіталістичного розвитку, держати курс на зв'язок з буржуазною Європою, протиставляючи інтереси України інтересам інших радянських республік.

Такі погляди найшли собі певний відгук у виступах деяких членів нашої партії, що підпали під чужий вплив, що знову висунули теорію боротьби двох культур, що вимагають від партії рішучої підтримки української культури, як такої, проти російської культури, як такої, і що цілком забувають виразні вказівки В.І. Леніна в данному питанні:

«Коли мова йде про пролетаріят, то протиставлення української культури в цілому великоросійській культурі теж у цілому — означає ганебну зраду інтересів пролетаріату на користь буржуазного націоналізму. Якщо український марксист захопиться цілком законною й природною ненавистою до великоросів, гнобителів, перед тим, якщо він перенесе хоча б частину цієї ненависти, хоча б тільки відчуження, на пролетарську справу великоруських робітників, то цей марксист тим самим звалиться в болото буржуазного націоналізму» (Ленін — «Національний жупел асиміляторства», т. XIX).

Кинуті в пресі гасла орієнтації на Європу, «Геть від Москви» і т.д., великою мірою показні, хоч покищо стосуються до питань культури й літератури. Такі гасла можуть бути тільки прапором для української дрібної буржуазії, що зростає на ґрунті НЕПу, бо вона розуміє відродження нації як буржуазну реставрацію, а під орієнтацією на Європу безперечно розуміє орієнтацію на Європу капіталістичну — відмежування від фортеці міжнародної революції, столиці СРСР — Москви.

Цим шляхам буржуазного розвитку ми протиставимо наш пролетарський шлях. Партія стоїть за самостійний розвиток української культури, за виявлення всіх творчих сил українського народу.

Партія стоїть за широке використання українською соціалістичною культурою всіх цінностей світової культури,

за рішучий її розрив з традиціями національної обмеженості, за утворення нових культурних цінностей, гідних творчості великої кляси. Але партія це робить не шляхом протиставлення української культури культурам інших народів, а шляхом братерського співробітництва робітничих та трудящих мас всіх національностей у справі будівництва міжнародної пролетарської культури, що в неї українська робітничка кляса зуміє вкласти свою частку.

Х

Для боротьби з українським шовінізмом, що зростає в місті й на селі, партія повинна не гальмувати, а рішучо провадити українізацію, скеровуючи її не тільки на поверхню, але й в глибіню і нещадно борючись з великоросійським шовінізмом, що великою мірою утворює ґрунт для оживлення й українського шовінізму серед мас.

Партія повинна виховувати всіх своїх членів, у тому числі й тих українських товаришів, що увійшли в процесі революції, та молодь, що підростає, в дусі ленінського розуміння національної політики, борючися з проявами націоналістичних ухилів у партії.

«Пролітфронт», ч. 1. 1930, квітень.

ПОЛІТИКА ПАРТІЇ В СПРАВІ УКРАЇНСЬКОЇ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

(ПОСТАНОВА ПОЛІТБЮРО ЦК КП(б)У)¹

1. Стоячи на ґрунті резолюції ЦК ВКП(б) у справі художньої літератури в червні 1925 р., ЦК КП(б)У вважає, що:

Будівництво соціалізму в нашій країні, що одною з своїх передумов ставить творення української радянської культури, в цьому процесі на чільне місце висовує творення й розвиток української художньої літератури.

Будучи величезним знаряддям культурного піднесення робітничо-селянських мас, виявляючи творення нової соціалістичної культури, українська художня література водночас стає одним із наймогутніших засобів зміцнення союзу робітництва й селянства — знаряддям для пролетаріату в ідейному керуванні цілим українським культурним процесом.

Тому перед пролетаріатом стоїть завдання активної і органічної участі в цій галузі й передусім широкого ознайомлення з українським літературним мистецтвом і організації пролетарської суспільної думки наколо цих питань (поширення і побільшення української художньої книги серед робітництва в профспілчанських і інших книгозбірнях, студіювання в різних формах цієї літератури в робітничих клубах, у радпартшколах, у комсомолі — літературні диспути, вечірки з участю робітництва й т. інш.)

Треба скласти суспільне пролетарське оточення укра-

¹ Ухвалено 10 вересня 1926 р. Передрук із збірника «Будівництво Радянської України». Випуск I, «За ленінську національну політику». Харків, ДВУ (рік не позначено), стор. 115-118.

їнському художньому письменству, впливати на нього і таким чином, соціально ним керувати, водночас виявляти нові літературні сили з лав робітництва.

2. Провадячи роботу, скеровану на підвищення соціальної і художньої якості літературного мистецтва, партія побороє всякі контрреволюційні, буржуазно-ліберальні виявлення в літературі. В той же час партія висловлюється за вільне змагання різних угруповань та течій у цій царині: «Підтримуючи матеріально й морально пролетарську й пролетарсько-селянську літературу, допомагаючи попутникам і т. інш. партія не може надати монополії якійсь із груп, навіть самій найпролетарській по-своєму ідейному змісту; це значило б загубити перш за все пролетарську літературу» (3 постанови ЦК ВКП(б) у червні 1925 р.).

Тому жодна з літературних груп, що існують на Україні не може претендувати на монополію і на пріоритет.

3. Мистецькі шукання і змагання в українській літературі, що стоять на ґрунті пролетарської революції, відбуваються в соціальній площині, наміченій резолюцією червеного пленуму ЦК КП(б)У, яка говорить, що на ділянці творення соціалістичної культури йде боротьба за її ідейну чистоту з ворожими силами буржуазії.

Щодо шляхів української культури. «Партія стоїть за самостійний розвиток української культури, за виявлення всіх творчих сил українського народу. Партія стоїть за широке використання українською соціалістичною культурою, що будується, всіх цінностей світової культури, за рішучий її розрив із традиціями провінціальної обмеженості та рабського наслідування, за створення нових культурних цінностей, гідних творчості великої кляси.

Але партія це робить не шляхом протиставлення української культури культурам інших народів, а шляхом братнього співробітництва робітників та трудящих мас усіх національностей у справі будівництва міжнародної пролетарської культури, в яку українська робітничка кляса зможе вкласти свою частку» [Червневий пленум ЦК КП(б)У].

Творення молодой української пролетарської літератури може йти лише шляхом свого удосконалення, виявлення нових мистецьких вартостей, збагачення культурним над-

банням усього людства. Але українському пролетарському письменству слід підходити до всіх джерел буржуазної літератури з відточеною марксіівською зброєю, щоб не потрапити в лабету чужої ідеології.

4. Справжнє творення української пролетарської літератури може відбуватися тільки на базі постійного зв'язку з робітничими й селянськими масами з виявленням істотних пролетаріату художніх вартостей, з постійним взаємовпливом письменства й маси.

Відрив поодиноких осіб від цієї бази, розрив із нею зв'язків, самозакохування й самозамикання, бодай під гаслом «кваліфікації», давав би явище соціального й мистецького занепадництва.

5. Одним із таких шляхів зв'язку літератури з масою є вживання літературно-художніх образів, властивих робітництву чи селянству, що, зрозуміло, жодним чином не може доводити до літературного хвостизму, цебто до відмовлення від світових мистецьких досягнень і до вульгаризації літературного твору. Гасло боротьби проти «хуторянства», правильне в розумінні протесту проти хуторянської обмеженості й проти впливу на літературу хуторянського куркульства, безумовно, неправильне й шкідливе, оскільки воно визначає цілковите відмовлення від властивого селянству літературно-мистецького матеріалу. «Завдання полягає в тім, щоб переводити на рейки пролетарської ідеології їхні (селянських письменників) кадри, що зростають, ні в яким разі не витравляючи з їхньої творчості селянських літературно-художніх образів, що є необхідна передумова для впливу на селянство» [Постанова ЦК ВКП(б)].

6. Щоб відповідати завданню пролетаріату перетворити ціле соціальне буття, українська художня література, що стоїть на ґрунті пролетарської революції, має охопити й виявити в своєму мистецькому перетворенні всі відтінки суспільного життя. Зменшує сили пролетаріату та його творчездатність усяка обмежена зосередженість письменства виключно у вузькому життєвому колі села чи на відірванні від цілого пролетарського комплексу в робітничому побуті, чи, навпаки, повна відірваність од життя тру-

дящих або відхід од життя взагалі — перехід до містики, екзотики, занепадництва та індивідуалістичної самоаналізи.

Занепадництво, що спостерігається по окремих ділянках літератури, заводить її до безперспективності й збиває її з шляху активного чинника соціалістичного будівництва.

Всі ці прояви зменшують соціальну вартість літературного твору й водночас, хоча й різними шляхами, стають містками, що ними в наше письменство проходять чужі впливи ворожих пролетарському будівництву клясових прошарувань.

7. Останніми часами буржуазні елементи в літературі виявляють себе не лише в «ідеологічній праці, розрахованій якраз на задоволення потреб української буржуазії, що зростає» [резолуція червн. пленуму ЦК КП(б)У], але за кордоном Радянської України серед українських письменників фашистського націоналістичного табору складається похід на літературному терені проти соціалістичної України в спілці з фашистською Польщею.

Відблиски цього виявляються й у літературі на Радянській Україні («Убивство» Могилянського та інш.). Ці антипролетарські течії відбилися в роботі українських буржуазних літераторів типу «неоклясиків», не зустріли опору й навіть були підтримані деякими попутниками й ВАПЛІТЕ на чолі з Хвильовим та його групою.

8. Все це вимагає від українських пролетарських письменників щовиразнішого їхнього соціального самовизначення творчости, щобільшого відмежування від усяких буржуазних впливів, щоуважнішого відношення їх, як і всієї партії, до поставленого партією завдання боротьби з антипролетарськими й антиреволюційними елементами, поборування формованої в літературі зміновіховськими попутниками ідеології нової буржуазії, водночас «Терпляче відноситися до проміжшарових ідеологічних форм, терпляче допомагати цю неминучу велику кількість форм уживати в процесі все тіснішого товариського співробітництва з культурними силами комунізму» [Резолуція ЦК ВКП(б)].

9. Ці завдання можна виконати остільки, оскільки партія зможе скласти кадри української марксівської критики.

Українська марксівська критика повинна поставити сво-

ім завданням, підходячи з класовим соціальним поцінуванням кожного літературного твору, відзначити мистецькі досягнення, до якої б літературної школи не належав той чи інший твір (Молодняк, ВУСПП, Плуг, УкрЛЕФ, ВАПЛІТЕ, «Неокласики», група Хвильового, Марс та інш.).

Сприяючи виявленню і розвитку молодих літературних сил, зокрема з лав пролетаріату, марксівська критика повинна по-товариськи допомагати окремим письменникам та літературним групам, що виявляли помилки та збочення з певного пролетарського шляху й стали перед загрозою націоналістичного полону, що перед ними стоїть завдання визнати ті помилки та виправити їх у практичній літературній роботі.

Критика повинна виявляти розходження в таборі письменників попутників, поборюючи буржуазні виявлення, відзначаючи наближення до пролетарського письменства, втягаючи найближчих до нас попутників у соціалістичне будівництво.

10. Ідейні розходження в галузі літературних форм і напрямів, що стоять і хочать стояти за завданням соціалістичної культури, не можуть набирати форм ворожнечі, повинні проходити на об'єднуючій ґрунті пролетарської солідарності, що висуває перед усіма літературними угрупованнями завдання їхнього об'єднання у Всеукраїнську Федерацію Організацій Радянських Письменників, яка має об'єднати в собі також літературні групи національних меншостей на Україні (групи: єврейська, руська з журналом «Красное слово» тощо).

11. Виходячи з того, що велика частина українських робітників і трудящих закордону перебуває в занадто скрутному стані щодо культурної творчості, до того ж на Радянській Україні перебуває чимало письменників Західної України — сприяти групі літературних сил Західної України (з Польщі, Чехо-Словаччини та Румунії) в утворенні асоціації західно-українських революційних письменників.

12. Єдність завдання будування соціалістичної культури, що стоїть перед трудящими кожної радянської республіки, вимагає ще тіснішого зв'язку в культурно-визвольній праці всіх народів СРСР.

Об'єднання пролетарських письменників України повинно увійти в товариські стосунки з такими ж письменницькими об'єднаннями Росії, Білорусії, Грузії та всіх інших союзних та автономних радянських республік. Це повинно йти до їхнього об'єднання у всесоюзну спілку літературних федерацій всіх народів СРСР на засадах пролетарського інтернаціоналізму, з поборюванням всяких національних протиставлень або претенсій на гегемонію чи зменшенням самостійної культурної творчості кожного народу. В той же час ця робота повинна проходити на ґрунті товариського співробітництва, співвпливу в участі художньої літератури у виконанні завдання будівництва соціалізму.

13. Щоб перевести це в життя, треба вжити, а також підтримати всі заходи для побільшення і поширення зв'язку українського письменства з письменством інших народів СРСР (побільшення перекладів на українську мову творів письменників інших народів СРСР, а також із-за кордону СРСР, обмін письменницькими відрядженнями між Україною, Росією, Білорусією, Грузією та іншими радянськими республіками, обов'язкова участь українських письменників у різних мистецьких та літературних відрядженнях із СРСР за кордон, що мають союзний характер).

ЦК ставить перед усіма партійними і радянськими органами завдання виказати всіляку моральну й матеріальну допомогу українським письменникам та їхнім організаціям.

ЦК доручає Наркомосу на основі зазначених пропозицій розробити конкретні заходи щодо покращання стану революційних письменників України (авторське право, житловий стан, лікування, видавнича справа).

14. Політбюро ЦК КП(б)У доручає відділу преси намітити конкретні заходи до виконання зазначених постанов і пильно стежити за їхнім переведенням у життя.

ШЛЯХИ ТВОРЧОСТИ ХВИЛЬОВОГО¹

Щодо ренесансу Хвильового, то це не ренесанс, а зневір'я, він ні в що і ні чому не вірить, не вірить Хвильовий і в те, що ми будемо соціалізм. Сам себе і других одурити хоче криком.

Треба сказати, що в творах Хвильового є дуже запашні місця. Так він говорить: «Комінтерн одне, а Сухарівка зовсім інше...» (читає). Далі він каже, що в російській літературі нема нічого путнього. Чи є путне чи нема, можна погодитись чи ні, але далі він каже: «Буття визначає свідомість»..., (читає), а далі: «таким чином ми підходимо до московських задрипанок...» «Москва є центр всесоюзного міщанства».

Цитати, тт., дуже запашні. Але, товариші, коли тут обурюватись, то я хотів попередити, — обурюватись можна і треба, але як: якщо кричати — рятуйте православні, наших руських б'ють, то це було б що хочете, тільки не ленінізм. Це було б русотяпство. Треба бути дуже обережним, щоб не впасти в русотяпство, щоб не сказати оце саме рятуйте православні. Коли ми ображаємося за Москву, то не як за Росію, а як за центр світової революції, як за цитаделю тої революції. От через що. Справа не в Росії, а в революційності Москви. Ось у чому справа. Тому то ми і ображаємося, коли комуністи можуть говорити такі речі, тим більш, що це ж брехня. Через що ж він це говорить? Тут не тільки націоналізм, я хочу це підкреслити, хоч це і має суто націоналістичний, кажучи просто, жовто-блакитний вигляд, але це визначає не тільки націоналізм. Хвильовий, такі вже у його очі, в кожному о б і й-

¹ Уривки із доповіді В. Затонського на червневому пленумі ЦК КП(б)У 1926 р. Збірник «Будівництво Радянської України». Випуск I, Харків, ДВУ, стор. 22-245.

с т ю бачить лише нужник та помийницю. В Москві духа Ілліча, що всю Москву красить, не примітив Хвильовий, а ось Сухарівку або Ільїнку побачив.

Чому він проти Москви? Тому лише, що українець, тому проти Москви. Не в тому річ. Він у всьому бачить тільки одну сторону, і то задню. Після НЕПу розгубився, заплутався Хвильовий, це ж скрізь видно в його творах. Він не бачить того, що ми можемо шляхом НЕПу ж перемогти капітал, що ми можемо соціалістичним шляхом дійти до виконання тих завдань в галузі культури, які стоять перед нами. От через що він говорить: «Національне відродження робить чудеса. Нація прискореним темпом приходить до відродження». В другому місці він каже: «Україна доти буде пляцдармом для контрреволюції, доки не перейде того природного стану, який Західня Європа пройшла в часи оформлення національних держав. Наше завдання полягає...» і далі — «цебто то, що проробила Італія в 48 році, звільнившись від австрійського утиску, коли стала незалежною державою». Він цього ніби хоче, а може сам і не хоче, та другого нічого не бачить. Він каже, що соціальні процеси, що їх викликано НЕПом логічно ведуть до конфлікту двох культур, а раз ідемо чисто капіталістичним шляхом, то, цілком зрозуміло, треба вибирати краще. Так він говорить в другому місці, — між куркулем і міською буржуазією треба вибирати краще. Це він говорить в «Думках проти течії». Він несвідомо, я певний, що він не хоче цього, але йде разом із буржуазією. От через що орієнтується на Європу, правда, з оговоркою. Він каже, що навіть його друзі не розуміють, чого він хоче. Коли говорить про Європу, то має на увазі не тільки голу техніку, голої техніки замало, є дещо серйозніше останньої. Він розуміє Європу, як психологічну категорію, але яку Європу — буржуазну, пролетарську, чи яку? А все одно яку — кокетує він з діалектичною.

Він бачить, що в цьому він сходиться з буржуазією, навіть, з фашистами, бо це не важко помітити. Отже, стоячи по той бік кордону, фашист Донцов, придивляючись до творчості, до мистецтва Хвильового, він прямо каже, Хвильовий до «нас» іде, він розчарувався в радянському

будівництві і шукає собі ґрунту в національному почутті, в національному відродженні. Він дивиться на Хвильового гадючими очима — оцей самий Донцов — і говорить: «годі, голубчику, крути не крути, а будеш з нами». Я певний, що Хвильовий не хоче цього. Він крутиться, щоб не піти до Донцова, він не хоче цього. Я не маю жодного підозріння, що Хвильовий і ті, що за ним ідуть, що вони хочуть іти за Донцовим, але Донцов тягне, приваблює його, і він крутиться й крутить. Він каже — Зерова ми мусимо використовувати не тільки по лінії техніки, але й у напрямку психологічному. Що таке Зеров? «Зерови — це та частина молоді української інтелігенції, яка в силу тих чи інших причин щільно зв'язала себе з долею старої генерації». Ви розумієте — старої генерації. Далі, він в іншому місці говорить: «Але технічно і навіть психологічно — вони нам потрібні» (стор. 61). Ось через що прийшов він до такого трагічного висновку, що йому приходится спиратись психологічно на Зерова.

Ленін заповідав нам, щоб ми вчилися в Європи, але Ленін ніколи не вчив нас вивчати й позичати психологію в буржуазії, а Хвильовий нас тому вчить, тому що він не вірить в пролетаріят, тому, що він не зв'язаний з пролетаріятим, — ось в цьому його нещастя. Товариші, ми за те, щоб вивчати техніку Європи, але й ми за те, щоби брати психологію Жовтневої революції, пролетарської Москви, а не Європи буржуазної, капіталістичної, а вони нав'язують нам не тільки техніку, але й психологію буржуазної Європи. Чого ж вони так аж до Європи заїхали? Я не повірив доти, поки не прочитав статтю Донцова. Я думав, ну, що там, вороги на нас вішають собак, бреше Донцов.

Але, ось як їх розцінюють в нашій критичній літературі:

«...Фальш у них од того, що вони сильні індивідуальні натури, котрим важко асимілюватися з сірою масою пролетаріату» (Тиверець Б., *Спад ліризму*. «Червоний шлях» ч. 1-2, 1924 р.).

Так, отже, кланяйтесь і дякуйте, «сіра маса пролетаріату». Це написано в «Червоному шляху» про цих самих

наших щирих європейців, написано в тоні співчуття до бідних хлопців, що їм важко асимілюватися з сірою масою пролетаріату. Я не можу обвинувачувати редакторів, які мабуть не читали цієї статті, як не читали й інших статей, що там написані, але й сам Хвильовий не заперечує, що він із пролетаріатом не зможе зв'язатися. Він каже в одному місці так: «почуття колективізму не маю». Оскільки Хвильовий не може з'єднатися з колективом, не має віри в пролетаріат, він і мусить шукати опори в інтелігенції, тому він шукає в націоналізмові костурів для своєї романтики, для своєї творчості. Він не може шукати опори в тому, що робить пролетаріат, бож для нього «пройшла сіра осінь по всіх заулках республіки» і через це, як цілковитий і жалюгідний ліквідатор, він не хоче цього та йде просто до Донцова. Я не буду наводити цілої низки випадків, ще більш цікавих, бо не ставлю собі завдання перетворювати свою доповідь у літературну дискусію. Це не література, а це політика, глибока політика, бо ми не повинні, ми не можемо припустити того, щоб гадюка Донцівська проковтнула Хвильового і тих, що йдуть за ним, чи його ведуть за собою. Ми будемо проти того, щоб цей буржуазний гад взяв до себе, притягнув до себе ту частину нашої інтелігенції, нашої молоді, яка заплуталась, розгубилася під час НЕПу й буденного будівництва. Ми не можемо, не повинні цього припустити. Як у «Ревізорі» говориться: «в большом хозяйстве видно веревочка пригодится», а Хвильовий не «веревочка» і навіть не ганчірка, він, безумовно, талановитий хлопець і, безумовно, талановитий мистець, але більшовиками не родяться, а вироблюються. З Хвильового і Хвильових треба вигартувати комуністів, чи, принаймні, як ми переконані, що не з кожного тіста комуністи виходять, то принаймні, корисних для революції людей, які б не сіяли отруту зневір'я, ліквідаторства, а які б, навпаки, допомагали б пролетаріатові в його жорстокій, трудній боротьбі.

Але як це можна зробити? Не так, що ми будемо його хвалити й говорити, що у нього плеханівська постановка, що він марксист і т. інш. Який у нього марксизм, яка в нього плеханівська постановка? У нього струвізм. Ми по-

винні притягти до себе ближче Хвильових і всіх здібних людей з армії мистецтва і взагалі з молоді, яка зараз заплуталась в суперечках НЕПу. НЕП складна річ. Що ж говорити про Хвильового, візьміть такого старого більшовика, як Лобанов, старий корінний більшовик, — що, він не заплутався в суперечках НЕПу? Що ж дивного в тому, що це сталося з молодняком? Немає дивного нічого. Ми повинні поставитися не тільки так, що це не наші, чужі люди, ми повинні забрати й використати їх, щоб їх не використовувала буржуазія, щоб не використали їх Донцови, Зерови тощо. Так ось відкіль ті висновки, які запропоновані в тезах, і тому я далі на цьому зупинятися не буду. Ці висновки надруковані, до них додати немає чого. Я маю на цьому закінчити свою доповідь, яка так затяглася, але ще раз підкреслюю, що коли мені довелося у своїй доповіді зупинятися на національних ухилах, і я формально більше зупинився на українському націоналізмові, ні в якому разі не можна відсіль робити такий висновок, що треба бити безоглядно по українізації. Навпаки, тим міцніш ми повинні провадити українізацію для того, щоб у нас на українському фронті, на фронті української ідеології не було монополії ані Зерову, ні навіть Хвильовому, який заплутався сам і може сам того не хоче, але плутає й отруєє других.

Ми повинні надалі провадити українізацію, ми повинні провадити боротьбу проти ухилів русотяпства, бо ніяк нам не подолати ухилів Хвильових до рішучої перемоги над русотяпством та й байдужністю щодо безпосереднього будування української культури.

Нам, тт., вдалося ці тези, що тут запропоновані, провести одногосно через комісію досить авторитетну, в складі тт. Чубаря, Петровського, Кагановича, Затонського, Шумського, Попова, Демченка, під головуванням т. Скрипника. Ми добилися того, що одногосно були ухвалені всі тези, і я цілком певний того, що ЦК також прийме ці тези в основу, може дещо додати, але не змінить тієї лінії, яка провадилась досі й яку ми бажаємо провадити надалі,

бо ми вважаємо, що та лінія, якою керувалось у своїй роботі Політбюро й та робота, що ним переведена, були правильними.

Володимир Затонський

ПРОМОВА Л. КАГАНОВИЧА НА ЧЕРВНЕВОМУ ПЛЕНУМІ ЦК КП(б)У 1926 р.¹

В стенограмі Політбюра, що з ним ви, товариші, ознайомилися, зачеплено не лише персональне питання, там доволі подрібно розроблений і принциповий політичний бік питання за українізацію.

Ось чому я гадаю, що на цю стенограму можливо посилатися для того, щоб не повторювати всього того, що там говорилося.

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ ОДНЕ З ГЕНЕРАЛЬНИХ ПИТАНЬ, ЩО СТОЯТЬ ПЕРЕД ПАРТІЄЮ

Я, товариші, не буду зараз у своїй промові розбирати ґрунтовні теоретичні засади нашої партії в національному питанні. Хоч не вважаючи на те, що ті теоретичні засади загальновідомі, тим більш вони відомі членам ЦК, — нам не заважає частіше проглядати твори Леніна в цьому питанні, ще раз простудіювати ґрунтовні теоретичні засади в національним питанні, бо національне питання в тому розумінні, що в ньому ми його зараз розглядаємо, набирає величезнішого значення не лише з точки зору нашого внутрішнього життя, але й з точки зору світової революції. Геній Леніна показав робітничій клясі шлях до перемоги через притягнення до пролетарської революції селянства. Але геній Леніна показав нам ще один шлях, одну лінію — це сполучення пролетарської революції з національним повстанням.

В той час меншовики ставили питання про самовизна-

¹ Передрук із збірника: «Будівництво Радянської України». Випуск I. Харків, ДВУ, стор. 40-54.

чення формально. Ленін поставив по суті питання за революційну боротьбу за визволення пригнічених та за зміцнення пролетарської диктатури, через зміцнення спілки робітничої кляси, з селянством та через правильне переведення національної політики. Бо правильна національна політика дає пролетаріату, зосередженому в центральних пунктах нашої країни, можливість діставати матеріальну, моральну й політичну підпору та підтримку на всьому неосяжному просторі всього Союзу Радянських Республік.

В останніх своїх передсмертних статтях, що в них Ленін ставить питання про перспективи нашого розвитку, що в них він ставить загальне питання — куди ми йдемо та як ми йдемо до перемоги, в цих статтях національному питанню в світовому масштабі, з точки зору світової революції, віддано величезніше місце. В другому місці Ленін питання ставить так: мільярд з чвертю населення земної кулі пригнічено, більшість народів, більшість людства всесвіту пригнічено, при поєднанні пролетарської революції в Європі з національною революцією пригнічених народів, що спрямована проти імперіялізму, справа світової революції дістає таку міцну непереможну силу, що проти неї не встоїть буржуазія всесвіту.

В якому зв'язку з нашою повсякденною практикою стоїть ця Ленінська постановка питання, в якому зв'язку вона з нашою конкретною роботою по будівництву всіх державних формувань, що в нас сталися після створення Союзу Радянських Республік? Зв'язок є в тому, що серйознішим товчком для пригнічених мас всесвіту в боротьбі проти імперіялізму служить не лише наша політична постановка питання й навіть не остільки наша політична постановка питання, скільки наша практика, наша робота по правильному переведенні національної політики, тобто по створенні зразкових держав у тих частинах нашого Союзу, де маси були раніше пригнічені, де маси були раніше придушені. Якщо для східних народів у нас може й мусять бути прикладом республіки Узбекістанська, Туркменістанська, Казахістанська і т. ін., то для західних народів Україна мусить служити зразком і прикладом розв'язання пролетаріатом проблеми національного визволення пригнічених

мас, проблеми державного будівництва національних республік, в рамках радянської системи. Ми мусимо показати як можна поєднати добровільну спілку радянських республік з наданням бувшим пригніченим масам максимальних можливостей прояву самодіяльності в будівництві своєї державности, в розвиткові свого господарства, в піднесенні культури країни — в справі втягнення мільйонних мас до культурного соціалістичного будівництва.

З цього погляду ми, товариші, й мусимо розглядати нашу національну політику, з цієї точки зору ми й мусимо розглядати й українізацію. Ось чому абсолютно неправильні всякі тлумачення, всякі натяки на те, що українізація є нібито якась поступка комусь, що українізація провадиться нами в силу якоїсь то важкої необхідности, під натиском якихось то стихійних ворожих нам сил. Така постановка питання іноді збігається з ворожою нам постановкою питання, що більшовики нещирі, що більшовики брешуть, коли вони говорять за українізацію, що в більшовиків це лише маневр, що в більшовиків це лише привід для того, щоб одурити когось то; що провадять більшовики українізацію, не бажаючи її, не вірючи в неї, не люблячи її тощо. Така постановка питання мусить бути нами рішуче одкинута — та наша політика українізації є дійсна політика інтернаціоналізму, вона не потурає якомусь національному шовінізму, а йде на користь не лише внутрішнього зміцнення диктатури пролетаріату, але й на користь світової революції, й вже само по собі будівництво української державности, сам по собі розвиток робітничо-селянської культури у нас в країні служить взірцем та зразком для пригнічених мас, для пригнічених національностей та штовхає їх на шлях боротьби з імперіалізмом, на шлях боротьби з буржуазією.

ПОМИЛКА ТОВ. ШУМСЬКОГО ТА ПОСТАНОВКА ПИТАННЯ ПРО НЕЇ НА ПЛЕНУМІ

Деякі товариші нарікають нам: «Ви дещо ховаєте від пленуму ЦК партії, чи не є це замазуванням питання, чи не може трапитися так, що зверху будете замазувати й

замазувати, а потім, мимо вашої волі та керівництва, питання випірне». Чи потрібно ставити питання в площині детального розгляду заяв тов. Шумського? Чи не потрібно поставити на обговорення все те, що мається в стенограмі Політбюро, що з нею ви ознайомилися?

...Кожен член Центрального К-ту має право вимагати від Центрального К-ту партії та від Політбюро: «Скажіть мені, що було», Політбюро ЦК не відмовляється розповісти. Політбюро й розповіло вам, — вам роздано стенограми, що з ними ви ознайомилися. Тут немає змазування — це не є бажання когось одурювати, щось змазати, зробити опортуністично, аби було м'якше, аби було спокійно. От якби Політбюро ЦК змазувало принциповий момент, принципові питання, тоді й ви, безумовно, мали б можливість нас обвинувачувати в тому, що ось ви, через якісь то невідомі міркування, усе тут стираєте, намагаєтесь довести, що все «тиш до гладь да божья благодать». Адже в політичних тезах, що ми їх вам роздали й що вони запропоновані до обговорення, — адже ці питання там яскраво поставлені. По всіх питаннях є чіткі формулювання й тут сумнівів бути не може ніяких. Ми мусимо підійти до питання з точки зору аналізу наших труднощів та з точки зору тих завдань, що перед нами стоять.

ПИТАННЯ ТА ТРУДНОЩІ В СПРАВІ УКРАЇНІЗАЦІЇ БУЛИ СВОЄЧАСНО ПОСТАВЛЕНІ НА ПОЛІТБЮРО

Що торкається наших труднощів, то, товариші, не лише на тому засіданні, де ми обговорювали питання про українізацію «Комуніста», але ще з 19 березня ми слухали попередню інформацію тов. Затонського про підсумки українізації. Це було те саме засідання, що на ньому було мовлено знамените речення відносно непримусової українізації руських робітників, з приводу якого вийшло далі непорозуміння через хибне тлумачення цього самого речення.

Ми з усією яскравістю та своєчасно поставили питання про безпеку, що загрожує нам з боку культурно-ідеологічного, якщо партія на цей бік не наляже. Я це говорив,

товариші, до того, що тов. Гринько, на мою думку, невірно тут сказав, що якщо є небезпека, та якщо будь-хто звертає на неї увагу ЦК, то відразу трапляє під підозріння. Нема чого доводити, товариші, що це невірно; члени ЦК присутні на засіданнях Політбюра, вони можуть висловлюватися по кожному питанню. Якраз в той момент, коли ми поставили питання про підсумки українізації на Політбюрі, ця небезпека не була показана тими товаришами, що вони згодом говорили, що вони перші відкрили небезпеку.

Я б прохав тов. Затонського в кінцевому слові прочитати резолюцію цього засідання Політбюра ЦК від 19 березня, що з неї видно, що задовго до того, як виникли різні розмови про будь-які труднощі та небезпеки, Політбюро ЦК бачило ці небезпеки і ці труднощі.

По суті, який стан ми маємо зараз та що вимагає від нас? Ми маємо декотрі досягнення в галузі українізації, але ясно, що культурний зріст, що його маємо в країні ширше, швидше йде, ніж партія поспішає за ним. Я вже раз вказував, що ми маємо аналогічний в цьому процес. Промисловість наша піднеслася, вона зросла, однак зріст потреб у країні, зріст попиту більше, ніж зріст нашої промисловости, та вона не в силах задовольнити цього попиту — звідси товаровий голод, зріст цін і т. і. Безперечно, всяка аналогія відносна, але певна подібність з процесом культурного зросту на Україні тут безперечно є. Країна підноситься швидко, господарство зростає, зросла й культурність, — і цей культурний зріст, що покликаний Жовтневою революцією, покликаний господарчим зростом країни, вже йде з самого початку українською мовою, з самого початку вже йде по лінії розвитку української культури. Звідси й той широкий розмах зросту української культури, звідси й криза, покликана тим, що партія не досить поспіває за ним, звідси й необхідність ще більшої уваги до українізації партії, звідси необхідність ще більшого втягнення нових сил у роботу, звідси ще більша необхідність звернути увагу на культурно-ідеологічний фронт, у розумінні його охоплення, або як це декотрі товариші називають «охоплення динаміки, оволодіння динамікою».

...Нам, товариші, нічого закривати очі; серед широких партійних мас не вижиті ще декотрі помилки в національним питанні, декотрі ухилення від справжньої лінії. Партія це мусить бачити, партія мусить це знати, Від нас вимагається серйозного і вдумливого підходу до питання українізації. Ми мусимо поставити це питання в площині широкого розгорнення роботи в партії, прилучення партії до процесу культурного будівництва країни і тим самим забезпечити партію, щоб в боротьбі з нашими ворогами не дати їм ні на йоту посунутися вперед, допомагаючи їм своїми помилками в національному питанні. Ми мусимо тому, товариші, потурбуватися за те, щоб вірна постановка питання, що нею просякнуті тези, що вам пропонуються, була не лише платонічною, була не лише ідеологічною, але щоб вона стала й практичною.

НЕПРАВИЛЬНИЙ ПІДХІД ДО НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ З БОКУ ДЕКОТРИХ ТОВАРИШІВ

Ми зутикаємося з перешкодами, забобонами щодо українізації, що є серед частини нашої партії. Великоруський шовінізм є величезніша небезпека в нашій країні, це цілком ясно. Тим більшу небезпеку він уявляє ще й тому, що він зутикається з подібним йому українським шовінізмом. Яке тут завдання партії? Завдання партії є в тому, щоб бити шовінізм, а для цього партія мусить бути сама вільною від усяких натяків на шовінізм. Ми мусимо, товариші, всілякі спроби до змазування українізації припиняти в корені, бо вони являють з себе величезнішу небезпеку, бо вони гальмують зріст партії, гальмують опанування партією процесом культурного будівництва, що йде в країні, й тим самим вони неминуче зміцнюють позиції наших ворогів. Руський комуніст, що хоче вважати себе за доброго більшовика, та що не хоче українізації, не розуміє того, що висловлюючись іноді проти українізації, не надаючи серйозного значення українізації, він цим самим діє по суті справи на руку нашим ворогам з табору українського шовінізму, бо якщо партія не посяде позицій українізації, їх захоплять вороги. Ось в чому небезпека, ось в чому основ-

не питання, товариші. Отже ми це питання мусимо поставити з усією гостротою.

Поруч з цим ми маємо другий ухил, другий неправильний підхід з боку частини українських товаришів, подібних до Хвильового. Декотрі товариші говорять: «Чого ви взяли за Хвильового?» Товариші, справа тут не в Хвильовому, нехай буде Хвильовий, нехай буде другий, — нам тут не важливе прізвище.

Які ґрунтовні помилки в підході Хвильового, які його політичні помилки? Ґрунтовна політична помилка тов. Хвильового є в тому, що він національне відродження розглядає, як однакове до всіх часів, для всіх діб, для всіх форм. Коли тов. Хвильовий розглядає національне відродження в добу розвитку капіталізму, він там бачить постановку питання про національну культуру, і він це переносить до нас на радянський ґрунт. Ось його корінна політична помилка, що полягає в відсутності класового підходу, захоплення загальною постановкою питання про націю в цілому та про національну культуру. Тов. Хвильового тратить втрата класової мірки, втрата класової самосвідомості, втрата класового підходу. Звідси його постановка питання про єдину національну культуру, звідси його постановка питання відносно Москви. Бо з класовою міркою, із класовим підходом так ставити питання не можна. Ґрунтовний корінь помилки тов. Хвильового є в тому, що він став, поки лише почав ступати на цей шлях, але він його засмокче, якщо Хвильовий не буде сам себе рятувати.

Ми, комуністи, зараз будуємо культуру, ми будуємо українську культуру, але будуючи українську культуру, ми усталюємо, що пануюча роля в цій культурі належить і мусить належати робітничій класі, та що в процесі будівництва української культури буржуазну культуру ми будемо здемасковувати, ми будемо з нею боротися. Як ставить питання Ленін? Він говорив: «В кожній національній культурі є, хоч би нерозвинені, елементи демократичної та соціалістичної культури, бо в кожній нації є трудящі та маса, що визискується, умови життя якої неминуче породжують ідеологію демократичну та соціалістичну. Але в кожній нації є також культура буржуазна (та в більшості

ще чорносотенна та клерикальна), при тому не в виді лише «елементів», а як пануюча культура. Тому національна культура, взагалі, є культура поміщиків, попів, буржуазії. Ставлячи гасло «інтернаціональної культури демократизму та всесвітнього робітничого руху», ми з кожної національної культури беремо лише її демократичні та соціалістичні елементи, беремо їх лише й безумовно в протигагу буржуазній культурі, буржуазному націоналізмові кожної нації».

Тов. Хвильовий цього не бачить і не знає. Я не говорю про цілу низку фактів, що їх чудово викрили в своїх статтях товариші Скрипник та Чубар. Коли тов. Хвильовий ставить питання: «не на Москву, а на Європу», ця постановка ані в розумінні культурнім, ані клясовому не витримує жодної критики, вона небезпечна, шкідлива, загибельна. Москва від статтів Хвильового не помре. Як була Москва, так вона й залишиться. Справа тут не в небезпеці Москві, нам нічого удавати з себе рятівників Москви, а справа в тому, що ідеологічно та теоретично така постановка питання є неправильна, шкідлива, неклясова, непролетарська точка зору. Ми бачимо в Хвильового певні елементи патосу — це дуже добре, молоду культуру без патосу, без віри в свої сили розвивати не можна. Ми цілком згодні, коли говорять, що треба вийти з рамок кустарництва на широкий шлях, що треба ставити справу широко, по-державному, це цілком справедливо. Коли ми говоримо, що нам треба йти до Європи та звідти брати краще, то це справедливо. Ми від Європи мусимо багато брати, але як іти до Європи? Чи підете ви до Європи, як єдина нація, проти Москви, тобто проти руського пролетаріату, або навіть якщо не проти, то без руського пролетаріату? Чи підете туди з такою міркою?

Для того, щоб ви туди пішли, взяли від буржуазії те, що вам треба, щоб вас не скористала буржуазія, а щоб ви її скористали, для цього треба, щоб ви йшли туди з клясовою свідомістю, з клясовою міркою в руках. Лише тоді ви зумієте дійсно взяти там те, що треба, але тоді ви мусите йти туди разом з руською робочою клясою, єдиним фронтом і там брати те, що вам треба. Ось ґрунтовне, що

забув тов. Хвильовий, звідси й всі останні його гріхопадіння, звідси й потраплення його під певні націоналістичні впливи і т. ін.

ПИТАННЯ ПРО «БУВШИХ» ТА «НЕ БУВШИХ»

Ми мусимо зараз у своїй практичній роботі, як справедливо говорив тут і доповідач і інші промовці, зосередити свою увагу на культурно-ідеологічному фронті, на питанні про українізацію партії, на питанні про висунення нових сил. Наша робота поширюється: для того, щоб провести її, нам потрібні нові сили, й кожен, хто б спробував заперечити проти використання тої чи іншої людини, через те, що він нібито такий та такий лише тому, що він «бувший» — той дістане рішучу відсіч від партії. Кожна цінна людина потрібна партії. Але чи значить це, що ми, взагалі, одмовимся од критики ідей політичних, що ми тут не будемо вносити відповідної ясности? Ні, ані в якому разі не визначає. Ясність тут потрібна цілком певна, критикувати ми будемо й для того, щоб вам ілюструвати, оскільки наша дискусія йде зараз не по лінії розподілу на «бувших» або «небувших», можна послатися на нашу спірку з Хвильовим. Адже тов. Хвильовий не бувший боротьбист, і ми його критикуємо, а тов. Хвиля бувший боротьбист та виступав за лінію партії, виступав правильно, по-ленінському. Чи є тут привід для того, аби ділити партію на «бувших» та «не бувших»? Ні в якому разі. Ділити партію треба в ідейно-роз'яснюючій роботі на людей, що ведуть правильну лінію, і людей, що ведуть неправильну партійну лінію. Ось які, в якій площині ми мусимо ставити питання.

ПРО ЄДНІСТЬ

Що говорять наші тези, в розумінні дальшого напрямку нашої роботи, яка їх ґрунтовна вихідна точка, чи відкривають ці тези нову епоху нашої країни?

3 місяця. Нову еру.

Каганович. Або нову еру.

3 місяця. Нові сторчі.

Каганович. Я гадаю, що так говорити помилково. Для чого нам роздмухувати те, чого насправді немає?

Олександр Яковлевич Шумський сьогодні з цієї трибуни зробив заяву, що в інтересах єдності партії тези приймаються однодушно, одностайно.

Затонський. Тільки в інтересах партії?

З місця. По суті погоджуються.

Каганович. Ясно, що по суті, якщо в інтересах єдності партії.

Ми вітаємо це, нам це потрібно. Краще пізно, ніж ніколи.

Ми ввели тов. Шумського до комісії в справі українізації і домагалися в комісії єдності, але досягши єдності, ми мусимо мати й ясність політичної лінії. Треба, щоб з нашою резолюцією не вийшло б того, що завтра, після її ухвалення, кожен зможе її смикати в свій бік — один до себе, другий до себе, або щоб не можна було сказати: резолюція добра — як це сьогодні декотрі говорили, лінія добра, а ось яка буде практика роботи і т. ін. Товариші, давайте змовимось щиро, по-більшовицькому. Ми домагаємось діла, ми не хотіли роздмухувати бійки, ми й зараз не хочемо цього. Чому не хотіли? Для єдності організації, для успішного переведення національної політики. В той час, як в усій решті політичних питань в нас загалом і в цілому одна лінія, ми стояли перед небезпекою внутрішньої свари по національному питанні, замість того, щоб мобілізувати всі сили партії для переведення серйознішої та труднішої роботи в справі українізації партії, по опануванні культурно-ідеологічним фронтом. Ми вважали це за шкідливе, ми вважали за можливе й потрібне змовитися по-товариському. Я гадаю, що тов. Шумський не буде заперечувати того, що ми саме по-товариському намагалися дійти до згоди та по-товариському до згоди дійшли. Але треба умовитися на пленумі ЦК відкинути такі підходи, подібно підходу тов. Солодуба, що він говорить: «Резолюція це одне, а практика — це друге». Ні, товариші, давайте ми ці фокуси кинемо. Вже раз ми приймаємо резолюцію одностайно, так даваймо й питання одностайно провадити, бо ви адже знаєте, що буде слідком за такою

заявою, що «резолуція, мовляв, одне, а практика друге» — за цим неминуче піде в практичній роботі те, що ті, хто так говорять, відійдуть в бік: «А ну, побачимо, як ви будете провадити ці резолюції». Ми хочемо, щоб після пленуму, що на ньому приймаємо одностайно резолюцію в справі українізації, не було відповідальних за цю справу та безвідповідальних критиків, треба щоб всі відповідали в однаковій мірі, щоб всі, у кого є ті чи інші зауваження, не тримали б їх рік у кишені та через рік викладали б їх. — Кожен день, кожну годину ви маєте доступ до ЦК партії та можете, якщо не в розмові, так у листовній формі вносити будь-які пропозиції для обговорення. Ми хочемо дружньо працювати над переведенням цієї резолюції. Ми хочемо, щоб не було щілин не лише в Політбюрі ЦК партії — їх і немає там, — ми хочемо, щоб не було щілин в ЦК партії, ми хочемо, щоб не було в партії самих шкідливих щілин по національному питанні. Ми не хочемо цього. Ми хочемо, щоб в нас була єдина, вірна національна політика, та оскільки ми цього хочемо, треба кинути фокуси — «лінія одне, а практика друге».

...Зупинюсь ще на питанні про державність. Я не знаю, товариші, як можна зараз твердити, що до 1923 року державність України йшла вгору, а зараз падає. Адже, товариші, до 1923 року не було зовсім бюджету, жили по кошторису, через що не було порядку в господарстві, в державі. Як же можна твердити, що державність України зараз підупала? Тов. Солодуб, зокрема, говорить, що у нас перед Москвою немає стійкості. В нас немає гучних речень, немає «хльостких», широкомовних програмів, але за те є глибока, серйозна, ділова державна робота, тверде більшовицьке відстоювання інтересів України. Хто може сказати, що тов. Чубар не відстоює твердо інтересів України на кожному пленумі ЦК ВКП? Хто може сказати, що цього не робить тов. Петровський та кожен з нас, що увіходить до ЦК ВКП? Хто може сказати, що в загальному бюджеті Україна скривджена в порівнянні з іншими частинами Союзу? Може бути, що ті або інші конкретні помилки, окремі конкретні недоліки маються, давайте ж їх виправляти. Давайте конкретні пропозиції, але хіба можна

критикувати всю нашу систему? Це невірно, це неправильно. Ще більш неправильно та невірно, коли тут вживають таких висловів, як Переяславська угода і т. і., і т. п.

КІЛЬКА СЛІВ ВІДНОСНО ТОГО, «ЧИ МАЛОРОСІЯ ЧИ УКРАЇНА»

Чи є придатним цей термін в сучасних умовах? Я вважаю, що ні. На 9 році зміцнення радянської влади на Україні, чи можна ставити питання — «Малоросія чи Україна»? Нам важлива політична суть, що її необхідно викрити, а для того, щоб її викрити, не треба зв'язувати питання з випадковою постановкою подібно «Малоросія чи Україна», постановкою питання відносно Москви, протиставлення України Москві й т. і. Я вам прочитаю резолюцію Виконкому Комінтерну, що її він ухвалив при прийомі до ВКП членів УКП.

Що говориться в цій резолюції?

«Президія Виконкому Комінтерну, обговоривши заяви, що надіслані йому з боку ЦК УКП та Бюро лівої фракції УКП, меморандум ЦК КП(б)У, що присвячений змісту обох заяв, та інші документи та матеріали, що приставлені трьома цими організаціями, а також заслухавши усні заяви та пояснення їх представників, констатує:

1. Українською секцією Комуністичного Інтернаціоналу з самого початку його існування є КП(б)У. Ця партія винесла на своїх плечах весь тягар керівництва боротьбою робітничо-селянських мас України за радянську владу, проти німецького та антирадянського імперіалізму української та російської контрреволюції та українських і російських соціал-угодовських партій, що їх підтримували. В своїх лавах КП(б)У об'єднує зараз близько 100000 кращих робітників та селян України, складаючи частину загальносоюзної партійної організації і перебуваючи під досвідченим керівництвом ЦК РКП, але користуючись в той самий час повною самостійністю в середоукраїнських справах. Під керівництвом КП(б)У створена робітничо-селянська державність

України, що спирається на масові радянські організації. В системі цієї державности мається господарчий центр, що скеровує роботу щодо розвитку продукційних сил України, піднесення її промисловости та сільського господарства. Створено також Всеукраїнський професійний центр, що він не розриваючи зв'язку зо всеспілковим професійним центром, є українською секцією Профінтерну. Створюються українські частини серед єдиної загальносоюзної робітничо-селянської Червоної армії під керівництвом Реввійськради України.

Під керівництвом КП(б)У закладена стала база для розвитку української робітничо-селянської культури так запровадження української мови — мови трудящої більшости країни — в державний апарат та школи. В цей час проходить робота в справі об'єднання в складі УСРР всіх теренів з української більшости населення, що лежать біля УСРР та входять до Радянського Союзу. Всі нижченаведені заходи остаточно відсторонюють можливість дальших балачок про який би то не був колоніальний стан України.

Ці заходи, що є у відповідності з величезною міжнародною вагою українського національного питання в Східній Європі, що констатоване V Конгресом Комінтерну, викликали живе співчуття до УСРР серед працюючих українських мас, що їх терени захоплені сусідніми буржуазними державами, Польщею, Румунією та Чехо-Словакчиною (Західня Україна, саме Східня Галичина, Буковина, Басарабія та Закарпатська Україна, що входять до її складу).

2. З самого початку революційної боротьби за радянську владу на Україні продовжується згуртування навколо КП(б)У та в її лавах всіх українських революційних сил, що стоять на позиції диктатури пролетаріату й приходять до твердого переконання, що лише радянська влада, що нею керують робітничі кляса та комуністична партія, здатна розв'язати національне питання на Україні. Як видно з надісланого до Виконкому Комінтерну меморандуму ЦК КП(б)У, ще в кінці 1917 року до КП(б)У пристала група лівих українських соціал-

демократів (Шахрай, Кулик і інші), літом 1918 року під час I з'їзду КП(б)У до неї прийшла друга група українських соціал-демократів (Врублевський, Тимофієва, Слинко та ін.). 1919 року з частини бувших українських есерів (комуністи-боротьбісти) та незалежних українських соціал-демократів (ліві незалежники) організувалася так звана українська комуністична партія (боротьбісти), що березня 1920 року після відповідної ухвали Комінтерну також увійшла до складу КП(б)У. Створення на початку 1920 року так званої Української Комуністичної Партії (УКП) з бувших українських незалежних соціал-демократів, що за рік перед тим вели збройну боротьбу проти радянської влади, було продовження того ж процесу поступового переходу частини українських соціалістів, що під впливом комуністичної критики та боротьби, засвоїли уроки революції, переходу від угодовства та союзу з буржуазією — до табору комунізму.

3. Але, приймаючи загальні принципи комуністичної програми, УКП припустила її вивернення в національному та колоніальному питанні, розглядаючи теперішню радянську Україну, як таку, що спирається на зовнішні сили, та вимагає такої форми державних взаємовідносин між УСРР та іншими радянськими республіками, що не лише не виправдалося би 8-річним досвідом військової та економічної боротьби цих республік, але на ділі протиставлювала б один-одному їх працюючі маси, в тісній спілці яких є залог зміцнення всього СРСР в цілому та дальших успіхів міжнародної революції.

Це перекручення на практиці з боку УКП комуністичної програми є наслідком пережитків тих соціал-шовіністичних поглядів, що їх її члени раніше поділяли. Оскільки окремі частини та цілі групи УКП, вже будучи в її лавах, живили остаточно ці погляди, вони приходили до КП(б)У (група Мазуренка-Яворського в кінці 1921 р., так звана ліва фракція УКП в кінці 1923 року).

Але більшість УКП не брала до уваги, що найпершим обов'язком кожного комуніста є робота на користь об'єднання пролетарів та працюючих мас усіх націй та країн для спільної революційної боротьби.

Це об'єднання положено в прийнятих за пропозицією т. Леніна Другим всесвітнім конгресом тезів, що є підвалиною політики Комуністичного Інтернаціоналу в національному та колоніальному питанні та знайшло ясний вираз в резолюціях КП(б)У та РКП(б), зокрема в резолюціях X та XII з'їздів РКП. Якщо б УКП з свого боку, дотримувалася цієї лінії, то вона в першу чергу мусіла б робити проти націоналістичних забобонів, що залишається ще серед українських робітників та селян, аби цілком розвіяти відчуження та недовір'я по відношенні до руського пролетаріату і тим самим сприяти цілковитішому об'єднанню всіх сил пролетарської диктатури як на Україні, так і на всьому терені СРСР. Але через те, що УКП, замість цього, фрондувала проти РКП та КП(б)У, ведучи пропаганду за таке відокремлення українського робітничого руху, що воно фактично приводить їх до протиставлення другим радянським республікам, то цим самим УКП об'єктивно працювала в напрямку національного розламу сил пролетарської диктатури України, незалежно від того, яку мету вона сама собі ставила.

Завдяки цій ґрунтовній помилці УКП, її робота провадилася загалом не на користь, а на шкоду пролетарській диктатурі, при тому іноді до такої ступені, що в інтересах збереження пролетарської диктатури від такої шкоди, КП(б)У була змушена відповідно з своїм революційним обов'язком пристосовувати по відношенні до деяких членів та груп УКП примусові заходи, тим більше, що декотрі ворожі комуністичні елементи використовували невірну позицію УКП в національному питанні, щоб з антирадянською метою зімкнутися з нею, як з єдиною легальною опозиційною партією на радянській Україні.

Констатуючи, на підставі викладеного вище, помилковість поглядів УКП в тій частині її програми, що протиставляється програмі КП(б)У та РКП; виходячи з того, що згідно з статутом Комінтерну, в кожній країні мусить існувати лише одна компартія й стверджуючи ще раз, що на Україні такою партією-секцією Комінтерну — є КП(б)У, та

беручи до уваги заяву ЦК УКП, що УКП передає

Комінтерну розв'язання судьби партії та обов'язується підкоритися як ідеологічно, так і організаційно всякій його ухвалі, що показує суб'єктивну готовність служити справі комунізму, — президія Виконкому Комінтерну ухвалює:

а) Розпустити УКП, як окрему партію, та доручити товаришам, що є членами ЦК УКП, перевести в життя цю ухвалу з тим, аби члени УКП, що розпускається, мали можливість увійти до складу КП(б)У.

Ось, товариші, як бачите, тут говориться відносно зміцнення української державности, відносно розвитку української культури під керівництвом КП(б)У, до якої влялися в наслідок критики та боротьби, в відношенні ідеологічних неправильностей, низка партій, що є, безперечно, позитивним фактом. Тому, хто б спробував нарікати й тикати що ти «бувший», тому партія дасть належну відсіч, як тому, що зробив неправильно, не по-більшовицькому. Оскільки ти прийшов до партії, це визначає, що ти рівноправний член партії. Але ми вимагаємо від товаришів не намагатися зводити ні нащо історичні факти, ми хочемо щоб товариші з свого боку відмовилися від тих або інших своїх помилок. Чому проти цього декотрі суперечили та протестували? Ми не мусимо займатися жодним цькуванням, ми мусимо боротися проти всякого цькування, ми мусимо розглядати лінію, а не належність в минулому до тої чи іншої партії. Але ми не мусимо забути певного факту, що КП(б)У є основний центр, що він є й буде керівником держави, що будується, що українська радянська республіка, а не «Малоросія», будується нею. Коли на 9 році революції, на 9 році радянської влади нам ставлять питання: «Малоросія чи Україна?», ми говоримо: це неправильний, невірний підхід. Тут не може бути жодних питань, тут ясно для кожного, що в нас Українська Соціалістична Республіка, та всякий, хто б насмілився в будь-якій ступені поставити питання, за українську радянську республіку, як за «Малоросію», дістане з нашого боку саму рішучу більшовицько-ленінську відсіч, як і слід для більшовицької партії.

Нащо ж знову знімати питання, нащо знімають питання за «Малоросією»? Товариші, я не хотів би, щоб мене зрозуміли так, що я нібито хочу торкатися окремих персон, для мене тут важливе чисто політичне питання. В нас були розподіли в партії, руські, українці, євреї, зараз говорять: «малороси». Який політичний зміст цього нового терміну, як його розуміти? Хіба, товариші, це не є морально політичний терор проти того чи іншого українця, хіба це не визначає, що хочуть раніше, авансом, тероризувати ту українську молодь і тих товаришів, що не можуть згодитись з тією чи іншою постановкою питання — та їх називають «малоросами», та ще з додатком деяких епітетів? Я гадаю, що такого терору ми в партії припустити не можемо, тому, що ми знаємо, що це може чорт-зна до чого довести людей.

Добре, коли роблять напад на стійку, міцну людину, що може відповісти, а якщо трапляють на людину слабшу, на людину, що може розгубитися, то дійде чорт-зна до чого. Я вважаю, що в цьому ухилі величезніша небезпека для партії. Я вважаю найвеличезнішим завойюванням партії те, що ми маємо низку серйозних українських товаришів, що мають свої думки, що виступають з своїми пропозиціями, критикують, але що в ґрунтовному ведуть лінію партії, я гадаю, що партія не дозволить їх тероризувати.

Партія не дозволить, вона візьме їх під свій захист. А якщо буде продовжуватися терор, цькування, якщо будуть продовжувати тикати терміном «малорос», то партія буде вести й боротьбу. ЦК партії не буде робити розподілів поміж «бувшими» та «небувшими». Партія не мусить розрізняти руських та українців. Ми будемо висувати українців, але ми особливо будемо підтримувати саме тих, хто не буде піддаватися цьому морально-політичному терору.

Кілька слів відносно того, в який бік ми мусимо спрямовувати вогонь. Я вважаю, що взагалі, у нас в країні великоруський шовінізм, безперечно, є небезпечним. Він небезпечний не лише тому, що він буде наступати, не лише тому, що він буде заражати, він небезпечний ще й тому, що він буде нас смикати, не буде давати нам можливості розвертатися, розвиватися. З другого боку, нам небезпеч-

ний і український шовінізм, але чи треба повторювати шаблонно те, що говорилося на XIV з'їзді партії про вогонь? Тов. Сталін вжив цього виразу стосовно до певної конкретної обстановки. Чи правильно буде, якщо ми будемо вживати вогонь до кожного окремого питання? А що, якщо в даному разі зовсім не треба вживати огнестрільної зброї, а треба битися холодною зброєю?

Голос з місця. Або кулаком.

Каганович. Правильно, або кулаком.

Голос з місця. До чого ця постановка?

Каганович. Ось до чого в основному: нам, безперечно, небезпечний великоруський шовінізм, як шовінізм, що має історичні корені та історичну давність.

Голос з місця. Наша партія на Україні більше пристосована до боротьби з українським шовінізмом.

Каганович. Це правда, наша партія на Україні більш пристосована до боротьби з українським шовінізмом. Країна наша більше схильна до українського шовінізму, певно, це тов. Тараненко, але чому ви цього не сказали?

Тараненко. Я сказав.

Каганович. Ось давайте так і скажемо: в країні в нас величезна небезпека — це український шовінізм, а тому ми мусимо в партії натискати рішуче на те, щоб боротися з великоруським шовінізмом. Але, товариші, українці-комуністи повинні брати не один бік справи, а повинні подивитись ще й в бік українського шовінізму, що розвивається й росте в країні. Ось цього, на жаль, тут з трибуни тов. Тараненко не сказав.

Тараненко. Я сказав.

Каганович. Ні, не сказали. Ось, товариші, візьмемо те, що сказав тов. Сталін на XII з'їзді партії:

«Якщо ми будемо вести боротьбу лише з великоруським шовінізмом, то ця боротьба буде закривати собою боротьбу татарських і інших шовіністів, що розвивається на місцях та що є небезпечною особливо тепер в умовах НЕПу. Ми не можемо не вести боротьби на два фронти, бо лише при умові боротьби на два фронти, шовінізмом великоруським, з одного боку, що є грун-

товною небезпекою в нашій будівничій роботі, та шовінізмом місцевим з другого, можна буде досягти успіху, бо без цієї двобічної боротьби жодної спайки робітників та селян руських та націоналів не вийде. В противному разі може трапитися збільшення місцевого шовінізму, політика премій за місцевий шовінізм, того ми припустити не можемо».

Ось як ставилося питання. Ось так і ми ставимо це питання. Що торкається темпу, то тут багато вже говорили за нього. Я вважаю, що, пересічно, темп визначено роботою цього року, в галузі культурній та ідеологічній, в галузі українізації партії нам потрібно в цьому році більше наполягти.

Голос з місця. На українізацію партії треба більше наполягти.

Каганович. Я ось і говорю за це. Треба не забувати, що це є друга ступінь. Це закономірно. Ми в перший період налягали більше на ширину, досягли перелому, а зараз ми підемо в глибину, закріпимо позиції українізації партії.

Не буду повторюватися щодо пролетаріату. Відносно руських робітників — ми мусимо провадити українізацію, втягуючи робітника в загальний рух, але ми мусимо тут проявляти достатню обережність.

НЕМА «ПЕРЕМОЖЦІВ» ТА «ПЕРЕМОЖЕНИХ»

Закінчуючи, я хочу сказати ось що: даваймо прийнемо резолюцію дійсно одностайно, але не формально одностайно, а одностайно по суті, виходячи з правильности лінії ЦК партії до цього часу, з факту тих досягнень та роботи, що її ЦК партії провів до цього часу — це дасть нам відповідь на всі розмови, що були до цього часу. В резолюції ми говоримо ясно за старі більшовицькі кадри та за висування молодих, в цій резолюції ми ясно говоримо й про значення й ролю нашої партії й відносно державности. Ця резолюція мусить нам дати дійсну можливість ділової роботи, вона поможе відмовитися від безвідповідальної

критики та взятися за дійсно дружню роботу в інтересах тої єдності, за яку говорив тов. Шумський. Ми не будемо займатися дрібними причіпками, не будемо займатися зайвим роздратуванням та нагадуванням тов. Шумському за його виступи й інше, а створимо обстановку для дружньої роботи. Створимо обстановку для дружньої роботи хоч би для того самого тов. Шумського. Тут багато залежить від нас — від ЦК, багато залежить від Політбюра ЦК, але багато залежить і від тов. Шумського особисто, багато залежить від усіх товаришів у справі створення дружньої обстановки для роботи.

Ми будемо займатися фрондуванням, відокремленням лінії від практики та розмовами за те, що ми, мовляв, наполягали, критикували та врятували, що якщо б, мовляв, не ми — ніколи такої резолюції не прийняли б. Ми мусимо поставити питання так, що немає переможців, немає переможених — є лінія партії, є лінія ЦК, та, незалежно од тиску давління того чи іншого товариша, вона йшла, йде і буде йти тільки в бік зміцнення нашої партії.

ПРОМОВА О. ШУМСЬКОГО НА ЧЕРВНЕВОМУ ПЛЕНУМІ ЦК КП(б)У 1926 р.¹

Товариші, за браком часу я тут не стану спинятись на виступах товаришів, які представляють пленуму справу так, що загострення національного питання й постановка його на нинішнім пленумі ЦК є результат діяльності якихось «злих агітаторів», що нервують, будоражать партію. Все, мовляв, було тихо, гладко, хороше і раптом «злі агітатори» з'явилися, як сніг на голову, й зчинили гармидер у партії. Так може піходити до цього питання обиватель, обмежений міщанин, або скостенілий бюрократ, а не комуніст та ще на пленумі ЦК партії. Теорія про те, що все лихо в «злих агітаторах», стара, як світ, і дурна, як її адепти, і не місце їй в нашім колі більшовиків-ленінців.

Не варті також уваги й ті пропозиції, що тут провадились на підставі такого блискучого аналізу питання, що вся біда в «злих агітаторах». Ці пропозиції щодо тактики партії дуже прості — дати по руках або по «м'яких місцях» цим «злими агітаторам» і все буде гаразд. Цікаво відмітити, що цю тактику, ці універсальні методи боротьби з ідейними ухилами тут пропонують недавні «демократи», що цілком тепер солідаризуються з т. Радченком, який тут розмахував кулачищем, спрямовуючи його в зуби «злих агітаторів» і пропонував заламать їм салазки.

Щодо тов. Радченка, то ми давно знаємо, що в нього є одинокий та універсальний засіб ідейної більшовизації й переконання — це в зуби та заламати салазки; йому дивуватись нічого, але дивно, як це так наші недавні «демократи» так ретельно хапаються за ці методи старої педа-

¹ Передрук із збірника *«Будівництво Радянської України»*. Випуск I. Харків, ДВУ, стор. 25-31.

гогіки німецького бюргера в переконанні й вихованні (по «м'яких місцях»).

Голос з місця. Це руський засіб.

Шумський. Коли ви претендуєте, що це руський — нехай буде так, я не заперечую й погоджуюсь на тому, що це є інтернаціональна метода в руках людей, що в них на краще глузду не вистачає.

Але перейдемо до доповіді тов. Затонського; мене не задовольняє доповідь тов. Затонського тому, що вона побудована не за тезами Політбюра. Тези Політбюра, що пророблені в спеціальній комісії, виходять з ухвал торішнього квітневого пленуму і, на підставі аналізу сучасного стану й наших досягнень в справі українізації, дають правильну лінію партії й намічають конкретні завдання на ближче майбутнє, але тов. Затонський, на жаль, чомусь не додержував їх у своїй доповіді.

Що вийшло у тов. Затонського? Він тут оповідав нам, на протязі довгого часу, про історію революційної боротьби на Україні. Але оповідає більше, як очевидець, тобто про те, що сам бачив і чув і тому можна сперечатись з ним щодо оцінки цього минулого. Однак, це для нас зараз актуального значення не має. Треба лише відмітити, як позитивний момент, це те, що тов. Затонський повідомив ЦК про хибну трактовку часів Центральної Ради, яку робить тов. Яворський в Інституті Марксизму. Це матиме ті позитивні наслідки, що наші товариші з Інституту Марксизму, не очевидці цих подій, будуть уважніш збирати матеріали й документи, й краще досліджуватимуть цей надзвичайно цікавий період в історії боротьби за радянську владу.

Далі тов. Затонський нам продемонстрував діаграми наших досягнень. Це, власне, найцікавіша частина його доповіді. Жаль тільки, що він ці діаграмки лише продемонстрував, не зробивши жодного аналізу цих досягнень. Ну, тут можна пояснити тим, що брак часу і т. ін.

А після перерви тов. Затонський перейшов до літературної дискусії, до читання художніх творів тт. Сосюри і Хвильового, що мали свідчити про ліквідаторство, зневір'я в сили партії тощо. Мушу тут же спростувати те вражіння,

яке залишилось у пленуму від цитати тов. Затонського з журналу «Червоний шлях» про «сіру пролетарську масу».

У всіх присутніх і в мене, в тому числі, склалося вражіння, що це т. Хвильовий в «Червоному шляху» так величає пролетаріят?

Затонський. Я цього не сказав.

Шумський. Такий вплив, тов. Затонський, справила ваша цитата.

Я зацікавився і перевірів цю цитату — може справді, думав, яка ересь проскочила від уваги редакції й від ока головліта. Що ж виявилось? В 1-2 числі «Червоного шляху» за 1924 рік (!) (досить таки глибоко копав тов. Затонський, щоб знайти «крамолу») Б. Тиверець в статті «Спад ліризму в сучасній українській поезії» приводить, як одну з причин цього спаду ліризму те, що сучасні поети-лірики, здебільшого інтелігенти-індивідуалісти, пишуть на надумані теми й у них виходить не лірика, а фальш. «Інша, розуміється, річ, — пише Б. Тиверець в тому місці, що його так тенденційно цитував тов. Затонський,— коли поет-лірик настільки зрісся з колективом, що не почуває себе окремою від нього одиницею, а тільки його частиною.

В ньому тоді домінує настрої колективу, і щоб він од імени того колективу не писав, воно буде не вимушеним, а щирим, не вдаваним, а ліричним. Але таких ліриків мало. Тим менш їх між інтелігенцією, що до революції виросла й жила окремішнім од маси життям і досі ще, дякуючи сильно викоханій індивідуальності, не може з нею асимілюватися, не може розпливтись в ній. Ніякого фальшу ви не чуєте, наприклад, в Чумака, навіть тоді, коли він пише на тему або коли місце почування заступає революційний патос. Чумак, Еллан, Кулик — це поети-інтелігенти, які прийняли масу, як своє «я», що в них інтереси маси-пролетаріату стали їх власними інтересами і отой їх «alter ego» промовляє з них непідроблено, щиро, хоч і «на тему». Але, напроти, наскільки слабими є тематичні вірші в Йогансена, В. Поліщука ба навіть і в Тичини! (хоч вони й умом і серцем давно вже прийняли пролетарську ідеологію). Фальш у них од того, що вони сильні індивідуальні натури, яким важко асимілюватися з „сірою масою пролетаріату”».

Далі автор статті «криє» цих поетів-індивідуалістів за їхнє невідчування колективу пролетарського й нещирість їх ліричної поезії. Я навмисне навів цей майже цілий абзац, щоб видно було кожному, як поводить ся т. Затонський з цитатами. Що тут могла зробити редакція, щоб позбавити тов. Затонського будь-якої можливості щось перекрутити? Це взяти слова «сірою масою пролетаріату» в лапки, що відповідало б цілком думці, духові й підходові автора, що накидається на поетів-індивідуалістів, за те, що вони не відчують пролетарського колективу й не можуть його виспівати, як своє «я». А т. Затонський виходить на пленум ЦК, вириває фразу, перевертає догори ногами зміст статті й, розмахуючи книжкою «Червоний шлях», заявляє партії — от, дивіться, як тут трактується пролетаріат, як сіра маса. Адже, хіба це не наклеп, не дискредитація, не опльовування перед пленумом і партією «Червоного шляху», що відіграє величезну громадсько-політичну й культурну роль у нашому житті? На що це, кому це потрібно?

Але це, між іншим, це лише штрих, що характеризує ту тенденцію тов. Затонського, з якою він підійшов до огляду нашої радянської літератури.

Повернемось до доповіді. Словом, ця доповідь склалась з огляду горожанської війни й боротьби на Україні, ілюстрації наших досягнень в українізації й демонстрації зразків зневір'я й ліквідаторства в творах тт. Сосюра й Хвильового і закінчилась заявою тов. Затонського про те, що висновки з того всього ви знайдете в тезах Політбюра, а висновки ці говорять про необхідність українізації партії, про поглиблення українізації, про не тільки не послаблення темпу, а навпаки, про посилення його. Постає запит — з чого власне ці висновки випливають? З історичного огляду, що зроблений тов. Затонським, чи може з тих діаграм, що нам показав тут тов. Затонський? А може ці висновки треба зробити тому, що т. Сосюра має в захлавній літературі контрреволюційні вірші, а тов. Хвильовий корабель політичних помилок у визначенні шляхів розвитку української літератури і т. п.? І чому, власне, такі висновки, а не інші? Де той соціальний аналіз сучасної дійсності, що диктує нам саме такі висновки? Чи в'яжеться це з перспек-

тивою соціалістичного будівництва і як? Де, які ті причини, що штовхають пролетарів-комуністів Сосюру й Хвильового в болото націоналізму?

Радченко. Він узяв двох пролетарів з харківської вулиці.

Шумський. Не з харківської вулиці, а з Донбасу. Не можна це пояснювати так, як це робить тов. Радченко, що, мовляв, і в донбасівській родині не без виродків.

Адже Хвильовий і Сосюра — це найкращі представники в сучасній пролетарській літературі. Два пролетарі-комуністи Донбасу, а зараз найвидатніші письменники, що пройшли школу горожанської війни, в Червоній армії. Що ж вони стали виродки?

Радченко. Погану школу Петлюри.

Шумський. Про їх школу нехай розкажуть їх анкети.

Моїсеєнко. Скажи про своє ставлення до Хвильового.

Шумський. Та не заважайте ж мені. Вам хочеться зірвати, а я хочу й скажу пленуму те, що я маю сказати.

Свої думки щодо нашої політики українізації я вже мав нагоду висловлювати, хоча б у тій стенограмі Політбюро, яку тут всі товариші читали. Багато що є актуальним і з того, що говорилось на квітневому пленумі минулого року. Отже повторювати сказаного я тут не буду, тим більш, що за цей час, який є в моєму розпорядженні, все одно всього не скажеш, що можна було б сказати по цьому питанні. Тому я обмежусь лише деякими питаннями. Перш за все, покінчу з тим, які ж причини викликають серед наших письменників-партійців ці хитання і безперечні політичні помилки й ухили. Перша причина — це НЕП зі зростом дрібної буржуазії як на селі, так і в місті. Але цього мало. НЕП діє і в Росії, однак, таких явищ ми там не спостерігаємо. Письменник, що спостерігає й аналізує процес суспільного розвою, що синтезує цей процес у певних типах, повинен мати сталий критерій для оцінки суспільних явищ, а цей критерій він може мати лише тоді, коли він має ясні перспективи суспільного розвою, коли йому ясні стремління (цїлеустремління) й найближчі шляхи цього розвитку й будівництва. Дає це устремління й визначає шляхи суспільного розвитку партія, авангард передового суспільного класу — пролетаріату.

Однак, як показав XIV з'їзд, визначування цих шляхів розвитку самій партії дається не так то легко в сучасній складній ситуації. Так що ж тоді говорити про широкий загальний пролетаріату, селянських мас, тобто про уявлення шляхів розвитку цілим нашим радянським суспільством, серед якого діє письменник-митець. Але це стосується до перспектив суспільного розвитку, його шляхів і художнього відбивання в літературі цілого нашого Союзу, в тому числі й Росії.

На Україні все це помножується на національне питання. Вже більше року йде палка дискусія про шляхи розвитку української літератури, а по суті, цілого суспільно-культурного процесу. Молодь б'ється за прояснення перспектив цього процесу, що бурхливо розвивається. Партія, що живе російською культурою й провадить своє внутрішнє життя російською мовою, стоїть осторонь і не бере активної творчої участі в цьому процесі. Цей процес покривається лише тоненькою плівкою комуністів, що не в силах охопити його своїм впливом і ним керувати. Наведу свіжий і показний приклад. Передо мною київська «Пролетарська правда» від 28 травня. Ювілейне число, присвячене Іванові Франкові. Число зложене з трьох ґрунтовних статей Гермайзе, Филиповича і Дорошкевича (не рахую Вітика, він уперто доводить, що І. Франко був марксистом, коли сам І. Франко цьому суперечив), ворожі ідеологічно нам люди, що борються з нами за керівництво суспільно-культурним процесом.

А над цими трьома «китами» зверху в передовиці розположився тов. Щупак. Статейка нервова, рвачка з галасливими вигуками закінчується так: «Іван Франко є поет і борець не тільки Галицької України, але й Надніпрянської України, взагалі всього українського трудящого народу і його ім'я повинно бути провідною зіркою на шляху до здійснення того великого ідеалу, ім'я якому — **С о б о р н а Р а д я н с ь к а С о ц і я л і с т и ч н а Р е с п у б л і к а**» (підкреслення С. Щупака). Я не заперечую гасла Соборної Соціалістичної України, але, ніби нашим «великим ідеалом» є щось більше. Видно, як бідолашний тов. Щупак танцює, розположившись на трьох «китах». Стано-

вище його не з приємних, що й казати, — підпікають кити.

Такий, приблизно, стан цілої тої тонесенької плівки комуністів-українців, що плавають на поверхні бурхливого потоку культурного українського відродження. Причина хитань цієї плівки комуністів полягає в тому, що партія в цілому не бере органічної активно-творчої участі в процесі суспільно-культурного будівництва. Доки цього не буде, доки партія в цілому не буде двигати й керувати цим процесом, доки в нього не буде втягнений пролетаріят, доти неминучі хитання, збочення, доти український суспільно-культурний процес не матиме ясних перспектив свого розвитку.

Ми багато наговорили хороших слів на торішньому квітневому пленумі про те, що треба цей процес узяти до рук усієї партії, про виховання в нашому дусі молоді, яка підпадає ворожим ідейно впливам і т. інше. А питаєм себе чесно й одверто: чи багато старих партійців-кадровиків вивчило за цей рік українську мову, познайомилось з історією України, українською культурою? Я щось ні одного імени не можу назвати. Боюсь, що навіть не стали до цього діла. От у чім наша біда.

Тов. Затонський зовсім не торкнувся того нового й найголовнішого, що є в тезах Політбюра — це трактовка українізації. До цього часу ми трактували українізацію, пояснювали партії її необхідність, як засобу змички з селянством, як необхідну зброю в боротьбі з українським націоналізмом. Таке вмотивування необхідности українізуватись не могло, розуміється, запалити партію й передових позапартійних робітників вчити українську мову й увіходити в українське культурне життя й будівництво. Тези Політбюра трактують українізацію, як передумову, як необхідний засіб соціалістичного будівництва, як знаряддя соціалістичного будівництва в руках українських трудящих мас. Така трактовка українізації надає цій справі іншого характеру. Кожний комуніст, як палкий борець за соціалістичне будівництво, незалежно від того, якої він національності, не може поставитись байдуже до українізації в такому її розумінні. А надто це стосується старих біль-

шовиків, партійних кадрів, які за цього часу туго йшли на українізацію. Тези відмічають ці труднощі в переведенні українізації, що основний партійний кадр є руським за походженням. Кожен з нас добре розуміє значення для партії старого, перевіреного в боротьбі, партійного більшовицького кадру, основи, фундаменту партії. Але треба, щоб і старі партійці-кадровики зрозуміли, нарешті, всю серйозність українізації, цього знаряддя будівництва соціалізму, як говорить резолюція Політбюро, і не утрудняли партії оволодінням цією зброєю. Як і на кожній ділянці боротьби за соціалізм, старі випробувані кадри повинні бути на чолі.

Я вже не раз мав нагоду говорити про те, що ми повинні прагнути до такого становища, як у Росії. Там партія охопила всі пори суспільного життя й керує ним, активно діючи в його творчій процесі. В Росії партійні й державні вожді, в той же час є й вождями, керівниками всієї російської радянської суспільності, російської суспільної думки, культури й т. п. Там нема цієї мовної стіни між суспільно-культурним процесом будівництва й радянським та партійним керівництвом, яке в нас ще є.

Там керівники держави й партії є в той же час керівниками російської радянської суспільності й культури.

Голос з місця. Всього Союзу.

Шумський. Ні, стій, товаришу, не звалюй, будь ласка, своїх обов'язків керувати радянським українським суспільним життям і культурою на плечі керівників Союзу. Ти хочеш, щоб і вони українізувались? Це керівництво є нашим обов'язком, обов'язком керівників України і його не перекадеш на плечі Союзу.

Партія в цілому та її керівники мусять стати і керівниками українського суспільного культурного будівництва, тобто оволодіти українською мовою й культурою. Бо цей суспільно-культурний процес не може бути без керівництва, без вождів. Природа порожнечі не терпить. Не станемо ми на чолі цього процесу, то з'являться другі ворожі і нам вожді. Було б болото, а чорти знайдуться і вже знаходяться. Ви подивіться, як усі ці Грушевські, Дорошкевичі, Гермайзе, Єфремови, Ніковські, Зерови й інші їм подібні, що

в 1919-20 роках обірвали були свої суспільні зв'язки з Україною, чи вірніш, ми розрубали ці зв'язки й викинули їх за кордон, що збанкрутували були, як вони тепер знову відновляють ці зірвані зв'язки й намагаються керувати новим радянським суспільно-культурним життям.

Радченко. Не лякай, бо не страшно.

Шумський. Я знаю, що тобі не страшно, тов. Радченко.

Я й не збираюсь когонебудь лякати. А хочу, щоб ми собі це усвідомили й партії сказали. Тут нічого лякатись, але не можна також і не вважати на небезпеку захоплення під ворожі нам впливи молоді й всього молодого українського суспільно-культурного процесу. Треба це керівництво взяти до рук партії, а для цього треба, щоб партія стала українською по мові й культурі.

Час мій кінчається і тому я більш не буду зупинятись на моментах, які слід було з'ясувати доповідачеві: тов. Затонський не зробив аналізи сучасної дійсності, не висвітлив тої позитивної трактовки українізації, яку їй дають тези Політбюра і це великий дефект його доповіді.

Голос з місця. А про Хвильового.

Шумський. Скажу й про Хвильового.

На тому засіданні Політбюра, стенограму якого тут товариші читали, я вже дав характеристику тов. Хвильового й політичну оцінку його виступу — «московські задрипанки». Я там говорив про основну думку тов. Хвильового щодо шляхів розвитку української літератури й про те, що він зформулював цю думку. Але не важно те, що він хотів сказати, а важно те, як він сказав і як його розуміють у масі.

А розуміють його так, як тут говорилося, що він об'являв похід проти Москви. Тут нічого не поправиш тим поясненням, що є Москва й Москва. Маса розуміє його так, що він проти Москви, центру світового революційного руху, столиці Союзу.

Я не один раз уже говорив, що таке гасло, як «московські задрипанки», цей виступ Хвильового шкідливий політично.

Радченко. На сьогоднішній день ти це говориш.

Шумський. Ти, Радченко, завжди хочеш мені щось погане приписати.

Так, цей виступ Хвильового політично шкідливий. Хвильовий свої правильні міркування про орієнтацію на Захід, в тому розумінні, як це говорив на Політбюрі, сформулював і написав їх так, що його можна дійсно розуміти, як деякі товариші, що говорять, що це «австрійська інтрига», що це обстоювання того, щоб Україна зараз пішла тим шляхом, яким проходила Італія чи Венгрія в 48 році, цебто, щоб Україна перейшла на шлях капіталістичного розвитку. Коли б я хоч на хвилину припустив, що комуніст Хвильовий може закликати, може вести пропаганду й агітацію, в якій би то не було формі, за те, щоб Україна стала буржуазною республікою й пройшла шлях капіталістично-національного відродження, я б зараз же, сьогодні запропонував би його виключити з партії. Але я глибоко певний, що це не так.

Я глибоко переконаний в тому, що Хвильовий цього не хоче, я глибоко певний, що Хвильовий хоче будувати соціалізм. Але я також знаю й те, що Хвильовий не має ясних, визначених партією перспектив щодо розвитку української культури, літератури. Він душить в українській просвітянській обмеженості, він не бачить широких шляхів для того молодого, буйного, культурного процесу, й силкується їх намітити. І наробив помилок.

Я вважаю за корисне, щоб на пленумі встала і ця літературна дискусія. Партія матиме уяву про те, що діється в літературі, а наші літератори почують авторитетне слово партії в тих питаннях, які їм болять. До літературних справ буде збільшена увага партії і літератори перестануть себе почувати десь на задвірках.

Тепер, тт., кінчаючи, я повинен сказати, що всі ті палкі дебати, які були тут і в Політбюрі по цьому питанні, мають своїм наслідком те, що ми з'ясували це питання й виробили резолюцію, яка, на мій погляд, цілком правильно ставить це питання й дає партії правильну лінію й конкретні завдання. Можна було б, звичайно, дещо вишліфувати, але в суті своїй вона правильна. Вона дає цілковиту можливість партії однодушно працювати надалі.

Ті дискусії, які були, ті розговори, що про них згаду-

валось тут, повинні припинитись. Ми зараз у такому трудному періоді, ускладненому в нас національним питанням, що мусимо звернути максимум уваги, максимально подбати про єдність організації. Мені здається, що ця резолюція може абсолютно нас усіх об'єднати, щоб провести ці завдання, які перед нами стоять, і зокрема в справі українізації. Всі ухили, які є і напевне будуть, треба вирівнювати і вибивати з-під них ґрунт.

Резолюція ставить правильно питання, правильно дає директиву щодо розв'язання національної проблеми і українізації зокрема. Вона забезпечить нам повну єдність і дружню працю в партії.

ПРОМОВА М. СКРИПНИКА НА ЧЕРВНЕВОМУ ПЛЕНУМІ ЦК КП(б)У 1926р.¹

Товариші, в своєму виступі Шумський заявив, що доповідач тов. Затонський зробив свою доповідь не за тезами. Треба відрізнити самі тези і характер доведення цих тез. Зрозуміло, кожний доповідач може тим чи іншим робом доводити тези, наводити ті чи інші ілюстрації, більш чи менш дотримуватись пропорції чи диспропорції в своїй доповіді. Справа не в цьому, не в ілюстраціях, а в лінії, що проведена в доповіді, і в тезах, що їх захищають. І тому треба нам менше в нашому обговоренні питання, що стоїть на порядку денному, звертати увагу на побічні питання, як от: літературну дискусію та окремі хиби того чи іншого письменника. Вони можуть бути скористовані для ілюстрації, вони мають значення, але справа в головних питаннях, що стоять перед партією, що зазначені в наших тезах. Які вони? Я вважаю перш за все, це є визначення найголовнішого питання — чи правильна була лінія і робота партії в справі українізації за минулий рік. Тези відповідають — правильна.

Друге питання — чи нам треба зрікатися відповідного курсу українізації, що ми його визнали на минулому пленумі ЦК і як нам переводити це друге основне питання. Тези говорять: ми не відрікемось ні в якому разі від завдання, що ми його поставили на попередніх з'їздах та пленумах ЦК. Але ж — і в цьому є нове дещо, що дають нам тези. Ми зараз проводимо диференційований курс, диференціюємо завдання щодо українізації. Це нове дають партії ці нові тези. Ми не можемо з однією тією ж міркою

¹ Передрук із збірника «Будівництво Радянської України». Випуск I. Харків, ДВУ, стор. 31-34.

підходити до різних галузів суспільного життя, коли ми говоримо про українізацію і про темп її. Темп українізації ми повинні регулювати в залежності від того, де ми її проводимо: серед тієї частини робітничої класи, що складається з пролетарів-росіян, чи серед тієї частини робітничої класи, що говорять мішаною напівукраїнською мовою. Партія ставить собі питання про українізацію напіврусифікованих робітників, про поглиблення лінії українізації, про при звичаєння до української культури всіх українських кіл робітників, що говорять ламаною, напівукраїнською мовою. Разом з тим ми повинні твердо сказати, що не буде провадитись ніякої примусової українізації щодо російської частини робітничої класи і взагалі росіян-робітників і селян. Тут стоїть справа агітації, справа переконання робітників, що їм конче потрібно завоювати знання української мови, справа показу неминучої необхідності українізації. Економіка диктує безумовну неминучість українізації. Економічний розвиток приводить до шерэг пролетаріату все нові маси пролетаризованого селянства. Міста, що були до цього часу російськими, об'єктивним процесом будуть приведені до того, що вони стануть українськими. Класа робітнича тим і відрізняється від інших кіл суспільства, що вона розуміє темп суспільного життя й ті причини, що ведуть до цього, і свідомо ставить своїм завданням керувати тим процесом.

Робітнича класа України, в тому числі й російська її частина, аби керувати цим економічним неминучим процесом, повинна зрозуміти свої історичні завдання і оволодіти українською мовою. Росіян-робітників ми можемо привести до заволодіння знанням української мови, до українізації, лише шляхом тієї пропаганди, бо адміністративними наказами, адміністративними наказами, примусовими заходами її провадити не можна.

Треба обережно провадити лінію українізації серед робітничої класи, російської її частини. Одночасно, ми в своїх тезах, беремо курс на збільшення, прискорення переведення українізації. Це є головним питанням, що висувається цими тезами. Далі тези знов руба підтверджують ті завдання, що їх було поставлено попереднім, у минулому році, пленумом ЦК.

Це було постановлено попереднім пленумом ЦК, і зараз

наші тези дають поглиблену трактовку того, що ми розуміємо під українізацією. Партія не погодилась з тим розумінням українізації, що було в одній з статтів у «Комуністі» «К вопросу об итогах украинизации», а саме «для нашей партии украинизация советского аппарата никогда не была и не является самоцелью, а всего лишь средством теснейшей связи с украинскими массами и в первую голову с крестьянством». Це неправильно, українізація не лише «средство» зв'язку з масами, але також джерело соціалістичного будівництва. Не лише джерело і засіб для зв'язку, але захід для того, аби рушати з масами вперед і посувати їх по шляху соціалістичного будівництва.

На одному з засідань Політбюра я визначав, що таке є українізація. «Українізація це є більш-менш діяльність партії та радянської влади, що нею керується, щоб до цього часу, до Жовтневої революції пригнічений і поневолений український народ, працюючі маси організувати в робітничо-селянську державність і цим самим виводити з минулого стану пригнічення і розвивати культуру, підносити її і рухатися далі шляхом соціалістичного будівництва».

Тези ПБ є дальшим кроком партії в поглибленні й поширенні розуміння української культури, а це стоїть як завдання перед партією.

Ці тези говорять, що ми беремось на своїх раменах піднести дальший розвиток української культури — що це наше завдання, завдання партії і насамперед завдання робітничої класи. Яким шляхом повинні ми розвивати цю українську культуру? На це тези відповідають чітко.

Такі завдання, що стоять перед партією в справі піднесення української культури, такий є шлях, що по ньому йде наша партія в своїй боротьбі за будування української культури.

Тут товариш Корнюшин під час промови Шумського крикнув з місця, що треба будувати українську культуру, «но только не самобытную». Це велика помилка, у нашого народу, у працюючих є досить сил для того, щоб взяти цей процес у свої руки і керувати ним.

Резолюція говорить: «Партія стоїть за самостійний розвиток української культури, за виявлення всіх творчих сил

української культури, за виявлення всіх творчих сил українського народу».

Корнюшин. Я говорив про необмежену самобутність.

Скрипник. Зараз т. Корнюшин поправляє, що він сказав про «необмежену самобутність». Це інша річ. Тези говорять: партія стоїть за самостійний розвиток української культури, за виявлення всіх творчих сил України, але ми проти провінціальної обмежености. Це не є завдання тої чи іншої культурної школи. Це є завдання партії. Партія ж проводить це, але не шляхом боротьби, не шляхом протиставлення, не шляхом ненависти, а шляхом спільної братерської праці, шляхом будівництва української національної культури, як частини міжнародної пролетарської культури. От які вказівки повинні ми дати нашим товаришам. Ось який шлях нашого культурного будівництва, і цим шляхом повинні йти і ви, т. Хвильовий, коли ви хочете йти разом з нами, коли ви хочете бути за нас. Цим шляхом ви повинні піти, а не шляхом протиставлення, не шляхом національного роз'єднання, національної боротьби.

В тезах зазначено ще одне питання, що його поставлено перед нами. Це питання — про керівничі кадри партії і про їх українізацію. Треба твердо і рішуче заявити, що ніяким робом не можна провести завдання українізації без старих керуючих кадрів, більшовицьких кадрів нашої партії; лише разом з ними, їх силами може партія провести ті завдання, що стоять перед нами. Це завдання зараз поставило життя і коли т. Гулий виступає раз-у-раз на кожному пленумі, борючися проти партійної лінії...

Гулий. А ви раз-у-раз виступаєте проти.

Скрипник. Відносно вас я перший раз говорю, товаришу. Товариш Гулий, ви тепер заявили і, навіть, дали пленуму чесне слово, що ви вивчите українську мову, коли вам дадуть відпуск на 2 місяці спеціально для того. А хіба для партії в цілому є день відпуску для виконання українізації; хіба він давався?

Гулий. Вам давали відпуск лікуватися й за кордоном.

Скрипник. Тов. Гулий, коли ви будете таким хворим, як був я, то й вам дадуть такий відпуск. Не бажаю вам цього, від душі не бажаю.

Так я питаю, чи для партії життя дало відстрочку, коли поставило перед нею боротьбу за українську культуру для того, аби провести соціалістичне будівництво на Україні? Як же ж можна, товаришу, виходити тут на пленумі після резолюції XII з'їзду партії, після стількох з'їздів партії і стількох резолюцій про обов'язок всіх відповідальних товаришів вивчити українську мову, виступати тут і заявляти, що ви будете проводити українізацію, ви згоджуєтесь вивчити українську мову, але якщо тільки вам для цього буде дано спеціальну відпустку. Життя ставить, товариші, перед нами питання, у всякому разі, без ніяких застережень, і тому, коли ми знаємо, що українізації (цебто керування цілим життям України, українського народу для відбудови його культури), що соціалістичне будівництво не можна буде провести без участі всіх старих кадрів робітників, які тут є, то, значить, наше політичне життя покладає на нас цей обов'язок. Може тому, що деякі тт. зараз до цього завдання ставилися недбало, це можна прямо сказати, у нас так справа і стоїть.

Питання: «Хто українець?» — питання цілком зайве. Тут тт. запитували — хто є українець? Відповідають різно, одну відповідь дав т. Тараненко. Він сказав: українець лише той, хто керує дійсним розвитком української культури.

Голос з місця. Пролетарської культури.

Скрипник. Відносно пролетарської він не сказав. А хіба т. Тараненку, всі мільйони українців, що живуть зараз на Україні, всі десятки й сотні тисяч українських робітників, вони свідомо собі це завдання ставлять? Не змішуйте завдань партії з тим, чи той чи інший член партії належить до тої чи іншої національності. Другий товариш, що його піддержував тов. Любченко, казав, що українець той, хто в межах партії виконує завдання партії. Це теж, товариші, неправильно. Партія об'єднує в своїх шерехах десятки тисяч свідомих пролетарів, у тому числі і українців. Справа українізації партії зовсім не полягає в тому, щоб всі члени партії відмовились від своєї національності заради української, справа зовсім не в тім — партія ставить і повинна ставити собі завдання — об'єднувати всіх свідомих пролетарів усіх національностей. Справа в тому, щоб забез-

печити, щоб усі керівники партії оволоділи українською мовою, як засобом для зв'язку з масами для переведення соціалістичного будівництва і могли брати участь в цій роботі цілої партії. Ця робота по переведенні українізації, це лише одна невеличка галузь цілої праці партії. Національність не можна визначати ні належністю до партії, ні до лінії партії. Тому мені здається, що це питання про те, хто українець, а хто ні — є цілком зайве. Питання треба поставити так, яку лінію партія повинна провадити в цьому; я гадаю, що нам треба тут цілковито відмежуватися від тих ухилів, що виявляються серед наших українських письменників і серед нашої партії, коли вони питання розвитку української культури ставлять в протиріччя з питанням розвитку пролетарської культури інших радянських республік, в тому числі і Росії. А подруге — треба прийняти тези і відкинути справу про постанову — відстрочку переведення українізації на будь-який термін. В першу чергу треба поставити це завдання перед нашими старими партійцями, старим більшовицьким кадром.

ПРОМОВА Л. КАГАНОВИЧА НА ПОЛІТБЮРО ЦК КП(б)У 20. ІХ. 1926 р.¹

Ми мусимо підійти до питання, що розглядається, з двох боків: з боку його суті та з боку його форми. Одна справа — пропонувати сьогодні не розв'язувати цього питання, друга справа — питання по суті. Я вважаю за потрібне зупинитися на суті питання. На засіданні ПБ ЦК від 10 вересня 1926 року на доповідь про постановку преси ми ухвалили низку постанов, зокрема про «Червоний шлях». В цій постанові ми говорили:

«З двох журналів, що мають літературно-громадське значення, «Червоний шлях» та «Життя й революція», перший скупчив біля себе в свій час відповідні кадри української інтелігенції як старої, так і молодої, і, відбивши значні кола її від закордонних націоналістичних журналів, одночасно став серйозним літературним журналом, що мав можливість провадити в літературно-мистецькій формі, а так само в критиці, марксівські погляди і партійні впливи. Журнал став помітним політичним фактором громадського життя України.

Але треба зазначити, що взявши надто прихильний, без відповідного критичного відношення, курс на стару формацію «європеїзованої» (суто буржуазної) української інтелігенції (неоклясики тощо), журнал не зумів дати в критиці та бібліографії марксівського освітлення процесам громадсько-політичного життя, перш за все, в формі літературній.

Також не зміг «Червоний шлях», почасти за браком

¹ Передрук із збірника «Будівництво Радянської України». Випуск I. Харків, ДВУ, стор. 109-113.

достатньої уваги з боку партійних сил, підійти ближче й глибше до сучасних політично-громадських тем.

До того в журналі не досить було простежено за змістом літературних творів, серед яких трапляється цілковито упадочні або ідеологічно невитримані, навіть ворожі (Підмогильний, Могилянський).

Цим журнал не відбив певної лінії партії в справі виховання відповідних кадрів української інтелігенції.

Вважати за необхідне виправити зазначені хиби, реорганізувавши журнал у напрямку більш витриманого знаряддя поширення марксівського впливу. Організувати в журналі відділ марксівської критики і бібліографії, а так само регулярно вміщати статті на сучасні політичні, громадські теми. Уважніше стежити за змістом літературних тем».

Нам потрібно тепер з'ясувати для себе: чи визнаємо ми цю постанову ПБ вірною, чи ми мусимо її скасувати. Я вважаю, що незалежно від тих чи інших дальших наших відношень, незалежно від бажання запобігти загострення цих відношень, за які тут говорив тов. Шумський, ми залишимося, з точки зору оцінки принципової ідейної лінії, на позиції цієї резолюції ПБ. Я не торкаюсь редакції та гостроти постановки формулювання, адже справа не в формулюванні.

Шумський. Іноді бувають і гострі формулювання.

Каганович. Про це можна ще побалакати, але по суті ми мусимо, безперечно, сказати, що оцінка, що дана в постанові ПБ, в ґрунтовному вірна.

Тепер відносно Хвильового та Ялового, відносно тої групи, що в галузі белетристики задавала тон «Червоному шляху». Чи можемо сказати, що після постанови пленуму ЦК ми маємо крок вперед в відношенні виправлення тих політичних помилок, що їх вони зробили? На жаль, до цього часу ми цього не маємо. Всі пояснення про те, що «Вапліте», що вийшов через два місяці після пленуму ЦК, був уже раніше зданий до накладу — нісенітниця. Ми охоче покрили б ті матеріальні шкоди, що їх «Вапліте» понесло від витрат на новий наклад, для збереження пар-

тійно-витриманої принципової лінії. Байки про те, що «Вапліте» вийшло через два місяці після постанови пленуму ЦК без виправленої старої невірної лінії, що засуджена пленумом ЦК, лише тому, що він був раніше зданий в наклад, можна розказати лише дітям. Можливо було затримати вихід першої частини «Вапліте» і зробити потрібні виправлення. Принципова лінія партії не міняється через грошові витрати. А ми маємо з боку ваплітовців, безперечно, формальне та ідеологічне, принципове порушення постанов червненого пленуму ЦК КП(б)У. Ми мусимо поставити питання значно більш суворо, казати тут, що ми у відношенні «Вапліте», Хвильового, Ялового і ін. ведемо лінію утиску, в усякому разі ж не можна, через те, що факти свідчать якраз протилежне. Адже, товариші, не можна пройти мимо всіх тих фактів, що з ними ми зустрілись в «Червоному шляху».

Шумський. Там стаття Досвітнього, є і інші незгодні.

Каганович. Там є досить.

Тов. Тараненко мені говорив (я про це мушу сказати): «Прочитавши «Нове мистецтво», де є стаття Хвильового, я схопився за голову». Як можна пропускати такі речі? Треба цю книжку притягти на Політбюро. Даремне нарікають тов. Хвилі в тому, що він без потреби уважний. Ми мусимо нарікати йому, що він слідкує не досить, що він ще нам, членам Політбюра, не надіслав книжки «Нове мистецтво», з приводу якої Тараненко говорив, що коли він прочитав її, то він схопився за голову.

Вертаюсь до журналу «Червоний шлях». Чого вартий один цей факт: рецензію на сутопартійну суперечку дає Христюк. Ось хто покликаний формувати ідеологію. Ми говорили вже декілька разів на Політбюрі ЦК, що треба домагатися друкування нашої марксівської ленінської бібліографії, через те, що вона формує ідеологію нашої молі. Бібліографія має величезне значення. Дуже часто входять в курс справ сучасної літератури за бібліографією про неї. Що ж виходить? Виходить те, що формує ідеологію, суспільний подум у питанні за середопартійні спірні, Христюк. Що ж він пише? Треба прямо сказати, що рецензія по суті нельояльна. Ось що пише Христюк:

«Коли досі — до виходу в світ «Першого зошита» ваплітовцям не можна було одмовити молодечого завзяття, щирого бажання знайти нові засоби найкращого виявлення пролетарського світогляду через мистецьку форму, досягти вищих ступенів технічно-мистецького удосконалення, то нині, коли перед нами лежить «Перший зошит», перша спроба академічного втілення тих шукань в життя, спроба теоретичного обґрунтування ідеологічно-мистецьких позицій і перші розвідки з царини теорії мистецької техніки, нині ми можемо сказати, що ваплітовці мають не лише запал та добрі наміри, але й певну наукову ерудицію, певний запас мистецького теоретичного знання, певне вміння академічно розробляти порушені питання. А це головне для нової організації, що хоче провести свою борозну на перелозі творення нової соціалістичної культури...

«...Зрозуміла річ, що не все гаразд у «Першому зошиті». Тут є до чого «причепитись». Так, у першій статті «Зошита», «До розвитку письменницьких сил», ще відчувається не зовсім спокійний, не зовсім академічний тон: тут маємо ще багацько від памфлетів М. Хвильового, особливо в другій частині статті, де говориться про старих, непролетарських українських митців, про неоклясиків. Сам автор статті, О. Досвітній, приходить до висновку, що неоклясики «стоять на роздоріжжі», але далі намагається переконати читача (іменно переконати, загітувати, а не довести науково), що «неоклясики», як творча інтелігенція, не були абсолютними ідеологами буржуа, що вони «щиро намагаються в своїй творчій роботі йти разом зі всіма борцями до нового суспільства», що «вони хочуть зрозуміти клясову боротьбу й починають її розуміти крізь призму революційного марксизму», що «неоклясики прагнуть бути співзвучними з сучасною епохою, сучасним суспільством». Насмілюємось висловити думку, що така «апологетика» неоклясиків ні по змісту, ні по формі не є влучною в академічному збірнику».

Це нельояльна рецензія на сутосередопартійний спір.

Шумський. Він сам причепився.

Каганович. Ми маємо повне право вимагати від «Чер-

воного шляху», щоб в ньому була рецензія на 100% в дусі постанов липневого пленуму ЦК КП(б)У.

Скрипник. Маємо цілковите право вимагати, щоб були статті редакторів.

Каганович. Цілком справедливо, щоб виступали редактори і провадили партійну лінію. Ще факт, що на нього я хочу звернути вашу увагу. У нас увесь час ішов спір про літературні течії. Ми зібрали спеціальну літературну нараду, що на ній була присутня значна частина членів Політбюро і низка відповідальніших робітників. Ми скликали цю нараду для того, щоб орієнтуватися в питанні. Ми запрохали ваплітовців і інших і запропонували їм: «Товариші, викладайте всі ваші точки зору, ми хочемо вислухати, ми хочемо по-товариському поговорити». Хіба цей факт, сам по собі, хіба він не є показником будь-якого б то не було утиску? Навпаки, що ж ми бачили? Ми бачили організовану демонстрацію з боку ваплітовців Ялового, Досвітнього і ін., ми бачили організовану демонстрацію проти лінії ЦК.

Ми будемо вітати Хвильового і інш., якщо вони підуть шляхом виправлення своїх помилок, але ми мусимо прямо сказати, що з точки зору ідейної, принципової ми не можемо пройти біля тих порушень, біля тих кроків, що вживалося проти постанов ЦК партії. Я найглибшим чином упевнений в тому, що якщо ми хочемо допомогти тов. Хвильовому та Яловому швидше вижити ці свої хиби, якщо в них є намір їх вижити, то ми мусимо їх не гладити, не одмовлятися від критики, а більш рішуче критикувати та указувати на ті помилки, що їх вони роблять.

В зв'язку з цим стоїть питання відносно відрочення обговорення питання про «Червоний шлях». Тов. Шумський сьогодні сказав, що вони мають намір виступити з тою або іншою заявою про свої помилки, але, якщо цю заяву про свої помилки вони будуть тлумачити як шлях ідейних принципових компромісів, то це величезна помилка. Якщо ці товариші хочуть визнати свої помилки, просимо, ми завжди вітаємо це, але ні в якому разі не за рахунок послаблення ідейної, принципової лінії, що її ми займаємо, критикуючи помилки, що їх робили «Вапліте», Хвильовий та Яловий.

Оскільки товариші тут мене питали, я зупинюсь ще на

слідуючому. Я мав розмову з товаришем Шумським. Я говорив з товаришем Шумським неодноразово. Були розмови в комісії під час червневого пленуму ЦК, коли ми накресливали і виробляли резолюцію в національній питанні. Після цього ми ще раз розмовляли з тов. Шумським і останню розмову з тов. Шумським я мав перед подорожжю до Москви. В бесіді я тов. Шумському прямо казав: «Ви нам обіцяли, Олександрє Яковлевичу, виступити проти Хвильового».

Тут справа не в Хвильовому, Хвильовий сам по собі, як особа, не грає ролі, тут питання за ідейну позицію, що за неї вчепились люди, що йдуть і далі, ніж Хвильовий.

Ми говоримо тут за Хвильового, як за фігуру, що персоніфікує цю позицію. І ось на комісії ПБ ЦК в справі українізації тов. Шумський обіцяв виступити прилюдно проти Хвильового. Далі, в своїй останній розмові з тов. Шумським, я казав йому: «Ви мусите виступити активно проти тих поглядів, що їх розвивав Хвильовий, ви мусите прямо говорити, що ваша лінія сходиться з тою лінією, що практично провадить ЦК та поміж вами і ЦК в усій роботі немає щілин».

Шумський. А в кого є сумнів?

Каганович. В усіх є сумнів у цій справі, а якщо ви запитаете — чому, то я вам відповім, що починаючи з червневого пленуму ЦК партії ми, практично, провадячи роботу, не зустріли та не зустрічаємо активної підтримки з вашого боку в переведенні цих постанов, активної підтримки ЦК в боротьбі з ухилами Хвильового ми не зустріли. Коли ми скликали літературну нараду, ми чекали, що тов. Шумський на цій нараді виступить з цілковитою підтримкою ЦК, стверджуючи правильність постанов червневого пленуму ЦК.

Шумський. Я стверджувати тези, що написані Хвилею, не можу.

Каганович. Але справа йде не за Хвилю — справа йде про постанови ЦК. На жаль, ваш виступ був не таким, щоб було зрозуміло, що ви проти позиції Хвильового.

В чому ґрунтовна помилка Хвильового? Поперше, в тому, що він під видом європеїзації, під видом розвитку

літератури на науковій базі тягне нас за неоклясиками. Це його ґрунтовна помилка. Замість боротися з неоклясиками, він тягне нас за ними, це є, безперечно, вплив антипролетарський. Друга помилка полягає в тому, що під видом прагнення одержати від Європи все краще, тягне нас за Європою, й цим самим відштовхує нас від нашої бази, від руського пролетаріату. Це є також вплив антипролетарський. Справа тут, безперечно, не в формулюваннях Хвильового, не в невдалих виразах, як про це раз говорив тов. Шумський.

Шумський. Я казав, що політично шкідлива постановка питання про Москву, шкідлива й помилкова.

Каганович. На жаль, і в питанні за Москву ми не чули від тов. Шумського ясного і чіткого відмежування від Хвильового, але ми говоримо не лише за Москву, ми говоримо також за неоклясиків. У чому полягають ґрунтовні ваші помилки, тов. Шумський? Поперше, в тому, що ви протезували Хвильовому, ви замість критики, замість того, щоб підштовхувати його на виправлення лінії, ви йому, в кращому разі, протезували. Це поперше. Друга ваша ґрунтовна помилка, що виявилась в дискусії по національному питанні, полягає в питанні за темп, питанні за кадри, питанні за російський пролетаріат — це ґрунтовні помилки. Для нас є рішучим питання про те, як ви розцінюєте той темп українізації, що його партія зараз веде, ми рішуче підкреслюємо ще раз те, про що ми говорили й на червеному пленумі і до пленуму ЦК — те, що ми не мусимо змішувати українізацію апарату з українізацією робочих мас. Той, хто це змішує, штовхає партію на відрив від робочих мас. Не можна ототожнювати також українізацію партапарату з усуненням старих більшовицьких кадрів — це помилка, що її ви, тов. Шумський, зробили. Старі більшовицькі кадри, руські пролетарські кадри мусять бути збережені поруч з висуненням нових кадрів українців, що їх ми висуваємо і мусимо висувати широко.

Шумський. Я це обстоюю.

Каганович. Ось цього то й не видно.

Треба, щоб була повна ясність в цім питанні. Тепер відносно темпу, відносно того, що ви за примусову укра-

їнізацію руського пролетаріату. Тут ви мусите прямо сказати, що та лінія, яку ми ведемо, є єдина вірна лінія та якщо це так, то партія й країна мусять знати, що у вас немає тих попередніх помилок, що ви їх робили.

Шумський. Я голосував за тези ЦК.

Каганович. Це так, але вся ваша дальша робота не підтвердила цього голосування, дальша ваша робота не дає можливости мовити, що ви допомагали нам у переведенні тих тез, що за них ви голосували. Тов. Шумський мені неодноразово говорив, що йому важко робити і т. ін. і т. ін. Я йому говорив: «Вам треба і словом і ділом довести по ґрунтовних питаннях, по питанні за Хвильового, за неоклясиків, за Європу, за темп українізації, по питанні за російського робітника — по питанні про те, чи будемо ми вести політику примусової українізації руських робітників, позбавимо їхніх дітей шкіл, чи будемо ми вести політику, що буде штовхати руського робітника до дрібно-буржуазної шовіністичної ідеології, чи будемо ми вести таку політику, що збереже нам зв'язок з робочими масами, — по всіх цих ґрунтовних питаннях ви мусите довести, що ви практично працюєте над переведенням лінії партії в дусі постанов пленуму ЦК.

Я торкнувся питання за Шумського в зв'язку з питанням про «Червоний шлях» тому, що цього питання торкнулися й тому, що ці питання щільно зв'язані одне з одним.

Я гадаю, що по суті ми мусимо прийняти принципову постанову в питанні про «Червоний шлях». Це цілком не буде перешкоджати Хвильовому виступити, як це мені сказав тов. Шумський, з декларацією про їхні попередні помилки. Якщо вони збираються виступити широко, то вони це зроблять, незалежно від нашої постанови, від постанови про «Червоний шлях», незалежно від постанови, чи буде Хвильовий в редакції, чи ні.

ВІД УХИЛУ — У ПІРВУ¹

(ПРО «ВАЛЬДШНЕПИ» ХВИЛЬОВОГО)

I

В 5 числі «Вапліте» вміщено частину роману Хвильового «Вальдшнепи». Хвильовий виводить своїх героїв на літературний кін, щоб довести, що радянська Україна не радянська, що диктатура пролетаріату не диктатура пролетаріату, що національна політика це одна лише омана; що український народ виключно відсталий, безвольний люд, що йде переродження, що, нарешті, сама партія, то є організація лицемірів. Блискуче, талановито ці думки виявляє в своїх «Вальдшнепах» Хвильовий і, зробивши таку аналізу нашої дійсности, доводить, що єдине гасло, яке може запалити мільйони, піднести їх на височінь патосу боротьби за Україну, за народ, то є національне відродження, відродження нації.

Та годі нам робити таке припущення. Ми підемо слідом за Хвильовим, подивимось, поглянемо своїми власними очима, почуємо своїми власними вухами, що являють, що кажуть, що роблять його герої. «Комуніст» Карамазов обіймає своїм розумом усі складні елементи життя, критично на все дивиться, з великою самоаналізою, з певною провідною, ясною думкою на кожний день своєї роботи, на кожному кроці свого життя. У нього є завжди та основна провідна лінія, яка веде його в щоденній роботі. Але коли він стикається з суперечностями нашого часу, він стає іншим. Бо в цих суперечностях гинуть його основні принципи, за які він раніше боровся. І з хаосу, бруду, в якому він уявляє собі сучасне життя, перед ним, перед Карамазовим, вириває лише одна провідна думка, за яку

¹ Передрук брошури Андрія Хвилі «Від ухилу — у пірву» (Про «Вальдшнепи» Хвильового), Харків, ДВУ, 1928, стор. 54.

слід боротися до загибелі, — національне відродження України.

Карамазов робив революцію, Карамазов був чекістом, Карамазов у недавньому минулому, коли гриміли громи громадянської війни на широких просторах і степах України, своєю власною рукою розстрілював ворогів і дивився просто у вічі смерті. В ці часи запеклої боротьби з ворогами пролетарської диктатури, з ворогами праці Карамазов зустрівся з Ганною, з дівчиною, що в боротьбі пролетаріату була не на абиякому місці. Вона була теж чекісткою, вона стояла на варті диктатури пролетаріату і в борні з ворогами не раз допомагала Карамазову, як своєму вірному товаришеві. Але ті часи пройшли. Карамазов тільки може згадувати про недавнє минуле, коли, оточений з усіх боків ворогами, він мав підтримку в Ганні. Карамазов сьогодні далеко від Харкова, відпочиває. Відпочиває од вчорашньої громадянської війни, від учорашнього Жовтня. А в порах могутнього тіла України відбуваються певні соціальні процеси. Карамазов знервований, розбитий суперечностями нашого часу. Він уже й на свою дружину дивиться, як на міщанку. І так само, як теперішній час у кожному рухові дратує його психіку, збуджує нервовість, конденсує ненависть до кожної частини життя нашої партії, так само це відбувається на його відносинах до Ганни. Ми не можемо і не хочемо сказати про те, що обов'язково кожний герой нашого письменника повинен бути чемний, повинен завжди ходити з бадьорою усмішкою, навіть тоді, коли йому не хочеться сміятися. Ми проти лицемірства й у житті, й у літературі, бо вона повинна відігравати відповідну виховну роль. Тому ми не можемо заперечувати, коли люди в недавньому минулому товаришували, були подружжями, а сьогодні розходяться. Справа не в цьому. Це справа, власне, тих, хто це робить. Це власна справа того автора, який хоче виявити ту чи іншу частину нашого суспільства, показати її під певним кутом зору. Справа, повторюємо, не в цьому. Роздратований Ганною, Карамазов зовсім іншими очима дивиться на неї. Він дивиться на неї не як обиватель, а як політик, з високим розумінням того, куди його країна, його нація ступає. Ганна в недав-

ньому минулому бойова жінка пролетарської революції, а сьогодні член КП(б)У й подружжя Дмитра Карамазова, в думках героя Хвильового виступає в такому вигляді: «Ганна все ж таки типова миргородська міщаночка й саме вона не дає йому зробитись щільною й рішучою людиною, саме вона й перешкоджає йому протиставити себе рабській психіці своїх дегенеративних земляків. Хіба ці здивовано вишневі (обов'язково вишневі) очі не характеризують її, що називається „до отказу”. Хіба це не вона та типова українська жінка, що, так ганебно випровадивши синів Тараса Бульби на Запорізьку Січ, пішла плодити безвольних людей?»

Карамазов, як бачимо, проти Ганни не тому, що вона особисто йому не подобається, як жінка, як дружина тощо, Карамазов проти Ганни тому, що вона є «типова українська жінка», що ця українська жінка перешкоджає йому «протиставити себе рабській психіці своїх дегенеративних земляків».

Ми не будемо говорити про те, чому саме, на думку Хвильового, українська жінка ганебно випроводила синів Тараса Бульби на Запорізьку Січ, чому після цього вона почала плодити безвольних людей. Ці слова є, власне, художнім оформленням певної політичної думки, що її має Хвильовий. У сьогоднішньому дні на Україні він хоче бачити такі ж бурхливі картини, як бачив він їх в історії Запорізької Січі. В сьогоднішньому дні України перед собою він хоче побачити людей іншої психіки, іншої волі, ніж те, що в дійсності є. І тому Хвильовий, кинувши тінь на матір Андрія й Остапа, кинув виклик усьому жіноцтву України. Виклик цей у художній формі, безумовно, має ту політичну суть, що він перед усім жіноцтвом України ставить проблему виховання дітей з новою психікою, з новими думками, з новими перспективами, порівнюючи з тим, що ми маємо в теперішньому житті радянської України. Чому саме потрібна зміна психіки, чому саме потрібно змінити цей курс у верхівлі нашого суспільства, що сьогодні є керівником України? Це не випадковий елемент у «Вальдшнепах». Дмитро Карамазов виступає у «Вальдшнепах» — в 5 книжці «Вапліте», як суцільна людина з твер-

дою думкою про події на Україні. В розмові зі своїм товаришем Вовчиком, говорячи про сучасність, він каже, що тільки через убивство можна прийти до нового: «Товариш Вовчик ще з більшим здивуванням подивився на приятеля. — З якого це часу ти почав так думати? — спитав він. — Саме з того часу, коли я весело подивився на майбутнє, коли в мені знову зі страшною силою заговорила воля до перемоги, коли я знову почав безумно ненавидіти своїх обмежених сучасників».

Отже, сучасники Дмитра Карамазова обмежені. Партія, робітничий клас — усе це штамп, усе це обмежені, недорозвинуті люди. Характерна риса, що звертає на себе увагу, як невеличкий штрих:

«Гьотя Клава так дзвінко зареготала, що провінційна парочка (здається, колишній столоначальник і пристаркувата дочка місцевого кавалера червоного прапора), що йшла їм назустріч, поспішно одлетіла в бік і дала дорогу веселій компанії».

Дочки є молоді, старі, пристаркуваті й бувають у житті такі випадки, коли стара дівка так і вмирає, не виходячи заміж. Справа не в цьому. Але чому Хвильовий обов'язково хоче виставити місцевого кавалера червоного прапора в ролі старого, царських часів урядника, чи то земського начальника, чи то станового пристава, чи старшини, чи ще якогонебудь представника певної класи визискувачів трудящих? Навіть і не це основне. Основне те, що з появою цієї пристаркуватої дочки місцевого кавалера червоного прапора так і уявляємо ми собі це тупе, дегенеративне, як у свині, обличчя того самого кавалера червоного прапора. Це ж не демагогія, це та «дійсність», що виникає з кожного образу Хвильового. Це — між іншим.

Справа не в пристаркуватій дочці місцевого кавалера червоного прапора. Згадавши між іншим про «лопанський центр» (інтересна характеристика столиці соціалістичної України), він устами Дмитра Карамазова підходить до розв'язання основних проблем.

Він говорить уже не тільки про українську жінку, що

плодить безвольних людей, він хоче ідейно роззброїти і вбити найвиразніших, найрідніших для українських трудящих мас людей.

Зокрема про Тараса Шевченка Дмитро Карамазов каже:

«Я хочу сказати, що з Тарасами Шевченками я нічого не маю спільного».

— Коли тільки це, то я рада, — промовила Аглая, замислюючись. — Саме таких людей і бракує вашій нації. Мені здалося, що ти не так хотів сказати. Ти розумієш мене? Я гадаю, що без великого ентузіазму не може бути справжніх економістів. — Цілком справедливо, — погодися Карамазов. Кіл, очевидно, вибивають колом, і «закобзарену» психіку можна виховати тільки, так би мовити, загайяватизованим «капіталом».

— Не в брову, а в око, — з захопленням сказала Аглая.

— Без якогось Льонгфелло і справді не зробити вам своїх економістів і політиків. От я тільки думаю, що Маркса ти зовсім даремно припрягаєш сюди.

— Це справа переконання, — незадоволено сказав Дмитрій.

— Не думаю. Бо Маркс є зовсім чужорідний елемент для вашої країни. А тобі відомо, що коли до водороду додати кислороду, то гаряче тіло не встигає навіть приторкнутись до цієї мішанини — одразу ж виникає вибух і... вода. А втім, не будемо сперечатись. Мені цікаве друге питання. Говорячи про Тараса Шевченка, ти мав на увазі віршомазів взагалі чи саме його, божка вашої нації?

— Я мав на увазі і віршомазів взагалі, і його зосібна.

— За що ж ти Шевченка так ненавидиш?

— За що я його ненавиджу? — Карамазов знову зробив незадоволене обличчя: мовляв — навіщо цей допит. Потім раптом нервово одкинув волосся й зупинився. — А за те я його ненавиджу, — надмірно запалюючись, сказав він злим голосом, — що саме Шевченко кастрував нашу інтелігенцію. Хіба це не він виховав цього тупоголового раба — просвітянина, що ім'я йому легіон?

Хіба це не Шевченко — цей, можливо, не поганий поет і на подив малокультурна й безвольна людина — хіба це не він навчив нас писати вірші, сентиментальничати «по-катеринячи», бунтувати «по-гайдамачому» — безглуздо, безсильно й дивитись на світ і будівництво його крізь призму підсолодженого страшними фразами пасеїзму? Хіба це не він — цей крепак — навчив нас лаяти пана, як то кажуть, за очі й пити з ним горілку та холуїствувати перед ним, коли той фамільярно потріпає нас по плечу й каже: «А ти, Матюшо, все таки талант». Саме цей іконописний «батько Тарас» і затримав культурний розвиток нашої нації й не дав їй своєчасно оформитись у державну одиницю. Дурачки думають, що коли б не було Шевченка, то не було б і України. А я от гадаю, на чорта вона й здалася така, якою ми її бачимо аж досі... Бо в сьогоднішньому вигляді з своїми ідіотськими українізаціями в соціальних процесах вона виконує тільки роль тормоза».

Як бачимо, Аглая й Дмитро Карамазов цілком одної думки про те, що Маркс є зовсім чужорідний елемент для нашої країни. Шевченко і його типи в нашій країні повинні згинуть, бо вони, мовляв, кастрували нашу інтелігенцію, бо вони виховали тупоголового раба-просвітянина і створили традицію тої просвітянщини, ім'я якій легіон, бо, нарешті, Шевченко затримав культурний розвиток України.

Чому саме сьогодні, після Жовтня, на десятому році Маркс для нас чужорідний елемент? Чому саме не пролетаріят, не тяжка індустрія, не партія поведе за собою нашу країну, а має її повести новий тип переродженого, перетвореного Дмитра Карамазова, який стане Льонгфеллом для української нації? І тільки після цього зможе бути для українського народу і Маркс, і те відродження, про яке мріє Аглая і Дмитро Карамазов. Ясно одне, що Дмитро Карамазов ненавидить усіма фібрами своєї душі сучасність, бо інакше в такий момент він не говорив би про водород і кислород, він не говорив би про ті хемічні реакції, які на соціальній мові означають нову революцію. Зовсім не згадує Хвильовий позитивних елементів нашого життя. На-

томість вся його концепція йде проти них і веде до відродження нації не в пролетарському, а, безумовно, в буржуазному розумінні.

З цієї концепції виникає така схема відродження нації. Спочатку треба утворити певні кадри української нової загартованої інтелігенції. Спочатку повинен прийти загартований український Льонгфелло, щоб повести український народ до стану другого велетенського соціального руху. І тільки після того зможуть бути нові економісти, нові робітники, що економіку й соціальне життя нашої країни поведуть до нових днів.

Що тут маємо спільного хоч з якою б то не було нашою або спорідненою нам установкою? Нічогісінько. Хвильовий вважає, що треба всі векселі за наші нестатки, некультурність, малописьменність подати не старому ладові, не старим клясам, які в минулому визискували трудящий український люд. Не вони, мовляв, були перпоною цьому, а перпоною цьому був Шевченко, який не міг повести націю зовсім іншою дорогою, ніж вона йде тепер до свого відродження. Але ж все таки, яке відродження? Куди вона йтиме? Яку соціальну путь, устами свого героя Карамазова, прокладає Хвильовий у цьому відродженні? Відповідь на це ми можемо знайти в його трактуванні про національну політику: «Дурачки думають, що коли б не було Шевченка, то не було б і України. А я от гадаю, що на чорта вона й здалася така, яку ми її бачимо аж досі... Бо в сьогоднішньому вигляді, з своїми ідіотськими українізаціями в соціальних процесах вона виконує тільки роль тормоза». Отже, соціалістична Україна всім комплексом соціально-економічних чинників, що скеровують її шалений біг у соціалістичне річище, за словами героя Хвильового Карамазова, здалася на чорта. Українізація, ідіотська українізація, на думку Карамазова, що проводить її партія, не є позитивна, а тільки відіграє роль тормоза. Не такої українізації хоче Хвильовий...

II

Хвильовий мріє про відродження наци в буржуазному розумінні. Говорячи про відродження нації, М. Хвильовий фактично штурмує національну політику нашої партії.

Але, може, хоч якінебудь позитивні сили вводить в роман Хвильовий, щоб розгорнути картину нашого будівництва.

Є це? Нема.

Бо Карамазов так характеризує теперішній стан революції: «Хіба революційні гасла сьогоднішнього дня завтра не можуть стати реакційними? Хіба ми не маємо прикладів? І навпаки: хіба льозунги якогось 17 року сьгодні не стали фарисейством і матеріалом для спекуляції?» Отже, як бачимо, на думку героя Хвильового, революційні гасла Жовтня 1917 року сьгодні стали реакційними. Прапор 1917 року сьгодні став фарисейством і матеріалом для спекуляції. Партія, робітнича кляса, що бореться з буржуазією в Жовтні, сьгодні стали фарисеями. Виходить, КП(б)У перед народом б'є себе в груди, божитья комунізмом, боротьбою за соціалізм у своїй країні, оточений з усіх боків капіталістами, а в той же час веде країну до переродження, до такого стану, коли ворог прийде й голими руками забере всі здобутки революції. В розмові з своєю дружиною Ганною Карамазов говорить: «Я думаю зараз про наше фарисейство й думаю, чому ми не соромимось говорити про пюре й котлетки. Чому ми, нарешті, не соромимось проїдати тут народні гроші... Саме в той час, коли навкруги нас люди живуть у неможливих злиднях, у таких злиднях, що аж ридати хочеться... Чому ми, нарешті, боїмось виносити гірку правду на люди (хоч люди і без нас її знають) і ховаємо по своїх ком'ячейках». Отже, ми боїмося виносити гірку правду на народ, ховаємо її по своїх ком'ячейках, проїдаємо народні гроші. Так зі слів Карамазова, героя Хвильового, компартія не стала на шлях руйнації клясового суспільства, компартія нічого не робить для того, щоб перетворити країну в суспільство праці. Мовляв, вона в жовтні 1917 року кинула гасло соціалістичної революції, під червоними прапорами вела маси

на боротьбу з капіталом, і минуло коротких десять років, як компартія в програмі своєї роботи фактично переродилась, перестала бути комуністичною партією, а стала партією зради комунізму. Червоний прапор, що тремтів у її руках на барикадах і вів мільйони мас на боротьбу з капіталом, уже давно зблід і під брудом фарисейства через десять років став навіть чорним.

Як бачимо, з концепції Хвильового виникає, що ніби справа, яку розгорнула молода героїчна пролетарська кляса та її авангард, компартія, власне до того зводиться, щоб поставити питання тільки виключно про зміну клясового панування одної кляси клясовим пануванням іншої кляси. І все. Закріпивши стан свого панування, компартія боїться говорити правду масам, робить величезні розтрати, краде народні гроші, перероджується, і революція, за словами того ж Карамазова, в недавньому минулому, попала в «раковину з калом».

Але Карамазов далекий від пролетарського розуміння революції та тих процесів, що проходять зараз на Україні. Ми вже бачили, що розуміння національної політики, соціалістичного будівництва, розуміння клясових сил у країні, що є основним регулятором нашого суспільства — все це не наше, вороже нам. Це стверджується поглядами на революцію: «Революцію маса творить через свою інтелігенцію, бо всякий масовий вибух тільки тоді робиться революцією, коли ним починають керувати Дантони, Леніни чи то Троцькі». Зрозуміло, чому Маркс є чужим елементом у поглядах Карамазова для України, зрозуміло, чому гасла 1917 року в уяві Карамазова зараз є фарисейством. Бо в основному питанні, в питанні про революцію, хто її робить, хто нею керує, Карамазов зводить все виключно до ватажка, до одної людини. Невже Карамазов зараз, на десятому році, припускає, що одна людина, навіть геніальна, може робити революцію без відповідного піднесення організованої пролетарської клясової боротьби на теренах певних країн? Зводячи все до одної людини в справі революції, Хвильовий попадає в лабеті чужої нам ідеології, він стає виявником ідеалістичного світогляду.

Але в чім справа, чому всі ці розмови веде Карамазов з

Аглаєю, чому Аглая стає тою людиною у «Вальдшнепах», якій Карамазов викладає таємниці своїх думок? Чому саме Аглая стала об'єктом, до якого Карамазов підійшов з великим довір'ям, розказав про свої сумніви? Аджеж він не говорить їх своєму недавньому товаришеві Ганні? Чому Аглая, а не Ганна? Хто веде перед у «Вальдшнепах»? Аглая. Вона веде й Карамазова. Аглая по суті виявник фашистських настроїв у наші часи. Звідки вона виникла у Хвильового? Біля наших партійних ячеек, профспілок, навколо радянського суспільства, поруч із ним іде інше життя. Як би ми широко не розгорнули всі свої суспільні організації, як би ми не поставили питання про найбільше охоплення всіма суспільними організаціями населення нашої країни, ми повинні зазначити, що в країні нашої є люди, які з ворожими думками виступають проти наших ідей, проти нашого будівництва. Ми знаємо, що ці люди, виявляючи невелику кількісно й якісно силу, все ж таки перешкоджають нашому будівництву. Ці шари йдуть з непівських кіл, маючи під собою непівський ґрунт, формують вони ідеологію нової непівської буржуазії. Ми можемо з певністю сказати, що поруч із нашими партійними й комсомольськими ячейками, профспілковим об'єднанням і нашими школами, є певні середовища, які, маючи за ґрунт для себе нову буржуазію, виховують новий фашистський світогляд у нашій країні. Ці люди мріють про те, щоб скинути владу робітників і селян, ці люди думають про те, щоб розбити нашу партію, знищити суспільство пролетаріату. Тому, зрозуміла річ, що основною проблемою в справі ідейного роззброєння ворога є відповідне гуртування наших сил у боротьбі з тими чужими нам ідеями.

Виразницею такого чужого нам погляду молоді української фашистської буржуазії є Аглая. Вона прекрасно знає, що собою являє компартія, вона знає наше внутрішнє життя. Вона прекрасно знає, як живуть профспілки, вузи. Вона живе поруч них, вона кожний день їх спостерігає, вона кожний час критикує їхню роботу, критикує зле, критикує люто, і в цій критиці гартує ворожу проти нашого суспільства ідеологію. Але це не заважає Аглаї відповідним чином вести розмови з так званим «комуністом» Кара-

мазовим. Ці розмови вона веде для того, щоб остаточно вплинути на Карамазова й зробити його зброєю своїх ідей: «Ми хочемо сказати, — кинула Аглая, — що комунисти, хоч і не погані люди, але в більшості страшенно нудні... Ну, словом, світорозуміння їхнє — можна напевне твердити — не сягає далі Чемберлена з моноклем і чергової парт'ячейки. Правда, цікавляться ще китайськими справами».

Хіба в цих коротких словах, повних сарказму й злої іронії над компартією й партійними ячейками, над її комуністами, не видно, що з Карамазовим говорить ворог, хіба не видно те, що ця людина дивиться на компартію, на революційне суспільство, як на нудний етап у житті людства? Зрозуміло, що кожний діяч, кожний активний елемент повинен боротись з цим нудним світоглядом, що не сягає далі ячейки й Чемберлена, хоч займаються, правда, і «китайськими справами». Ясна річ, що в поглядах Аглаї компартія виступає в ролі якогось то кретина, старого волосного старшини, який, одслуживши Службу Божу, йде на роботу, грабує, обманює, дурить, живе тільки власним життям і стає найкращим виразником суспільної реакції і застою.

Та що ми будемо говорити про Аглаю. Дамо їй слово. Вона сама про себе скаже:

«Я випила, товариство, за відважних і вольових людей. Чуєте? Я випила за безумство хоробрих. Але не за те безумство, що виродилось у соррентівського міщанина Пешкова, я випила за те безумство, що привело троглодита до стану вишуканої європейської людини. Я випила за те безумство, що не знає тупиків і горить вічним огнем стремління в невідомі краї. Я випила за безумство конквістадорів. Ви мене, Ганно, розумієте. Дозвольте вам одрекомендуватись. Я — нова людина нашого часу. Я — одна з тих молодих людей, що, як гриби, виростають біля ваших ком'ячейок і яких ви не помічаєте. Дмитрій Карамазов, ти знаєш, хто перед тобою сидить? О, ти не знаєш, як сказав, би Гоголь, хто сидить перед тобою. Це сидить твій антипод. Але ви мене все таки, я

бачу, не розумієте. Ах, друзі дорогі... Давайте ще вип'ємо за безумство...» Карамазов із захопленням дивився на дівчину. — «Ще я хочу сказати, друзі мої, що хоч це й дивно, а породив мене ніхто інший, як ваша ячейка. Це моя рідна мама. Ну, от уявіть собі. Ростає десь в якомусь, скажімо, „вузі” дівчина. Дівчина, що називається, кров із молоком. Від природи її покликано до кипучої діяльності — не тієї, що комсомолить у пустопорожнє. Ну, скажімо, якоюсь нудною доповіддю, чи то „Собачим завулком”, а тієї, що, скажімо, Перовська. І от кличе її ячейка й каже: „так от що, свідомо юнко, будеш ти в нас кандидаткою в комсомол... Твоє яке походження?” А на чорта мені це походження. Не я ж робила батька, а він мене зробив... — Ні, почекайте, я ще не скінчила. — Аглая грубо взяла за руку Ганну і посадила її. — Так от, що ж мені робити. Ви розумієте — мене від природи покликано до кипучої діяльності, і я хочу творити життя. Не так, як його творите ви, Ганно, і не так, як ти, Дмитрій Карамазов (вона знову випила келіх горілки), а так, як її творили хоробрі на протязі тисячі років...

Ви, звичайно, скажете, що я пропоную ідеологію нової буржуазії. Хай буде по-вашому. Але буде й по-моему, бо ми — я й тисячі Аглай у спідницях та штанях — не можемо далі жити без повітря».

Як бачимо, Аглая ворожа нам сила. В Аглаї відповідна ідеологія нової буржуазії. Аглая — представник цієї нової буржуазії, і ця нова буржуазія розуміє, що дійсно без кипучої діяльності, без хоробрости, без сучасників, які можуть запалити молоде покоління представників буржуазної класи романтикою боротьби з радянською владою, без цього тисячі Аглай в штанях і в спідницях нічого не зможуть зробити. Аглая свідомо. Вона знає, що вона представник тих, хто закликаний в нашому суспільстві протиріччями його розвитку боротись з компартією, з пролетаріатом. Аглаї історично мусять боротися з нами жорстоко, до загину, бо вони — антиподи компартії, антиподи пролетаріату. І під шаленим натиском ідеології Аглаї «кому-

ніст» Карамазов відступає, здає свої позиції і поволі стає бранцем фашизму.

Справа, нарешті, не в тому, що Аглая є представник начебто іншої нації, що вона московка. Справа не в цьому. Це може заінтригувати відповідним чином Карамазова, це може надати фабулі роману більшого ефекту, але по суті так званий «комуніст» Карамазов, з усіма його думками піддається впливові Аглаї — представникові ворожої нам кляси.

Белькочучи по-дитячому проти тверджень Аглаї, стаючи апологетом тої самої Аглаї, Карамазов говорить про те, що він закликаний розв'язати основну соціальну проблему. «Відродження моєї нації — це шлях до чіткої диференціації в нашому суспільстві і, значить, крок до соціалізму». Ми говоримо й будемо говорити про диференціацію суспільства в умовах капіталізму. Але ставити питання про збільшення диференціації в нашій соціалістичній республіці — це ж явна апологетика меншовизму, який говорить про те, що наше суспільство Радянської України знову повертає до старого капіталістичного стану. Цебто «так зване» соціалістичне будівництво не дає своїх позитивних наслідків і приводить зовсім до протилежного. Така лінія веде до ворожої нам сили.

Але зате герой Хвильового Карамазов має прекрасну вчительку. Вона уявляє стан Карамазова в партії, вона знає, що потрібно Карамазову, вона знає, як повинен Карамазов робити сьогодні і навіть пророкує, що зробить він завтра.

Характеризуючи Карамазова, Аглая каже: «Отже, маємо безперечно здібного недоучку з романтичним складом натури. Значить, маємо те, що прийнято називати широкою людиною і що можна підкупити ширістю й використати на всі сто відсотків. Карамазова захопила соціальна революція своїм розмахом, своїми соціальними ідеалами, що їх вона поставила на своєму прапорі. В ім'я цих ідеалів він ішов на смерть і пішов би, висловлюючись його стилем, ще на тисячу смертей. Але як мусів себе почувати Дмитрій Карамазов, коли він, попавши в так зване „соціалістичне” оточення, побачив, що з розмаху нічого не вийшло й що

його комуністична партія потихесеньку та полегесеньку перетворюється на звичайного „собірателя землі руської” і спускається, так би мовити, на тормозах до інтересів хитренького міщанина-середнячка. Це вже занадто, бо, на погляд Карамазова, цей середнячок завжди стоїть і стояв грізною примарою на путях до світового прогресу, і, значить, на його погляд, до справжнього соціалізму. Карамазов говорить про фарисеїв, а Аглая, його вчителька, представник нової молоді буржуазії, представник фашизму в нашій країні, говорить про партію, як про хитренького міщанина-середняка, говорить про партію в умовах соціалістичного будівництва на Україні, як про «собірателя землі руської», говорить про партію, як про арену боротьби, а потім, помітивши великі перепони, потихесеньку-полегесеньку спускається на тормозах, щоб ніхто не помітив. Говорить про партію, як про міщанина, який стоїть грізною примарою на путях до світового прогресу.

Так говорить вчитель Карамазова — Аглая. Так за нею говорить сам Карамазов. Але, на думку Аглаї, Карамазов — прекрасний об’єкт для прикладання її сили. Карамазов повинен працювати над собою, над своєю волею, над своїм характером, повинен вийти на широку дорогу, загартувати себе й організувати тисячі таких самих, як і він, щоб повернути історію України іншими шляхами.

Чому повинен Карамазов негайно шукати інших шляхів? Чому він повинен в умовах нашого суспільства нагромаджувати нові сили, кличучи ті сили до більшої організованості, вичікувати слушного часу, щоб виступити на бій? Чому?

«Словом, Дмитрій Карамазов і Дмитрії Карамазови прийшли до жахливої для них думки: немає виходу. Зі своєю партією рвати не можна, бо це, мовляв, зрада не тільки партії, але й тим соціяльним ідеалам, що за них вони так романтично йшли на смерть, це буде, нарешті, зрада самим собі. Але й не рвати теж не можна. Словом, вони зупинились на якомусь ідіотському роздоріжжі. І от Карамазови почали філософствувати й шукати виходу з зачарованого кола. Але й тут їм не пощастило, бо

вони шукали парикмахерські перпетуум мобіле: шукали такого становища, коли й вівці залишаються цілі, і вовки не почувають голоду. Коротко кажучи, ці недоучки остаточно заплутались і таким чином прийшли до душевної кризи. Ці Карамазови забули, що вони Карамазенки, що їм бракує доброго пастиря. Вони (часто розумні й талановиті) нездібні бути оформителями й творцями нових ідеологій, бо їм бракує, широкої індивідуальної ініціативи й навіть відповідних термінів, щоб утворити програму свого нового світогляду. Це запальні Дингени, що їх використовують Маркси та Енгельси, але це не Маркси й Енгельси. Карамазов завдяки романтичному складові своєї натури й завдяки, мабуть, революції хоче таки розв'язувати проблеми універсального значення, але він їх розв'язує в хаосі своєї ідеологічної кризи, в хаосі своїх недоношених уявлень про картину світу й тому послідовно мусить прийти до розбитого корита».

В сучасних умовах для Карамазова ідейною віддушиною стала: «ідея відродження його молодой нації». Аглая сама росіянка, але вона вивчила українську мову, і коли цю людину з таким ідеологічним світоглядом запитують, через що вона кинула свою вітчизну, РСФРР, то вона каже: «Чому не припустити, що мені душно на своїй вітчизні, — загадково посміхнулась Аглая. — В таких випадках можна зробитись навіть киргизом тощо, коли в Киргизії є оддушина».

Ось в цій філософії Карамазового навчителя. Аглая ненавидить нове суспільство. Аглая проти компартії. Аглая вважає компартію за тупоголових дрібних міщан-середняків, Аглая проти «пересічності» нашого суспільства. Аглаї душно, так душно, як може бути душно молодій буржуазії, що хоче скинути диктатуру пролетаріату. Аглая хоче дихнути вільно, вона не може зробити цього в РСФРР, вона ладна кинутись і в Киргизію, не то на Україну, аби тільки дихнути вільним повітрям і знайти щілину для своєї фашистської роботи. Тому Аглая їде на Україну, тому Аглая вивчає українську мову і, конденсуючи в собі світогляд молодой буржуазії, зупиняє свій зір на так званому кому-

ності Карамазові, який став виявником і носієм ідеї відродження нації, безумовно в буржуазному розумінні. Цю ідею хоче розвернути у великий потік Аглая. Вона весь свій талант, силу слова, елементи романтики зосереджує в акцію своєї роботи над представником комуністичної партії для того, щоб розвернути в реальному житті боротьбу проти пересічного міщанина-середнячка, проти обмеженого ком'ячейщика тощо й звести класові рахунки з пролетарським суспільством. І з такою філософією Аглаї «комуніст» Карамазов згоден. Як бачимо, Хвильовий став закінченим апологетом молодой української буржуазії. Він кинув гасло боротьби з нашим суспільством, він визнав, що революція, за словами Карамазова, опинилась в тупику, він визнає, що компартія стала фарисеем, що немає жодної перспективи, і тому єдиним гаслом повинно бути виховання молодой загартованої людини з світоглядом українського націоналізму, яка виведе Україну на новий шлях — на шлях національного відродження, в буржуазне річище. Так комуніст Хвильовий через свого героя Карамазова дійшов до апологетики українського націоналізму.

III

Фашистка Аглая знає добре, що замало говорити про відродження нації, за єдиний вихід з післяреволюційного глухого закутка.

В свої загальнопринципові твердження треба вкладати конкретну суть. Треба ілюструвати свої думки різючими фактами з життя країни, де так багато «пересічності».

Істина стає життьовою, коли вона може вбратися в одержу органічного зв'язку з життям мільйонів.

Десятий раз летить земля навколо сонця, а диктатура пролетаріату непохитна. Десяті роковини своєї жалоби справляє еміграція, а дійсної реальної надії на завтрішній день не має. Несе він сум і чорну могилу смерти.

Сподіванки? На кого?

Давно одцвіли надії на звитяжні марші інтервентів, і вже давно десятки тисяч верстов кордонів рад перестали промовляти гарматами.

День за днем летить час уперед, а в скронях ритми пульсу все слабшають. Гострий разючий біль наче розпаленими обценьками обіймає чоло еміграції, і руки її в розпуці не находять опертя.

Нема його.

Завтрішній день може принести нові бурі, але кому вони допоможуть. Може, вони, остаточно одним ударом скинуть у прірву останні надії. Розпач і холод смерти віє з майбутнього дня для ворогів революції, і знесилені руки їхні благають допомоги у фінансових королів світу.

З усіх комбінацій для них одна найпевніша, найдоцільніша, бо вона остання. Це — орієнтація на внутрішні ворожі сили пролетаріату. Шукати їх, пестити, вирощувати й ширити їхню міць — ось завдання фашизму на терені України. Для цього потрібно активно організовувати свої сили і так само активно дезорганізовувати сили революції, сили партії.

Тому так настирливо Аглая, молода фашистка, наступає на Карамазова. Те саме робить вона і з другим комуністом Євгенієм Валентиновичем. Перед нами старий член партії — росіянин, досвідчений марксист, зі слів Хвильового. Але яким мерзотним, опаплюженим вивів його на літературний кін Хвильовий. Як через учителя Карамазова, Аглаю, глузує він з цього нещасного Євгенія Валентиновича!

Після цієї характеристики Євгенія Валентиновича у нас складається уява, що бачите ви не члена ВКП, старого більшовика, а якогось гоголівського Афанасія Івановича. Смішне, жалюгідне вражіння справляє Євгеній Валентинович. Не старий більшовик це, не член ВКП.

Та Хвильовий у другій частині «Вальдшнепів», що її ми мали нагоду прочитати, виставляє на показ такого чудасія, хоч і марксистського професора, спеціально для того, щоб дати можливість другому своєму персонажеві, фашистці Аглаї, давати йому ляпаса. Так роблять у цирку, коли виводять кльовна і б'ють його в лице, а оскаженіла авдиторія по-звірячому гогоче. Так робить Хвильовий з Євгенієм Валентиновичем. Нам шкода не Євгенія і не його батька Валентина чи якогось там іншого, ні-ні. Справа не

в Євгенії й не у Валентині. Одне настирливе питання йде за нами. Для чого автор виставляє таким ідіотом, дегенератом старого члена партії, досвідченого марксиста? Чому саме скроні цього марксиста Хвильовий підставляє під пювки фашистки? Чому на фоні цього не професора, а дурня, не члена партії, а міщанина, не марксиста, а нікчемного обивателя, з такою погордою розправляє свої груди молода фашистка Аглая і так нахабно розкидає стегнами? Чому вона, ця Аглая, з викристалізованою ідеологією фашизму на герці має проти себе смішного обивателя Євгенія Валентиновича і дегенеративного Карамазова?

Це зроблено для того, щоб якнайяскравіше відзначити глухий кут, куди потрапила революція. Це зроблено для того, щоб з найбільшою силою на тлі заскорузлості, пересічності і обмеженості пролунав крик одчаю гасел 1917 року, що тепер стали фарисейством.

Це, нарешті, зроблено для того, щоб гасло українського фашизму над розпачем і занепадом революції буйно розцвітало.

«Ти, Женю, краще розкажи нам, як ти будеш соціалізм в одній країні?» — так питає фашистка Аглая цього «Женю».

Так можуть питати хіба лише бранця, аби, поглузувавши над ним, розстріляти. І Врангель, і Денікін, і Петлюра так робили з нами. Але нині нема бойовості. Тепер — тиша, і в тиші цій, до речі, рідня Євгенія Валентиновича такі запитання дає старому членові партії з метою поглузувати.

Вихопивши для глузування такого типа російського комуніста, старого члена партії і марксиста, Хвильовий так його характеризує устами Аглаї:

«Та це ж той самий руський інтелігент-інтернаціоналіст, який з охотою говорить про самовизначення націй... тільки не тих, що входять у Радянський Союз, який всюди бачить петлюрівщину... і не помічає своєї устряловщини, який і досі думає, що українська культура існує... як австрійська інтрига, який, показуючи Європі досягнення руського генія, виводить на арену й

інші народи Союзу... як цікавий „Zoo” ображених руським царатом малп. Словом, це саме той інтернаціоналіст, який під своїм космополітизмом ховає звичайнісінький собі зоологічний націоналізм».

Можна було б подумати, що маємо справу з якимось окремим виразником російського великодержавного націоналізму. Такі люди безумовно є, і завдання нашої літератури — бити їх до смерті.

Але справа зовсім інакша. Аглая характеризує партію як зборище тих, «яким у житті при інших умовах зовсім не було б місця...»

І далі: «... В партії залишились тільки (я не говорю про верхушку — до неї спеціальний підхід)... тільки дрібні кар’єристи „ревізорівського” масштабу, самоварника й аршинники, тупоголові міщани канарейчного гатунку, некрасиві жінки й т.д.»

Такі погляди розгортає Аглая на партію, і з цими поглядами погоджується Карамазов.

«Полемізуючи» з професором «марксизму», Аглая каже: «Ну, скажімо так: хіба від того матеріалізму не залишились тільки ріжки та ніжки?..»

Хіба ви не кастрували життя цим «пошлим» обоженням Арістотеля... чи то пак «Кремльовського мрійника?»

Б’ючи професора, члена партії, що не може жодного слова сказати проти таких фашистських тверджень, і, заявляючи, що вона може бути ідеологом «тільки українського фашизму», Аглая не тільки не знаходить опору від комуніста Карамазова, а навпаки.

«Аглая блиснула білками своїх очей і зупинилась.

Карамазов відчув як йому прискорено забилося серце: щось без кінця привабливе він побачив в її погляді, і йому здалося, що він стоїть на краю таємного бездонного провалля».

Хто став над безоднею та до того ще не має жодного опертя і втратив рівновагу, той неминуче злетить в неї і загине.

Аглая йде далі. Вона не може ні на хвилину спинитися, бо вона представник войовничого українського фашизму. Вона б'є професора:

«Але, — підхопила Аглая, — я, Євгенію Валентиновичу, боюсь цих поглядів, бо не хочу розлучитись з партією. Так? І потім навіщо мені ця критика, коли вона може порушити єдність моєї Калузької вітчизни? Так? Краще я вже буду виконувати роль туманопуска-теля і творця „безвремення“, щоб потім передати своєму рідному фашизмові... „єдіную неделімую“? Так? О, ти, безперечно, знаєш, де раки зимують. Ти прекрасно розумієш, що Робесп'єр уже давно послав на гільйотину Дантона і ти прекрасно розумієш, що і сам він доживає останні дні. Але ти добре засвоїв і те, що четвертий Інтернаціонал сьогодні неможливий і що взагалі становище безвихідне. Десь позахалявно ти, може, і зід-хаєш важко, мовляв, з диктатури пролетаріату та з світової революції нічого не вийшло, але в той же час ти не можеш не втішати себе й тим, що Расея збунту-вала цілий світ і... значить, по суті нічого поганого не трапилось.

Отже треба лише знайти в собі мужність довести до її логічного кінця і тільки! — Правда?»

Як бачимо, в поглядах Карамазова і Аглаї немає жодних розходжень. Даремно Хвильовий робить спробу про-водити якусь межу між ними. По суті Карамазов і Аглая йдуть одне одному назустріч. Різниця тільки у вихідних точках. Карамазов утратив віру в сьгоднішній день нашої революції і в реалізації гасел 1917 року бачить лише одне фарисейство; Аглая йде з другого боку, із джерел непівсь-кої фашистської буржуазії, з ясною провідною думкою про реванш.

Аглая захоплює Дмитра Карамазова, як представник певних клясових поглядів. Різниця між ними хіба тільки та, що Аглая від початку до кінця, як представник певних клясових прошарувань, ворожих пролетаріатові — активна, войовнича.

Аглая розумна. Аглая сильна. Аглая гарна, красномов-

на, Аглая тверда в своїх поглядах, як криця. Така Аглая у Хвильового.

Чому ж їй не бути такою, коли Хвильовий протиставив їй не професора марксизму, а обивателя, міщанина й дурня?

Чому їй не схилити до себе Карамазова, коли в них співзвучність поглядів на національну справу?

Не даремно Аглая каже «професорові»: „...Знаєш, коли я говорю з тобою (і взагалі з людьми, подібними до тебе), тоді я не тільки переконуюсь, що ви цілком пропаший народ, але й більше того: мій світогляд усе більше загострюється і викристалізовується”.

Карамазов і Аглая сходяться на одному, на основному, що революція відійшла в минуле, що великі гасла соціальних заворушень 1917 року стали фарисейством, що історія в нових убраннях повторює в 30-тих роках ХХ сторіччя криваві дні французького термідора. «Робесп'єр уже давно поклав на гільйотину Дантона і... сам він доживає останні дні». Що «з диктатури пролетаріату та з світової революції нічого не вийде».

Термідор у повному розгарі. Що ж залишається робити? Єдиний порятунок — націоналізм. Треба подбати лише про те, щоб термідор привів до створення могутньої української національної держави. І тут не може бути вагання, бо коли українець «комуніст» не робитиме цього — зробить це російський «комуніст», але зробить проти нього, проти українця для того, щоб передати своєму рідному фашизмові «єдиную неделімую».

На думку героїв Хвильового, питання стоїть так, або за російський, або за український фашизм. Третього шляху немає. Євгеній Валентинович, «російський комуніст», держиться в партії для того, щоб сприяти російському фашизмові до створення «єдиної неделімой». Аглая, ведучи за собою «комуніста» Карамазова, повинна створити українську націоналістичну державу. В поглядах на ролі українського націоналізму між Карамазовим та Аглаєю нема розходжень. Загрожуючи Євгенію Валентиновичу, Аглая каже:

«Справа в тому, що український націоналізм не дає і не дасть спокою твоєму російському мракобесію. Справа в тому, що як ти не кажи, а в його особі виходить на історичну арену молодий прогресивний фактор».

Зрозуміла річ, що для українського фашиста в теперішніх умовах український націоналізм — прогресивне явище. Було б дивно, якби цей фашизм іншим гаслом спробував прикривати своє обличчя. Як бачимо, він навіть «не дасть спокою... російському мракобесію...»

Але в унісон політичному світоглядові фашистки комуніст Карамазов каже, що український націоналізм «мусить бути багато прогресивніший за російський».

Невідомо, яка партія може терпіти в своїх лавах членів з такими поглядами на націоналізм після пролетарської революції.

Хіба невідомо, що в соціалістичних республіках кожний націоналізм — це ворог звитяжного маршу революції?

Хіба невідомо, що який би не був націоналізм, а він в умовах диктатури пролетаріату спричиниться до нагромодження сил контрреволюційних вибухів?

Хіба такі погляди можна з'єднати з яким би не було розумінням розгортання союзу наших республік в дійсну інтернаціональну сім'ю?

Хіба, нарешті, погляди Карамазова мають хоч крихту віри в наше сучасне?

Ні.

Бо революція, на думку цього «комуніста», залишила по собі лише один спогад — «димок» на далекому небі.

Таке порівняння спогадів про революцію бадьорить фашистку Аглаю, викликає шалену радість, і вона, підтримуючи думку Карамазова, з захопленням сприймає ці слова:

«Який прекрасний димок. Нюхайте ж, друзі мої, і переконуйтеся нарешті, що нічого вічного нема і що все в свій час мусить зникнути в безвість, як і цей прекрасний димок. Це, здається, в календарі написано. Але не завжди до календарної мудрости треба підходити з по-

гордою. Отже, не ловить руками того диму, що тікає від вас і що його не можна зловити. Треба розкладати нове багаття, бо тільки біля нього можна погрітись».

«Прекрасні друзі» фашистки Аглаї на блакитному небі бачать лише «димок». Димок зникає і зникне. Але для них він стає символом революції. Вона була. А тепер тільки неясні спогади про неї, як димок. Він наче є, але зловити його не можна, бо він уже перестав бути істотним. Він тільки уява, а через хвилину лише спогад на ясному небі. Був димок і нема його. Куди він дівся?.. Так і революція. Була і нема. З такою бойовою пропагандою про вічність і прогрес іде вперед фашистка, іде і штурмує слякотних комуністів, збиває їх з ніг і закликає «розкладати нове багаття, бо тільки біля нього можна погрітись».

Багаття — річ хороша, особливо для тих, що мерзнуть, але багаття Аглаї має зовсім інше символічне значення. Вона не мерзне, вона повна сил, крові, тепла й температу. Вона радить запалити багаття, щоб розпалити море націоналістичної боротьби й залізом і кров'ю повертати історію України на шлях фашизму.

Чи не про це «багаття» не так уже й давно казав один дуже знайомий Хвильовому літератор?:

... Для нас на дворищі багаття тліє,
Для нас перестороги півень піє,
І слуг гуде архиерейський хор.
І теплий круг євангельських історій
Звучить, як низка тонких алегорій,
Про наші підлі і скупі часи...

Здається, цьому «неоклясикові» М. Хвильовий і «руку простягав»? За «кваліфікацію»?

За «психологічну Європу»...

Ну, що ж, не винні ми, що «кваліфікація» ця перебила М. Хвильовому хребет пролетарського письменника і зробила його сьогодні джурою українського націоналізму.

Бо дійсно, де в автора поділася наша могутня і героїчна робітничка кляса? Де наш бадьорий крок? Аджеж проблема,

що ставить її Хвильовий, по суті не нова, чому ж у нього немає навіть натяку на будівничий патос соціалістичної республіки?

Автор загнав своїх героїв у глухий закуток, відірвав од життя, відкинув од себе зв'язок з масами, що виявляють творчий процес нашої доби, і почав розглядати долю революції з націоналістичного погляду.

Можна навіть сказати, на основі відомої нам частини «Вальдшнепів», що вони по суті публіцистичний твір. Це публіцистична робота, одягнена в певні художні твори. Автор поставив собі за завдання виявити в художніх формах свої політичні думки. Він підійшов до цієї проблеми просто. Взяв 4 дійові особи: Ганну, Аглаю, Карамазова і Євгенія Валентиновича, а для інших ролей — тьотю Клаву і лінгвіста Вовчика. Все життя цього невеличкого персонажу він підпорядкував одній думці, довести, що революція залишила тільки димок на обрії неба, що все загинуло, що відновлюється знову «єдіная недеімая», і тому, в такій ситуації навіть український націоналізм є прогресивне явище. Звідци його прекрасне ставлення до Аглаї, бо її автор використовує як рупор для виголошення найгостріших і по суті фашистських думок.

Ми бачимо, як «комуніст» Карамазов плентається в хвості Аглаї, навіть любов його до Аглаї підпорядкував автор, як політичну любов. Карамазов, обмірковуючи в страшному вольовому напруженні свої дальші кроки, як бачимо, не підходить до справи з чисто романтичного погляду. Ні, не таке ставлення автора до своїх героїв. Він примушує й Карамазова в найскрутніший для нього час вибирати не між Ганною і Аглаєю, як між жінками, а між Ганною, як представником партійного середняка, і Аглаєю, що кличе його шляхом українського воявничого націоналізму.

Карамазов відходить од Ганни, як характерного представника радянського суспільства і рушає за Аглаєю — воявником молодого українського фашизму.

Як бачимо, Хвильовий розставив своїх героїв на певні трибуни і примусив заговорити їх у художній формі про занепад революції, апологетами українського націоналізму.

Не дарма ж Карамазов уявляє свої взаємини до Ганни та Аглаї так. «Аглая, мабуть, не випадкова постать на його, життєвому шляху, він, мабуть, не випадково закохався в неї, вона уже давно підстерегла його і тільки прийшла до нього вчасно. Саме тепер вона й мусіла прийти».

Дійсно, для Карамазова Аглая не випадкова: «Він бачить її впевнені рухи і йому здається, що перед ним стоїть не Аглая, а якась збірна людина, що виникає й викристалізовується на переломі двох епох».

Немає жодного сумніву, що для Карамазова, цебто для Хвильового, Аглая символ, Аглая тип нової сильної людини, що виведе Україну з глухого закутка.

Хвильовий не дав позитивних елементів у цій частині «Вальдшнепів». Він вивів своїх героїв і через них проголосив промову, що сумним похоронним дзвоном пролунала над Україною і прекрасним димком розвіяла над обрієм неба спогади про революцію.

Кому ж симпатизує автор? Хто його герой? Така думка проймає читача. Бо Хвильовий ніде не протиставляє свої думки навіть думці Карамазова. Наведена аналіза доводить нас до висновку, що думки автора, це думки й вагання «комуніста» Карамазова. Про це хоч в одному місці, але яскраво говорить сам автор М. Хвильовий:

«Сонце поважно, важко й огняно сідало на обрій і обливалось у вечірніх водах тендітного Тайтарського озерця. Озеро самотно стояло серед степу і здавалось воно таким сиротливим і безпорадним, як безпорадна сама розлука. Пахли якісь південні трави, і запах був, як і завжди, гострий та неспокійний. Здавалось пахне якась фантастична країна, що в розльоті своєму раптом зупинилась над безумною кручею й задумалась...»

Коли в уяві автора нема інших шляхів, як тільки термідор, то немає і в нього іншого образу про соціалістичну країну. Дійсно, над «безумною кручею» тільки не Україна, а спинився М. Хвильовий — Д. Карамазов.

Він обплював партію, соціалістичну Україну і в яскравих

художніх формах розгорнув перед читачами картину загинання революції, картину термідора.

Автор може наприкінці навіть розстріляти Аглаю і вилікувати Карамазова, але з боку суспільного значення ця частина «Вальдшнепів» може бути розцінена тільки, як контрреволюційне явище.

Карамазов може впасти навколішки перед мільйонами пролетаріату і славити його героїчний шлях. Але це буде подібно до знесиленого бранця, що віддає своє життя на милість переможця. Від цього його злочин не минає.

А може М. Хвильовий не Карамазов?

Може...

IV

Наші сумніви остаточно розвіються, коли ми згадаємо Хвильового, як публіциста.

Ще по весні 1926 р. в одній зі своїх статей «Україна чи Малоросія» М. Хвильовий, відповідаючи своїм опонентам, так розумів шлях культурного розвитку України:

«Коли українська радянська культура робиться в себе на Україні гегемоном, то це зовсім не значить, що вона не може стати комуністичною, але коли в боротьбі її проти російського конкурента (будь то конкурент з пролетарських письменників чи з „зміновіховських“) цю культуру не хочуть розуміти, то це вже загрозливе явище і з цього моменту ми будемо спостерігати відхід її до табору дрібної буржуазії. Треба бути послідовним: або ми визнаємо національне відродження, або ні. Коли визнаємо, то й робимо відповідні висновки.

Отже, цей момент в новому гаслі, так би мовити, шлункового характеру, з одного боку, „гоні монету“, з другого — не перешкоджай мені боротись з моїм конкурентом, бо ж ти, так би мовити, сам декретував (фактично, коли не де-юре) цю конкуренцію визнанням відродження. З третього боку, не добавчай в цьому контрреволюції».

Хвильовий має сумнів щодо можливості творення української комуністичної культури, але, припускаючи її творення, він застерігає, що, коли хто не буде її розуміти, вона почне відходити до табору дрібної буржуазії.

Схема Хвильового в розумінні культурного будівництва така: українська культура розвивається й б'є свого конкурента російського — російську культуру. На боці української культури проти російської культури повинна стати партія. Інакше й бути не може, бо, коли обоє б'ються, партія повинна чинити сторону підтримувати. У цій боротьбі двох конкурентів за схемою Хвильового партія не може посідати третьої позиції. Коли б це сталося, то, на думку того ж таки Хвильового, українська культура, як самостійна сила, відвернеться від комунізму і піде до української дрібної буржуазії.

А щоб цього не було, треба бити російського конкурента.

З другого боку до теорії боротьби двох культур, до фактичної організації двох ворогуючих національних таборів, про які в останній час заговорили Зінов'єв і Ваганян, підійшов М. Хвильовий. І коли представники російського великодержавного шовінізму для більшої непогрішимості ставали начебто під марксівськими вивісками, то Хвильовий недвозначно загрожує перейти в табір буржуазії.

Коли б партія допустила боротьбу двох культур — російської й української — а до того ще й посіла неутральну позицію, можливо, дійсно, розвиток української культури пішов би проти революції.

Хвильовий розуміє відродження української культури, як процес боротьби з російським конкурентом, російською культурою. Партія, робітничка класа при цьому обговоренні десь зникли, немає їх.

Але найяскравіше стає перед нами позиція Хвильового, коли ми чуємо такі слова:

«...Змазувати самостійність порожнім псевдомарксизмом, значить — не розуміти, що Україна доти буде пляцдармом для контрреволюції, доки перейде той природний етап, який Західня Європа пройшла в часи оформлення національних держав».

XIX сторіччя, знаменуючи собою розвиток капіталізму, несло одночасно консолідацію нації, творення національних держав.

Націоналізм молодих народів, що виходили в цей час на історичну арену, був цементуючим засобом, що в руках національної буржуазії відіграв велику роль.

І коли оформлення національних держав у Західній Європі фактично закінчилось за часів післявоєнної бурі 1914-1918 рр., то від початку й до кінця на чолі цього руху марширувала національна буржуазія.

Досить згадати історичні факти творення національного організму Італії, Німеччини, а під кінець Чехії, Польщі, Південславії, щоб згадати й те, що, творячи національну державу, буржуазія йшла шляхом роздмухування неймовірного шовінізму поміж різними національностями, в той же час підсолоджувала своє клясове обличчя «єдиним національним фронтом» і фактично гнобила національний пролетаріят.

Викликаючи до життя нові національні держави, капіталізм у той же час ніс клясову боротьбу в «єдиний національний фронт», як історичне заперечення цього процесу.

Зовсім інша справа розв'язання національної проблеми за часів диктатури пролетаріату. Це визволення не тільки національне, але й соціальне, клясове, бо шлях національного самовизначення за часів капіталізму — це самовизначення буржуазії і уярмлення пролетаріату. Шлях національного самовизначення за часів капіталізму — то шлях шовіністичного чаду і плекання націоналізму, навіть серед певних шарів робітництва.

Не такий наш шлях. Пролетаріят не може бути носієм націоналізму, тому він не може припустити роздмухування націоналістичного пекла на теренах СРСР.

Він не дозволить розпалювати боротьби двох культур, бо кожна культура отримала повне право на своє існування в Жовтні 1917 р. Інтернаціональну суть культури кожної нації забезпечить пролетаріят, його керівник — комуністична партія.

Хвильовий забув одне: що Україна давно вже перестала бути пляцдармом для контрреволюції і стала соціалістич-

ною республікою, що Україна в майбутніх боях із світовим капіталом буде авангардом, що не може вона йти тою дорогою, якою йшло творення національних держав за часів розвитку капіталізму в XIX сторіччі.

Хай спробують Малицькі своїми русотяпськими пазурами втручатися в ці справи і вносити свої антипролетарські корективи. Хай спробують. Пролетаріят дасть їм по руках, аж луна піде.

Ясно, що «замазувати» нашу робітничо-селянську самостійність порожнім «псевдо-марксизмом» — не тільки не розуміти справи, а навіть більше — провокувати розвиток молоді соціалістичної національної держави і допомагати Малицьким, що з презирством гоноровитого ясновельможного пана ставляться до питань розвитку «хлопської», цебто української радянської культури.

Але пролетаріят — то заперечення традицій культури ясновельможних панів, а компартія — то не Малицькі. І тому зрозуміла річ, що коли Хвильовий розглядає природний етап, який має пройти національне самовизначення України, його мислення йде за зразками творення буржуазних національних держав.

Не розуміючи суті розв'язання національної проблеми за часів диктатури пролетаріату, — Хвильовий по суті хоче втягти компартію на шлях боротьби української культури проти російської.

Нас не може здивувати Карамазов, що згоджується з Аглаєю в трактуванні українського націоналізму, як прогресивного явища, бо комуніст Хвильовий розуміє процес національного відродження за часів диктатури пролетаріату, як дрібний буржуа.

Не даремно ж він і лякає партію дрібною буржуазією: «...з цього моменту ми будемо спостерігати відхід її (цебто української культури — А.Х.) до табору дрібної буржуазії».

Хвильовому потрібні ілюстрації до своїх думок, і він силкується їх дати з культурного життя України:

«Висловлюючись вульгарно, але зате й ясніш, боротьба за книжний ринок, за гегемонію на культурному фронті двох братніх культур на Україні — російської й

української — це є та життєва правда, та проза, яка далека від сентиментів і романтики і яка з кожним днем становиться яснішою».

І все таки Хвильовий знову не бере в розрахунках партії пролетаріату. Та й для чого йому брати на увагу ролі партії в цьому процесі, коли теперішній політичний стан Республіки Рад автор визначає так:

«Буттям визначається свідомість, відділя витікає й перша причина. Москва сьогодні є центр всесоюзного міщанства, що в ньому, як всесвітній оазис, пролетарські заводи, Комінтерн і ВКП. Коли на Україні і зокрема в центрі її чули тільки „товариш”, там уже давно перейшли з „громадянина” на „господина”. Москва має міцні традиції, які глибоко входять в міщанство. Москва як Москва (і навіть Росія без Сибіру) по суті не бачила Жовтневої революції і її героїчної боротьби».

Які ж можуть бути сподіванки на розумне розв'язання національної проблеми, коли навіть сподіванки на компартію ні до чого не доведуть?

Хвильовий для цього переводить Москву з «гражданина» на «господина», він навіть підроблює історію, бо хто ж не знає про жорстокі дні Жовтня в Ленінграді та в Москві?

Всім відомий націоналістичний ухил Хвильового, який в першу чергу позначився на його ставленні до соціалістичної Москви.

Партія ясно сказала свою думку про це у відомих червневих постановках ЦК КП(б)У. Партія сигналізувала небезпеку націоналістичних збочень Хвильового, що йшли з буржуазних джерел. Але Хвильовий та його однодумці поставились до справи цієї неухважно і навіть з деяким гонором. А дехто з міщан найгіршої марки поширював плітки, що партія спеціально цькує українську літературу та її найкращого письменника М. Хвильового. Баби-Палажки, що пробують удавати з себе меценаток української літератури, плескали язиками про адміністрування процесів

української літератури тощо. Господи ж ти Боже мій, що б тоді й робити довгим язикам Баб-Палажок, коли б ними навіть не плескати! Хай плещуть.

Але ніхто ніколи не адміністрував і був би останнім дурнем, якби й брався адмініструвати літературу. В той же час, зрозуміла річ, що партія завжди повинна боротися з антипартійними поглядами, навіть тоді, коли ці погляди починають виростати в літератора. Доки цей літератор - член партії, доти це обов'язок партії і не інакше.

Наприкінці 1926 р. в передмові до збірки поезії Василя Еллана Хвильовий казав:

«Громадянська війна скінчилась. Комунар (ясніше, лірик) не зрушив „бетонно-світові підпори“; замість „червоних зір“ над „розвінністю хмар“ замаячив безвихідний неп з його диким бюрократизмом і гладкими непма-нами».

Хіба не ці ж слова виголошує у «Вальдшнепах» Карамазов, коли говорить про «фарисейство»?

Хіба не ці самі слова, лише в гострішій формі, виголошує Аглая?

Вся їхня філософія на тому й базується, що революція потрапила в закуток глухих протиріч і не може вийти на простір.

М. Хвильовий сказав це в своїй передмові до Вас. Еллана.

Карамазов ненавидить своїх обмежених «дегенеративних сучасників», бо вони безвольні і плодять і без того «безвольних людей».

М. Хвильовий в передмові до Еллана вважає, що наше суспільство — «безвольне суспільство».

Фашистка Аглая і Карамазов сходяться на тому, що від революції залишилися лише спогади, «прекрасний димок» на обрії неба. Революція «доживає останні дні».

В передмові до Вас. Еллана М. Хвильовий задихається: «в сирій, нудній, роздериротазівотній казенщині» «з епархіяльних відомостей», що її казенщину, до речі, породжує те буття, яке визначає свідомість».

Непролетарське буття визначало свідомість М. Хвильового, коли він писав свою роботу з політичними збоченнями в національному питанні, непролетарське буття визначало його свідомість, коли він писав статтю «Україна чи Малоросія», передмову до Еллана і «Вальдшнепи».

Обпльовуючи партію, робітничий клас, Хвильовий став трибуном не партії, а проти партії.

Орієнтуючись на Карамазова та Аглаю, він одривав себе безоднею від інтернаціоналізму і ставав з кожним днем все більш упевнено на шлях українського націоналізму.

Зрозуміла, річ, що в нашій країні, де протиріччя часу ворог використовує, особливо в національній справі, — М. Хвильовий став рупором сил українського буржуа.

За останні два роки шлях Хвильового — від «орієнтації на психологічну Європу» через Карамазова до світогляду української фашистки Аглаї...

Так, так.

Коли Малицький, з ненависти до українського слова, української книжки ладний знищити все, що навіть його нагадує, виявляє великодержавний російський шовінізм, що має коріннями російську буржуазію, то Хвильовий став рупором українського буржуа.

Два роки не малий термін, і наведені факти не випадок.

Такий уже шлях всякої опозиції за часів диктатури пролетаріату.

Відходячи від лінії партії, вона з кожним кроком робиться все більшою зброєю в руках ворожих пролетаріатові сил.

За ілюстраціями в цьому питанні ходити недалеко. Три місяці минуло, як ми відзначили десяти роковини Жовтня, але й на десятому році наш ворог — українська петлюрівська емігрантщина — не кидає надії на повернення буржуазної влади на Радянській Україні.

Один із ватажків цієї емігрантщини, М. Шаповал, в «Новій Україні» присвячує велику статтю десятиим роковинам Радянської України.

Старі, заязовані фрази про гніт великодержавної Росії над Радянською Україною, про грабіжницький вивіз хліба,

цукру, заліза, вугілля. Старі всім знайомі вибрики про знущання Москви над самими елементарними людськими правами українського народу...

Нового в цій статті немає, за винятком одного мотиву. Емігрант М. Шаповал дуже великі сподіванки покладає на національну опозицію в нашій партії, а в зв'язку з цим Шаповал дав директиву для української контрреволюції:

† «В цю історичну добу для нас на сов. Україні вигідніша тактика бойкоту російського елемента і відокремлення українців в окремі організації по всіх лініях. Той факт, що створилась у КП(б)У національна українська комуністична опозиція, — є великої ваги.

Всі українські елементи повинні підтримувати цю опозицію, ані в якому разі не виставляти окремих програм.

Щоб збільшити вплив української комуністичної опозиції, треба всім вести себе так, щоб опозицію всі вважали за виразника волі, інтересів українських робітників і селян. Тих українців-комуністів, що підлабузнюються до Москви, треба взяти під бойкот, як зрадників українського робітництва і „презрених малоросіян”, взяти під моральний терор і паралізувати їх. Українська інтелігенція повинна відверто признавати й захищати радянську систему влади, але підкреслювати, що влада ця мусить вибиратися селянами й робітниками України. Московську владу на Україні можна підірвати, нарешті знищити не виставленням окремих програм і конституції, а якраз домаганням здійснити владу селян і робітників. Ленінізм можна знищити лише ленінізмом. Цей парадокс мусять зрозуміти всі, хто хоче знищити диктатуру Москви. Москва нас нищила признанням „самостійности України”, цебто тим, за що ми боролись» («Десять років», М. Шаповал — «Нова Україна», листопад 1927 р.).

Ми можемо реготати над тим, як збираються Шаповали захищати радянську систему влади, як радять вони вибирати цю владу робітникам і селянам України, бо всі ці «підкреслення» про «радянську систему» та її захист, все це ні більше ні менше, як чергове контрреволюційне шахрайство, бо таких порад українські робітники й селяни не потребують, бо десять років вони самі будують соціалі-

стичну Україну і самі, за допомогою інших народів Союзу, переводячи в життя дійсне гасло захисту радянської республіки, повиганяли Шаповалів за кордон та винищили їхні банди.

Але хай добре запам'ятають ці слова, що їх каже сьогодні Шаповал, всі ті, що в національному питанні ще вагаються, ще не можуть з усією послідовністю усвідомити лінію партії.

Ворог не спить. З далекої еміграції він висилає стежу і наказує негайно перешикувати свої загони. Треба бути гнучким і мудрим, як змії, треба своєчасно ловити подих менту і, пристосовуючись до нього, вести невпинну роботу над руйнацією впливів Москви на Україну. І тому Шаповал дає нову директиву. Вона дуже далекозора... Викинуте гасло войовничого фашизму не дасть масового зворушення. Сподіванки на повстання, що стихійно спалахнуть над Дніпром, даремні, їх не буде, бо дуже міцна більшовицька диктатура, а, крім того, селянська маса, на яку так сподівалася петлюрівська еміграція, нічого привабливого не знайде в гаслах УНР. Ширити чутки й сподіванки на інтервенцію теж небезпечно, бо з цими словами в уяві українського села встають події 1920 р., згадуються незабутні марші польського панства на Київ. Не така вже й приваблива картина пана Пілсудського «од можа до можа», щоб до неї потяглося село українське.

Ні.

Тому остання надія у петлюрівця Шаповала на українську національну опозицію в КП(б)У.

Треба бити в саме серце КП(б)У, а тому потрібно негайно скинути з політичних розрахунків усякі другорядні гасла й вимоги і волю всієї української інтелігенції, що хоче знищення більшовиків, пустити виключно на підтримку національної опозиції в КП(б)У.

На цей час треба мати одне ясне гасло: колоти й деморалізувати КП(б)У, бо тільки розколовши КП(б)У, можна буде знищити більшовизм на Україні. Тому, прикриваючись гаслом підтримки радянської влади, треба зосередити убивчий вогонь морального терору на всіх тих українцях, що виступають проти такої лінії. Тепер, як ніколи, на

думку нашого ворога Шаповала, українська інтелігенція мусить усвідомити необхідність єдиного національного фронту — від комуніста-укапіста до українського фашиста.

Так розставляє свої пазури ворог, сподіваючись залізи в наше серце і обезкровити його.

Яка іронія історії. Тільки вчора в боях за Жовтень на Україні табір жовто-блакитної контрреволюції рвав на шматки кожного українського комуніста, що попадав до їхніх рук, а сьогодні вони ладні всіма силами підтримувати українців комуністів-опозиціонерів, бо це остання спроба на можливість руйнації «диктатури Москви».

Еміграція потирає руки, коли Хвильовий пробує забивати в організм партії отруєні націоналізмом голки і організовує суспільну думку українського націоналізму на Радянській Україні.

Невже й після цього для тих, хто не уявляв усієї гостроти боротьби з національною опозицією, не буде зрозуміло, що йде боротьба двох історичних ліній в українському процесі.

Єдиний національний фронт від українського комуніста, що збочив з правдивої лінії партії, йде до правого табору української буржуазії.

Йому революція і найновітніша історія українських трудящих протиставила пролетарят на чолі з компартією. Вони відповідають за все будівництво соціалістичної України. Вони відповідають за правдиве вирішення національної проблеми.

Відповідають, вирішують і вирішать.

Не даремно ж у реальному житті за спиною М. Хвильового став жовто-блакитний емігрант Шаповал, а в літературному творі М. Хвильового за спиною Карамазова стала фашистка Аглая.

Чи треба ще раз сказати бабам-Палажкам, що М. Хвильового б'ють не за те, що він — український письменник, а б'ють його за те, що з трибуни української літератури повів він штурм на партію і слідом за Троцьким віщує їй термідор.

Але ми писали не для Палажок, бо однаково вони й сьогодні будуть брехати на всіх перехрестях. Хай.

Ми писали для молоді нашої, для славних тисяч будівників соціалістичної України. Ми писали, щоб довести, як далекі-далекі стали погляди М. Хвильового-Д. Карамазова від поглядів КП(б)У. Ми писали, щоб ще раз підкреслити, що жодні спроби політичних авантур, навіть з трибуни української літератури, не доведуть їх авторів до мети. Бо українська література, не вважаючи на такі спроби, розгортає могутні орлині крила над просторами соціалістичної України.

Далекі мотиви дзвонів «старого козацького монастиря» від ритму гігантів — заводів, шахт і фабрик соціалістичної України...

Далекий М. Хвильовий від поглядів нашої партії...

Андрій Хвиля

РОЗДІЛ VII

**МАТЕРІЯЛИ ДО ПОБУТУ,
ОСОБИСТИХ СТОСУНКІВ
І МІЖГРУПОВИХ КОНФЛІКТІВ**

МЕЖА¹

Присвячую Миколі Хвильовому

— Господи Боже, із-замолоду то Ти рідше до мене приступав із моїм гріхом, а тепер ні годину не відступаєш. А я Тобі кажу, що ніц не желую!

— Шо ти старий говориш, та не гріши!

— Заберайтеси всі з хати!

Вийшли, і мати розповідає донькам, що їх тато вже сімдесять років має, що ослаб, що вже десять літ, як ледве чуто говорить, а тепер гримить, як грім, та з Богом правдається. Плаче мама, і доньки плачуть. За хвилину тихенько всуваються до хати.

— Гріх гріхом, а я землі і тепер не дам. То він богатир, у него лани, та йде в мене брати ґрунт, хоче прожерти мою ниву. То я коло неї працюю та з кожного боку погледаю. А де будеки, та згинаюси і віполюю. Хребет тріскає, руки горе від будеків. А я вночі не годен розправитиси та язиком вілизати руки, як собака рану.

Стара коло нього христиться.

— Мої ниви на весну зелені, із вітром шепчут. А я прилегаю на ниву і декую вітрови, шо він є на землі, і землі, шо вона родит. А розмова їх обоїх родила в міні молитву до Тебе, Боже, таку, шо Ти ніколи не чув і за цю молитву то Ти повинен мені дарувати.

— Ей, тату, не говоріт таке!

— Говорю з Богом, заберайтеси мені з хати.

Знов виходять і знов потихеньку вертають.

— Та як вона засне змордована, як та мама, шо наго-

¹ Із збірки: Василь Стефаник «Твори». Ред. Ю. Гаморак. Реренсбург, в-во «Українське слово», 1948, стор. 273-275.

дувала діти та вкрилася білими пеленами, як лебідь крилом, то я гріхувавси прокидати сніг, аби не змерзла і не пробудилася. Земля — Твоя донька і Ти повинен мені простити.

Стара плачучи похитує головою.

— Бере та й бере. А я косу під паху та єму у саме серце. Їж тепер землю. Відсидів, то відсидів у мурах, мій туск за землев не заржевів. Я прийшов і обіймав свої ниви, але богачі обходили мене здалеку, а Ти, Боже, приходив до мене ще із своєв каров. Я не відсварювавси, але я мав рихт.

Стара і доньки зачали голосити.

— Суки, вінесіт мене надвір, а самі лишейтеси в хаті.

І суки вийшли.

— То не мені рівня, як за межу наші справлели ворогови кулі і гармати. Молоді, як пінка, співають, як ідуть на смерть. А ми позаду збираємо наших співаків та плачемо. Кровйов обкипіли вони, чорні від грязи, гвера з мертвої руки не мож вірвати... Лиш очи сміютьси, бо нема мами, шоби їх затулила. А я плачу та гадаю: «Доки ми ці сміючі очи, як перли, закопуємо, то й наша межа буде. І чому Ти, Боже, не благословив їх?»

— І відтоді я Тебе, Боже, не боюси!

— Ой, діти, молітси за грішного тата, він конає.

— Зараз буду конати. Аби-сте мені до деревища насипали землі і не вбирали. Я хочу лиш з нев бути, так як Наші... А Ти, Боже, як можеш, то прости, а не воля Твоя — то жбурни мене в Твій вічний кремінал. Ти ж маєш пекло. А я вищому від Тебе скарги не занесу...

— Здойміт мене на землю, най її ще раз поцулюю.

— Ой, діти, наш тато вже сконав у грісі...

Василь Стефаник

ВІТЕР З УКРАЇНИ¹

Миколі Хвильовому

Нікого так я не люблю,
як вітра вітровіння.

Чортів вітер! Проклятий вітер!

Він замахнеться раз —
рев! свист! кружіння!
і вже в гаю торішній лист —
як чортове насіння...

Або: упнеться в грузлуку ріллю,
піддасть вагонам волі —
ух, як стремлять вони по рельсах,
аж нагинаються тополі!..

Чортів вітер! Проклятий вітер!

Сидить в Бенгалії Рабіндранат:
нема бунтарства в нас: людина з глини. —
Регоче вітер з України,
вітер з України!

Крізь скельця Захід мов з-за ґрат:
то похід звіра, звіра чи людини? —
Регоче вітер з України,
вітер з України!

Чортів вітер! Проклятий вітер!

Він корчувату голову з Дніпра:
не ждїть, пани, добра:
даремна гра!

Ах,
нікого так я не люблю,

¹ Із збірки: П. Тичина «Поетїї». Видання друге. Харків, ДВУ, 1929, стор. 95-96.

як вітра вітровіння,
його шляхи, його боління
і землю,
землю свою.

1925

Павло Тичина

ЧАС¹

М. Хвильовому

Ми не можем вернуть до старого,
хоч і руки воно навісні
протяга, закликає на Бога,
щоб пішли ми в порожнє нічого
на прокляттям потоптані дні.

Це тобі моя пісня, Миколо,
в цей скажений розтерзаний час.
Хай шумить і гергоче навколо,
і на кожному кроці контраст, —
ми розіб'єм заковане коло
мільонами збуджених мас.

Знаєм ми, що так довго гукати,
ми недружні, нещирі, о жах!
Гей залізний мій коню крилатий,
ми з тобою крізь бурі — на шлях.
Бо нового уже не догнати
на старих українських волах.

Понеси мене, друже над гасм,
я люблю як пропелер реве,
як твій лет небокрай розгортає.
Зна наш дядько, лиш «в'йо» та «цабе»...

Він сьогодні тебе проклинає,
завтра буде любити тебе.

Нам майбутнє аерами лине,
щедро квіти свої роздає.
От, чому я такий, як дитина,
хоч і серце доросле моє.
Йде в комуну моя Україна,
у тимпани закохано б'є.

Я мовчати про тебе не мушу,
ще ясніш ти в болоті образ.
Бо не марно дядьки свої душі
у повстаннях полили не раз.
Тільки ти їх на ворога рушив,
клясе мій, синьоблузий ти кляс!

О, Миколо! Ми в вирі любови...
Як щасливо в хвилини ці жить!
За комуну ми завжди готові
на тортури, на смерть кожну мить.
Ми з тобою співці малинові,
хоч рудими нас хочуть зробити.

Володимир Сосюра

Одеса, дача Гадзинського 13. VI. 1926²

¹ Передруковано з архіву Арк. Любченка. «Ваплітянський збірник», Торонто, 1977, стор. 117-118.

² Примітка Любченка: Заборонено Головлітом у липні 1926 р. Вірш було подано для друку в альманахові «Вапліте».

ПРИСВЯТНІ ВІРШІ*

I. ЛЮДСЬКІСТЬ

П. Тичині

Червонобоким яблуком округлим
Скотився день, доспілий і тяжкий,
І ніч повільним помахом руки
Шикорі тіні чорним пише вуглем.

Скрадаючися, приморозок ранить
Солодкою стрілою пізній цвіт.¹
Дзвенить земля, як кований копит.
Зима прийде — і серця не обманить.

Все буде так, як писано в книжках:
Зірчастий сніг, легкий на вітах іній
І голоси самотні у полях.

Та й по снігах, метелицях поплине,
Як по² дзвінких, незміряних морях,
Невірний човен вірної людини.

II. ТРУДНІ ДНІ³

М. Хвильовому⁴

Зелені вруна стеляться, як вовна.
Картинками старих дитячих книг
Здається далеч. До землі приліг
І слухаю тремтіння невгамовне.

* Вперше друкувалося в ж. «Життя й революція», ч. 9. Київ, 1926, стор. 3.

¹ У кн. Максима Рильського «Зібрання творів у двадцяти томах», том перший. Поезії 1907-1929. Київ, «Наукова думка», 1983, стор. 260-261, зазначено ряд змін у цих віршах. Переставлено рядки:

Солодкою стрілою пізній цвіт.

Скрадаючися, приморозок ранить.

² «По» замінено на «у».

³ Назву вірша «Трудні дні» замінено на «Труди і дні».

⁴ Ім'я М. Хвильового пропущено.

Як віриться, як сниться невимовно,
Який дзвенить⁵ не знати звідки сміх,
Яке це щастя — в radoщах зелених⁶
Трудів і днів спивати кубок повний!

Горять свічками⁷ сосни. Срібний пил
Бадилля сріблить. Міста профіль строгий
Поволі вплива на небосхил.

І от — в одну збігаються дороги,
В єдиний помах рвуться сотні крил,
В один чертог — усі хатки убогі!

III. ТОПОЛЯ

М. Зерову

З-під неба теплого і вірного, як друг,
Перенесли її під наше небо змінне,
Як слово зрадника. І чорної вершини
Безсила пада тінь на потьмарілий луг.

Струмує, сріблиться осичина навкруг,
Ставні дуби біжать, немов табун левиний, —
Найвища ж падає. Зірветься в синь — і гине,
Як світоч, що вночі піднісся і потух.

Нещасне дерево, Шевченкова любове!
Що слава хворому, що вбогому пісні
І що для мертвого дзвінкий узор шовковий!⁸

Самотна, ти стоїш в чужій височині
І, до чужинної весь вік байдужа мови,
Мовчиш, рахуючи свої останні дні.

[Чернігів, літо 1926]⁹

Максим Рильський

⁵ Слово «дзвенить» замінено на «шумить».

⁶ Слово «зелених» замінено на «земних».

⁷ Слова «Горять свічками» замінено на «полуменіють».

⁸ Слова «дзвінкий узор шовковий» замінено на «покрив кармазинний».

⁹ Дата додана у вище згаданій збірці.

ЕПІТАФІЯ НЕОКЛЯСИКОВІ¹

Не Райн, не Волга, не Дніпро, не Висла —
Його сховає вічності ріка.
Прощай — неоклясичну руку стисла
Після Европ досвідчена² рука.

Десь Дорошкевич з ним вітався кисло,
Не раз скубла десниця Десняка.³
Кінець! Мечем Дамокловим нависла
Суворя резолюція ЦК.⁴

Дарма, що він, у піджаку старому,
Пив скромний чай, приходячи додому,
І жив працювником з юнацьких літ, —

Он муза аж здригнулась, як почула,
Що ті переклади з Гомера і Катулла
Відродять капіталістичний світ.

16. IX. 1926

Павло Филипович

¹ Із збірки: П. Филипович «*Поезії*». Мюнхен, Інститут літературознавства, 1957, стор. 128.

² Можливий варіант: «Досвітнього рука». Автор має на увазі позитивну статтю О. Досвітнього «До розвитку письменницьких сил».

³ В. Десняк — тогочасний літературний критик.

⁴ Має на увазі «Тези ЦК КП(б)У про підсумки українізації» та «Постанову Політбюро і ЦК КП(б)У», 1926 р., де вперше визначено неоклясиків, що вони хочуть повернути капіталістичний лад. З приводу цього написано «Епітафію».

В. Сосюра

Гас

М. Хвильовому

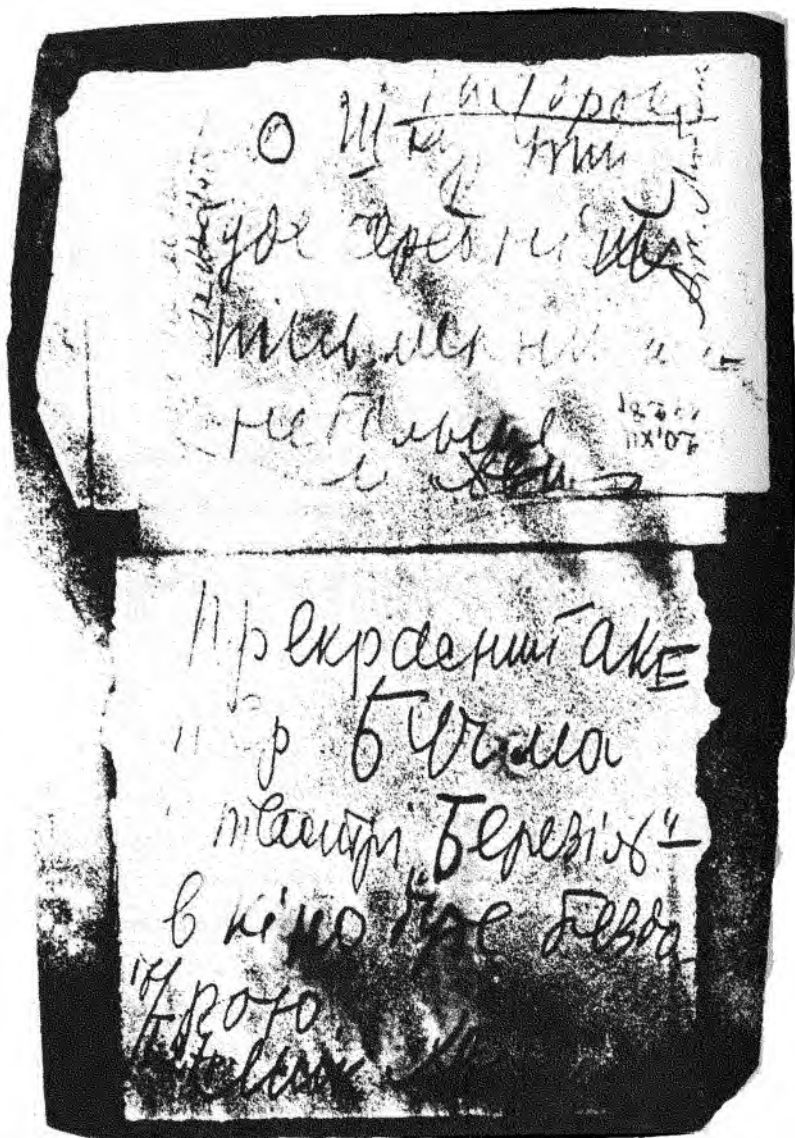
Ми не можемо вернути до старого,
хоч і руки. Воно навіки
простяга, захищає на бога,
щоб пішли ми в порожні нізого
на проклятіям потопіані дні
Це тобі мов пісня, Микола,
в цей скаженим розтерзаний час.

.....
О, Микола! Ми в везі любови...
Як часив в хвилини ці жити!
За Колуну ми завжди готові
на тортури, на смерть кожну мить
Ми з тобою співці машинкові,
хоч рудими нас хочуть зробити

Одеса гара радни
еск то 13/VI-ев

Завдурило Гомблурн у ~~листо~~ 1926 р.
Види було подат заст злучу в ~~один~~ ~~один~~
"Ваканте"

Автограф вірша В. Сосюри присвяченого М. Хвильовому.
1926 р.



Записка М. Хвильового і А. Любченка з 20 грудня 1928 р.:
«Гео Шкурупій буде середній письменник — не більше.
Якщо не менше і це честь... Арк. Л., М. Хв.» «Прекрасний актор
Бучма в театрі „Березіль” — в кіно буде бездарою.
М. Хвильовий» (З архіву А. Любченка. Оригінал зберігається
у архіві митрополита УАПЦ Мстислава).

ЛИСТУВАННЯ ПИСЬМЕННИКІВ

Листи Павла Тичини до Аркадія Любченка¹

Любий Аркадій Опанасовичу!

Хіба я не знаю, не почуваю як Ви і Ольга Григорівна на мене сердитесь! Два місяці подорожувати і ні разу не написати! Дорогії мої, дурень я, що поїхав з дурнями. Але слава богам і самому Веелзевулу, що два дурні поїхали собі окремо, а я з самої Праги ось уже третій тиждень сам. І нічого, якось обійшовсь. Хоч смішно було, страшенно смішно! Вони ніяк не могли придумати причепи, як би чкурнути самим і от у Празі знайшли. Що вони знайшли — я Вам розкажу як приїду, а тільки дорослим людям та ще пишушій братії так робити негаразд. Тут я потроху одійшов душею, став почувати небо, людей, життя. Ніяка спина і нічий зад (вибачте) не затулюють тут мені цього життя. Я зійшовсь з людьми, художниками, багато побував де, багато попобігав, подумав. І дуже добре зробив, що не написав Вам із Берліна чи Праги, бо це був би не лист, а крик. А кому сіє потрібно? Повторюю: обійшовся і без них — і добре.

Ну, як же Ви там? Гриму я везу Ользі Григорівні, але не знаю чи такого. Трико... — ніяк не можна при тім моїм становищі, коли я ще мушу брати перекладчика. Не купив — хай пробачить Ольга Григорівна.

Життя Парижа — ой, яке воно широке! Париж я краще взнав, аніж Берлін. Які тут грандіозні площі, який рух і

¹ Лист не датований, але писаний з Парижу. А оскільки відомо, що весною 1925 року Павло Тичина, Олесь Досвітній і Валеріян Поліщук відбули подорож до Чехо-Словаччини, Німеччини і Франції, то датувати листа можна загально квітень-травень 1925 р.

Яка причина була, що, як видно з листа, Досвітній і Поліщук у Празі відокремились від Тичини, і дальшу подорож він відбував сам, є таємницею й по наш день.

огні вночі! Мистецтво? — у мистецтві тухлого багато, хоч зовнішньо воно переливається, жажтить...

Ну, на все добре, приїду тижнів за два за три. Часто я Вас обох почуваю коло себе, навіть снитесь (ну та сни — это ж забобони), снитесь мені, і вуличка ота униз до Вас, їй-бо. Сьогодні їду на Москву, а там, можливо, на Київ. Ще раз бажаю Вам всього доброго! Все таки здорово подорож утомляє.

З пр. Ваш ПТ

Любий Аркадію Опанасовичу!

Скоро побачимося. Побачитися я хочу. Що то за подія така з Вапліте, що то за бурі там такі? Уважно стежив я за газетами і наполовину сам догадуюсь: політика з літераторами-комсомольцями, їх протиставлення нам, «гнилому» Вапліте і т.д. О як це скучно повторюється одно і те ж, одно і те ж. Сьогодні дістав листа від Михайла Михайловича² і мене всього перевернуло: мстять людині, очевидно ж мстять, та коли б же знати за що. Можна різно оцінювати М. М., але не можна ж до жандармського абсолютизму доходити: знищити людину з лиця землі — це що? Во ім'я чого? Наш гарний товариш, якого й Ви певно любите, написав мені з Харкова, прочитавши статті, чи як я їх називаю пасквілі, «я тепер ніколи руки не подам М. М.» чи щось в цьому роді. Ясно мені стало, що всі ми показалися. Бо це ж відомий письменник говорить, і знов таки питаю я: за що так ставитись? Во ім'я чого? Жду тепер всього. Бо тепер все можливе, бо тепер блоху убить не можна, щоб не розкваліфікували це як щось таке. Не

² Михайло Михайлович Могілянський (1873-1944), літературознавець і письменник, автор оповідання «Вбивство» («Червоний шлях», I, 1926), в якому алегорично засуджений Михайло Грушевський за його повернення на радянську Україну. Оповідання викликало гостру критику, в наслідок якої Могілянський був змушений каятися, хоч і даремно, бо це не врятувало його перед дальшим переслідуванням.

шукайте в цьому образі якогось зв'язку з оповіданням М. М. Ясно, що там не блоху вбивають, ясно що там «біла борода», але... Боже ти мій! Це ж художній твір, а не судовий вердикт, це ж художній твір! Ну, заспокоїмось на час. Перейдемо на інше. Мені тут було добре. Хоч був один день такий, що ну його к чорту! Поправивсь. Мову вивчив матері його чорт і бідних Ліду та її подругу Ольгу влаштував тут на місяць. Дав їм свій лихтарик (кімнатку), а сам живу в шалаші, в саду. Руки протягнути — сливи, яблука і навіть виноград туди далі. Місячні ночі, шелестіння їжачків по саду і море, море, море, безтрепетний маяк... Так як же там Ольга Григорівна, як Ви? Хочби ця зима не була така погана! Я давно Вам хотів був написати, та все піджидав приїзду Ліди, вона обіцяла привезти мені статистику: як беруть Вашу книжку в їхній бібліотеці, і о ужас! Вашу книжку брати беруть, але хтось її так зачитав собі назавше, що Ліда ні статистику не має, ні книжки. Ну вітає Вас т. Ліда і Оля, і я. Ольгу Григорівну окремо вітаю! Живіть!³

Ваш ПТ

Листи Івана Дніпровського до Аркадія Любченка

Любий мій Аркадію.

А з тобою — тільки говорить. І слухати тебе, і говорити, і щоб була електрика, чи місяць. Щоб Кляус⁴ був з своїми овечками з «Фати Моргани», похмарене чоло Тичини⁵... А на папері! Що? Хіба розпну душу свою на цьому шматкові? Заб'ю гвозді їй в руки на твоїх очах? Проколю їй ребра безсилим моїм пером?

³ Місце і дата листа не позначено. Але із змісту і наступного листування видно, що писано його з Криму (Алупка, Приморська вулиця, дача де-Салиш), правдоподібно в липні-серпні 1926 р., тобто, саме, коли вийшов перший зошит, «Вапліте», коли в пресі появилася гостра критика на нього й на оповідання М. Могилянського «Вбивство» та було опубліковано «Тези ЦК КП(б)У про підсумки українізації».

⁴ Тексти взято з «*Ваплітянського збірника*», стор. 217-219.

⁵ Кляус — Микола Куліш.

З тобою — тільки словом, і бачити як бігають ховрашки усмішок на твоїх устах! І почувати молодість на своїй древній спині... і почувати шовк єднання, сяйво утіхи... А кругом — трамваїв синій блиск! Жіночі очі! Сміх!

А все таки ти бре', Горацію. Не 3, а тільки 3-йй. Це, бра, за 4 рочки царської та 4 годи пролетаської війни — нагорода чесному бойцю. Коли там спочинеш потім! Коло аеродрому⁶ — хіба що там. Як знов збереться до купи «Гарт»...

А що я винний — це ти знаєш, Аркадію. Ти зрадив, ти мене продав! Кинув на поталу самоті! Візьми ж твою свиню назад з усім приплodom! Дивись на підпис! То ім'я, яке шукало тебе очами на захід сонця... То ім'я, яке такі як ти однесли в могилу раніш на 20 років!

Але прощаю. Бувай мій радісний,

Твій Жан

Привіт очам, що ти цілуєш.

28. VII. 26

Лягаю на лівий бік і починаю дружню відповідь тобі, мій любий Аркадію...

Не знаю хто винен, чи моя «розтерзана» звичка, чи лікар мій, але оці 20 в санаторії погibli без вороття. Температура скаче, вода на місці. Дали мені папера, через «дом», надіслав його до місцевкому⁷ з прозьбою ще на місяць. Та щось не чути нічого. Я, положим, не дуже то й добиваюся того місяця, бо й цей нічого мені не дав.

Лежу в одній палаті з сухітним. 3-тя стадія з палочками з «неможливим» кашлем, що убиває мені настрої. Накашляє сім паличок в одіяло, потім трусить його на всю кімнату, а палочки летять мені просто в горло, бо дишаю я тільки ротом, як риба на березі.

Уперше за все своє многотрудне задумався я конкретно

⁶ Коло аеродрому — місце за містом, де почали ховати визначних діячів: В. Блакитний та ін.

⁷ Місцевком — місцевий комітет, так звалась чисто адміністративно-професійна інституція письменників, яка опікувалася матеріально і правно письменниками.

над смертю і нічого не шкода, а смерть здається нечуваним коханням, якого я ніколи не знав... тільки йде вона до мене, собача душа, як мир ішов у окопи...

За яку війну, з якими панфутами ти пишеш? Хіба що є панфуті окрім «вождя»?⁸ Чого він хоче?

Под небом места много всем
Но безпрестанно и напрасно
Один враждует он... зачем?⁹

Чи в нас «тули не гострені» чи не ми «повиті шеломяним єси»?¹⁰ Вірю, що поборете, розвієте чад... Черкни мені «коректно» — в чому річ?

Взагалі пиши мені за все, бо живу як Іван Вишенський у колодязі і ні чорта не знаю.

Встаю о 4 год., лежу горілиць, дивлюсь в тьму... 8 год. дзвінки, термометри, сніданок... 10 год. жду: хтось «уздрить» мого листа на столі і занесе мені в палату (спасибі друзям рідко пишуть, зате сердечно). Далі обід, «мертвий час», вечеря і знов лежу горілиць і дивлюся в тьму і сухо, по-старечому кашляю.

Думаю, що вже не прийде Ленін, що немає «вождів», що гнида розкошує на нашій прекрасній плянеті... Гряде царство гниди, якому не буде кінця...

Друже мій любий, Аркадію мій хороший. А ти, ти, якто це ти, юний чоловік, ти, сталінська енергія і дисципліна, як ти дійшов до поганющого катару кишок (!!).

А як там мій друг ясний, Ольга Георгіївна?¹¹ Друже, бережи її як очі твої, як вічність берегтиме спадщину твою. Вранці й вечором молитву їй твори таку: «Дякую тобі, що ти живеш і даєш мені чути життя. Без тебе я... (тут треба робить павзу і „благуще“ дизитися їй ув очі)... перекотиполе і непорозуміння». Вечором молитву можна вар'їру-

⁸ Панфуті — панфутуристи, група поетів на чолі з М. Семенком, що називали себе «лівим фронтом» в літературі.

⁹ Цитата з російського поета М. Лермонтова.

¹⁰ Перекручена цитата з «Слова о полку Ігоревім».

¹¹ Ольга Георгіївна Горська, дружина Арк. Любченка, артистка театру ім. Ів. Франка.

вати, переставляючи два останні слова. Перекажи О. Г. мою подяку, ясний привіт.

Будь, любий.

Тисну могутчу руку твою.

Твій Жан

П.С. А... мій прислав мені квитанції і «наказ» найти 5-го передплатника для «Вапліте». Теж... енергія. А втім я сміявся і дякував і мабуть таки штук 10 продаж.

21. IV. 27

Листи Івана Дніпровського до Миколи Куліша¹²

*Живе — давно розпалось на клітини,
клітина — в землю, в зелень, шум.
І той протест, і той огонь, що був у них —
тепер він зелень, шум...*

Фуга¹³

Кляусе любий.

Мені вже соромно скаржитись, тим паче, що й література наша підплила сльозами, та не крию правди перед тобою й не б'ю в бубон мажору, коли на серці мійому печаль...

Оці два роки останні в Харкові висушили мене, збіднили, зубожили, отруїли мене. Втратив я все, що приніс із нашої милої Таврії, а натомість сіла нудьга, невіра і печаль. І почуваш, що вже не вернути юної віри, юного запалу святого, а земля передо мною гола і вбога, як коліно старця з нашої столиці...

Колись, передчуваючи те, що трапилось тепер, колись давно, я думав, що як не останеться в мене ні матері, не дружини, ні друга, ні сестри — останеться мені мистецтво, яке я буду кохати докраю...

¹² Цей лист взято з архіву дружини Миколи Куліша — Антоніни Куліш.

¹³ Із поезії Павла Тичини «Фуга» у збірці «Вітер з України».

Але то була молодість, коли мистецтво не пахло ремісничим ножем. А от тепер, коли я зрозумів усі його сокровенні пружини, коли я «музыку разложил, как труп, и алгеброй поверил гармонию»,¹⁴ я відчув порожнечу і суєту. Дарма я пробую воскресити «дні радости». Дарма я дмухаю в мертве, пишне багаття, щоб здобути з нього іскру єдину для життя.

...ворон степной нелюдим,
Добычу терзает и щиплет над ним.

Дійшов я, Кляусе, до того, що жити стало мерзенно, а помирати ще гірше. І от стою я, любий, у Харкові серед крику сирен, а тут серед плювків туберкульозних, і жду. Жду якогось, хоч малого чуда, жду якоїсь невідомої любови, жду іскри тієї радії, що освітить ніч мою глибоку, жду і виглядаю чи потиску руки нелюдської, чи слова животворного, не нашого...

А його, сподіваного, нема.

І той протест, і той огонь, що був у них —
тепер він зелень, шум...

Написав я три вози «проектів» до оповідань і роману і фрагментів купу, і дивлюся на них, як на фронті дивився на трупи. Знаю, що не було душі «м'ятежної», огня «духм'яного», коли в сутінках рождався перший крик творчий... Знаю, що нікому не потрібно цих марудних і брудних паперів... і багато я знаю чого, що не знав тоді, коли на колінах продирався з убогою саквою¹⁵ і буйним серцем до столиці, матері комун українських...¹⁶

Оце, Кляусе, моя печаль, що на неї ліків немає, що гірша за туберкульоз, який у всьому тільки дрібний інцидент. Твоя дружня ласка, твій ніжний лист осяє мене на хвилинку і знову та сама безпросвітна ніч, те саме сумне

¹⁴ Трохи переінакшена цитата з твору О. Пушкіна «*Моцарт и Сальери*».

¹⁵ З торбою.

¹⁶ Крапки тут і далі в оригіналі автора.

бездоріжжя... Тільки знай про це, любий мій, і не пробуй зменшити болю мого, бо участь мені ще болячіша. Отака моя справжня суть, що тече підземно, і несе в небуття і мої папери робочі, і мій туберкульоз

Кляусе любий, єдиний друже духа мого. Не дався б я ніяким хворобам, а їсть мене *він* тому, що душа моя уже не боронить тіла, що сама вона сумно поглядає на Савур.¹⁷

Що ти робиш в Одесі? Що лікуєш? Спочиваєш? Що ти робиш? Докінчив п'єсу до сезону? До мене збирається до Чернігова Бортник¹⁸ і хоче вимучить із мене останню сцену.¹⁹ Значить і тут мені спокою не буде. А втім... нехай твої герої з життя живого стрінуться з моїми безумцями... і обмінюються «незлим, тихим словом», як ми з тобою, друже ясний.

Покищо в санаторії заплачено по 13. VII. До того ще піду на рентген... а там не знаю, що робить. Пенелопа моя заборонила мені їхати до Харкова до самого октября місяця. Як до того місяця «палочки» не дойдять мене, то ще зустрінемось і поговоримо «тихо й ніжно». Скучив я за твоєю розмовою, за твоїм словом щирим і шукаю тебе.

Твій Жан

П.С. Температура моя впала: вранці 36.2, вечором 36.6-8. «Взяв» я $\frac{1}{4}$ фунта і хочу ще $\frac{1}{4}$ добуть. Може день зайвий, день печалі подарує мені теща моя, доля моя.

Бобровиця, Тубсанаторій ім. Лесі Українки.
Чернігів, 28. VI. 27

З газет таки наших дізнався я за «Малахія».²⁰ Дуже з того радію, хоч знаю зарані, що «дуже кепсько розуміють

¹⁷ Савур — очевидно автор листа має на увазі відому з українських переказів «савур-могилу».

¹⁸ Януарій Бортник — режисер театру «Березіль». Заарештований десь коло 1937 року, й з того часу доля його невідома.

¹⁹ Ів. Дніпровський має на увазі останню сцену із своєї п'єси «Яблуневий полон», режисером і постановником якої на сцені «Березоля» був Бортник.

²⁰ «Народний Малахій» — п'єса Миколи Куліша, виставлена вперше 31 березня 1928 р. в «Березолі».

цю річ». Це значить те, що ти випередив свою епоху і дав її видовище, яке зрозуміють вибагливі наші потомки. В цім твоє щастя. В ногу з нею, з епохою, ти підеш завжди, а щастя перегнати її і показати їй шматочок майбутнього, випадає не всім. Тут ти з'єднав Софокла з Шекспіром і поставив обох їх на ноги на нашім шляху. Це «звенья епох», а їх видно тільки назад, і ти не сумнився. Не знаю, що саме ти бачив в Москві, а коли я читаю, що хвалить Анатолій Васильєвич,²¹ я тебе розумію. Москва з Ленінградом в моім пляні стоять цього літа.

Любий Кляусе. Ще слово за тебе. Хоч я знаю, і знаю гаразд, що ти робиш для театру, а все таки дуже жаль, що ти не пробуєш прози. Твою думку я чув і хотів колись побалакати серйозно. Не знаю твоїх плянів, думок і роботи, але я знаю одне, що коли ти не виступиш з прозою на нашому «фронті» це буде велика галявина, прірва. Я знаю, що й тут є твоя місія. Хвильовий показав як духмяно пахне слово, а твоє завдання показати його щирю вагу, дике золото в руках ювеліра. Слово на зір, на ухо, на смак, на нюх і на дотик, синтез слова, щоб початок його пішов од тебе. Ти бо взяв його свіже, рахманне і чисте од самої землі і тут на землі його маєш лишити. Без тебе не зроблять цього.

А коли твій Малахій сказав, що він прийшов «перевірити всі комісії», я зрозумів, що ти сам свідомий обов'язку. Отже п'єсу ти роби, але потроху, уривками, пиши свою прозу. Багато й не треба. На томик. Один тільки томик. А з нього вже згодом виростуть томи.

Затям це собі, перевір десять раз — і роби.

Я покищо мерзну. Це без снігу я, справді, фізично мерзну тут вже три тижні, застудився і кашляю. А як засвітить сонце, сідаю за дубовий і ладнаю другу книжку оповідань. Власне виправляю друге оповідання. Все старе, з перших років революції, робота нудна і стара, просто вправляюсь в формі.

П'єси писати не хочу. Хоч і тут напали на мене, і я навіть придумав вже назву. Якщо й буду робити, то під

²¹ Анатолій Васильєвич Луначарський — нарком освіти РСФСР.

примусом, наче відбуваючи каторгу. Може писав би й по-людському, вільно, та ото як чекає хто, так пропадає всяка охота. Наче ворог дивиться в твої груди, куди ти й сам заглядати боїшся... Боюся казати це Курбасу.

Завтра йду до... Герой він у нас, дужий, крепкий і чесний. Цього літа я гадаю витягти його до Харкова, дати йому заробити на нашім національнім заробітку, а як до зими влаштується, то й залишиться десь недалеко від нас.

Ну, будь. Як буде охота і настрої — пиши. Бо ж я до одчаю самітний.

Твій Жан

14. IV. 28

Лист Миколи Куліша до Аркадія Любченка

Привіт тобі, Арко, завдовжки від Харкова до Азовського моря. Не писав, бо перебував у стані такої «маланхолії», що здавалось немов усе життя, увесь світ то є РСІ — Утодік, Утодік — РСІ — драмсоюз — Утодік — РСІ.²² Спасибі Григоровичу,²³ взяв мене із собою на полювання... Спочатку він подарував мені сетера Джоя (ти мабуть знаєш це щеня — їх у Гр. двоє). Як почав цей Джой вставати о 3-ій годині ранку, як почав будити мене, щоб я вів його «до ветру», як почав, як почав... Напала на його «швидка настя», потому трапилося щось подібне до чумки. Словом, Арко дорогий, меланхолія моя почала проходити, бо ½ суток довелось витратити на Джоя... Я його ще й купую та привчаю до елементарних навичок охотицької собаки. Побував з ним уже і в ветлікаря, словом сказати, *насобачився*.

²² РСІ — Робітничо-Селянська Інспекція, радянський державний контрольний орган.

Утодік — Українське товариство драматургів і композиторів.

²³ Микола Григорович Хвильовий.

Так ото ж пишу, Григорович узяв мене на полювання. Вибув я там два дні. У листі не хочу про це полювання писати. Краще як прийдеш, тоді розповім. Наслідок — «маланхолія» моя розвіялась, туманцем залишилась десь на болотах і озерцях, і я оце приступив до роботи, а перш за все вирішив написати тобі листа.

Нічого особливого, хоча деякі новини є. У сірій, осінній даліні замиготіла якась пляма, якийсь немов просвіт блискнув... Подивимось, що й як далі буде. Приїхав Ю. Яновськ., вернувся з Москви Мишко Я.,²⁴ бачив я ще декого. Проте якось хмуро й байдужо усі себе почувають. Ніколи ще на літературному фронті не було так нудно й буденно. Сіро, якась апатія, мжичка. Оце може приїзд Стефаника²⁵ трошки сколихне всіх, розвіє дрімки й нудьгу.

А має він приїхати незабаром (лікуватиметься в Одесі, кажуть). Ну, готують йому зустріч і т. і. Так от може цей приїзд розбурхає літературне життя. Якщо Озівське море не таке вже тепле, якщо і там нема сонця, то кидай Маріупіль, Арко, і приїзди.

П.С. А знаєш — постаріли ми. Оце уночі верталися з Григоровичем з полювання, ждали поїзда на півстанку, так Грогорович між іншим сказав, що «беруть літа своє, не так уже пахне життя, як пахло воно п'ять, навіть три роки назад».

Мені страшенно стало жаль чогось. І Григоровича стало жаль... на полустанку (а він його оспівав у своїх синіх етюдах, пам'ятаєш?).

Ну, от приїзди, Аркадіє.

Харків
10. IX. 28

Тисну руку,
Твій МК

²⁴ Михайло Яловий.

²⁵ Стефаник, Василь (1871-1936), жив і працював у Галичині, що належала тоді до Польщі. Нарком Освіти України Микола Скрипник, на відзначення заслуг В. Стефаника в українській літературі та щоб підкреслити неподільність українського народу і його культури, саме тоді призначив йому досмертну пенсію й офіційно запросив на відвідини. Українська громадськість Харкова і Києва, як з цього листа навіть видно, активно готувалася до святкової зустрічі великого українського письменника. З цілого ряду причин В. Стефаник не відвідав Харкова та Києва.

Я хотів сказати кілька думок, можливо не зв'язаних покищо, але до певної міри продуманих. Про драматургію, репертуар і так звану репертуарну кризу. Про драматурга тут багато згадувалося, але з трикутника драматург випав. До речі, я би запропонував трикутника відкинути, а внести п'ятикутник, де були б драматург, актор, режисер, художник і глядач.

Так от нам треба надавати великого значення драматургії, бо хоч культура не починається з драматургії, але та культура і кляса, яка не вершиться в драматургії, буде квола культура, не мужня, не вольова. Отже, значить, на драматургію треба звернути нам більше уваги, аніж на неї звертали до цього часу.

Я теж приєднуюся до основних думок мистецького керівника „Березоля”,²⁷ щодо двох ліній, двох напрямків в нашій театральній справі. Я приєднуюся в тому розумінні, що в драматургії у нас теж виявилися дві лінії, дві установки, дві позиції.

Я приєднуюся якраз в тій частині, що драматургія му- сить весь час непокоїти, збуджувати, загострювати, навіть можливо інший раз занадто загострювати деякі моменти і

²⁶ На театральному диспуті в Харкові, травень 1929. Текст узято з «Вопитянського збірника», стор. 129-130.

²⁷ Мистецький керівник театру «Березіль», Лесь Курбас, висловив такі думки в тій же дискусії про підсумки театального сезону: «Тут справа не в ухилі, а справа в тому, що ми ще глядача не відучили за часи громадянської війни, коли треба було кричати і треба було давати дуже яскраві плакати і лозунги, треба було бити на психологію мас, і на волю, а на волю мас можна впливати тільки динамікою зовнішньою, — це для нас зараз шкідлива річ. Що було добре кілька років тому, зараз, коли перед нами стоїть потреба культурної революції, стоїть поглиблення роботи, а не агітація, не пропаганда, нам треба давати п'єси таким чином, щоб примушувати глядача думати, прощупувати, вносити в своє життя, що він бачить в театрі... Революційний театр починається тільки там, де він робить революцію, якийсь переворот, певне просунення, продвижку вперед, там, де він іде попереду глядача, де він рахується з глядачем, як з законом сприймання, щоб знати закон, щоб з ним до глядача підійти». — «Література і мистецтво», („Вісті ВУЦВК”), 22 червня 1929.

взагалі не пристосовуватися до глядача. Це основна мистецька установка і політична установка театру Курбаса. Вона цілком відповідає моему поглядові, як драматурга. Написати похвалу в драматичній формі ми ще встигнемо. Ми зараз у боротьбі, а раз боротьба, то треба боротися, треба нащупувати, ворогів легко не побачимо. Ось де треба розкривати, відкритою є межа і через межу видно ворога. А от у нас — цих ворогів легко не побачимо. Ось де треба розкривати, відкривати і бить по них. Чим пояснити кризу? Тут є кілька причин. Перша причина це загальний стан нашої літератури. Він відбивається до певної міри і на загальному стані драматургії. Завжди між драматургією, прозою і поезією є до певної міри взаємодіяння. І от я характеризую стан літератури останніх 1½-2 років. В літературі, в якій нема титанічних поривань, в якій нема навіть проблематики, але є талановиті, але тематично звужені, розраховані тільки на сьогоднішній день літературні твори, й оця саме кволість літературного фронту його, просто відбивається до певної міри і на драматургії, щодо кількості й якості. Далі, обминання в нашій літературі важливих пекучих проблем, припустимо такої навіть проблеми, як національна проблема в літературі. Я питаю тут, як питав в Москві на нашій нараді літературній: будь ласка, покажіть мені на ті твори, де відбито, роз'яснено у нас національну політику на Україні? Де ті твори? Я беру смілість і заявляю тут, що очевидно в літературі є настрої обійти цю проблему, бо вона, так би мовити, з точки зору літературного поспіху, або грубо кажучи, кар'єри, не безпечна. І коли мені т. Рабічев закидає, що я, так би мовити, прикипів до цієї самої проблеми — то це до певної міри правильно. Я, як член партії і громадянин, не хочу обійти цієї проблеми і брати її в білих рукавичках теж не хочу, і заявляю, що надалі в п'єсах які я напишу, а я їх напишу за пляном, за комплексними темами — все одно буду відбивати національну проблему і проблему культурного будівництва.

Далі друга причина це — наше неуміння підносити драматургію. Перші спроби у нас зустрічають таку жорстоку, до того ще неграмотну критику, таких ударів зазнають,

що ці рослини, які підводяться з ґрунту, як під ударом суховію в'януть і прикипають знов до землі. Будувати і вирощувати драматургію, це не значить бити її. Можна їй перебити хребет.²⁸

Лист Ол. Досвітнього до М. Куліша²⁹

Славний друже Гуровичу! Пересилаю тобі листа, щойно я його одержав, за звичаями нашої пошти, точнісінько на дев'ятий день після того, як він був кинутий у скриньку. Коли б про це знали колишні чумацькі воли, я певен, вони б важко зідхнули, а згодом поремигавши, проказали: не розуміємо! Навіщо нас обшитовано? Адже ми не гірше приставляли пошту на місце призначення!

А втім хай їм цур! Ви пізнали, славний Гуровичу, що лист той від славного друга Грицька Даниловича Епіка. Тож я не наслідую йому відповісти, оскільки моменти, які він виставляє, досить складні, — доки не одержу вашої ясної думки — і про лист Григорія Даниловича і взагалі...

Я гадаю, що Григорій Данилович даремно накидається на Пушкіна за його необ'єктивний твір «Полтава», де він, небіжчик, русько-український поет, дав належну оцінку Петрові І. Не пригадую, чи поет написав той твір ще до «персиків», чи після того, як винищував сарану «на Юге

²⁸ У своєму кінцевому слові Курбас не менш рішуче заявив: «Я працюю для мас, але працюю по-новому, й шукаю нових шляхів, щоб не було сплячки, щоб не було стабілізації, щоб революція йшла далі, в масах і формами і засобами, якими ми робимо. Оскільки природа мистецтва така, що притуплюється, то весь час треба рухатися вперед.

«Товариші, дозвольте мені бути революціонером, це моє право страждати, це моє право бути незрозумілим, це моє право приймати оплеухи, моє право боротися уперто на своєму фронті, так, як я розумію, чесно і послідовно, для того, щоб на один-два дні приблизити нашу мету комунізму. Дозвольте це робити, дозвольте мені не йти по лінії найменшого опору, бо робити, те, що ви хочете, мені нічого не стоїть. Це значить, покласти ноги на стільця — і більш нічого, і ставити п'єси» (там же).

²⁹ Взято з місячника «Літературний ярмарок», книга 9. Харків, ДВУ, 1929, серпень, стор. 59-69.

Росії». Відомі психологи і рефлексологи-марксистки, здається, визначають, що коли людина їсть персики, то в неї в організмі відбуваються різні метаморфічні процеси, що й призводять шляхом обміну крові до лагідніших думок і надзвичайно кметливого пристосовання. Як ви на це? Що ж тичиться до припущень шановного друга Грицька Даниловича з приводу «пролетарської критики», так я вже нічого не розумію. Коли, скажімо, Божко³⁰ галасує проти Вразливого³¹ — я ще розумію: людина така твар, що аж ніяк не позбавлена «культурою» наданої фанаберії. Коли деякі академіки голосують проти поета Тичини — теж розумію, та це й для кожного ясно... Хоч, для мене не зовсім зрозуміло, що таке академік. Академік, на мою думку, це людина, що дала, дає людству хоч краплинку якихсь знань, науки, світового досвіду, але витвореного його, академіка, власним розумом. Коли ж це тільки переписувач чужих думок, уривків, то попри всіх коментарів, доданих до цих списаних матеріалів, — то він не суть вчений і всі такі твори не є наука. Я кажу це тому, бо коли б за такими принципами уквітчували людям голови академічними віночками, тоді деяким критикам, що посіли тепер почесне місце в сучасній літературі, треба давненько вже сидіти на академічних парнасах. В цих останніх, принаймні, є стільки «оригінальних» теорій, що їм пра... даремно Григорій Данилович сікається до них. Мене нещодавно запитував один студент: «Скажіть мені, будь ласка, як можуть наукові кола, а особливо урядові освітні заклади, такі от, як Головна наука, Наросвіта тощо дозволяти людям, у творчості яких переплутано мароїзм з одсебеньківським ідеалізмом — ідеологічно виховувати студенство, нашу молодь?» Я спитав, що товариш саме має на думці. Але він не відповів і лише згодом пробурмотів: «І такій людині доручається „складати“ „наукові твори“, що за ними наші юнаки, та де там, навіть учительство, мають підвищувати свої кваліфікації і нести їх у життя!»

Так, він не відповів, бо хіба ж можна було йому вголос

³⁰ Божко Сава — прозаїк і прискіпливий критик, належав до проводу селянських письменників Плуг.

³¹ Вразливий Василь — повістяр, колишній член ВАПЛІТЕ.

з непошаною назвати ті твори, що їх наші освітні заклади рекомендують, як марксівське критичне «євагеліє». Хоч мені й дивно було, з такої боязкості товариша-студента, проте обміркувавши справу і згадавши подію з Ф. Якубовським,³² я вирішив, що все має свій резон-детр. Хто ж гарантований від Коваленка³³ з підручними?

Між іншим, славний Гуровичу, коли ви будете відповідати на листа мого друга, будь ласка писніть мені свою думку ось про що: у творах, спеціальних статтях зачіпалися, висовувалися на суспільне світло цікаві питання і проблеми. Я щось пригадую про Анищенка, Масва, про «Без ґрунту» і шерегу інших поважних проблем у «Літературному ярмаркові», «Гарті», «Молоднякові», «Мині Мазайлі» й т. ін. Чи чули ви щось про те, щоб все вищезгадане, якое зацікавило ті науково—дослідчі кола і заклади, котрих завданням є стежити і виловлювати цінні матеріяли часу й епохи, щоб на основі їх, чи після досліду їх, якое пляново впливати на реконструкцію культурного процесу, як скажім це прекрасно робить Статуправління, Сейсмографічна станція, ВРНГ,³⁴ Стазра (станція захисту рослин НКЗему)³⁵ і т. ін. Я зовсім не хочу, щоб ви чіпали у відповіді відділ мистецтва НКО,³⁶ бо знаю і переконаний, що він до цих питань недотичний з тих зрозумілих причин, що там є Вольський, який, як довів нам театральний диспут, зробив усе, щоб на майбутній сезон до РСФРР на гастролі поїхали студії наших театрів і щоб вони також чудово провели час по численних містах Росії, як РСФР'є-рівські студії роблять це у нас, в УСРР.

Обминаючи запитання Григорія Даниловича про «Літературну газету», що так і залишила без відповіді ляпаса другої «Літературної газети», я ще хотів запитати вас, славний Миколо Гуровичу: чи не знаєте ви, коли ми вже ма-

³² Якубовський Фелікс — літерат. Критик з Київського літературного середовища.

³³ Коваленко Борис — літерат. Критик з середовища ВУСПП, що неперемірно боровся проти середовища «Літературного ярмарку» і колишніх ваплітян.

³⁴ ВРНГ — Вища Рада Народного Господарства.

³⁵ НКЗему — Народного Комісаріату Земельних Справ.

³⁶ НКО — Народний Комісаріат Освіти.

тимемо українську велику, або хоч маленьку енциклопедію, чи принаймні будь-які поганенькі (павленківського стибу) словники?

Ще прошу вас, добрий Гуровичу, не відмовте відповісти, як буде зватися Дніпрельстан, ще до того як його буде збудовано, бо його «Харківський пролетарій» зве «Днепрострой», а інші газети «Дніпробуд». Мені це потрібно для ясності термінології, бо колись, пригадую я, ми на Україні не спромоглися свого часу перекласти «Волховстрой», а тепер от і не знаємо, як же вживати це слово в літературі. Авжеж, хотілося б мені ще запитати про «Южно-руську — овчарку» і містечко Олешки, але зараз мушу ладнатися на полювання (між іншим, згадана «Южно-руська овчарка» так дуже нагадує звичайного українського вовкодава з Херсонщини (теж Юг Росії), що я, право, не знаю що й думати. Хто ж кого пожер? Чи південно-український чабанський вовкодав, «южно-руську» овчарку, чи южно-руська овчарка, навпаки, пожерла південно-українського вовкодава (правда, цікава проблема?). Так от я про полювання. В кількох кілометрах звідси є рудня, де 50% робітників прекрасні мисливці і полювання для них є єдиною розвагою після важкої праці. Приїзди, коли хочеш, сюди і ти ще раз і ще переконаєшся, які вони чудові стрільці і качатники! — зовсім не такі аскети, як про них белькотять наші звуспізовані критики.

До речі, коли будеш на Пушкінській вулиці, то зайди до редакції «Комуніста» і скажи, що переїздивши сюди на південь я ні на одній станції не зміг купити «Комуніста». Хто керує залізничними кіосками? Також, коли знаєш, черкни мені, чи й на цей рік обрано такий склад центрального ВУСМР, що буде в стороні від загально-культурного процесу на Україні?

Твій Олесь Досвітній

P.S. По лінії Товариства драматургів і композиторів можу лише одно зауважити. Читав постанову ВЦК СРСР про можливість припущення нашої агентури по збору авторських в РСФРР, а РСФР'-ерівської агентури у нас. На

мою думку, наші обмежені авторські кошти товариства не дадуть можливості заснувати своєї агентури в РСФРР в той час, як товариствам РСФРР ця матеріальна можливість дозволить у нас заснувати. Як ти гадаєш? О. Д.

*Лист Ю. Яновського до М. Хвильового*³⁷

Уявіть собі, що я написав Вам такого листа:

Дорогий товаришу Миколо (не вживаю «отчества», бо воно в українців чуже і недоцільне. Воно повелося з часів сина «тішайшого царя», з часів Петра I, коли він почав дружити з гетьманами). Пишу до Вас з Одеси. З вікна моєї хатини на курячих лапах — я бачу море. Воно таке, як було той рік і поза той рік, та я сам змінився набагато. Ви моря не любите. Вам до вподоби лимани, річка Дінець, прекрасні багатобарвні озера, крики валюшнів над ними, Вам до вподоби човник-душогубка і дика гладь озерної води. Море Вам нудне. Вас дратує така безглузда кількість солоної води («От тим тебе й до біса є, що тебе ніхто не п'є» — казали колись сердиті чумаки, шукаючи води волам). Я Вас хочу зрозуміти. Може, це тому, що любите Ви Тургенєва й Достоевського? Може, граф Лев Толстой захопив Вас своїми суходільними монументами? Я ніколи не любив їх читати. «Хаджі-Мурат» у Толстого та «Записки из мертвого дома» у Достоевського — тільки це на мене справило вражіння. Любив я англійців та американців. Їхні твори правили мені за вікно до великого світу. Тоді я захопився морем, не бачивши ще його. Тепер, знаючи, що Ви не любите моря, я все ж таки звертаюся до Вас у цій справі.

Ви чули певно, що у мене вийшла книжка морських віршів «Прекрасна Ут». Вийшла рік тому. Сьогодні мені передали, що в «Літературній газеті» Київського ВУСПП хтось ізгадав за цю книжку. Ізгадав як жалюгідний про-

³⁷ Взято з місячника «Літературний ярмарок», книга 9. Харків, ДВУ, 1929, серпень, стор. 128-133.

вінціал. «Англія — морська країна, значить, там можна писати про море, — сказав він, граціозно зіпершись на пужално, — а Україна — край не морський — значить ніззя». Як Вам подобається діалектика? Далі цей провінціал наївно згадує, що декотрі з віршів моїх нагадують Асеева й Гумільова — розміром. Я поважаю Асеева, але чому провінціал не звернеться до більших майстрів: Едгара По, Теннісона, Бровнінга, Шеллі, Кіплінга? Незвичайні мистці, володарі романтичного слова, я читав їх із захопленням. Треба перш, ніж братися до критики навіть слабої книжки (а свою я, без скромности вважаю за слабу) — треба почитати західню літературу. Чи не так я кажу, товаришу Миколо? А радити цього я провінціалові не буду: для цього є в Києві шеф — Б. Коваленко.

До речі — про науку. Наркомос РСФРР відкриває цього року замість літуратурних курсів цілий інститут. Читав я, що будуть місця для представників нацреспублік. Незрозуміло — для яких: для автономних, що входять до складу РСФРР, чи й для нас, білорусів, грузин? Але свій літуратурний ВИШ при НКО УСРР заснувати б треба хоч на рік. Користи було б багато. Принаймні, хоч трохи викоренили б оту нужденну провінціальящину, що була (і є) нашим одвічним прокляттям. Аж захвилювався я знаками оклику. Боляче не те, що ми малокультурні в масі — цього можна позбутися і цього ми позбудемось. Боляче, що багато у нас так званих «напівінтелігентів» — оцієї хижої, пролазливої, безпринципної гнучкохребетної, паразитної публіки, котра нехтує знання й культуру, шкодить робітничій клясі наплюйницьким ставленням до культури і проходить життя, ні про що ні разу серйозно не замислившись.

Звичайно, що тільки на такому безрадісному тлі можливе існування того, що ми називаємо українське кіно, в теперішньому його вигляді. Поспішаю оговоритися: в Росії не менший є відсоток «напівінтелігентів» — звідки ми і взяли таку породу, але ми не взяли в Росії традицій плекання справжніх робітників культури — через це там все таки є кому працювати, і справи там не стоять. Нас завше зупиняють словами, що в російськiм кіно теж не все га-

разд, що, мовляв, «чого ви хочете від нашого молодого, в молодій країні і т.д. і т.ін.». Це — ганебні слова! Ними ми виправдуємо своє ледарство і злочинну любов до «варягів». Ви не знаєте нашого кіно, товаришу Миколо. Я його трохи знаю, бо працював там з травня 1925 р. до серпня року 1927. Два роки, як я не працюю там. І Ви думаєте, що там щось змінилося, щось посунулося вперед? Ви не помилились, коли скажете, що певно, все стоїть на місці. А значить, іде назад — додам я.

Тут знову втручається море. Коли я сьогодні лежав на камені, я побачив актора Амвросія Бучму, що саме виходив з човна. Він їздив ловити бичків. «Го, Бронек» — сказав я. «Здоров» — одповів він і пішов уздовж берега, як контужений. Я потім дізнався, що він здорово спікся на сонці і навряд чи швидко зможе зніматися (він працює вже років 5 на кінофабриці). Тут у листі незручно — я напишу з цього приводу спеціальну статтю — як можна допускати, щоб такий велетень, як Бучма, перший і найкращий актор республіки загинув повільною смертю в кіно? Стаття з приводу того, що він уже 5 років вирваний із своєї стихії, а не з того приводу, що він зварився на сонці, вудячи малих волохатих бичків.

Повернуся знову до нашого кіно. Безнадійні, убогі його обрії. Коли б кіно не була така річ, що сама дає гроші і що з поганенько поставленого прокату фільмів покриваються всі витрати на наші доморобні фільми, — українського кіно не існувало б. Характерні прикмети наших фільмів — вони однакові за останні шість років: абсолютна відсутність будь-якого стилю у фільмі — наче картини всі знімає хтось узятий випадково з великого натовпу — іноді кращий, іноді гірший; убогі потуги на сюжет; мотивації дій — такі, що за них незручно стає середньому глядачеві; «передержана» ідеологія (за влучним виразом М. Куліша); відірваність (більша чи менша) від тієї культури, яка дає своє ім'я кінематографічній фірмі. Цього, мабуть, і досить. Бо цього, мабуть, і забагато. Я не відважився на таку різкість осуду в друкові, бо багато в нас засобів є удати з себе ображену невинність і довести книжками з бухгалтерії, що... у критиків вузькі лоби. Але це — лист, його

прочитаєте Ви та декілька друзів, котрим не завадить це зайве нагадування того, що вони й так до-обре знають. Ви скажете, що є Довженко і двоє-трое молодих. Я свідомо це замовчав. Не личить згадувати при цім Довженка, бо він давно виріс і переріс своїх (волею долі) товаришів у ремеслі. Довженко — козирна карта нашого кіно і нею кілька років уже затуляють вітер з усіх боків. Візьмемо в колоди її — і решта буде некозирна.

«Товаришу, — скажете Ви мені, т. Миколо, — ви переборщили! Щось же та робиться на цьому важливому фронті. Ви неврастенік і плаксій». Так, одповім я, — я дійсно переборщив. Але хіба я не правий буду, коли з того, що я сказав, визирне добрий шматок гіркої, неприкрашеної правди? Хіба правда не варта того, щоб за неї похвилюватися? Адже правда ця мені болить. І це є важливий фронт, т. Миколо.

Так сказавши, я подам Вам і факти про те, що робиться і чим гаситься небезпека.

Є півсотні українських літераторів. «Ой, як мало» — скажу я в дужках. Ними й хочять заткнути всі діри в усіх місцях. Хочуть заткнути ними діри й в кіно! Які ми ще мрійники! Німці в такому випадкові давно б заснували школу, вищу школу і, потерпівши три роки, на четвертий мали б уже справжніх робітників! Такої школи у нас немає. Кіно наше існує більше шести років, а школи немає. Бо не можна ж уважати за школу за таку той технікум, що є в Одесі. Він може підготувати техніків кіно, а режисерів, художників, організаторів, дослідників? Хіба Одеса таке місце, де процвітає уккультура? Технікум справдив надії. Вірніш, він справдив не ті надії, що на нього покладалися. Він дав кількох прекрасних операторів, дав молодих режисерів, що можуть працювати скрізь, бо не можуть виявляти себе ні в одній культурі. Хіба нам цього треба? Думаю, що ні!

Щось уже цього року почато в Києві. Організація кіноакадемії, чи що. В Одесі закрито режисерський відділ в технікумі і залишено лише технічний. Що з цього вийде? Скільки ще чекати?

Ви мусите запитати — до чого всі ці мої скарги? Що я

пропоную? Все ж іде як слід? Моя відповідь буде ліричною: все у нас робиться, все поліпшується, а шість років хто нам поверне? Останніх 3 роки ми маршируємо на місці? Ми плетемося в хвості в той час, коли у нас були всі дані вийти наперед?

Це — абстрактні і майже філософські питання. Але чому від них не можна одчепитися? Невже й ми — молоді духом і ділами — «лениви и не любопытны»? Лист мій уже вийшов з рамінь звичайного листа. Кінчаю. З морським привітом.

Ваш Яновський

Лист Юрія Яновського до Аркадія Любченка

24. IX. 29 р. Шишаки

Дарагой папаша — Арка . . дій!

Листа одержав. Про всяк випадок пишу Вам обратно, може ще встигнете одержати. Я Вам звичайно не заздрю, коли й там повелися атакі холода. Ви глядіть — без винограду й не приїздіть до Харкова. Дуже я скучив отут за виноградом. В Севастополі не забудьте піти до морського музею й до панорами оборони Севастополя від французів та англійців — р. 1854-56. Ваша дружина, а моя теща (пишуть мені це)

не має зараз і хвилини вільної — іде генеральна варка варення, повидла, маринуються сливи. А я тут дістав для горілки — «калгану» та «звіробою». Харашо?

Листомонтаж автора.

Ну, пакá.
Ваш Ю.

РОЗДІЛ VIII

МАТЕРІЯЛИ ДО ІСТОРІЇ ВАПЛІТЕ

ДЖЕРЕЛА І МАТЕРІЯЛИ

Історія ВАПЛІТЕ, як дуже важливий відтинок творчої біографії М. Хвильового, буде завжди притягати увагу дослідників. Тому ми вважали за потрібне вмістити тут ті джерела й матеріяли, що їх вперше опубліковано в оригіналі у «*Воплітянському збірнику*» (Торонто, вид. КІУС, 1977) із архіву колишнього секретаря ВАПЛІТЕ Арк. Любченка. Матеріяли передруковуємо з ласкавої згоди упорядника і редактора «*Воплітянського збірника*» проф. Юрія Луцького. Подаємо їх у хронологічному порядку. Як і редактор «*Воплітянського збірника*», всі ці матеріяли публікуємо без жодних змін.

Примітка редактора

ІНТЕРНАЦІОНАЛ ГАРТОВАНСЬКИЙ¹

Вставай Дніпровський і Сосюра
Аркадій Любченко вставай
Доволі в Гарті будь за джурів
Політиканам в жопу дай.

У груди, в яйця, в морду, в зуби
Щоби залляло все вогнем
Нехай Блакитний і Коцюба
Самі працюють в Л. Н. М.²

Вставай письменнику й поете
організуйся тільки сам
Гремлять дівани й табурети
в Сумській³ гроза.

¹ Поява цієї сатиричної речі в тогочасному письменницькому колі свідчить, що надходив час «бунту», що організаційні форми ні Гарту, ні Плогу — вже не задовольняли талановитих письменників. Це вже була передодня полемічних виступів Хвильового.

² ЛНМ — «Література, Наука, Мистецтво», додаток до «Вістей ВУЦВК».

³ Сумська — одна з головних вулиць Харкова.

приспів: Грають сурми востаннє
Он іде Хвильовий
Тільки в вільнім єднанні
здобудем волі ми.

І ти зубатий Копиленко
і тихий Сенченко Іван
Давай сюди Павла Усенка
і Кириленка подавай.

Проб'єм в комуну ми дорогу
огнем незайманих ідей
Уже навіки Христового
нехай Філатова не жде.

Шуми над нами стяг червоний
нехай розвіється туман
і нас почують за кордоном
Павло Тичина й Валер'ян.

Остання капля впала в кашу
Прийшов гнобителям кінець
міцніють духом лави наші
а генерали без яєць.

Лежать в гівні політикани
їм дзвін урочисто гуде
тремти Кулик за океаном⁴
тебе ж подібна доля жде.

Шумлять і сурми і антени
панелі радісно шумлять
Скажи німецький Йогансен⁵
чи будеш ти й надалі блядь.

Вставай же Київ і Одеса
і розгортайте знамена.
Вставайте в центрі і на кресах
бо хто не з нами — проти нас.⁶

⁴ Іван Кулик перебував довший час у Канаді. Відомі були його переклади англійських і американських поетів.

⁵ Йогансен був німецького походження.

⁶ Примітка Любченка: Складали Любченко, Сосюра й Дніпровський. Писав Сосюра, Харків, лютий 1924, вечір.

ПРОТОКОЛ

НАРАДИ ПИСЬМЕННИКІВ М. ХАРКОВА,
ВІД 14 ЖОВТНЯ 1925 РОКУ¹

Присутні: Хвильовий, Коцюба, Лейтес, Досвітній, Іванов, Йогансен, Слісаренко, Вразливий, Яловий, Тичина, Гордієнко Кость, Бондаренко, Майський, Ліфшиц, Довженко, Фельдман, Яновський.

Голова зібрання — Ліфшиц, Секретар — Майський

Слухали:

Про організаційні форми майбутньої літорганізації пролетарських письменників. Інформація тов. Хвильового

Постановили:

Літорганізація мусить об'єднувати кваліфікованих письменників, бувших Гартованців,² Плужан³ і інших. Керівним органом повинна бути Рада, що обирається з представників різних ліній і напрямків. Рада виділяє зі свого складу голову, або президента й секретаря. Організація поділяється на певні школи, що об'єднуються в цілу організацію на ідеологічних підвалинах і мають широку автономію щодо своєї літроботи, гуртування навколо себе молодих літературних сил і пе-

¹ Наряду цю і цю дату можна вважати за організаційний зародок ВАПЛІТЕ. Протоколи загальних зборів ВАПЛІТЕ за період від 20 листопада 1925 до 1928 року переходять в архів; вони дуже короткі (крім протоколу останніх зборів, який тут друкується) і не мають великої документальної вартості.

² Гартованці — члени спілки пролетарських письменників Гарт, яка подала в січні 1923 р. і яку очолював Василь Еллан (Блакитний).

³ Плужани — члени Спілки селянських письменників Плуг, яка створилась 1922 р. і її очолював Сергій Пилипенко.

реведення культурної роботи поза межами організації. Організація мусить бути цілою; складається з окремих одиниць; школи, що є в ній, не мають окремого юридичного лица.

Про вироблення
статуту для
організації

Обрати комісію в складі товаришів Слісаренка, Ялового, Епіка. Доручити цій комісії до 21 жовтня розробити статут і представити його до розглядання загальних зборів харківських пролетарських письменників, що мусять відбутися 21/Х.

Голова зборів — *Б. Ліфшиц*

Секретар — *Майський*

ПРОТОКОЛ

ОРГАНІЗАЦІЙНОГО ЗАСІДАННЯ ГРУПИ ПИСЬМЕННИКІВ ПРОЛЕТАРСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ. 20 ЛИСТОП. 1925 Р.

Присутні тт: М. Яловий, О. Слісаренко, О. Досвітній, А. Лейтес, Ю. Яновський, М. Йогансен, О. Довженко, О. Копиленко, О. Громів, В. Сосюра, М. Хвильовий, Г. Коцюба, П. Панч, Гр. Епик, П. Іванов, Т. Масенко, А. Любченко.

Голова — Гр. Епик.
секретар — П. Панч.

Слухали

Ухвалили

1) Проект статута Федерації пролітписьм.

а) Після зачитання поступили пропозиції т.т. Ялово-

[Перекреслено] (По п. в/протів голосували: т.т. А. Громів, Сосюра. Утримався Коцюба).

го, Хвильового й Йогансена про прийняття статуту в цілому, а потім по пунктах, але до цього попереду виявити хто вважає себе фундатором. т. Громов зазначив, що потрібно виявити думки заг. зборів про пакт де твердиться, що члени не мають права бути в других організаціях. В суперечках приймали участь т.т. Досвітній, Коцюба, Епик, Слісаренко, П. Панч, Довженко, Копиленко.

б) Пропозиція Ялового: що член Федерації не може входити в іншу письменницьку організацію.

в) Проп. Йогансена, що оголошені в пресі т. які утворили цю організацію в другі організ. не входять.

г) Обговорювання по пактам статуту: Про назву: «Федерація письм. прол. літератури», «Організ. прол. літлітер.» [не чітко] ...прол. літератури.

д) По пактам читаються всі від 1 до останнього.

по п. в) Всі хто присутні на сьогоднішніх зборах рахуються фундаторами організації про що сповіщається в пресі після чого всі вони виходять із інших письменницьких організацій. Цю пропозицію прийняли всі за вийнятком т. Масенка, який був проти і Коцюба, який утримався.

г) Про назву. Прийнято «Вільна Академія пролет. літератури» — «ВАПЛІТЕ».

д) Приймаються § 1 з поправкою «пишуть свої літературні твори»

§ 2 — з поправкою «марксистський світогляд»

§ 3 — з поправкою: «форм. мист. студії й угруповання».

§ 4 — п. 3) залишити лише: «дбає за добробут своїх членів»

§ 5 — з поправкою «приймають і додержують». Приймається й примітка.

§ 6 — приймається в т. д) поправка «на загальних зборах організації».

§ 7 — приймається

§ 8 — відкидається зовсім.

§ 9 — «члени організації мають квитки уст. форми».

§ 10 — п. а) відкидається

п. в) одкидається

§ 10^a — приймається

§ 11 — приймається

§ 12 — приймається

§ 13 — приймається

§ 14 — приймається

§ 15 — приймається

§ 16 — приймається

§ 17 — приймається

Ліквідація

§ 18 — приймається

Приймається всіма головами

Голосується статут в цілому

Про вибори Ради:
Президента, Заступника й
Секретаря

На Президента кандидати:

г. Хвильовий і Яловий,
Досвітній

На Заступника: т.т. Слісаренка, Хвильового

На Секретаря: т. Епіка, Слісаренка.

Яловий вніс про [Нечітко]

[Нечітко]

Панч запропонував мати
двох секретарів.

Контр. Комісія:
Досвітній, Епик

[Нечітко]

[Нечітко]

На Президента

За Хвильового — 4, проти...

За Ялового — 9, проти...

За Досвітнього — 1, проти...

На Заст.

За Хвильового — 10, проти...

На неодм. секретаря

За Слісаренка всі 11 го-
лосів.

Відкинено.

Відкидається, а надається
Раді право кооптувати

За Епіка — 10

За Досвітнього — 10

За Любченка — 9

Вони всі і обрані до Кон-
трольної Комісії

[Одинадцять підписів]

Протокол № 1

Організаційною засіданню групи
 мешканців м. Гарту (Гарту) 11 листопада
 року 1925 р.

Присутні: М. Яковий, О. Сиварин,
 О. Досвітний, А. Лейман, І. Сидорович,
 М. Попович, О. Добрянський, О. Комісаров,
 О. Кошкін, В. Сосора, М. Квасович, З. Ко-
 зюба, Т. Хань, Т. Сивик, Т. Іванов, Т. Миса,
 А. Рибак

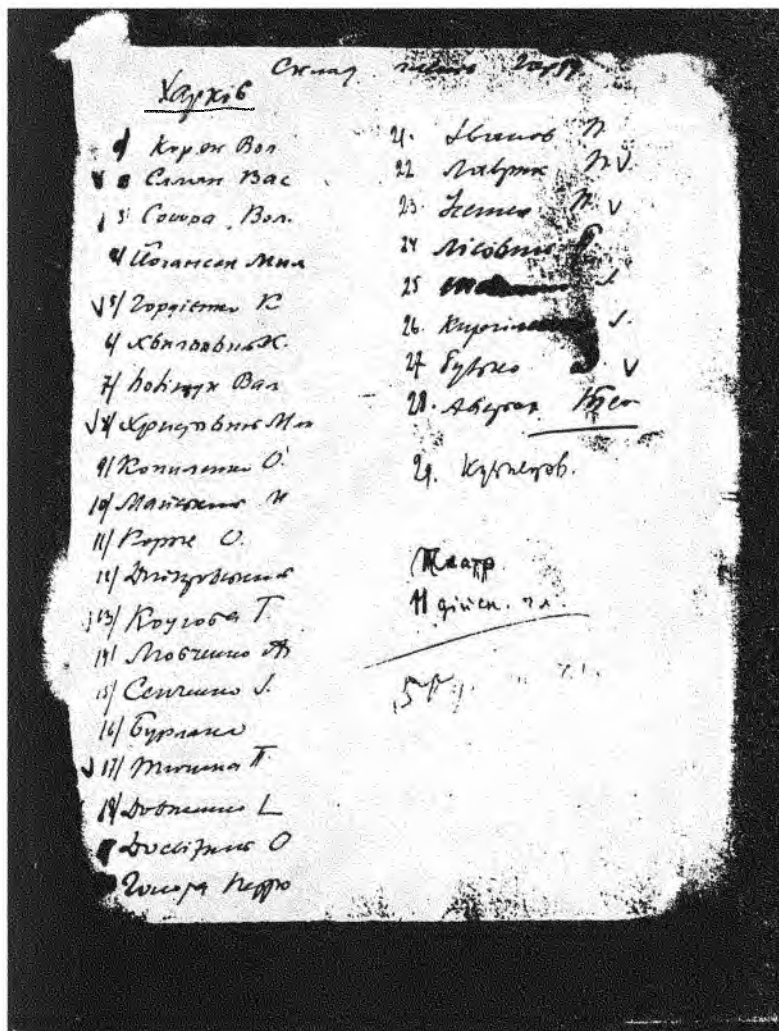
Секретар Т. Хань

<p>Слухали</p> <p>1) Гарту встановити Федеративні Організації.</p> <p>2) Після встановлення повсюдних виборів в м. Гарту, всі об'єкти в Гарту про які мають стосунки в Гарту і повинні всі підприємств, якщо це не пов'язано з самою власністю або з правами на землю, повинні бути в руках громади. Організація при всіх цих об'єктах повинна бути організована. Т. Хань, Секретар Комітету.</p> <p>3) Присутні Яковий, що член Організації не мають права бути членами Організації.</p>	<p>Учасники</p> <p>на н. С) громада повинна бути в м. Гарту. Сосора, Кошкін, Кошкін</p> <p>немає. Всі інші при- сутні на сьогодніш- ній зборі факту- тивно організовані. Вони організовані чи не так. Сивик, Іванов і Кошкін нічого не вийшли на сьогоднішній день і не вийшли на сьогоднішній день. Всі інші організовані.</p>
--	--

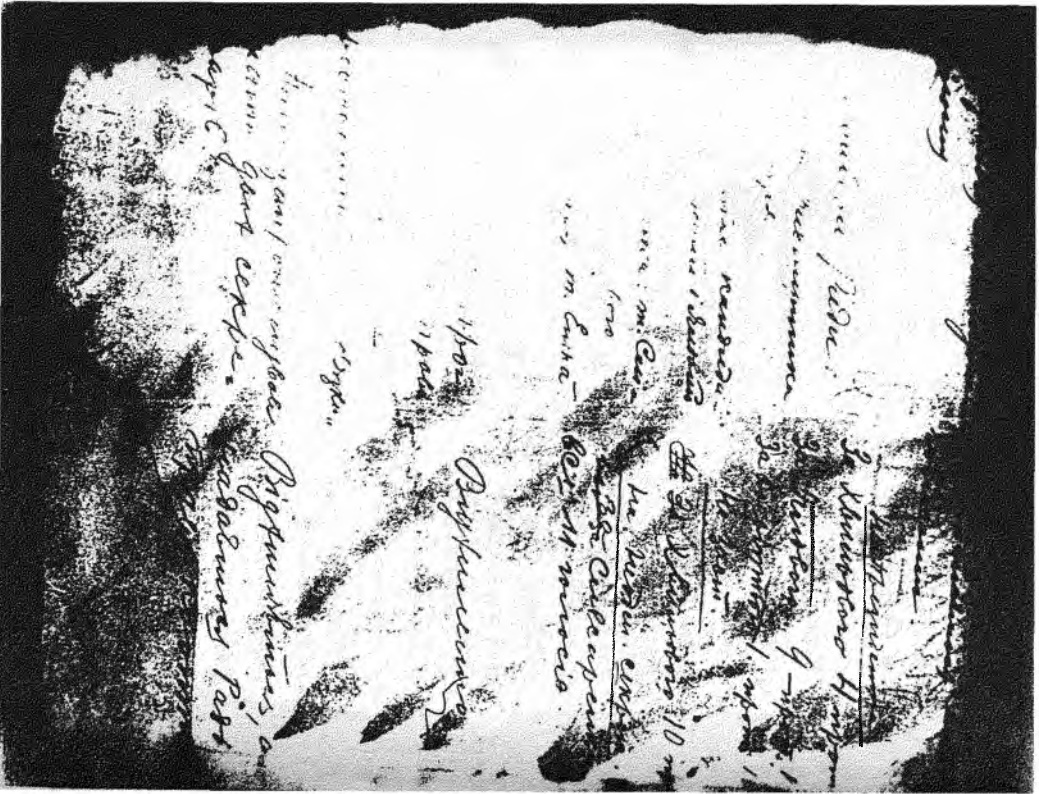
Перша сторінка протоколу установчих зборів Гарту
 з 20 листопада 1925 р.

Комітет
 За Еміка 10
 За Лосітиса 10
 За Лобина 9
 Вона
 і справи г...
 в процесі Комітет
 Умови
 Діагностика
 Програма
 Особливості
 Метод

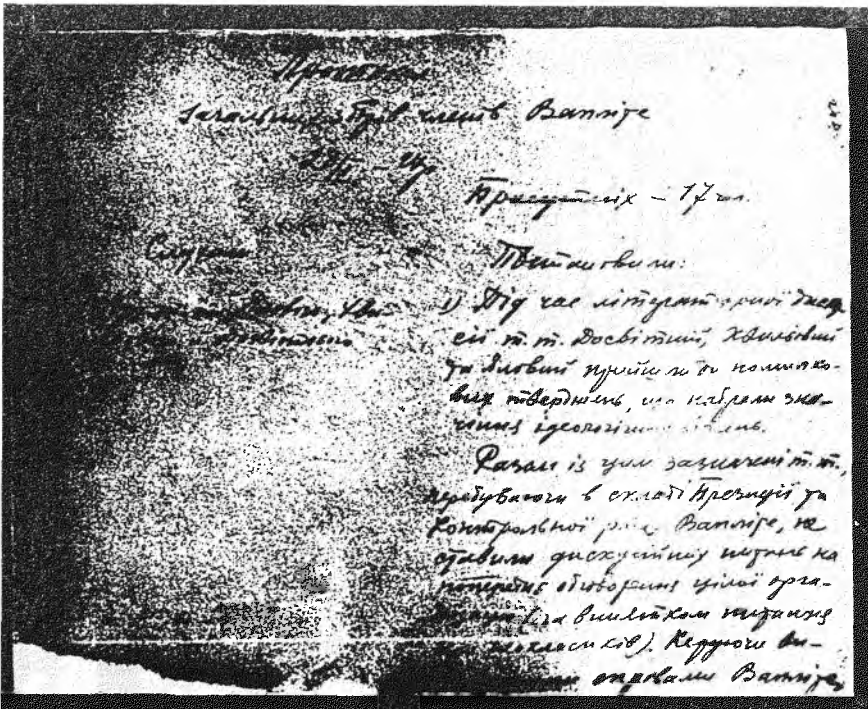
Остання сторінка протоколу установчих зборів Гарту, на якій подано вислід голосування.



Додаток до протоколу установчих зборів Гарту,
де подано список його членів-основників.
20 листопада 1925 р.



Остання сторінка протоколу установчих зборів ВАПЛІТЕ,
на якій подано вислід голосування.



Перша сторінка протоколу загальних зборів ВАПЛІТЕ, на яких виключено з цієї організації
М. Хвильового, О. Досвітнього і М. Ялового. 28 січня 1927 р.

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ЇЗД ПРОЛЕТАРСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ

Харків, 2 січня 1927 року

УКРАЇНА

Січня 2

ВАПЛІТЕ

Витяг з протоколу

Оргбюро Всеукраїнського з'їзду пролетарських письменників, розглянувши питання про представництво від харківських літературних організацій на з'їзді, ухвалило: звернутися до членів ВАПЛІТЕ з пропозицією дати не пізніше, як о 6-й годині 25/1, точну відповідь про своє відношення до Всеукраїнського з'їзду Пролетарських Письменників, зважаючи на те, що до цього часу всі літературні організації України привітали й активно підтримали ідею з'їзду, не зробили ж цього лише письменники, що перебувають у ВАПЛІТЕ.

Оргбюро з'їзду вважає цей факт за прояв негативного відношення до Всеукраїнського з'їзду пролетарських письменників, що ставить собі завданням консолідацію всіх пролетарських сил України на фронті жовтневої літератури і утворення Всеукраїнської Співки пролетарських письменників з метою боротьби з дрібно-буржуазною та націоналістичною стихією в царині радянської культури зокрема літератури.

Оригіналові відповідає.

Від Оргбюро

І. Микитенка

Лист Організаційного бюро Всеукраїнського з'їзду пролетарських письменників за підписом І. Микитенка у справі участі ВАПЛІТЕ у з'їзді. 2 січня 1927 р.

ГО КИЇВСЬКА "ВАПЛІТЕ".

За відомствами редакції "Комуніста" 30 січня "Вопліте" виключила зі свого складу т.т. Хвильового, Ялового і Досвітнього.

В постанові "Вопліте" ні слова не сказано про мотивацію виключення названих товаришів.

Відділ Преси вважає, що виключення 3-х комуністів зі складу організації, як "Вопліте", де всього 9-ть комуністів, не ослабляє комуністичне керівництво в тій організації і без того сильна в комуністичним впливом перебуває в досвідченій формі.

Отже, Відділ Преси ЦК КП(б)У пропонує комуністичній фракції негайно дати до Відділу преси офіційне пояснення, чому виключено з рядів "Вопліте" т.т. Хвильового, Ялового і Досвітнього?

Це питання набуває великої ваги, особливо в тому, що стосується комуністів, членів партії і не дано будь-яких пояснень. Преси вважає, що безобґрунтованих мотивів виключення Хвильового, Ялового, Досвітнього друкувати означало б викликати "Вопліте" не слід.

ЗАВ. ВІДДІЛУ ПРЕСИ ЦК КП(б)У

А. Хвиля

4/II 277

Лист завідуючого відділом преси ЦК КП(б)У
А. Хвилі у справі виключення з ВАПЛІТЕ М. Хвильового,
О. Досвітнього і М. Ялового.

Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

МІЖНОМ ПАРТІИ

Комуністична Партія (б-в) України ЦЕНТРАЛЬНИЙ КОМІТЕТ

Харків, вул. Караї Лівинська, Ч. 64, ампутатор Ч. 9-11

ц.с.-т 69 ф 8

21.ІІ

1927

Фр. "ВАПЛІТЕ"; т. т. ПОПОВУ М., ХВИЛІ

1/9

В И Т Я Г

засідання Ч. 59

засідання С-ту

ЦК КП(б)У від 14.ІІ 1927 р.

Х В Л І Т І	У Х В А Л И Л И
З. Т. ПОПОВУ М. ХВИЛІ т. т. ПОПОВУ М. ХВИЛІ О. ДОСВІТНЬОГО ві складу "ВАПЛІТЕ"	Вказати на неправильність висновків фракції "ВАПЛІТЕ" по питанню, що до виключення т. т. Хвильового, Ялового та Досвітнього зі складу "ВАПЛІТЕ" не погодивши це питання та не одержавши санкції на виключення від Центрального Комітету.
Секретар ЦК КП(б)У	Кліменко

Тасмний лист секретаря ЦК КП(б)У Кліменка
у справі виключення з ВАПЛІТЕ
М. Хвильового, О. Досвітнього і М. Ялового.

СТАТУТ

ВІЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ПРОЛЕТАРСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ВАПЛІТЕ¹

А. ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ

§ 1. ВАПЛІТЕ має на меті об'єднати пролетарських письменників України, незалежно од мови, що нею вони пишуть свої літературні твори.

§ 2. В основу своєї мистецької праці ВАПЛІТЕ кладе марксівський світогляд і програмові постулати Комуністичної Партії, даючи широке право своїм членам користатись всіма художньо-літературними формами, як уже вживаними в світовій літературі, так і цілком новими.

§ 3. Виходячи з вищезазначеного, члени ВАПЛІТЕ можуть утворювати в межах організації формально-мистецькі угруповання і студії, що самостійно провадять як технічно мистецьке удосконалення, так і вишукують способів найкращого виявлення пролетарського світогляду через мистецьку форму.

Примітка. До студій можуть входити й не члени ВАПЛІТЕ.

Б. ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІЗАЦІЇ

- § 4. Для переведення в життя своїх завдань, ВАПЛІТЕ:
- а) входить в різного роду зв'язки зі співзвучними літературними організаціями так на Україні, як і серед інших країн і народів;
 - б) допомагає своїм членам добути потрібну художникові мистецьку кваліфікацію;

¹ Ухвалений НКО і поданий на затвердження МЕКОСО.

Передрук з ж. «Вапліте», зошит перший, Харків, 1926, стор. 94-96.

- в) закладає клуби, видавництва, журнали, газети і студії;
- г) організовує лекції, доклади, диспути, вечірки та інші публічні виступи своїх членів;
- д) закладає бібліотеки, книгарні, кіоски;
- е) улаштовує екскурсії, подорожі;
- ж) інформує своїх членів про літературно-мистецьке життя в інших країнах;
- з) дбає за матеріальний добробут своїх членів.

В. СКЛАД ОРГАНІЗАЦІЇ

§ 5. ВАПЛІТЕ складається з окремих членів, що приймають і додержують вимоги розділу «А» цього статуту, приймають без заперечень статут в цілому й активно працюють в галузі художньої літератури.

Примітка. Товариші закликані на перші установчі збори з правом рішучого голосу, вважаються за фундаторів організації.

§ 6. Порядок приймання нових членів установлюється такий: а) бажаючи стати членом ВАПЛІТЕ, подають про те заяву до Ради організації, додаючи всі свої друковані твори в двох примірниках з докладною автобіографією; б) Рада дає свій відзив і докладає його з усіма матеріалами на загальних річних зборах організації, яке зібрання й вносить своє рішення про прийняття до організації.

Примітка. Активність в галузі художньої літератури визначається загальними зборами організації.

§ 7. Рада ВАПЛІТЕ міститься в столиці УСРР.

§ 8. Члени організації мають членські квитки.

§ 9. Члени ВАПЛІТЕ автоматично вибувають з організації через втрату громадянських прав.

§ 10. За постановою Ради, з наступною санкцією загальних зборів, члени організації можуть бути виключені за:

- а) неетичні, антиморальні вчинки;

- б) діяльність, шкідливу організації;
- в) не виплату членських внесків протягом трьох місяців.

§ 11. Члени ВАПЛІТЕ не можуть одночасно належати до інших письменницьких організацій, але можуть працювати з своєї ініціативи в студіях та майстернях масових культурно-освітніх організацій.

Г. КЕРУВАННЯ СПРАВАМИ ОРГАНІЗАЦІЇ

§ 12. Всіма справами ВАПЛІТЕ керують загальні збори організації та вибрана ними Рада в складі трьох товаришів: президента, його заступника й секретаря.

Примітка. Раду обирається на один рік.

§ 13. Чергові загальні збори організації скликаються один раз на рік. Позачергові — з ініціативи або Ради, або Контрольної Ради або групи членів не менше п'яти чоловіка.

§ 14. Крім Ради, на загальних зборах обирається Контрольну Раду, що контролює господарчу й організаційну діяльність Ради.

§ 15. Рада має печатку й бланки з назвиськом організації.

§ 16. Всі справи в керівничому органі й на загальних зборах рішаються звичайною більшістю голосів.

§ 17. Загальні збори й Рада мають право утворювати різні комісії.

Д. КОШТИ ОРГАНІЗАЦІЇ

§ 18. Кошти ВАПЛІТЕ складаються: а) з постійних членських внесків та одчислень од гонорарів, б) з прибутків від вистав, лекцій, видавництва та експлуатації майна, г) з допомог від державних та громадських установ та організацій.

Примітка. Розмір членських внесків та одчислень

від гонорару визначається за постановою загальних зборів організації.

Е. ЛІКВІДАЦІЯ ОРГАНІЗАЦІЇ

§ 19. Ліквідується ВАПЛІТЕ постановою 2/3 голосів загальних зборів усієї організації і майно її передається до відповідних державних органів.

Фундатори:² М. Яловий, М. Хвильовий, О. Слісаренко, Г. Епik, П. Панч, О. Досвітній, М. Йогансен, О. Громів, І. Дніпровський, А. Лейтес, П. Іванов, П. Тичина, А. Любченко, О. Копиленко, Д. Фельдман, В. Сосюра, М. Бажан, М. Майський, В. Вразливий, О. Довженко, Г. Коцюба.

² Список фундаторів узято з чернетки статуту, яка переховується в архіві Любченка.

АНКЕТА

(АНКЕТА Ю. ЯНОВСЬКОГО, ЯК ЗРАЗОК ОБЛІКУ
І ПОБУТУ ЧЛЕНІВ ВАПЛІТЕ)

Культура Січень 1926 р.

Облік членів Вільної Академії Пролетарської Літератури

Прізвище ім'я і по батькові	Яновський Юрій Іванович
рік народ.	1901, 31, 8.
нац.	укр.
якою мовою пишете основи. рід творчости	укр. і «при желаниии» — рос. вірші та «Мамутові бивні».
назви речей (друк) і окремих книжок	«Мамутові бивні» оповідання 2½ арк. тир. 5000.
які були переклади на чужі мови	здається, не було.
якої форм. установки (необов'язково)	«под Лондона та Кіплінга»! Гоголя — люблю.
які мови і в якій мірі знаєте	нім. англ. фр. — читаю потроху і розумію. Рос. мову — добре.
коли почав друк	17. II. 1924 в друкарні Київ-друк.
додаткові відомості від автора	житиму ще на цім світі 5 років (лікар сказав). Або на Кирилівці ³ в Києві.

³ Будинок для психічно хворих у Києві.

ПОБУТ

Січень 1926 р.

Облік членів Вільної Академії Пролетарської Літератури

Прізвище	Яновський Юрій Іванович
ім'я і по батькові	
точна адреса	м. Харків пер. Артема ч. 8
Скільки кімнат і яку кубатуру займає	одна кімната 4 саж. квад.
Скільки душ живе разом	крім мене — одна, коли вірити Гоголеві
Які постійні посади займає	редактор ВУФКУ
Перес. заробіток в місяць по постійній посаді	168 крб.
за оригінальну літ-продукцію	10-15 крб.
інші заробітки	—————
Скільки душ утримує	одну сестрину душу у ВУЗ-і
Трата часу в тиждень на посаду і заробітки	48 год.
На оригінальну творчість	2 год.
Скільки за аркуш чи ряд. мав в останній час	за аркуш — 70 крб. за рядок — 20 коп.
Де вчиться	Вчився в Київській Політехніці електр. фак. 2 курс

Які обов'язки несе
(парт. проф. інш.)

не несе

Додаткові відомості

Для чого (мета) живе чоловік?

ДО ЧЛЕНІВ ВАПЛІТЕ

Витяг з протоколу

Січня 25, 1927 р.

Оргбюро Всеукраїнського З'їзду пролетарських письменників, розглянувши питання про представництво від харківських організацій на З'їзді, ухвалило: звернутися до членів ВАПЛІТЕ з пропозицією дати не пізніш, як о 6-й годині 25/1, точну відповідь про своє відношення до Всеукраїнського З'їзду Пролетарських Письменників, зважаючи на те, що до цього часу всі літературні організації України привітали й активно підтримали ідею з'їзду, не зробили ж цього лише письменники, що перебувають у ВАПЛІТЕ.

Оргбюро З'їзду вважає цей факт за прояв негативного відношення до Всеукраїнського З'їзду пролетарських письменників, що ставить собі завданням консолідацію всіх пролетарських сил України на фронті жовтневої літератури і утворення Всеукраїнської Спілки пролетарських письменників з метою боротьби з дрібно-буржуазною та націоналістичною стихією в царині радянської культури, зокрема літератури.

Оригіналові відповідає.

Від Оргбюра *Ів. Микитенко*

ПОСТАНОВИ ВАПЛІТЕ⁴

Про з'їзд пролетарських письменників (постанова загальних зборів 25. I. 27 р.) Вважаючи на те, що: 1) Оргбюро в справі скликання Всеукр. з'їзду пролетарських письменників своїм більш як зневажливим відношенням до ВАПЛІТЕ одгородило нас од можливості взяти участь на з'їзді, 2) пердставника ВАПЛІТЕ до себе не покликало і жодної спроби хоча б формально погодити ідею цього з'їзду з ВАПЛІТЕ не зробило, 3) нарешті, закликаючи на відкриття з'їзду, прислало один (!) квиток з правом дорадчого (!) голосу з ультиматумом: до шести годин вечора вяснити відношення ВАПЛІТЕ до з'їзду, ухвалили —

участи в з'їзді не брати,

Президії скласти відповідь на ультиматум в межах цієї постанови.

Про бюлетень Оргбюра в справі скликання з'їзду пролетписьменників (постанова Президії ВАПЛІТЕ з 23. I. 27 р.). Щось подібне до виступу баб Палажок та Парасок, що лаяли, лаяли, насилу все село переляляли.

Не відповідати зовсім.

Про відношення ВАПЛІТЕ до нової літорганізації «Всеукрспілки пролет-письменників» (ВУСПП) (постанова Президії з 15. II. 27 р.).

Відношення це залежатиме від того, оскільки згадана спілка своєю ідеологічно-творчою роботою доведе своє право на ту почесну назву, що вона собі приборала.

Про закиди ВАПЛІТЕ в ідеологічних збоченнях (постанова загальних зборів 19. II. 27 р.).

Вмістити в черговому числі журналу «Вапліте» такі пояснення:

⁴ «Постанови», писані рукою президента ВАПЛІТЕ Миколи Куліша, були виготовлені до друку як відповідь організації на поставлені закиди.

З'їзд пролетарських письменників (25-28 січня 1927) був інспірований від ЦК КП(б)У з метою утворення нової літературної «пролетарської» організації ВУСПП (Всеукраїнська Спілка Пролетарських Письменників) для противаплітянської акції.

1) Мета ВАПЛІТЕ — в умовах братнього відношення до літератур народів СРСР брати разом з ними активну участь в утворенні соціалістичної культури. Для цього зв'язок з ними і боротьба проти всякої спроби вилучити або поставити українську жовтневу літературу у стан ворожого відношення до літератур народів СРСР.

2) ВАПЛІТЕ рішуче відкидає теорію боротьби двох культур.⁵ Філософською основою в роботі ВАПЛІТЕ є ленінізм. Технічні засоби ВАПЛІТЕ бере (оскільки це потрібно) од буржуазних культур, найбільш розвинених, що мають найвищу органічну структуру, перетворюючи засоби на зброю революційної творчості.

3) Керуючись постановами червненого пленуму ЦК КП(б)У,⁶ ВАПЛІТЕ щодо неоклясиків цілком приймало й приймає формулу постанов.

4) ВАПЛІТЕ ставить на місце викривлене «благочесливими літпроскурнями» поняття масової роботи. Масова робота письменника — це його твори, а не літературні вечорниці, каганцювання й просвітянщина перед десятками людей замість десятків тисяч читачів.

Про т. т. Досвітнього, Хвильового та Ялового (постанова загальних зборів з 28. I. 27 р.).

Під час літературної дискусії т. т. Досвітній, Хвильовий та Яловий прийшли до помилкових тверджень, що набрали значіння ідеологічних збочень. Разом із цим зазначені т. т., перебуваючи в складі Президії та Контрольної ради ВАПЛІТЕ, не ставили дискусійних питань на попереднє обговорення цілої організації (за винятком питання про неокласиків). Керуючи видавничими справами ВАПЛІТЕ, вони

⁵ Теорія «боротьби двох культур», вперше висунена секретарем ЦК КП(б)У Д. Лебедем, передбачала перемогу зросійщеного українського міста над українським селом. Теорію цю осудила опісля партія.

⁶ Пленум ЦК КП(б)У в червні 1926 р. проголосив директиву в справі літератури, в якій писалось: «Партія стоїть за самостійний розвиток української культури, за виявлення всіх творчих сил українського народу. Партія стоїть за широке використання українською соціалістичною культурою, що будується, всіх цінностей світової культури, за рішучий її розрив з традиціями провінціальної обмеженості та рабського наслідування, за творення нових культурних цінностей, гідних творчості великої класи».

вмістили в зошиті ч. I статтю Досвітнього про неоклясиків, не взявши до уваги застережень і протилежних думок загальних зборів. Протягом часу виявилось, що т. т. не відмовились від тенденцій вести відокремлену од організації лінію, що й привело до розриву їх з ВАПЛІТЕ. Хоча т. т. і зреклись у листі з 1. XII. 26 р. своїх помилок, проте надалі в остаточних по літературній дискусії висновках, а також у поглядах на шлях розвитку пролетарської літератури на Україні між т. т. та рештою ВАПЛІТЕ не досягнуто згоди, що може негативно відбитися на дальшій роботі й лінії ВАПЛІТЕ.

Постановили: виключити т. т. Досвітнього, Хвильового й Ялового із складу ВАПЛІТЕ⁷.

⁷ Ця постанова була потрактована в партійній пресі як тактичний маневр для врятування ВАПЛІТЕ з ініціативи самого Хвильового.

ДО КОМФРАКЦІЇ ВАПЛІТЕ⁸

За відомостями редакції «Комуніста» 30 січня ВАПЛІТЕ виключила зі свого складу т. т. Хвильового, Ялового і Досвітнього.

В постанові ВАПЛІТЕ *ні слова не сказано про мотиви*⁹ виключення названих товаришів.

Відділ преси гадає, що виключення 3-х комуністів зі складу такої організації, як ВАПЛІТЕ, де всього 9-ть комуністів, значно ослабляє комуністичне керівництво в тій організації де й без того справа з комуністичним впливом перебуває в досить плохому стані.

Отже, Відділ Преси ЦК КП(б)У пропонує комуністичній фракції ВАПЛІТЕ негайно дати до Відділу преси офіційне пояснення, через що виключено з рядів ВАПЛІТЕ т. т. Хвильового, Ялового і Досвітнього?

Це питання набирає великої ваги, особливо в тому, що виключено комуністів — членів партії і не дано будь-яких мотивів.

Відділ Преси вважає, що без обґрунтованих мотивів виключення Хвильового, Ялового, Досвітнього друкувати зазначене повідомлення ВАПЛІТЕ не слід.

Зав. Відділом Преси ЦК КП(б)У А. Хвиля

4/II 27

⁸ Лист А. Хвилі до тих ваплітян, що були членами партії.

⁹ Підкреслення не Хвилі, а, мабуть, Куліша.

ДО ВІДДІЛУ ПРЕСИ ЦК КП(б)У¹⁰

На Ваші листи з 4/II і 10/II ц. р. пояснюємо:

Підчас літературної дискусії т. Хвильовий, а згодом і т. т. Яловий і Досвітній прийшли до помилкових тверджень, що набрали далі суто-політичного значіння і поставили літературну організацію ВАПЛІТЕ в таке становище, що 1) вона могла стати (і таке вражіння вже склалось) резонатором політичних суперечок та загострень, що приховано точилися до цього часу десь в партійних колах в справі національної на Україні політики і 2) утворили несприятливі умови для літературної роботи членів ВАПЛІТЕ (особливо безпартійних) і цілої організації.

Хоча т. т. Хвильовий, Яловий і Досвітній і зреклися у відомому листі¹¹ своїх помилок, та це не одмінило зазначеного становища. Навпаки, трохи згодом на сторінках нашого партійного органа зреченню товаришів було надано певного недовір'я з поширенням його на всю організацію ВАПЛІТЕ.

Партійна частина ВАПЛІТЕ (без трійці), зваживши всю цю ситуацію, прийшла до таких висновків:

Літературну організацію ВАПЛІТЕ, що має найбільш передумов до утворення на Україні пролетарської літератури (фактично — кращі письменницькі сили) негайно треба вивести із смуги зазначених політичних суперечок і загострень і поставити її в нормальні умови літературної роботи, строго додержуючись постанов з літературних питань Пленуму ВКП(б) і завдань, що їх визначено в статуті організації.

А єдиний, на нашу думку, спосіб для цього є виключення з ВАПЛІТЕ т. т. Хвильового, Ялового і Досвітнього.

Товариші помилилися, спробували одмовитися, їм неймуть віри та мабуть і надалі не повірять, а від цього становище організації щодня гіршає і починає набирати якогось трагічного значіння (натяки на політичне недовір'я

¹⁰ Відповідь Куліша на лист Хвилі.

¹¹ «Заява групи комуністів-членів ВАПЛІТЕ» («Вісті», 4 грудня 1926 р.), в якій ті письменники визнали свої «помилки».

до всієї організації, майже щоденне цькування з боку інших організацій).

Крім того, ми не певні, щоб товариші Хвильовий, Яловий і Досвітний, лишившись в організації ВАПЛІТЕ, не виступили б знов з якимись думками і твердженнями, що знов наберуть загостреного суто політичного значіння.

[М. Куліш]

УХВАЛА СЕКРЕТАРІЯТУ ЦК КП(б)У

Цілком таємно

Комуністична Партія (б-в) України
Центральний Комітет¹²

Харків, вул. Карла Лібкнехта, ч. 64, комутатор Ч. 9-11
Ч. С-т 69 § 8 21. III. 1927
Фр[акції] ВАПЛІТЕ; т. т. Попову М., Хвилі

Витяг

з протоколу ч. 69 засідання С[екретарія]ту ЦК КП(б)У від
14. III. 1927 р.

Слухали

8. Про виключення т. т. Хвильового, Ялового та Досвітнього зі складу ВАПЛІТЕ

Ухвалили

8. Вказати на неправильність вчинків фракції ВАПЛІТЕ по питанню що до виключення т. т. Хвильового, Ялового та Досвітнього зі складу ВАПЛІТЕ не погодивши це питання та не одержавши санкції на виключення від Центрального Комітету.

Секретар ЦК КП(б)У
(печатка)

Кліменко

¹² Таємний витяг з протоколу ЦК КП(б)У в справі виключення Хвильового, Досвітнього та Ялового з ВАПЛІТЕ вказує на те, що ЦК партії не подобалась згадана постанова ВАПЛІТЕ.

РУКОПИС КУЛІША¹³

1. Після виключення трьох ВАПЛІТЕ й надалі існуватиме, як самостійна і незалежна від інших письменницьких угруповань літературна організація.

2. Після виключення й оголошення протокольної про це виписки жодного виступу нашого, що плямував би виключених товаришів, або визначав якесь самопокаяння й самокритику організації, не може бути.

3. В межах літературних заступаємо собі право вести й надалі боротьбу зі всіма літературними течіями, подіями, явищами, що гальмуватимуть або фальсифікуватимуть розвиток української пролетлітератури.

4. З боку відділа преси жодного командування лише загальне керування (резолуції пленумів ЦК ВКП(б) липень 1925 року і ЦК КП(б)У — липень 1926 року).

5. Що до з'їзду пролетарських письменників то участі в ньому ВАПЛІТЕ не братиме (без ВАПЛІТЕ його скликали, без ВАПЛІТЕ нехай провадять).

6. Наше співробітництво в Ч. ш.¹⁴ з умовою, що цей журнал мусить бути позагруповим з метоюгуртування навколо нього талановитих письменників, критиків та притягнення до співробітництва попутників — орган широкої громадсько-літературної думки.

7. Співробітництво в літклубі на підставі добровільних умов з іншими літгрупами і лише з нами (без посередників).

¹³ Рукопис Куліша (без наголовку), де накреслені позиції ВАПЛІТЕ, після виключення Хвильового, Досвітнього і Ялового.

¹⁴ «Червоний шлях» — відомий громадсько-політичний і літературний журнал.

8. Надрукувати в пресі: а) листа Тичининого із спростованням закидів йому в «протаскiванні національного дурмана»,¹⁵ б) прихильні до ВАПЛІТЕ і окремих творів Ваплітянських рецензії.

¹⁵ Лист Тичини, в якому він обороняв себе від закидів, поставлених йому Чубарем, був друкований у «Комуністі», 3 листопада 1927 р.

ПРОТОКОЛ ЗАГАЛЬНИХ ЗБОРІВ ВАПЛІТЕ

12/І 28

Присутні: Куліш, Вражливий, Громов, Копиленко, Смолич, Майський, Іванов, Тичина, Лейтес, Слісаренко, Яновський, Коцюба, Сенченко, Йогансен, Любченко, Панч, Дніпровський.

Початок — 9 г. — кінець — 12 г. 50 х.

Головує — Куліш,

потім — Громов.

Куліш пояснює перед загальними зборами, як це трапилося, що було видруковано статтю Христюка.¹⁶ «Як це мені самому не дивно, а я не знав, хто такий в минулому Христюк (хоч і сидів у гетьманських тюрмах). Коли Христюк приніс мені статтю, сказавши, що її не прийняв до друку «ЧШ», я розглянув її і, під вражінням запалу дискусії, вирішив, що вона підходить журналові «Вапліте», тим паче, що ми не обмежуємо кастово коло співробітників журналу. Я не оцінив тоді, який може бути від неї ефект після того, як її прочитати саме в нашому журналі, зіставляючи з ім'ям Христюка. Щодо співробітництва в журналі — Хвильового, Ялового та Досвітнього, то я не доглянув гостроти питань, зачеплених, скажімо, в «Вальдшнепах».¹⁷ Пропонує — нехай редакція журналу та й весь колектив дасть до «Комуніста» листа з свого боку. Крім того — треба з'ясувати ситуацію, що створилася довкола ВАПЛІТЕ.

Слісаренко теж, як член редколегії читав статтю, розглядаючи її з погляду літературної дискусії. Щодо постави Христюка, то, знаючи його минуле, однак не надав йому особливої ваги. Адже Христюк співробітничав по наших газетах, писав навіть у «Комуністі», а головне з його підручника «Історія клясової боротьби» вчать навіть по

¹⁶ Стаття Павла Христюка «Розпеченим пером» появилася у «Вапліте» ч. 5, стор. 194-203.

¹⁷ Частина роману Хвильового «Вальдшнепи» була видрукована у «Вапліте» ч. 5, стор. 5-69.

радпартшколах. Він навіть до останньої хвилини вважав, що Христюк (член правління ДВУ)¹⁸ є член партії.

Щодо пропозиції Куліша, то пропонує його персональний крок (лист до «Комуніста») ствердити в імені цілої організації.

Громов — підтримує цю пропозицію, вважаючи, що не тільки підтвердити, а зробити ще додатки з поясненнями.

Йогансен — висловлює певні сумніви, щодо виняткової одіозності постаті Христюка. Адже член ВУСППу, Савченко, Я. — теж щось робив у петлюрівському прес-бюрі.

Слісаренко — додає, що й другий член ВУСПП Загуд був колись головою з'їзду адвентистів у Лондоні, представляючи там адвентистську Німеччину.

Ухвалили: Дати лист до «Комуніста»¹⁹

Редакцію виробити — Громову, Сенченкові, Слісаренкові, Любченкові, Йогансеніві. Завтра о 12 знову зібратися, щоб затвердити редакцію.

ДРУГЕ ПИТАННЯ — ОБГОВОРЕННЯ СИТУАЦІЇ

Яновський — Організація наша весь час була у важкій атмосфері. Вона чимраз згущається і зараз — найгустіша. Стаття Христюка лиш повод. Треба нарешті зробити розрядку, щоб наша літробота була плідотворна і доцільна. Обставини склалися так, що не вбачає іншого виходу крім припинити існування організації. Бо це існування за таких обставин непотрібне і недоцільне, і організацію і журнал треба ліквідувати.

Слісаренко — Літдискусія почалася ще до організації ВАПЛІТЕ. Потім виникла окремо політична дискусія. Їх неправдиво поставили в зв'язок і залежність. На такому

¹⁸ Державне Видавництво України.

¹⁹ Лист Куліша появився в «Комуністі» 12 січня 1928 р. В заувазі до листа редакція «Комуніста» відкинула пояснення Куліша, вказуючи на його «недоговореність» і підкреслюючи, що «ми не маємо голосу цілої ВАПЛІТЕ про те, яка її думка про співробітництво з П. Христюком». Тому на загальних зборах ВАПЛІТЕ вирішено було вислати другого, збірного листа.

стані почали спекулювати деякі «письменники», що відчавшись збути собі слави поганими віршами взялися писати статті, що хоч були ще гірші, але приймалися, як добрі, бо були скеровані проти ВАПЛІТЕ. Ці «дільці» заробляють на літдискусії, а ми — письменники — мусимо лишати свою роботу і реагувати на всі ганебні і брехливі наклепи. Таким чином та письменницька робота, що в її ім'я ми закладали ВАПЛІТЕ, лиш гальмується. З другого боку, нас картають за ухили, в'яжуть літдискусію з політикою, вважаючи нас мало не контрреволюціонерами. А з цього резонанс такий, що в бібліотеках наші книжки бояться давати читачам. Держати в таких умовах організацію — тільки шкодити літературі. А ми відчуваємо відповідальність і перед партією, і перед радянським суспільством і перед пролетаріатом бо носимо почесне ім'я пролетарських письменників. Крім того в наслідок цієї атмосфери створюється хибне вражіння наче б то ми й справді суто політична організація. Вихід один — самоліквідуватися.

(Дніпровський — А перспективи?)

Наш сучасний стан дає ще менше перспектив. Після ліквідації кожний з нас відповідатиме сам за себе. Коли він і справді чим провиниться — нехай відповідає.

(Лейтес — А коли нашу самоліквідацію зрозуміють як демонстрацію?)

Демонстрацією можна назвати все, навіть коли ми іменно не ліквідуємося, а будемо й надалі існувати. До того ж у відповідальній статті Тарана²⁰ недвозначно поставлено питання саме про ліквідацію.

Любченко — Члени ВАПЛІТЕ не раз вдавалися до «Комуніста» з різними листами і спростованнями всяких наклепів. Але їх не вмещалося. Статтів, що добре розцінювали наші твори теж не вмещасться, а інсинуації «Божків» вмещасться. Були ми «богемярі», «шовіністи», «фашисти», тепер нас шийють в якусь нову політичну партію. Хіба можемо ми зробити хоч один крок, щоб нам не пришили ще чогось? За що це все? За які провини нас компромі-

²⁰ Стаття Тарана п. н. «Про ВАПЛІТЕ, розпечене перо і самокритику» появилася в «Комуністі» за 8 і 10 січня 1928 р.

тується? Ми цього не хочемо. Краще справді розійтись. Може, спочинувши, ми собі розійдемося по інших організаціях, чи персонально підемо в федерацію,²¹ і спокійно будемо працювати.

Лейтес — Якщо ми й розійдемося, то нам почеплять на спину бубновий туз «бувших ваплітовців». Нам не повірять і вважатимуть за якусь підпольну організацію.

(*Копиленко* — для цього є ДПУ).

Коли й ліквідуватися, то так, щоб це не вважали за демонстрацію.

Йогансен — Ліквідуватися звичайно теж не легко. Нас за звичаєм запитують — а чому? Треба точно формулювати причини. Чи нас обвинувачуватимуть поодинці? Ні; всі виступи скеровано проти організації в цілому, а не персонально. Чому ми розходимось? — бо мети, що її собі ставили, не досягли. Треба, значить, шукати інших шляхів. Наші перспективи — поодинці йти в федерацію. Отже нема доводів проти ліквідації. Лиш один — жалко: виробнича атмосфера в середині організації була у нас прекрасна.

Копиленко — На нас заробляють. Умови роботи — неможливі. Далі так не можна. Треба розійтись. Перспективи — нас не будуть поодинці переслідувати, це ясно, бо кожного з нас прекрасно знають, чудово знають, що ми не опозиціоністи, не уклоністи, а пролетарські письменники.

Панч — Коли зараз не ліквідуємося, атмосфера ще більше згусне. Все одно йдеться до ліквідації. Не сьогодні, тож завтра.

Коцюба — Рік тому була така ж атмосфера — ми всі сподівалися, що вона порідшає. Ні. Може іноді ми й самі були винні. Скажемо — з Христюком це помилка. Одначе це не такі помилки, щоб їх роздмухувати до статті Тарана і виступів «Божків». А що ми маємо в результаті? Критики бояться писати про наші твори хороші рецензії. Так, скажемо, — київські критики.

Смолич — Підтримує думку про ліквідацію. Додає ще

²¹ В кінці 1927 р. ЦК КП(б)У і зокрема Скрипник висунули ідею створення «федерації», що об'єднувала б усіх «пролетарських» письменників.

й те, що справді утворюється якийсь зовсім небажаний ефект. Нас пошито в «політичну» організацію, хоч ми й не політична організація, і всі це добре знають. Але з боку утворюється вражіння, що ми немов і справді організація політична. А за кордонами радянських країн вже напевно подумують, що на Україні якісь політичні заколоти, що на чолі їх стоять авангардні культурні сили — письменники. Нам зовсім не бажане таке. Ми — радянські громадяни і пролетарські письменники.

Майський — Ми вже не можемо боротися проти ярличків, «богеми», «шовіністів» та ще навіть «політичної партії». Розійтися треба.

Сенченко — Ось факти, як на нас дивляться зовні: 1. Коли читачі запитують, де б купити журнал «Вапліте», їм кажуть — «що ви, хіба можна його читати?» 2. Коли Гарбуз збирав передплату і досить успішно до останнього числа, то після статті Тарана, передплата різко впала. Передплатники відмовляються від своєї підписки. Треба ліквідуватися.

Тичина — Ліквідуватися таки треба. Матеріалів про «напади» на нас занадто багато. Маємо й випадки і нерівність щодо цензури. Найкраще буде обговорити техніку.

Сенченко — говорю про резонанс по закордонних книжках. В «Державній нації» Донцова ВАПЛІТЕ проголошують, як своїх друзів, за яких він навіть загрожує мститися.

Куліш — погоджується з багатьма товаришами, каже що не береться переконувати противного, бо кожний тут відповідає за свої переконання і висловлює думки. Те, що нам закидають трохи не ес-еровщину він відкидає, як непорозуміння. Але трагедія в тому, що нас оточила міщанська юрба, і коли ми зараз ліквідуємося, то це звичайно теж дасть свій резонанс. Саме це — мене спиняє, як члена партії. Треба вийти з ситуації так, щоб не зробити нічого навіть схожого на шкоду радянській суспільності. Ні в якому разі не можна припустити, щоб склалося вражіння наче нас «придушили».

Громов — Будучи під вражінням приписаних нам політичних ухилів, важко повстати проти пропозиції товаришів. Але може не ставити питання «руба»? Може зачекати,

не ставити питання негайно? Наколи б ми різко повернули лінію журналу і зробили з нього виключно літературний...

(Куліш перепиняє: А ви вважаєте, що наш журнал «політичний»?)

Я цього не кажу, але може публіцистичний розділ надто великий.

Я вважаю, що при такому стані, коли ми розпустимося, то нас будуть бити поодиночі.

(Куліш — товаришу Громов, чи ви маєте звідкіля повноваження так говорити? Я вважаю, що ЦК нешої партії вам не доручило цього говорити?)

Але «Божки»...

(Куліш — справа не в «Божках», а в газеті «Комуніст» — органі ЦК партії)

Я гадаю, що нас лятимуть, як письменників.

Пропонує: 1) розпускатися пізніше,

2) нехай кожний зокрема спростує закид йому ес-еровщини.

Іванов — Дивується з промови і пропозиції Громова. Чи подумав Громов про те, що значать персональні спростовання? Тільки загальний лист. Це єдиний правильний метод. Що до розпуску організації, то доводи товаришів надто слухні і серйозні. Нема гарантій, що організація покращає. ВАПЛІТЕ треба ліквідувати, але так, щоб це не дало того ефекту, що про нього говорив Куліш.

Слісаренко — пропонує голосувати принциповий бік справи.

Йогансен — стоїть за негайну ліквідацію — сьогодні. Кожний день може ускладнити ситуацію і додати нових труднощів, нові моменти.

Куліш — заявляє, що це не так — йому, як члену партії і президентові не відомо, щоб могли бути якісь нові моменти.

Іванов — Сьогодні ліквідуватися не можна. Це якраз утворить отой резонанс. Сьогодні можна і треба говорити тільки принципово.

Панч — виступає проти пропозиції Громова. Він чув від Кулика, що за кордоном появилася стаття «Умови ро-

боти письменників на Україні», де є низка інсинуацій. Пропозиція Громова — це матеріал для таких інсинуацій.

Майський пропонує одкласти ліквідацію.

Слісаренко — Про резонанс треба говорити, але не треба перебільшувати. Стаття Тарана зробила найбільший резонанс, але він теж мабуть про це думав. Нам треба дбати, щоб резонанс від ліквідації був менший від резонансу статті Тарана.

Вражливий — Щодалі — резонанс буде більший. Треба ліквідуватися саме негайно.

Дніпровський — Резонанс буде величезний, але нема й гарантій, що буде краще коли не ліквідувати. Резонанс створюється весь час вже самими примітками до наших заяв. Виходу нам нема.

Лейтес — настоює, що ліквідація буде виглядати як демонстрація. З погляду юридичного ми не маємо права цього робити — вчора стаття Тарана, а сьогодні ліквідація.

Куліш — Зауважує, що ніхто тут і не ставить питання про ліквідацію як політичний акт. Деякий резонанс буде. Але ніхто не захоче робити з нього резонанс політичного акту. Лейтес звичайно правильно зауважує — треба все зважити надто серйозно.

Іванов — Зауваження Лейтеса дуже слухні. Не можна на статтю в «Комуністі» відповідати розпуском — так це буде звичайно політична помилка. Але Лейтес забуває, що в постанові ми скажемо, чому ми розходимося, і буде зрозуміло, що це зовсім не відповідь на статтю Тарана.

Куліш додає, що проти ліквідації він ще й з моментів особистих — він президент, відповідальний редактор і член партії. Підсумовує, що є дві пропозиції — ліквідувати чи не ліквідувати.

Громов говорить проти ліквідації, бо ліквідація свідчитиме, наче ми справді з Христюками.

Куліш на це зауважує, що він колись писав, то писав щиро, так і лист до «Комуніста».

Іванов підсумовує:

1. Питання з реабілітацією проти закидів Тарана вже розв'язано.

2. Щодо дальшого існування, то більшість за розпуск.

ПРОПОНУЄ ГОЛОСУВАТИ:

1. Чи існуємо надалі, чи ліквідуємося.

2. Коли ліквідуємося, то обрати комісію, що має обдумати, як цю ліквідацію провести найобережніше, а також виробити текст резолюції.

Панч — пропонує обрати комісію і доручити їй обговорити неможливість дальшого існування.

Куліш пропонує не ліквідувати організацію.

Лейтес пропонує: держати курс на ліквідацію, але перед тим цілком реабілітуватися.

Яновський пропонує: обрати ліквідком.

Громов резюмує: пропозиції лишаються все ж таки дві — ліквідувати, чи ні.

Голосування — результати голосування:

За ліквідацію	14
Проти	2 (Куліш, Громов)
Утримався	1 (Лейтес)

КРИМ ТОГО УХВАЛЮЄТЬСЯ:

Лист про реабілітацію вмістити зараз же, а про ліквідацію передати протокол до ЦК і НКО, в пресі тим часом не оголошуючи і нікому не кажучи.

ДЛЯ РЕЗОЛЮЦІЇ ОБИРАЄТЬСЯ КОМІСІЮ:

Слісаренко, Іванов, Тичина.

Комісії дається наказ: в суботу о 8 год. має подати загальним зборам текст резолюції.

Голова загальних зборів
Секретар *Ю. Смоліч*

РЕЗОЛЮЦІЯ
ЗАГАЛЬНИХ ЗБОРІВ ВІЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ
ПРОЛЕТАРСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ВАПЛІТЕ

14 січня 1928 року, м. Харків

Члени Вільної Академії Пролетарської Літератури — ВАПЛІТЕ, неухильно і цілком вважаючи за єдиного свого класового провідника Комуністичну Партію та бажаючи і надалі з подвійною силою і енергією працювати на користь пролетарської культури та літератури, заявляють що:

Задумана як суто літературна організація, ВАПЛІТЕ дала високий стандарт художньої роботи і значну відограла роль в розвитку радянської пролетарської літератури на Україні. Однак в процесі літературної роботи й літературної полеміки ВАПЛІТЕ допустилася помилок, що помимо волі і усвідомлення організації набрали політичного негативного значіння. Ці помилки ВАПЛІТЕ та окремі її члени цілком щиро визнали неоднократно в постановах організації на сторінках журналу «Вапліте» та заяві президента тов. М. Куліша надрукованої в газеті «Комуніст», до якої в повній мірі приєднуються всі члени ВАПЛІТЕ.

Проте ж до останнього часу використовується наші помилки, яких ми зреклися, для цькування нас як письменників в різних органах окремих літературних угруповань. Таким чином саме для нашої літературно-творчої роботи створилася надто важка атмосфера, що заважає кожному з нас продуктивно працювати в складі організації на користь української пролетарської літератури.

Через це ми, члени Вільної Академії Пролетарської Літератури, вважаємо за краще розпустити свою організацію, щоб дати можливість письменникам, членам ВАПЛІТЕ, спокійніше працювати на користь радянської культури, якою керує наша Комуністична партія.

Голосували за резолюцію: В. Вразливий, І. Дніпровський, П. Іванов, М. Йогансен, О. Копиленко, Г. Коцюба, М.

Куліш, А. Лейтес, А. Любченко, М. Майський, П. Панч, І. Сенченко, О. Слісаренко, Ю. Смолич, П. Тичина, Д. Фельдман, Ю. Яновський. Утрималися: О. Громов. Проти голосів не подано.

Голова Загальних Зборів — *Фельдман*
Секретар — *Майський*

РОЗДІЛ ІХ

ТВОРИ МИКОЛИ ХВИЛЬОВОГО

Микола Хвильовий

НА ВЕРХІВ'Я¹

Греби, весляре, на верхів'я:
Король-весляре, на верхів'я!
В люстерці гроз,
в люстерці снів,
в люстерці гроз безмежних.
Ой, покотися надхмарним покотом,
що буйний грім.
Загогочи скаженим рокотом,
що буйний грім.
Та закувала чуйна хмара*
й заплакали дощі,
пішли отари —
попливли,
а потім сипалась вода.
Невже вгамує перший шквал
шалений подих-бій вітрів,
коли тендітна пані-тиша
за ними йде?
Греби ж, весляре, вище, вище
І з тріском бунт! І з тріском струс!
І знову зорі — в метеори —
Так на землі працюйте вік...

¹ Взято з журналу «Арена», Харків, 1922, березень, ч. 1, стор. 10. Рядок, позначений зіркою «*», непевно прочитаний через ушкодження літер.

ЛІТЕРАТУРНА ЗАГАДКА²

.....
.....
Коли ж його «вільнуть в роботу»,
О, скільки вереску і крику:
Реакція! Проти голоти!
Я вас в чека! Я вас у пику!
Коли б його була ще й сила,
Він дійсно б так «обтяпав діло».

ОСІННІЙ ПРОМІНЬ

З Григорія Петникова

1

Іскряній електричній, незбагненній
Цих фюкадло злотолистя в'ю
Цих от «лао», що плинуть рікою,
Цих очей пізнаю по тобі.
Цих очей м'єї Дзіни і Мверу
На берегах потаємних зіниць
Я сказав і дзвональне древо
Зацвіло, зацвіло, повело.
Повело, як сліпого вожатий
По ціхах в невідомий чапаж,
Де облизують лінь ведмежата,
Де повітря хвилює мене.
Де і вечір несе в'язанку
На раменах в далеких горах —
Там згадаю тривожно Сузані
І звезду машинально курок.

² Цей акростих (Коряк В.) теж узято з журн. «Арена», ч. 1. 1922, стор. 19, де був опублікований під псевдонімом Хвильового — Максим Заноза.

І хай невзначайний звід
Вплететься в наскрізну осінь —
Я буду за тобою, як Хозе,
Стежити і забарно любити.
Вам би сковзити, співати —
Синім дахом світу;
Потім, зібравши роси,
Дзвональну краплю випити.
Вам би от це та день,
Тінь (налетіла в клені)
Золото листя рань.
Млоді зичливе лоно.
Ти полюбима любимо —
Хіба присниться? Навіть візьму —
Буду ховати, як спокій, як злодій,
Або впадати рікою, сріблястям.

Переклав з рос. *С. Кароль* [М. Хвильовий]

«Червоний шлях», ч. 6-7. 1923, стор. 43

ДОДАТКИ

БІБЛІОГРАФІЯ

Бібліографія М. Хвильового розміщена за таким пляном:

1. Поезія; 2. Проза; 3. Критика, публіцистика, листи; 4. Твори, які появилися під псевдонімами; 5. Твори в перекладах; 6. Про життя і творчість М. Хвильового.

Розділи про поезію і прозу поділено на дві частини: I. Публікації творів М. Хвильового окремими книгами; II. Публікації творів письменника у збірниках, альманах, окремих книгах, журналах і газетах.

Обидві частини подано за хронологічним порядком.

Всі інші частини подано за роками і за абеткою.

Опублікована бібліографія не претендує на вичерпну повноту. Зокрема не вдалося зібрати повністю відгуків на творчість М. Хвильового та про його життя з періодичних видань, які появлялися в УРСР, в Західній Україні і за кордоном.

Бібліографію збрали й підготували Олег Ільницький, Марта Скорупська та Осип Зінкевич. Систематизацію і кінцеву редакцію бібліографії зробив Осип Зінкевич.

В бібліографії застосовано такі скорочення:

Б. — Балтимор; Б.в. — видання, в яких не подано назви видавництва; Б.м. — публікації, в яких не подано місця видання; В. — Відень; Вар. — Варшава; Д. — Детройт; Е. — Едмонтон; К. — Київ; Кр. — Краків; Л. — Львів; Лн. — Ленінград; М. — Москва; Мю. — Мюнхен; Н. Й. — Нью-Йорк; Н.У. — Новий Ульм; П. — Прага; Пар. — Париж; Р. — Рим; Т. — Торонто; Ф. — Філадельфія; Ч. — Чернівці; Чк. — Чикаго.

ПОЕЗІЯ

I

1921

«В електричний вік» (Поема). — Х., Всеукрлітком, 1921, 16 стор.

«Молодість» (Поезії). Збірка перша — Х., Всеукрлітком, 1921, 21 стор.

Зміст: *О, рудні, ваше свято; Скляр; Не шкодуй, моя мила мати; Весняне оповідання; Після громовиці; Мліти в полум'ї вік; Соняшна вага; Швець працює; Що нам морок; Біля коксової печі; Молотки; Іду я додому; В дощовий день; Уривки.*

1922

«Досвітні симфонії» (Поезії). Збірка друга. — Х., Всеукрлітком, 1922, 74 стор.

Зміст: *Досвітні симфонії; Клявіатурте; Тіні; Ми; Подивись на крицю; На цвинтарі; Пам'яті Гната Михайличенка; Смуток; За обрієм зима; Голод; Моя золота береза; Павлові Тичині; Народна пісня; Битими шляхами побитими; На вулиці Свято; У полі голосить мати; За зеленим гаєм; Слово повстання; Тріолети; Стовб... стовби; З одного боку посіпаки; Ах, як мертво; Коли куделить павутиння; То диму молоко; На мінори розсипалась мряка; Безмежно журнії оселі; Блакитний мед; Через переліг і байрак темний; Підвівся день. Уперся в небо; На кучугурах минулого; Я із жовто-блакиття перший; Зі святими тобі упокій. Поєми: В електричний вік; Поема моєї сестри.*

II

1921

Безмежно журнії оселі; Блакитний мед до уст прилип; В електричний вік; За обрієм зима; На мінори розсипалась мряка; Підвівся день. Уперся в небо; Через переліг і байрак темний. — У кн.: «Жовтень». Збірник. Х., 1921, стор. 3-10.

Ах, як мертво; Голод; З одного боку посіпаки; Коли куделить павутиння; Стовб... стовби; То диму молоко;

Тріолети; Я із жовто-блакиття перший. — У кн.: «На сполох». Збірник. Х., 1921, стор. [21-26].

Скляр; Швець працює; На цвинтарі; Кохаємо залізо і мідь; Отче наш [3 поеми «В електричний вік»]; *Аз єсмь робітник* [Із збірки «Досвітні симфонії»]; *Молотки; Біля коксової печі.* — У кн.: «Червоний шлях». Читанка-декламатор. Уложив М. Панченко. Х., «Червоний шлях», [Б. р.], стор. 164, 167, 170-171, 175-176, 256.

Поема моєї сестри. — У кн.: «Штабель». Збірник. Х., Вселітком, 1921, стор. 3-5; «Шляхи мистецтва», ч. 2. Х., 1921, стор. 14-17.

Слово повстання. — «Шляхи мистецтва», ч. 1. Х., 1921, стор. 6.

1922

В електричний вік; Ex oriente lux; Клявіатурте; На позиції; Пісня з тракту; Тіні. — «Шляхи мистецтва», ч. 1. Х., 1922, стор. 4-6.

На верхів'я. — «Арена», ч. 1. Х., 1922, стор. 10.

Зелена туга. — «Шляхи мистецтва», ч. 2. Х., 1922, стор. 6-8.

Ex oriente lux; Клявіатурте; На позиції; Пісня з тракту; Тіні. — «Арена», ч. 2. Х., 1922, стор. 5-15.

Досвітні симфонії; Ми. — «Зори грядущего», ч. 2. Х., 1922, стор. 23-26.

1923

(На клясичні мотиви). *Прийде сюди, холодна вечірня.* — «Шляхи мистецтва», ч. 5. Х., 1923, стор. 5.

1926

Ой, зацвіла папороть. — У кн.: «Золоті ключі». Упорядник Д. Ревуцький. К., «Книгоспілка», 1926, стор. 54.

Молотки. — «Сільський театр», ч. 1. Х., 1926, стор. 25.

1927

Швець працює; За обрієм зима; В електричний вік. —

У зб.: «Хрестоматія нової української літератури». Х., «Книгоспілка», 1927, стор. 491-492.

1933

З поеми «В електричний вік» [Уривок]; *На цвинтарі*. — «Вогні». Ілюстрований місячник для української молоді. Л., 1933, грудень, стор. 1;89.

1967

Швець працює. — У кн.: «Український календар, 1967». Вар., Українське суспільно-культурне товариство, стор. 318.

1977

(На клясичні мотиви). *Прийде сюди, холодна вечірня; Швець працює*. — У кн.: «Ваплітянський збірник». Видання друге, доповнене. Редактор Юрій Луцький. Т.-Е., Видання Канадського інституту українських студій, «Мозаїка», 1977, стор. 47-48.

1980

В електричний вік; Досвітні симфонії; Ми; Моя золота береза; На вулиці Свято. — «Сучасність», ч. 2. Мю., 1980, стор. 64-68.

ПРОЗА

I

1923

«Сині етюди» (Опов.) — Х., ДВУ, 1923, 196 стор.

Зміст: *Життя; Колонії, вілли; Редактор Карк; Кіт у чоботях; Юрко; Солонський Яр; Шляхетне гніздо; Синій листопад; Чумаківська комуна; Бараки, що за містом; Свиня; Кімната ч. 2; Легенда; Дорога й ластівка.*

«Заулок» (Опов.). — Х., «Гарт», 1923, 16 стор.

1924

«В очереті», «Солонський Яр» (Опов.) — Х., «Шлях освіти», 1924, 48 стор.

«Злочин» (Три опов.). — Х., «Шлях освіти», 1924, 56 стор.

Зміст: *Легенда; Злочин; Шляхетне гніздо.*

«Кіт у чоботях». — Х., «Шлях освіти», 1924, 26 стор.

«Осінь» (Етюди 1922-1923). — Х., «Червоний шлях», 1924, 287 стор.

Зміст: *На глухім шляху; Я (Романтика); Пудель; «Лілюлі»; Заулок; Елегія; Санаторійна зона; Силуети; Слово.*

«Солонський Яр». — Х., «Червоний шлях» (Бібліотека малописьменного), 1924, 17 стор.

1925

«Життя» (Опов.). — Х., ДВУ, 1925, 16 стор.

«Кіт у чоботях» (Опов.). Видання друге. — Х., ДВУ, 1925, 36 стор.

«Колонії, вілли...» (Опов.). — Х., «Книгоспілка», 1925, 52 стор.

«На глухім шляху» (Опов.). — Х., ДВУ, 1925, 16 стор.

«Юрко». — Х., ДВУ, 1925, 19 стор.

1926

«Бараки, що за містом» (Опов.). — Х., ДВУ, 1926, 24 стор.

«В очереті» (Опов.). — Х., ДВУ, 1926, 56 стор.

«Життя». — Х., ДВУ, 1926, 13 стор.

«Злочин» (Опов.). Видання друге. — Х., ДВУ, 1926, 68 стор.

Зміст: *Легенда; Злочин; Шляхетне гніздо.*

«На глухім шляху». — Х., ДВУ, 1926, 15 стор.

«Пудель». — Х., «Книгоспілка», 1926, 72 стор.

Зміст: *Пудель; «Лілюлі».*

«Синій листопад» (Опов.). — Х., ДВУ, 1926, 24 стор.

1927

«Твори» Том перший. (Етюдн). — Х., ДВУ, 1927, 338 стор.

Зміст: *Вступна новела; Життя; Колонії, вілли; Редактор Карк; Кіт у чоботях; Юрко; На глухім шляху; Солонський Яр; Силуети; Шляхетне гніздо; Синій листопад; Чумаківська комуна; На озера; Бараки, що за містом; Свиня; Кімната ч. 2; Легенда; Заулок; Елегія; Дорога й ластівка; Арабески.*

1928

«В очерті». Видання третє. — Х., ДВУ, 1928, 30 стор.

«Злочин». Видання третє. — Х., ДВУ, 1928, 32 стор.

«Кіт у чоботях». Видання третє. — Х., ДВУ, 1928, 36 стор.

«Твори». Том другий. — Х., ДВУ, 1928, 352 стор.

Зміст: *Я (Романтика); Пудель; «Лілюлі»; Повість про санаторійну зону; Сантиментальна історія.*

1929

«Бараки, що за містом». — Х., ДВУ, 1929, 24 стор.

«Життя». — Х., ДВУ, 1929, 14 стор.

«Злочин». Видання четверте. — Х., ДВУ, 1929, 56 стор.

«Із Варіної біографії». — Х., «Український робітник», 1929, 124 стор.

«Кіт у чоботях». Видання четверте. — Х., ДВУ, 1929, 32 стор.

«Мати», «Наречений». Два оповідання. — Х., «Український робітник», 1929, 56 стор.

«На глухім шляху». Видання друге. — Х., ДВУ, 1929, 16 стор.

«Сантиментальна історія». — Х., ДВУ, 1929.

«Твори». Том перший (Етюдн). Видання друге. — Х., ДВУ, 1929, 340 стор.

Зміст: Дивись перше видання.

«Твори». Том другий. «Осінь» (Збірка оповідань і повістей). — Х., ДВУ, 1929, 344 стор.

Зміст: *Я (Романтика)*; *Пудель*; «Лілюлі»; *Повість про санаторійну зону*; *Сантиментальна історія*.

1930

«По Барвінкільському району». З блокноту кореспондента. — Х., ДВУ, 1930, 63 стор.

Зміст: *Лютий 1930 р.*; *Зустріч з тов. Скляровим*; *Дружина Павла Єрмолаєвича Романенка*; *Третє відділення комуни «Червоний маяк»*; *Олександрівські «Коровники»*; *Балачки з п'яним*. *Обід*. *Розмова з тверезими*; *Пожар у Курульці*; *Сельбуд*; *Виїзна редакція та інше*; *Об'єднане зібрання комуни й артілі*.

«Сантиментальна історія». — Х., ДВУ, 1930.

«Твори». Том третій (Етюди). — Х., ДВУ, 1930, 329 стор.

Зміст: *Мати*; *Іван Іванович*; *Злочин*; *Із Варіної біографії*; *Наречений*; *Бандити*; *Ревізор*; *Зав'язка*; *Мисливські оповідання добродія Степчука*.

1931

«Майбутні шахтарі» (Оповідання). — Х., ДВУ, 1931, 66 стор.

Зміст: *Щасливий секретар*; *Останній день*; *Майбутні шахтарі*.

1932

«Вибрані твори». Том I. — Х., «Рух», 1932, 359 стор.

Зміст: *Я (Романтика)*; *Із Варіної біографії*; *Наречений*; *Мати*; *Кіт у чоботях*; *Легенда*; *Життя*; *Солонський Яр*; *Пудель*; *Ревізор*; *На озера*; *Мисливські оповідання добродія Степчука*; *Щасливий секретар*; *Останній день*; *Майбутні шахтарі*.

1937

«Вибрані твори». Редакція і вступна стаття Б. Т. Романенчука. — Л., «Українська книгоспілка», 1937, 221 стор.

Зміст: *Солонський Яр*; *Бараки, що за містом*; *Шляхетне гніздо*; *Елегія*; *Я (Романтика)*; *На озера*; *Вальдшнепи*; *Арабески*.

1944

«Іван Іванович». — Гrefенгаген, В-во Р. Геррозе, 1944.

1946

«Вальдшнепи» (Роман). — Зальцбург, «Нові дні», 1946, 121 стор. VIII.

«Оповідання». Ред. В. Славко. — Гайденав, «Заграда», 1946, 26 стор.

1947

«Я (Романтика)». — Регенсбург, «Універсальна бібліотека», 1947, 38 стор.

1952

«Вальдшнепи» (Роман). — Н. У., «Україна», 1952, 168 стор.

1975

«П'ять оповідань». — Т., Група студій української політичної думки, 1975, 126 стор.

Зміст: Передмова М. Шкандрія; *Вступна новела*; *Синій листопад*; *Редактор Карк*; *На глухім шляху*; *Іван Іванович*.

II

1922

Кімната ч. 2. — «Шляхи мистецтва», ч. 1. X., 1922.

Життя. — «Шляхи мистецтва», ч. 2. X., 1922, стор. 13-15.

Юрко. — «Зори грядущего», ч. 5. X., 1922, стор. 71-76.

Кіт у чоботях (Із записної книжки). — У зб.: «Дочери Октября». X., ЦК КП(б)У, 1922, стор. 53-61.

1923

Силуети (Новеля). — «Червоний шлях», ч. 1. X., 1923, стор. 18-29.

Пудель. — «Червоний шлях», ч. 2. X., 1923, стор. 37-53.

На глухім шляху (Експромт). — «Шляхи мистецтва», ч. 5. X., 1923, стор. 39-40.

«Лілюлі». — «Червоний шлях», ч. 6-7. Х., 1923, стор. 4-23.

Злочин. — «Література, наука, мистецтво», додаток до газ. «Вісті ВУЦВК», ч. 7. Х., 1923, стор. 2-3; ч. 8, стор. 2-3; ч. 9, стор. 2-3; ч. 10, стор. 2-3.

Шляхетне гніздо. — «Нова культура», ч. 5. Л., 1923, стор. 27-32; «Комунарка Україна», ч. 2-3. Х., 1923.

1924

Редактор Карк (Опов.). — «Культура», ч. 1. Л., 1924, стор. 7-21.

Елегія. — У зб: «Квартали». Альманах перший. Х., «Червоний шлях», 1924, стор. 171-179.

Я (Романтика). — У зб.: «Гарт». Альманах ч. 1. Х., ДВУ, стор. 13-30.

Життя. — «Культура», ч. 2. Л., 1924, стор. 19-24.

Санаторійна зона. — «Червоний шлях», ч. 3. Х., 1924, стор. 3-77.

1925

Кімната ч. 2. — «Культура», ч. 1. Л., 1925, стор. 35-46.

Слово. — «Літературно-науковий вістник», кн. 2. Л., 1925, стор. 106-115.

Граїда. — «Життя й революція», ч. 11. Київ, 1925, стор. 11-21.

Заулок. — «Літературно-науковий вістник», кн. 12. Л., 1925, стор. 300-306.

Колонії, вілли... — У зб.: «Комуна». Декляматор. Склав І. Дніпровський. За редакцією М. Хвильового. Х., ДВУ, 1925, стор. 277-283.

Шляхетне гніздо. — У кн.: «Дніпро». Календар-альманах на звичайний рік 1925. Річник 3., Л., Українське Товариство допомоги емігрантам з Великої України, 1925, стор. 19-13.

1926

Я (Романтика). — «Літературно-науковий вістник», кн. 7-8. Л., 1926, стор. 209-224.

На озера (Опов.). — «Всесвіт», ч. 15. Х., 1926.

1927

Вальдшнепи (Роман). — «Вапліте», ч. 5. Х., 1927, стор. 5-69.

Наречений. — «Всесвіт», ч. 35. Х., 1927, стор. 4-6.

Кіт у чоботях. Солонський Яр. — У зб.: «Нова проза». Упорядкував О. Білецький. Х., ДВУ, 1927, стор. 15-32, 190-202.

Кіт у чоботях (Із записної книжки). — У зб.: «Хрестоматія нової української літератури». Х., «Книгоспілка», 1927, стор. 493-501.

1928

Із Варіної біографії. — «Літературний ярмарок», книга перша (131). Х., 1928, грудень, стор. 9-39.

Мати. — «Службовець», ч. 37. Х., 1928, стор. 7-11.

Вальдшнепи [Уривки з другої частини]. — У кн.: А. Хвиля, «Від ухилу — у прірву» (Про «Вальдшнепи» Хвильового). Х., ДВУ, 1928.

1929

Іван Іванович. — «Літературний ярмарок», кн. сьома (197). Х., 1929, стор. 5-56.

Ревізор. — «Літературний ярмарок», кн. дев'ята (139). Х., 1929, стор. 6-36.

1930

З блокноту кореспондента. — «Комуніст», ч. 46. Х., 1930, 16 лютого, стор. 2; ч. 49, 19 лютого, стор. 3; ч. 69, 11 березня, стор. 3.

1931

З лабораторії. — «Червоний шлях», ч. 7-8. Х., 1931, стор. 5-18.

Майбутні шахтарі. — «Молодняк», ч. 8. Х., 1931.

Оповідання про Степана Трохимовича. — «Червоний шлях», ч. 9. Х., 1931, стор. 5-24; ч. 10, стор. 7-29.

1933

Бригадир шостої. — «Вісті ВУЦВК». Х., 1933, 9 січня.

Із життяпису попелястої корови. — «Вісті ВУЦВК». Х., 1933, 15 квітня.

Оповідання схвильованої Ганки (3 недрукованих творів для дітей). — «Літературна газета», ч. 10. К., 1933, 27 травня, стор. 2.

Вальдшнепи (Скорочений текст). — «Вістник», кн. 7-8. Л., 1933, стор. 501-533.

Бригадир шостої. Про любов. — У зб.: «Бій у степу». Упорядкував Аркадій Любченко. Х.-К., «Л. і м.», 1933.

Солонський Яр. — «Література і мистецтво», додаток до газ. «Українське слово», ч. 3. К., 1941, 4 листопада.

1946

Життя. — «Юнак» [журнал молоді ОУН(м)], ч. 1. [Б.м.], 1946, травень, стор. 23-26.

Солонський Яр. — У кн.: «М. Хвильовий, Г. Косинка, О. Слісаренко» (Оповідання). Ред. В. Славко. Гайденав, «Заграва», 1946, стор. 6-26.

1948

Арабески (Уривки). — «Українські вісті», ч. 40. Н. У., 1948, 15 травня, стор. 3.

1953

Дорога і ластівка. — «Молода Україна», ч. 3. Т., 1953, травень-червень, стор. 8-10.

1954

Арабески (Уривки). — «Смолоскип», ч. 5. Пар., 1954, травень, стор. 5.

Вальдшнепи (Уривки з другої частини). — У кн.: «Від націонал-комунізму до українського антикомуністичного націоналізму» (А. Хвиля — «Від ухилу — у прірву») [Б.м.], 3 видань ДОБРУСу у США, 1954, стор. 16-20.

Так відступали червоні полки [Уривок з опов. «Із Варіної біографії»). — «Смолоскип», ч. 5. Пар., 1954, травень, стор. 7.

1955

На озера. — У кн.: «Збірка українських новель». Вступна стаття М. Глобенка. Н. Й., НТШ в Америці, 1955, стор. 136-146.

1959

Редактор Карк; Я (Романтика) (Скорочено). — У кн.: Юрій Лавріненко, «Розстріляне Відродження» (Антологія, 1917-1933). Мю., «Інститут літератки», 1959, стор. 406-442.

1973

Я (Романтика). — У кн.: George S. N. Luckyj (Ed. and Preface), «Modern Ukrainian Short Stories». Parallel Text Edition. Littleton, Colo., Ukrainian Academic Press, 1973, стор. 114-144.

1978

Я (Романтика) [Уривки]. — У кн.: «Хрестоматія з української літератури ХХ століття». Упорядкували Є. В. Федоренко та П. Маляр. Н. Й., Шкільна Рада УККА, 1978, стор. 137-150.

1983

Злочин. — «Нові дні», ч. 399. Т., 1983, травень, стор. 3-9; ч. 400, червень, стор. 3-6.

КРИТИКА, ПУБЛІЦИСТИКА, ЛИСТИ

I

1925

«Камо грядеши» (Памфлети). — Х., «Книгоспілка», 1925, 64 стор.

Зміст: *Від автора; Про сатану в бочці, або про графоманів, спекулянтів та інших «Просвітян»* (Перший лист до літературної молоді); *Про Коперніка з Фрауенбургу, або абетка азійського ренесансу в мистецтві* (Другий лист до літературної молоді); *Про демагогічну водичку, або справжня адреса української ворончини, вільна конкуренція, ВУАН і т.д.* (Третій лист до літературної молоді).

1926

«Думки проти течії» (Памфлети). — Х., ДВУ, 1926, 123 стор.

Зміст: *Від автора; Передмова до розділу „Дві сили“; Психологічна Європа; Культурний епігонізм; Формалізм?; Новий організаційний шлях, як резюме; Ахтанабіль сучасности, або Валеріян Поліщук у ролі лектора комуністичного університету.*

1927

«Соціологічний еквівалент» трьох критичних оглядів. — Х., Бібліотека журналу «Вапліте», 1927, 62 стор.

II

1921

Наш універсал до робітництва і пролетарських мистців українських [М. Хвильовий, В. Сосюра, М. Йогансен]. — У зб.: «Жовтень». Х., Всеукраїнський літературний комітет, 1921, листопад.

1922

Деклярація Всеукраїнської федерації пролетарських письменників і мистців [М. Хвильовий і інші]. — «Арена», ч. 1. Х., 1922.

1924

Пільняк, „словоблудіє” і „некій” рецензент. — «Література, наука, мистецтво», додаток до газ. «Вісті ВУЦВК», ч. 11. X., 1924.

1925

Про „сатану в боці”, або про графоманів, спекулянтів та інших „Просвітян” (Перший лист до літературної молоді). — «Культура і побут», додаток до газ. «Вісті ВУЦВК», ч. 17. X., 1925, 30 квітня, стор. 4-7.

Про Коперніка з Фрауенбургу, або абетка азійського ренесансу в мистецтві (Другий лист до літературної молоді). — «Культура і побут», додаток до газ. «Вісті ВУЦВК», ч. 20. X., 1925, 31 травня, стор. 2-7.

Про демагогічну водичку, або справжня адреса української ворончини, вільна конкуренція, ВУАН і т. д. (Третій лист до літературної молоді). — «Культура і побут», додаток до газ. «Вісті ВУЦВК», ч. 23. X., 1925, 21 червня, стор. 1-4.

Думки проти течії. — «Культура і побут», додаток до газ. «Вісті ВУЦВК», ч. 44. X., 1925, 22 листопада; 1. Передмова до розділу „Дві сили”; Дві сили, ч.45, 29 листопада; 2. Психологічна Європа; Культурний епігонізм, ч. 46, 13 грудня; 3. Формалізм?; Новий шлях, як резюме.

„Ахтанабіль” сучасности або Валеріян Поліщук у ролі лектора комуністичного університету. — «Червоний шлях», ч. 11-12. X., 1925, листопад-грудень, стор. 309-327.

Комуна (Декляматор). Склав І. Дніпровський. За ред. М. Хвильового. — X., ДВУ, 1925, 303 стор.

1926

[Лист до редакції]. — «Культура і побут» додаток до газ. «Вісті ВУЦВК», ч. 6. X., 1926, 7 лютого, стор. 8.

Апологети писаризму. До проблеми культурної революції. — «Культура і побут», додаток до газ. «Вісті ВУЦВК», ч. 9. X., 1926, 28 лютого, стор. 2-3; 1. Апологети

писаризму (До проблеми культурної революції); 2. *Що ж таке мистецтво?*; 3. *Так, що ж таке, нарешті, мистецтво?*, ч. 10, 7 березня, стор. 2-6; 4. *Просвітительство, як просвітянство*; 5. *Веселі „критерії“*; 6. *„Критерій“ найвселіший і наш*, ч. 11, 14 березня, стор. 2-8; 7. *Post scriptum, який розчаровує*; 8. *Масовізм — московський і ваш*; 9. *Ну, так яка ж криза?*, ч. 12, 21 березня, стор. 2-8; 10. *„Дайош пролетаріят“*; 11. *І ще „дайош інтелігенцію“*; 12. *Розділ передостанній*; 13. *Московські задрипанки*, ч. 13, 28 березня, стор. 1-8.

Заява групи комуністів — членів ВАПЛІТЕ [О. Л. Досвітній, М. Хвильовий і М. Яловий]. — «Вісті ВУЦВК», ч. 280. X., 1926, 4 грудня.

„Золоте черево“, як вихід із репертуарного тупика (Стенограма однієї розмови). — «Нове мистецтво», ч. 28. X., 1926.

1927

„Соціологічний еквівалент“ трьох критичних оглядів. — «Вапліте», ч. 1. X., 1927, стор. 80-101.

Наше сьогодні [Без підпису]. — «Вапліте», ч. 3. X., 1927, стор. 131-140.

Одвертий лист до Володимира Коряка. — «Вапліте», ч. 5. X., 1927, стор. 158-173.

Вас. Еллан [Передмова]. — У кн.: Вас. Еллан, «Поезії». X., ДВУ, 1927, стор. 5-25.

1928

Заява групи комуністів — членів ВАПЛІТЕ. — У зб.: «Шляхи розвитку української літератури». Літературна дискусія (1925-1928). Збірник матеріалів. Статті, літературні маніфести, постанови партії в справах художньої літератури. Упорядкував С. Федчишин. За ред. В. Коряка. X., «Український робітник», 1928, стор. 86-87.

[*Лист до редакції газ. «Комуніст»*]. — «Комуніст», ч. 51. X., 1928, 29 лютого; У кн.: А. Лейтес і М. Яшек,

«Десять років української літератури (1917-1927)». Т. II, Х., ДВУ, 1928, стор. 209-211; У зб.: «Шляхи розвитку української пролетарської літератури...», стор. 90-91.

Микола Хвильовий зрікається своїх помилок [Лист М. Хвильового до ред. «Комуніст»]. — «Пролетарська правда», ч. 52. К., 1928, 1 березня; «Літературна газета», ч. 5. К., 1928, 10 березня, стор. 4; «Червоний шлях», ч. 4. Х., 1928, стор. 232-233.

Деклярація Всеукраїнської Федерації Пролетарських Письменників і Мистців [М. Хвильовий та інші]; *Заява групи комуністів членів ВАПЛІТЕ* [М. Хвильовий, О. Досвітній, М. Ялович]; *Наш універсал: До робітництва і пролетарських мистців українських* [М. Хвильовий, В. Сосяра, М. Йогансен]; *Новий організаційний шлях як резюме; Про Коперніка з Фрауенбургу, або абетка азійського ренесансу в мистецтві* (Другий лист до літературної молоді). — У кн.: А. Лейтес і М. Яшек «Десять років української літератури (1917-1927)». Т. II, стор. 67-69, 205, 206, 65, 66, 185-189, 197-215.

Про «сатану в бочці», або графоманів, спекулянтів та інших «просвітян» (Перший лист до літературної молоді); *[Що таке мистецтво]*; *[Український масовізм]*; *[Що ж таке Європа?]*; *[Психологічна Європа]*; *Культурний епігонізм; Апологети писаризму; «Соціологічний еквівалент» трьох критичних оглядів.* — У зб.: «Шляхи розвитку української пролетарської літератури...», стор. 47-50; 50-54; 54-56; 56-57; 57-59; 59-64; 65-72; 73-74.

[Пролог] До книги сто тридцять першої [Без підпису]. — «Літературний ярмарок», кн. перша (131). Х., 1928, стор. 1-8.

Україна чи Малоросія? [Уривки]. — У кн.: А. Хвиля «Від ухилу — у прірву» (Про «Вальдшнепи» Хвильового). Х., ДВУ, 1928.

1929

[Промова на театральному диспуті в Харкові, червень

1929. *Стенографічний звіт*. — «Радянський театр», ч. 2-3. Х., 1929, стор. 94, 95.

[*Пролог*] *До книги сто тридцять дев'ятої*. — «Літературний ярмарок», кн. дев'ята (139). Х., 1929, стор. 1-6.

[*Пролог*] *До книги сто сорок другої*. — «Літературний ярмарок», кн. дванадцята (142). Х., 1929, стор. 1-4.

[Лист з Відня від 22 лютого 1928 р. до газ. «Комуніст»]; *В якому відношенні до „хвильовизму” „всі ті”...* — У зб.: «Будівництво радянської України». Випуск I. Х., ДВУ, [1929], стор. 256-267, 199-201.

1930

До читача [Без підпису]; *Кричуще божество; Деклярація Всеукраїнської Федерації Революційних Радянських Письменників* [М. Хвильовий та інші]. — «Пролітфронт», ч. 1. Х., 1930, стор. 5-10, 247-252, 280-284.

Кричуще божество. — «Комуніст». Х., 1930, 27 січня.

Чим причарувала „Нова генерація” тов. Сухино-Хоменка? — «Пролітфронт», ч. 3. Х., 1930, стор. 229-269.

А хто ще сидить на лаві підсудних? — «Харківський пролетарій», ч. 62. Х., 1930, 16 березня; «Радянська освіта», ч. 8-9. Х., 1930, стор. 9.

Остан Вишня в „світлі” „лівої” балабайки або... — «Пролітфронт», ч. 4. Х., 1930, стор. 254-309.

Всеукраїнська Федерація Революційних Радянських Письменників оголошує себе мобілізованою [Хвильовий, Микитенко, Пилипенко]. — «Література і мистецтво». Х., 1930, 14 вересня, стор. 6.

[Лист з Відня 22 лютого 1928 р. до газ. «Комуніст»]; *Деклярація Всеукраїнської Федерації Революційних Радянських Письменників* [М. Хвильовий та інші]. — У кн.: А. Лейтес і М. Яшек «Десять років української літератури (1917-1927)». Т. II. Видання друге, значно доповнене та перероблене. Х., ДВУ, 1930, стор. 318-319, 624.

Україна чи Малоросія [Уривки]. — У кн.: Е. Ф. Гирчак «На два фронти в боротьбі з націоналізмом». Переклад з українського, з передмовою Н. А. Скрипника. М., ГИЗ, 1930.

1931

Консолідація української пролетарської літератури. Скорочений стенографічний звіт загальних зборів Харківської організації ВУСПП, 24. II. 1931 р. Промова тов. Хвильового. — «Літературна газета», ч. 10. К., 1931, 30 березня, стор. 1-2.

За більшовизацію літературного руху! За консолідацію пролетарських письменницьких сил! Стенографічний звіт загальних зборів ВУСПП разом з усіма радянськими письменниками м. Харкова та членами робітничих літературних гуртків. Доповідь тов. Хвильового. — «Гарт», ч. 4. Х., 1931, стор. 129-136.

За консолідацію. — «Червоний шлях», ч. 4. Х., 1931, стор. 88-91.

Харківський з'їзд ВУСППу. Промова тов. Хвильового. — «Вікна», ч. [4]. Л., 1931, стор. 33-34.

[Лист до редакції]. — «Літературна газета», ч. 13. К., 1931, 30 квітня, стор. 4.

Резолюція загальних зборів ПРОЛІТФРОНТУ в справі консолідації сил пролетарської літератури від 19 січня 1931 [Без підпису]. — «Пролітфронт», ч. 7-8. Х., 1931, стор. 321-326.

1932

Нам є що захищати! — «Літературна газета», ч. 11. К., 1932, стор. 1.

У день п'ятнадцятиріччя [Співатор — Г. Епик], — «Літературна газета», ч. 29-30. к., 1932, стор. 1.

1933

Україна чи Малоросія? (Фрагменти). — «Ми», кн. 1. Вар., 1933, осінь, стор. 129.

1943

«3 думок Миколи Хвильового» [Уривки з памфлетів]. — «Студентський прапор», ч. 1. Л., 1943, липень, стор. 24-25.

Україна чи Малоросія? [Уривки]. — «Наші дні», ч. 5. Л., 1943, стор. 1.

1948

Московські задрипанки. — «Наші позиції», ч. 2. Н.У., 1948, стор. 60-64.

1954

Україна чи Малоросія? — У кн.: «Від націонал-комунізму до українського антикомуністичного націоналізму» (А. Хвиля — «Від ухилу — у прірву») [Б.м.]. — 3 видань ДОБРУСу в США, 1954.

1955

Листи М. Хвильового до А. Любченка [16. XII. 1927 з Берліну; I. 1928 з Відня; 26. I. 1928 з Відня; II. 1928 з Відня; 2. III. 1928 з Відня]. — У кн.: «Голубі диліжанси». Листування ваплітян (Матеріали з архіву Аркадія Любченка). Упорядкував Юрій Луцький. Н. Й., ОУП «Слово», 1955, стор. 11-13.

1959

Камо грядеши (Уривки); *Думки проти течії* (Уривки); *Апологети писаризму* (Уривки); *Україна чи Малоросія?* (Уривки). — У кн.: Юрій Лавріненко «Розстріляне Відродження». Антологія, 1917-1933. Мюнхен, Інститут літературки, 1959, стор. 798-811; 812-820; 821-829; 830-831.

1962

Камо грядеши; Думки проти течії; Апологети писаризму; Україна чи Малоросія (Уривки з памфлетів). — У кн.: «Документи українського комунізму». Н. Й., «Пролог», 1962, стор. 94-131.

1963

„Золоте черево” як вихід із репертуарного тупика (Стенограма однієї розмови); [Пролог] До книги сто тридцять дев'ятої; [Пролог] До книги сто сорок другої. — У кн.: «Легкосиня даль». Ваплітянський збірник. Упорядкування, редакція і примітки Юрія Луцького. Н. Й., «Пролог», 1963, стор. 26-33, 34-38, 39-42.

1977

„Золоте черево” як вихід із репертуарного тупика (Стенограма однієї розмови); [Пролог] До книги сто тридцять дев'ятої; [Пролог] До книги сто сорок другої; Вас. Еллан; Листи М. Хвильового до А. Любченка [16. XII. 1927 з Берліну; 1. 1928 з Відня; 26. I. 1928 з Відня; II. 1928 з Відня; 2. III. 1928 з Відня]; [Лист до А. Любченка від 8 листопада 1926]. — У кн.: «Ваплітянський збірник». Видання друге, доповнене, під редакцією Юрія Луцького. Канадський Інститут Українських Студій, «Мозаїка», 1977, стор. 49-56, 60-63, 68-78, 208-210, 250.

1978

Думки проти течії [Уривки]. — У кн.: «Хрестоматія з української літератури ХХ століття». Упорядкували Є. В. Федоренко та П. Маляр. Н. Й., Шкільна Рада УККА, 1978, стор. 151-152.

1979

Московські задрипанки — У кн.: Р. Задеснянський «Що нам дав Микола Хвильовий?». Видання третє, перевірене й доповнене [Б.м.]. — «Критична думка», 1979, стор. 99-104.

ТВОРИ, ЯКІ ПОЯВИЛИСЯ ПІД ПСЕВДОНІМАМИ

1920

Кароль С., *Я тепер покохав город* [Вірш]. — «Знання», ч. 19-20. X., 1920, стор. 3.

710

1921

Уманець Юл., *Оленько*. — «Жовтень», Збірник присвячений роковинам великої пролетарської революції. Х., Всеукраїнський літературний комітет, 1921, 7 листопада, стор. 44-46.

1922

Заноза М., *Літературна загадка* (Акростих на Вол. Коряка). — «Арена», ч. 1. Х., 1922, стор. 19.

Уманець Юл., *Кімната ч. 2*. — «Шляхи мистецтва», ч. 1. Х., 1922, стор. 17-21.

Уманець Юл., *В очереті*. — «Зори грядущего», ч. 2. 1922, стор. 65-82.

1923

Кароль С., *Ходожній матеріал в «Новій Україні»*. — «Червоний шлях», ч. 2. Х., 1923, стор. 304-311.

Кароль С., В. Павлусевич, *3 пісень кохання*. — «Червоний шлях», ч. 4-5. Х., 1923, стор. 284-285.

ТВОРИ В ПЕРЕКЛАДАХ

1922

За гранями зима (Переклад В. Сосюри). — «Зори грядущего», ч. 1. Х., 1922, стор. 26.

1924

За гранями зима. На позици. Голод. — У кн.: «Антологія української поезії в руських перекладах». Ред. А. Гастов и С. Пылыпенко. Х., ГИУ, 1924, стор. 248-251.

Солонський Яр. Шляхетне гніздо. Юрко [Переклад на білоруську мову]. — «Польмя», ч. 10, 1924.

1925

Кот в сапогах (Из записной книжки). *Солонский Яр*.

— У кн.: «Современные украинские писатели». Маленький сборник. Под редакцией В. Полищука. Х., «Украинский рабочий», 1925, стор. 3, 25.

1926

«Синие этюды». Переклад Є. Курицького. — Лен., «Мысль», 1926, 308 стор.

1927

Blave etyud [Переклад на ідіш]. — Х., 1927, 114 стор.

1930

Жизнь. — У кн.: «Альманах современной украинской литературы». Под ред. И. Поступальского. Вступительная статья А. Белецкого. Лн., «Красная газета», 1930.

Заявление группы коммунистов — членов «ВАПЛИТЕ» [О. Досвітній, М. Хвильовий, М. Яловий; 1 грудня 1926 р.] — У кн.: Е. Ф. Гирчак «На два фронта в борьбе с национализмом». М.-Лн., ГОСИЗ, 1930, стор. 211-212.

Письмо в редакцию газеты «Комунист» [Від 22 лютого 1928 р.]. — У кн.: Е. Ф. Гирчак «На два фронта в борьбе с национализмом». М.-Лен., ГОСИЗ, 1930, стор. 212-214.

Puss in Boots; I Romantica [Я (Романтика)] [Кіт у чоботях]. Translated by N. B. Jopson and D. S. Mirsky. — «The Slavonic Review», ч. IX. London, 1930, June.

Свинья. — У кн.: «Современная литературная Украина». Сборник под ред. Ал. Гастова и С.В. Пыльпенко. М., Госиздат РСФСР, «Московский рабочий», 1930.

1937

Ivan Ivanovič. Перекл. L. Salvini. — «Rasegna Italiana». Roma, 1937.

1940

Puss in Boots [Кіт у чоботях] Translated by N. B. Jopson

and D. S. Mirsky. — «The Trident», ч. 1. New York, Published by the Organization for the Rebirth of Ukraine, 1940, січень-лютий, стор. 23-32.

1959

Ich; Blauer November; Das Zimmer №. 2. — У зб.: «Blauer November». Ukrainische Erzählen unseres Jahrhunderts. Übertreten und herausgegeben von A. H. Horbatsch. Heidelberg, Wolfgang Rothe Verlag, 1959, стор. 88-101; 102-113; 114-124

1960

«*Stories from the Ukraine*». Translated with an Introduction by George S. N. Luckyj. — New York, Philosophical Library, 1960. 234 стор.

Зміст: *Puss in Boots; My Self (Romantica): A Sentimental Tale; The Inspector-General; Ivan Ivanovich. — His secret (Reminiscences)* by Arkady Lyubchenko.

1973

My Being. Я (Романтика). Translated by G. Tarnawsky. — У кн.: «Modern Ukrainian Short Stories». Parallel Text Edition. Edited, with a Preface by George S. N. Luckyj. Littleton, Colo., Ukrainian Academic Press, 1973, стор. 114-145.

ПРО ЖИТТЯ І ТВОРЧІСТЬ М. ХВИЛЬОВОГО

1921

Йогансен М., *Елементарні закони версифікації* (Віршуння). — «Шляхи мистецтва», ч. 2. X., 1921, стор. 104-117.

Поліщук В., [Рецензія на поему «В електричний вік»]. — «Шляхи мистецтва», ч. 2. X., 1921, стор. 128-129.

Роленко В. [Кулик І.], *Українська революційна поезія*. — «Буяння», місячник [Кам'янець на Поділлі], 1921.

1922

Гадзінський В., *В електричний вік* (Поема Миколи

Хвильового, 1921 р.). Проба аналізу. — «Зори грядущего», ч. 2. X., 1922, стор. 88-92.

Д. М. [Доленго Михайло], *Штабель. Альманах. Михайло Йогансен. Микола Хвильовий* [Рецензія]. — «Арена», ч. 1. X., 1922, стор. 11.

Йогансен М., *До проблеми вільного розміру* (Поєма Хвильового «В електричний вік»). — «Шляхи мистецтва», ч. 1. X., 1922, стор. 43-45.

———, *Конструктивізм, яко мистецтво переходової доби*. — «Шляхи мистецтва», ч. 2. X., 1922, стор. 36-37.

Кулик І., *На шляхах до пролетарського мистецтва*. — «Шляхи мистецтва», ч. 2. X., 1922, стор. 32-34.

Лейтес А., *Панлиризм в українській пролетарській поезії*. — «Зори грядущего», ч. 1. X., 1922, стор. 113-120.

Мистецька хроніка. — «Шляхи мистецтва», ч. 2. X., 1922, стор. 68.

Поліщук В., *Шляхи й перспективи в сучасній українській літературі*. — «Шляхи мистецтва», ч. 2. X., 1922, стор. 35-36.

Сонцвіт В. [Поліщук В.], *Поезія праці* («Молодість» — книга М. Хвильового). — «Шляхи мистецтва», ч. 2. X., 1922, стор. 61-62.

1923

Білецький О. [В оригіналі — Белецький], *В пошуках нової повістярської форми* (М. Хвильовий, «Сині етюди»). — «Шляхи мистецтва», ч. 5. X., 1923, стор. 59-63.

Гарт. — «Нова громада», ч. 2. В., 1923, серпень, стор. 107.

Г-ко К., *На літературні теми. I. Суб'єктивізм у критиці. II. Суб'єктивні форми в літературі*. — «Література, наука, мистецтво», додаток до газ. «Вісті ВУЦВК», ч. 12. X., 1923.

Грунський П., *Синя трясовина — Миколи Хвильового*

(Літературні шаржі). — «Червоний шлях», ч. 1. X., 1923, стор. 59-64.

———, [Остап Вишня], *Літературні шаржі. Шість і шість*. — «Червоний шлях», ч. 2. X., 1923, стор. 68.

Дніпровський І., *Українська індустріальна поезія*. — «Нова громада», ч. 2. В., 1923, серпень, стор. 54-56.

Доленго М., *Київ та Харків — літературні взаємовідношення*. Начерк перший. — «Червоний шлях», ч. 6-7. X., 1923, стор. 151-157.

Донцов Д., *Криза української літератури*. — «Літературно-науковий вістник», кн. 4. Л., 1923, стор. 351-370.

К. М., *Шляхи мистецтва*, ч. 5, орган Відділу мистецтв Головополітосвіти, X., 1923. — «Червоний шлях», ч. 3. X., 1923, стор. 289-291.

Коряк В., *Мотиви соціальної боротьби в сучасній літературі*. — «Книга», ч. 1. X., 1923, стор. 5-10.

———, *Шість і шість*. — X., «Гарт», 1923, 14 стор.

Майський М., [Рецензія на зб. «Сині етюди»]. — «Комуніст», ч. 29. X., 1923, 8 лютого.

Маланюк Є., *Про динамізм*. — «Веселка», ч. 11-12. Каліш, Польща, 1923, стор. 47.

Меженко Ю., [Рецензія на зб. «Сині етюди»]. — «Книга», ч. 1. X., 1923, стор. 49.

———, *Творчість М. Хвильового*. — «Шляхи мистецтва», ч. 5. X., 1923, стор. 55-59.

Могилянський М., *Микола Хвильовий («Сині етюди»)*. — «Книга й революція», ч. 4, 1923.

———, [Рецензія на зб. «Сині етюди»]. — «Нова громада», ч. 9. В., 1923, стор. 37.

Мухин М., *Микола Хвильовий. «Сині етюди»*. — «Нова громада», ч. 9. П., 1923, стор. 166.

Новая украинская литература. — «Красная нива», ч. 12. М., 1923, серпень.

Пилипенко С., *По бур'янах революції* (Про Хвильового — новеліста). — «Червоний шлях», ч. 1. X., 1923, стор. 188-200.

Поліщук В., [Рецензія на зб. «Сині етюди»]. — «Вісті ВУЦВК», ч. 21. X., 1923.

Савченко Я., *Жовтень і літературні угруповання*. — «Нова культура», ч. 7-8. Л., 1923, стор. 42.

Сонцвіт В. [Поліщук В.], *Нарис розвитку української літератури за час революції*. — «Нова громада», ч. 2. В., 1923, серпень, стор. 67-69.

Ф., «Червоний шлях». — «Нова громада», ч. 5-6. X., 1923, стор. 31-32.

Якубський Б., «Соціологічний метод у письменстві». — К., «Слово», 1923, стор. 11, 12, 18, 50.

1924

Білецький О., *Двадцять років української лірики (1903-1923)*. — «Плуг». Літературний альманах, ч. 1. За редакцією С. Пилипенка. X., ДВУ, 1924, стор. 182, 184.

Вишня О., *Понеділок. Моментальна фотографія-шарж*. — «Плуг», X., ДВУ, 1924, стор. 150.

Г-ц, *Українська Літературна Академія*. — «Література, наука, мистецтво», додаток до газ. «Вісті ВУЦВК». X., 1924, 11 травня, стор. 4.

Доленго М., *Імпресіоністичний ліризм у сучасній українській прозі*. — «Червоний шлях», ч. 1-2. X., 1924, стор. 167-173.

———, *Жовтнева лірика*. — «Червоний шлях», ч. 10. X., 1924, стор. 163-173.

———, *Нотатки до історії жовтневої прози та епосу. Перейдені етапи*. — У кн.: «Жовтневий збірник». За редакцією М. Є. Равіч-Черкаського. К., ДВУ, 1924, стор. 109-115.

Дорошенко Вол., *Микола Хвильовий, «Сині етюди»*;

його ж «В очереті». — «Літературно-науковий вістник», кн. 11. Л., 1924, стор. 181-183.

Дорошкевич Ол., «Підручник історії української літератури». — К., «Книгоспілка», 1924, стор. 324-326, 354-358.

Єфремов С., «Історія українського письменства». Том 2. Вид. четверте. — Київ-Ляйпціг, 1919-1924, стор. 408-415.

Зеров М., *Українська література в 1923 році*. — «Нова громада», ч. 17. Х., 1924, стор. 29-39; ч. 18, стор. 30-31.

Капустянський Ів., *Нова українська революційна художня проза*. — «Шлях освіти», ч. 4-5. Х., 1924.

Л-с А. [Лейтес А.], *Пролетарський ренесанс в українській літературі*. — «Коммунист», ч. 43. Х., 1924, 21 лютого; ч. 63, 16 березня.

———, [Рецензія на зб. «Осінь»]. — «Коммунист», ч. 94. Х., 1924, 24 квітня.

Могиланський М., [Рецензія на зб. «Осінь»]. — «Нова громада», ч. 35. Х., 1924, стор. 37.

Рильський М., *Два поети громовиці*. — «Нова громада», ч. 22. Х., 1924.

Терещенко М., [Рецензія на зб. «В очереті»]. — «Більшовик», ч. 80. К., 1924, 9 квітня, стор. 4.

Тиверець Б. (Д. Загул), *Спад ліризму в сучасній українській поезії*. — «Червоний шлях», ч. 1-2. Х., 1924, стор. 141-166.

Христюк П., *Соціяльні мотиви в творчості М. Хвильового* (З приводу збірки нових етюдів М. Хвильового «Осінь»). — «Культура», ч. 2. Л., 1924, стор. 31-39; «Червоний шлях», ч. 4-5. Х., 1924, стор. 256-263.

Шамрай А., [Рецензія на «Антологію української поезії» російською мовою]. — «Червоний шлях», ч. 4-5. Х., 1924, стор. 295-296.

Якубський Б., *Сім років (1917-1924)*. — У кн.: «Жовтневий збірник». Х., ДВУ, 1924, стор. 87-103.

1925

Биковець М., *Дискусія на літературному фронті*. — «Знання», ч. 2-3. X., 1925.

Європа чи просвіта (Замість відчиту про диспут). — «Більшовик», ч. 119. К., 1925, 28 червня, стор. 4.

Гадзінський В., *Шляхи розвитку сучасної літератури*. — «Життя й революція», ч. 9. К., 1925, стор. 64.

Від редакції. — «Життя й революція», ч. 11. К., 1925, стор. 75.

Д. Г., *Пленум ЦК «Плугу» 1-4 жовтня 1925 року*. — «Життя й революція», ч. 10. К., 1925, стор. 99-101.

Д. Д. [Донцов Д.], *Сосюра, «Місто»* [Рецензія]. — «Літературно-науковий вістник», кн. 6. Л., 1925, стор. 178-179.

———, *Три роки відновленого Л. Н. Вістника*. — «Літературно-науковий вістник», кн. 7-8. Л., 1925, стор. 336, 337-338.

Десняк Вас., *Критичні уваги про наші журнали*. — «Життя й революція», ч. 6-7. К., 1925, стор. 117-123; ч. 8, стор. 77-81.

Диспут «Шляхи розвитку сучасної української літератури». — «Життя й революція», ч. 5. К., 1925, стор. 84-85.

Дудко Ф., *Володимир Коряк, «Шість і шість»*. — «Літературно-науковий вістник», кн. 4. Л., 1925, стор. 376.

Доленго М., *Імпресіоністичний ліризм у сучасній українській прозі; Нотатки до історії жовтневої прози та епосу; Жовтнева лірика*; — У кн.: «Критичні етюди». X., ДВУ, 1925, стор. 38-42; 48-57; 67.

———, *1924 (Наші літературні здобутки)*. — «Нова громада», ч. 1. X., 1925, стор. 12-16.

———, [Рецензія на зб. «Юрко»]. — «Нова книга», ч. 4-6. X., 1925, стор. 39.

———, [Рецензія на зб. «Камо грядеши»]. — «Червоний шлях», ч. 9. X., 1925, стор. 224-225.

Донцов Д., *Українсько-совітські псевдоморфози*. — «Літературно-науковий вістник», кн. 12. Л., 1925, стор. 321-336.

Дорошенко В., *Найновіша українська література*. — У кн.: «Дніпро». Календар-альманах на звичайний рік 1925. Річник 3., Л., Українське Товариство допомоги емігрантам з Великої України, 1925, стор. 27-30.

Дорошкевич О., *Літературний рух на Україні в 1924 році*. — «Життя й революція» ч. 1-2. К., 1925, стор. 71-78; ч. 3, стор. 62-68.

———, *Моя апологія альбо оборона*. — «Життя й революція», ч. 11. К., 1925, стор. 72-74.

———, *Ще слово про Європу* (До нової дискусії на стару тему). — «Життя й революція» ч. 6-7. К., 1925, червень-липень, стор. 62-68.

Зеров М., *Евразійський ренесанс і пошехонські сосни*. — «Життя й революція» ч. 11. К., 1925, стор. 67-72.

———, *Європа — просвіта — освіта — лікнеп*. — «Життя й революція» ч. 6-7. К., 1925, стор. 68-71.

———, *З сучасної української прози*. — «Життя й революція», ч. 5. К., 1925, стор. 32.

Зонин А., *Сегодня украинской литературы*. — «На посту», ч. 1. М., 1925.

———, *Сегодня украинской литературы*. — «На посту», ч. 5. М., 1925, стор. 189-206.

К., *Микола Хвильовий «Осінь»*. — «Нова Україна», ч. 2-3. П., 1925, стор. 171-172.

Капустянський Ів., *Учительство в українській літературі*. — «Шлях освіти», ч. 4. Х., 1925, стор. 159.

———, *Село в боротьбі за культуру* (Сучасна українська література й освідомлення нею села). — «Робітник освіти», ч. 12. Х., 1925, стор. 59-60.

Кияниця П., *Замість рецензії*. — «Життя й революція», ч. 9. К., 1925.

Коряк В., *Мотиви соціальної боротьби в сучасній українській літературі; Українська література за п'ять років пролетарської революції.* — У зб.: «Організація жовтневої літератури». Х., ДВУ, 1925.

Лебідь А., *З сучасної української прози.* — «Життя й революція», ч. 3. К., 1925, стор. 56.

Лейтес А., *Микола Хвильовий.* — У кн.: «Ренесанс української літератури». Х., ДВУ, 1925, стор. 20-23.

———, *На путях української літератури.* — «Комуніст», ч. 39. Х., 1925.

———, *Нове село, як літературна тема.* — «Культура і побут», додаток до газ. «Вісті ВУЦВК», ч. 42. Х., 1925.

«Маніфест Союзу українських пролетарських і селянських письменників в РСФРР», «Село і місто» — «СІМ» (Заклик). — «Нео-ліф», ч. 1, 1925, стор. 1-8.

Меженко Ю., *Європа чи просвіта.* — «Життя й революція», ч. 5. К., 1925, стор. 51-53.

Невіра Х., *Відляски літньої дискусії.* — «Плужанин», ч. 5. Х., 1925, стор. 26.

«Об'єднана резолюція» [Центрального Комітету Плуга, 1.IV.1925 р.] — «Плужанин», ч. 5. Х., 1925, стор. 5-7.

Пилипенко С., *Тов. М. Хвильовий у ролі літпопа.* — «Плужанин», ч. 3. Х., 1925, стор. 21-22.

———, *Від агітації до пропаганди.* — «Плужанин», ч. 4., 1925, жовтень, стор. 1-2; [Рецензія на «*Камо грядеши*»], стор. 45.

———, *Голова без хвоста.* — «Плужанин», ч. 5. Х., 1925, стор. 1-2.

———, *Куди лізеш сопливе, або українська воронщина* (Перший лист до олімпійців і взагалі до всіх письменних). — «Культура і побут», додаток до газ. «Вісті ВУЦВК», ч. 22. Х., 1925, 14 червня, стор. 2-3.

———, *Про панича Пшестшельського й про марксизм навиворіт.* — «Плужанин», ч. 6. Х., 1925, стор. 19-20.

——, *Хто наш найулюбленіший письменник?* — «Культура і побут», додаток до газ. «Вісті ВУЦВК», ч. 7. X., 1925, стор. 2.

Плевако М., *Хрестоматія нової української літератури*. — X., «Книгоспілка», 1925.

Поліщук В., *Літературний авангард. Перспективи розвитку української культури, полеміка і теорія поезії*. — X., 1925.

Сулима М., *Фразеологія Миколи Хвильового*. — «Червоний шлях», ч. 1-2. X., 1925, стор. 263-290.

Чирков М., *Микола Хвильовий у його прозі*. — «Життя й революція», ч. 9. K., 1925; ч. 10. стор. 38-44.

Чухрай Д., *Бібліотека малописьменного*. — «Більшовик», ч. 1. K., 1925.

Шляхи розвитку сучасної літератури. Диспут 24 травня 1925 р. — K., Культкомісія місцевому УАН, 1925, 80 стор.

Зміст: Промови Ю. Меженка, Б. Коваленка, М. Зерова, В. Десняка, В. Підмогильного, С. Щупака, М. Могилянського, П. Филиповича, Ол. Дорошкевича, Б. Антоненка-Давидовича, Ів. Ле, М. Івченка, В. Нечаївського, Ів. Жигалки, М. Рильського.

Шляхи розвитку української літератури. — «Культура і побут», додаток до газ. «Вісті ВУЦВК». X., 1925, 9 серпня, стор. 3.

Щупак С., *Про спробу створити нове літературне об'єднання*. — «Пролетарська правда». K., 1925, 25 жовтня.

——, *Псевдомарксизм Хвильового*. — «Життя й революція», ч. 12. X., 1925, стор. 61-69.

Юнак Р., *Микола Хвильовий «Осінь»* [Рецензія]. — «Літературно-науковий вістник», кн. 2. Л., 1925, стор. 184-188.

Яковенко Гр., *Про критиків і критику в літературі*. — «Культура і побут», додаток до газ. «Вісті ВУЦВК», ч. 17. X., 1925, 30 квітня.

———, *Не про «або», а про те ж саме.* — «Культура і побут», додаток до газ. «Вісті ВУЦВК», 1925, 25 травня.

1926

Ард., [Рецензія на опов. «Синій листопад»]. — «Робочий клуб», ч. 3. X., 1926, стор. 75.

Б. В., *Рвуться греблі.* — «Діло», ч. 133. Л., 1926, 18 червня.

Беккер М., *Современная украинская литература.* — «Комсомольская правда», ч. 252. М., 1926, стор. 3.

———, [Рецензія на опов. «Синій листопад»]. — «На літературном посту», ч. 4. М., 1927.

Білецький О., *Про прозу взагалі та про нашу прозу 1925 року.* — «Червоний шлях», ч. 2. X., 1926, стор. 121-129; ч. 3, стор. 133-163.

Блакитний В., *До групи гартованців (М. Хвильовому, Христовому, Коцюбі й іншим «многострадальникам гартованським...»).* — «Нове мистецтво», ч. 30. X., 1926, стор. 6-9.

Бондус П., «Літературне». 1. *Саморежляма. Про режлями В. Поліщука про свої твори;* 2. «Самостійник Хвильовий». — «Вісті ВУЦВК», ч. 76. X., 1926, 4 квітня.

Буревій К., «*Європа чи Росія: про шляхи розвитку сучасної літератури.*» — М., Накладом автора, 1926, 40 стор.

Гадзінський В., «*На безкровному фронті: уваги до укрлітдискусії.*» — М.-Х., СІМ, 1926.

———, *Піонери нової культури.* — У зб.: «Фрагменти стихії». X., ДВУ, 1926, стор. 50-63.

Д. Д. [Донцов Д.], *До старого спору.* — «Літературно-науковий вістник», кн. 4. Л., 1926, стор. 355-370.

Довгаль С., *Кость Буревій «Європа чи Росія».* — «Нова Україна», ч. 8. П., 1926, стор. 94-95.

Донцов Д., *Крок уперед* (До «літературного» спору). — «Літературно-науковий вістник», кн. 11. Л., 1926, стор. 167-183.

Дорошкевич Ол., *Підручник історії української літератури*. — Х., «Книгоспілка», 1926, стор. 269, 271, 275, 303-306, 309, 315, 323-327.

Досвітній Ол., *До розвитку письменницьких сил*. — «Вапліте», зошит перший. Х., ДВУ, 1926, стор. 5-17.

Затонський В., [Промова на ЦК ЛКСМУ]. — «Комуніст». Х., 1926, 13 липня.

Зеров М., *«До джерел»*. Літературно-критичні статті. — К., «Слово», 1926, стор. 252-271.

Зеров М., *Два прозаїки; Евразійський ренесанс і пошехонські сосни; Європа — просвіта — освіта — лікнеп; Зміцнена позиція*. — У кн.: «До джерел». Літературно-критичні статті. К., «Слово», 1926, стор. 39-44; 118-123.

———, *Наші літературознавці і полемісти*. — «Червоний шлях», ч. 4. Х., 1926, стор. 151.

Книгочий [Пилипенко С.], *Заява комуністів-ваплітян*. — «Плужанин», ч. 12. Х., 1926, стор. 18-19.

Коваленко Б., *Про побут у сучасній українській літературі*. — «Пролетарська правда», ч. 64. К., 1926, 21 березня.

Коряк В., *Літературний рік*. — «Народний учитель», ч. 43. Х., 1926.

Лакиза П., *Задрипана теорія «комуністичної самостійності»*. — «Пролетарська правда». К., 1926, 4 квітня.

Лебідь А. і Рильський М., *«За 25 літ»* (Літературна хрестоматія). — К., «Час», 1926.

Лейтес А., *Шляхи до роману*. — «Всесвіт», ч. 8. Х., 1926.

Любченко П., *Старі теорії і нові помилки*. — «Життя й революція», ч. 11. К., 1926, стор. 75-88.

М. Євг. [Маланюк Є.], *«Вапліте»* (Вільна академія пролетарської літератури). Зошит перший. — «Літературно-науковий вістник», кн. 12. Л., 1926, стор. 378-380.

М. І., *Микола Хвильовий «Думки проти течії»*. — «Літературно-науковий вістник», кн. 11. Л., 1926, стор. 281-286.

«Парад, Allez!» (3 альбому шаржів «Глобусу» до літературної дискусії) [Про В. Поліщука і М. Хвильового]. — «Глобус» ч. 5. К., 1926, стор. 116; ч. 6, стор. 142.

Пилипенко С., *Як на правдивому шляху спотикаються* (Перший шмат дискусійної відповіді «академікам» М. Яловому й М. Хвильовому). — «Культура і побут», додаток до газ. «Вісті ВУЦВК», ч. 5. Х., 1926, 31 січня.

———, *Проблема організації літературних сил* (Шмат другий дискусійної відповіді «академікам»). — «Культура і побут», додаток до газ. «Вісті ВУЦВК», ч. 7. Х., 1926, 11 лютого.

———, *Проблема організації літературних сил* (Шмат другий дискусійної відповіді «академікам»). — «Культура і побут», додаток до газ. «Вісті ВУЦВК», ч. 8. Х., 1926, 21 лютого.

———, *Проблема організації літературних сил* (Шмат другий дискусійної відповіді «академікам»). — «Культура і побут», додаток до газ. «Вісті ВУЦВК», ч. 9. Х., 1926, 28 лютого.

———, *Шмат останній*. — «Культура і побут», додаток до газ. «Вісті ВУЦВК», ч. 14. Х., 1926, 4 квітня.

———, *Культурна сила*. — «Культура і побут», додаток до газ. «Вісті ВУЦВК», ч. 15. Х., 1926, 11 квітня.

———, *Наші гріхи*. — «Плужанин», ч. 4-5. Х., 1926, стор. 1-2.

———, *«Врачу, исцелися сам»*. — «Комуніст», ч. 101. К., 1926, 6 травня.

«Підсумки літдискусії 1925-26 року». — «Плужанин», ч. 6-7. Х., 1926, стор. 1-2.

Романовський М. *Україна, Москва, Запад* (К вопросу о путях української культури). — «Харьківський пролетарій», ч. 127. 1926, 5 червня.

Савченко Я., *«Азіятський апокаліпсис»*. — К., «Глобус», 1926, 46 стор.

Скрипник М., *До теорії боротьби двох культур*. — «Коммунист», X., 1926; «Наша правда», ч. 6-7, Л., 1926.

———, *Итоги літературної дискусії*. — «Більшовик України», ч. 1. X., 1926, липень.

«Теоретична плутанина» (З приводу статтів т.т. Ол. Досвітнього й О. Слісаренка в зошиті «Вапліте»). — «Пролетарська правда», ч. 198. К., 1926, 29 серпня.

Хвиля А., *Про наші літературні справи* (До літдискусії). — «Комуніст», ч. 93. X., 1926, 24 квітня; ч. 94, 25 квітня; ч. 96, 28 квітня.

———, *Куди?* (Замість рецензії та зошит перший «Вапліте»). — «Комуніст». X., 1926, 9 вересня.

———, *«Про наші літературні справи»*. — X., «Пролетарій», 1926, 46 стор.

Чубар Вл., *Про вивихи*. — «Комуніст», ч. 122. X., 1926, 30 травня; «Вісті ВУЦВК», ч. 122, 1926, 3 травня.

Ш. М. [Шаповал М.], *Микола Хвильовий «Камо грядеши»*. — «Нова Україна», ч. 3-4. П., 1926, стор. 150-151.

«Шляхи розвитку сучасної літератури» [Рецензія]. — «Студентський вісник», ч. 5. П., 1926.

Щупак С., *Що таке мистецтво*. — «Життя й революція», ч. 6. X., 1926, стор. 55-56; ч. 7, стор. 68-70.

———, *«Питання літератури»*. — К., ДВУ, 1926, стор. 10-12, 14, 36, 43, 44, 52-56, 58, 80, 81, 83, 84, 86, 88, 104-116, 118-123.

Юнак Р., *Кость Буревій «Європа чи Росія? Про шляхи розвитку сучасної літератури»*; Андрій Хвиля *«Про наші*

літературні справи. — «Літературно-науковий вістник», кн. 12. Л., 1926, стор. 381-383.

Юринець В., *3 нагоди нашої літературної дискусії*. — «Комуніст», ч. 88. Х., 1926, 18 квітня.

Якубовський Ф., *До кризи в українській художній прозі*. — «Життя й революція», ч. 1. К., 1926, стор. 41-48.

———, *На шляхах до сучасного реалізму*. — «Життя й революція», ч. 6. Х., 1926, червень, стор. 48-53.

Яловий М., *Хай живе Гарт і Плуг!* — «Культура і побут», додаток до газ. «Вісті ВУЦВК», ч. 5. Х., 1926, 31 січня.

1927

Бала Ю. [Рецензія на зб. *«Нова проза»*, де друкovanі твори М. Хвильового]. — «Культура і побут», додаток до газ. «Вісті ВУЦВК». Х., 1927, 8 жовтня, стор. 8.

Беккер М. [Рецензія на зб. *«Синие этюды»*]. — «На літературном посту», ч. 1. М., 1927, стор. 78-79.

———, [Рецензія на зб. *«Синій листопад»*]. — «На літературном посту», ч. 4. М., 1927.

Білецький Л., *Умови літературної праці на Україні (1917-1926)*. — «Нова Україна», ч. 10-11. П., 1927, жовтень-листопад, стор. 66-82; ч. 12, грудень, стор. 21-41.

Ваганян В., *«О национальной культуре»*. — М.-Лен., ГИЗ, 1927, стор. 121-127.

Гадзінський В., *Валеріян Поліщук «Пульс епохи» (Конструктивний динамізм чи войовниче назадництво)*. — «Червоний шлях», ч. 5. Х., 1927, стор. 220-221.

———, *«Фрагменти стихій»*. — Х., ДВУ, 1927.

Державин В., *Уваги з «марксівської» літературної критики (З приводу книжок Я. Савченка «Поети й белетристи» та «Проти реставрації»)*. — «Вапліте», ч. 5. Х., 1927, стор. 177-178.

Доленго М., *«Вапліте»* — альманах перший ДВУ. — «Культура і побут», додаток до газ. «Вісті ВУЦВК», ч. 1. Х., 1927, стор. 4.

———, *Післяжовтнева українська література*. — «Червоний шлях», ч. 11. Х., 1927, стор. 154-172.

«*До нового літературного сезону*». — «Літературна газета», ч. 13. К., 1927.

Донцов Д., 1927. — «Літературно-науковий вістник», кн. 1. Л., 1927, стор. 64-78.

Дорошкевич Ол., *Микола Хвильовий*. — У кн.: «Українська література». Видання друге. Х., «Книгоспілка», 1927, стор. 377-380.

———, *Микола Хвильовий*. — У кн.: «Підручник історії літератури». Видання третє. Х., «Книгоспілка», 1927, стор. 269, 271, 275, 303, 304, 306, 309, 315, 323-327.

«*Еволюція української літератури за 10 років*». — «Життя й революція», ч. 12. К., 1927, стор. 346-348.

Затонський В., *Чергові завдання*. — «Червоний шлях», ч. 1. Х., 1927, стор. 4-5.

———, *Помилки Хвильового й тих хто за ним*. — У кн.: «Національна проблема на Україні». Х., ДВУ, 1927, стор. 87-89.

«*Заява ЦК КП(б)У до Виконкому Комінтерну*». — «Пролетарська правда». К., 1927, 5 липня; «Нова Україна», ч. 78. П., 1927, стор. 78-79.

Зінківець К., *Про «Европу» і 3-х мушкетерів*. — «Плужанин», ч. 1. Х., 1927, 10 січня, стор. 31.

Зонин А., *Сьогодні української літератури*. — У кн.: «У истоков пролетарской литературы». Лен., «Прибой», 1927, стор. 120, 121.

Каганович Л., *Українізація партії і боротьба з ухилами*. — «Вісті ВУЦВК». Х., 1927, 27 листопада.

———, *Із доповіді на X з'їзді КП(б)У*. — «Комуніст», ч. 271, К., 1927, 27 листопада, стор. 2.

Книгочий [Пилипенко С.], *Остання крапка в літдискусії 1925-1927 року*. — «Плужанин», ч. 6. X., 1927, стор. 21-22.

Коваленко Б., *Десять років пролетарської літератури*. — «Літературна газета», ч. 16-17. К., 1927.

———, *Плутаними стежками*. — «Літературна газета», ч. 15. К., 1927, 25 жовтня, стор. 2.

———, *Пролетарський реалізм в українській художній прозі*. — «Гарт», ч. 6-7. X., 1927, стор. 142-157.

Коряк В., *Завдання з'їзду*. — У зб.: «Шляхи пролетарської літератури». К., ДВУ, 1927, стор. 7-9.

———, *З літературного життя*. — «Культура», ч. 3-4. X., 1927, стор. 107.

———, *Перше десятиріччя* (Утворення української літератури). — «Більшовик України», ч. 14. X., 1927, 15 грудня, стор. 39-48.

———, *Сьогочасна українська література*. — «Молодняк», ч. 2. X., 1927, стор. 45-52; ч.3, стор. 87-93.

———, *Українізація пролетаріату й українська література*. — «Бюлетень оргбюро ВУСППу». X., 1927, січень.

———, *Хвильовистий соціологічний еквівалент* (Лист темної людини). — «Гарт», ч. 1. X., 1927, стор. 74-103.

———, *«Хвильовистий соціологічний еквівалент»*. — X., ВУСПП, 1927, 60 стор.

Л. І., *Літературні нотатки* (З приводу книжки В. Поліщука «Пульс епохи») [Закінчення]. — «Життя й революція», ч. 6. К., 1927, стор. 376.

Л. М., «Більшовик України», ч. 2, лютий 1927, Харків. — «Літературно-науковий вістник», кн. 5. Л., 1927, стор. 92-95.

Лакиза П., «Вопліте» (Замість рецензії з нагоди двох номерів журналу). — «Молодняк», ч. 6-7. X., 1927, стор. 148-153.

Лейтес А., *Наш літературний урбанізм*. — «Культура і побут», додаток до газ. «Вісті ВУЦВК», ч. 21. Х., 1927, стор. 2-4.

М. Є. [Маланюк Є.], *«Молодняк», літературно-мистецький та громадсько-політичний журнал. 1927, ч. 1, січень; ч. 2, лютий*. — «Літературно-науковий вістник», кн. 4. Л., 1927, стор. 379-382.

Майфет Г., [Рецензія на *«Синие этюды»*]. — «Червоний шлях», ч. 2. Х., 1927, стор. 267.

Маланюк Є., *Буряне поліття (1917-1927)*. — «Літературно-науковий вістник», кн. 4. Л., 1927, стор. 318-335.

———, *Вас. Еллан, «Поезії», з передмовою М. Хвильового*. — «Студентський вістник», ч. 1-2. П., 1927.

Машкін А. [Рецензія на *«Вапліте»*, ч. 1]. — «Більшовик України», ч. 3-4. Х., 1927.

Микитенко І., *Легендарна легенда про те, як ВУСПП ішов у гроб, або якої йому по правді треба федерації*. — «Гарт», ч. 8. Х., 1927, стор. 64-81.

Момот І., *«Літературний комсомол»*. Статті. — Х., «Пролетарій», 1927, 94 стор.

Невіра Х., *Ще про Миколу Хвильового*. — «Плужанин», ч. 4. Х., 1927, стор. 23.

«Нові українські письменники». — «Життя й революція», ч. 7-8. Х., 1927, стор. 199.

Обсерватор [Рецензія на кн. В. Гадзінського *«Фрагменти стихії»*]. — «Вапліте», ч. 4. Х., 1927, стор. 227.

«Перший всеукраїнський з'їзд пролетарських письменників». Стенографічний звіт. — Х., ДВУ, 1927, 136 стор.

Пилипенко С., *П'ятиріччя «Плугу»*. — «Культура і побут», додаток до газ. «Вісті ВУЦВК», ч. 13 і ч. 14. Х., 1927.

Плевако М., *«Хрестоматія нової української літератури»*. — Х., «Рух», 1927.

Політика партії в справі художньої літератури. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У. — «Вапліте», ч. 3. X., 1927, стор. 199-201; «Комуніст». X., 1927, 15 травня.

Поліщук В., *А все таки хуторяни* (Про альманах «Вапліте»). — «Плужанин», ч. 3. X., 1927, 10 лютого.

———, «„Пульс епохи“. Конструктивний динамізм чи войовниче назадництво?» — X., ДВУ, 1927, стор. 67-82, 90-103, 116-119, 122-123.

Постанова ВАПЛІТЕ про виключення т.т. Досвітнього, Хвильового, та Ялового (Лист до редакції). — «Комуніст», ч. 63. X., 1927, 18 березня.

Про т.т. Досвітнього, Хвильового та Ялового (Постанова заг. зборів з 28 січня 1927 р.). — «Вапліте», ч. 2. X., 1927, стор. 202.

Рецидиви вчорашнього. — «Гарт», ч. 2-3. X., 1927, стор. 74-84.

С. П., «Гарт» — літературно-художній та критичний журнал Всеукраїнської Спілки Пролетарських Письменників, ч. 1. — «Вапліте», ч. 3. X., 1927, стор. 190-193.

———, *М. Зеров у ролі «екзегетика» Хвильового і коментатора греко-римської концепції*. — У кн.: Я. Савченко «Проти реставрації греко-римського мистецтва». К., «Маса» [1927], стор. 11-32.

Савченко Я., *Поети й белетристи*. — К., ДВУ, 1927.

———, *Проти реставрації греко-римського мистецтва*. — К., «Маса», 1927, стор. 7-15.

Селивановський А., *В боротьбе против шовинизма*. — «На літературном посту», ч. 4. М., 1927.

Семенко М., *Уривок із «Поєми про те, як повстав світ і загинув Михайль Семенко»*. — «Нова генерація», ч. 1. 1927, стор. 3; [Закінчення], ч. 2. 1928, стор. 103.

Сенченко І., *«Молодняк» — літературно-мистецький та громадсько-політичний журнал*, ч. 5. — «Вапліте», ч. 3. X., 1927, стор. 193-194.

———, *Спіралі і петлі*. — «Вапліте», ч. 4. Х., 1927, стор. 202-211.

Скрипник М., *Хвильовизм чи шумськізм?* — «Більшовик України», ч. 2. Х., 1927, стор. 26-39.

Таран Ф. [Рецензія на ж. «Вапліте», зошит перший]. — «Комуніст». Х., 1927, 8 і 9 січня.

Хвиля А., *Блакитний і Чумак*. — «Молодняк», ч. 1. Х., 1927, стор. 77-88.

———, *Організатор громадської думки соціалістичної України* [«Більшовик України», ч. 1 і 3.]. — «Молодняк», ч. 5. Х., 1927, стор. 78-88.

———, *«Ясною дорогою»* (Рік на літературному фронті). — Х., ДВУ, 1927, стор. 3-4, 7, 14, 15 18, 20-26, 35-37, 73, 81, 83, 87-89, 138, 139, 157, 159-167, 169, 170, 173-177, 184, 185, 200-203, 205, 207, 209-211, 213, 218, 221-226, 233, 235, 242.

«Хвильовий М.». — «Комсомолец України», ч. 288. Х., 1927, 17 грудня.

Херсонець, *Перший Всеукраїнський з'їзд пролетарських письменників* [Рецензія на видання стенографічного звіту з'їзду.]. — «Літературно-науковий вістник», кн. 9. Л., 1927, стор. 91-93.

Х-н, *Більше ніж документ* [Про видання стенографічного звіту Першого Всеукраїнського з'їзду пролетарських письменників]. — «Літературна газета», ч. 8. К., 1927.

«Хроніка ВАПЛІТЕ». — «Вапліте», ч. 1. Х., 1927, стор. 153-154.

Хуторян А., *Літературні нотатки* (Про «Вапліте»). — «Пролетарська правда», ч. 207. К., 1927.

———, [Рецензія на кн. Я. Савченка *«Поети й белетристи»*]. — «Літературна газета», ч. 13. К., 1927.

Циганкова, *Дружній шарж: В. Коряк в уяві М. Хвильового* [Рисунок]. — «Молодняк», ч. 5. Х., 1927, стор. 93.

Шамрай А., *«Українська література»*. — Х., «Рух», 1927, стор. 144, 172-174, 184-188.

Шаповал М., *Через десять років*. — «Нова Україна», ч. 10-11. П., 1927, жовтень-листопад.

Ш. М. [Шаповал М.], *Чудо св. Антонія й Олександр Шумський*. — «Нова Україна», ч. 8-9. П., 1927, серпень-вересень, стор. 71-75.

Шиманський О., *Векселі не оплачено* (Про журнал «Вапліте»). — «Плужанин», ч. 11-12. Х., 1927, стор. 79-84.

«Шляхи пролетарської літератури». — К., ДВУ, 1927, 46 стор.

Шумський О., *Ідеологічна боротьба в українському культурному процесі* (Доповідь т. О. Шумського на зборах комосередку Наркомосу 25 листопада 1925 р.). — «Більшовик України», ч. 2. Х., 1927, стор. 11-25.

Юринець В., *М. Хвильовий, як прозаїк*. — «Червоний шлях», ч. 1. Х., 1927, стор. 253-268.

———, *Національне питання на X з'їзді КП(б)У*. — «Більшовик України», ч. 15. Х., 1927, стор. 48-57.

Якубовський Ф., *Літературна практика — ВАПЛІТЕ*. — «Пролетарська правда», ч. 7. К., 1927, 9 січня.

Якубський Б., *Українська література за десять років революції*. — «Гарт», ч. 6-7. Х., 1927, стор. 124-141.

Яшек М., *Літературна дискусія*. — «Плуг», альманах, ч. 3. Х., 1927.

1928

«А бить по вальдшнепам всё таки нужно». — «На літературном посту», ч. 5. М., 1928, стор. 3-5.

Блакитний В., *До групи гартованців* (М. Хвильовому, Христовому, Коцюбі й іншим «многострадальникам гартованським...»). — У зб.: *«Шляхи розвитку української пролетарської літератури»*. Літературна дискусія (1925-1928). Х., «Український робітник», 1928, стор. 40-44.

«В багні націоналізму». — «Більшовик України», ч. 4. Х., 1928, стор. 3-11.

«Вони інакше не могли...» — «Нова Україна». П., 1928, січень-березень.

Гірчак Є. Ф., «Шумськізм і розлам в КПЗУ». — Х., ДВУ, 1928.

Гримайло Я., *Микола Хвильовий* [Передмова до кн. «Кіт у чоботях»]. — Х., «Український робітник», 1928.

Довгань К., *Українська література і масовий читач*. — «Критика», ч. 8. Х., 1928.

Донцов Д., *Невільники доктрини*. — «Літературно-науковий вістник», кн. 9. Л., 1928, стор. 69-87.

Дорошкевич О., *Ще слово про Європу* (До нової дискусії на стару тему). — У зб.: «Шляхи розвитку української пролетарської літератури...», стор. 121-127.

Досвітній О., *До розвитку письменницьких сил*. — У кн.: А. Лейтес і М. Яшек «Десять років української літератури (1917-1927)». Том II. Х., ДВУ, 1928, стор. 194-199; — У зб.: «Шляхи розвитку української пролетарської літератури...», стор. 77-83.

Зеров М., *Ad Fontes. I. Європа-Просвіта-Освіта-Лікнеп* [Уривок]; *Євразійський ренесанс і пошехонські сосни* [Уривок]; *Наші літературознавці і полемісти* [Уривок]. — У зб.: «Шляхи розвитку української пролетарської літератури...», стор. 95-100.

Каганович Л., *Звіт ЦК на X з'їзді КП(б)У 20-29 листопада 1927. Стенографічний звіт*. — Х., ДВУ, 1928, стор. 114-164.

———, *Із доповіді на X з'їзді КП(б)У*. — У зб.: «Шляхи розвитку української пролетарської літератури...», стор. 212-215.

«*Камо грядеши?*» — «Літературна газета», ч. 19. К., 1928, 1 жовтня, стор. 1.

Коваленко Б., *Репліка*. — «Літературна газета», ч. 2. К., 1928, 20 січня, стор. 2-3.

———, *Від минулого в майбутнє* (До 5-річчя пролетарського літературного руху в Києві). — «Літературна газета», ч. 24. К., 1928, стор. 2-3.

———, *«Перший призов»*. — К., ДВУ, 1928, стор. 46, 48, 66, 76, 77, 80, 84, 101, 108, 113, 116, 168, 169, 171, 190, 192.

Коряк В., *Веселий швець Максим Заноза. Другий лист темної людини Миколі Хвильовому*. — «Гарт», ч. 1. Х., 1928, стор. 49-66.

———, *Завдання з'їзду*. — У кн.: А. Лейтес і М. Яшек «Десять років української літератури (1917-1927)». Том II, стор. 230-232.

———, *«Українська література»*. Конспект. — Х., ДВУ, 1928, стор. 74, 148, 158, 175, 176, 179, 185, 198, 199, 205, 206, 217, 218

———, *Хвильовий Микола*. — У кн.: А. Лейтес і М. Яшек «Десять років української літератури (1927-1927)». Том I. Біо-бібліографічний. Х., ДВУ, 1928, стор. 526.

———, *Хвильовистий соціологічний еквівалент* (Лист темної людини). — У зб.: «Шляхи розвитку української пролетарської літератури...», стор. 198-201.

Кулик І., *На шляхах до пролетарського мистецтва*. — У кн.: А. Лейтес і М. Яшек «Десять років української літератури (1927-1927)». Том II, стор. 44, 46-47.

Куліш М., *Лист до редакції* [Газ. «Комуніст» у справі статті Христюка і друку творів Хвильового, Досвітнього і Ялового]. — «Комуніст». Х., 1928, 12 січня; У зб.: «Шляхи розвитку української пролетарської літератури...», стор. 88-89.

Лазаркевич Н. [Стаття про М. Хвильового]. — «Світло», Л., 1928.

Лакиза І., *Політика партії в справі художньої літератури*. — «Червоний шлях», ч. 9-10. Х., 1928, стор. 144.

Лакиза П., *Задрипана теорія «Комуністичної самостійності»*. — У зб.: «Шляхи розвитку української пролетарської літератури...», стор. 182-185.

«Літературна дискусія (1925-1928)». Бібліографічний дослід. — У кн.: А. Лейтес і М. Яшек «Десять років української літератури (1917-1927)». Том II, стор. 323-429.

«Маніфест Союзу українських пролетарських і селянських письменників РСФРР „Село і Місто“» — «СІМ». (Заклик). — У зб.: «Шляхи розвитку української пролетарської літератури...», стор. 295-302.

М. І., *Андрій Хвиля «Від ухилу — у прірву»* (Про «Вальдшнепи» М. Хвильового). — «Літературно-науковий вістник», кн. 12. Л., 1928, стор. 376-381.

Меженко Ю., *Європа чи просвіта*. — У зб.: «Шляхи розвитку української пролетарської літератури...», стор. 130-132.

Мотузка М., *Літературна дискусія в освітленні контрреволюційного українського табору*. — У зб.: «Шляхи розвитку української пролетарської літератури...», стор. 111-112.

Новицький М., *Не тим шляхом*. — «Культура і побут», додаток до газ. «Вісті ВУЦВК», ч. 28. X., 1928, стор. 4.

«Об'єднана резолюція» [Центрального Комітету Плуга, I.IV.1925]. — У зб.: «Шляхи розвитку української пролетарської літератури...», стор. 285-287.

Од редакції [Газ. «Комуніст» у справі листа М. Куліша]. — «Комуніст», X., 1928, 12 січня; У зб.: «Шляхи розвитку української пролетарської літератури...», стор. 89-90.

«Перша інтермедія». — «Літературний ярмарок», кн. 1. X., 1928, стор. 40-41.

Пилипенко С., *Проблема організації літературних сил* (Шмат другий дискусійної відповіді «академікам»); *Як на правдивому шляху спотикаються* (Перший шмат дискусійної відповіді «академікам» М. Яловому й М. Хвильово-

му); *П'ятиріччя Плугу*. — У кн.: А. Лейтес і М. Яшек «Десять років української літератури (1917-1927)». Том II, стор. 170-176; 177-181; 240-246.

———, *Куди лізеш сопливе, або українська воронщина* (Перший лист до олімпійців і взагалі до всіх письменних); *Голова без хвоста*; *Про панича Пшестшельського й про марксизм навиворіт*; *Тов. Хвильовий у ролі літпопа*; *Шмат останній*; *«Врачу, исцелися сам»*; *Наші гріхи*; [Що таке просвітянство]. — У зб.: «Шляхи розвитку української пролетарської літератури...», стор. 137-139; 139-141; 141-143; 143-145; 145-147; 147-151; 151-152; 152-153.

«Підсумки літдискусії 1925-28 року». — У зб.: «Шляхи розвитку української пролетарської літератури...», стор. 172-173.

«Політика партії в справі української художньої літератури. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У». — У кн.: А. Лейтес і М. Яшек «Десять років української літератури (1917-1927)». Том II, стор. 306-310; У зб.: «Шляхи розвитку української пролетарської літератури...», стор. 350-353.

«Проти зрадників! Проти розбивачів!» (До розколу в КПЗУ). — «Більшовик України», ч. 5, X., 1928, стор. 3-7.

«Рецидиви вчорашнього». — У зб.: «Шляхи розвитку української пролетарської літератури...», стор. 201-206.

Семенко М., *Уривок із «Повемі про те, як повстав світ і загинув Михайль Семенко»*. — «Нова генерація», ч. 6, X., 1928, стор. 418-428.

Скрипник М., *До теорії боротьби двох культур*. Видання друге. — X., ДВУ, 1928, стор. 23-29.

———, *Джерела та причини розламу в КПЗУ*. — X., ДВУ, 1928, стор. 13-14, 18.

———, *Наша літературна дійсність*. — «Критика», ч. 2, X., 1928; У кн.: А. Лейтес і М. Яшек «Десять років української літератури (1917-1927)». Том II, стор. 268-285; У зб.: «Шляхи розвитку української пролетарської літератури...», стор. 231-235.

———, *«Наша літературна дійсність»*. — Х., ДВУ, 1928, стор. 21-23, 26.

Сухино-Хоменко В., *Хвильовизм — Карамазовщина*. — «Критика», ч. 1. Х., 1928, стор. 46-59.

Таран Ф., *Про «Вапліте», розпечене перо й самокритику* (Нотатка з приводу 5-ої кн. журналу «Вапліте»). — «Комуніст», ч. 7. Х., 1928, 8 січня; ч. 8, 10 січня.

«Теоретична плутанина» (3 приводу статтів т.т. Ол. Досвітнього й О. Слісаренка в зошиті „Вапліте”). — У зб.: *«Шляхи розвитку української пролетарської літератури...»*, стор. 165-168.

Хвиля А., *Від ухилу — у прірву*. — «Комуніст», чч. 30, 31, 32, 33. Х., 1928; [Розділ IV] У зб.: *«Шляхи розвитку української пролетарської літератури...»*, стор. 218-224.

———, *«Від ухилу — у прірву»* (Про «Вальдшнепи» Хвильового). — Х., ДВУ, 1928, 54 стор.

———, *На підйомі*. — «Критика», ч.1. Х., 1928, стор. 7-12.

———, *Нотатки про літературу*. — «Критика», ч. 11. Х., 1928, стор. 18-21.

«Хроніка ВАПЛІТЕ». — У зб.: *«Шляхи розвитку української пролетарської літератури...»*, стор. 315-317.

Чубар В., *Про вивихи*. — У зб.: *«Шляхи розвитку української пролетарської літератури...»*, стор. 209-211.

«Шляхи розвитку української пролетарської літератури». Літературна дискусія (1925-1928). Збірник матеріалів. Статті, літературні маніфести, постанови партії в справах художньої літератури. Упорядкував С. Федчишин. За ред. В. Коряка. — Х., «Український робітник», 1928, стор. 8, 10, 22, 25, 26, 29, 30, 37, 40, 41, 44, 47, 50, 54, 56, 57, 59, 64, 67, 68, 70, 72, 78, 80, 82, 87, 90, 92, 95, 98, 100, 103, 111, 118, 121, 122, 124, 126, 130, 131, 136, 147, 149, 150, 152, 167, 172, 182, 185-193, 198, 200, 203, 205, 209, 212, 214, 218, 219, 221, 223, 224, 232, 234, 235, 242, 244, 246, 248, 252, 254, 255, 285, 298, 299, 301, 304, 311, 316-318, 352.

«Шляхи розвитку української літератури» (Диспут в

будинку ім. Блакитного). — «Комуніст». Х., 1928, 22 лютого.

Щупак С., *Зречення Хвильового*. — «Пролетарська правда», ч. 52. К., 1928, 1 березня.

———, *«Питання літератури»*. — Х. ДВУ, 1928, стор. 36, 43, 44, 52-54, 80, 81, 83, 84, 86, 88, 104-124.

———, *Псевдомарксизм Хвильового*. — У кн.: «Питання літератури». Х., ДВУ, 1928, стор. 104-124.

———, *Псевдомарксизм Хвильового; Що таке мистецтво?* — У зб.: «Шляхи розвитку української пролетарської літератури...», стор. 154-163; 163-165.

Юринець В., *3 нагоди нашої літературної дискусії*. — У зб.: «Шляхи розвитку української пролетарської літератури...», стор. 185-193.

———, *Микола Хвильовий*. — У кн.: А. Лейтес і М. Яшек «Десять років української літератури (1917-1927)». Том I, 527 стор.

Яковенко Гр., *Про критиків і критику в літературі*. — У кн.: А. Лейтес і М. Яшек «Десять років української літератури (1917-1927)». Том II, стор. 177-180; У зб.: «Шляхи розвитку української пролетарської літератури...», стор. 135-137.

Якубовський Ф., *Микола Хвильовий*. — У кн.: «Силуети сучасних українських письменників». К., «Культура», 1928, стор. 30-32.

Яловий М., *Хай живе Гарт і Плуг!* — У кн.: А. Лейтес і М. Яшек «Десять років української літератури (1917-1927)». Том II, стор. 165-169.

Яшек М., *Передмова* [До кн. «Літературна дискусія (1925-1928). Бібліографічний дослід»]. — У кн.: А. Лейтес і М. Яшек «Десять років української літератури (1917-1927)». Том II, стор. 315-321.

1929

Блакитний В., *Лист до групи гартованців*. — У кн.: В. Блакитний (Еллан) «Твори». Повне зібрання. Уклав Г. Ко-

цюба за редакцією і з передмовою А. Хвилі. Х., ДВУ, 1929, стор. 371.

«Будівництво радянської України». Збірник. Випуск I «За ленінську національну політику». — Х., ДВУ, [1929], стор. 3, 20-24, 25-27, 30, 33, 39, 45-47, 55-58, 69, 71-81, 91, 92, 95, 96, 102-105, 107, 110-115, 117, 122, 126-130, 136, 137, 139, 141, 155, 157, 193-199, 201, 219, 225, 243, 247, 259-267.

ВАПЛІТЕ (Вільна академія пролетарської літератури). — У кн.: «Литературная энциклопедия», том II, відп. ред. В.М. Фріче. — М., Издательство Коммунистической Академии, 1929, стор. 102-103.

Василенко В., *«Літературний ярмарок»*. — «Критика», ч. 2. Х., 1929, стор. 18-39.

Ганжулевич, *Партієць в українській літературі*. — «Література і мистецтво», додаток до газ. «Вісті ВУЦВК», ч. 1. Х., 1929, стор. 2-3.

Гладкий М., *Мова сучасного українського письменства*. — «Життя й революція», ч. 1. К., 1929, стор. 162, 166, 167; ч. 3, стор. 136-139; ч. 5, стор. 99-103, 105; ч.6, стор. 93, 96, 97, 99, 100, 107, 108.

Д. Д. [Донцов Д.], *Да саро*. — «Літературно-науковий вістник», кн. 2. Л., 1929, стор. 179-185.

«Загальні збори Київського ВУСППу 25 лютого 1929 р. Не розуміння чи фальсифікація». — «Літературна газета», ч. 5. К., 1929, стор. 6.

Затонський В., *Про підсумки українізації* (3 доповіді на червневому пленумі ЦК КП(б)У 1926 р.). — У зб.: «Будівництво радянської України». Збірник. Випуск I. Х., ДВУ, [1929], стор. 20-24.

Каганович Л., *Промова на червневому пленумі ЦК КП(б)У 1926 р.; Промова на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 20. XI. 1926 р.; Питання нацполітики на Україні*. (Уривок з доповіді на березневому пленумі ЦК КП(б)У 1927 р.); *Промова на березневому пленумі ЦК КП(б)У 1927 р.; До характеристики національної політики*

КП(б)У. — У зб.: «Будівництво радянської України...», стор. 45-49; 110-113; 122; 136-137, 141; 155, 157.

Калицький Г., *Українська література в світлі націоналізму*. — «Розбудова нації», ч. 5. П., 1929.

Коваленко Б., «Літературний ярмарок» (Нотатки). — «Літературна газета», ч. 2. К., 1929, стор. 2.

Коряк В., «Українська література». Конспект. Видання друге, виправлене. — Х., ДВУ, 1929.

Косіор С., *Українізація і завдання КП(б)У*. — «Більшовик України», ч. 1. Х., 1929, стор. 38-50.

Лист VI М. Ялового до всього ярмаркому. — «Літературний ярмарок», кн. 9 (139). Х., 1929, серпень, стор. 145-150.

Лист Ю. Яновського до М. Хвильового. — «Літературний ярмарок», кн. 9 (139). Х., 1929, серпень, стор. 128-133.

Любченко П., *Старі теорії й нові помилки; Промова на березневому пленумі ЦК КП(б)У 1927 року*. — У зб.: «Будівництво радянської України...», стор. 81, 92; 130.

Майоров М., *Кілька слів на адресу Іванів Івановичів*. — «Літературний ярмарок», кн. 7. Х., 1929, стор. 56-59.

Майфет Г., *Про «Сантиментальну історію» М. Хвильового*. — «Життя й революція», ч. 3. К., 1929, стор. 100-109.

Маланюк Є., *Чергова лекція*. — «Літературно-науковий вістник», кн. 4. Л., 1929, стор. 344.

———, *Шевченко і сучасність*. — «Літературно-науковий вістник», кн. 3. Л., 1929, стор. 231, 232.

Микитенко І., *Пролетарська література за доби реконструкції* (Доповідь на II з'їзді ВУСППу). — «Гарт», ч. 9. К., 1929, вересень.

———, *«Пролетарська література за доби реконструкції»* (Доповідь на II з'їзді ВУСППу). — Х., «Український робітник», 1929, стор. 7, 12, 19-21, 35, 37, 41.

Петровський Г., *Промова на червневому пленумі ЦК КП(б)У 1926 р.* — У зб.: «Будівництво радянської України...», стор. 55-58.

«Підсумки листопадового пленуму і завдання КП(б)У». (Доповідь генерального секретаря ЦК КП(б)У т. С. В. Косіора на XIV окружній партійній нараді). — «Пролетарська правда», ч. 7. К., 1929, 7 січня.

«Політика партії в справі української художньої літератури» (Постанова Політбюро ЦК КП(б)У). — У зб.: «Будівництво радянської України...», стор. 115.

«Про „Сантиментальну історію“ М. Хвильового». — «Життя й революція», ч. 3. К., 1929.

Скрипник М., *Підсумки «Літературної дискусії»*. — У кн.: М. Скрипник «Статті й промови. Національне питання». Том 2. Х., ДВУ, 1929, стор. 120-144.

———, *Проти забобонів*. — «Критика», ч. 6. Х., 1929, стор. 16-23.

Хвиля А., *Про наші літературні справи* (До літдискусії); *Куди* (Замість рецензії на зошит перший «Вапліте»); *Про журнал «Червоний шлях»* (Доповідь на засіданні ПБ 20. XI. 1926); *Прикінцеве слово*; *Промова на березневому пленумі ЦК КП(б)У 1927 року*; *Від ухилу — у прірву* (Уривок). — У зб.: «Будівництво радянської України...», стор. 69-81; 94-96; 102-104; 114; 125-129; 193-199.

———, *Поет і каменяр революції*. — У кн.: В. Блакитний (Еллан) «Твори». Повне зібрання. Уклав Г. Коцюба за редакцією і з передмовою А. Хвилі. Х., ДВУ, 1929, стор. XXIII-XXX.

Чубар В., *Промова на червневому пленумі ЦК КП(б)У 1926 р.* — У зб.: «Будівництво радянської України...», стор. 39.

Шумський О., *Промова на червневому пленумі ЦК КП(б)У 1926 р.*; *Промова на засіданні Політбюро 20. XI 1926 р.* — У зб.: «Будівництво радянської України...», стор. 26, 27, 30, 105, 107.

Якубовський Ф., *Від новели до роману*. — У кн.: Ф. Якубовський «Етюди про прозу ХХ століття». К., ДВУ, 1929.

———, *На шляху до великої теми*. — «Життя й революція», ч. 11. К., 1929.

Яновський Ю., *Лист до М. Хвильового* — «Літературний ярмарок», ч. 9. Х., 1929, стор. 128-133.

1930

Антонюк С., *«Божество» сердиться або нові подвиги конквістадора Хвильового*. — «Нова генерація», ч. 2. Х., 1930, стор. 23-28.

———, *Проти хвильовизму*. — «Література і мистецтво», додаток до газ. «Вісті ВУЦВК». Х., 1930, 23 лютого, стор. 1-2.

Гирчак Е. Ф., *«На два фронти в боротьбі з націоналізмом»*. Перевод з українського з предисловием Н. А. Скрипника. — М.-Лн., ГИЗ, 1930, стор. 26-29, 32, 49, 107, 115, 123, 138, 147, 170, 189, 197, 211-214.

Гірчак Є., *«Хвильовизм» (Спроба критичної характеристики)*. — Х., ДВУ, 1930, 157 стор.

———, *Хвильовизм та донцовщина*. — «Західня Україна», ч. 2. Х., 1930, стор. 47-52.

Довгань К., [Рецензія на рос. переклад твору М. Хвильового «Жизнь»]. — «Критика», ч. 9. Х., 1930, стор. 140-143.

Доленго М., *До проблеми сучасного романтизму*. — «Критика», ч. 9. Х., 1930, стор. 49-66.

Донцов Д., *Post scriptum* (До «Естетики декаденсу»). — «Літературно-науковий вістник», кн. 12. Л., 1930, стор. 111, 114.

Жукова В., *Фашизм і футуризм*. — «Пролітфронт», ч. 3. Х., 1930, червень, стор. 205-208.

Зеров М., *Ad fontes; Промова на київському літературному диспуті 24 травня 1925 р.; Євразійський ренесанс і пошехонські сосни.* — У кн.: А. Лейтес і М. Яшек «Десять років української літератури (1917-1927)». Том II. Видання друге, значно доповнене та перероблене. Х., ДВУ, 1930, стор. 181-183; 184-188; 194-196.

Кириленко І., Микитенко І., Кузьмич В., *За гегемонію пролетарської літератури* (Резолюція комуністичної фракції ВУСПП). — «Критика», ч. 9. Х., 1930, стор. 26.

Косіор С., *Про літературні справи.* — «Пролітфронт», ч. 4. Х., 1930, стор. 5-8.

Лазаревич Н., *Про ухили в українському національному питанні* (Спроба марксівської критики «хвильовизму», «шумськізму», «затонськізму»). — «Культура», ч. 1. Л., 1930, стор. 30-71.

Лейтес А. і Яшек М. «Десять років української літератури (1917-1927)». Том II. Організаційні та ідеологічні шляхи української радянської літератури. За загальною редакцією С. Пилипенка. Видання друге, значно доповнене та перероблене. — Х., ДВУ, 1930, стор. 646, 649, 655, 667, 670, 678, 679, 682, 684, 685, 688, 691, 694, 701, 704, 709, 710, 712, 714-718, 722, 726, 728, 732, 735, 736.

Мак О., *З блок-ноту читача.* — «Пролітфронт», ч. 3. Х., 1930, червень, стор. 296-302.

Маловічко І., *Як засипався М. Хвильовий на захисті Остапа Вишні* (Повчальна історія в конспектному викладі). — «Нова генерація», ч. 11-12. Х., 1930, стор. 26-36.

Микитенко І., *За гегемонію пролетарської літератури* (Доповідь на пленумі ВУСПП). — «Гарт», ч. 6. Х., 1930, червень.

Могілянський М., *Промова на київському літературному диспуті 24 травня 1925 р.* — У кн.: А. Лейтес і М. Яшек «Десять років української літератури (1917-1927)». Том II. Видання друге, стор. 189-193.

Музиченко Ю., *Підручник пересмикування* (Полеміч-

ний репортаж). — «Нова генерація», ч. 11-12. X., 1930, стор. 36-46.

Новицький М., «*На ярмарку*» (Критичні нотатки). — X., «Гарт», 1930, стор. 14, 43, 48, 57, 64.

«*Політичний звіт ЦК КП(б)У*» (Доповідь тов. С. В. Косіора). — «Вісті ВУЦВК». X., 1930, 17 червня.

Селівановський А., *На початкові нового етапу*. — «Критика», ч. 10. X., 1930, стор. 2.

Семенко М., *Кричуща нікчемність* (3 приводу однієї небезпеки). — «Нова генерація», ч. 1. X., 1930, стор. 57.

Скрипник М., *Дві промови. На вищій щабель*. — «Критика», ч. 6. X., 1930, стор. 24-41.

———, «*Передзнаки творчого терену*». — X., ДВУ, 1930.

Скуба М., *Сигнал своїм*. — «Нова генерація», ч. 8-9. X., 1930, стор. 49-51.

Старинкевич Л., *До проблеми портрету в радянській українській прозі*. — «Червоний шлях», ч. 4. X., 1930, стор. 95, 96.

«*Сучасна українська проза*». За ред. Є. Перліна. Випуск перший. — X.-К., [1930], 162 стор.

Сушино-Хоменко В., «*Пролетаріят і література*». — X., ДВУ, 1930.

Хвиля А., *Нотатки про літературу*. — «Критика», ч. 4. X., 1930, стор. 10, 11, 31, 35, 36, 39.

Шкурупій Г., *До федерації радянських письменників*. — «Нова генерація», ч. 4. X., 1930, стор. 63.

———, *Нове мистецтво в процесі розвитку української культури*. — «Авангард». Альманах пролетарських митців нової генерації, ч. а. К., 1930, січень, стор. 37-48.

———, *Черговий блеф М. Хвильового*. — «Авангард». Альманах пролетарських митців нової генерації, ч. б. К., 1930, квітень, стор. 63-66.

Якубовський Ф., *Передмова*. — У кн.: Ф. Якубовський «Антологія української поезії». Том III. К., «Книгоспілка», 1930.

Яловий М., *Хай живе Гарт і Плуг!* — У кн.: А. Лейтес і М. Яшек «Десять років української літератури (1917-1927)». Том II. Видання друге, стор. 216-220.

1931

Борев Б., *«Національне питання»*. Курс національного питання для комвішів та радпартшкіл. — Х., Державне видавництво «Пролетар», 1931, стор. 148-151.

Ведміцький О., *Літературний фронт (1919-1931)*. Матеріали до схеми розвитку літературних організацій на Радянській Україні. — «Літературний архів», ч. IV-V. Х., 1931, стор. 104-128.

Коваленко Б., *На позиціях переверзевщини*. — «Критика», ч. 3. Х., 1931, стор. 45-48.

«Консолідація сил української пролетлітератури». Загальні збори Харківської організації ВУСПП. — «Літературна газета», ч. 8. К., 1931, стор. 1.

Коряк В., *Художня література на сучасному етапі*. — «Червоний шлях», ч. 5. Х., 1931, стор. 69-77; ч. 6, стор. 83-88.

Костюк Г., *До проблеми творчої методи пролетарської літератури*. — «Критика», ч. 10. Х., 1931, стор. 90.

Луців Л., *Думки про сучасну українську літературу*. — «Літературно-науковий вістник», кн. 2. Л., 1931, стор. 148-155.

«Нове правління будинку літератури ім. Блакитного». — «Літературна газета», ч. 31-32. К., 1931, 20 грудня.

«Нові члени ВУСППу» [Секретаріят ВУСППу]. — «Літературна газета», ч. 7. К., 1931, стор. 2.

Овчаров Г., *Пролетарська література перед новими завданнями*. — «Критика», ч. 3. Х., 1931, стор. 21-24.

«Постанова бюро комуністичної фракції ВУСППу від 19. I. 1931 року в справі консолідаційних зборів харківської організації ВУСППу». — «Червоний шлях», ч. 5. X., 1931, стор. 112-113.

«Резолюція загальних зборів ПРОЛІТФРОНТУ в справі консолідації сил пролетарської літератури від 19 січня 1931 року». — «Пролітфронт», ч. 7-8. X., 1931, стор. 322-323.

Річицький А., *Матеріяли до консолідації української пролетарської літератури. Помилки в освітленні консолідації*. — «Червоний шлях», ч. 5. X., 1931, стор. 109-111.

Ткаченко Г., Перлін Є. (ред.), «Сучасна українська проза». Випуск перший. — «Життя й революція», ч. 1-2. К., 1931, стор. 176-177.

«Хроніка». — «Червоний шлях», ч. 3. X., 1931, стор. 202.

Шупак С., *Формалізм на службі в українських буржуазних та дрібнобуржуазних еkleктиків*. — «Критика», ч. 11-12. X., 1931, стор. 36-37.

1932

Донцов Д., *Наше літературне гетто*. — «Літературно-науковий вістник», кн. 1. Л., 1932, стор. 72. 82.

Коряк В., *По сторінках історії жовтневої літератури*. — «За Марксо-ленінську критику», ч. 11. X., 1932, стор. 14-16.

Краян З., [Рецензія на зб. М. Хвильового «*Майбутні шахтарі*»]. — «Критика», ч. 4. X., 1932, стор. 80-82.

Крижанівський С., Мироненко В., Павлів П. [Бригада літфаку ХІППО], *Обговорюємо творчість М. Хвильового, Г. Епіка, І. Кириленка на основі історичної ухвали ЦК ВКП(б)*. — «Літературна газета», ч. 13. К., 1932, стор. 3.

Луців Л., *Де критерій?* — «Літературно-науковий вістник», кн. 5. Л., 1932, стор. 437-442.

Маланюк Є., *З Київського Парнасу останніх літ.* — «Літературно-науковий вістник», кн. 1. Л., 1932, стор. 33, 47.

«Оргкомітет Спілки радянських письменників України за роботою». — «Літературна газета», ч. 16. К., 1932, стор. 1.

«Перебороти рецидиви пролітфронтизму». — «Літературна газета», ч. 7. К., 1932, стор. 2.

«Хроніка. Літературне життя». — «Червоний шлях», ч. 5-6. Х., 1932, стор. 144-146.

Якубський Б., *П'ятнадцять.* — «Життя й революція», ч. 11-12. К., 1932, стор. 56-57.

1933

«A writer's suicide». — «The Investigator», ч. 8. Лондон, 1933, стор. 24.

Б. В., *Микола Хвильовий, 1893-1933.* — «Вогні». Ілюстрований місячник для української молоді. Л., 1933, грудень, стор. 77-78.

Барагура В., «Микола Хвильовий». Літературна сільветка. — Л., 1933.

Безименський А., *Ще запекліше боротися з впливами клясового ворога.* — «Літературна газета», ч. 10. К., 1933, 27 травня, стор. 2.

«Від редакції». — «Вістник», кн. 6. Л., 1933, стор. 477.

«Від родини Хвильового» [Мати, дружина, сестри небіжчика]. — «Літературна газета», ч. 10. К., 1933, 27 травня, стор. 2.

Донцов Д., *Микола Хвильовий.* — «Вістник», кн. 7-8. Л., 1933, стор. 591-609.

«Забракло революційного гарту». — «Літературна газета», ч. 10. К., 1933, 27 травня, стор. 2.

Зоря А., *Микола Хвильовий.* — «Вільна трибуна», ч. 1. П., 1933, стор. 62-65.

К. Р., *Микола Хвильовий*, — «Критика», ч. 3. Л., 1933, стор. 46-47.

Kark E., *Mykoła Chwylowuj (1893-1933)*. — «Biuletyn polsko-ukrainski», ч. 8. Кр., 1933, 25 червня, стор. 3-5.

Кириленко І., *Остання найприкріша помилка*. — «Літературна газета», ч. 10. К., 1933, 27 травня, стор. 2.

Коваленко Б., *Школа націоналістичного ухилу М. Скрипника*. — «Життя й революція», ч. 10. К., 1933, стор. 64-66, 71, 72.

Коломиєць А., *Герць на могилі (з приводу відгуків фашистської преси на смерть М. Хвильового)*. — «Критика», ч. 4. Х., 1933, стор. 38-50.

Кулик І., *Передзїздна ситуація*. — «Радянська література», ч. 5. Х., 1933, стор. 54.

Л. М., *«Ми»*. Літературний чвертьрічний журнал. Кн. I. — «Вістник», кн. 10. Л., 1933, стор. 779-780.

М. В., *Трагедія українства в УСРР (Галапасництво „русотяпів” і „малоросів” на живому організмі українського народу в межах УСРР)*. — «Діло», ч. 179. Л., 1933, 12 липня, стор. 1.

М. Г. *Хвильовий [Некролог]*. — «Вісті ВУЦВК». Х., 1933, 14 травня.

Микитенко І., *Наша відповідь — сміливіше йти вперед*. — «Літературна газета», ч. 10. К., 1933, 27 травня, стор. 2.

«*Микола Хвильовий*» (Хроніка). — «Дзвони», ч. 5. Л., 1933, стор. 272.

Озерський М., *Записки на маргінесах*. — «Вістник», кн. 10. Л., 1933, стор. 774-775.

Панч П., *Від тебе чекали на допомогу в боротьбі за нове життя*. — «Літературна газета», ч. 10. К., 1933, 27 травня, стор. 2.

Попов М. М., *Про націоналістичні ухили в лавах української парторганізації, про завдання боротьби з ними.* — «Червоний шлях», ч. 7. X., 1933, липень, стор. 109-126.

Славінський М., *Дві смерті* [Про самогубство М. Скрипника і М. Хвильового]. — «Тризуб», ч. 30-31. Пар., 1933, 27 серпня, стор. 3-6.

«Українське гаракірі» (З нагоди чергового самогубства, як акту проти московської демонстрації). — «Діло», ч. 204. Л., 1933, 6 серпня, стор. 1.

Хвиля А., *Куди ведуть дороги шведських могил?* — «Життя й революція», ч. 8-9. К., 1933, стор. 67-75.

Щупак С., *Проти націоналізму в літературі.* — «За Марко-ленінську критику», ч. 7. X., Література-ДВОУ-Мистецтво, 1933, липень, стор. 26-36.

1934

Галій М. і Новицький Б., *«Геть маску!»* Національна політика на радянській Україні в світлі документів. — Л.-П., [Б. в.], 1934.

Галушко Д., *Лицарі зради.* — «Червоний шлях», ч. 2-3. X., 1934, стор. 179.

Кулик І., *Доповідь на першому Всеукраїнському з'їзді радянських письменників.* — «Радянська література», ч. 7-8. К., 1934, стор. 196-199.

Лазаревський Г., *Вражіння й зустрічі* (Уривки із спогадів). — «Ми», кн. 3. Вар., 1934, літо, стор. 157-173.

Липа Ю., *Рідна мова і рідна немова.* — «Вістник», кн. 1. Л., 1934, стор. 43, 46, 47.

«Съезд писателей 25 июня». — «Литературная газета». М., 1934, 14 березня.

Чортомлик Д., *Конгрес літсовхозу в ССРСР.* — «Вістник», кн. 9. Л., 1934, стор. 682-683.

1935

Г. Н., *Радянські літературні аскари*. — «Самостійна думка», ч. 11-12. Ч., 1935, стор. 637-647.

ЕМГА, *Життя*. — «Студентський вістник». Л., 1935, стор. 2-4.

Л. М., *3 пресового фільму*. — «Вістник», кн. 2. Л., 1935, стор. 154-155.

———, *3 пресового фільму*. — «Вістник», кн. 10. Л., 1935, стор. 767.

Маланюк Є., *13. V. 1933* (Пам'яті М. Хвильового). — У кн.: «Дніпро», календар-альманах на звичайний рік 1935. Річник XII. Л., Українське т-во допомоги емігрантам з України у Львові, 1935, стор. 69-78.

———, *Pro memoria*. — «Вістник», кн. 12. Л., 1935, стор. 886-891.

Хвильовий Микола. — У кн.: «Большая советская энциклопедия», том 59, гол. ред. О. Ю. Шмідт. М., Государственный институт «Советская энциклопедия», ОГИЗ РСФСР, 1935, стор. 484.

Читач, *Літературні нариси*. — «Самостійна думка», ч. 5. Ч., 1935, стор. 273-274.

1936

Кривоніс В., *«Микола Хвильовий»*. — Л., «Масова історично-освітня бібліотека», ч. 3. 1936, 32 стор.

Комсомолец, *«Советська» молодь* (Допис із СУЗ). — «Самостійна думка», кн. 6-7-8. Ч., 1936, стор. 356-370.

Ольбир, *3 масової літератури: В. Кривоніс «Микола Хвильовий»*. — «Назустріч», ч. 13. Л., 1936, 1 липня, стор. 6.

Попов М. М., *«Основні моменти історії КП(б)У»*. — К., Партвидав ЦК КП(б)У, 1936, стор. 67.

Постишев П. П., *«Пути украинської советской лите-*

750

ратури» (Речь на пленуме правления Союза Советских Писателей Украины). — М., Партиздат ЦК ВКП(б), 1936, стор. 11, 13, 15.

Рудницький М., «Від Мирного до Хвильового». — Л., «Діло», 1936, стор. 356-363.

Шлендик И., *Подмена Тараса Шевченка большевиками*. — «Вісти української національної кольонії в Маньчжу-ді-го». Маньчжу-ді-го, [Китай], 1936, стор. 16-20.

1937

Волошин Р., *До проблеми самогубства М. Хвильового*. — «Вістник», том II. Л., 1937, стор. 419-425.

Гординський Я., *Повість у Радянській Україні*. — «Наша культура», кн. 10. Л.-Вар., 1937, жовтень, стор. 369-375.

Наріжний О., *До «Далекого шуму»*. — «Вістник», кн. 12. Л., 1937, стор. 906-910.

Романенчук Б. Т., *Вступна стаття*. — У кн.: М. Хвильовий «Вибрані твори». Л., «Українська книгоспілка», 1937, стор. V-XXXI.

Федорів Р., *Україна в майбутній війні*. — «Далекохідний націоналіст». Харбін [Китай], 1937, серпень, стор. 10-12.

Штуль О., *Далекий шум*. — «Вістник», кн. 7-8. Л., 1937, стор. 527-535.

1938

Николишин С., «*Націоналізм у літературі на східних українських землях*». — Пар., «Librairie — Edition Ukrainienne», 1938, стор. 5, 15-26, 30-32, 38, 39, 41-43, 45.

С. М. [Сцборський М.], «*Україна й національна політика Советів*». — [Б. м.], 1938, стор. 45-47, 53, 79.

1939

Гординський Я., «*Літературна критика підсовєтської України*». — Л., Українська Могилянсько-Мазепинська

Академія Наук, 1939, стор. 11, 13-15, 40, 42-47, 54, 58-61, 64-67, 69, 70, 75-79, 81, 84, 88, 99, 101, 105, 110, 116-121, 124.

Николишин С., *«Культурна політика большевиків і український культурний процес»* [Публіцистичні рефлексії]. — [Б.м.], 1939, стор. 18-36, 39, 40, 52-54, 71, 80, 85.

Salvini L., *Di uno scrittore ucraino e altre riflessioni (Chvylovyy)*. — «L'Augusteo», ч. 8. Roma, 1939, лютий, стор. 8.

1941

Вол. М., *Стара і нова інтелігенція*. — «Українське слово», ч. 57. К., 1941, 14 листопада.

Лашенко О., *Стяг вітчизни*. — «Література і мистецтво», додаток до газ. «Українське слово», ч. 2. К., 1941, 29 жовтня.

Мазепа І., проф., *«Україна під червоною Москвою»*. — «Пробоем», 1941, стор. 23, 24.

1942

Гришко В., *Останній твір Миколи Хвильового*. — «Український засів», ч. 1. Х., 1942, жовтень, стор. 56-61.

Корбут Ю., *Романтизм і наше письменство сьогодні*. — «Наші дні», ч. 9. Л., 1942, стор. 5.

«Хроніка». — «Наші дні», ч. 7. Л., 1942, стор. 14.

1943

Брусний І., *Розмова про барокко*. — «Наші дні», ч. 7. Л., 1943, стор. 2-3.

«В 10-ліття смерті Хвильового». — «Студентський прапор», ч. 1. Л., 1943, липень, стор. 24.

Волощук М., *Зустріч з А. Любченком*. — «Дороги». 1943, жовтень.

Гаморак Ю. [Стефанік Ю.], *Три символи М. Хвильового*. — «Краківські вісті», ч. 96. Кр., 1943, 9 травня, стор.

3.

Гординський Я., *Стиль Хвильового* (В десяти роковини смерті). — «Краківські вісті», ч. 98. Кр., 1943, 12 травня, стор. 4; ч. 99, 13 травня, стор. 3-4.

Гординський С., *Бій за Європу*. В деситиріччя смерті Миколи Хвильового. — «Наші дні», ч. 5. Л., 1943, стор. 1-2.

Єндик Р., *Теорія О. Шпенглера у М. Хвильового*. — «Наші дні», ч. 5. Л., 1943, стор. 6.

Зеров М., *Евразійський ренесанс і пошехонські сосни*. — У кн.: М. Зеров «До джерел». Історично-літературні та критичні статті. К.-Л., «Українське видавництво», 1943, стор. 258-265.

Керницький І., *З Аркадієм Любченком у Моршині*. — «Наші дні», ч. 5. Л., 1943, стор. 8-9.

Куліш В., *Відбиванка у «Слові»*. — «Наші дні», ч. 5. Л., 1943, стор. 12.

Любченко А., *Його таємниця*. — «Наші дні», ч. 5. Л., 1943, стор. 4-5, 10-12.

Маланюк Є., *До проблеми культурного процесу*. — «Наші дні», ч. 9. Л., 1943, стор. 1-2.

«Хроніка». — «Наші дні», ч. 6. Л., 1943, стор. 15.

Цет., *Цікава доповідь про М. Хвильового*. — «Наші дні», ч. 6. Л., 1943, стор. 13.

1944

Ткаченко В., *Обірване життя*. — «Краківські вісті», ч. 98. Кр., 1944, 9 травня, стор. 2-3.

1945

Evach H., *Mykola Khvylovy — Communist and Patriot*. — «The Ukrainian Quarterly», ч. 3. New York, 1945, червень.

Маслов С. І. і Кирилук Є. П., *«Нарис історії української літератури»*. — [Б. м.], Академія Наук УРСР, 1945, стор. 241.

1946

«Вступ». — У кн.: М. Хвильовий, Г. Косинка, О. Слісаренко «Оповідання». Гайденав, «Заграва», 1946, стор. 3-5.

Гармаш С. [Костюк Г.], *М. Хвильовий і наша доба*. — «Наша боротьба», ч. 2. Мю., 1946, стор. 48-53.

Д. Ю. [Лавріненко Ю.], *Роман, що існує лише в легенді* (Післямова до першої частини «Вальдшнепів» М. Хвильового). — У кн.: Микола Хвильовий «Вальдшнепи». Роман. Зальцбург, «Нові дні», 1946, стор. 121 + VIII.

К-н П., *Від Мазепи до Хвильового*. — «Наші вісті» [Інформаційний періодик ОУН(м)], [Б.м.], 1946, липень, стор. 8-12.

———, *Україна і Росія між двома світовими війнами*. — «За самостійність», ч. 6. [Б.м.], 1946, липень, стор. 3-7.

Подоляк Б. [Костюк Г.], *Поет юности і сили* (Аркадій Любченко. 7. 3. 1899 — 25. 2. 1945). — У кн.: «МУР». Альманах ч. I. Штутгарт, «Прометей», 1946, стор. 142-143.

Млиновецький Р. [Бжеський Р.], *«Історія українського народу»*. Видання перше. [Б. м.], 1946.

Шерех Ю., *Стилі сучасної української літератури на еміграції*. — У кн.: «МУР». Альманах ч. I. Штутгарт, «Прометей», 1946.

1947

«Аглая». — «Шлях молоді», ч. 5-7. [Б.м.], 1947, стор. 48-55.

Блакитний Є., *Шляхом творчих шукань*. — «Українські вісті», ч. 34. Н. У., 1947, 2 липня, стор. 3.

Гармаш Р. [Бжеський Р.], *Трагедія М. Хвильового — трагедія нашого покоління*. — «Вежі». Місячник культури. Зошит I. Мю., 1947, стор. 24-34; Зошит II, 1948, стор. 37-47.

Голубенко П., *Ідеологія й світогляд хвильовизму*. — «Орлик», ч. 3. Берхтесгаден, 1947.

754

———, *Микола Хвильовий і сучасність*. — «Орлик», ч. 5. Берхтесгаден, 1947, стор. 8-14.

———, *ВАПЛІТЕ (Вільна Академія Пролетарської Літератури)*. — «Орлик», ч. 11. Берхтесгаден, 1947, стор. 5-9; ч. 12, стор. 5-9.

Гординський С., *Микола Хвильовий*. — «Українські вісті», ч. 18. Н. У. 1947, 11 травня, стор. 5.

Горовий Ю., *Про український ренесанс ХХ ст.* — «Визвольна політика», ч. 6-7, Мю., 1947.

Гришко В., *Останні дні М. Хвильового*. — «Українська трибуна». Мю., 1947, 18 травня.

Дивнич Ю., *Українська революція в світлі нашої громадсько-політичної думки*. — «Українські вісті», ч. 4, Н.У., 1947.

К. П., *Донос Андрія Хвилі на Миколу Хвильового*. — «Шлях молоді», ч. 2. [Б.м.], 1947, стор. 26-32.

Корнійчук О., *Деякі проблеми розвитку української літератури*. — «Правда», М., 1947, 4 липня.

Лавріненко Ю., *Хвильовий на сцені*. — «Українські вісті», ч. 6. Н. У., 1947, 9 лютого.

Н., *Драматична студія Гірняка в Баварії*. — «Українські вісті», ч. 5. Н. У., 1947, 2 лютого, стор. 3.

Николишин С., *«Культурна політика большевиків і український культурний процес»*. — На чужині, [Б. в.], 1947, стор. 22-36, 46, 58, 63, 78, 79, 81, 82, 86, 88, 93, 105, 106.

Николишин С., *«Націоналізм у літературі на східних українських землях»*. Видання друге. — На чужині, [Б. в.], 1947, стор. 5, 11-23, 27-29, 31, 32.

Підгайний С., *«Українська інтелігенція на Соловках»*. — [Б. м.], «Прометей», 1947, стор. 22-23.

Подоляк Б. [Костюк Г.], *Три спектаклі*. — «Українські вісті», ч. 8. Н. У., 1947, 23 лютого, стор. 3-4.

«Прапори духа». Життя і творчість О. Теліги. Упорядкував О. Жданович. — На чужині, «Сурма», 1947, стор. 97-100, 115.

Радзикович В., «Історія української літератури». — Мю., «Вернигора», 1947, стор. 153-154.

Ромен П., «Вісті з України». В 30-ті роковини Жовтневої революції. — [Б.м.], «Сурма», 1947, стор. 39, 45, 66, 68, 72, 74, 77-79.

Трохименко П., «Московсько-большевицький імперіалізм на Україні». — [Б.м.], Накладом ОУН на чужині, 1947, стор. 9.

Ч. П., «Юнацька боротьба» — журнал української революційної молоді, ч. 1 [Відгук на статтю М. Шульги про вплив М. Хвильового на молодь Наддніпрянщини]. — «Шлях молоді», [Журнал молоді ОУН(м)], ч. 5-7, [Б.м.], 1947, стор. 67-74.

Шульга М., «Про молодь Наддніпрянщини». — Пар.-Ліон, [Б.в.], 1947, стор. 6-10, 14, 15, 18.

Шуменко Д., Український націоналізм і «донцовщина». — «Шлях молоді», ч. 1. [Б.м.], 1947, стор. 22-25.

———, Микола Хвильовий і українська молодь. — «Шлях молоді», ч. 2. [Б.м.], 1947, травень, стор. 22-25.

———, Українська молодь у боротьбі за освіту і українську культуру. — «Шлях молоді», ч. 4. [Б.м.], 1947, стор. 6-10.

Ю. Л. [Лавріненко Ю.], Хвильовий на сцені. — «Українські вісті», ч. 6. Н. У., 1947, 9 лютого, стор. 3-4.

1948

Ган О., «Трагедія Миколи Хвильового». — [Н. У.], «Прометей», [1948], 77 стор.

Гармаш Р. [Бжеський Р.], «Трагедія М. Хвильового — трагедія нашого покоління». — [Б. м.], «Українська критична думка», 1948, 80 стор.

Голубенко П., *ВАПЛІТЕ (Вільна Академія Пролетарської Літератури)*. — «Орлик», ч. 1, ч. 2, ч. 3, ч. 4, ч. 5. Берхтесгаден, 1948.

———, *«ВАПЛІТЕ»*. — [Б. м.], «Орлик», 1948.

———, *Шевченко і Хвильовий*. — «Українські вісті», ч. 21. Н. У., 1948, 10 березня, стор. 3.

Гординський С., *Чому він вернувся?* (До 15-ліття смерті М. Хвильового). — «Свобода», ч. 110. Джерзі Ситі, Н. Дж., 1948, 13 травня, стор. 2.

Горенко О., *Микола Хвильовий на сцені*. — «Арка», ч. 5. Мю., 1948, стор. 56-57.

Дивнич Ю. [Лавріненко Ю.], *В дзеркалі страшно́ї доби* (Нова прем'єра студії Гірняка «Зайві люди» — інсценізація повісти «Санаторійна зона» М. Хвильового). — «Українські вісті», ч. 26. Н. У., 1948, 27 березня, стор. 3.

———, *Думки під час проби* (До прем'єри «Зайвих людей» в театрі-студії Й. Гірняка). — «Українські вісті», ч. 20. Н. У., 1948, 6 березня, стор. 4.

———, *Перша цеглина до біографії Миколи Хвильового*. — «Українські вісті», ч. 6. Н. У., 1948, 17 січня, стор. 4.

———, *Скрипник і Хвильовий* (Думки до п'ятнадцятиріччя смерті). — «Українські вісті», ч. 40. Н. У., 1948, 15 травня, стор. 2.

Ізарський О., *О. Ган «Трагедія Миколи Хвильового»*. — «Арка», ч. 3-4. Мю., 1948, стор. 79-80.

Ковалів Б., *Микола Хвильовий знову на сцені* [Про інсценізацію студії Йосипа Гірняка «Мати і Я», «Санаторійна зона», «Зайві люди»]. — «Час», Фюрт, 1948, 28 березня.

Кошелівець І., *Перед примарою «санаторійної зони»*. (Рефлексії з одного диспуту). — «Українські вісті», ч. 28. Н. У., 1948, 3 квітня, стор. 3.

Лавріненко Ю., *Скрипник і Хвильовий* (Думка до п'ят-

надцятиріччя смерті). — «Українські вісті», ч. 40. Н. У., 1948, 15 травня.

Любченко А., *Микола Хвильовий і голод на Україні*. — «Шлях молоді», ч. 4-5. [Б.м.], 1948, квітень-травень, стор. 3-8.

Лясковець М. [Мосендз Л.], *«Микола Хвильовий»*. Легенда та дійсність. — Зальцбург-Інсбрук, «Звено», 1948, 23 стор.

Майдан В., *Розвиток українського типа-революціонера*. — «Юний націоналіст» [Журнал юнацтва ОУН(м)], ч. 5. [Б.м.], 1948, листопад, стор. 22-25.

Маланюк Є., *Хвильовий — письменник*. — «Українська трибуна». Мю., 1948, 30 травня.

Пеко П., *Пролог трагедії* (Народження Миколи Хвильового). — «Літературно-науковий збірник», ч. 3. Корюген-Кіль, К.Н.В., 1948, стор. 21-55.

Сталин И., *Тов. Кагановичу и другим членам ПБ ЦК КП(б)У*. — У кн.: И. Сталин «Сочинения». Том 8. М., Госполитиздат, 1948, стор. 149-154.

Степ Ю., *Боротьба проти окупанта на Східніх Українських Землях*. — «За самостійність», ч. 3-4 [Орган ОУН(м)], [Б.м.], 1948, стор. 26-28.

Стерно Т., [Про статтю Р. Гармаша «Трагедія М. Хвильового»]. — «Українські вісті», ч. 2-3. Н. У., 1948.

Стоян Б., *Микола Хвильовий (1933-1948)*. — «Українські вісті», ч. 10. Н. У., 1948, 15 травня, стор. 3-4.

«Театр Хвильового» (Порядком обговорення вистави «Зайві люди» в театрі-студії Гірняка). — «Українська трибуна». Мю., 1948, 20 травня, стор. 4-5.

«Тези ідеологічної конференції ОУН». (Червень-липень 1948). — [Б.м.], Накладом ОУН[м], 1948, стор. 23-25.

«Хвильовий — письменник» — «Українська трибуна». Мю., 1948, 30 травня, стор. 6-7.

Шевчук Гр., *Тойнбі чи Хвильовий, або про межі оракулів сучасності*. — «Українська трибуна». Мю., 1948, 19 серпня, стор. 4; 26 серпня, стор. 4.

Шерех Ю., проф., *Четвертий Харків*. — «Студентський вісник», ч. 2. Мю., 1948, стор. 19-32.

1949

Багрняний І., *«Дніпро впадає в Чорне море»*. — [Б.м.], Ідеологічно-пропагандивний відділ при ЦК УРДП, 1949, стор. 11, 23, 29, 31, 32.

Ващенко Г., *«Хвильовий і хвильовісти»*. — Мю., ЦК СУМ, 1949, 10 стор.

Гришко В. І., *«Червоне й чорне»*. — [Б.м.], 1949, стор. 32-39.

Підгайний С., *«Недостріляні»*. Частина друга. — [Б.м.], «Україна», 1949, стор. 25-28.

1951

Бойко Ю., *«На головній магістралі»*. — На чужині, [Б. в.], 1951, стор. 82, 84, 86, 90-137, 147.

Любченко А., *«Щоденник»*. — Т., «Нові дні», 1951.

1952

Бугайов М., *Знаменна сторінка в історії Комуністичної партії України (До 25-річчя десятого з'їзду КП(б) України)*. — «Радянська Україна». К., 1952, 22 листопада.

«*Замість передмови*» [Від в-ва «Українських вістей»]. — У кн.: Микола Хвильовий «Вальдшнепи». Роман [Б. м.], «Україна», 1952, стор. 1-35.

Кобець О., *Голос ворога про II ч. «Вальдшнепів» М. Хвильового*. — «Українське слово», ч. 632. Пар., 1952, 20 грудня, стор. 5.

«*Микола Хвильовий*». — У кн.: В. Радзикович «Українська література 20-го століття». Праці літературознавчої комісії НТШ. Ф., «Америка», 1952, стор. 110-111.

О. А., *Хвильовизм і визвольна боротьба України* (Рефлексії і думки над сторінками советської преси). — «Українська думка», ч. 300. Лондон, 1952, 11 грудня, стор. 2.

Русальський Вол., *Микола Хвильовий — буревісник України* (До 18-річчя (13 травня 1933) з дня смерті). — «Єдність», ч. 15. Аделяда, 1952, 4 травня, стор. 5.

Туркало К., *Україна в 20-их роках ХХ століття*. — У кн.: «Альманах Українського Народного Союзу, 1952». Джерзі Сіті, Н. Дж., УНС, 1952, стор. 26-38.

1953

Бендер В., *...А професор бешкетує*. — «Українські вісті», ч. 57. Н.У., 1953, 16 червня.

Білозер В., *Микола Хвильовий і ми*. — «Українські вісті», ч. 71. Н. У., 1953, стор. 3-4.

Бойко Ю., *Микола Хвильовий*. — «Українське слово», ч. 621. Пар., 1953, 4 жовтня, стор. 3.

———, *Ще раз про М. Хвильового*. — «Українське слово», ч. 622. Пар., 1953, 11 жовтня, стор. 5; «Українські вісті», ч. 79. Н. У., 1953, стор. 2-4.

Борисевич Л., *В ім'я історичної справедливости*. — «Народна воля», ч. 52. Скрантон, 1953, 31 грудня.

Булат В., *Мандрівнику, йди і скажи Україні, що ми тут лежимо, вірні її законам...* — «Сучасна Україна», ч. 10. Мю., 1953, 17 травня, стор. 1.

Ващенко Г., *Микола Хвильовий як письменник і людина*. — У кн.: «Український ренесанс ХХ століття». — Т., «На варті», 1953, стор. 44-57.

———, *Не перекручуйте минулого України*. — «Український самостійник», ч. 5. Мю., 1953, 1 лютого, стор. 3.

———, *Король голий* (Як довго ще будуть чекісти, Хвильовий і кумпанія, підношені до висоти українських національних героїв?) — «Український самостійник», ч. 22. Мю., 1953, 31 травня, стор. 3-4.

Вільнодумний І., *Крапки над і*. — «Українські вісті». Н. У., 1953, 30 липня, стор. 2.

Голубенко П., *Трагедія Гоголя і Хвильового*. — «Українське слово», ч. 601. Пар., 1953, 17 травня; ч. 602, 24 травня.

———, *Хвильовий і хвильовизм*. — «Українське слово», ч. 603. Пар., 1953, 31 травня.

———, *Два ювілеї і наші дискусії*. — «Самостійна Україна», ч. 3-4, Чк., 1953, стор. 22-24.

———, *«Наречена» — образ України і національна проблема в творчості Миколи Хвильового*. — «Самостійна Україна», ч. 5-6. Чк., 1953, стор. 7-11.

———, *Куди ведуть дороги шведських могил*. — «Свобода», ч. 7. Джерзі Сіті, Н. Дж., 1953.

———, *Хвильовий і хвильовизм*. — «Український Прометей», ч. 19. 1953.

———, *Шевченко і Хвильовий*. — «Українські вісті», ч. 21. Н. У., 1953.

———, *Куди летіли «вальдшнепи»*. — «Українські вісті», ч. 38, ч. 39, ч. 40. Н. У., 1953.

Габода Ю., *Ще в справі Хвильового*. — «Гомін України». Т., 1953, 27 червня.

———, *Хай говорить сам Хвильовий* (Піднімаємо дискусію в справі напасти «Українських вістей» на проф. Г. Ващенко). — «Український самостійник», ч. 30. Мю., 1953, 26 липня.

Д-ка З., *Осуд Хвильового* (До питання Хвильового і хвильовизму). — «Народна воля». Скрантон, 1953, 10 вересня.

Єрмінів В., *Як це було... 20 років тому*. — У кн.: «Календар-альманах, 1953». Буенос-Айрес, «Відродження», 1953, стор. 66-70.

Жданович О. [Штуль О.], *Жовч розливається на душу*. — «Українське слово», ч. 629. Пар., 1953, 29 листопада.

Звичайна О., *Чи справді вбивство не є злочин?* — «Народна воля», ч. 46. Скрантон, 1953, 19 листопада; ч. 47, 26 листопада.

Зінкевич О., *Дивна співзвучність обвинувачень*. — «Українське слово», ч. 605. Пар., 1953, 14 червня, стор. 3; ч. 606, 21 червня, стор. 3.

———, *Українська молодь і річниця Жовтневої революції*. — «Смолоскип», ч. 10. Пар., 1953, жовтень, стор. 1-2.

«*Камо грядеши?*». — «Меч і воля», ч. 10. Мю., 1953, стор. 7, 14.

Куліш А., *Спогади про М. Куліша*. — «Овид», ч. 10-11. Буенос-Айрес, 1953, жовтень-листопад, стор. 3-4.

Lawrynenko Y., «*Ukrainian Communism and Soviet Russian Policy toward the Ukraine*». An Annotated Bibliography, 1917-1953. Edited by David Goldstein. — New York, Research Program on the U.S.S.R., 1953, page 454.

Літ. Р., *Хвильовий і Шумський* (Хвильовий це тільки частина української комуністичної опозиції). — «Народна воля», ч. 43. Скрантон, 1953, 29 жовтня; ч. 44, 5 листопада; ч. 45, 12 листопада.

Лю., *20-річчя смерти Хвильового*. — «Сучасна Україна», ч. 15. Мю., 1953, 26 липня, стор. 8.

М. І., *Двадцятиріччя з дня смерти Хвильового*. — «Сучасна Україна», ч. 10. Мю., 1953, 17 травня, стор. 7.

Мойсеєва Л., *Чи є право на злочин?* — «Український самостійник», ч. 17. Мю., 1953, 26 квітня, стор. 4.

Мовчан Ю., *Похорон Хвильового*. — У кн.: «Календар-альманах». Буенос-Айрес, «Відродження», 1953, стор. 61-65.

Наняк І., *Голоси літературних критиків про Хвильового*. — «Народна воля». Скрантон, 1953, 8, 15 і 22 жовтня.

О., *Лист одного «комсомольця»*. — «Українські вісті», ч. 14. Н.У., 1953, стор. 2-3.

Панас С., *Бог чи провокатор*. — «Меч і воля», ч. 10. Мю., 1953, стор. 9-14.

———, *Дивні «діла» Юрія Дивнича* (Джерела і шляхи хвильовизму). — «Український самостійник», ч. 34. Мю., 1953, 24 серпня, стор. 3-4; ч. 35, 30 серпня, стор. 4-5.

Петриченко С., *Новий ідеолог в «Українському самостійнику»*. — «Українське слово», ч. 621. Пар., 1953, 4 жовтня, стор. 3-4.

П. Л., *Постать, яка не дає спати Москві* (До 20-річчя смерті Миколи Хвильового). — «Українські вісті», ч. 14. Н.У., 1953, стор. 3.

Стайківський Ф., *Професор Непритомний*. — «Українські вісті», ч. 55. Н.У., 1953, 9 липня, стор. 3-4.

———, *Національні герої*. — «Українські вісті». Н.У., 1953, 30 липня, стор. 2.

Старий В., *Зустрічі з М. Хвильовим*. — У кн.: «Календар-альманах, 1953». Буенос-Айрес, «Відродження», 1953, стор. 46-59.

Стефанів С., *Патріот, та не дуже* (В справі М. Хвильового). — «Народна воля». Скрантон, 1953, 5 листопада.

Творимірський А., *Провина і покута Хвильового* (Два підставові питання про громадську поведінку Хвильового). — «Народна воля», ч. 48. Скрантон, 1953, 3 грудня; ч. 49, 10 грудня.

«Українські комуністи в боротьбі проти Москви». — «Сучасна Україна», ч. 12. Мю., 1953, стор. 3.

Шадира Б., *Чекіст Хвильовий*. — «Український самостійник». Мю., 1953, 27 вересня.

Шевченко О., *Недолугі напади*. — «Українське слово», ч. 611. Пар., 1953, 26 липня, стор. 3.

Шерех Ю., *Хвильовий без політики (1933 — 13. V. — 1953)*. — «Нові дні», ч. 40. Т., 1953, травень, стор. 2-6.

1954.

Андрієвський Дм., *Не викликаймо вовка з лісу*. — «Українське слово», ч. 658. Пар., 1954, 20 червня, стор. 2.

Багрянний І., *Фронт брехні й аморальности*. — «Український Прометей», ч. 41-42. Н. У., 1954.

Винар Л., *ВАПЛІТЕ і технічно-мистецька група «А»*. — «Смолоскип», ч. 3. Пар., 1954, березень, стор. 3-4.

Волощук М., *Зустріч з А. Любченком*. — «Смолоскип», ч. 5. Пар., 1954, травень, стор. 7.

Голубенко П., *Покоління 20-их років*. — «Розбудова держави», ч. 4. Денвер, «Зарево», 1954-1955, зима, стор. 1-6.

Гришко В.І., *«Україна сьогодні і ми»*. — Т.-Н.Й., «Молода Україна», 1954, стор. 60-63, 65, 66.

Гудовський А. [Гудзовський А.], *Вступне слово*. — У кн.: «Від націонал-комунізму до українського антикомуністичного націоналізму (А. Хвиля — „Від ухилу — у прірву”)». США, 3 видань ДОБРУСУ, 1954, стор. 1-4.

«Диспут» (Уривки стенограми диспуту 24 травня 1925 р. при місцкомі УАН). — «Смолоскип», ч. 3. Пар., 1954, березень, стор. 5.

Єндик Р., *Донцов і Хвильовий*. — «Розбудова держави», журнал «Зарево», ч. 2. Клівленд, 1954, літо, стор. 21-25.

Загул Д., *Греко-римські мотиви (Дистихи Хвильового)*. — «Смолоскип», ч. 3. Пар., 1954, березень, стор. 6.

Звичайна О., *Наклеп є справді злочин*. — «Гомін України», ч. 9. Т., 1954, 28 лютого, стор. 8; ч. 10, 6 березня, стор. 10-11.

Кухар Р., *Невиправдане звеличування*. — «Америка». Ф., 1954, 26 серпня, стор. 2.

Мельник В., *«Українські хрестоносці»*. — Мю., 1954.

Плющ В., *«Правда про хвильовизм»*. — Мю., Спілка Визволення України, 1954, 63 стор.

«Пропаганда „хвильовизму”». — *«Українець-час»*, ч. 7. Пар., 1954, стор. 3.

Т., *Євген Маланюк про Миколу Хвильового*. — *«Література, мистецтво, розвага»*, стор. в газ. *«Свобода»*, ч. 20. Джерзі Ситі, Н. Дж., 1954, 12 лютого, стор. 3.

Хвиля А., *Від ухилу — у прірву*. — У кн.: *«Від націонал-комунізму до українського антикомуністичного націоналізму»* (А. Хвиля — „Від ухилу — у прірву”). США, 3 видань ДОБРУСу, 1954, стор. 6-29.

Цимбалістий Б., *Проти сектярства* (3 приводу дискусії про М. Хвильового). — *«Сучасна Україна»*, ч. 21. Мю., 1954, 24 жовтня, стор. 7-8; ч. 22, 7 листопада, стор. 7-8; ч. 23, 21 листопада, стор. 11.

1955

Антоненко-Давидович Б., *«Землею українською»*. — Філядельнія, *«Київ»*, 1955, стор. 68, 72.

Білодід І., *Боротьба за принцип соціалістичного реалізму в мові і стилі української прози довоєнного часу*. — У кн.: *«Питання української радянської літератури»*. Літературно-критичні статті. К., *«Радянський письменник»*, 1955, стор. 134-136, 140, 145.

Бойко Ю., *Замість передмови*. — У кн.: *«У сяйві нашого Києва»*. На чужині, 1955, стор. 22-26.

———, *Образ колективізації в оповіданні М. Хвильового*. — У кн.: *«Календар-альманах»* за 1955 р. Пар., В-во ПУДФ, 1955, стор. 121-124.

Голубенко П., *Молодь 20-их років*. — *«Смолоскип»*, ч. 4. Пар., 1955, квітень, стор. 3-5.

«Голубі диліжанси». Листування Ваплітян (Матеріяли з архіву Аркадія Любченка). Упорядкував Юрій Луцький. — Н. Й., *«Слово»*, 1955, 47 стор.

Задеснянський Р. [Бжеський Р.], *«Що нам дав Микола Хвильовий»*. — [Б. м.], «Українська критична думка», 1955, 110 стор.

Ізюмський П., *Засліпленість*. — «Український селянин», ч. 1. Мю., 1955, січень, стор. 3-4.

Кармазин Дм., *Український націоналізм в УРСР*. — У зб.: «ОУН, 1929-1954». Пар., ПУДФ, 1955, стор. 103-114.

Куліш А., *Спогади про Миколу Куліша*. — У кн.: Микола Куліш «Твори». Н. Й., УВАН у США, 1955, стор. 400-420.

Островерха М., *«Чорнокнижник із Зубрівки. Хвильовий і хвильовизм»*. — Н. Й., Накладом автора, 1955, 32 стор.

Петров В., *Українська інтелігенція — жертва большевицького терору. Микола Хвильовий (1893-1933)*. — «Українська літературна газета», ч. 4. Мю., 1955, стор. 7; ч. 5, стор. 4.

«Питання української радянської літератури». — К., «Радянський письменник», 1955, стор. 114, 135, 136.

Філоненко П., *Кого хвильовисти паплюжать*. — «Український селянин», ч. 1. Мю., 1955, січень, стор. 3

Шигимага П. І., *Факти до біографії Миколи Хвильового*. — «Вперед». Мю., 1955, листопад, стор. 5-6.

Шуменко Д., *Друга частина «Вальдшнепів»*. — «Смолоскип», ч. 5. Пар., 1955, травень, стор. 7-8.

1956

«Большевики про М. Хвильового». — «Смолоскип», ч. 7. Пар., 1956, липень, стор. 6.

Глобенко М., *Історія української советської літератури в офіційній інтерпретації*. — У кн.: «Український збірник», кн. 7. Мю., Інститут для вивчення СРСР, 1956, стор. 31, 42, 43, 44.

Dmytryshyn, B., *«Moscow and the Ukraine. 1918-1953»*. — New York, Bookman Associates, 1956.

Коваленко В. Я., *Богодухівщина в часи Хвильового* (Спогади до біографії письменника). — «Вперед», ч. 12. Мю., 1956, грудень, стор. 7-8.

Luckyj, G. S. N., «*Literary Politics in the Soviet Ukraine. 1917-1934*». — New York, Columbia University Press, 1956, 323 стор.

Маланюк Є., *13 травня 1933 року*. — «Київ», ч. 1. Ф., 1956, січень-лютий, стор. 28-32.

Наддніпрянець В., «*Українські націонал-комуністи. Їх ролі у визвольній боротьбі України 1917-1956 рр.*» — Мю., Політичний відділ Української Національної Гвардії, 1956, стор. 7, 34-61, 74, 86-88, 90, 91, 95, 96.

Новиченко Л., «*Поезія і революція*». Творчість П. Тичини в перші післяжовтневі роки. — К., «Радянський письменник», 1956, стор. 153.

1957

Андрієвський Д., *Комуністична ересь*. — «Самостійна Україна», ч. 6. Чк., 1957, червень, стор. 6-9.

«*Історія української літератури*». За редакцією О. Білецького. Том 2. — К., АН УРСР, 1957, стор. 60, 84, 89, 94-100, 138, 139, 151, 465, 672.

Лавріненко Ю., *Література межевої ситуації*. — «Українська літературна газета», ч. 6. Мю., 1957, стор. 1-2, 6.

Луцький Ю., *Джерела до історії ВАПЛІТЕ*. — У кн.: «Збірник „Української літературної газети“. 1956». Мю., «Українське товариство закордонних студій», 1957, стор. 247-266.

Luckyj, J. S. N., *The Battle for Literature in the Soviet Ukraine. A Documentary Study of VAPLITE (1925-28)* — «Harvard Slavic Studies», Vol. III, 1957, стор. 227-246.

Ромен П., *Микитенко проти Хвильового*. — «Українські вісті», ч. 47. Н.У., 1957.

1958

Глобенко М., *Чого ж так сосни гудуть*. — «Українська літературна газета», ч. 8. Мю., 1958, серпень, стор. 1-2.

Гришко В., *«Молода Україна пореволюційного сорокаліття під советами»*. — Н.У., «Українські вісті», 1958, стор. 32, 43-49, 57-59, 77-82, 85, 94, 98, 159, 188-190, 209, 212-213.

Донцов Д., *«Дві літератури нашої доби»*. — Т., «Гомін України», 1958, стор. 62, 63, 73, 77, 82, 84, 86, 93, 94, 100, 101, 103, 104, 107, 169, 227.

Емеляненко Г., *Торжество ленінської національної політики Комуністичної партії*. — «Комуніст України», ч. 6. К., 1958, стор. 47.

«Letteratura ucraina». — У кн.: «Storia della letteratura moderne d'Europe e d'America». Diretta da Carlo Pellegrini. Milano, Fr. Vallardi, 1958, стор. 249-259.

Макух І., д-р, *«На народній службі»*. — Д., Українська Вільна Громада Америки, 1958, стор. 310, 365.

Оглоблин-Глобенко М., *Микола Хвильовий; Література підсоветської України. Українська проза 1920 — початку 1930 років*. — У кн.: М. Оглоблин-Глобенко «Історико-літературні статті». Упорядкував І. Кошелівець. Н.Й.-Пар.-Мю., Записки НТШ, Том CLXVII, 1958, стор. 60-69; 82-84, 86-100, 103, 107, 108, 116; 127-129, 132, 133, 137.

Р. О., *«Реабілітаційну еру» обірвано*. — «Література, мистецтво, розвага», сторінка в газ. «Свобода». Джерзі Сіті, Н. Дж., 1958, 23 травня, стор. 6.

1959

Бойко Ю., *Ідеологія українського націоналізму*. — «Самостійна Україна», ч. 5. Чк., 1959, грудень, стор. 11, 14, 15.

768

«Бурхливий романтик». — «Українське слово», ч. 903. Пар., 1959, 1 березня, стор. 3, 4; ч. 904, 8 березня, стор. 5, 6.

Голубенко П., *Мазепинство Хвильового*. — «Нові дні», ч. 112. Т., 1959, стор. 2-4.

Зеров М., *Євразійський ренесанс і пошехонські сосни*. — У кн.: Юрій Лавріненко «Розстріляне Відродження. Антологія 1917-1933». Мю., Інститут літерацкі, 1959, стор. 832-836.

Кобець О., *Незабутні дні і люди українського ренесансу*. — «Українське слово», ч. 938. Пар., 1959, 1 листопада, стор. 3, 4; ч. 939, 8 листопада, стор. 5; ч. 940, 15 листопада, стор. 3, 5.

«Культурне будівництво в Українській РСР». Важливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду. 1917-1959. Том I. — К., Держполітвидав України, 1959, стор. 354, 490, 847, 851, 852, 855.

Лавріненко Ю., *Микола Хвильовий* (Літературна сільветка); *Література вітаїзму, 1917-1933*. — У кн.: «Розстріляне Відродження. Антологія 1917-1933». Мю., Інститут літерацкі, 1959, стор. 393-405; 931-967.

Новиченко Л., *На позовах з істиною*. — «Вітчизна», ч. 12. К., 1959, грудень, стор. 177-179, 181-186.

О. Е., *Autunno*. [Збірка опов. М. Хвильового «Осінь»]. — У кн.: «Dizionario letterario Bompiani delle Opere e dei personaggi di tutti i tempi e de tutte le letterature». Milano, Valentino Bompiani Editore, 1959, стор. 326.

Петров В., «Українські культурні діячі УРСР 1920-1940 жертви більшовицького терору». — Н. Й., «Пролог», 1959, стор. 22-31.

Fizer, J., *Ukrainian Writers' Resistance to Communism*. — «Thought Patterns», No. 6, 1959, стор. 63-89.

«*Chvylyowyj Mykola*». — У кн.: «Blauer November». Ukrainische erzähler unseres jahrhunderts. Heidelberg, Wolfgang Rothe Verlag, 1959, стор. 372.

1960

W., J., «*Stories from the Ukraine*» by Mykola Khvylovy. — «Citizen-Advertiser». Auburn, N. Y., 1960, December 31.

«*ВАПЛИТЕ*». — У кн.: «Українська Радянська Енциклопедія». Том 2. К., АН УРСР, 1960, стор. 219.

Westreich, B., «*Stories from the Ukraine*» by Mykola Khvylovy. — «The Tribune Bookshelf». 1960, December 17.

«*Гарт*». — У кн.: «Українська Радянська Енциклопедія». Том 3. К., АН УРСР, 1960, стор. 139.

Emerson, N. E., «*Stories from the Ukraine*» by Mykola Khvylovy. — «Union-Bulletin». Walla-Walla, Wash., 1960, December 25.

Зінкевич О., *За яке визначення України*. — «Смоло-скип», ч. 11. Б., 1960, березень-квітень, стор. 2-3.

Kostiuk, H., «*Stalinist Rule in the Ukraine*». A Study of the Decade of Mass Terror (1929-1939). — New York, Praeger, 1960, стор. 47-49, 62, 143-146.

Кравців Б., «*На багряному коні революції*». — Н. И., «Пролог», 1960, стор. 19, 52.

Luckyj, G., *Introduction*. — У кн.: Mykola Khvylovy «*Stories from the Ukraine*». Translated and an Introduction by George S. N. Luckyj. New York, Philosophical Library, 1960, стор. 1-13.

Rideout, S., «*Stories from the Ukraine*» by Mykola Khvylovy. — «The News and Courier». Charleston, S.C., 1960, January 1.

Sander, H. D., [Рецензія на кн.: «Blauer November»]. — «Die Welt». Hamburg, 1960, 17 September.

Terry, W. J., *Books and Authors*. «*Stories from the Uk-*

raïne» by Mykola Khvylovy. — «The Morning Call». Patterson, N. J., 1960, December 23.

Чапленко В., «*Пронаці сили*». Українське письменство під комуністичним режимом 1920-1933. — Вінніпег, УВАН, 1960, стор. 5, 6, 16, 19, 24, 26, 27, 30, 33-35, 37-44, 47, 48, 50, 57-75, 78-80, 87, 89, 97, 98, 124, 139.

1961

Valkenier, E. K., «*Stories from the Ukraine» by Mykola Khvylovy.* — «Library Journal», 1961, January 15.

Глобенко М., *Дорогою ціною.* — У кн.: «3 літературної спадщини». Пар., Національне видавництво в Європі, 1961, стор. 197-203.

Горбач А. Г., *Німецькі голоси про антологію української прози.* — «Сучасність», ч. 2. Мю., 1961, стор. 105-110.

Г-ч А. Г. [Горбач А. Г.], *Хвильовий англійською мовою.* — «Сучасність», ч. 2. Мю., 1961, стор. 114.

К. М., *Khvylovy, Mykola «Stories from the Ukraine».* — «Trident», ч. 1. Чк., The Ukrainian National Youth Federation of America (МУН), 1961, стор. 13.

Luckyj, G., *Ukrainische Literatur.* — У кн.: «Lexikon der Weltliteratur in 20 Jahrhundert. Erste und zweite Auflage. Том 2. Freiburg, Herder, 1961, стор. 1129-1135.

Nugent, S., *Important Reading. «Stories from the Ukraine» by Mykola Khvylovy.* — «Oregon Journal», 1961, February 12.

«*Red History. «Stories from the Ukraine» by Mykola Khvylovy»* — «The Sacramento Union», 1961, March 5.

Rudnycky L. I., «*Stories from the Ukraine» by Mykola Khvylovy.* — «Slavic Review», Vol. XX, No. 3, 1961, October.

Fark, W. E., *Powerful but Gloomy Tale by USSR Revolutionary. «Stories from the Ukraine» by Mykola Khvylovy.* — «Savannah Morning News Magazine», 1961, February 5.

«Документи українського комунізму». — Н. Й., «Пролог», 1962, стор. 3, 4, 20, 21.

Кобилецький Ю., *Літературно-публіцистична спадщина Ів. Микитенка*. — У кн.: «Іван Микитенко. На фронті літератури 1927-1937». К., «Радянський письменник», 1962, стор. 8-11.

«Літературний ярмарок». — У кн.: «Українська Радянська Енциклопедія». Том. 8. К., АН УРСР, 1962, стор. 219.

Маланюк Є., *Буряне поліття 1917-1927; Репліка; 13 травня 1933 року*. — У кн.: Є. Маланюк «Книга спостережень». [Том I]. Т., «Гомін України», 1962, стор. 11-32; 73-81, 260-268.

———, «Книга спостережень». [Том I]. — Т., «Гомін України», 1962, стор. 11-32, 71, 73-81, 106, 126, 158, 164, 171, 239, 240, 260-269, 289, 292, 294-296, 230, 321, 325, 338.

Микитенко І., *Пролетарська література за доби реконструкції* (3 доповіді на II з'їзді ВУСППу); *За гегемонію пролетарської літератури* (Доповідь на пленумі ради ВУСППу); *В хвилини спогадів*. — У кн.: Іван Микитенко «На фронті літератури 1927-1937». Ред. та передм. Ю. Кобилецького, упорядк. О. І. Микитенко. — К., «Радянський письменник», 1962, стор. 39, 41, 44, 51, 54; 87, 94, 111; 295, 296, 306, 312.

Нал. Н., *Скрипник, Хвильовий, Каганович і Шумський*. — «Народня воля». Скрантон, Па., 1962, 29 березня, стор. 1, 7.

P., V., *Mykola Khvylovy (1893-1933)*. — У кн.: «Russian Oppression in Ukraine». Reports and documents. London, Ukrainian Publishers Ltd., 1962, стор. 96-99.

«Russian oppression in Ukraine». Reports and documents. — London, Ukrainian Publishers Ltd., 1962, стор. 23, 24, 31, 70, 75, 77, 86, 96-99, 102, 108.

Sullivant, R., «*Soviet Politics and the Ukraine, 1917-1957*». — New York and London, Columbia University Press, 1962.

«*Чому Хвильовий?*» — «Смолоскип», ч. 24. Б., 1962, травень-червень, стор. 1-2.

Ю. К. [Юрій Косач], *Доктрина пристосування або М. Хвильовий і фельдфебелі з «Нахтігалья»*. — «За синім океаном». Н. Й., 1962, листопад-грудень, стор. 22.

1963

Andrusyshen, C., *Introduction*. — У кн.: «*The Ukrainian Poets, 1189-1962*». Selected and Translated into English Verse by C. H. Andrusyshen and Watson Kirkconnell. T., University of Toronto Press, 1963, стор. XXI.

Голубенко П., *Хвильовий і Шпенглер*. — «Сучасність», ч. 5. Мю., 1963, стор. 53-70.

Гришко, В., «*Москва сльозам не вірить*». — Н. Й., 1963.

Жданович О. [Штуль О.], *Національна політика большевиків і національні процеси в Україні*. — У кн.: «Збірник доповідей студійної конференції УНО, ОДВУ, Зарево, червень 1963». Т., КЕ УНО, 1963, стор. 68.

Лавріненко Ю., *Проза Миколи Хвильового в оцінці американської критики*. — «Листи до приятелів», кн. 5-6. Ньюарк, 1963, травень-червень, стор. 22-23.

«*Легкосиня даль*». Ваплітянський збірник. Упорядкування, редакція і примітки Юрія Луцького. — Н. Й., «Пролог», 1963, стор. 5, 6, 9-24, 26, 27, 41, 43, 44, 46-48, 61, 62, 91, 94, 114, 122, 133, 145, 148, 149.

Орест М., «*Безсмертні*». Збірник спогадів про М. Зерова, П. Филиповича і Драй-Хмару. — Мю., Інститут літератури ім. Михайла Ореста, 1963, стор. 49, 55, 63, 77, 84, 85, 89, 91, 94, 122, 155, 156, 170, 171, 178, 180, 181, 204, 245, 308, 315.

1964

«*Історія української радянської літератури*». Ред. Колегія: Л. М. Коваленко, С. А. Крижанівський, Л. М. Но-

виченко, А. А. Тростянецький. — К., «Наукова думка», 1964, стор. 65, 70, 71, 75-81, 125, 126, 498.

Килимник О., *«Романтика правди»*. — К., «Радянський письменник», 1964, стор. 97, 132.

Косинка Г., [Листи до В. Винниченка з 3. IV. 1927 і з 4. II. 1928]. — У кн.: «Слово». Збірник 2. Н. Й., Об'єднання українських письменників в екзилі «Слово», 1964.

Кравченко О., *Україніка західноєвропейськими мовами від 1945 по 1962 рік* (Бібліографічний огляд). — У кн.: «Слово». Збірник 2. Н. Й., Об'єднання українських письменників в екзилі «Слово», 1964, стор. 339.

Lewytkyj B., *«Die Sowjetukraine 1944-1963»*. — Köln-Berlin, Kiepenheuer und Witsch, 1964, стор. 129-131.

Me., B., *Ivan Ivdnovyč*. [Опов. М. Хвильового «Іван Іванович»] — У кн.: «Dizionario letterario Bompiani delle Opere appendice». Том I. Milano, Valentino Bompiani Editore, 1964, стор. 491.

„На суд української еміграції. «Націоналкомунізм-хвильовизм» та його пропагатори». — У кн.: «Спілка Визволення України й Спілка Української Молоді». Спогади, документи й матеріали про діяльність. Збірник 2. Н. Й.-Мю., Спілка Визволення України, 1964, 221 стор.

Шерех Ю., *Хвильовий без політики*. — У кн.: Юрій Шерех «Не для дітей». Н. Й., «Пролог», 1964, стор. 53-64.

1965

Білецький О., *«Зібрання праць у п'яти томах»*. — К., «Наукова думка», 1965-1966. Том 2, стор. 590; Том 3, стор. 16, 52, 229.

Зінкевич О., *Молодь, українські комуністи й екстремісти*. — «Смолоскип», ч. 6. Б., 1965, листопад-грудень, стор. 1-4.

«Історія української літератури». — К., АН УРСР, 1965, стор. 79, 80, 125, 126.

«Українська Радянська Соціалістична Республіка». — К., Головна редакція УРЕ АН УРСР. Том 17. 1965, стор. 140, 187, 559.

1966

Г. П. [Голубенко П.], *Микола Хвильовий* (Біографічна довідка). — У кн.: Аркадій Любченко «Його таємниця». Пар., «Вільна думка», 1966, стор. 59-67.

Židlický, V., [Гасло про М. Хвильового]. — У кн.: «Slovník spisovatelů národu SSSR». П., 1966.

Куліш В., «Слово про будинок „Слово”». — Т., «Гомін України», 1966, стор. 6, 7, 16-21, 25, 29, 35, 36, 55, 58-60, 62, 64-66.

Любченко А., «Його таємниця». — Пар., «Вільна думка», 1966, 67 стор.

Маланюк Є., *13 травня 1933 року; Вас. Еллан «Поезії» з передмовою М. Хвильового.* — У кн.: Євген Маланюк «Книга спостережень». Том II. Т., «Гомін України», 1966, стор. 380-386; 417-419.

Пундик Ю., «Український націоналізм». — Пар., Націоналістичне видавництво в Європі, 1966, стор. 27, 28, 81.

Тарнавський О., «Туга за мітом». Есеї. — Н. Й., «Ключі», 1966, стор. 104, 134, 136, 138-140.

«*Chvylovuj Mykola*». — У кн.: «Slovník spisovatelů národu SSSR». Zpracoval kolektiv autorů pod vedením J. Veřky, M. Drozdy, M. Hraly a V. Židlického. Praha, «Svět Sovětů», 1966, стор. 186-187.

1967

Голубева З., «Український радянський роман 20-их років». — Х., В-во Харківського університету, 1967, стор. 57, 58.

Зеров М., «До джерел». Історично-літературні та критичні статті. Передрук. — Стейт Коледж., Па., [Б. в.], 1967, стор. 5, 10-12, 15, 252-264, 268, 269, 271.

«Історія Української РСР», т. 2. — К., «Наукова Думка», 1967, стор. 192, 220, 230, 300.

Неврілі М., д-р, *Українська авангардна поезія*. — У кн.: «Український календар, 1967». Вар., Українське суспільно-культурне товариство, 1967, стор. 76-81.

Онацький Є., *Хвильовий Микола*. — У кн.: «Українська мала енциклопедія», кн. 16. Буенос-Айрес, УАП Церква в Аргентині, 1967, стор. 2000.

———, *Хвильовизм*. — У кн.: «Українська мала енциклопедія», кн. 16. Буенос-Айрес, УАП Церква в Аргентині, 1967, стор. 2002.

Струк Д., *Розмова з томом Хвильового*. — «Смоло-скип», ч. 4. Б., 1967, стор. 12-13.

1968

Білецький О., «Українська радянська література». Теорія літератури. Том 3. — К., Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, 1968, стор. 16, 52, 229.

Дзюба І., «Інтернаціоналізм чи русифікація?» — Мю., «Сучасність», 1968, стор. 82, 181.

Євдокименко В. Ю., «Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму». — К., «Наукова думка», 1968, стор. 265-274.

Лавріненко Ю., «Арабески» Миколи Хвильового. — «Українські вісті», ч. 23. Н. У., 1968, 2 червня, стор. 3.

———, *Микола Хвильовий*. — «Українські вісті», ч. 24. Н. У., 1968, 9 червня, стор. 3.

———, *Побратимство великого відродження*. — «Сучасність», ч. 1. Мю., 1968, стор. 48-55.

Мірчук П., «Нарис історії ОУН». Том I. — Мю.-Лондон-Н. Й., «Українське видавництво», 1968, стор. 12, 172, 173, 180, 193, 196-198, 216, 344.

Неврілі М., д-р, «Літературний ярмарок». — У кн.:

«Український календар, 1968». Вар., Українське суспільно-культурне товариство, 1968, стор. 106-110.

Смолич Ю., *Рассказ о непокое*. Страницы воспоминаний об украинской литературной жизни 20-30 годов. ВАПЛИТЕ и я. — «Дружба народов», ч. 4. М., 1968, стор. 160-170.

———, *«Розповідь про неспокій»*. Частина перша. — К., «Радянський письменник», 1968, стор. 34-37, 40, 42, 62, 65, 66, 70, 73-75, 85, 86, 88-98, 117-119, 123, 136, 139, 141-144, 147.

Тростянецький А. А., *«Шляхом боротьби та шукань»*. Процеси ідейно-творчої консолідації письменницьких сил Радянської України 1917-1932. — К., «Наукова думка», 1968, стор. 24, 27, 149-182, 200-216, 226, 228.

Фещенко В., *«Новела і новелісти»*. — К., «Радянський письменник», 1968, стор. 26.

«Хвильовий, Микола Григорович». — У кн.: «Український Радянський Енциклопедичний Словник». Том 3. — К., Головна редакція УРЕ, АН УРСР, 1968, стор. 676.

1969

Коваль А., *Відкритий лист*. — «Сучасність», ч. 10. Мю., 1969, стор. 102.

Майстренко І., *«Сторінки з історії Комуністичної Партії України»*. — Мю., «Сучасність», 1969, стор. 55-64, 70-72, 84, 98.

S., V., *Khvylo'vyyu*. — У кн.: «The Penguin companion to European literature». New York, McGraw-Hill Book Company, 1969, стор. 427-428.

«Slavonic Encyclopedia». Joseph Roucek, ed. Vol. 2. — Port Washington, Kennikat Press, Inc., 1969, стор. 699-700.

Смолич Ю., *«Розповідь про неспокій триває»*. Частина друга. — К., «Радянський письменник», 1969, стор. 19, 20, 56, 153, 154.

1970

«Історія української літератури у восьми томах». Том 6. Література періоду боротьби за перемогу соціалізму (1917-1932). — К., АН УРСР, 1970, стор. 23-25, 29, 34-38, 40, 42-44, 50, 54, 62-64, 66, 70-71, 73-75, 81-84, 124, 125, 130, 142, 146, 154, 210, 212, 232, 234-237, 261, 263, 270, 277, 278, 282, 423.

Luther, M. M., *Introduction*. — У кн.: «On the Current Situation in the Ukraine» by Serhii Mazlakh and Vasyl Shakhrai. Edited by Peter J. Potichnyj. Ann Arbor, The University of Michigan Press, 1970, стор. XXIX.

«Ukraina. Teraźniejszość i przeszłość». Praca zbiorowa pod redakcją Mieczysława Karasia i Antoniego Podraży. — Kraków, Nakładem Uniwersytetu Jagiellonskiego, 1970, page 397.

1971

Бойко Ю., *Микола Хвильовий; З останніх творів М. Хвильового*. — У кн.: Юрій Бойко «Вибране». Том I. Мю., Накладом автора, 1971, стор. 111-132; 177-185.

Винниченко В., *Про самогубство М. Хвильового і М. Скрипника* (З неопублікованих записок В. Винниченка «Думки про себе на тім світі»). — «Сучасність», ч. 9. Мю., 1971, стор. 7-18.

Гак А., *Не так Хвильовий, як ті хвильовинята*. — «Українські вісті». Н. У., 1971, 23 травня.

Костюк Г., «*Теорія і дійсність*». До проблеми вивчення теорії, тактики і стратегії більшовизму в національному питанні. — Мю., «Сучасність», 1971, стор. 135.

Лавріненко Ю., *Дух неспокою* (З ідей і мотивів мистецької прози Миколи Хвильового); *Побратимства відродженців*. — У кн.: Юрій Лавріненко «Зруб і парости». Мю., «Сучасність», 1971, стор. 33-81; 117-126.

———, «*Зруб і парости*». Літературно-критичні статті, есеї, рефлексії. — Мю., «Сучасність», 1971, стор. 9, 18, 19, 23-28, 30, 33-81, 107, 110, 111, 117-126, 146, 162, 163, 175, 180, 186, 219, 322.

Фещенко В., *«Із студії про новелу»*. — К., «Радянський письменник», 1971, стор. 94-96.

1972

Кошелівець І., *«Микола Скрипник»*. — Мю., «Сучасність», 1972, стор. 70, 72, 125, 127, 166, 168, 170-175, 177-179, 182, 184, 215, 216, 233, 243.

Смолич Ю., *«Розповіді про неспокій немає кінця»*. Книга третя. — К., «Радянський письменник», 1972, стор. 17, 18, 36, 73, 174, 175.

1973

Гак. А. (Задека М.), *«Від Гуляй-Поля до Нью-Йорку»*. Спогади. — Н.У.-Ф., [Б.в.], 1973, стор. 169, 176, 178-183, 185, 186, 190-193, 197, 198, 207, 209, 212.

Дзюба І., *«Інтернаціоналізм или русифікація?»* — Мю., «Сучасність», 1973, стор. 85, 202.

Донцов Д., *Микола Хвильовий* [Передрук]. — «Сучасність», ч. 5. Мю., 1973, стор. 75-94.

Лисяк-Рудницький І., *«Між історією й політикою»*. — Мю., «Сучасність», 1973, стор. 228-232.

«13 травня 1933». — «Сучасність», ч. 5. Мю., 1973, стор. 70-74.

1974

Бойко Ю., *«Ще раз про М. Хвильового»*. — У кн.: Юрій Бойко «Вибране», Том II. Мю., «Українське видавництво», 1974, стор. 56-64.

———, *«Націоналізм на Східньоукраїнських землях у добу Коновальця»*. — У кн.: «Євген Коновалець та його доба». Мю., Видання фундації ім. Є. Коновальця, 1974, стор. 579, 604, 608.

Скрипник М., *«Підсумки «Літературної дискусії»»*. — У кн.: Микола Скрипник «Статті й промови з національного питання». Упорядкував Іван Кошелівець. Мю., «Сучасність», 1974, стор. 57, 62-64, 75, 76.

Сосновський М., «Дмитро Донцов». Політичний портрет. — Н.-Й.-Т., НТШ, Бібліотека українознавства, том XXXIII. 1974, стор. 160, 188, 189, 190, 259, 287, 356.

1975

Коваль А., *Открытое письмо*. — У кн.: «Национальный вопрос в СССР». Сборник документов. Составитель Роман Купчинский. — Мю., «Сучасність», 1975, стор. 147.

Ласло-Куцюк М., д-р., «Українська радянська література». — Бухарест, Мультиплікаційний Центр Бухарестського Університету, 1975, стор. 13, 14.

Шкандрій М., *Передмова*. — У кн.: «П'ять оповідань». Т., Група студій української політичної думки, 1975.

1976

Барварцев М. М., «Буржуазне „українознавство“ — знаряддя ідеологічних диверсій імперіалізму». — К., «Наукова думка», 1976, стор. 93-94.

Кедрин І., «Життя — події — люди». Спомини і коментарі. — Н.-Й., «Червона калина», 1976, стор. 67, 241, 332, 340, 481, 549, 569, 629.

Неуважний Ф., *Вільна Академія Пролетарської Літератури*. — У кн.: «Український календар, 1976». Вар., Українське суспільно-культурне товариство, 1976, стор. 194-196.

Radziejowski J., «Komunistyczna partia Zachodniej Ukrainy 1919-1929». Węzłowe problemy ideologiczne. — Kraków, «Wydawnictwo Literackie», 1976, стор. 145-149, 156, 157, 160, 162, 171, 181, 192, 194.

Ferguson, D. M., «Lyricism in the Early Creative Prose of Mykola Khvylovy». Ph. D. Dissertation. — Т., University of Toronto, 1976, 315 стор.

1977

«Валітянський збірник». Видання друге, доповнене, під редакцією Юрія Луцького. — Е., Канадський Інститут

Українських Студій, «Мозаїка», 1977, стор. 7, 8, 10-20, 23-25, 27, 29, 33-47, 49, 63, 64, 66-68, 78, 93, 114, 117, 141, 151, 204, 205, 207-210, 215, 216, 224, 225, 227, 231, 232, 234-239, 246, 247, 250-254, 257, 258, 260.

Лук'янова В. П., «З історії радянсько-німецьких літературних взаємин». — К., «Наукова думка», 1977, стор. 16.

Luckyj, G. S. N., *Introduction*. — У кн.: «Валіт'янський збірник». Видання друге, доповнене, під редакцією Юрія Луцького. Видання Канадського Інституту Українських Студій, «Мозаїка», 1977, стор. 7-26.

Любченко А., *Спогади про Хвильового* (Із записної книжки); *Миколі Хвильовому*. — У кн.: «Валіт'янський збірник». Видання друге, доповнене, під редакцією Юрія Луцького. Видання Канадського Інституту Українських Студій, «Мозаїка», 1977, стор. 33-46; 151, 152.

«Олена Теліга». Збірник. Редакція і примітки О. Ждановича [О. Стуля]. — Д.-Н. Й.-Пар., Український Золотий Хрест у ЗСА, 1977, стор. 76, 138, 141, 179, 244, 381, 407, 410—411.

Семененко О., «Харків, Харків...» — Мю., «Сучасність», 1977.

Теліга О., *Нарозтіж вікна!; Партачі життя* (До проблеми цивільної відваги). — У кн.: «Олена Теліга». Збірник. Редакція і примітки О. Ждановича. Д.-Н. Й.-Пар., Український Золотий Хрест у ЗСА, 1977, стор. 146-149; 159-199.

1978

Гришко В., *Український націонал-комунізм на історичній пробі доби українізації (1923-1933)*. — «Сучасність», ч. 12. Мю., 1978, стор. 56-81.

«*Етапи великого шляху*». Керівна роль КПРС у становленні і розвитку української радянської літератури. — К., АН УРСР, 1978.

Зеров М., *Євразійський ренесанс і пошехонські сосни*. — У кн.: «Хрестоматія з української літератури ХХ століття». Упорядкували Є. В. Федоренко та П. Маляр. Н. Й., Шкільна Рада УККА, 1978, стор. 152-154.

Копелев Л., *«И сотворил себе кумира»*. — Энн Арбор, «Ардис», 1978, стор. 169, 170, 188, 189.

Костюк Г., *«Окаянні роки»*. Від Лук'янівської тюрми до Воркутської трагедії 1935-1940 рр. — Т., «Діялог», 1978, стор. 1, 3, 42, 43, 58, 82, 117, 135.

———, *Трагічний фінал*. До 45-річчя від дня смерти М. Хвильового, 13. V. 1933 — 13. V. 1978. — «Сучасність», ч. 5. Мю., 1978, стор. 19-34.

Майстренко И., *«Национальная политика КПСС в ее историческом развитии»*. — Мю., «Сучасність», 1978, стор. 95, 105-107, 122.

«Микола Хвильовий, 1893-1933». — У кн.: «Хрестоматія з української літератури ХХ століття...», стор. 136-137.

Любченко А., *Його тасмниця* (У 45-і роковини смерти М. Хвильового). — «Сучасність», ч. 5. Мю., 1978, стор. 3-18.

Шевельов Ю., *Про памфлети Миколи Хвильового*. — «Сучасність», ч. 2. Мю., 1978, стор. 17-59.

1979

Войко-Блохун, J., *Mykola Chvyľovuj*. — У кн.: Jurij Wojko-Blochun «Gegen den Strom. Angewählte Beiträge zur Geschichte der slavischen Literaturen». Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag, 1979, стор. 327-345.

Гай-Головко О., *«Смертельною дорогою»*. Події нашого часу. Том I. — Вінніпег, «Тризуб», 1979, стор. 238, 254, 255, 281-283.

Голубенко П., *Микола Хвильовий сьогодні*. — «Сучасність», ч. 2. Мю., 1979, стор. 47-64.

Задеснянський Р. [Бжеський Р.], *«Що нам дав М. Хви-*

льовий?». Видання третє, перевірене й доповнене. — [Б. м.], «Критична думка», 1979, 266 стор.

Кобець О., *Микола Хвильовий* (3 недрукованих спогадів). — «Нові дні», ч. 12. Т., 1979, грудень, стор. 22-25.

Лавріненко Ю., *Від вироку заглади до документованої історії*. — «Сучасність», ч. 1. Мю., 1979, стор. 113-115.

Майстренко І., *Історія Комуністичної партії України*. — Мю., «Сучасність», 1979, стор. 79, 97, 102, 119-131, 136-137, 139, 150.

«Михайло Драй-Хмара». З літературно-наукової спадщини. Ред. Г. Костюк. — Н.У.-Пар.-Сидней-Т., Записки НТШ, Філологічна Секція, т. СХСVII, 1979, стор. 332, 333, 336, 337, 352, 358, 403.

Перейма В., *Ще про творчість Хвильового*. — «Наш голос», ч. 2. Трентон, Н. Дж., 1979, стор. 37.

«Українська радянська література». За редакцією П. П. Кононенка та В. В. Фащенко. — К., «Вища школа», 1979, стор. 67, 68, 73, 74, 82-84, 87, 88, 92, 95, 96, 100, 115, 148, 227, 230, 232, 390, 426.

1980

Кобець О., *Микола Хвильовий* (3 недрукованих спогадів) [Закінчення]. — «Нові дні», ч. 1. Т., 1980, січень, стор. 30-32.

Костюк Г., *«Володимир Винниченко та його доба»*. Дослідження, критика, полеміка. — Н. Й., УВАН у США, 1980, стор. 26, 66, 88-90.

Кошелівець І., *«Олександр Довженко»*. — [Б.м.], «Сучасність», 1980, стор. 64, 102, 368.

Лавріненко Ю., *Рапсодія на 1933-ий і саможертву Хвильового*. — «Сучасність», ч. 5. Мю., 1980, травень, стор. 46-67.

Р. Б., *Микола Хвильовий «Твори в п'ятьох томах»*. Том I-ий [Рецензія]. — «Українська книга», ч. 2. Ф., «Київ», 1980, стор. 65-66.

Shkandrij, M., «*The "Literary Discussion" in the Soviet Ukraine, 1925-1928*». Ph. D. Dissertation. — T., University of Toronto, 1980.

1981

«*Українські діячі про Миколу Хвильового*». — «Смолоскип», ч. 11. Вашингтон, 1981, весна, стор. 3.

«*Сталін про Миколу Хвильового*». — «Смолоскип», ч. 12. Вашингтон, 1981, літо, стор. 4.

1982

Гірняк Й., «*Спомини*». Упорядкував Богдан Бойчук. — Н.-Й., «Сучасність», 1982, стор. 152, 221, 250, 272, 275, 279, 280, 285, 288, 300, 320, 321, 356-358, 362, 373, 449.

«*Комуністи про Миколу Хвильового*». — «Смолоскип», ч. 15. Вашингтон, 1982, стор. 4.

Тарнавський О., *Микола Хвильовий в опінії сучасників*. — У кн.: «Альманах Українського Народного Союзу на рік 1982». Річник 72. Джерзі Ситі-Нью Йорк, «Свобода», 1982, стор. 135-144.

Шкандрій М., *Дві українські літератури: Микола Хвильовий і сучасність*. — «Діялог», ч. 7-8. Т., 1982, стор. 103-122.

Голубенко П., *На полі бою*. — «Нові дні». Т., 1982, грудень, стор. 14-18; 1983, січень, стор. 10-11.

1983

Голубенко П., *Трагедія Миколи Хвильового*. — «Нові дні», ч. 400. Т., 1983, червень, стор. 6-9; ч. 401-402, липень-серпень, стор. 18-20.

———, *Поза межами можливого — памфлети Миколи Хвильового*. — «Сучасність», ч. 12. Мю., 1983, стор. 58-71.

«*Заява ЦК КП(б)У до Виконкому Комінтерну*». — У кн.: «Українська суспільно-політична думка в 20 столітті».

Документи і матеріали. Упорядкував Тарас Гунчак і Роман Сольчанник. Мю., «Сучасність», 1983, стор. 218-225.

Костюк Г., *Проблеми літературної критики; Микола Хвильовий. Життя, доба, творчість.* — У кн.: Григорій Костюк «У світі ідей і образів». Мю., «Сучасність», 1983, стор. 17, 20-23, 27; 56-126.

Марченко Н., *Чи варто роз'ятрювати рану?* — «Українська думка», ч. 43. Лондон, 1983, 27 жовтня, стор. 4.

Mace, J. E., «*Communism and the Dilemmas of National Liberation*». National Communism in Soviet Ukraine, 1918-1933. — Cambridge, Mass., Harvard Ukrainian Research Institute, 1983, стор. 2, 86, 100, 102, 104-111, 114-116, 119-160, 176, 180, 184, 186, 189, 192, 203, 206-210, 230, 232, 260, 304.

«*Микола Хвильовий — зброя*». — «Смолоскип», ч. 19. Вашингтон, 1983, весна, стор. 1-2.

Наддніпрянець В., «*Українські націонал-комуністи*». Їх роля у Визвольній війні України 1917-1956 рр. — Н.У.-Т.-Сидней, Спілка Визволення України, 1983, стор. 14, 15, 24, 53-89, 106, 108, 124-126, 129-131, 133, 136, 142, 143.

Пундик Ю., «*У полум'ї дружнього слова*». — Пар., «Українське слово», 1983, стор. 259.

Radziejowski J., «*The Communist Party of Western Ukraine, 1919-1929*». — Е., Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, 1983, стор. 113-117, 124, 125, 127-130, 134, 138, 146, 156, 157, 161, 188, 193.

Tarnawsky M., *Mykola Khvylovyi «Tvory v piat'okh to-takh»*. Vol. 3. — «World Literature Today», 1983, Spring.

Шумський О., *Промова на червневому пленумі (2-6 червня 1926) ЦК КП(б)У; Про українізацію і український культурний процес (Промова на засіданні політбюро 20. XI. 26 р.); Ідеологічна боротьба в українському культурному процесі (Доповідь т. О. Шумського на зборах комосередку Наркомосу 25 листопада 1926 р.)*. — У кн.: «Українська суспільно-політична думка в 20 столітті». Документи

і матеріали. Том II. Упорядкували Тарас Гунчак і Роман Сольчаник. — [Б.м.], «Сучасність», 1983, стор. 146-153; 184-188; 188-203.

1984

«История Украинской ССР», том 7. «Украинская ССР в период построения и укрепления социалистического общества (1921-1941)». Відповідальний ред. С.В. Кульчицький. — К., «Наукова думка», 1984, стор. 115, 149, 168, 296, 316, 317.

Lewytzkij, B., «*Politics and society in Soviet Ukraine, 1953-1980*». — E., Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, 1984, стор. 18, 23, 119.

Рибалка Д., *Чи варто роз'ятрювати рану?* Відгук на статтю — «Нові дні», ч. 408. Т., 1984, лютий, стор. 30-31.

Тарнавський О., 1933 — *Заповідник смерти* (А. Кестлер і М. Хвильовий). — «Нові дні», ч. 411. Т., 1984, травень, стор. 16-18.

1985

Hordynskij, J., «*Literaturna krytyka pidsovjetskoji Ukrajinu*». Lviv-Lemberg 1939. Ein Abriss der Literaturkritik in der Sowjetukraine der 1920-30er Jahre. Herausgegeben und eingeleitet von O. Horbatsch. — München, Verlag Otto Sagner, 1985, стор. 11, 13-15, 40, 42-47, 54, 58-61, 64-67, 69, 70, 75-79, 81, 84, 88, 99, 101, 105, 110, 116-121, 124.

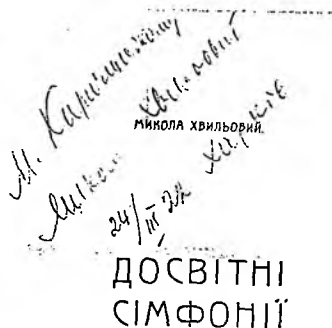
Лавріненко Ю., «*Чорна пурга та інші спомини*». — [Б.м.], «Сучасність», 1985, стор. IV, 8, 65, 66, 70-73, 78, 85, 107, 136-140, 145, 161-163, 165, 168, 178, 182, 186.

Майстренко І., «*Історія мого покоління*». Спогади учасника революційних подій в Україні. — E., Канадський Інститут Українських Студій, Альбертський Університет, 1985, стор. 189, 190, 200, 201, 231, 235, 258, 397.

ЗРАЗКИ ОБКЛАДИНОК ДЕЯКИХ ТВОРІВ
М. ХВИЛЬОВОГО



«Молодість». Харків, 1921.

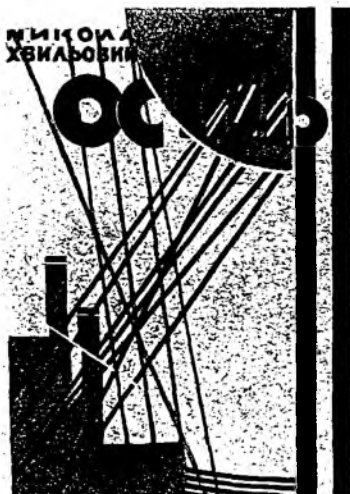


«Досвітні симфонії». Харків, 1922.

ВСЕУКРАЇНКОМ
ХАРКІВ 1922 РІК.



«Сині етюди». Харків, 1923.



«Осінь». Харків, 1923.



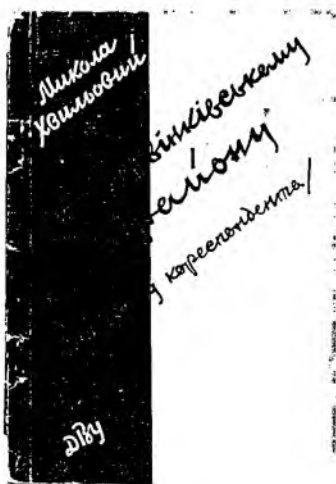
«Злочин».
Харків, 1924.



«На глухім шляху».
Харків, 1925.

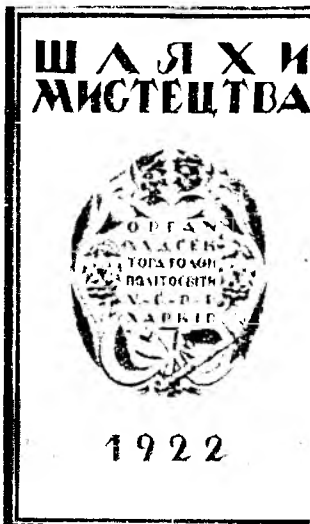


«Твори», том перший.
Харків, 1927.



«По Барвінківському району».
Харків, 1930.

ДЕЯКІ ЖУРНАЛИ І ОКРЕМІ ВИДАННЯ, В ЯКИХ
ДРУКОВАНО ТВОРИ М. ХВИЛЬОВОГО І КРИТИЧНІ
ОГЛЯДИ ЙОГО ТВОРЧОСТІ



Журнал «Шляхи мистецтва».
Харків, 1922.

ЖИТТЯ / РЕВОЛЮЦІЯ

6-7

ЧЕРВЕНЬ
ЛИПЕНЬ
1925



ДЕРЖАВНЕ
ВІДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Журнал «Життя й революція».
Харків, 1925.



1927 ВУСПП

ДЕРЖАВНЕ ВІДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

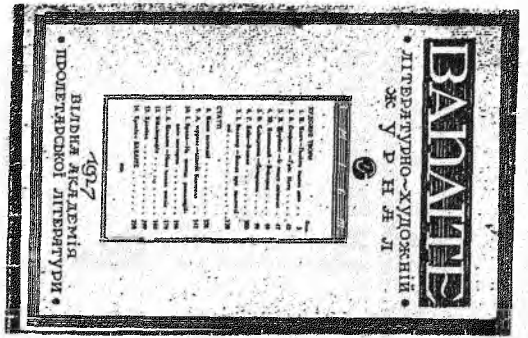
Журнал «Гарт».
Харків, 1927.

КРИТИКА

№4

ДЕРЖАВНЕ
ВІДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Журнал «Критика».
Харків, 1928.



Журнал «Валіте».
Харків, 1927.

ЛІТЕРАТУРНИЙ
ЯРМАРОК

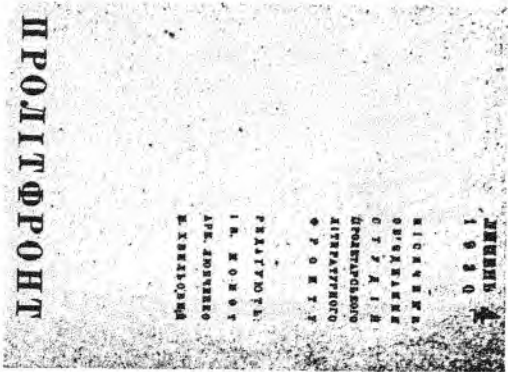
АЛЕКСАНДР
МІСЯЧНИК
КНИГА БРОСА. 1928
АНГЛІЯ. 1929

Д В У

Журнал «Літературний
ярмарок». Харків, 1929.



Журнал «Молодняк».
Харків, 1927.



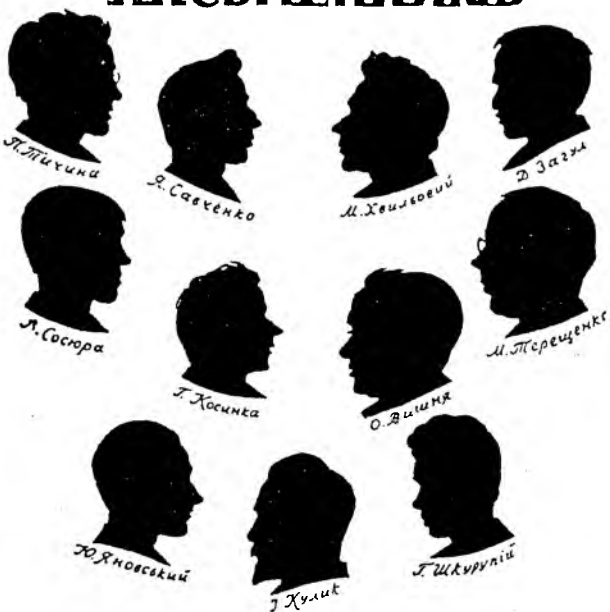
Журнал «Пролітфронт».
Харків, 1930.



Додатки до газ. «Вісти ВУЦВК»:
«Література, наука, мистецтво» (1924 р.), «Культура і побут» (1923 р.).

Ф. ЯКУБОВСЬКИЙ

СИЛУЕТИ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ



ВИДАВНИЦТВО „КУЛЬТУРА“ ДЕРЖТРЕСТУ „КИЇВ-ДРУК“

Титульна сторінка книжки Ф. Якубовського
«Силуети сучасних українських письменників». Харків, 1928.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

- 37 1. Дочка М. Хвильового Іраїда в рік закінчення середньої школи. 1937 р.
2. Перша дружина М. Хвильового Катерина Гащенко (сидить) і сестра М. Хвильового Людмила Фітільова. Грудень 1917 р.
- 38 3. Іраїда (з гітарою), студентка Харківського університету в гостях у родини тітки Дарії Гащенко (лежить на траві). 1939 р.
4. Сестра першої дружини М. Хвильового Катерини Гащенко — Дарія. Австралія, 1955 р.
5. Автор спогаду про М. Хвильового Петро Іванович Шигимага. 1963 р.
- 133 6. Повідомлення про смерть М. Хвильового. «Вісті ВУЦВК», 14 травня 1933 р.
- 134 7. Виступи на похороні М. Хвильового. Третя сторінка «Літературної газети» від 27 травня 1933 р.
- 135 8. Похорон М. Хвильового. Фото з «Літературної газети» від 27 травня 1933 р.
- 136 9. Похорон М. Хвильового. Фото з «Літературної газети» від 27 травня 1933 р.

Визначні співучасники українського культурного відродження 1920-1930-их років

- 251 10. Олесь Досвітній. Член ВАПЛІТЕ. Розстріляний 23.VII.1934 р.
11. Василь Еллан-Блакитний. Організатор Гарту. Помер 4. XII. 1925 р.
12. Григорій Епик. Член ВАПЛІТЕ. Розстріляний в ув'язненні, січень 1938 р.

13. Валеріян Поліщук. Член Гарту. Загинув в ув'язненні 17.III.1942 р. (?).
- 252 14. Микола Куліш. Президент ВАПЛІТЕ. Загинув в ув'язненні, осінь 1937 р.
15. Іван Дніпровський. Член ВАПЛІТЕ. Помер 1.XII.1934 р.
16. Аркадій Любченко. Секретар ВАПЛІТЕ. Помер на еміграції 1945 р.
17. Юрій Яновський. Член ВАПЛІТЕ. Помер 25 лютого 1954 р.
- 253 18. Петро Панч. Член ВАПЛІТЕ. Помер 1.XII.1978 р.
19. Павло Тичина. Член ВАПЛІТЕ. Помер 16.IX.1967 р.
20. Майк Йогансен. Член ВАПЛІТЕ. Загинув в ув'язненні 1937 р.
21. Володимир Сосюра. Член ВАПЛІТЕ. Помер 8.I.1965 р.
- 254 22. Михайло Яловий. Президент ВАПЛІТЕ. Загинув в ув'язненні 1934 р.
23. Сергій Пилипенко. Голова Плугу. Загинув в ув'язненні 1943 р. (?).
24. Максим Рильський. Поет, перекладач. Помер 24.VII.1964 р.
25. Павло Филипович. Член літ. групи неоклясиків. Загинув в ув'язненні, осінь 1937 р.
- 255 26. Микола Зеров. Член літ. групи неоклясиків. Загинув в ув'язненні, 13.X.1941 р. (?).
27. Сергій Єфремов. Літературознавець. Загинув в ув'язненні 1938 р. (?).
28. Олександр Дорошкевич. Літературознавець. Помер 2.IV.1946 р.
29. Олександр Білецький. Літературознавець. Помер 2.VIII.1961 р.
- 256 30. Володимир Коряк. Член Гарту. Критик. Загинув в ув'язненні 1939 р. (?).
31. Самійло Щупак. Критик. Загинув в ув'язненні 1942 р. (?).
32. Олександр Шумський. Публіцист. Народній комісар освіти УРСР. Загинув на засланні 1938 р. (?).

33. Микола Скрипник. Публіцист. Народній комісар освіти УРСР. Поповнив самогубство 7.VII.1933 р.
- 257 34. Група основників Спілки пролетарських письменників Гарт. Січень 1923 р. Сидять (зліва): Г. Коцюба, П. Тичина, В. Еллан-Блакитний, І. Кулик, М. Хвильовий, В. Поліщук. Стоять (зліва): І. Дніпровський, М. Йогансен, Я. Савченко, О. Копиленко, В. Коряк.
- 258 35. На Всесоюзній конференції пролетарських письменників у Москві. Грудень 1924 р. Делегати Гарту, Плугу, та білоруського «Маладняка». Сидять (зліва): М. Хвильовий, С. Пилипенко, Ц. Гартни, М. Чарот. Стоять (ліва): Г. Епik, Александрович, Б. Вольни, П. Христовий.
- 613 36. Автограф вірша В. Сосюри присвяченого М. Хвильовому. 1926 р.
- 614 37. Записка М. Хвильового і А. Любченка з 20 грудня 1928 р.: «Гео Шкурупій буде середній письменник — не більше. Якщо не менше і це честь... Арк. Л., М. Хв.» «Прекрасний актор Бучма в театрі „Березіль” — в кіно буде бездарою. М. Хвильовий» (3 архіву А. Любченка. Оригінал зберігається у архіві митрополита УАПЦ Мстислава).

Документи до історії ВАПЛІТЕ

(Всі документи з архіву А. Любченка. Оригінали зберігаються в архіві митрополита УАПЦ Мстислава)

- 647 38. Перша сторінка протоколу установчих зборів Гарту з 20 листопада 1925 р.
- 648 39. Остання сторінка протоколу установчих зборів Гарту, на якій подано вислід голосування.
- 649 40. Додаток до протоколу установчих зборів Гарту, де подано список його членів-основників. 20 листопада 1925 р.
- 650 41. Остання сторінка установчих зборів ВАПЛІТЕ, на якій подано вислід голосування.
- 651 42. Перша сторінка протоколу загальних зборів ВАПЛІТЕ, на яких виключено з цієї організації М.

- Хвильового, О. Досвітнього і М. Ялового. 28 січня 1927 р.
- 652 43. Перша сторінка протоколу засідання президії ВАПЛІТЕ, на якому прийнято рішення щодо участі цієї організації у Всеукраїнському з'їзді пролетарських письменників. 23 травня 1927 р.
- 653 44. Лист Організаційного бюро Всеукраїнського з'їзду пролетарських письменників за підписом І. Микитенка у справі участі ВАПЛІТЕ у з'їзді. 2 січня 1927 р.
- 654 45. Лист завідуючого відділом преси ЦК КП(б)У А. Хвилі у справі виключення з ВАПЛІТЕ М. Хвильового, О. Досвітнього і М. Ялового.
- 655 46. Таємний лист секретаря ЦК КП(б)У Кліменка у справі виключення з ВАПЛІТЕ М. Хвильового, О. Досвітнього і М. Ялового.

Зразки обкладинок деяких творів М. Хвильового

- 787 47. «Молодість». Харків, 1921.
48. «Досвітні симфонії». Харків, 1922.
49. «Сині етюди». Харків, 1923.
50. «Осінь». Харків, 1923.
- 788 51. «Злочин». Харків, 1924.
52. «На глухім шляху». Харків, 1925.
53. «Твори», том перший. Харків, 1927.
54. «По Барвінківському району». Харків, 1930.

*Деякі журнали і окремі видання, в яких
друковано твори М. Хвильового і критичні
огляди його творчості*

- 789 55. Журнал «Шляхи мистецтва». Харків, 1922.
56. Журнал «Життя й революція». Харків, 1925.
57. Журнал «Гарт». Харків, 1927.
58. Журнал «Критика». Харків, 1928.
- 790 59. Журнал «Вапліте». Харків, 1927.
60. Журнал «Молодняк». Харків, 1927.

61. Журнал «Літературний ярмарок». Харків, 1929.
62. Журнал «Пролітфронт». Харків, 1930.
- 791 63. Додатки до газ. «Вісти ВУЦВК»: «Література, наука, мистецтво» (1924 р.), «Культура і побут» (1923 р.).
- 792 64. Титульна сторінка книжки Ф. Якубовського «Силуети сучасних українських письменників». Київ, 1928.

ПОКАЖЧИК ІМЕН І НАЗВ

- Абраменко, 117, 120
«Авангард», 744
Авенаріус, 425
Авербах Т., 54
Азарх Раїса, 61, 65, 67
Аксельрод Л., 317
Алексеев, 66
«Америка», 764
Амп П'єр, 22, 341
Андрієвський Дмитро, 764, 767
Анищенко, 630
Антоненко-Давидович Борис, 377, 451, 765
Антонюк С., 742
«Арена», 10, 234, 246, 390, 685, 686, 693, 703, 711
Арістотель, 584
«Арка», 757
Арнаутів, 58
Архілох, 418
Асеев М., 633
АСКК (Асоціація Комуністичної Культури), 259, 261, 262,
267, 268, 291
«Аспанфут» (Асоціація панфутуристів), 259
Атаманюк Василь, 479, 480
Аттіла, 420, 421, 453
Ауссем Отто, 120
- Багрянний Іван, 173, 759, 764
Бажан Микола, 468, 660
Бажанський Михайло, 10
Байрон Джордж, 329, 349
Бала Ю., 726
Балицький Всеволод, 63, 179
Бальзак Оноре де, 75, 418, 427

Барагура В., 747
Барес Ф., 442, 443
Бах Йоган, 282
Бебель, 338, 341, 387
Безименський А., 144, 203, 747
Беккер М., 722, 726
Бендер Віталій, 760
Беранже П'єр, 443
«Березіль», 62, 242, 626
Брезовський А., 117, 120
Бетговен Людвіг, 449
Белінський Віссаріон, 459
Бжеський Р., 125, 756, 758, 766, 782
Биковець М., 281, 285, 718
Бичок, 68, 91, 92, 103, 109
Бідило, 30, 121
Біленкова, 116
Білецький Леонід, 726
Білецький Олександр, 377, 378, 389, 700, 712, 714, 716, 722,
767, 774, 776
Білодід Іван, 765
Білозер В., 760
«Більшовик», 331, 413, 717, 718, 721
«Більшовик України», 725, 728, 731, 732, 733, 736, 740
Бісмарк Отто, 455
Блакитний Василь, 24, 34, 54, 58, 63, 83, 121, 245, 271, 312,
341, 399, 543, 596, 597, 618, 639, 641, 705, 710, 722, 729,
731, 732, 738, 741, 775
Блакитний Є., 754
Бледа, 420
Блок Олександр, 444
Блюмштейн, 331
Богуславський, 282
Бодлер Шарль, 22, 418, 425
Божко Сава, 250, 629
Бойс, 282
Бойко Юрій, 10, 759, 760, 765, 768, 778, 779
Бойчук Богдан, 784
Бомарше П'єр, 418
Бондаренко, 641
Бондус П., 722
Борев Б., 745
Борисевич Л., 760

Борисенко, 74
Бортник Януарій, 622
Борщак Ілля, 86
Бражньов, 445
Бровнінг, 633
Брусний І., 752
Брюсов В., 300
Бугайов М., 759
Бузько Дмитро, 54
Булат В., 760
«Бумеранг», 239
Буревій Кость, 722, 725
Бурже, 434
Бурлака, 54
Бутенко В., 61
Буц Омелько, 480, 482
Бучма Амвросій, 634
«Буяння», 713

Ваганян В., 237, 592, 726

Вань Володимир, 173

ВАПЛІТЕ (Вільна Академія Пролетарської Літератури),
34, 36, 57, 59, 61, 66, 69, 75, 78, 79, 81-83, 105, 129, 138,
142, 176, 177, 182, 209, 241, 246, 290-292, 294-297, 302,
306, 310, 314-316, 319, 326, 378, 404-406, 463, 512, 513,
629, 639, 641, 643, 657-660, 664-678, 681, 705, 706, 712,
730-732, 737, 739, 755, 757, 764, 767, 770, 777, 780

«Вапліте» (журнал), 34, 63, 78, 79, 81, 83, 559, 560, 562, 566,
568, 616, 620, 657, 665, 673, 677, 681, 700, 703, 705, 723-
731, 737, 741

Варварцев М. М., 780

Василенко В., 739

Васильківський, 91, 103

Василько, 62

Ващенко Григорій, 759-761

Ведміцький О., 745

«Вежі», 754

Вергілій, 347

Верді Джюзеппе, 397

Веретенченко Олекса, 10

«Веселка», 715

«Визвольна політика» 755

Винар Любомир, 764

Винниченко Володимир, 71, 215, 217, 220, 227, 339, 383,
394, 774, 778
Винниченко С., 34, 122
Вишенський, 346, 347
Вишенський Іван, 619
Вишня Остап, 55, 60, 69, 70, 72, 73, 83, 103, 163, 164, 169,
173, 193, 282, 707, 714-716, 743
«Вікна», 708
«Вільна трибуна», 747
Вільнодумний І., 761
«Вісти української національної колонії в Маньчжу-ді-го»,
751
«Вісті ВУЦВК», 24, 34, 54, 78, 82, 130, 131, 459, 626, 669,
701, 705, 716, 722, 725, 727, 744, 748
«Вістник», 701, 747-751
Вітик Семен, 546
«Вітчизна», 769
Влизько Олекса, 193
ВЛХІ (Вищий літературно-художній інститут), 300
Вовчок Марко, 440
«Вогні», 694, 747
Войцехівський Ю., 79, 80, 81
Волобуєв Михайло, 69, 114
Волошин Ростислав, 751
Волощук М., 752, 764
Вольський, 630
Вольтер, 281
Вороний Микола, 466
Воронин Олександр, 10
«Вперед», 766
Вражливий Василь, 76, 629, 641, 660, 673, 679, 681
Вражливий Р., 378-380, 384-386
Врангель П., 535
Врублевський, 534
«Всесвіт», 700, 723
ВУАПП (Всеукраїнська асоціація пролетарських писа-
телів), 260-262, 267, 268, 270, 312
ВУСКК (Всеукраїнська спілка робітників комуністичної
культури), 250
ВУСПП (Всеукраїнська спілка пролетарських письменни-
ків), 36, 72, 181, 216, 235, 236, 238, 242, 247, 250, 513, 630,
632, 664, 665, 674, 708, 728-730, 739, 740, 743, 745, 746,
772

ВУФПП (Всеукраїнська федерація пролетарських письменників), 267
ВУФРП (Всеукраїнська федерація радянських письменників), 247
ВУФРРП (Всеукраїнська федерація революційних радянських письменників), 236, 238, 245
ВФППМ (Всеукраїнська федерація пролетарських письменників і митців), 231, 703, 706
ВФРРП (Всеукраїнська федерація революційних радянських письменників), 707
Вухналь Іван, 60
ВУЦВК (Всеукраїнський центральний виконавчий комітет), 63, 87

Гадзінський Володимир, 234, 334, 454, 713, 718, 722, 726, 729
Гай-Головко Олександр, 782
Гак Анатоль, 176, 178, 197, 778, 779
Галій М., 749
Галілей Галілео, 461
Галушко Д., 55, 749
Гаморак Юрій, див. Стефаник Юрій
Гамсун Кнут, 465
Ган О., 15, 17, 19, 21, 24, 26, 28, 31, 113, 115, 117, 121, 182, 756, 757
Ганжулевич, 739
Гарбуз Т., 34, 57, 121-123, 677
Гармаш, 125
Гармаш Р., див. Бжеський Р.
Гармаш С., див. Костюк Григорій
Гарт (Спілка пролетарських письменників), 36, 53, 54, 69, 80, 259-263, 267-270, 289, 291, 296, 302, 303, 306, 310-314, 324, 325, 340, 341, 378, 404, 405, 411, 473, 639, 641, 726, 738, 745, 770
«Гарт» (журнал), 54, 63, 80, 81, 246, 247, 479, 481, 630, 694, 699, 708, 715, 728-730, 732, 734, 738, 740, 743-745
Гастов А., 711, 712
Гашенко Дарія, 15, 23-26, 31, 37, 39, 42, 47, 51
Гашенко Дуся, 46, 50
Гашенко Катерина, 21-23, 25, 26, 35, 37, 38-40, 44-50
Гермайзе Осип, 546, 548
Гетлер Адольф, 163
Гіппіус Зінаїда, 319

Гірняк Йосип, 179, 181, 201, 755, 757, 784
Гірчак Євген, 708, 712, 733, 742
Гладкий М., 739
Гладков Ф., 385
Глобенко Микола, див. Оглоблин Микола
«Глобус», 724, 725
Гоголь Микола, 70, 367, 439, 440, 442, 443, 445, 446-448,
454, 456, 461, 465, 471, 476, 576, 661, 662, 761
Головко Андрій, 72, 193, 454
Голота П., 54
Голубенко Петро, 10, 57, 754, 756, 757, 761, 764-766, 768,
769, 773, 775, 782, 784
Голуб'єва З., 775
Голубовичева, 160
Гомер, 347, 350, 464, 612
«Гомін України», 761, 764
«Гонг комункульту», 239
Гончаренко І., 250
Горацій, 106, 481
Горбач Анна Г., 771
Гординський Святослав, 10, 753, 755, 757
Гординський Ярослав, 751, 753
Гордієнко Кость, 54, 641
Горенко О., 757
Горовий Ю., 755
Горська, 54
Горська Ольга, 615
Грабовський Павло, 439
Гримайло Я., 733
Гринько Григорій, 459, 485, 488, 489, 525
Гришко Василь, 10, 204, 214, 752, 755, 759, 764, 768, 773, 781
Громів О., 295, 642, 643, 660, 674, 678, 679, 680, 682
Грунський П., див. Вишня Остап
Група «А», 247, 250
Грушевський Михайло, 463, 548, 616
Гудовський А., див. Гудзовський А.
Гулий, 9, 555
Гумилович, 434
Гунчак Тарас, 785, 786

Габода Ю., 761
Гете Йоганн Вольфганг, 329
Гжицька Марія, 174, 175, 199

Гжицький Володимир, 170
Гонта Іван, 392
Горький Максим, 388, 446, 449
Господин А., 10
Гракх, 338
Гудзовський А., 764
Гумільов, 633

Давиденко Н., 34, 122
«Далекосхідній націоналіст», 751
Дамокл, 612
Данте Алігієрі, 284, 348, 350
Дантон Жорж Жак, 574, 585, 586
Д'Аннунціо Габріель, 350
Дарвін Чарлс Роберт, 329, 482
Дельтей Жозеф, 439
Демченко, 519
Денікін Антон, 31, 491, 583
Державин В., 726
«Державна нація», 677
Десняк Володимир, 82, 481, 612, 718
«Дзвони», 748
Дзюба Іван, 776, 779
Дивнич Юрій, див. Лавріненко Юрій
Динген, 580
«Діло», 722, 748, 749, 751
«Діялог», 784
Дніпровський Іван, 19, 54, 62, 78, 79, 82, 83, 164, 165, 169,
174, 180, 185, 198, 200, 202, 617, 618, 622, 639, 640, 660,
673, 675, 679, 681, 700, 704, 715
Довгаль С., 722
Догань К., 733, 742
Довженко Олександр, 54, 295, 467, 635, 641-643, 660, 783
Доленго Михайло, 82, 714-716, 727, 742
Донцов Дмитро, 8, 308, 409, 410, 412, 413, 434, 462, 516-519,
677, 715, 718, 719, 722, 723, 727, 733, 739, 742, 746, 747,
764, 768, 779, 780
«Дороги», 752
Дорош, 217
Дорошенко Володимир, 716, 719
Дорошенко М., 124
Дорошкевич Олександр, 8, 278, 279, 336, 338, 343-350, 398,
402, 411, 412, 480, 546, 548, 717, 719, 723, 727, 733

Досвітній Олесь, 19, 33, 35, 54, 57, 61-63, 76, 78, 79, 83, 164, 169, 174, 176, 179, 197, 198, 202, 213, 292, 323, 560-562, 612, 615, 628, 631, 641-643, 645, 660, 666-670, 673, 705, 706, 712, 723, 725, 729, 733, 734, 737

Досвітня Марія, 175

Достоевський Федір, 328, 329, 430-433, 455, 632

Драгоманов Михайло, 330, 331, 333, 460

Драй Хмара Михайло, 74, 773, 783

«Дружба народів», 777

Дудко Федір, 718

Дурдуківський Володимир, 63

Дюамель Жорж, 336

Дюбуа, 219

Едгар, 633

Едшміт, 339

Ейхенбавм Б., 348, 349

Еллан Василь, див. Блакитний Василь

Емеляненко Г., 768

Енгельс Фрідріх, 139, 324, 580

Епік Віра, 175

Епік Григорій, 60, 74, 169, 173, 174, 195, 198, 202, 206, 207, 208, 213, 263, 295, 324, 326, 388, 628, 642, 643, 645, 660, 708, 746

Есхіл, 418, 426

Євдокименко В., 776

«Єдність», 760

Єкатерина, див. Катерина II

Ємець Юлія, див. Уманець Юлія

Єндик Ростислав, 753, 764

Єрмінів В., 761

Єсенін Сергій, 64

Єфремов Сергій, 63, 363, 372, 548, 717

Жданович О., див. Штуль Олег

Жигалка, 379

«Жизнь искусства», 273, 276

«Життя й революція», 24, 334, 336, 343, 347, 387, 411, 558, 610, 699, 718-721, 723, 725-729, 739-742, 746-749

Жін-Плуг (Жіноча секція письменниць-пролетарок Плугу), 266

Жовтень (Об'єднання робітників пролетарської культури),
261, 291, 302, 314, 340
Жук Андрій, 85, 86
Жукова В., 742
Жуковський Аркадій, 10
Журавлів П., 18, 114
«Журнал для всіх», 262, 268

«Заграва», 698
Загул Дмитро, 404, 407, 411, 412, 479, 480, 517, 717, 764
Задека М., див. Гак Анатоль
Задеснянський Р., див. Бжеський Р.
Заливчий Андрій, 245, 377, 399
Залізник Максим, 392
«За Марксо-ленінську критику», 746, 749
Заноза Максим, див. Хвильовий М.
«За самостійність», 754, 758
«За синім океаном», 773
Затонський Володимир, 9, 62, 81-83, 459, 460, 463, 489, 515,
519, 520, 524, 525, 530, 542-544, 547, 549, 552, 723, 727,
739
Західня Україна (Спілка революційних письменників), 250
«Західня Україна» (журнал), 208, 247, 250, 742
Звичайна Олена, 113, 762, 764
Зенькевич П., 172
Зеров Микола, 8, 57, 107, 281, 285, 316, 327, 328, 331, 336,
342, 343, 348, 350, 403, 404, 406-412, 468, 479, 481, 517,
519, 548, 611, 717, 719, 723, 730, 733, 743, 753, 769, 773,
775, 782
Зінкевич Осип, 10, 691, 762, 770, 774
Зінов'єв Григорій, 370, 473, 592
Зіньківець К., 727
«Знання», 710, 718
Золя Еміль, 60, 339
Зонин А., 719, 727
«Зори грядущего», 693, 698, 711, 714
Зоря А., 747

«Известия», 449

Іванов П., 54, 76, 83, 388, 641, 642, 660, 673, 678-681
Івченко Михайло, 377
Ізарський О., 757

Ізюмський П., 766
Ільницький Олег, 10, 691
Ільонков, 144
Ірчан Мирослав, 55, 103, 250, 377

Йогансен Алла, 175, 183
Йогансен Майк, 24, 35, 54, 62, 63, 165, 169, 174, 198, 199,
202, 250, 341, 543, 640-643, 660, 673, 674, 676, 678, 681,
703, 706, 713, 714

Кабан Павло, 24, 29, 114, 116, 121
Каганович Лазар, 139, 485, 486, 519, 521, 529, 530, 538, 539,
558-565, 727, 733, 739, 758, 772
Калицький Г., 740
Каліта Іван, 421, 447
Калюжний Наум, 201
Калянник Іван, 103, 173
Кальдерон, 418
Кант Іммануель, 482
Капустянський Іван, 717, 719
Кардиналовська Тетяна, 197
Карл XII, 367, 476
Кармазин Дм., див. Голубенко П.
Кароль Стефан, див. Хвильовий Микола
Кассу Жан, 454
Касяненко Григорій, 54
Касяненко Євген, 54, 55, 58
«Катафальк мистецтва», 239
Катерина II, 446
Катулла, 612
Качура Яків, 404, 411, 412
«Квартали», 54, 63
Кедрин Іван, 780
Кеніг, 16, 43, 44, 122
Керенський Олександр, 20
Керницький Іван, 753
Кестлер Артур, 786
«Київ», 767
Килимник Олег, 774
Кириленко Іван, 54, 62, 107, 141, 164, 166, 180, 187, 201,
202, 203, 250, 640, 753, 748
Кирилюк Євген, 753
Кияниця П., 336, 340, 341, 719

Кіплінг Рудярд, 443, 633, 661
Кітс, 418
Кітга Степан, 124, 126
Кліменко, 670
Клоччя Андрій, 250
«Книга», 715
«Книга й революція», 715
Книгочий, див. Пилипенко Сергій
Коба Семен, 125
Кобець Олекса, 153, 162, 167, 759, 763, 769, 783
Кобилецький Юрій, 722
Кобилянська Ольга, 333
Ковалева Клава, 31
Коваленко Борис, 79, 481, 482, 630, 633, 723, 728, 734, 740,
745, 748
Коваленко В., 26, 30, 33, 123, 767
Коваленко Л., 773
Ковалів Б., 757
Коваль А., 777, 780
Ковтун, 60
Колодько Андрій, 30, 121
Колодько Михайло, 30, 121, 122
Коломиєць А., 748
Колос Борис, див. Кабан Павло
«Коммунист», 715, 720, 725
«Комунарка України», 699
«Комсомолец України», 731
«Комсомольская правда», 722
«Комунист», 71, 78-80, 82, 247, 262, 459, 502, 631, 668, 674-
676, 678-681, 701, 705-707, 712, 723-727, 730-731, 734, 735,
737, 738
«Комунист України», 768
«Комункульт», див. «Гонг комункульту»
Конар-Палащук Федір, 36, 196
Коник, 36
Коновалець Євген, 162, 779
Кононенко П., 783
Конюшин, 554, 555
Копелев Лев, 782
Копернік Міколай, 331, 703, 704, 706
Копиленко Олександр, 54, 155, 370, 377-386, 640, 642, 643,
660, 673, 676, 681
Корбут Ю., 752

Корецький Ф., 34, 122
Корж О., 54
Корнель, 418
Корнійчук Олександр, 755
Коряк Володимир, 24, 35, 54, 79-81, 155, 201, 300, 307, 350,
399, 400, 454, 686, 705, 711, 715, 718, 720, 723, 728, 731,
734, 737, 740, 745, 746
Косач Юрій, 773
Косинка Григорій, 156, 157, 191, 377, 389, 394, 467, 701,
754, 774
Косіор Станіслав, 139, 194, 740, 741, 743, 744
Костер де, Шарль, 454
Костюк Григорій, 36, 39, 173, 196, 203, 745, 754, 755, 778,
782, 783, 785
Котовський, 122
Коцюба Гордій 54, 63, 83, 304, 639, 641-643, 660, 673, 677,
681, 722, 732, 738, 741
Коцюбинський Михайло, 217, 333, 383, 394
Кочубей, 445
Кошелівець Іван, 757, 768, 779, 783
Кравців Богдан, 770
Кравченко О., 774
«Краківські вісті», 752, 753
«Красная газета», 712
«Красная нива», 715
Краян З., 746
Кривоніс В., 750
Крижанівський Степан, 746, 773
Крилов Сергій, 119, 339
«Критика», 733, 736, 737, 739, 741-746, 748
«Критична думка», 710
Крупська Надія, 70
Кузнецов, 54
Кузьмич Володимир, 189, 743
Кулик Іван, 62, 201, 250, 459, 534, 543, 640, 679, 713, 714,
734, 748, 749
Куліш Антоніна, 7, 33, 168, 172, 174, 175, 198, 201, 202, 620,
762, 766
Куліш Володимир, 753, 775
Куліш Микола, 19, 33, 34, 58, 62, 69, 78, 80, 82, 83, 150, 168,
169, 171-173, 176, 179, 180, 185, 197-199, 201, 202, 213,
250, 466-469, 620, 622, 624, 626, 628, 634, 665, 668-671,
673, 674, 677-682, 734, 735, 766

Куліш Ольга, 169, 173
Куліш Панько, 333, 347, 348, 442, 447, 455
«Культура» (Львів), 699, 717, 743
«Культура» (Харків), 728
«Культура і побут», (додаток до газ. «Вісті ВУЦВК»), 78,
82, 276, 280, 292, 293, 295, 299, 309, 326, 328, 334, 461,
704, 720-722, 724, 726, 727, 729, 735
Кульчицький С., 786
Купчинський Роман, 780
Курбас Лесь, 55, 62, 63, 180, 185, 201, 202, 467, 468, 624,
626-628
Курицький Є., 712
Кухар Роман, 764
Кушарський, 150
Кюстін де, 444

Лаврик П., 54
[Лавріненко] Олекса, 183
Лавріненко Юрій, 185, 702, 754-757, 763, 767, 769, 773, 776,
778, 783, 786
Лазаркевич Н., 734, 743
Лазаревський Г., 749
Ланка (Спілка київських письменників), 261, 298
Лакиза Іван, 734
Лакиза П., 723, 728, 735
Ларін, 237
Ласко-Куцюк, М., 780
Лашенко Олег, 752
Ле Іван, 62, 79
Лебідь А., 723
Лебідь Д., 666
Ле-Бон, 282, 435
Левітіна Софія, 56
Лейтес Олександр, 78, 239, 259, 272, 293, 324, 447, 459, 460,
490, 641, 642, 660, 673, 675, 676, 679, 680, 682, 705-707,
714, 717, 720, 723, 729, 733-736, 738, 743, 745
Ленін Володимир, 139, 265, 283, 287, 305, 324, 369, 394, 409,
473, 494, 499, 500, 507, 516, 517, 521, 522, 527, 535, 574,
619
Леонтович Микола, 27, 456, 468, 475
Леонтьев Константин, 328, 329
Лермонтов Михайло, 619
Липа Юрій, 749

Липський, 187
Лисенко Микола, 27
«Листи до приятелів», 773
Лисяк-Рудницький Іван, 779
«Література и революция», 350
«Літературная газета», 749
Лідов, 66
Лісовий А., 411, 451
Лісовий П., 54
«Література і мистецтво» (додаток до газ. «Вісті ВУЦВК»),
701, 707, 739, 742
«Література, мистецтво, розвага» (додаток до газ. «Сво-
бода»), 765, 768
«Література, наука, мистецтво» (додаток до газ. «Вісті
ВУЦВК»), 639, 699, 704, 714, 716
«Літературна газета», 148, 149, 630, 632, 701, 706, 708, 727,
728, 731, 733, 734, 739, 740, 745-748
«Літературний архів», 745
«Літературний ярмарок», 36, 61, 68, 74, 247, 628, 630, 632,
701, 706, 735, 740, 742, 776
«Літературно-науковий вістник» (ЛНВ), 85, 86, 439, 442,
444, 453, 699, 700, 715, 717-719, 721-724, 726-729, 731, 733,
739, 740, 742, 745, 746
Ліфшиц Б., 641, 642
Лобанов, 519
Ломброзо, 433
Лондон Джек, 661
Лук'янова В., 781
Луначарський Анатолій, 70, 293, 623
Луців Лука, 745, 746
Луцький Юрій, 10, 53, 57, 85, 86, 639, 709, 710, 765, 767,
773, 780, 781
Любченко Аркадій, 10, 20, 25, 32, 33, 53, 54, 60, 62, 65-69,
71-75, 78-80, 82, 83, 85, 112, 169, 196, 197, 609, 615-618,
624, 625, 636, 639, 640, 642, 645, 660, 673, 674, 676, 682,
701, 709, 710, 752-754, 758, 759, 764, 765, 775, 781, 782
Любченко Панас, 63, 196, 459, 556, 723, 740
Люксембург Роза, 53
Лютер Мартин, 338, 442
Лябрюєр, 428
Ляшковець М., див. Мосендз Леонід
Льойоля Ігнатій, 455
Льонгфелло Генрі, 570-572

Магомет, 447
Маєв, 630
Мазепа Іван, 367, 453, 475
Мазепа Ісаак, 752, 754
Мазуренко, 534
Майдан В., 758
Майоров М., 740
Майстренко Іван, 777, 782, 783, 786
Майський Михайло, 54, 83, 641, 642, 660, 677, 679, 682, 715
Майфет Григорій, 729, 740
Мак Ольга, 743
Максимович К., 196
Макух І., 768
«Маладняк» (білоруський журнал), 268
Маланюк Євген, 464, 471, 715, 724, 729, 740, 747, 750, 753,
758, 765, 767, 772, 775
Малик Іван, 28, 114, 115
Малицький, 594, 597
Маловічко І., 743
Маляр Павло, 702, 710, 782
Мамін-Сибіряк, 43
Маркс Карл, 139, 298, 324, 369, 425, 426, 482, 570, 571. 574
580
Марс (Майстерня революційного слова), 513
Марусик Михайло, 325
Марченко Ніна, 785
Мар'ямов О., 250
Масенко Терень, 173, 642, 643
Маслов С., 753
Матюхин, 117, 120
Машкін А., 729
Маяковський Володимир, 57, 338
Меженко Юрій, 480, 481, 715, 720, 735
Мельник В., 764
«Меч і воля», 762, 763
«Ми», 708, 748
Микитенко Іван, 60, 62, 63, 80, 81, 107, 137, 165, 166, 181,
188, 190, 201-203, 216, 250, 379, 664, 707, 729, 740, 743,
748, 768, 772
Микитенко Олег, 772
Микола I, 445
Микола II, 473
Минко Василь, 250

Мирний Панас, 751
Мироненко В., 746
«Мисль», 712
«Митуса», 261, 268, 270
Михайличенко Гнат, 31, 245, 377, 399, 692
Мірчук Петро, 776
Міхновський Микола, 439
Млиновецький Р., див. Бжеський Р.
Мовчан Юліян, 191, 762
Могилянський Михайло, 334, 341, 387, 482, 512, 559, 616,
715, 717, 743
Моїсеєнко, 545
Мойсеева Л., 762
«Молода Україна», 698
Молодняк (Всеукраїнська спілка комсомольських письмен-
ників), 250, 513
«Молодняк» (журнал), 81, 242, 247, 250, 630, 701, 728, 730,
731
Молот (Група письменників), 314, 325
Момот Іван, 250, 729
Мономах Володимир, 217
Мопассан Гі, 60, 428, 429, 441
Мосендз Леонід, 758
«Московський робочий», 712
Мотузка М., 735
Моцарк Вольфганг, 282
Музиченко Ю., 743
Мундцук, 420
Муравйов Михайло, 446
Мурашко, 468
Муссоліні Беніто, 350
Мухин Михайло, 715

«На варті», 760
Наддніпрянець В., 767, 785
«Назустріч», 750
«На літературном посту», 722, 726, 730, 732
Наняк І., 762
«На посту», 719
Наполеон Бонапарте, 454
Нарбут Юрій (Георгій), 468
Наріжний Олександр, 751
«Народна воля», 760-761

«Народний учитель», 723
«Наш голос», 783
«Наша боротьба», 754
«Наша культура», 751
«Наша правда», 725
«Наші вісті», 754
«Наші дні», 709, 752, 753
«Наші позиції», 709
Невіра Х., 720, 729
Неврлі Микола, 776
«Нео-ліф», 720
Неуважний Ф., 780
Неоклясики, 208, 316, 407, 499, 506, 512, 513, 558, 561,
564-567
Неронович Є., 54
Нечай Павло, 70
Николишин С., 751, 752, 755
Ніковський Андрій, 63, 548
Ніколай II, див. Микола II
Ніцше Фрідріх, 435
Ніщинський Петро, 27
«Нова генерація», 73, 239, 240, 242-244, 247, 730, 742-744
«Нова громада» (Відень), 714-716
«Нова громада» (Київ), 162, 163
«Нова громада» (Прага), 715
«Нова громада» (Харків), 716-718
«Нова культура», 699, 716
«Нова рада», 371
«Нова Україна», 597, 598, 711, 719, 722, 725-727, 732, 733
«Нове мистецтво», 61, 75, 560, 705, 722
Новиченко Леонід, 767, 769, 773
Новицький М., 735, 744
«Нові дні» (Зальцбург), 698
«Нові дні» (Торонто), 702, 764, 769, 784, 786
Норвід, 422
Ньютон Ісак, 329, 466

«Овид», 762
Овчаров Г., 745
Оглоблин Микола, 180, 698, 766, 768, 771
Озерський М., 748
«Октябрь», 268
Олександр II, 369

Олесь Олександр, 466
Ольбир, 750
Онацький Євген, 776
«Орлик», 754, 755
Орест Михайло, 773
Ортега і Гассе Йозе, 457
Острроверха Михайло, 766
Осьмачка Тодось, 156, 157
О'Флягерті Ляйам, 450, 457

Павлів П., 189, 250
Павлусевич В., 711
Павлюк, 395
Панас С., 763
Панів Андрій, 189, 250
Панч Петро, 33, 56, 58, 75, 78, 80, 83, 146, 166, 177, 181,
190, 200-202, 295, 296, 377-381, 384, 385, 642, 643, 645,
660, 673, 676, 679, 680, 682, 748
Панченко М., 693
Пеко П., 758
Первомайський Леонід, 55
Перейма В., 783
Перлін Є., 744, 746
Петлюра Симон, 61, 162, 463, 545, 583
Петніков Григорій, 10, 686
Петренко П., див. Ган О.
Петриченко С., 763
Петрицький Анатоль, 181
Петро І, 453, 628, 632
Петров Віктор, 766, 769
Петровський Григорій, 9, 70, 82, 489, 519, 531, 741
«Печать и революция», 305, 306
Пешков А., 576
Пилипенко Сергій, 20, 53, 80, 81, 107, 158-163, 178, 189, 197,
266, 292, 299, 309, 325, 326, 328, 330, 331, 402, 407, 449,
461, 470, 479, 480, 641, 707, 711, 712, 716, 720, 723, 724,
728, 729, 735, 743
Підгайний С., 755, 759
Підмогильний Валер'ян, 377, 465, 468, 482, 559
Піلسудський Юзеф, 599
Пільняк Борис, 67, 296, 339, 379, 383, 397, 704
Піонтек, 62
Платонов С., 443

Плевако Микола, 721, 729
Плеханов Георгій, 306, 317-319, 338, 412, 418
Плискунівський, 79
Плуг (Спілка селянських письменників), 53, 69, 158, 178,
250, 259, 261-264, 266-270, 286, 289, 291, 292, 295-298, 302,
303, 306, 310-314, 324-326, 339-341, 378, 404, 411, 470, 473,
513, 629, 641, 720, 726, 735, 736, 738, 745
«Плуг» (журнал), 246, 247, 466, 479, 716, 718, 729
Плуг ЗУ (Західної України), 266
«Плужанин», 262, 263, 302, 449, 720, 723, 724, 727-730, 732
Плющ Василь, 113, 765
По Едгар, 633
Погодін, 328
Подоляк Б., див. Костюк Григорій
Полішук Валеріян, 54, 67, 81, 234, 307, 344-346, 373, 376,
464, 543, 615, 640, 703, 704, 712-714, 716, 721, 722, 724,
726, 728, 730
«Полимя», 711
Полонський, 72
Полторацький Олексій, 250
Попов М., 519, 670, 749
Постишев Павло, 62, 139, 177, 204, 205, 206, 208, 209, 210,
221, 222, 750
Поступальський И., 712
«Правда», 340, 755
«Прибой», 727
Примаков Віталій, 61, 65
«Пробоем», 752
«Пролетар», 80
«Пролетарій», 725
«Пролетарська правда», 334, 546, 706, 721, 723, 725, 727,
731, 732, 738, 741
ПРОЛІТФРОНТ (Об'єднання студій пролетарського літе-
ратурного фронту), 36, 68, 105, 708, 746
«Пролітфронт» (журнал), 247, 508, 707, 708, 742, 743, 746
Пундик Юрій, 775, 785
Пушкар, 29
Пушкін Олександр, 64, 106, 169, 179, 198, 338, 445, 482,
621, 628

Рабіндранат, 607
Рабічев, 627
Равіч-Черкаський М., 716

Радзикович Володимир, 756, 759
Радченко, 541, 545, 549, 550
Радченко Андрій, 9
«Радянська література», 131, 748, 749
«Радянська освіта», 707
«Радянська Україна», 759
«Радянський театр», 707
Раковський Християн, 223, 369
Ревуцький Дмитро, 693
Реньє Анрі, 339
Рибалка Д., 786
Рильський Миксим, 56, 320, 338, 404, 406, 408-410, 412, 443,
466, 468, 474, 479, 610, 611, 717, 723
Річицький Андрій, 114, 746
Робесп'єр Максимільєн 585, 586
«Робітник освіти», 719
«Робочий клуб», 722
Розанельський Микола, 234
«Розбудова держави», 764
«Розбудова нації», 740
Розанов В., 345, 348
Роздольський Роман, 85
Роленко В., див Кулик І.
Роллян Ромен, 22, 336-338
Романенчук Богдан, 697, 751
Ромен Ж., 339
Ромен П., див Голубенко П.
Рудевські, брати, 123
Рудницький Михайло, 751
Русальський Володимир, 760
Руссо Жан Жак, 422

Сааведра-Мігуель Сервантес, 436, 452
Савич [Богодухівський поміщик], 16, 17, 114, 118, 122
Савич [тітка М. Хвильового], 35
Савченко Яків, 80, 261, 404, 406, 407, 412, 674, 716, 725, 726,
730, 731
«Самоосвіта», 303
«Самостійна думка», 750
«Самостійна Україна», 761, 767, 769
«Світло», 734
Свіфт Джонатан, 418, 425
«Свобода», 757

Свобода Віктор, 10
Селівановський А., 730, 744
«Семафор у майбутнє», 239
Семенко Махайль, 250, 260, 268, 342, 619, 730, 736, 744
Семенко О., 781
Сенченко Іван, 54, 62, 75, 165, 174, 180, 199, 202, 351, 359,
370, 377-380, 384, 385, 640, 673, 674, 677, 682, 730
Сєнкевіч Генрік, 60, 66
«Сільський театр», 693
СІМ («Село і місто», Союз українських пролетарських і
селянських письменників в РСФРР), 720, 722, 735
Сіроштан Д., 114
Скорик, 117, 120
Скорупська Марта, 10, 691
Скоропадський Павло, 30, 120
Скрипник Микола, 9, 62, 70, 178, 196, 215, 218-226, 446, 462,
463, 489, 519, 528, 552, 555, 562, 625, 676, 708, 725, 731,
736, 741, 742, 744, 748, 749, 757, 772, 778, 779
Скуба М., 250, 744
Славінський М., 749
Славко В., 689, 701
Слинько, 534
Слісаренко Ганна, 175
Слісаренко Олекса, 57, 78, 80, 82, 83, 174, 641, 643, 645, 660,
673-675, 678-680, 682, 701, 725, 737, 754
«Службовець», 700
Смаковська Лариса, 16, 17, 19, 27
Смаковський Микола, 16, 17, 29, 114, 115, 124
«Смолоскип» (журнал), 702, 762, 764-766, 770, 773, 774, 776,
777, 779, 784
Смолич Юрій, 33, 34, 58, 60, 62, 74, 78, 250, 673, 677, 680,
682
Соболь О., 18, 114
Соболь Ф., 66
Соловей Дмитро, 192
Соловей Оксана, 10
Сологуб, 196
Солодуб, 530, 531
Сольчаник Роман, 785, 786
Сонцвіт В., див. Поліщук Валеріян
Сосновський Михайло, 780
Сосюра Володимир, 24, 33, 35, 54, 60, 69, 70, 75, 76, 78, 81,

189, 202, 325, 341, 399, 410, 468, 474, 542, 544, 545, 609,
639, 640, 642, 660, 703, 706, 711, 718
Софокл, 623
«Соціалістична Харківщина», 61
СПУ (Спілка письменників України), 747
СРПУ (Спілка радянських письменників України), 751
Стайківський Ф., 763
Сталін Йосиф, 8, 70, 140, 189, 203, 204, 208, 210, 222, 445,
474, 489, 538, 758, 784
Старинкевич Л., 744
Старий В., див Кобець Олекса
Старицька-Черняхівська Людмила, 481
Стендаль, 339, 465
Степ Ю., 758
Степанов П., 34, 122
Стерно Т., 758
Стефаник Василь, 467, 605, 606, 625
Стефаник Юрій, 478, 605, 752
Стефанів С., 763
Стоян Б., 758
Стрельнікова Віра, 234
Струк Данило, 10, 776
«Студентський вістник» (Львів), 750, 725, 729
«Студентський вісник» (Мюнхен), 759
«Студентський прапор», 709, 752
Сулима М., 721
«Сурма», 756
Сухино-Хоменко Володимир, 707, 737, 744
Суходольський, 118
«Сучасна Україна», 760, 762, 763, 765
«Сучасність», 694, 771, 773, 776-779, 781-784
Сціборський Микола, 751

Тамерлан, 420, 422, 423, 432
Таран В., 34, 122
Таран Ф., 82, 675, 677, 679, 680, 731, 737
Тараненко, 538, 556, 560
Тарасенко Єлисавета, 16
Тарасенко Іван, 16
Тарнавський Остап, 775, 784, 786
Таціт Публій, 28
Творимірський А., 763
Теліга Олена, 8, 472, 474, 756, 781

Теннісон, 633
Терещенко Марко, 60, 63, 80, 717
Терещенко, 404, 406, 407, 410, 412
Тиверець Б., див. Загул Дмитро
Тимофіїв, 534
Тичина Павло, 35, 54, 59, 66, 77-79, 82, 157, 180-182, 184,
185, 201, 202, 283, 296, 344, 345, 364-468, 474, 543, 607,
608, 610, 615, 617, 620, 629, 640, 641, 660, 672, 673, 677,
680, 682, 692, 767
Ткаченко Василь, 192, 195, 746, 753
Ткачук І., 250
Тобілевич Іван, 339
Тойнбі Арнольд, 759
Толстой Лев, 446, 449, 632
Толстой Олексій, 445
Торяник Ганна, 47
Торяник Ірина, 31, 41, 45
«Тризуб», 749
Тростянецький А., 774, 777
Трохименко П., 756
Троцький Лев, 223, 297, 338, 350, 369, 394, 574, 600
Трясило, 395
Туган-Барановський Михайло, 68, 103, 468
Туркало Кость, 760
Тулуб Зінаїда, 24
Тургенєв Іван, 336, 632
Тютюнник Юрій, 59, 162, 469
Тьєр Огюстен, 338

Уїтман Уолт, 421, 464
«Український робочий», 712
Українка Леся, 333, 440, 466
«Українська думка», 760, 785
«Українська книга», 783
«Українська літературна газета», 766-768
«Українська трибуна», 755, 758, 759
«Український прометей», 761, 764
«Український робітник», 696, 705, 740
«Український самостійник», 760-763
«Український селянин», 766
«Українські вісті», 702, 754, 755, 757, 758, 760, 761, 763, 768,
776
«Українське слово» (Київ), 701, 752

«Українське слово» (Париж), 759-764, 769
«Українець-Час», 765
УкрЛЕФ, 513
[Уманець] Люба, 26, 59, 130, 131, 213
Уманець Юлія, 26, 35, 56, 58, 60, 95, 122, 123, 130, 131, 171,
174, 198, 199
Урбіно, 54, 105
Усенко Павло, 54, 70 81, 250, 640
Успенський, 445

Фальківський Дмитро, 404, 411
Фащенко В., 783
Федоренко Євген, 702, 710, 782
Федорів Р., 751
Федчишин С., 705, 737
Фельдман Йосиф, 641, 660, 682
Фещенко В., 777, 779
Филипович Павло, 333, 341, 404, 406-410, 412, 482, 546, 612,
773
Філатов, 640
Філоненко П., 766
Фінкельштейн, 168
Фітільов Григорій, 15-17, 53
Фітільов Олексій, 16, 40, 43, 44, 124
Фітільова Валентина, 16, 35
Фітільова Євгенія, 16
Фітільова Єлисавета, 21
Фітільова Ірїда, 23, 25, 38, 39, 42, 45-50
Фітільова Людмила, 16, 22, 25, 46, 124
Фльобер Гюстав, 60, 339, 465
Франко Іван, 333, 339, 350, 546
Франс Анатоль, 22
Фріче В., 739
Фурер, 61

Хара-Даван Еренжен, 443
Хазін Емануїл, 234
«Харківський пролетарій», 79, 82, 631, 707
«Харковський пролетарій», 725
Харченко О., 34, 122, 123
Хвиля Андрій, 62, 81-83, 196, 460, 463, 529, 560, 563, 566,
601, 668, 669, 670, 700, 706, 709, 725, 731, 735, 737, 739,
741, 744, 749, 755, 764, 765

Хвильова Люба, див. Уманець Люба
Хвильовий Микола, 7-11, 15, 18-36, 39-41, 44, 46-51, 53-66,
68-70, 72, 74, 75, 78-83, 85-87, 90, 92-95, 97-101, 103-109,
113-121, 123-126, 129-131, 133-150, 153-158, 160-166, 168-
177, 179-216, 218-220, 234, 250, 279, 281-287, 292, 293, 295,
297, 302-304, 307, 308, 310, 312, 313, 315-318, 322, 325,
327-336, 338, 339, 341, 342, 347, 348, 350, 363-365, 368-371,
373, 374, 376-384, 386-388, 390-413, 415, 418-420, 422-437,
438-446, 448-482, 487, 488, 512, 513, 515-519, 527-529, 542-
545, 549, 550, 555, 559-566, 568, 569, 572-575, 578, 581-583,
585, 586, 588-597, 600, 601, 605, 607, 608, 610, 623, 624,
632, 639-643, 645, 660, 666-670, 673, 685-687, 691, 700, 701,
703-712, 714-717, 719-722, 724-726, 727, 729-738, 740, 741-
744, 746-769, 771-779, 774-779, 781-786
Херсонь, 731
ХІНО (Харківський Інститут Народньої Освіти), 328, 332
Хлестаков, 443
Хмельницький Богдан, 216, 217, 394
Хомяков Г., 329
Хоткевич Гнат, 261
Христовий М., 54, 61-63, 640, 722
Христюк Павло, 560, 673, 674, 677, 680, 717, 734
Хуторян А., 731

Циганкова, 731
Цимбалістий Богдан, 765
Цифринович, 117, 120

Чапленко Василь, 771
«Час», 757
«Червоний шлях», 10, 76, 78-82, 260, 268, 286, 287, 307, 377,
378, 387, 438, 517, 558, 561, 562, 565, 616, 671, 673, 687,
693, 695, 699, 701, 704, 706, 708, 711, 715-718, 721-723,
727, 729, 732, 734, 741, 744-747, 749
«Червона преса» (газета), 747
Чемберлен Невілл, 576
Черемшина Марко, 467
Чернявський, 57
Чирков М., 721
Чінгіз-Хан, 421, 443, 445, 446
Чортомлик Д., 749
Чубар Влас, 9, 196, 485, 488, 489, 519, 528, 531, 725, 737, 741
Чумак Василь, 31, 245, 399, 543, 731

Чупринка Грицько, 439, 466

Чухрай Д., 721

Шадира Б., 763

Шамрай А., 717, 732

Шаповал Микита, 597-600, 725, 732

Шатобріян Франсуа-Рене, 442

Шахрай, 534

Шевельов Юрій, 10, 754, 759, 774, 782

Шевирьов, 328

Шевченко Іван, 54

Шевченко Олексій, 763

Шевченко Павло, 34, 122

Шевченко Тарас, 17, 27, 118, 217, 440, 456, 461-463, 475, 477,
570-572, 740, 751, 757, 761

Шевчук Гр., див. Шевельов Юрій

Шекспір Вільям, 347, 350, 623

Шерех Юрій, див. Шевельов Юрій

Шигимага Петро 18, 19, 26-28, 33, 37, 45, 117, 123, 766

Шиманський О., 732

Шіллер Йоганн-Фрідріх, 419

Шеллі Персі-Біші, 418, 633

Шкандрій Мирослав, 10, 698, 780, 784

Шкурупій Гео, 744

Шлендик И., 751

«Шлях освіти», 694, 695, 717, 719

«Шлях молоді», 754, 756, 758

«Шляхи мистецтва», 56, 390, 459, 693, 698, 699, 711, 713-715

Шмигельський Антон, 250

Шмідт О., 219, 750

Шопен Фридерик, 171, 181, 202

Шпенглер Освальд, 281, 282, 284, 296, 329, 332, 422, 432,
456, 753, 773

Шпол Юліян, див. Яловий Михайло

«Штабель», 390

Штамлер, 424

Штогрин Дмитро, 10

Штуль Олег, 751, 756, 762, 773, 781

Шульга М., 756

Шуменко Д., див. Голубенко П.

Шумський Олександр, 8, 9, 36, 61, 62, 85, 176, 196, 485-489,
519, 523, 524, 530, 540-543, 545, 548-550, 552, 554, 556,
559-561, 563-565, 732, 741, 762, 772, 785

Щедрин, 448
Щупак Самійло, 8, 60, 334, 339, 401, 407, 414, 482, 546, 721,
725, 738, 746

«Юнак», 701
Юнак Р., 721
«Юнацька боротьба», 756
«Юний націоналіст», 758
Юра Гнат, 55
Юрезанський, 82
Юринець Володимир, 438, 726, 732, 738

Яворський М., 196, 242, 534
Яковенко Григорій, 8, 107, 280, 282, 287, 307, 308, 721, 738
Якович Ю., 334
Якубовський Григорій, 306
Якубський Б., 716, 717, 732
Якубовський Фелікс, 387, 630, 726, 732, 738, 742, 745
Яловий Михайло, 35, 36, 55, 61, 62, 68, 78, 79, 83, 110, 164,
169, 174, 176, 177, 179, 182, 192-194, 197, 198, 200, 209,
210, 292, 293, 295-297, 303, 312, 559, 560, 562, 641-643,
645, 660, 666-670, 673, 705, 706, 712, 724, 726, 730, 734,
735, 740, 745
Яновський Юрій, 57, 60, 62, 72, 202, 377, 378, 386, 387, 467,
625, 632, 636, 641, 642, 661, 662, 673, 674, 680, 682, 740
Ярошенко, 261, 404, 406, 407, 410, 412
Ярошівський О., 126
Яшек Микола, 239, 259, 272, 293, 324, 447, 459, 460, 490,
705-707, 732-736, 738, 743, 745

ПОКАЖЧИК ІМЕН І НАЗВ ЛАТИНСЬКОЮ АЗБУКОЮ

Andrusyshen, С., 773
«Augusteo, L'», 752
Веґку, J., 775
«Biuletyn polsko-ukrainski», 748
Вojko-Blochyn, J., 782

Chvylovy, M., see Khvylovy, M.
Chwylowyj, M., see Khvylovy, M.
«Citizen-Advertiser», 770

Dmytryshyn, B., 767
Drozdy, M., 775

Emerson, N. E., 770
Evach, H., 753

Fark, W. E., 771
Ferguson, D. M., 780
Fizer, J., 769

Goldstein, D., 762

«Harvard Slavic Studies», 768
Horbatsch, A. H., 713
Horbatsch, O., 786
Hordynskyj, J., 786
Hraly, M., 775

«Investigator, The», 747

Jopson, N. B., 712

Karaś, M., 778
Kark, E., 748
Khvylovy, M., 748, 753, 770-772, 775, 777, 780, 782, 785
Kirkconnell, W., 773
Kostiuk, H., 770

Lawrynenko, Y., 762
Lewytskyj, B., 774, 786
«Library Journal», 771
Luckyj, G. S. N., 713, 767, 770, 771, 781
Luther, M. M., 778
Luybchenko, A., 713

Mace, J. E., 785
Mazlakh, S., 778
Mirsky, D. S., 712, 713
«Morning Call, The», 771

«News and Courier, The», 770
Nugent, S., 771

«Oregon Journal», 771

Podraza, A., 778

Potichnyj, P., 778

Radziejowski, J., 780, 785

«Rasegna Italiana», 712

Rideout, S., 770

Roucek, J., 777

Rudnyckyj, L. I., 771

«Sacramento Union, The», 771

Salvini, L., 712, 752

Sander, H. D., 770

«Savannah Morning News Magazine», 771

Shakhray, V., 778

Shkandrij, M., 784

«Slavic Review», 771

«Slavonic Review, The», 712

Sullivant, R., 773

Tarnawsky, G., 713

Tarnawsky, M., 785

Terry, W. J., 770

«Thought Patterns», 769

«Tribune Bookshelf, The», 770

«Trident, The», 713, 771

«Ukrainian Quarterly, The», 753

«Union-Bulletin», 770

Valkier, E. K., 771

VAPLITE, 768

«Welt, Die», 770

Westreich, B., 770

Židlicky, V., 775

ЗМІСТ

7 Від редактора

РОЗДІЛ I

МАТЕРІЯЛИ ДО БІОГРАФІЇ Й ДОБИ МИКОЛИ ХВИЛЬОВОГО

- 15 До нового трактування біографії М. Хвильового —
Григорій Костюк
- 39 Листи до Григорія Костюка — *Дарія Гащенко*
- 39 Лист 1 — 21.5.1981
- 42 Лист 2 — 24.7.1981
- 47 Лист 3 — 5.8.1981

З АРХІВУ АРКАДІЯ ЛЮБЧЕНКА

- 53 I. Нотатки до спогадів про Хвильового (Із
записної книжки)
- 69 II. Записки-запитання
- 75 Літературний щоденник
- 85 Лист А. Жука до проф. Ю. Луцького
- 87 Його таємниця — *Аркадій Любченко*
- 113 Факти до біографії Миколи Хвильового — *П. І.
Шигимага*
- 118 Богодухівщина в часи Хвильового — *В. Я. Кова-
ленко*
- 124 Дещо про М. Хвильового — *С. М. Кітт*

РОЗДІЛ II

СМЕРТЬ І ПОХОРОН М. ХВИЛЬОВОГО ЗА МАТЕРІАЛАМИ ТОГОЧАСНОЇ ПРЕСИ

ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО СМЕРТЬ М. ХВИЛЬОВОГО

- 129 М. Г. Хвильовий — «Вісті ВУЦВК»
130 Від Комісії по похорону М. Хвильового
130 Вислови співчуття родині

ПРОМОВИ НА ПОХОРОНІ М. ХВИЛЬОВОГО

- 137 Наша відповідь — сміливіше йти вперед — *І. Микитенко*
141 Остання найприкріша помилка — *І. Кириленко*
144 Ще запекліше боротися з впливами клясового ворога — *Безименський*
146 Від тебе чекали на допомогу в боротьбі за нове життя... — *П. Панч*
149 Від родини М. Хвильового
150 Лист до Харк. облпрокуратури, слідчому Т. Кушарському — *М. Куліш*

РОЗДІЛ III

СМЕРТЬ І ПОХОРОН М. ХВИЛЬОВОГО В ПАМ'ЯТІ Й СПРИЙМАННІ ЙОГО СУЧАСНИКІВ

- 153 Микола Хвильовий — *Олекса Кобець*
168 Смерть і похорон Хвильового — *Антоніна Куліш*
173 Із записника Григорія Костюка
176 Бумеранги Хвильового вертаються з Москви на Україну — *Анатоль Гак*
179 Зі споминів — *Йосип Гірняк*
182 Вістка 13 травня 1933 — *Юрій Лавріненко*
186 Похорон Хвильового — *Юліян Мовчан*
192 Обірване життя — *Василь Ткаченко*
196 Останнє слово — *Григорій Костюк*
204 Останній твір Миколи Хвильового — *Василь Гришко*
205 Із щоденних нотаток про самогубство М. Хвильового і М. Скрипника — *Володимир Винниченко*

РОЗДІЛ IV

ОРГАНІЗАЦІЙНІ Й ТВОРЧІ ПРОБЛЕМИ М. ХВИЛЬОВОГО У СВІТЛІ ДЕКЛЯРАТИВНИХ І ПОЛЕМІЧНИХ ДОКУМЕНТІВ ЧАСУ

- 231 Деклярація Всеукраїнської федерації пролетарських письменників і мистців
- 235 Деклярація Всеукраїнської спілки пролетарських письменників
- 239 Платформа й оточення лівих
- 245 Деклярація Всеукраїнської федерації революційних радянських письменників.
- 259 Перед організаційною кризою в українській революційній літературі — *Вас. Еллан*
- 272 Санкт-Петербурзьке холуйство — *Михайло Яловий*
- 277 Про критиків і критику в літературі — *Гр. Яковенко*
- 281 Не про «або», а про те ж саме — *Гр. Яковенко*
- 288 На правдивому шляху — *М. Яловий*
- 293 Як на правдивому шляху спотикаються — *С. Пилипенко*
- 300 Проблема організації літературних сил — *С. Пилипенко*
- 310 До розвитку письменницьких сил — *Ол. Досвітній*
- 324 Літературні організації і молодь — *Г. Епik*
- 327 Ad Fontes — *Микола Зеров*
- 351 Із записок — *Іван Сенченко*

РОЗДІЛ V

М. ХВИЛЬОВИЙ У СВІТЛІ ЛІТЕРАТУРНОЇ КРИТИКИ Й ПУБЛІЦИСТИКИ РІЗНИХ ІДЕОЛОГІЧНИХ ПОЗИЦІЙ

- 363 Микола Хвильовий — *Сергій Єфремов*
- 373 Поезія праці — *Василій Сонцвіт*
- 377 М. Хвильовий — основоположник нової української прози — *Олександр Білецький*
- 390 Микола Хвильовий — *Олександр Дорошкевич*
- 399 Друга фаланга письменників Жовтня — *Володимир Коряк*

- 401 Псевдомарксизм Хвильового — *Самійло Щупак*
- 415 М. Хвильовий як прозаїк — *Володимир Юринець*
- 439 Микола Хвильовий — *Дм. Донцов*
- 464 13 Травня 1933 року — *Євген Маланюк*
- 472 Партачі життя — *Олена Теліга*
- 475 Три символи М. Хвильового — *Юрій Гаморак*
(*Юрій Стефанік*)

ПАРОДІЇ НА МИКОЛУ ХВИЛЬОВОГО

- 479 Греко-римські мотиви — *Д. Загул*
- 479 С. Пилипенко — *В. Атаманюк*
- 480 Шляхи розвитку української літератури —
Омелько Буц

РОЗДІЛ VI

ДЕЯКІ УХВАЛИ ЦК КП(б)У ТА ДУМКИ ВОЖДІВ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ ПРО М. ХВИЛЬОВОГО

- 485 Тов. Кагановичу та іншим членам ПБ ЦК КП(б)У
— *Й. Сталін*
- 490 Тези ЦК КП(б)У про підсумки українізації (1926)
- 504 Тези Пленуму ЦК та ЦКК КП(б)У про підсумки
українізації (Червень 1926 р.)
- 509 Політика Партії в справі української художньої лі-
тератури (Постанова Політбюро ЦК КП(б)У)
- 515 Шляхи творчости Хвильового — *Володимир За-
тонський*
- 521 Промова Л. Кагановича на червневому Пленумі ЦК
КП(б)У 1926 р.
- 541 Промова О. Шумського на червневому Пленумі ЦК
КП(б)У 1926 р.
- 552 Промова М. Скрипника на червневому Пленумі ЦК
КП(б)У 1926 р.
- 558 Промова Л. Кагановича на Політбюро ЦК КП(б)У
20.IX.1926 р.
- 566 Від ухилу — у прірву — *Андрій Хвиля*

РОЗДІЛ VII

МАТЕРІЯЛИ ДО ПОБУТУ, ОСОБИСТИХ СТОСУНКІВ І МІЖГРУПОВИХ КОНФЛІКТІВ

- 605 Межа — *Василь Стефаник*
607 Вітер з України — *Павло Тичина*
608 Час — *Володимир Сосюра*
610 Присвятні вірші (П. Тичині, М. Хвильовому, М. Зерову) — *Максим Рильський*
612 Епітафія неоклясикові — *Павло Филипович*

ЛИСТУВАННЯ ПИСЬМЕННИКІВ

- 615 Листи П. Тичини до А. Любченка
617 Листи І. Дніпровського до А. Любченка
620 Листи І. Дніпровського до М. Куліша
624 Лист М. Куліша до А. Любченка
626 Промова Куліша
628 Лист О. Досвітнього до М. Куліша
632 Лист Ю. Яновського до М. Хвильового
636 Лист Ю. Яновського до А. Любченка

РОЗДІЛ VIII

МАТЕРІЯЛИ ДО ІСТОРІЇ ВАПЛІТЕ

ДЖЕРЕЛА І МАТЕРІЯЛИ

- 639 Інтернаціонал гартованський
641 Протокол наради письменників м. Харкова від 14 жовтня 1925 р.
642 Протокол організаційного засідання групи письменників пролетарської літератури, 20 листопада 1925 р.
657 Статут ВАПЛІТЕ
661 Анкета (Ю. Яновського)
662 Побут (анкета Ю. Яновського)
664 До членів ВАПЛІТЕ — *І. Микитенко*
665 Постанови ВАПЛІТЕ
668 До комфракції ВАПЛІТЕ — *А. Хвиля*
669 До Відділу преси ЦК КП(б)У — [*М. Куліш*]
670 Ухвала секретаріату ЦК КП(б)У

- 671 Рукопис Куліша
673 Протокол Загальних Зборів ВАПЛІТЕ, 12.І.
 1928 р.
681 Резолюція Загальних Зборів ВАПЛІТЕ, 14.І.
 1928 р.

РОЗДІЛ ІХ

ТВОРИ МИКОЛИ ХВИЛЬОВОГО

- 685 На верхів'я — *М. Хвильовий*
686 Літературна загадка — *Максим Заноза*
686 Осінній промінь — З Григорія Петникова, переклав
 С. Кароль

ДОДАТКИ

- 691 Бібліографія
692 Поезія
694 Проза
703 Критика, публіцистика, листи
710 Твори, які появилися під псевдонімами
711 Твори в перекладах
713 Про життя і творчість М. Хвильового

793 Список ілюстрацій
797 Показчик імен і назв